

51007

1962 JUL 11.

419

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

1-2
50007

VOL. 89.

1962. 1. SZÁM

89. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

89. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Bp. V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda,
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180—850. Csekkszámla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda
V., József Attila u. 3. szám alatti újságboltjában

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Gazdapusztai Gyula</i> : A magyar őskorkutatás néhány kérdéséről	3
<i>Kőszegi Frigyes</i> : Adatok a magyarországi okkersírok eredetének kérdéséhez	15
<i>Fülep Ferenc</i> : Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben	23
<i>Holl Imre—Nováki Gyula—Sz. Póczy Klára</i> : Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt	47
<i>Scheiber Sándor</i> : A fakitépő Sámson párhuzamai és forrása	68

KÖZLEMÉNYEK

<i>Patay Pál</i> : Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett	72
<i>Bándi Gábor</i> : Ebergőci koravaskori kincslelet	77
<i>Mészáros Gyula</i> : Későrómai téglasír Szekszárd-Szőlőhegyen	84

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Roska Márton	89
<i>V. L.</i> : Henri Breuil	89
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Schaefer—J. Moreau—M. Friedenthal	90
<i>Lengyel Irina</i> : Beszámoló a tudományos kutatók első moszkvai értekezletéről	90
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Beszámoló az 1961. évi göttingeni orientalista konferenciáról és a hildesheimi Pelizaeus Múzeum jubileumáról	91
<i>Lipták Pál</i> : Megjegyzések a magyarországi „bronzkori mongoloidok” kérdéséhez	93
<i>Erdélyi István</i> : Jelentés a mongol—magyar expedíció 1961. évi munkálatairól	93
<i>Gábori Miklós</i> : Beszámoló az 1961. évi mongóliai utamról	101
<i>Füzes F. Miklós</i> : Az ásatásokból előkerült növényi maradványok konzerválásának kérdéséhez	108
<i>Takács Vilmos</i> : Régészeti faanyagok konzerválása	109
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Még egyszer a szegedi új régészeti kiállításról	113
<i>B. Thomas Edit</i> : Külföldi régészeti hírek	113

50007

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

AMAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

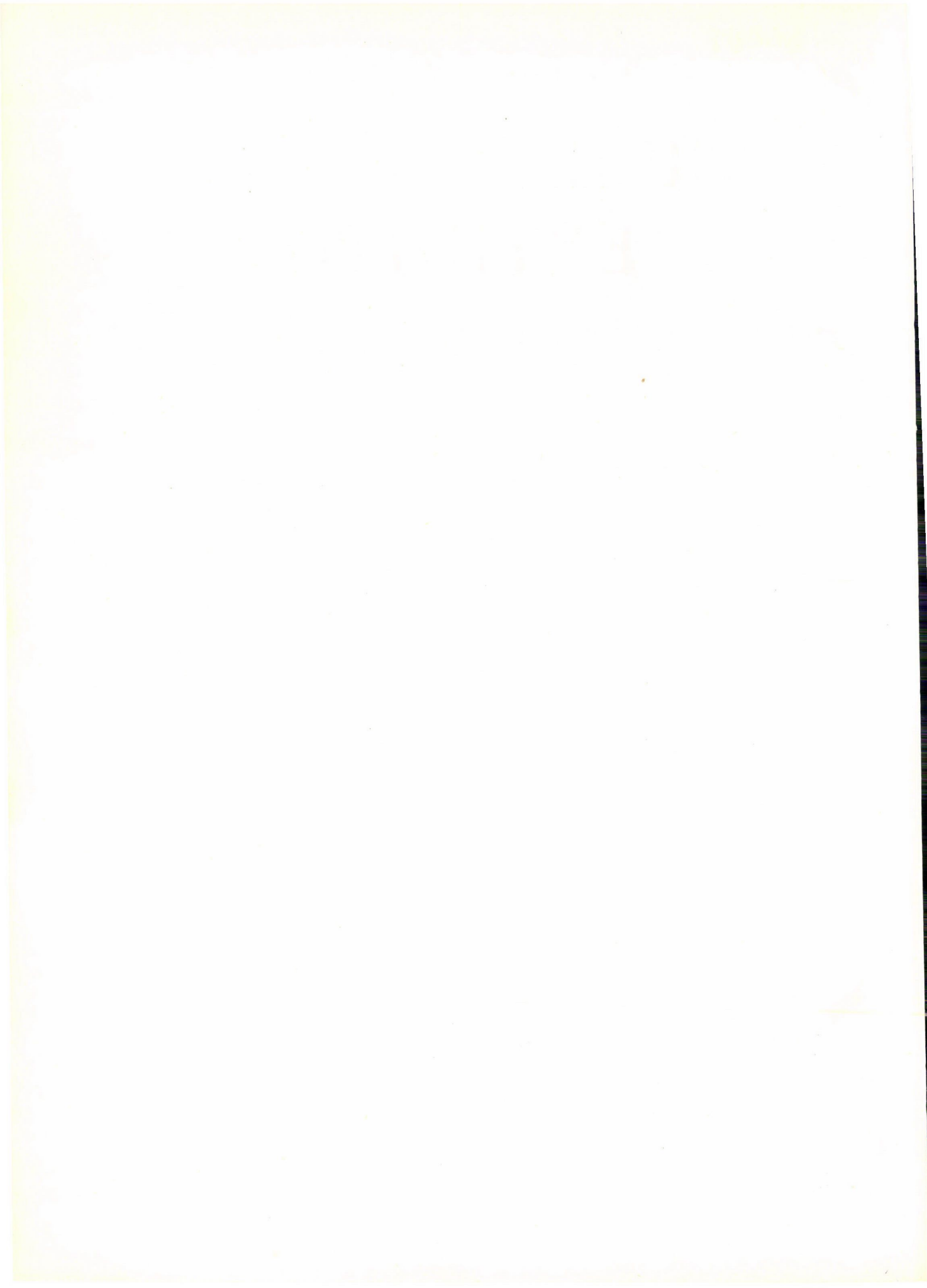
VOL. 89.

1962.

89. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

89. kötet 1962.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Gazdapusztai Gyula</i> : A magyar őskorkutatás néhány kérdéséről	3
<i>Kőszegi Frigyes</i> : Adatok a magyarországi okkersírok eredetének kérdéséhez	15
<i>Alföldy Géza</i> : A szkordiszkuszok szállásterülete	147
<i>Fülep Ferenc</i> : Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben	23
<i>Holl Imre—Noráki Gyula—Sz. Póczy Klára</i> : Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt	47
<i>Scheiber Sándor</i> : A fakitépő Sámson párhuzamai és forrása	68
<i>Kubinyi András</i> : A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán	160

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog Zsolt</i> : A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánzó ornamentikája	172
<i>Patay Pál</i> : Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett	72
<i>Bándi Gábor</i> : Ebergőci koravaskori kincslelet	77
<i>P. Buocz Terézia</i> : Adatok Savaria topográfiájához	181
<i>Balla Lajos</i> : Római szarkofág Debrecenben	188
<i>Mészáros Gyula</i> : Későrómai téglasír Szekszárd-Szőlőhegyen	84
<i>Sz. Póczy Klára—Sz. Ozeplédy Ilona</i> : Későrómai őrtorony Neszmély határában	192
<i>Mészáros Gyula</i> : A szakcsi X. századi temető	201
<i>Méri István</i> : Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban	211
<i>Kozák Károly</i> : A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története	220

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Roska Márton	89
<i>László Gyula</i> : Szőke Béla	238
<i>V. L.</i> : Henri Breuil	89
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Schaefer — J. Moreau — M. Friedenthal	90
<i>Banner János</i> : Pósta Béla emlékezete	239
<i>Bóna István—Kalicz Nándor—Oroszlán Zoltán</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása	241
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Még egyszer a szegedi új régészeti kiállításról	113
<i>Lengyel Irina</i> : Beszámoló a tudományos kutatók első moszkvai értekezletéről	90
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Beszámoló az 1961. évi göttingeni orientalista konferenciáról és a hildesheimi Pelizaeus Múzeum jubileumáról	91
<i>Lipták Pál</i> : Megjegyzések a magyarországi „bronzkori mongoloidok” kérdéséhez	93
<i>Erdélyi István</i> : Jelentés a mongol—magyar expedíció 1961. évi munkálatairól	93
<i>Gábori Miklós</i> : Beszámoló az 1961. évi mongóliai utamról	101
<i>Füzes F. Miklós</i> : Az ásatásokból előkerült növényi maradványok konzerválásának kérdéséhez	108
<i>Takács Vilmos</i> : Régészeti faanyagok konzerválása	109
<i>Bohn Péter</i> : Római kori téglák vizsgálata	250
<i>Hajnal Lászlóné</i> : Textilvizsgálatok mint idő- és helymeghatározó eszközök a régészeti gyakorlatban	253
<i>Radocsay Dénes</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1960—1961. évi működéséről	255
<i>B. L.</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1961. évben	256
<i>B. Thomas Edit</i> : Külföldi régészeti hírek	113
<i>B. Thomas Edit</i> : Külföldi régészeti hírek	256
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1961</i>	257

IRODALOM

<i>Németh Endre</i> : Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959	115
<i>Soproni Sándor</i> : Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik	274
<i>Bökönyi Sándor</i> : Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
<i>Banner János—Bóna István</i> : Pravěk Československa	116
<i>Bóna István</i> : J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276
<i>Mozsolics Amália</i> : H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
<i>Nováki Gyula</i> : Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
<i>Ferenczy László</i> : L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
<i>Oroszlán Zoltán</i> : O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
<i>Erdélyi Gizella</i> : W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
<i>Oroszlán Zoltán</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
<i>Szilágyi János</i> : F. Kretschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
<i>Fitz Jenő</i> : W. Schleiermacher, Der römische Limes in Deutschland	126
<i>B. Bónis Éva</i> : H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
<i>Nagy Tibor</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281
<i>Alföldy Géza</i> : K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce	126
<i>Bóna István</i> : B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland	128
<i>L. Korrig Ilona</i> : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
<i>Fehér Géza</i> : Sovietico-Turcica	283
<i>Szegedy Emil</i> : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284
<i>Németh Endre</i> : Magyar Régészeti Irodalom 1961	131

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. Газдапуштаи: О некоторых вопросах исследования древней истории Венгрии	3
Ф. Кёсеге: Данные к вопросу происхождения охровых могил в Венгрии	15
Г. Алфёльди: Территория расселения скордисков	147
Ф. Фюлеп: Новейшие исследования могильника позднеримской эпохи в г. Печ	23
И. Холл—Дь. Новаки—К. С. Поци: Остатки городской стены под домом Фабрициусов в г. Шопроне	47
Ш. Шейбер: Параллели и источник изображений Самсона, вырывающего дерево	68
А. Кубини: Курии короля и королевы в Буде XIII-го века	160

СООБЩЕНИЯ

Ж. Чалог: Орнамента керамики бодрогкерестурской культуры, подражающая плетеным сосудам	172
П. Патаи: Вновь открытые скифские могилы у с. Матраселе	72
Г. Банди: Клад раннего железного века в Эбёргце	77
Т. П. Буоц: Данные к топографии Саварии	181
Л. Белла: Римский саркофаг в Дебрецене	188
Дь. Месарош: Черепичная могила позднеримского времени в Сексард—Сёлёхеде	84
К. С. Поци—И. С. Цегледи: Позднеримская сторожевая башня в окрестности села Несмей	192
Дь. Месарош: Остатки кладбища X века в селе Сакч	201
И. Мери: Данные к вопросу об устройстве венгерских деревень эпохи Арпадов	211
К. Козак: Раскопки церкви в Заласанто и средневековая история ее окрестности	220

ОБОЗРЕНИЕ

Е. Корек: Мартон Рошка	89
Дь. Ласло: Бела Сёке	238
Л. В.: Х. Брейль	89
Э. Б. Томас: Х. Шефер—Й. Моро—М. Фриденваль	90
Я. Баннер: Воспоминания о д-ре Беле Поште	239
И. Бона—Н. Калиц—З. Орослан: Новая археологическая выставка в Венгерском Национальном Музее	241
З. Орослан: Еще раз о новой сегедской археологической выставке	113
И. Лендель: Отчет о Первом всесоюзном совещании научных работников в Москве	90
В. Вешетцки: Отчет о Гёттингенской Конференции ориенталистов и юбилее Музея Пелизаеуса в Хильдесхайме	91
П. Липтак: Замечания к вопросу о венгерских «монголоидах бронзового века»	93
И. Эрдейи: Отчет о работе монголо-венгерской экспедиции 1961 года	93
М. Габори: Отчет о моей поездке в Монголию в 1961 году	101
М. Ф. Фюзеш: К вопросу консервации растительных остатков, получаемых во время раскопок	108
В. Такач: Консервация археологических древесных материалов	109
П. Бон: Анализ кирпичей римского времени	250
М. Хайнал: Анализ текстиля как вспомогательное средство в археологической практике для определения времени и места	253
Д. Радочаи: Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1960—61 годах	255
Л. Б.: Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1961 году	256
Э. Б. Томас: Зарубежные археологические вести	113
Э. Б. Томас: Зарубежные археологические вести	256
Археологические исследования в 1961 году	257

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Э. Немет: Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959	115
Ш. Шопрони: Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Позднеримские военные дела и их общественные основы)	274
Ш. Бёкёни: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
Я. Баннер—И. Бона: Pravěk Československa	116
И. Бона: J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276
А. Можолитч: H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
Дь. Новаки: Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
Л. Ференци: L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
З. Орослан: O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
Г. Эрдейи: W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
З. Орослан: A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
Я. Силади: F. Kretzschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
Е. Фитц: W. Schleiermacher, Der römische Limes in Deutschland	126
Е. Б. Бонш: H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
Т. Надь: M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281

Г. Алфёльди : К. Majewski, Importy rzymskie w Polsce	126
И. Бона : B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland	128
И. Л. Ковриг : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
Г. Фехер : Sovietico-Turcica	283
Е. Сегеди : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284
Э. Немет : Венгерская археологическая литература за 1961 год	131

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

Gazdapusztai, Gy. : Sur quelques problèmes de la recherche de la préhistoire hongroise	3
Köszegi, F. : Contribution à la question de l'origine des tombes à ocre de Hongrie	15
Alföldy, G. : Le territoire de cantonnement des Scordisques	147
Fülep, F. : Nouvelles recherches dans le cimetière de la basse époque romaine de Pécs	23
Holl, I.—Nováki, Gy.—Sz. Póczy, K. : Restes du mur d'enceinte sous la Maison Fabricius de Sopron	47
Scheiber, S. : Les analogies et la source de «Samson déracinant un arbre»	68
Kubinyi, A. : Les résidences du roi et de la reine à Buda au XIII ^e siècle	160

NOTES ET INFORMATIONS

Csalog, Zs. : L'ornementation, imitant la vannerie, des poteries de la civilisation de Bodrogkeresztúr	172
Patay, P. : Nouvelles tombes scythes près de Mátraszele	72
Bándi, G. : Le trésor du premier âge du Fer, trouvé à Ebergöc	77
P. Buocz, T. : Données relatives à la topographie de Savaria	181
Balla, L. : Un sarcophage romain à Debrecen	188
Mészáros, Gy. : Une tombe de brique de la basse époque romaine à Szekszárd—Szőlőhegy	84
Sz. Póczy, K.—Sz. Czeglédy, I. : Tour de guet de la basse époque romaine à la limite de Neszmély	192
Mészáros, Gy. : Le cimetière du X ^e siècle de Szakes	201
Méri, I. : Contribution à la question de l'établissement des villages de l'époque arpadienne	211
Kozák, K. : Le dégagement de l'église de Zalaszántó et l'histoire médiévale de ses environs	220

CHRONIQUE

Kerek, J. : Márton Roska	89
László, Gy. : Béla Szőke	238
V. L. : Henri Breuil	89
B. Thomas, E. : H. Schaefer — J. Moreau — M. Friedenthal	90
Banner, J. : En la mémoire de Béla Pósta	239
Bóna, I.—Kalicz, N.—Oroszlán, Z. : La nouvelle exposition archéologique du Musée National Hongrois	241
Oroszlán, Z. : Encore un mot sur la nouvelle exposition archéologique de Szeged	113
Lengyel, I. : Compte rendu de la première séance des chercheurs scientifiques à Moscou	90
Wessetzky, V. : Compte rendu de la séance de 1961 des Orientalistes à Göttingen et la fête anniversaire du Musée Pelizaeus de Hildesheim	91
Lipták, P. : Remarques concernant la question des «mongoloïdes de l'âge du Bronze» de Hongrie	93
Erdélyi, I. : Rapport sur les travaux effectués en 1961 par l'expédition mongolo-hongroise	93
Gábori, M. : Compte rendu de mon voyage en Mongolie en 1961	101
Füzes F. M. : Sur le problème de la conservation des vestiges de plantes livrés par les fouilles	108
Takács, V. : La conservation de matières de bois archéologiques	109
Bohn, P. : L'examen des briques de l'époque romaine	250
Hajnal, M. : Examens de textiles, en tant que moyens de datation et de localisation, dans la pratique archéologique	253
Radocsay, D. : Compte rendu de l'activité en 1960—1961 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	255
B. L. : L'activité archéologique en 1961 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	256
B. Thomas, E. : Nouvelles archéologiques de l'étranger	113
B. Thomas, E. : Nouvelles archéologiques de l'étranger	256
Archäologische Forschungen im Jahre 1961	257

LIVRES

Németh, E. : Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája (La bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen) 1954—1959	115
Soproni, S. : Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Affaires militaires à la basse époque romaine et leurs bases sociales)	274
Bökönyi, S. : Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
Banner, J.—Bóna, I. : Pravěk Československa	116
Bóna, I. : J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276

<i>Mozsolics, A.</i> : H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
<i>Nováki, Gy.</i> : Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
<i>Ferenczy, L.</i> : L. Van den Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
<i>Oroszlán, Z.</i> : O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
<i>Erdélyi, G.</i> : W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
<i>Oroszlán, Z.</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
<i>Szilágyi, J.</i> : F. Kretschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
<i>Fitz, J.</i> : W. Schleiermacher, Der römische Limes in Deutschland	126
<i>B. Bónis, É.</i> : H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
<i>Nagy, T.</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281
<i>Alföldy, G.</i> : K. Majewsky, Importy rzymskie w Polsce	126
<i>Bóna, I.</i> : B. Schmidt, Die späte Völkerwanderung zeit in Mitteldeutschland	128
<i>L. Kovrig, I.</i> : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
<i>Fehér, G.</i> : Sovietico-Turcica	283
<i>Szegedy, E.</i> : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchung alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284
<i>Németh, E.</i> : Littérature archéologique hongroise 1961	131

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mitteilung
AfA	= Archiv für Anthropologie
AH	= Archaeologia Hungarica
AIJ	= Hoffiller, V.—Saria, B., Antike Inschriften aus Jugoslawien (Zagreb 1938)
AIug	= Archaeologia Iugoslavica
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BJ	= Bonner Jahrbücher
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch—Germanischen Kommission
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen Múzeumának . . . évi működéséről
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
Etn	= Ethnographia (= Népelet)
FA	= Folia Archaeologica
FAP	= Fontes Archaeologici Posnanienses
Germ	= Germania
GMKM	= Glasnik Muzeja Kosova i Metohija
GySz	= Győri Szemle
GZMBH	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini
GZMS	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu
HOME	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JRS	= Journal of Roman Studies
Mat. Arch.	= Materiały Archeologiczne (Krakow)
MCA	= Materiale și Cercetări Archeologice
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MNy	= Magyar Nyelv
MTAK (I)	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Osztályának Közleményei
MTAK (II)	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtörténeti Osztályának Közleményei
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
Műv. tört. Tan.	= Művészettörténeti Tanulmányok
MVV	= Magyarország Vármegyei és Városai
NÉ	= A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
NK	= Numizmatikai Közöny
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
ORL	= Obergermanische Raetische Limes
PA	= Památky Archeologické
PW	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég. Fü.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum)
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (Römische Abteilung)
SA	= Slovenská Archeologia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
StuSl	= Studia Slavica
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
TrZ	= Trierer Zeitschrift
UMMuz	= Új Magyar Múzeum (Kassa)
VAHD	= Vjesnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku
VREJ	= A Vasmegyei Régészeti Egylet Jelentése
VSz	= Vasi Szemle
WMBH	= Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift
МИА	= Материали и исследования по археологии СССР
CA	= Советская археология
Сборник МАЭ	= Сборник музея антропологии и этнографии

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 89.

1962. 1. SZÁM

89. KÖTET

1962

A MAGYAR ŐSKORKUTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

Az a több mint egy évszázados múlt, amire a magyar ősrégészet visszatekinthet, valamint kutatóinknak a nemzetközi tudományos életben kivívott jó hírneve, kötelezően előírja számunkra, hogy időnként megálljunk egy-egy pillanatra, áttekintsük eredményeinket, felmérjük, hol vétettünk hibát és főleg azt, hogyan haladjunk előre. Régészeti kutatásunk nem mindig egyenletesen fejlődő pályája azt mutatja, hogy a felfelé ívelés szakaszaiban szakirodalmunkat a harcok kritikai szellem, a tudományos igazságért vívott kemény küzdelem jellemezte.

Mindezeket figyelembe véve csak örömmel lehet üdvözölni az Archeológiai Értesítő új Szerkesztő Bizottságának „Beköszöntő”-jét, amely¹ a lap egyik céljával tűzi ki a magyar régészeti irodalom kritikai áttekintését, s ennek első lépéseként a felszabadulás után megjelent nagyobb igényű munkák számbavételét.

Banner János könyvét² elemezve természetesen figyelembe kell vennünk néhány körülményt a munka létrejöttével kapcsolatban. Nevezetesen azt, hogy a mű megírásának gondolata a harmincas évek derekán vetődött fel, és 1937—38-ban a Hódmezővásárhely-Bodzásparton végzett ásatások eredményeképp formázódott meg. A szerző művét csak 1952-ben fejezte be (1. és 7. o.). Ez a hosszú periódus magától értetődően rányomta bélyegét a munkára, nem beszélve arról, hogy a kezdeti lépéseket a szerző a Horthy-korszakban tette meg a történelmi valóság egy-egy részletének felismeréséhez, de lényegében megtartotta a régészetet a tárgytudomány keretei között. Banner János jó néhány, a felszabadulás előtt írott munkájában³ megkísérelte ugyan az egykori élet rekonstruálását, de mélyebb, nagyobb keretű történelmi következtetésekig nem jutott el. Szerzőnek e korábbi munkásságát, amelynek sok hasznos adatot, értékes meglátást köszönhet a magyar tudomány, a régészeti leletek tipológiai elemző módszere jellemezte, amelyhez sikerrel illesztette egyes etnográfiai megfigyeléseit is. Banner J. e módszerét következetesen alkalmazta jelen könyvében is.

Tanulmányunkban Banner János könyvének kritikai ismertetése mellett felvetjük azokat a kérdéseket is, amelyek a hazai neolitikum és rézkor kutatása előtt nyitva állnak, és igyekszünk néhány megfigyelésünk közlésével a megoldáshoz közelebb vinni ezeket a kérdéseket.

A könyv egészében véve két fő részre osztható: az első lexikális jellegű leíró rész, amelyben a kutatástörténetet, a műveltség hazai és külföldi lelőhelyeit mutatja be a szerző. A második rész elméleti jellegű: a péceli műveltség régészeti formakincsét, a temetkezések, telepek, a gazdasági és társadalmi élet kérdéseit analizálja, a kultúra kronológiai helyzetének, elterjedésének és elnevezésének problematikájával foglalkozik.

A mű első két fejezete nem nyújt sem többet, sem kevesebbet, mint amit címében ígér: a kutatástörténet adatszerű feldolgozását és a lelőhelykatasztert. A harmadik fejezet szerkesztésében kissé elhibázott: ugyanis a több száz lelőhely felsorolását területi vagy kronológiai tagolás nélkül végzi el. A felsorolás nehezen áttekinthető mivel nem sokat segít a térkép, sőt az a csoportosítás sem, amelyet a szerző a hatodik fejezetben ad (bár erre egyes lelőhelyek jellemzésénél történt utalás). A nehezen érthetőséget csak fokozza, hogy a szerző a kronológiai kérdések tárgyalása során hét területi csoportot különített el (236—237. o.). Véleményünk szerint a leghelyesebb az lett volna, ha a hét „kulturális tartományra” való felosztást tette volna lelőhelykatasztere alapjául. A hazai leletkatasztert kiegészítő negyedik fejezet a kultúra külföldi emléanyagát mutatja be egyszerű helynév felsorolás formájában. Csak a mellékelt térkép segítségével dönthető el az egyes lelőhelyek jellege is.

Könyvének második részében szerző a kultúra emléanyagának feldolgozását tűzte céljául. A leletanyagot bemutató fejezetben a fő hangsúlyt a leletek többségét kitevő kerámiai anyag elemzése kapta. Az ún. kétosztatú tálak elemzésével kezdi meg a péceli kultúra kerámia típusainak bemutatását. Ezeket tartja a műveltség legjellegzetesebb leleteinek, és kialakulásukat hazai elő-

¹ Arch. Ért. 87 (1960).

² Banner, J., Die Péceli Kultur. Unter Mitwirkung von J. Korek. AH 25 (Bp. 1956).

³ Banner, J., Dolg. 13 (1937) 32—45.; Uő., Békés község területének története a honfoglalás koráig. Különnyomat. 1—20.

futárookra, az eneolitikus tiszapolgári műveltség egyes tálformáira vezeti vissza (138. és 141—142. o.).

Kétségtelen, hogy van formai hasonlóság a két edénytípus között, de az újabb stratigráfiai megfigyelések szerint kétséges, hogy a péceli és a tiszapolgári műveltségek egyáltalán érintkeztek-e.⁴ Így ez a megállapítása nem tartható teljesen meggyőzőnek.

A kétosztatú tálak kialakulásával kapcsolatosan említi Banner azt az elméletet, amely szerint a dél-oroszországi katakomba kultúra, valamint a szlavóniai és magyarországi bádeni műveltség „lámpásai” azonos gyökerekre vezethetők vissza.⁵ A szovjet kutatás világosan kimutatta, hogy ennek az edénytípusnak kialakulási területe a katakomba kultúra volga-manyicsi csoportja és az i. e. 2. évezred első felében innen terjed tovább D felé, a Kaukázus irányába. E mellett a szakirodalomban említik még a „lámpásoknak” egy korai csoportját, amely a Fekete-tenger északi partvidékén a mihajlovszki leletanyagban lépett fel. Ez a leletanyag az i. e. 2. és 3. évezredek fordulójára keltezhető. Mindkét leletcsoport helyi eredetű.

Banner más úton ugyan, — a bádeni és a katakomba kultúrák közötti kronológiai különbség figyelembevételével — ugyanarra a következtetésre jut, hogy a két táltípus kialakulásában értelmetlen közös gyökeret keresni (143. o.).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a péceli műveltség új kronológiai helyzete miatt, amire szerző és más kutatók is⁶ rámutattak, elméletileg nem zárható ki a két műveltség érintkezése. E kérdésre, természetesen, csak hosszabb, speciális kutatások adhatnak feleletet.

Hasonlóképpen kétkedéssel fogadhatjuk a függeszthető edények autochton fejlődéséről kifejtett nézeteket (143—144. o.). Szerző bizonyítási eljárása még tipológiai szempontból sem tartható teljesen elfogadhatónak, hiszen a 44. ábrán bemutatott, eneolitikusnak tartott függeszthető edények függesztő füle nehezen egyeztethető össze a péceli műveltség hasonló edénytípusaival (CXII. t. 8.). Ha pedig ismételten emlékeztetünk az eneolitikum és a péceli műveltség közötti időbeni különbségre, akkor szerző állítását még kevésbé tehetjük magunkévá.

Mindenfajta vizsgálódási módszer, így a leletanyag tipológiai elemzése is csak akkor lehet hasznos, ha a történelmi fejlődés egészének megismerését segíti elő. E feladat magától értetődően két részből áll: az egyik maga az analízis végre-

hajtása, a másik az eredmények feldolgozása. Banner János e feladat első részét igen nagy alaposítással, messzemenő körültekintéssel végezte el: az egyes formák általános elemzését követte a részletek (fül-, perem-, nyak-, has- és aljképzés) analízise, majd a díszítőmotívumoké és végül a kő-, csont-, és fémanyagé.

A tipológiai rész átolvasása világossá teszi előttünk a szerző alapvető célkitűzését: abból a széles körben elterjedt leletanyagból, amelyet bádeni, ossarni stb. kultúrák néven foglal össze a kutatás, kiválasztani a magyarországi eredetű formakincset, és azt az önálló péceli kultúra elnevezés alatt besorolni a magyarországi őskor kultúráinak sorába. Ez az elemzés van hivatva alátámasztani a szerzőnek azt a későbbiekben kifejtett nézetét, hogy a péceli műveltség autochton fejlődés eredménye, amelynek gyökerei a Közép-Duna-medence neolitikus és eneolitikus kultúráiba nyúlnak vissza (I. XI. fejezet).

Szerző a péceli műveltség Közép-Duna-medencei formálódásának vizsgálata érdekében az egész leletanyagot kronológiailag és tipológiailag egységesnek tekinti. Az egyes típusok elemzését külön-külön végezte el, kizárólag az összetevő elemek formaalakító hatását vizsgálva. Így analízisének, csak *horizontális* kiterjedése van, azaz számításán kívül hagyta a belső fejlődés adta relatív kronológia lehetőségeit. Ugyanakkor nem mulaszthatjuk el felhívni a figyelmet a szerző alapos elmélyültségére, amivel az egyes érintkező kultúrák formaalakító hatását vizsgálta (174—182 o.).

Nem tisztázottak pl. olyan kérdések, mint a csőtálpas tálcákak (CXIV. t. 1.) és a nagyrévi típusúhoz közelálló áttört csőtálpas edényké (CXIV. t. 7.) egymáshoz való kronológiai viszonya vagy a kétosztatú tálak és a „halbárka” formájú edények belső időrendi fejlődésrendje. Amennyiben az egyes formák analízisét alárendeljük a péceli műveltség egésze mint történeti egység vizsgálatának, úgy a tipológiai módszerek alkalmazásával e vizsgálat sikerét kellett volna a szerzőnek biztosítania.

A belső fejlődésbeli különbségek pl. jól illusztrálhatók a hódmezővásárhely—bodzásparti (XLIX.—LVII. t.) és a vissi (LXXX.—LXXXII. t.) csoportok leletei közötti formai különbségekkel, amelyek lehetséges, hogy a kronológiai különbség mellett egyéb (gazdasági, esetleg etnikai) különbségeket is tükrözhetnek.

A kultúra leleteinek csoportosítását Banner J. a következő fejezetben végezte el a temetkezési rítus területi változatainak alapján. Két nagy csoportra osztotta a péceli temetkezéseket: a csontvázas és az urnás temetkezések csoportjára (184. o.). Nem tudni: sajnálatos elírás következtében sorolt-e be szerző egyes lelőhelyeket mindkét temetkezési típusba, jóllehet azokon az esetek többségében csak egyfajta temetkezés fordul elő (184. és 186. o.). A sírítusok elterjedési térképe ugyanakkor helyesen tükrözi az urnatemetkezések és csontvázas sírok elterjedését.

⁴ Kalicz N., Arch. Ért. 84 (1958).

⁵ Попова Т. Б., К вопросу о курганах «северо-кавказского типа» СА 1(1957) 177.

⁶ A kéziratot 1961. október 8-án zártam le Leningrádban. Az újabb hazai szakirodalomhoz nem tudtam hozzájutni. Így csak levélbeni közlés révén szereztam tudomást Banner János és B. Kutzián Ida dolgozatáról (Acta Arch. Hung. 1961).

Ezzel kapcsolatban említhetjük meg pl., hogy a hódmezővásárhely—bodzásparti csoport leletei formailag közelebb állhatnak a vučedol-zóki csoport anyagához, mint az aeneolitikumhoz. A péceli és az aeneolitikus leletanyag rokonságát, közvetlen kapcsolatait, mint említettük, más megfigyelések sem támaszthatják alá. Ugyanakkor pl. az 1958-ban Csongrád mellett feltárt vučedol-zóki kultúrák telep anyagából jónéhány edényforma kapcsolható a péceli kultúra formakincséhez.⁷ A bodzásparti csoport legjobb esetben is az aeneolitikum végétől a rézkor végéig élhetett.

Ugyancsak viszonylag késői időkre datálható az a leletcsoport, amelyet az alsónémedi és a budakalászi temetők anyaga jellemezhet. Ez a leletcsoport, nem szólva a halotthamvasztás kezdeti jelenségeiről és a kőpakolások temetkezéseiről (112—128. o.), erős kapcsolatban áll a harang-edény, illetve a nagyrévi műveltségekkel, míg az aeneolitikum felé mutató számai csaknem a nullával egyenlők (l. 238—246. o.).

Ha mindezekhez hozzátesszük az urnás temetkezések három csoportját (vissi, fonyód-unyi, ózd-pilinyi, a szerző meghatározása szerint), akkor a első periodizáció igénye még fokozottabbá válik, és hiánya még erősebben érezhető (186. o.).

A péceli műveltség temetkezési szokásait elemezve a szerző megemlíti az ún. kőpakolások temetkezéseket. Hangsúlyozza, hogy e temetkezési rítus a kultúrában új jelenség, eddig egyedül a budakalászi temetőből ismert. Okát a hazajáró halottól való félelemben véli felfedezni. Lehetséges, hogy ez is szerepet játszott a kőpakolások sírok létrehozásában, de ezeknek viszonylagos ritkása és a sírok szerkezete azt mutatja (XCIII. t. 3., 4., és XCIV. t. 3.—4.), hogy a péceli kultúra népének nem volt sajátja a síroknak kőborítása. Sajnos a sírok leírásából nem derül ki, hogy a kőpakolásnak milyen módját alkalmazták: kövek töltötték-e ki az egész sírgödört, vagy csak annak felső részét. A kőpakolás fellépése a budakalászi temetőben nem lehet véletlen, és nem gondolhatunk arra, hogy csak ebben a néhány esetben félték annyira a hazajáró halottól, hogy sírját, a rendes szokástól eltérően, még kövekkel is betakarták. Sokkal inkább jogosnak látszik az a feltételezés, hogy itt más etnikumhoz tartozó egyéneknek eltemetésével állunk szemben akiket péceli típusú mellékletekkel, de a saját vallási szokásaik szerint temettek el. Ilyenféle eltérés egy-egy kultúrán belül nem meglepő jelenség, éppen azokon a területeken, amelyek az általános népmozgási útvonalak csomópontjaiba estek. Szintén nem tűnhetik túlzásnak, ha Budakalászt, a dunai útvonalhoz való közelsége miatt ide soroljuk.

Megemlíthetjük még azt is, hogy a kőpakolás szokása elsősorban olyan területeken terjedt el,

ahol megfelelő mennyiségű és viszonylag könnyen hozzáférhető kő van, azaz hegyes vidékeken. Nem volna érdektelen e szempontot is figyelembe venni, a péceli műveltség eredetkérdéseit célzó kutatások során.

Banner J., felsorolja a péceli műveltségben talált jelképes temetkezéseket és ezeknek analógiáit (210. o.). Jó lett volna, ha alaposabban foglalkozik ezeknek társadalmi és hitvilágbeli szerepével és értékelésével.

A fejezetnek igen jó része az, amely az állattemetkezésekkel foglalkozik. Ezek közül első sorban a Bodzásparton talált állatsírok kérdéséhez szeretnénk néhány megjegyzést hozzáfűzni. Ezekről a szerző megemlíti, hogy bolygatatlanul találták őket, és nem volt mellékletük (266. o.). A telep térképe azt mutatja, hogy ezek a sírok, minden rendszer nélkül helyezkedtek el a telep különböző sarkaiban. A fényképfelvételek tanúsága szerint lehetséges, hogy az állatok rituális eltemetésével van dolgunk, bár a fej helyzete nem győző meg erről. Felfogásunk szerint az elhullott és elföldelt állat is fekket zsugorítottához közelálló helyzetben, amint azt a legegyszerűbb mindennapos megfigyelések is igazolhatják. Szerző korábban közölte egy ilyen állítólagos állatsírnak a rajzát, amelyet a polgári kultúra sírja bolygatott meg. E rajzon jól látszik a hátsó lábak nyújtott helyzete, amely ugyancsak az elhullást és az alkalmoszerű elföldelést bizonyítaná⁸ (11., 12. rajz, LI. t. 1. és 11.).

Mindehhez hozzátehetjük még a következőket: amennyiben az egyes őskori kultúrák hordozóinak vallások világképében helyet foglalt az állatok rituális eltemetésének szokása, akkor ez a temetés kétféle módon zajlott le: vagy a temetőben, az embersírok között, esetleg melléklettel is, vagy az embersírokkal együtt, mint annak tartozékát temették el az állatot (élelem, esetleg mint igavonó). Mindezeket nem látjuk teljes mértékben igazolva a bodzásparti állatsírok esetében, s így a szerző álláspontjával sem tudunk teljes egészében egyetérteni.

Gyökeresen más a helyzet az alsónémedi állatsírokkal. Itt az állatok fekvése (XLIV. t. 1/2) és az ásató, valamint a szerző következtetései teljes egészében igazolják, hogy ezek temetkezések voltak (206. o.).

Csak kárára van az egyébként jól sikerült fejezetnek, hogy a szerző nem analizálja vallástörténeti szempontból az állattemetkezések eredetét és elterjedését, hanem itt is a péceli műveltség genetikájáról általa kialakított képbe próbálja őket beilleszteni (208. o.).

A VIII. fejezetben Banner J. a telepek, a gazdasági és társadalmi élet kérdéseivel foglalkozik. Megemlíti a lakógödöröket is, azok általános formai jellemzésével együtt (211. o.).

⁷ Csongrád, Városi Múzeum, 1958. évi ásatás. Közöletlen.

⁸ Banner, J., Das Tisza—Maros—Körös Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. (Szeged 1942) 3. kép.

Ebben az összefüggésben tárgyalja azokat a sajátos szerkezetű kunyhókat, amelyeket Csalog J. tárt fel Kiskőrösön (XXX—XXXI. t., 66—67. o.). Ezeket egy állítólag Mártélyról származó, bizonytalan korú „házurna”⁹ segítségével rekonstruálta (66. és 213. o.). Ebben az összefüggésben érdemesnek látszik felhívni a figyelmet a már említett csongrádi vučedol-zóki kultúrába sorolható telep néhány gödrére, amelyek kisebb méretűek, de a kiskőrösi kunyhókhoz formailag hasonlóak voltak (5. kép 1—2.). Az említett mártélyi házurna kronológiai helyzete bizonytalan, de mészbetétés vonaldíszre hamarabb kapcsolhatja a vučedol-zóki kultúrához vagy a korai bronzkorhoz, mint a péceli műveltséghez.

A gazdasági és társadalmi élet kérdéseiről írott fejtegetéseiben a szerző a magyar ősrégészeti irodalomban először tett kísérletet arra, hogy a monografikus anyagleírás — és a teljességében összegyűjtött anyag — alapján megkísérelje egy őstörténeti korszak gazdasági és társadalmi életének jellemzését.

Nincs rá módunk, hogy valamennyi kérdésről, így pl. a gyűjtögetés, halászat, vadászat szerepéről részletesen beszéljünk, hanem csak egyetlen kérdéshez, nevezetesen a kultúra „nomád állattartó” jellegéről vallott nézetekhez szeretnénk néhány gondolatot hozzáfűzni. Ezt a kérdést annál is inkább fontosnak tartjuk, mert ez a kultúra gazdasági jellegéről, a termelési ágazatok egymáshoz való viszonyáról, s ezen keresztül a társadalmi felépítményről szóló problémák alapkérdése. A kultúra nomád állattartó jellege a Korek J., által feltárt és publikált alsónémedi temető leleteinek elemzésével¹⁰ nyert volna bizonyítást. Maga a szerző is vitatkozik ezekkel a nézetekkel, de sem határozott elutasításukat, sem a velük való egyetértést nem lehet a szövegből kiolvasni (219—220. o.). Korek J. véleménye szerint, amire Banner J. a fentebb hivatkozott oldalakon maga is támaszkodik, a viszonylag kis telepek a nomád jellegű életmóddal járó téli és nyári szállásváltással indokolhatóak meg.

A kérdés és a leletanyag alaposabb elemzése nélkül e felfogást nem lehet elfogadni. Anélkül, hogy a kérdés részleteibe belemennénk, elégségesnek látszik a nomadizáló életforma problematikájának történeti szempontból való felvetése és megközelítése.

A nomád pásztorkodó életforma kialakulása szorosan kapcsolódik néhány olyan feltételhez, amelyek elengedhetetleneknek látszanak ahhoz, hogy nomád pásztorkodásról beszéljünk. Ezek közül a legfontosabb a gazdasági és társadalmi fejlődés adta feltétel (azaz a termelő erők fejlettsége és a termelési viszonyok megfelelő alakulása,

egyszóval a *termelési mód* kérdése), a második ilyen feltétel az, hogy ha a termelési mód fejlettsége eléri is a megfelelő szintet a nomád pásztorkodó életforma kialakítására, megvannak-e a megfelelő feltételek (*földrajzi feltételek*) arra, hogy a patriarkális nemzetségi társadalom fejlődése a nomád törzsszövetség felé irányuljon, vagy a földművelő, helyhez kötött életmód alakuljon ki.

A neolitikum nagy gazdasági forradalma után az eneolitikum és a rézkor idején hazánk területén újabb változást látunk az itt élő népek életmódjában: megszűnnek a tartós letelepedésre utaló telepek és helyüket mozgó, vándorló életmód foglalja el. E változás okát a szerzők, s így Banner J. és Korek J. is helyesen látják meg az állattartás növekvő szerepében. Hasonló életforma alakult ki pl. az Északkelet-Kaukázusban és más területeken is, amelyeket a szerzők félnomád életmódnak neveztek el.¹¹ Azonban a lótenyésztés, amely a nomád állattartó életmód alapja, csak valamivel később jelentkezik még a dél-urali, Volga menti sztyeppe-vidéken is.¹²

Ezek a területeken, csakúgy, mint a középszerű sztyeppéken az i. e. 2. évezred elején legfeljebb a nomád életforma kialakulásának gazdasági és etnikai előfeltételei alakultak ki.¹³

Döntő különbségnek tartjuk az említett sztyeppe-vidékek és a Kárpát-medence történetének alakulásában, hogy az elsőként az i. e. 2. évezred elején élő népek többségükben a helyükön maradtak, és a gazdasági és társadalmi fejlődés viszonylag nagyobb törések nélkül folytatódott. A Kárpát-medence területén éppen a rézkorban nagyobbarányú népmozgással új etnikai elemek megjelenésével számolhatunk, amely megakadályozta a péceli kultúra hordozóinak nomád törzsszövetségbe való szerveződését. De valószínűnek látszik az is, hogy a terület földrajzi feltételei sem voltak kedvezőek egy ilyen fajta fejlődésre, mert a bronzkor idején elsősorban földműves telepekkel találkozunk. Természetesen megengedhető annak felvetése, hogy a Kárpátok hegyeiben kialakultak egyes hegyi pásztorkodó közösségek, de e kérdést, az alaposabb elemzés elvégzéséig nyitva kell hagynunk.

Így a péceli műveltség hordozóinak gazdasági életéről legfeljebb annyit mondhatunk a szerző által közölt anyag alapján, hogy a lakosság foglalkozott ugyan gyűjtögetéssel, de létalapja a *termelő gazdálkodás* volt. Az egyes termelési ágak között alapvető jellegű lehetett a földművelés, amelyhez kiegészítő elemként járult az állattenyésztés, elsősorban a szarvasmarha tartás. Így legfeljebb a mi esetünkben is félnomád életformát tételezhetünk fel, amelynek alaposabb elemzése azonban mindmáig várat magára. E kérdéssel

⁹ Uo. 55—56. 5. kép.

¹⁰ Korek J., A badeni kultúra temetője Alsónémedin. I. Régészeti feldolgozás. MTAK 1 (Bp. 1950—1951) 41—63.

¹¹ Мунчаев Р. М., Древнейшая культура Северо-

Восточного Кавказа. МИА 100 (Москва 1961) 163.

¹² Смирнов К. Ф., СА 1 (1961) 45.

¹³ Очерки по истории СССР — Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. (Москва 1956) 560; 60—77.

kapcsolatos néhány történeti problémára a későbbiekben még visszatérünk.

A temetkezések elemzése ad alapot a szerzőnek arra, hogy a péceli műveltség hordozóinak társadalmi életéről is áttekintést adjon. Ebben az összefüggésben is megemlíthetjük azt, hogy *csak* a temetők analízise nem nyújthat kielégítő képet egy-egy korszak társadalmi életéről. A kép teljességéhez csak a jelenségek komplex elemzése útján juthatunk el, s ezek híján meg kell elégednünk részeredményekkel, vagy sematikus általánosításokkal.

Az ismert temetőanyagra támaszkodva a szerző két kérdés elemzését ragadta ki a társadalmi életre vonatkozó problematikából: egyrészt a férfi és nő társadalmi helyzetének értékelését, másrészt a nemzetségek és a nemzetségfők (sírcsoportok) kérdését (220. o.). Elemzése lényegében az alsónémedi temető anyagának Korek József által korábban adott analízisére épül (220–222. o.). Erre támaszkodva állapította meg, hogy a péceli kultúra hordozói már túljutottak a matriarkális nemzetségi társadalom fokán és minden valószínűség szerint a kezdeti patriarkális nemzetség fokán állottak.

Amennyiben birtokában lennénk az egyes területi csoportok pontos időrendi és területiális elkülönítésének, kézenfekvő lenne itt felvetni a péceli kultúra törzsi és ezen belül nemzetségi tagolódásának kérdését. Ugyancsak tisztázásra szorul a kis (nagy családi, nemzetségi) temetők és a nagyméretű temetkezések (esetleg törzsi temetők) egymáshoz való kronológiai viszonyának kérdése. Vajon az a fejlődés vonala, hogy a kis temetők egyesülnek nagyobbakká, azaz megtörtént a nemzetségeknek törzssé való szerveződése, vagy valamilyen történeti ok folytán a nagy temetőkbe temetkező törzsek hullottak újra szét apróbb egységekre? Véleményünk szerint a fejlődés előbbi vonala volt jellemző a péceli kultúra hordozóira. Ennek oka egyrészt a belső társadalmi fejlődésben, másrészt külső okokban kereshető. A gazdasági élet belső fejlődése arra utal, hogy a kultúra lakóinak életében a termelő gazdálkodás erősödése következett be, a gyűjtögetéssel szemben. E kérdés tisztázását a kutatás jelenlegi színvonalán, ezen az általánosnak tűnő megjegyzésen túl nem áll módunkban elvégezni, éppen a kellő számú jól feltárt telep hiánya miatt. Azokról a külső okokról, amely a péceli kultúra hordozóit területük összeszűkítésére és bizonyos fajta egyesülésre kényszerítették, a következőkben szólnunk.

A kultúra elterjedési területét ismerteti a szerző a következő fejezetben.

Majd a kilencedik fejezetben a péceli műveltség kronológiai helyzetével és továbbélésének kérdéseivel foglalkozik. A kronológia kérdéseinek feldol-

gozásában két alapvető módszert lehet megkülönböztetni. Az egyik az, amely szűken s a szó jelentésének megfelelően csak az időrend, a relatív és abszolút viszonyok meghatározásával foglalkozik. Ez a módszer, ha megfelelő történeti értékelés követi, igen hasznos és célravezető lehet. A másik módszer az, amikor a kronológiai kérdéseket a szerzők összekapcsolják történeti, népvándorlási és egyéb kérdésekkel. Ez a módszer *láttszólag* jobb, hiszen nem szűken csak az időrend kérdéseivel foglalkozik, hanem egyéb problémákat is érint. Azonban, míg az előző rendszernek az a veszélye, hogy a kellő történeti szemlélet híján a történeteknek csak a csontvázát adja meg, az utóbbi túlzásba vitt alkalmazása esetén az időrend megállapítása, azaz a *jelenség* rögzítése érdekében elcsúszhat a *lényeg*: az adott történeti korszak fejlődésének, gazdasági és társadalmi mozgástörvényeinek megismerése.

Szerző az előző módszert követte, sajnos a kellő történeti értékelés nélkül, erősen befolyásolva attól a konzervativizmustól, amely őskorkutásunkat jó ideig fogva tartotta és tartja ma is.

Célkitűzésünknek megfelelően itt vetünk fel néhány gondolatot a szerző által „5. Délmagyarország” elnevezésű területi egység relatív kronológiáját illetően, kiegészítésül a szerző által elmondottakhoz.

Az általánosan elterjedt felfogás szerint a Dél-Alföld neolitikumának kezdeti szakaszát a Körös kultúra jelenti, amely hosszú ideig egyedül népesítette be ezt a területet. Banner J. kronológiai sémájában a Körös kultúra leleteivel együtt a bükki műveltség nyomai is szerepelnek. A szerző valószínűleg a hódmezővásárhelyi Szakálháton feltárt leletanyagra gondol itt, amelyet korábban, a kiöntőcsöves edények miatt a bükki műveltség alföldi változatának fogtak fel.¹⁴ A szakálhádi telepanyagban nem szerepelnek jellegzetes bükki leletek, hanem azokat sokkal inkább lehet a vonaldíszes kerámia köréhez sorolni.¹⁵ A vonaldíszes kerámia jelentkezése az Alföld leletanyagában annál is inkább indokolt, hiszen Kalicz Nándor tiszazugi terepbejárása során a kerámiatípus számos telepét találta meg a Körösöktől É-ra. Kalicz N. megállapítása szerint a Körös és a vonaldíszes kerámia kultúrájának telepei egymástól elkülönültek.¹⁶ Ezek a megfigyelések csak felszíni gyűjtésére alapozódtak: ásatási, stratigráfiai ismereteknek e területet illetően híjával vagyunk. Ugyanakkor a Körös kultúra hódmezővásárhelygorzsa telepéről (Kovács-tanya) e sorok írója közölt olyan töredékeket, amelyek a vonaldíszes áruhoz kapcsolhatók. Dévaványa környékén terepbejárás során ugyancsak előkerült telepnyom, ahol a Körös kultúra és a vonaldíszes kerámiaművéség cserepei együtt fordultak elő.¹⁷ Nem véletlen

¹⁴ Banner, J., Die Péceler... 26–29.

¹⁵ L. Csalog József a problémára vonatkozó megjegyzéseit.

¹⁶ Kalicz N., Tiszazug őskori települései. Rég. Füzetek.

I. 8 (1957).

¹⁷ Történeti Múzeum Adattára, szerző 1958. évi terepbejárása.

továbbá az sem, hogy a tápé-lebői¹⁸ és a szegvár-tűzkövesi¹⁹ telep alsó rétegeiben az ásatók a vonaldiszes kerámiaművesség és a tiszai kultúra érintkezését vették észre. Röviden vissza kell térnünk a szakálhádi telepre. A Banner János által publikált fényképanyag alapján itt három kultúra érintkezését lehet kimutatni: a Körös kultúráét, a vonaldiszes kerámia kultúráját és a tiszai műveltségét.²⁰ Úgy látszik tehát, hogyha megengedjük is annak feltételezését, hogy a Körös kultúra hordozói egyideig egyeduralkodói voltak az adott területnek, ez nem tartott sokáig, legalábbis nem a kultúra végéig. Észak felől a vonaldiszes kerámia népe hatolt be a területre.

Ugyanakkor, a Körös műveltség virágkorának vége felé D-i irányból érkezett területünkre az a hullám, amelyet bánáti műveltség névvel illet a kutatás.²¹ A bánáti kultúra hordozói kapcsolatban álltak a Körös kultúra népével és K felé tartó útjukon, valószínűleg az ő közvetítésükkel jutottak el e műveltség leletei egészen Ny-Ukrajna területéig.²²

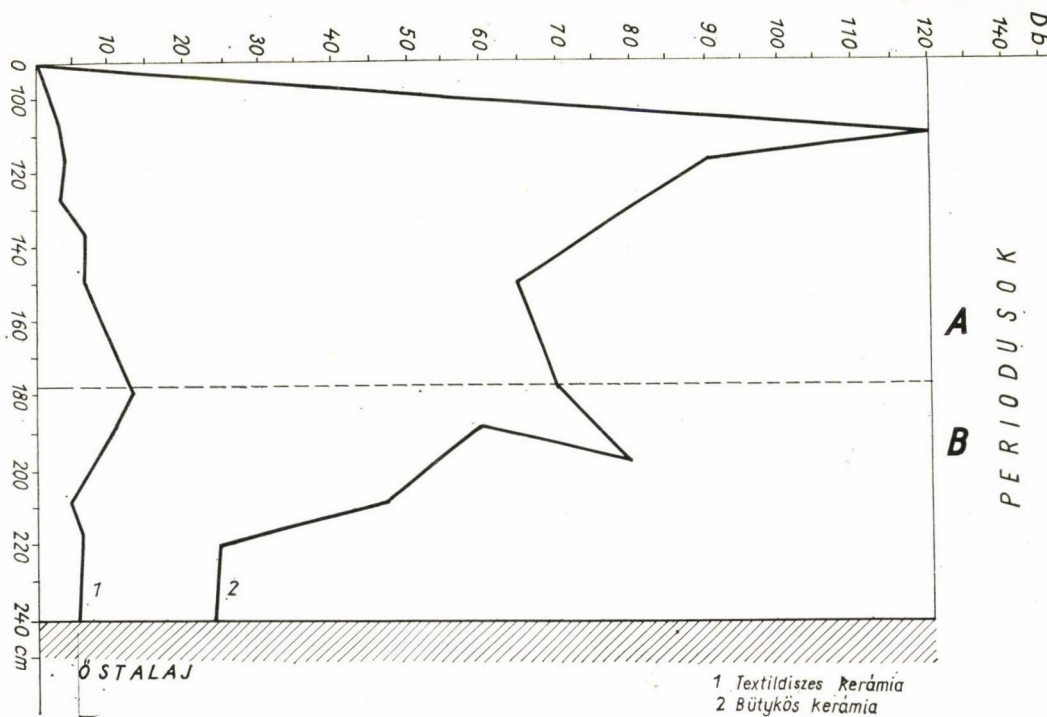
Talán legproblematiszabb a fejlett neolitikumot képviselő tiszai kultúra helyzete, fejlődé-

sének, kapcsolatainak kérdése.²³ Ma már bizonyítottan látszik a műveltség autochton fejlődésének elmélete, jóllehet néhány kérdés (az ún. textilstílus kialakulása) tisztázásához még további adalékokra van szükség.

Ugyanakkor az újabb ásatások alapján joggal felvethető a tiszai kultúra belső periodizációjának kérdése és az a probléma, hogy a kultúra hordozói milyen kapcsolatban álltak a hazánktól D-re eső területek népességével. Megállapítható, hogy a tiszai műveltségnek az a megjelenési formája, amelyet Tompa Ferenc a kökénydombi ásatások anyagára támaszkodva meghatározott,²⁴ nem mindenütt található meg.

A legutóbbi években végeztek nagyobb méretű feltárásokat a tiszai kultúra három nagy alföldi lelőhelyén: Tápé-Lebőn, Hódmezővásárhely-Gorzsán (Czukur major) és Szegvár-Tűzkövesen. Két lelőhely anyaga a publikációkból ismert,²⁵ a harmadikról, a gorzsai Czukur-majorról egy rövid közleményen túl²⁶ nem esett szó.

A Czukur-majorban feltárt későneolitikus telep kétrétegű, alsó rétege közel áll a tiszai műveltség kökénydombi anyagához, a felsőben azon-

1. kép. Hódmezővásárhely-Gorzsán, Czukur major, 1957. évi ásatás 1. (2.) felület leleteinek diagrammja

Рис. 1. Ходмезёвашархей—Горжа, хутор Цукор. Диаграмма находок с поверхности 1(2). раскопок 1957 года

Fig. 1. Le diagramme des trouvailles de la 1re (2e) surface des fouilles effectuées en 1957 à Hódmezővásárhely, Czukur major

¹⁸ Trogmayer O., MFMÉ 1957, VIII. t. 20–21; IX. t. 1–27.

¹⁹ Szentes, Koszta József Múzeum, Régészeti Kiállítás Csalog József ásatása. Az anyag feldolgozását ásató végzi.

²⁰ Banner, J., Die Pécel... XXXV–XXXVII. t.

²¹ Banner J.—Párducz M., Arch. Ért. 1946–48., 30–41.

²² A Moszkvai 1959. évi Összövetségi Régészeti

Tudományos Ülésszak kiállítása és a beszámolók alapján.

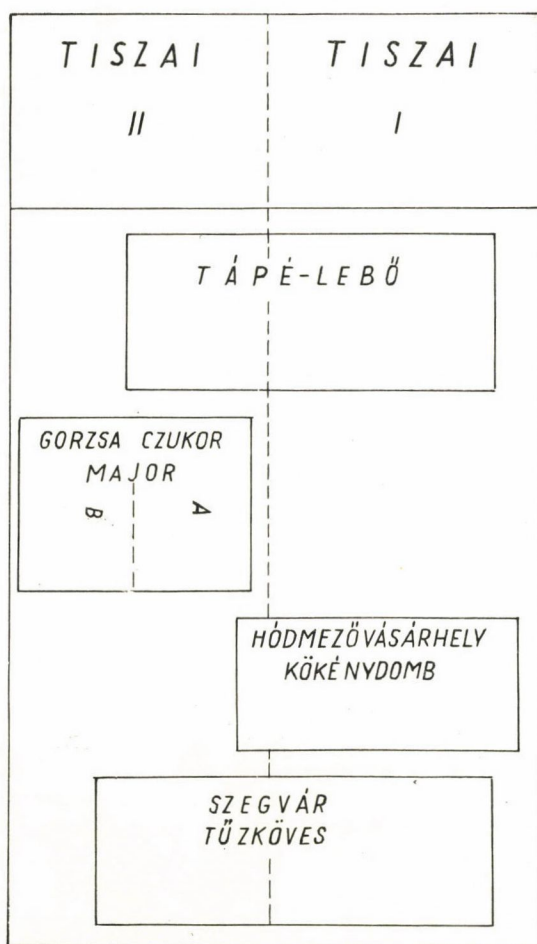
²³ L. Csalog József vitacikkeit (FA Arch. Ért., Acta Arch. Hung.).

²⁴ Tompa F., i. m. Neolithikum.

²⁵ Trogmayer O., i. m.; Csalog J., Acta Arch. Hung. 9 (Bp. 1958) 97–117.

²⁶ Arch. Ért. (1957).

ban a tiszai típusú textilmintás kerámia teljesen háttérbe szorult, és helyét egyrészt egy szürkésbarna apró bütykökkel díszített áru, másrészt polychrom festésű kerámia foglalja el. Az 1. képen a textilmintás és a bütykös kerámia egymáshoz való viszonyának grafikus ábrázolását adjuk az 1957. évi ásatás egyik szelvénye alapján. A Czukor-major ÉNy-i részén 1956-ban húzott árok anyaga eltér az előbbiektől: innen teljesen hiányzik a textilornamentikás kerámia, és a leletanyag igen közel van az eneolitikus polgári kultúra típusaihoz. E korszakhoz sorolhatók az 1956 és 57-ben feltárt későneolitikus zsugorított temetkezések is. A tiszai típusú kerámia és a bütykös áru között a genetikai kapcsolat kimutatható e telep anyaga alapján, de ezt látszanak alátámasz-

2. kép. A Délalföld nagy neolitikus telepeinek relatív kronológiai helyzete

Рис. 2. Релятивное хронологическое положение больших стоянок Южной Венгерской низменности

Fig. 2. La situation chronologique relative des grandes stations néolithiques du sud de la Plaine Hongroise

tani a tápé-lebői és szegvár-tűzkövesi²⁷ megfigyelések is. Meg kell jegyeznünk, hogy a gorzsai telep anyagában a tiszai textildíszes típusoknak nem túl nagy formaváltozatossága fedezhető fel, ezek leginkább hengerestestű pohárformájú edények voltak, gyakran, különösen a fiatalabb rétegben olyan gallérosnyakú kiképzéssel, amely a Móra által először publikált lebői típusnak felel meg.²⁸

A rendelkezésre álló anyag alapján a négy lelőhely (Tápé-Lebő, Gorzsa—Czukor-major, Kökénydomb és Szegvár-Tűzköves) egymáshoz viszonyított időrendi helyzetét a következőkben állapíthatjuk meg. A tiszai kultúra I. és II. periódusának elkülönítésére a már említett bütykös kerámia tömeges fellépése ad alapot (2. kép).

A bütykösdíszes kerámia lehetett az alapja annak a kerámiaművességnek, amelyet a polgári, és az ebből fejlődött bodrogkeresztúri kultúrák hordozói hagytak hátra.

Hogyan illeszkedik ebbe a képbe a péceli kultúra? Banner János az ószentiváni, hódmezővásárhely—bodzásparti és a kiskőrösi megfigyelések alapján bizonyítja, hogy a péceli műveltség az adott területen a polgári és a bodrogkeresztúri műveltségek között helyezkedik el. E fejlődés menetét el is fogadhatjuk, csupán az nem világos, hogy ha a péceli műveltség is autochton, meg a másik is, akkor mi okozta a fejlődésükben azt a nagymérvű eltérést, nem szólva a tipológiai is nehezen bizonyítható genetikai kapcsolatokról.²⁹

Úgy látszik, hogy a péceli műveltség területünkön nem a polgári és bodrogkeresztúri kultúrák közé illeszkedett be, mint a szerző gondolta, hanem azokkal párhuzamosan élt, velük egyes területekért esetleg harcban is állott. Ezt bizonyítanak az egyes helyi kronológiák közötti ellentmondások is. Ugyanilyen idegen kultúrának kell tekintenünk vidékünkön a vučedol-zóki műveltséget, amelynek hordozói valószínűleg a péceli kultúra vándorlását követő időkben kerültek területünkre. E kérdésre a péceli műveltség továbbélésével és a bronzkor kezdeti szakaszát jelentő pitvarosi csoport kialakulásával kapcsolatban visszatérünk még.

Banner J. a péceli kultúra abszolút kronológiáját a magyar szerzők, elsősorban Tompa F. számításait követve az i. e. 2400—2300-as évekre teszi, és megállapítja, hogy a kultúra nem volt hosszúéletű. Az i. e. 2400—2300 nagyjából megegyezik a cseh kutatók álláspontjával, akik a pécelivel szinkron fiatalabb kanellurás kerámia kultúráját az i. e. harmadik évezred második felére keltezik. Megállapításuk alapja, hogy az általuk a fiatalabb kanellurás kerámia elődjének és ősenek vélt „Trichterrandbecher Kultur” (kultúra nálevkovitých poháru) idejét az aktív szén vizsgálatok

²⁷ Trogmayer O., i. m. I. t.; E tanulmány 22. j.

²⁸ Móra F., Dolg. 6 (1930) 159—160.

²⁹ A péceli műveltség újabb leleteinek megvilágításá-

ban Kalicz N. a kultúra genetikai kérdéseiről írt nagyobb tanulmányt, amely sajtó alatt van. Ezért e kérdések részletezésére sem itt, sem később nem térünk ki.

segítségével az i. e. 2700-as évekre határozták meg³⁰ (l. 243. o.).

Mindezeket figyelembevéve a dél-magyarországi terület újkő- és rézkori kronológiáját az alábbiakban egészíthetjük ki (3. kép).

Rendszerünk alapja a fejlődés autochton és idegen elemeinek elkülönítése. Az előbbiekhöz soroljuk azt a fejlődési vonalat, amelyet így határozhatunk meg:

Tiszai I. → Tiszai II. → Polgári → Bodrogkeresztúri.

Az idegen kultúrákhoz sorolhatjuk a pécelit és a vučedol-zókit. A rézkor végén mindezeknek az elemeknek az összeolvadása adja a pitvarosi csoport jellegzetes leletanyagát.

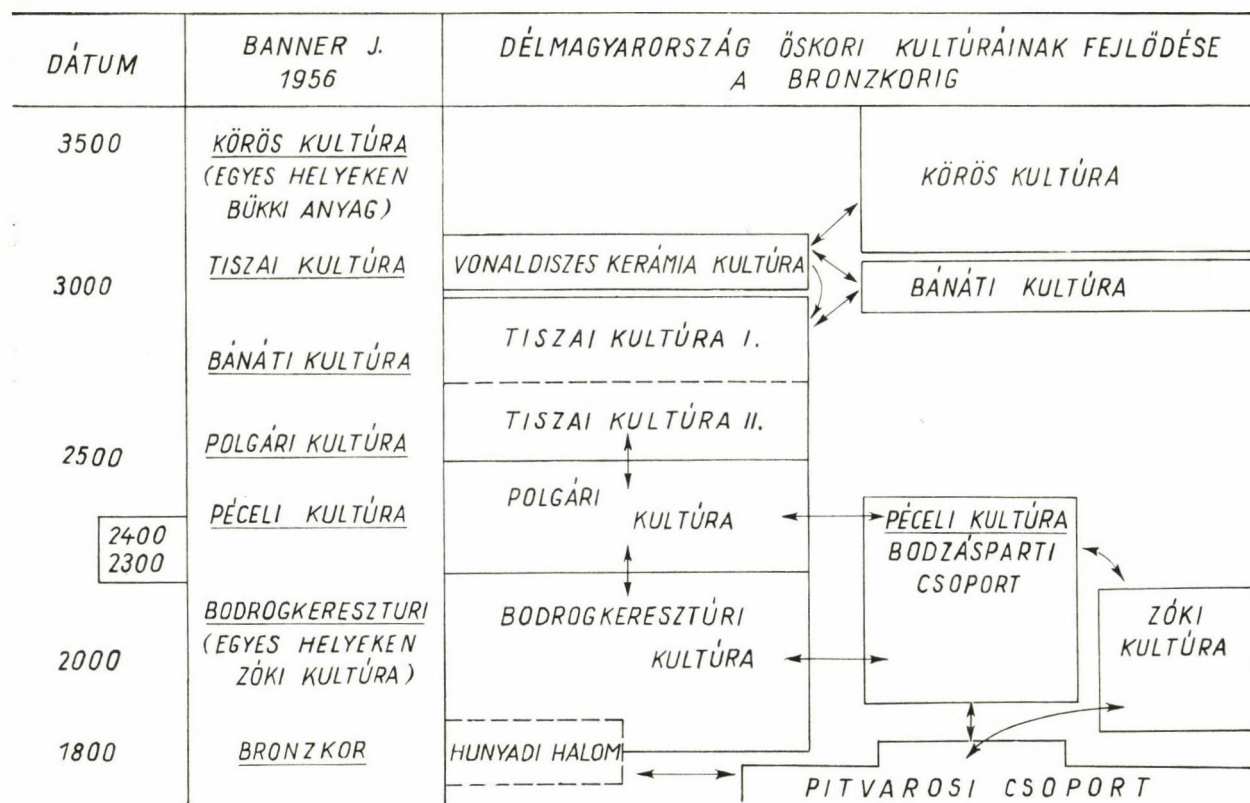
A relatív kronológiai rendszer felállítása után szükségesnek látszik néhány szóval megvilágítani mindazokat a történelmi eseményeket, amelyek a hazai őskor fejlődésében ezeket a változásokat okozták. Ennek érdekében vissza kell térnünk a tiszai kultúra II. periódusában lezajlott változásokhoz.

A bütökdíszes kerámia készítői a Kárpát-medencében új nép lehettek. E kerámiatípus ere-

dete Elő-Ázsiára vezethető vissza.³¹ Úgy látszik, hogy az i. e. harmadik évezred első felében Elő-Ázsia területén nagyméretű népmozgás kezdődött, amely egyrészt a Balkán-félszigeten át a Duna-medence irányába tartott, másrészt a Fekete-tenger partjain haladva a Kaukázust célozta.³² A további kutatások célja lehet e mozgás egyes részleteinek megvilágítása és lehetséges, hogy ez végső fokon az indoeurópai törzsek mozgásával hozható kapcsolatba.

Az ideérkezett új népelem nem volt ellenséges a tiszai kultúra I. periódusának lakóival szemben. Valószínűleg már korábban is kapcsolatban állhattak egymással, és az ő közvetítésükkel ismerték meg a rezet, valamint a kultikus ábrázolásmód egy sor jelenségét is.³³ Amikor vándorlásról beszélünk nem gondolunk egyszerre nagy tömegek mozgására, hanem kis csoportok lassú szivárgását tételezzük fel, amit más összefüggésben maga a szerző is elismer (255. o.).

Az új bevándorlókkal felfrissült neolitikus őslakosság alakítja ki az eneolitikus és rézkori fejlődés autochton vonalát.

3. kép. Dél-Magyarország neolitikus, eneolitikus és rézkori kultúráinak relatív kronológiája

Рис. 3. Релятивная хронология культур неолита, энеолита и медного века Южной Венгрии
Fig. 3. La chronologie relative néolithique, énéolithique et de l'âge du Cuivre de la Hongrie du Sud

³⁰ Pravěk Československa. Szerkesztő: J. Neustupný, Orbis (Praha 1960) 143.

³¹ L. pl. Bittel, K., Zur Chronologie der Anatolischen Frühkulturen. Reinecke Festschrift. (Mainz 1950) 13–26; Namio Egami, Telul el Thalafat. The Excavations of Tell II. 1956–57. (The Tokyo University Iraq-Iran Expedition

Report I.) The Institut for Oriental Culture University of Tokyo. 1 (1958).

³² A. D. Sztollár előadása az Állami Ermitázs 1960. évi Tudományos Ülésszakán a hadzsohi (Majkop környéki) eneolithikus telep ásatairól.

³³ Csalog J., Acta Arch. Hung. 11 (Bp. 1959), 7–36.

A későbbiek folyamán a feltehetőleg Szlavónia területén, de mindenesetre hazánktól D-re kialakult péceli kultúra³⁴ hordozói hatoltak be hazánk területére. Mozgásuk oka valószínűleg a vučedol-zóki kultúra hordozóinak nyomása volt. A péceli lakosság nem találván üres területeket, mert ezeket a lengyeli, illetve a polgári és bodrogkeresztúri kultúra népei tartották megszállva, csak lassan húzódnak É felé. E közben, feltehetőleg a bizonytalan körülmények miatt szakított korábbi megtelepült életmódjával,³⁵ és ideiglenes kis telepekre, rövidéletű temetőkre szorítkozott. Lehetséges, hogy e körülmények miatt nőtt meg az állattartás szerepe is.

A péceli műveltség népe áthaladva az Alföld és a Dunántúl D-i részein, hazánk É-i területein talált a maga számára telephelyet, és foglalta el az életmódjának nem éppen kedvező homokos és peremvidékeket. E közben, egyelőre biztosan nem indokolható kapcsolatai révén, szakított a csontvázas temetkezés szokásával, és e továbbélő csoportjai áttértek a halottégetésre. Csak ezen az úton magyarázható az a tény, hogy míg D-en rövid életű temetők és telepek voltak, addig az É-i területeken ezeknek megnagyobbodásai találkoztunk.

A péceli műveltség lakói minden valószínűség szerint ugyanahhoz a nagyobb népcsoporthoz tartoztak, mint az autochton kultúrák népei, legalábbis az anthropológiai megfigyelések ezt támasztják alá (l. Nemeskéri J., a kötethez csatlakozó tanulmányának „Összefoglalás”-át).

A fentebbi gondolatot folytatva néhány szóval meg kell emlékeznünk a dél-magyarországi terület fejlődéséről a rézkor végén és a bronzkor elején. Feltétlenül meg kell emlékeznünk a Móra Ferenc által feltárt pitvarosi leletanyagáról, amely e korszak „vezérkövületének” tekinthető. A pitvarosi típusú leletek között jónéhány olyan típus található, amelyeknek kialakításában szerepet játszhattak a bodzásparti csoport egyes formái is. Igen erőteljes példát szolgáltatnak ebben az összefüggésben a bodzásparti tálak (LIV. t. 4., 7. és 12.) és a pitvarosi temető egyes táljai (4. kép. 2—4). A temető 4. sírához tartozhatott az az edény (4. kép. 1), amely archaikus formája mellett megőrizte a péceli műveltség jellegzetes pontsor díszítését. A 37. sír táljának kettős füle (4. kép. 5) ugyancsak péceli hagyományokra vezethető vissza (CXV. t. 12.).

Amikor a péceli és a vučedol-zóki műveltségek mozgásáról beszélünk, természetesen, nem gondoltunk arra, hogy a vándorlás során a teljes népesség eltűnt egy-egy területről. Ilyenfajta vándorlást a történelem sehol sem mutat ki. Sokkal közelebb járhatunk a valósághoz, ha arra

gondolunk, hogy *kis töredékek a helyükön maradtak a tömegesnek látszó továbbmozgás idején is, és ezek egymással keveredve járultak hozzá új kultúrák, csoportok, kialakításához.*

Fentebb szóltunk a péceli műveltség hordozóinak útjáról a Kárpát-medencében és kapcsolatokról a helyi lakossággal. Sajnos a szerző érvelése nem nyújt eléggé meggyőző bizonyítékokat ahhoz, hogy a péceli kultúrát a Közép-Duna-medencében ötvöződött, helyi kultúrának tekinthessük. Részkérdésekben, pl. a kis csoportok mozgásának, az őskori „migráció” e történetű formájának felismerésében Banner Jánosnak kétségtelenül igaza van.

Csak sajnálatos, hogy a szerző nem helyezte a péceli kultúrát nagyobb történeti összefüggések keretei közé, nem vizsgálta annak a D—É irányú mozgásnak részeként, amelyről fentebb már szóltunk, hiszen ez esetben biztosabb, *valóban történeti* következtetésekig jutott volna el. Banner János bírálva a péceli kultúra É-i eredetéről szóló nézeteket, lényegében bírálta azokat a politikai célokat is, amelyeket a német archeológusok egy része magáénak vallott. Azonban a következő lépést már nem tette meg: nem ad feleletet arra, hogy milyen etnikai csoporthoz tartozik a péceli kultúra népe. Az indo-európai eredetkérdésnek *csak az egyik megoldása* az É-i genetikai vonalvezetés.³⁶ A kutatás újabban hajlik az indo-európai törzsek D-i származáselméletének elismerésére, sőt egyesek ennek centrumát a Balkán-félsziget északi részére helyezik.³⁷

Szerző a kultúra kialakulásával kapcsolatban is visszatér a műveltség hordozóinak nomád életmódjára vonatkozó nézetekhez. Úgy véljük, hogy ez a le nem zárt kérdés nem kis mértékben járult ahhoz, hogy a műveltség kialakító tényezőinek értékelésében nem tudott megnyugtató módon állást foglalni.

Az utolsó fejezet a kultúra nevével foglalkozik, s itt indokolja meg a szerző, hogy miért javasolja az általa tárgyalt leletanyagot péceli kultúra néven bevezetni a szakirodalomba (260. o.).

Mindehhez csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy amennyiben a Banner J. által bemutatott leletanyag honi eredete teljesen bizonyítottan lenne tartható, jogosnak ismerhetnők el a péceli kultúra név alatti elkülönítést. Véleményünk szerint legfeljebb, megtartván az általánosan ismert bádeni kultúra nevet, a magyarországi csoportot lehet *péceli csoport* néven kikülöníteni. Ugyanis nem látszanak olyan döntő elhatároló vonások, amelyek alapvetően elválasztanák anyagunkat a bádeni műveltség nagy területeken elterjedt egészétől.

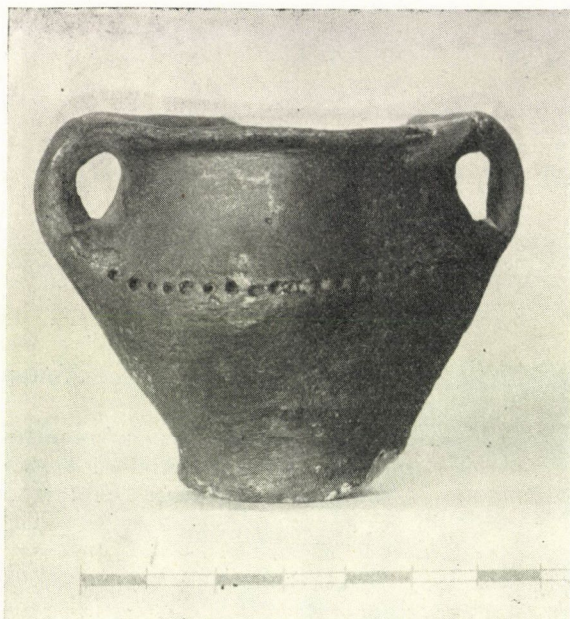
³⁴ Schmidt R. R. Die Burg Vucedol. (Zagreb 1945) A bádeni és a protobadeni anyagra vonatkozó részei. a származáselmélet kivételével.

³⁵ Uo. Stratigrafia, 4. kép.

³⁶ Scherer A., Hauptprobleme der indogermanischen

Alturtumkunde, Kratylos, 1 (Wiesbaden 1956) 7.

³⁷ Георгиев, В., Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. Изд. ин. лит. (Москва 1958) Глава 8.

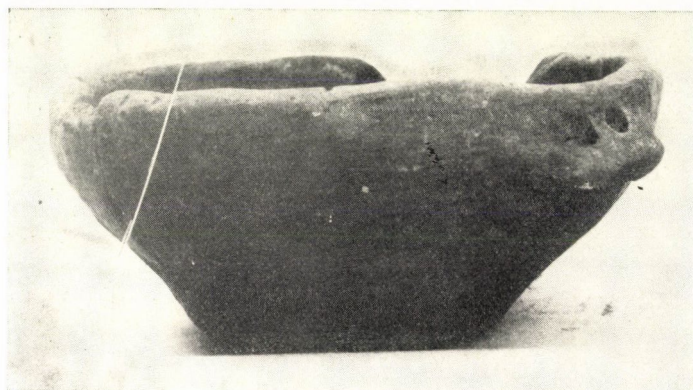
1

2

3

4

5

4. kép. Pitvaros-temető. 1. 4. sír — 2. 10. sír — 3. 2. sír — 4. 37. sír — 5. szórvány. Kb. 1 : 3
 Рис. 4. Могильник—Питварош. 1. 4-ая могила, — 2. 10-ая могила, — 3. 2-ая могила, —
 5. случайные находки. Прибл. 1 : 3
 Fig. 4. Pitvaros-temető. 1. Tombe n° 4 — 2. Tombe n° 10 — 3. Tombe n° 2 — 4. Tombe n° 37 — 5. Trouvailles
 sporadiques. Environ 1 : 3

A könyv Függelékében Nemeskéri János tanulmánya történeti anthropológiai megvilágítását végzi el. E szerint a péceli műveltség embertani anyagában a következő rasszelemek szerepelnek: mediterrán (2 variáns) és alpi (nyugati és keleti alpi). A két nagy temető anyagában a mediterrán típusok az uralkodók.

A mediterrán elemek egyik válfaja a helyi, amely a tiszai kultúrára vezethető vissza, a másik típus új a területen és DK-i eredetű (Zusammenfassung).

Tekintettel arra, hogy az elemzések elsősorban a két nagy temető (Alsónémedi és Budakalász) anyagára támaszkodnak, megállapításaikat nem lehet a péceli műveltség egészére vonatkoztatni.

Az anthropológiai következtetések nem mondanak ellent a kultúra hordozóinak mozgásáról általunk fentebb elmondottaknak, hiszen a péceli kultúra hordozóinak a helyi lakossággal való kapcsolatát, etnikai rokonságát támasztják alá az egyik oldalról, másrészt pedig rávilágítanak arra, hogy e korszakban DK-i eredetű új etnikai elem megjelenésével számolhatunk.

A könyv alapvető érdeme abban van, hogy Banner János összegyűjtötte a péceli csoport leletanyagát, megteremtette az eddig hiányzó rendszert ebben az anyagban. Analízisei sok újat adnak a magyar, de a külföldi régészeti kutatás számára is. Hatalmas energiával elvégzett gyűjtése és feldolgozó munkája nélkül ma nem vitatkozhatnánk a hazai eneolitikum gazdasági, társadalmi és történeti kérdéseiről, hiszen az abban kétségtelenül jelentős szerepet játszott péceli anyag lényegében ismeretlen lenne előttünk. Gondolat, vitaébresztés az, amely a könyvet fontossá és érdekessé teszi.

Éppen a könyv fontossága az, amely kötelességünké teszi, hogy feltárjuk hiányosságait, amelyek megakadályozzák, hogy ez a nagyméretű monográfia teljes legyen.

Amikor bíráljuk a könyv alapvető módszertani hibáit, bírálatunk nemcsak ennek a műnek és még kevésbé a szerző személyének szól. *Itt egy irányzatról, a régészeti kutatás elvi kérdéseiről van szó, amelynek erőnyeit és hibáit jól tükrözi a szerző alkotása.*

A felszabadulás előtti régészetet hazánkban a pozitívista, objektívista kutatási irányzat jellemezte. Ez az irányzat a német iskola „települési régészet” néven ismert módszertani és elméleti alapjaira épült, azzal a különbséggel, hogy nem tette magáévá, egyes határesetektől eltekintve, annak fasiszta, rasszista túlzásait. Ugyanakkor, elsősorban vidéki kutatóinknál, és pályája egy szakaszában ide számított Banner J. is, erőteljesen hatott az a Móra Ferenc által megfogalmazott nézet, hogy a régészet „az elmúlt korok néprajza”. Így tudtak a kutatók bizonyos értelemben áttörve a tárgy tudomány tipológiai, morfológiai módszertanának szűk kereteit, jó rész eredményeket elérni.

E módszerek komplex alkalmazása eredményezte azután azt, hogy egy-néhány kérdésben

kielégítő eredményeket értek el a kutatók, de nagyobb általános érvényű, *történeti következtetésekre* már nem jutott, éppen módszertani gátjaik miatt, energia.

E módszertani gátlás alapja az, hogy nem történt meg a *tényleges* szakítás és szembefordulás a polgári régészet tipológiai iskolájával, hanem e-

1.

2.

5. kép. Csongrád—Petőfi tsz. 1. 10. gödör — 2. a 7, 9 és 10 gödrök bontás közben

Рис. 5. Чонград — кооператив им. Петёфи. 1. 10 яма, — 2. 7, 9 и 10-ая ямы в процессе раскопа

Fig. 5. Coopérative agricole Petőfi à Csongrád. 1. Fosse n° 10 — 2. Fosses nos 7, 9 et 10 en cours de dégagement

helyett az irányzatok összehangolására, kibékítésére látunk törekvéseket, a vizsgálódás szempontjainak egyes történeti, vagy etnográfiai kérdésekkel való kiegészítése útján. A történeti szempontok figyelembevételére jó példa Tompa Ferencnek Budapest őskoráról írott tanulmánya, a néprajzi-történeti kérdések felvetésére pedig a szerző korábbi munkái és jelen könyve adhatnak példát.³⁸

Szerző munkájában e negatív jelenség mellett feltétlenül észre kell vennünk új igény jelentkezését: a gazdasági, társadalmi élet, a korszak történelmének megismerésére irányuló törekvést.

³⁸ Tompa F., Őskor. Bp. Tört. I. (1943); jelen tanulmány 4. j.

Ezt maradéktalanul nem sikerült neki megvalósítania. A tipológiai módszer túlzott alkalmazása a szemlélet merevségéhez, metafizikus nézőpontok kialakításához vezet, gátolja a jelenségek sokoldalú vizsgálatát. Így történhetett meg például az, hogy az egyes részkérdések felismerése (pl. a kultúra helyi elemeinek feltárása) meggátolta a szerzőt abban, hogy nagyobb, a Közép-Dunamedence határain túlmenő keretek közt vizsgálja a péceli csoport fejlődését, történeti útját.

Ugyancsak ez a szemlélet vezetett arra, hogy a szerző a péceli csoportot egységes egészként kezeli, nem veszi észre a belső fejlődés törvényszerűségét, az egyes helyi csoportok közötti lényeges különbségeket.

E mellett a polgári társadalomban gyökerező szemléletmód mellett a munka értékét károsan befolyásolták a marxizmus—leninizmus, a történeti materializmus vulgáris alkalmazásának kísérletei, melyek főleg abban nyilvánultak meg, hogy a gazdasági és társadalmi életet egy-egy jelenség (pl. a nomadizálás, egyes temetkezési formák stb.) alapján kísérelte meg a szerző rekonstruálni. A mi feladatunk nemcsak a marxizmus—leninizmus általános érvényű törvényeinek (pl. az őstársadalom fejlődésében az anyajogról az apajogra való átmenet) újra bizonyítása, hanem az egyes történelmi korszakok különleges fejlődésmenetének vizsgálata.⁴⁶

A péceli csoport hordozói történeti fejlődésének, a társadalom belső fejlődéstörvényeinek mélyreható vizsgálata az, amiben a szerző a történelmi materializmus törvényeit, vizsgálati módszereit sikerrel alkalmazhatta volna. E helyett

egyes felszíni jelenségek vizsgálatával a könnyebb utat választotta.

E helyen természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a könyv megírása olyan történelmi körülmények között fejeződött be, amikor a marxizmus—leninizmussal a kutatók jórésze *csak ismerkedett*, annak elsajátításában még a kezdeti bizonytalanság általános jellegű volt, nem szólva a történelmi materializmus vulgarizálásának abban az időben eléggé elterjedt voltáról. Ebből a kettősségből: a polgári társadalom osztályviszonyaiban gyökerező metafizikus gondolkodásmódból és a vulgáris marxizmus alkalmazásából következnek a szerző művének hibái.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezek mellett a könyvben vitathatatlanul jelentkezik, ha gyengén, csak elemeiben is az *új*: a jelenségek történelmi vizsgálatának, az igazság felismerésének törvényszerűsége (pl. egyes tárgyak rendeltetésének meghatározásában, az elvont elméletieskedések helyett a *gyakorlat*; a migráció kérdésének helyes meglátása stb.).

Banner János könyve ellentmondásos alkotás, módszereiben, elvi-eszmei hozzáállásában egyaránt. Ugyanakkor tudományunk egy fejezetének tipikus képviselője, éppen ezen ellentmondásai miatt: annak a korszaknak, amikor a régi szemléletmód, az osztályviszonyokban gyökerező metafizikus módszer még erős, de már feltartóztathatatlanul feszíti ennek kereteit az új dialektikus vizsgálati módszer, amely értékelésében a történelem materialista felfogását eredményezi.

Gazdapusztai Gyula

⁴⁶ Шафф, А., Объективный характер законов истории Изд. ин. лит. (Москва 1959); Козлов Д., Вступительная статья, 15.

ADATOK A MAGYARORSZÁGI OKKERSÍROK EREDETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Hazai őskorkutatásunk egyik legérdekesebb ágát alkotják azok a kérdések, amelyek Magyarország és Dél-Oroszország területének kulturális és etnikus kapcsolatával foglalkoznak. Ezen belül évtizedek óta jelentős problémát jelentenek az ún. „okkersíros” temetkezések. Elterjedési területük a Tisza felső folyása vidékére szorítkozik. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyékből ismerünk ilyen sírokat. Ezekre vonatkozólag a legtöbb adatot a Debreceni Múzeum évi jelentéseiből nyerjük, amely évkönyvekben Zoltai Lajos több „okkersírt” tartalmazó halom feltárásáról is tudósította az olvasót. Jósa András a szabolcsmegyei halomsírok leírását adta monográfiájában, Tariczky Endre a tiszavidéki „földpiramishalmokat” ismertette.

Sajnos ezeknek a rendszerint majdnem teljesen melléklet nélküli síroknak csak a leírása maradt meg, amelyek néha elég szűkszavúak, s így nem minden esetben igazolható kielégítő mértékben az egyes sírok őskori jellege.

Debrecen környékén már a század első évtizedében tártak fel „okkersíros” halmokat, Szabolcs megyében ennél régebben, még a múlt század végén.

Pipáshalom : A hortobágyi Árkus patak jobb partján 1909-ben két halmot tártak fel. A második számú halomban, amely 39–40 m átmérőjű és 1,75 m magas volt, 210 cm mélységben találták meg a sírt. A sír a halom közepén helyezkedett el. A benne fekvő csontváz hanyatt feküdt, karcsontjai a mellkasra voltak helyezve, lábai fel voltak húzva. Nyugat–keleti irányítású volt, a koponyán vörös festék nyomai mutatkoztak, s mellette jobbra gyűszűnyi okker volt mellékletként elhelyezve. Közvetlenül a sír feletti földrétegben hosszúkás falenyomatokat találtak. Ettől a sírtól két méterre jobb oldalára fektetett, zsugorított, arccal kelet felé néző csontváz feküdt, de ezen nem találták a vörös festés nyomát. Egyéb-ként a halomból utólagos beásásokból származó, különböző korú leletek kerültek még elő.¹

Papegyháza : A Déri Múzeum évi jelentése arról számol be, hogy a Papere mellett „színes

lenyomatoktól tarkálló sírban” zsugorított, festett csontvázat találtak. A későbbiek során Zoltai Lajos ír erről, és közli, hogy a mátai területen fekvő papegyházi telken őstelep emlékei és vörös-festékes, zsugorított csontvázak kerültek felszínre.²

Ludashalom : Ludas laponyag néven is említi a hortobágyi halastavaknál, a Ludas rét déli részén fekvő alacsony dombot. Ebben 1 m mélységben találtak sírt, amelyben nyugat–keleti irányítású csontváz feküdt. Alsó lábszárai felhúzott állapotban voltak, s a csontváz vörösre volt festve.³

Dunahalom : A domb a hortobágyi pusztához ohati részén volt. Ebben 205 cm mélységben feküdt, a közlés szerint tűzhely közelében az erősen felhúzott lábszárú csontváz. Mindkét karcsontja felfelé, a medencecsont fölé volt fordítva. Koponyával nyugatnak irányították. A csontváz vörös-festékes volt, s balkönyökcsontjánál kisebb kavicsdarab feküdt.⁴

Szántay halom : A Debrecen alatti Toczó vize mellett fekvő halomban két és fél méternél mélyebb szinten rajzolódott ki a 185 × 95 cm méretű sírgödör formája. Ebben mintegy 3,5 m mélységben zsugorított csontváza bukkanak. A sír dél-nyugat–északkeleti irányban volt tájolva, s a benne fekvő, a közlemény szerint szokatlan állapotban elhelyezett csontváz koponyája nyugat felé mutatott: „A fej tuskójával kifelé, hegyes részével befelé fordított két lapocka között feküdt; a csigolyasor ívalakban meggörbült; a lábszárcsontot a medencecsontok fölébe találtuk úgy, hogy a combcsont-főlk a csípőtarajok felett csaknem egymást érték, míg a térdek 56 centiméternyire távolodtak egymástól. A karcsontok a test mellé simultak.” Hiányzott a bal alsó lábszárcsont. A sír fenekén kevés vörös-festéket találtak, s a jobb vállcsont mellett réz vagy bronz lemezből készült, csöves gyöngy feküdt.⁵

Balázshalom : Biharudvari határában 8 m magas és 60 m átmérőjű halmot tártak fel. A halom alapzatának közepén, mintegy 50 cm mélységben csíkos lenyomatok látszóttak. Itt egyes helyeken elszenesedett fadarabok is voltak.

¹ DJ 1910. (Debrecen 1911) 36—.

² Uo. 24.; Zoltai L., Debreceni halmok, hegyek. (Debrecen 1938) 42.

³ DJ 1916. 5.; Sőregi J., Debrecen környéki halmok.

(Kéziratban); Zoltai L., i. m. 36.

⁴ DJ 1923. 12.; Sőregi J., i. m.; Zoltai L., i. m. 18.

⁵ DJ 1927. 49.; Zoltai L., i. m. 34.

A szenes, csikos réteg alatt szurok színű, puha, ragadós volt a föld. A réteg alatt további 50 cm-re vörösrre festett lábszárcsontok feküdtek. A 162 cm hosszú csontváz hanyatt feküdt, lábszárakkal kissé felhúzva. Koponyája nyugat, lábsontjai kelet felé voltak irányítva. Az egész csontváz vörös színű volt, a koponyától balra, 25 cm-re kevés, por alakú festék volt elhelyezve.⁶

Halászlaponyagok: Debrecen környékén, a Hortobágy vize mellett, a csárdától délre van négy kisebb halom. A 3. sz. halomban 170 cm mélységben zsugorított csontvázat találtak, amelynek balkönyökesontjánál emberi nyakcsigolya feküdt.⁷

Mátai halom: Mátán több halmot is feltártak, s ezek egyikében, egy 40 m átmérőjű és 2 m magas halomban 160 cm mélységben találtak vasoxid-dal és fekete festékkel festett koponyát. Ugyan-ebben a halomban 210 cm mélyen, a kevert föld-réteg alatt borjú két első lábszára és gerince-sontja feküdt.⁸

Tiszaeszlar-Poty halom: A 8 m magas és 36 m átmérőjű halom a Tisza árterében feküdt. A feltárás során közepén agyaggal kisimított sírfe-nék mutatkozott. A sírban jobboldalára zsugorított, nagyméretű csontváz feküdt. Felette és körülötte deszkanyomok látszóttak. Koponyával nyugatnak volt irányítva és arccal keletnek nézett. A koponya bal oldalán 11 mm átmérőjű bornzhuzalból készült, köpcös, kifli alakú, külsején harántul sűrűn hornyolt, hegyes, nyitott végű karika feküdt.⁹

Császárszálláspusztai halom: A Nyíregyháza környékén fekvő, 6 m magas és 50 m átmérőjű halomban, 3 m mélységben hanyatt fekvő, koponyával nyugatnak és lábszárakkal keletnek irányított csontvázat találtak. Körülötte „írókréta” darabkák voltak minden irányban szétszórva. A sír alatt további 3 m mélységben hasonló fektetésű és irányítású, 2 m hosszú csontváz volt. Ennek közelében ércsalak és kovadarabka került elő.¹⁰

Buj-Feketehalom: A Szabolcs megye területén fekvő halomban egy oldalról behatoló akna vezetett a bolygatott, tölgyfa cölöpökkel körülvett sírhoz. Ebben a szétszórt, 6 m mélységben levő csontok mellett köpcös, kifli alakú, kicsiny halántékkarika volt. A csontok alatt 13 m mélységben, „tölgyfa sírkamrában” zsugorított, mellékletek nélküli csontváz feküdt.¹¹

Tiszaigar-Kettőshalom: A halom közepe táján állkapcsaikkal szembefordított, egymást érintő két lókoponyát találtak, amely alatt darabokra

szétmállott, tölgyfából készült koporsó került elő darabokra zúzott emberi csontokkal.¹²

Heverő laponyag (Képhalom): A halom Debrecen közelében, az Árkuson túl, a Köveshalom környékén fekszik. Ebből egy csikósbojtár csontvázat és mellőle rézkarikát, szív alakú réz vagy bronzcsüngőket kapart ki. Az 1908. évi ásatás alkalmával a halomban karesontok nélküli, zsugorított csontvázat találtak mellékletek nélkül.¹³

Szepespusztai halom: A szepespusztai halomban egymás mellé fektetve két zsugorított, vörösrre festett csontvázat találtak.¹⁴

Balmazújváros-Kárhozottahalom: A 70 m átmérőjű, 8 m magas halomban ásatás során Csalog József a lösztalaj nivójában két rétegben, hasított tölgyfadeszkákkal fedett sírkamrát talált. Ebben feküdt az eredetileg nemeztakaróval is fedett, rossz fenntartású csontváz. A nyugat-keleti irányítású csontváz hanyatt volt fektetve és lábsontjai erősen fel voltak húzva. A koponya két oldalán egy-egy ezüst, tekercselt halántékkarikát találtak.¹⁵

Basahalom: A debreceni határban fekvő halomból, 7 m mélységből deszkával fedett sírkamra került elő, amelyben nyugat-keleti irányítású, hanyatt fektetett, melléklet nélküli csontváz volt. A csontváz kissé zsugorított helyzetben feküdt.¹⁶

Bajnokhalom: A Hortobágy pusztája mátai részén levő halmot 1909-ben ásta meg Zoltai. 90 cm mélységben „tűzhely nyomai mutatkoztak, égett földrögökkel, egy csomóba hányt kevés emberi és állati csonttal együtt”. Az egy méter magas halomból a fenti leletek közül kétszeresen csavart elektron halántékkarika is előkerült.¹⁷

Közlött lelőhelyeink zömmel kifejezetten „okkersíros” temetkezést tartalmaztak. Azonban néhány sír esetében lehet némi kétségünk ezek őskori voltát illetően. Így a császárszálláspusztai halom, továbbá a basahalmi és szepespusztai lelőhelyek is szarmata korinak vannak nyilvántartva.¹⁸ Sírjaink egy részében nyoma sem volt az okkerfestésnek, amint ezt pl. a Tiszaeszlar-Potyhalomban, vagy a Balmazújváros-Kárhozott halomban tapasztalhattuk. Ennek ellenére a többi jelenségek egyezése alapján okkal tételezhetjük fel, hogy ezek is az „okkersírok” körébe tartoznak.

Rendszerint a neolitikum végétől a bronzkor elejéig tartó időszakot felölelő „okkersíros” műveltségi kör igen széles területre terjedt ki, amely magában foglalta a Fekete-tenger vidékét, Dél-Oroszország területét, Románia nagy részét, Kelet-Szlovákiát, Északkelet-Magyarországot, de ki-

⁶ Sőregi J., i. m.

⁷ DJ 1924. 8.

⁸ DJ 1925. 8.

⁹ Jóna A., Szabolcs vármegye őstörténete. MVV 20.; Uő., A szabolcsmegyei őshalmok kérdéséhez (Nyíregyháza 1901); Arch. Ért. 17 (1897) 320—.

¹⁰ Jóna A., Szabolcs vármegye... 22—.

¹¹ Jóna A., A szabolcsmegyei...

¹² Tariczky E., A tiszavidéki hun földpiramishalmok

ismertetése (Eger 1906) 8—.

¹³ Zoltai L., i. m. 25.

¹⁴ DJ 1927. 48.

¹⁵ Csalog J., FA 6 (1954) 37—.

¹⁶ Zoltai L., MKÉ 1 (1907) 27.

¹⁷ DJ 1909. 32—; Zoltai L., i. m. 12.

¹⁸ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon. III (Bp. 1950) 64—.

terjedésében nyomon követhetjük Lengyel- és Németország területére is.

A Kaukázus északi lejtőjén még a III. évezred folyamán keletkeztek azok a fejedelmi kurgánok, amelyek népe a mezopotámiai klasszikus temetők etnikumával hozható szoros kapcsolatba. Az etnikum a réz európai elterjesztésében játszott komoly szerepet. Ezek a Kaukázus környéki sírok rokonságban álltak a steppevidék hosszú időt felölelő temetkezéseivel, amely temetkezéseket általában három, újabban több csoportra osztályoznak. Ma legáltalánosabban elfogadott a Gorodcov által alkalmazott hármas tagolás, amely felveszi a gödör-, a katakomb- és a gerendaépítményes sírok csoportját.¹⁹

Az Ukrajnát és a steppevidéket felölelő területen a gödörsíros temetkezések a legkorábbiak, amely sírokat újabban két csoportra tagolják. Ezek nagyjából a Kaukázus környéki, fiatalabb kurgánokkal egyidősek. Dél-Oroszország területén a gödörsírok népe volt a legkorábbi földművelő lakosság. Ez halottait hanyatt fekve, felhúzott lábakkal, néha nyújtva temette el, és a tetemet okkerrel szórta be.

A második csoport sírjai rendszerint sátoralakúak voltak, s ezeket cölöpök fedték. Ezekben az ún. kunyhósírokban viszonylag kevés mellékletet találtak. Legfelebb egy-egy zsinórdíszes edény, halász-vadász szerszámok, átfűrt állati fogak, csontból és rézből készített hengeres gyöngyök, halántékkarikák, bárány, kecske és vadlascsontok, a legfiatalabb sírokban egy-egy mankósfejú tű képviselik az összes mellékletanyagot. Ez a csoport halottait minden esetben kelet felé irányította.

A gödörsíroknál valamivel korábbi maikopi temetkezések még a III. évezredbe nyúlnak vissza. A gazdag mellékletanyaggal felszerelt fakamrás sírokban néha több csontváz is feküdt, amelyek rendszerint vörös okkerfestéssel voltak festve. Ugyanezt tapasztalhatjuk a novoszvabodszkajai sírok esetében, ahol a számos melléklettel, így pl. bányabükkí típusú baltákkal ellátott csontvázakat is okker borította.

A katakomb-temetkezések népe a steppevidék egyes részein már a gödörsírok népével együtt, a második évezred fordulóján megjelent. Ukrajnában viszont a gödörsírok népe fölé rétegződött.

A katakomb-eredetileg égei sírtípus, s ezt a kapcsolatot ezeknek a síroknak mellékletei is igazolják. Ezekben a halottak általában zsugorított helyzetben, jobb oldalukon fekszenek. A fej, szemben a gödörsírok keleti tájolásával nyugat felé van irányítva. Ezeken is előfordul az okkerfestés, amely itt rendszerint a koponyára és a lábfejszontokra szorítkozik. A halottak mellé mellékletként réz és kovatoröket, késeket, fajansz és csontgyöngyöket, halántékkarikákat — gyakran

ezüst huzalból — adtak. Gyakori a sírokban az állatcsont, így báránycsontok és koponyák, marha, teve és lócsontok, tojáshéj kerültek ezekből elő. Külön figyelmet érdemel a lócsontváz és koponya mellékletként való sírba helyezése, amely áldozati jellegű volt.

A Kaukázus északi lejtőjén a gazdag, fejedelmi kurgánokat a második évezred elején viszonylag szegényebb jellegű temetkezések követték, amelyek időben már közelebb álltak a gödör és a katakombasírokhoz.

A steppe-vidéki sírok harmadik csoportja, a gerendaépítményes sírok, amelyek népe a gödörsírok etnikumának közvetlen leszármazottja. Ez még bizonyos ideig együtt él a katakomb- sírok népével, de már mélyen belenyúlik a bronzkorba. E csoport minket már kevésbé érdekel, mert csak közvetve hozható kapcsolatba hazai „okkertemetkezéseinkkel”.²⁰

Ezeknek a dél-oroszországi eredetű csoportoknak nyugat felé áramlását már a második évezred legelejétől nyomon követhetjük. Ezt igazolják a lengyelországi, bulgáriai, romániai, kelet-szlovákiai és nem utolsósorban a magyarországi leletek.

Bulgáriában Sumen környékén ástak meg két halmot, s ezekben több temetkezést is találtak. Az I. halom 1. sírja 30 cm mélységben volt, és ebben feküdt egy zsugorított, kelet—nyugati irányítású gyermekcsontváz. A csontokat vörös okker festette meg. A 2. sírban, középen a halom alján két csontvázat találtak, amelyek hanyatt voltak fektetve, koponyával nyugatnak, arccal keletnek irányítva. Lábsontjaik „természetellenesen” voltak zsugorítva. A csontvázak okkerrel voltak festve. A sír felett gerendázat nyomai mutatkoztak. További három sírban öt csontvázat találtak, amelyek zsugorított helyzetben, oldalukra voltak fektetve, és vörös színű okker festette őket. Az utóbbi sírok egyike sem volt a halomban két méternél mélyebben.

A II. halom alatt három sírt találtak, amelyek közül az 1. sz. sír már fiatalabb jellegű volt, preszkita mellékletekkel ellátva. 6,5 m mélységben, a halom közepén kelet—nyugati irányítású gyermekcsontváz feküdt, jobb oldalán, zsugorított helyzetben. A csontvázat hematit fedte. A 3. sír az előző halom 2. sírjával lehetett kapcsolatban, ugyanis ebben az esetben is a sír felett fagerendázat nyomai mutatkoztak. A 8 m mélységben levő sírban a csontváz ugyancsak hanyatt feküdt, lábcsontjaival felhúzott állapotban, okkerrel vörösre festve. A sír északnyugat—délkeleti irányítású volt.²¹

Romániából több „okkertemetkezést” is ismerünk, elsősorban Moldvából, Besszarábiából és Olténiából. Besszarábiában Akkerman körzetében végeztek ilyen feltárásokat. Négy kurgánt ástak meg, s ezek egyikében csak lókoponyát találtak.

¹⁹ Childe, V. G., *The Dawn of European Civilization*. (London 1957) 149.

²⁰ Childe, V. G., *The Dawn...* 149—.; Gimbutas, M.,

The Prehistory of Eastern Europe. (Harvard 1956) 75—.

²¹ Popov, R., *Izvestija na Balgarszkija Archeologiceszki Insztitut*. 6 (1930—1931) 113—.

A 3. sz. kurgánban két gyermekcsontváz és lócsontváz mellett férficsontváz feküdt. Mellékleteik alapján későbbi jellegűek. Ezek alatt további öt csontvázat találtak, amelyek közül három gyermeké volt. A halom tulajdonképpen a talajszint alatt fekvő csontvázhhoz tartozhatott, amely teljesen melléklet nélküli volt, és vörösre volt festve. A sirt kőlapokkal fedték be. A 2. sz. halomban több csontvázat is feltártak lókoponya, bronzkés, aranykarika és fibula mellékletekkel. Ebben a halomban a talajszint alatt itt is volt egy kőlapokkal fedett sír, amelyben koponya nélküli csontváz feküdt.²²

„Okkersírokat” tártak fel Constanza mellett két halomból. Az 1. sz. tumulus alatt hanyatt fektetett, nyújtott, nyugat—keleti irányítású férficsontváz volt. A 2. sz. halomban közvetlenül a talajszint alatt ovális gödörben, jobb oldalán zsugorított csontváz feküdt, amely vörös okkerrel volt festve.²³

Összefoglaló munkájában J. Nestor több „okkersírról” is megemlékezik Románia területéről. Ezek a sírok rendszerint halmok alatt voltak, s ezekben zsugorított csontváz feküdt. Egyedüli mellékletként csak a kettőscsavarodású, ezüst halántékkarika említhető.²⁴

Edény és átfűrt csontkorong melléklettel Bogonosban találtak zsugorított csontvázat. A sír alatt és fölött gerendázat nyomai mutatkoztak. A bal oldalán fekvő csontváz koponyával kelet—észak-kelet felé volt irányítva. A csontváz nem volt festve, ellenben az edényen mutatkoztak vörös foltok.

Nincsenek publikálva a Gurbanesti és Ploesti-Triaj temetkezései, amelyekben igen kevés melléklet került elő. Zsinórdíszes pohár és rézészerek említhetők. Dél-Moldvából, Glavasestiből több, zsugorított, okkerfestéses csontváztól is megemlékeznek, amelyek rendszerint halom alatt feküdtek. Az egyes sírok fakonstruációs nyomokat is mutattak. Mellékletként egy-egy zsinórdíszes agyagedény, kőbalta, rézészerek és átfűrt kagylókorong fordultak elő.

Dobrudzásban és Olténiában halom alatt és lapos sírokban is találtak okkerfestéses csontvázat. Érdekes, hogy Erdélyben nem ismerik ezt a rítust.²⁵

Kelet-Szlovákiában is egyedülálló kultúrát alkotnak azok a Laborc mentén feltárt sírok, amelyek kisebb-nagyobb halmok alól kerültek elő. A halmok alatt kétféle temetkezési forma is-

meretes: A csontvázas temetkezés esetében a sírokból zsugorított és nyújtott formában is kerültek felszínre csontvázak. Ezek rendszerint fejjel északnyugati irányban fekszenek, arccal keletnek, jobb és bal oldalukon egyaránt, néha hanyatt is. Ilyenkor a lábak szét vannak nyitva, térdben meghajlítva és felhúzza. A halott mellett nincs melléklet.

Temetkezésük másik módja az égetés, amelyet a sír környékén szétszórt csontok igazolnak. Ezekben a sírokban is ritka a melléklet, amelyet sokszor csak cserepek képviselnek. Az edények egyszerű formájúak, rendszerint zsinórdíszesek. Előfordultak még pattintott és csiszolt kőeszközök, szilexek és agyaggyöngyök is.²⁶

A kelet-európai „okkersíros” kör temetkezései-
nek közös vonásai között legáltalánosabbnak a vörös okkerfesték használata tekinthető, amely festékekkel eredetileg a halottat, vagy annak bizonyos testrészeit beszórták. A test vörös festése kétségtelenül vallási jelentőségű volt, a vérnek és a tűznek a színét jelképezhette, miként ezt számos, ma is élő természeti népnél tapasztalhatjuk. A vörös festéket már az őskőkori ember is ismerte, amint ezt a lovasi festékbánya felfedezése is igazolja. E festéknek a temetkezési rítusban való használatát már szűkebb határok közé szoríthatjuk, s ezt elsősorban Dél-Oroszország területére vezethetjük vissza. A Szovjetunió vidékein már a neolitikumban találkozunk ezzel a jelenséggel. Az Azovi tenger mellett Mariupolban tártak fel 126 csontvázat, amelyek vörös földdel töltött árokban feküdtek.²⁷ Ez a temető azért is jelentős, mert mellékletei között a kovabalták, kőpengék, kőgyöngyök, karperecek, átfűrt állati fogak és halántékkarikák mellett olyan buzogányok is előfordultak, amelyek típusát a marosdécei sírból ismerjük. Nalcsikból csoportos temetkezéseket közöltek, amelyek halom alatt feküdtek, és ugyancsak vörös okker borította őket.²⁸

Hibát követnének el, ha minden egyes okker-mellékletes sirt kivétel nélkül a tárgyalat körhöz kapcsolnánk. Így pl. néhány neolitikus, alföldi temetkezés esetében is előfordult a vörös okker, viszont ezek minden kétséget kizáróan a hazai kultúrákkal állnak kapcsolatban.²⁹ Ugyanakkor, miként erre Petrescu-Dimbovita is rámutatott, az okker egyedül nem szükségszerű ezeknek a síroknak a meghatározásánál.³⁰ Ezen túl a csontvázak fektetési módja, irányításuk, a halomnak a sír fölé való emelése, továbbá esetenként a mellék-

²² Knauer, J., AfA 27 (1900) 291—.

²³ Schuchhard, C.—Traeger, P., PZ 10 (1918) 150—.

²⁴ Nestor, J., BRGK 22 (1932) 67.

²⁵ Petrescu-Dimbovita, M., SCIV 2 (1950) 110—. Az erdélyi hasonlókori halomsírok (Vladhaza, Carpinis stb.) csontvázas temetkezései leletanyaguk alapján, amelyben zsinórdíszes jellegű kerámia is előfordul, a Cotofeni kultúrával hozhatók közelebbi kapcsolatba. Újabban Sincraeniben tártak fel egy Usatovo jellegű települést. Ezek csak közvetve függnek össze az „okkersírokkal”; Nestor, J., i. m. 65—.; Székely, Z., MCA 3

(1957) 142—.

²⁶ Novotny, B., Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. (Bratislava 1958) 67—.; Slovenské Dejiny I (Bratislava 1947) 64—.

²⁷ Макаренко, Мариополски Могилник (Киев 1933) 151—.; ESA 9 (1935) 135.

²⁸ Кричевский, Е. — Круглов, А., МИА 3 (1941) 51, 69.

²⁹ Krecsmarik E., Arch. Ért. 35 (1915) 13—.; Banner J., Dolg. 3 (1927) 27.

³⁰ Petrescu-Dimbovita, M., i. m. 114—.

letek jellege együtt és külön-külön is a csoport fontos jellemvonásai közé tartozik.

Magyarországi „okkersírkaink” mind halom alól kerültek elő, de nem említették ezek mindegyikénél az okkerfestést. A leírásokból úgy tűnik, hogy a csontvázak majdnem kivétel nélkül hanyatt feküdtek, nyugat—keleti irányítással. A mátai halom ismertetése során a Déri Múzeum évi jelentése így ír erről:³¹ „Annak a kevésbé ismert őskori népnek a hagyatéka ez a két méter magas, negyven méter átmérőjű halom is, mely a Hortobágy és Debrecen környékén halottait csak félig zsugorítva, ti. nyugat—keleti irányban hanyatt fektetve, többnyire kinyújtott, máskor mellre tett kezekkel, mindig felhúzott lábakkal, rendszerint melléje téve egy csomó vasoxyd veres festéket, néha fehér, veres, kék, fekete színű lenyomatokat hagyó szőnyegfélével is letakarva temette el többnyire halmok alá.” Feltehetőleg legalábbis túlnyomó részt a fektetésnek csak ezzel a módjával találkozott Zoltai Lajos az egyes halomsírok feltárásánál. Kifejezetten ilyen temetkezésekről van szó a pipáshalmi, a ludashalmi, a dunahalmi, a balázshalmi, a balmazújvárosi, a basahalmi, a császárszálláspusztai, a Szántay halom alatt levő sírok esetében.

A leírásokból csupán egyetlen esetben derül ki pontosan a csontváz oldalára való fektetésének rítusa, a Tiszaeszlár-Potyhalomban. A csontváz itt is nyugat—keleti irányítású volt, s koponyája mellett halántékkarikát találtak. Több temetkezés közlésénél csupán a halott zsugorított helyzetéről szólnak, amint ezt a papegyházi halom, a szepespusztai csontvázak vagy a Halászlaponyakok leírásánál tapasztalhatjuk.

A fektetési rítusnak ezt a két módját élesebben tanúsítják a dél-országi temetkezések. A hanyatt fektetett és felhúzott lábú csontvázak az ún. kunyhósírokban (Hut), míg az oldalukon zsugorítottak a katakombasírokban feküdtek. Ugyanilyen jól, rétegtanilag is elválaszthatók a bulgáriai sírok. Egy halomban több szinten is feküdtek okkerfestéses csontvázak, de mindkét tumulus esetében a halmot eredetileg a közepén és legmélyebben fekvő, gerendaszerű sírből előkerült csontvázak fölé emelték. Ezek hanyatt feküdtek és nyugat—keleti irányításúak voltak, mint a magyarországiak zöme. A felsőbb szinteken fekvő, oldalukon zsugorított halottakat csak később temethették a halmokba. A fektetésnek kettős módját megtaláljuk Romániában is, ahol igen gyakoriak az oldalukon fekvők. Kelet-Szlovákiában a két rítushoz, szinte egyedülállóan járul a harmadik, az égetéses temetkezés rítusa, amely itt valószínűleg már helyileg felvett szokás lehetett.³²

Az „okkersírok” közös vonásai között említjük, mint gyakori jelenséget a sírok fakonstruációs szerkezetét. A magyarországiak közül a Pipáshalomban, a Balázshalomban, a Balmazújváros-Kárhozotthalomban, a Basahalomban és a Buj-Feketehalomban észleltek deszkanyomokat. A papegyházi zsugorított csontvázat „színes lenyomatoktól tarkálló” sírban találták. A gazdag, Kaukázus vidéki fejedelmi temetkezések fakamrás sírokkban voltak, cölöpök fedték a kunyhósírok tetejét, ugyancsak megtalálták a gerendázat nyomait több bulgáriai, romániai okkersír feltárásánál is.³³

A temetkezési rítusok mellett néhány egyéb jelenség teszi szorosabbá „okkersírkaink” kapcsolatát a dél-országiakkal. Így az egyes sírok mellékletei. Sajnos ezen a téren rendkívül szegényesek a leleteink. Ezek segítségével lényegesen könnyebben különíthetnénk el az egyes csoportokat, és határozhatnánk meg időrendi helyzetüket. A Szántay-halom halottjának a váll mellé rézből vagy bronzból készült csöves gyöngyöt helyeztek, a Tiszaeszlár-Potyhalom csontvázának koponyájánál halántékkarika volt, és ugyanígy találtak a Buj-Feketehalomban. A Bajnokhalom halántékkarikája elektróból készült, a Heverőlaponyakból rézkarikát és szív alakú csüngőt, valószínűleg halántékkarikát ástak ki. A Dunahalom csontvázának bal könyökesontjánál kavicsdarab feküdt, a Halászlaponyakok egyikének csontvázánál, a bal könyökesontnál emberi nyakesigolyát találtak. A mátai halom sírja alatt borjú két első lábszára és gerincesontja feküdt. Nem tisztázható teljes pontossággal a Tiszaigár-Kettőshalom temetkezésének helyzete. A halom alatt, a közlés szerint darabokra szétmálott, tölgyfából készült koporsóban emberi csontok voltak. Itt elsősorban az a lelet érdemel figyelmet, amely a sír felett, a halom közepén került elő. Ez pedig állkapocccsal szembe fordított, két lókoponyából állt.

Viszonylag gyakorinak mondhatók az „okkersírok” halántékkarikái. Romániából Nestor emlékezik meg ilyenekről.³⁴ Dél-Oroszországban mind a gödör, mind a katakombasírok egyik legáltalánosabb melléklete.³⁵ A bogonosi sír átlukasztott csontkorongja is, miként ezt Petrescu-Dimbovita kimutatta, kifejezetten steppei eredetű.³⁶ Egy művelődési körbe vonhatók a kelet-szlovákiai, romániai és dél-országi, gyakran zsinórdíszítéses, durván kidolgozott edények. Sajnos ez utóbbi mellékletek a magyarországi „okkersírokból” teljesen hiányoznak.

Dél-Oroszország területére követhető vissza a tiszai-igár-kettőshalmi lókoponyatermetkezés. A lócsontoknak mellékletként való eltemetését a

³¹ DJ 1925., 8.

³² Petrescu-Dimbovita, M., i. m. 111.—; Schuchhard, C.—Traeger, P., i. m. 152.—.

³³ Childe, V. G., The Dawn... 150.—; Popov, R., Izvesztija 6 (1930—1931). 114.—; Petrescu-Dimbovita,

M., i. m. 112.

³⁴ Nestor, J., i. m. 67.

³⁵ Gimbutas, M., i. m. 75, 80.; Tallgren, A. M., ESA 2 (1926) 109.

³⁶ Petrescu-Dimbovita, M., i. m. 112, 115, 1. kép a—b

katakomba sírokban figyelték meg, és ennek áldozati jelleget tulajdonítanak.³⁷ Nálunk máshol is találtak lókoponyatemetkezést, így az oroszvári, korabronzkori temetőben és Füzesabonyban is. Az oroszvári temető embertani és mellékletanyagában az eltemetett lókoponyán túl számos egyéb jelenség van, amely párhuzamaiban a Kaukázus vidékére vezethető vissza.³⁸

A mátai halom borjúcsontjai talán áldozati vagy halotti tor maradványait képviselhetik, amelyre nézve a Bajnokhalomban is találunk példát. A marhakoponyák és csontok ugyancsak gyakoriak a dél-oroszországi sírokban.³⁹

„Okkersírkaink” szegényes mellékletein túl Magyarország területéről ismerünk néhány, a fenti sírokkal közelebbi kapcsolatba hozható leletcsoportot. Sajnos ezek döntő többsége nálunk szórvány vagy kincslelet formájában került elő. E leletek körébe tartoznak a bányabükki és a nyélesöves baltatípusok. Ezek mezopotámiai eredetét a dél-oroszországi és a Kaukázus vidéki fejedelmi temetkezéseken keresztül korábban már igazoltuk. Ekkor vetődött fel az a lehetőség, hogy a tárgyalt baltákat, legalábbis a prototípusokat az „okkersírok” etnikuma hozta magával Dél-Oroszországból. A feltevésre módot nyújt a két leletcsoport időbeli egyezése mellett az a tény is, hogy pl. a bányabükki baltatípusok egyik leggyakoribb előfordulási helye a kaukázusi fejedelmi sírokban volt, s ezek a temetkezések, amint tudjuk, a gödörsírokkal is összefüggésben álltak. Ismerjük a baltát más, kifejezetten okkermellékletes sírból is, pl. Abadzekhskayából.⁴⁰ Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a fenti feltevással ellentmondó tény is, hogy baltáink zöme a Kárpát-medence területén a délkelet-erdélyi megyékben került elő, ahol eddig még nem találtak „okkersírt”.⁴¹

Számos más leletcsoporttal is összekapcsolhatnánk „okkersírkainkat”, amely problémák részletes elemzésére jelen esetben nem térünk ki. Itt elég hivatkoznunk a steppei eredetű lovak kérdésére, amely állatok csontjait már a legalsó tőszegi rétegekben megtalálták,⁴² vagy az első magyarországi kocsik megjelenésére, amelyeknél a balkánvidéki eredet mellett legalább ilyen súlyllyal figyelembe jöhet a dél-oroszországi is.⁴³

„Okkersírkaink” időrendjének meghatározásánál elsősorban a Szovjetunió területén feltárt sírok kronológiai helyzetéhez igazodhatunk. A dél-oroszországi „okkersírok” kezdete, amint ezt V. G. Childe is leszögezte, a III. évezredbe nyúlik vissza.⁴⁴ A gödörsírok már a II. évezred elejétől általánosak, s ebbe az időbe keltezhetők a korábbi

katakomba sírok is.⁴⁵ Petrescu-Dimbovita a neolitikumtól a bronzkorig tartja általánosnak az „okkertemetkezéseket”. A bogonosi sírt a cucuteni kultúrával hozza időrendileg kapcsolatba.⁴⁶ Kelet-Szlovákiában a helyi vonatkozásban aeneolitikus kultúrának vélik.⁴⁷ Valószínűnek tartható, hogy a magyarországi „okkersírok” közvetlenül a bodrogkeresztúri kultúra végét követő időben kerültek föld alá. Itt ismételtelen hivatkoznunk kell a bodrogkeresztúri kultúra körébe vonható marosdécsei sír buzogányára, amelynek analógiáit a legkorábbi gödörsírokat közvetlenül megelőző, még neolitikus mariupoli temetőben találták meg.⁴⁸ „Okkersírkaink” kora azzal az időszakasszal kapcsolatos, amely nálunk a bronzkor kialakulásával esett egybe. Hasonló korba keltezhető pl. a marosmenti óbébai temető, amelynek mellékletei között megtaláljuk a legkorábbi halántékkarika típusokat.⁴⁹

A temetkezési rítus alapján a magyarországi „okkersírokat” és ugyanígy a bulgáriai és valószínűleg a romániai sírokat is időrendi szempontból legalább két csoportra tagolhatjuk. A kelet-szlovákiai temetkezésekben előforduló különböző rítusok hasonló feltételezésre nyújtanak módot. Erre vonatkozólag, amint az előbbieknél során láthattuk, stratigráfiai bizonyítékaink vannak. A bulgáriai halmokban a legkorábbi csoportot a legalul, hanyatt fekvő csontvázak képviselik, s a halmot tulajdonképpen ezek fölé emelték. Hasonló jelenséggel Romániában is találkozunk. A magyarországi hanyatt fektetett csontvázak mind időrendileg, mind etnikailag ezekkel állhatnak kapcsolatban. A dél-oroszországi steppesírok között a gödörsírok „hut” fázisában kell keresnünk ezek közvetlen elődjait. A temetkezési rítusnál itt csak a fektetés iránya tér el a nálunk megszokott nyugatitól, amennyiben ez a csoport kelet felé irányította halottait.

V. G. Childe kifejezésével élve az első nyugat felé törő pontusi lovasokat tehát a fenti népcsoport képviselhette. Ezek a Szovjetunió területén túl is megtartották alapvető temetkezési szokásaikat, a felhúzott lábakkal való hanyatt fektetést, a sírhalom emelését és sok esetben a vörös okker használatát is.

A kelet-európai „okkersírok” egy másik csoportjában a sírokban oldalukon fekvő, szabályosan zsugorított csontvázak voltak. Ezek minden kétséget kizáróan egy újabb dél-oroszországi hullámmal képviselnek, s leginkább a katakomba sírok népével hozhatók közelebbi kapcsolatba. Figyelembe véve azt a tény, hogy ezek a Szovjetunió terü-

³⁷ Gimbutas, M., i. m. 92.; Hančar, F., Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. (Wien 1955) 104.; Tallgren, A. M., ESA 2 (1926) 32, 54, 66.

³⁸ Kőszegi F., FA 10 (1958) 52—.

³⁹ Gimbutas, M., i. m. 80.; Tallgren, A. M., ESA 2 (1926) 54, Синицин: CA 10 (1948) 147—.

⁴⁰ Tallgren, A. M., ESA 9 (1934) 18., 18. kép.

⁴¹ Kőszegi F., FA 9 (1957) 47—.

⁴² Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 102.

⁴³ Soproni S., FA 6 (1954) 29—.; Foltiny, S., AJA 63 (1959) 53—.

⁴⁴ Childe, V. G., The Dawn... 157.

⁴⁵ Gimbutas, M., i. m. 90—.

⁴⁶ Petrescu-Dimbovita, M., i. m. 144.

⁴⁷ Slovenské Dejiny I. 64.

⁴⁸ Childe, V. G., The Dawn... 150., 65. kép.

⁴⁹ Reizner J., Arch. Ért. 24 (1904) 76—., 6. kép. 3—4.

letén sok helyen már a gödörsírok csoportjaival egyidejűleg megjelentek, nincs okunk hosszabb időszak feltételezésére a két nyugat felé nyomuló hullám érkezése között.

Egyelőre nem tisztázható az ún. steppe-sírok összefüggése Délkelet-Európában a közép-európai „litzén” típusoktól meglehetősen eltérő „Schnur” jellegű, egyelőre zömében csak szórványként előforduló kerámiával. Dél-Oroszországban elsősorban a katakombák, majd az ezt követő ún. gerendavázás sírokban fordul elő hasonló típusú edényanyag, ugyanakkor esetenként a szlovákiai és romániai sírok is tartalmaztak egy-két ilyen jellegű kerámiát.⁵⁰ A probléma történeti összefüggéseit a közelmúltban Vl. Milojević próbálta fejtegetni, de éppen a bizonyítékok csekély volta miatt egyelőre csak feltételezésekre szorítkozhatik.⁵¹

A magyarországi „okkersírok” egyik legérdekesebb, egyelőre még teljesen nyitvaálló kérdése ezek összefüggése a kelet-magyarországi korai bronzkor kialakításában fontos szerepet játszó hatvani kultúrával. A kultúra eredete az újabb kutatások alapján kétségtelenül a Szovjetunió területére követhető vissza, kapcsolata az Usatovo kultúrával valószínűnek látszik.⁵² Viszont az „okkersírokkal” is közelebbi összefüggésbe hozható. Talán ebben a kultúrában oldódnak fel ezek a pontusi eredetű lovasok, akiknek bronzkori fejlődését egyelőre alig követhetjük nyomon. A nyugat-magyarországi gátai kultúrában fellelhető Kaukázus vidéki elemek egészen más úton, az ausztriai Guntramsdorf-Drassburg csoporton keresztül jutottak el a Dunántúl területére.⁵³

Kőszegi Frigyes

ДАННЫЕ К ВОПРОСУ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ОХРОВЫХ МОГИЛ В ВЕНГРИИ

Резюме

Территория распространения венгерских охровых могил ограничивается областью верхнего течения Тиссы. В большинстве своем не имеющие инвентаря эти памятники почти полностью происходят из старых раскопок, и поэтому описания их чрезвычайно немногословны.

Венгерские охровые могилы могут быть объединены в один круг с южнорусскими и восточноевропейскими охровыми захоронениями. Население ямных и катакомбных могил в самом начале II тыс. до н. э. передвинулось с украинских степей на запад, о чем свидетельствуют болгарские, румынские, словацкие и не в последнюю очередь венгерские захоронения подобного характера. К самым общим характерным чертам охровых захоронений относится употребление красной охры, погребение

покойника под насыпью, а также обряд помещения скелета в различном положении. Скелеты венгерских охровых могил большей частью лежат на спине с подтянутыми вверх ногами, они западно-восточной ориентации. В то же время имеет место захоронение скелета на боку в скорченном положении. Эти особенности сравнимы частично с ямными, частично с катакомбными погребениями. Частым явлением в венгерских могилах являются следы деревянных конструкций.

Можно предположить, что круг венгерских охровых захоронений относится к самому началу бронзового века. Эти первые, прибывшие с востока «понтийские всадники», прибыли на территорию Венгрии, по всей вероятности, двумя волнами.

Ф. Кёсегу

CONTRIBUTION A LA QUESTION DE L'ORIGINE DES TOMBES A OCRE EN HONGRIE

Résumé

L'aire de diffusion des tombes à ocre de Hongrie se limite à la région du cours supérieur de la Tisza. On connaît de telles tombes dans les comitats de Hajdú-Bihar et de Szatmár. Dans ces tombes le mobilier était dans la plupart des cas absent, aussi les descriptions de celles-ci sont-elles malheureusement extrêmement laconiques.

Les sites suivants se rattachent à la sphère de ci-dessus: Pipáshalom,¹ Papegyháza,² Ludashalom,³ Dunahalom,⁴ Szántay halom,⁵ Balázshalom,⁶ Halászláponyagok,⁷ Máta halom,⁸ Tiszaeszlár-Poty halom,⁹ Császárszálláspusztai halom,¹⁰ Buj-Feketehalom,¹¹ Tiszaigarkettőshalom,¹² Heverő-láponyag (Képhasalom),¹³ Szepespusztai halom,¹⁴ Balmazújváros-Kárhozottahalom,¹⁵ Basahalom,¹⁶ et Bajnokhalom.¹⁷

On n'a pu relever dans une partie des tombes, dégagées dans ces sites, pas même les traces d'une peinture d'ocre, et dans quelques cas on peut tenir pour possible qu'elles datent de l'époque des migrations. Les sites de Basahalom et de Szepespuszta sont tenus en évidence comme datant de l'époque sarmate.¹⁸

Les tombes à ocre de Hongrie peuvent être considérées comme faisant partie de la même sphère que les sépultures à tombes d'ocre de la Russie méridionale et de l'Europe orientale. Les ethnies des tombes à fosse et à catacombe de la région de steppe d'Ukraine pénètrent dès le début du IIe millénaire vers l'Ouest, fait que confirme, en dehors des trouvailles de Hongrie, aussi plusieurs ensembles de l'Europe orientale.

⁵⁰ Petrescu-Dimbovită, M., i. m. 114.; Sovenská Dejiny I. 65. A nyugat-szlovákiai „Schnurkeramik” is a kelet-szlovákiai okkersírokkal állhat összefüggésben: Novotný, B., i. m. 65—. Romániában az újabban előkerült leletek is hasonló problémákat vetettek fel: Dinu, M., MCA 6 (1959) 220.; Berciu, D., Contributii la problemele neoliticeului in Romania in lumina noilor cercetari. Bucuresti 1961) 131—, 563.; M. V. Garasanin egy (zerbiai „Schnuredény” kapcsán a Bánátban tömegével

előforduló, ismeretlen korú halomsírokról ejt szót, amelyeket a steppesírokkal, illetőleg az „okkertemetkezésekkel” hoz kapcsolatba [Garasanin, M. V., BRGK 39 (1958) 51—].

⁵¹ Milojević, Vl., Germ 33 (1955) 151—.

⁵² A hatvani kultúra kérdésében újabban Bóna István és Kalicz Nándor végeztek kutatásokat.

⁵³ Kőszegi F., FA 10 (1958) 53—.

De telles fouilles furent effectuées en Bulgarie, dans la contrée de Sumen,²¹ en Roumanie dans la Bessarabie, l'Olténie et la Moldavie.²²⁻²⁵ Dans la Slovaquie de l'est sont dignes d'attention les tumuli dégagés le long du Laborc.²⁶

Parmi les traits communs aux sépultures de ce type de tombes le plus général est la présence d'une peinture à ocre rouge. En même temps la position et l'orientation des squelettes, les tumuli, ainsi qu'occasionnellement les mobiliers permettent eux aussi de déterminer le caractère de tombes à ocre des sépultures.

Les tombes à ocre de Hongrie ont été trouvées toutes sous des tumuli. Selon les descriptions, les squelettes gisaient en majeure partie étendus sur le dos et orientés ouest—est, d'ordinaire en chien de fusil. (Pipáshalom, Ludashalom, Dunahalom, Balázshalom, Balmazújváros-Kárhozotthalom, tumuli de Basahalom, Császárpuszta et Szántay halom). Dans la tombe de Tiszaeszlár-Potyhalom le squelette gisait sur le côté, le crâne orienté vers l'ouest.

Dans la Russie méridionale la coutume de coucher le mort sur le dos est, dans le groupe «Hut» des tombes à fosses, générale, tandis que les squelettes accroupis, couchés sur le côté, se trouvent généralement dans les tombes à catacombe.

Un phénomène fréquent dans le cas des sépultures à ocre est la construction en bois des tombes. De tels phénomènes peuvent être observés dans nombreux tumuli de Hongrie abritant des tombes à ocre.

Le mobilier des tombes à ocre de Hongrie est fort pauvre. Parmi ceux-ci figuraient des anneaux de tempes, objets de parure caractéristiques de cette sphère cultu-

relle. Malheureusement les poteries, qui en Russie méridionale et en Europe orientale peuvent être rattachées à la sphère de la céramique cordée, font dans nos ensembles complètement défaut.

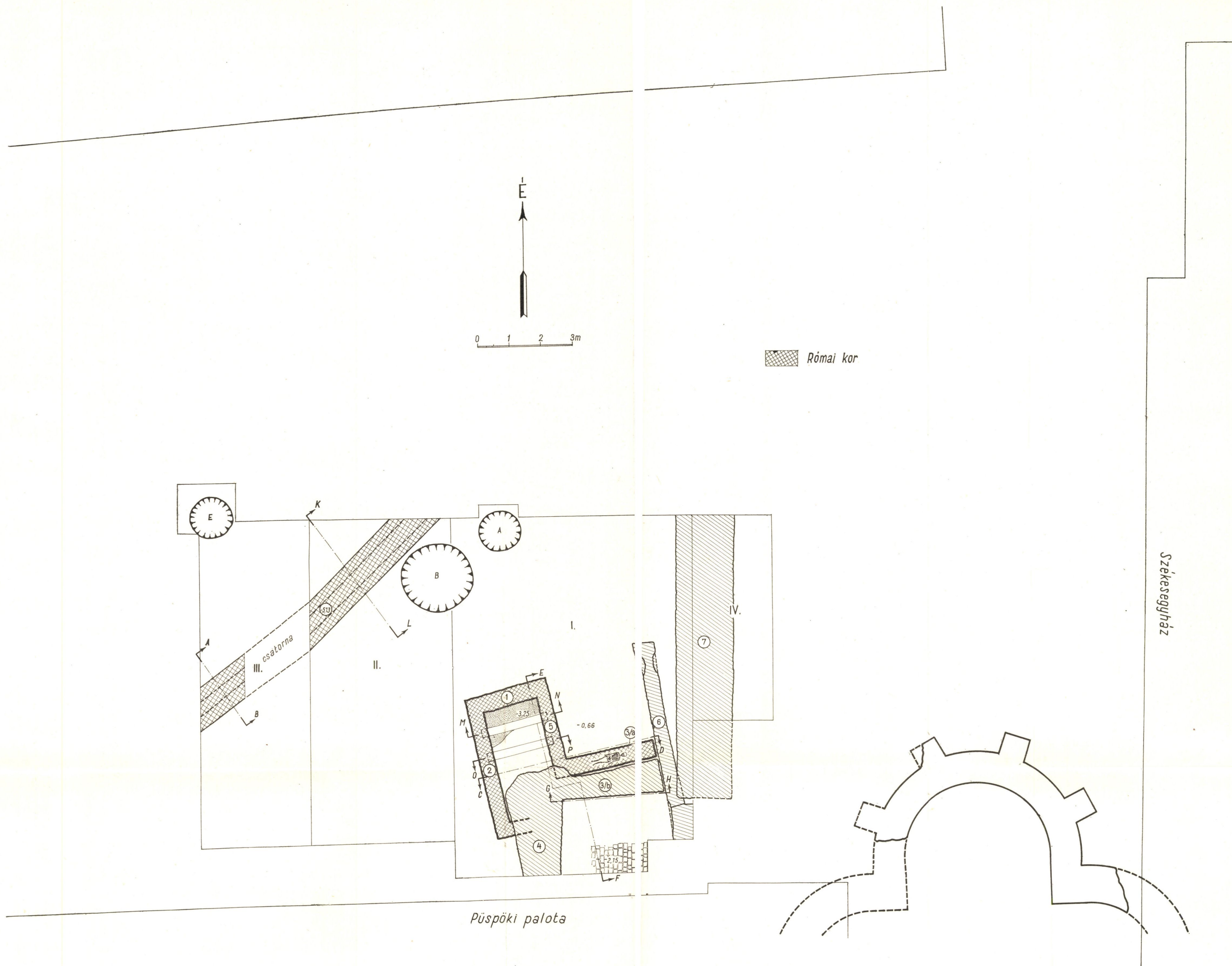
La situation chronologique des tombes à ocre de Hongrie se range à celle des trouvailles de la Russie méridionale. Différentes analogies nous permettent de supposer, que les tombes à ocre de Hongrie sont passées sous la terre dans les temps qui suivirent directement la fin de la civilisation de Bodrogkeresztúr. Cette période coïncide en Hongrie probablement avec la formation de l'âge du Bronze.

Selon le rite funéraire la population des tombes à ocre de Hongrie et de toute l'Europe orientale peut être divisée en deux groupes chronologiques. Il nous faut chercher les ancêtres des squelettes couchés sur le dos dans la phase «Hut» des tombes à fosses de la Russie méridionale. Ce sont celles-ci qui représentent les premiers cavaliers pontiques avançant vers l'Est.

Le deuxième groupe avait enseveli les morts couchés sur le côté et accroupis. L'ethnie se rattachant au peuple des tombes à catacombe de la Russie méridionale marque une vague nouvelle dans le territoire de l'Europe orientale. Entre l'arrivée des deux vagues il n'y a dû être qu'un intervalle très court.

Pour le moment nous ne connaissons pas exactement les corrélations qui rattachent le groupe des tombes à ocre à la sphère des «amphores globulaires cordées». Récemment il est question aussi de leurs rapports avec les civilisations de Gorodsk-Usatovo dans la Russie méridionale, de Cotofeni en Roumanie et de Hatvan en Hongrie.

Fr. Kőszegi

1. kép. Az 1958. évi ásatás alaprajza
 Рис. 1. План раскопок 1958 года.
 Fig. 1. Plan des fouilles de 1958.

ÚJABB KUTATÁSOK A PÉCSI KÉSŐRÓMAI TEMETŐBEN

A pécsi későrómai temető építményei, amelyek az irodalomban általánosan ismertek, legnagyobb-részt véletlen folytán és nem rendszeres ásatás során kerültek elő. Az első festett sírkamrát 1780-ban a székesegyházhoz hozzáépített XVI. századi kápolna és könyvtárpépület lebontása alkalmával találták meg.¹ 1922-ben a székesegyház vízmentesítési munkái alkalmával megépített csatorna létesítése során bukkantak rá a cella trichorára.² 1938-ban került feltárássra az ugyancsak építkezések közben megtalált hétkarélyos kápolna, a cella septichora.³ A második festett sírkamrát⁴ még a XIX. században megtalálták, de feltárássára csak 1939-ben került a sor. 1955-ben a cella trichora szigetelési munkálatai során nyílt alkalom arra, hogy ásatásokat végezzünk a cella trichora előcsarnokában.⁵ Csak 1958-ban került sor arra, hogy rendszeres ásatási programot dolgozzunk ki a pécsi székesegyház környékének feltárássára. Ezután, 1958. május 5. és június 24. között végeztük el az alább leírt ásatásokat, amelyek néhány újabb, fontos adatot szolgáltatottak Sopianae topográfiájához, illetve az ókeresztény temető sokat tárgyalt problémakörének tisztázásához.⁶

Az 1958. évi ásatások során abból a feltevésből indultunk ki, hogy a cella trichora környékén — az eddig megtalált későrómai sírok mellett — további objektumoknak kell lenniük a föld alatt, amint erre a régebbi irodalomban számos utalás történt.⁷ Az 1958. évi ásatás során a székesegyház-tól nyugatra, illetve a püspöki palotától északra levő zárt udvaron kezdtük meg az ásatásokat, hogy a cella trichorától nyugat felé elterülő temető kiterjedését megvizsgáljuk (1. kép).

A püspöki palota északkeleti sarkától nyugat felé kb. 8 m-re kijelöltünk egy 10 m hosszú és 4 m széles kutatóárkot (1. kép. I.). Ennek déli felében 40 cm mélységben 50 cm széles falra bukkantunk

(1. kép, 1. fal), melynek hossza 287 cm. Ez a kb. ÉK—DNy irányú fal derékszögben megtörik (2. fal). A 2. fallal párhuzamosan megtaláltuk az 5. falat. Az I. árok déli felében, elrombolva az 5. falat és csatlakozva a 2. falhoz, újabb széles fal-tömb jelentkezett (3. fal). Ennek szélessége az 5. fal magasságában mérve 130, keleti végén pedig 170 cm. Ebből újabb, jól rakott, széles fal ágazik ki dél felé (4. fal). Ez a 4. fal a kutatóárkokban tovább futott dél felé a püspöki palota irányában. Szélessége az északi végén 190, az árok déli falánál 120 cm. Az I. árok északi felében két nagyobb beásás is mutatkozott: az „A” és „B” gödrök. Mivel az árokban levő falak tovább húzódtak dél, illetve kelet felé, megnöveltük dél felé 1 m-rel, majd kelet felé az I/A, I/B és I/C árkokkal, és ezáltal a felületet 11 m hosszú és 7,5 m széles téglalappá bővítettük ki.

Az ároknak dél felé való megnövelése következtében megkaptuk a 2. fal déli végét. Ez a fal 445 cm hosszú és derékszögben megtört kelet felé. Ebből azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy építményünk téglalap alakú és feltehetően egy római-kori sírkamrára bukkantunk rá (2. kép 1). A sírkamra belsejének feltárássá azt mutatta, hogy benne lefelé haladva sok római-kori tégladarabot, fehér, külső felületen sima habarcs-töredéket, majd 2 m-en alul sok állatsontot (ló, szarvasmarha, juh), hamut és faszéntöredéket találtunk. A felszíntől számítva 280 cm mélységben fehér színű, vékony meszes réteg húzódott. Ezen a szinten hamus folt rajzolódott ki, és ebben a hamus foltban is igen sok állatsont hevert. Az állatsontokkal együtt nagy mennyiségű edénytöredék is előkerült a sírkamra belsejéből. Közvetlenül a vékony meszes réteg fölött igen sok faszéntörmelék feküdt, amelyek között nagyobb darabok is voltak.

¹ Gosztönyi Gy., A pécsi ókeresztény temető. Pécs műemlékei (Pécs é. n.), 16— (A továbbiakban: Ókeresztény temető.); Ua., A pécsi Szt. Péter Székesegyház eredete. (Pécs 1939) 93—, részletes irodalom. (A továbbiakban: A székesegyház eredete.); Dercsényi D.—Pogány F., Pécs. Városképek — Műemlékek. (Pécs 1956) 13—, 122—.

² Legutóbb erről: Fülep, F., Neuere Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs (Fünfkirchen). Acta Arch. Hung. 11 (1959) 399—, részletes irodalom.

³ Gosztönyi Gy., A székesegyház eredete. 97—; Ua., A pécsi hétkarélyos ókeresztény temetői épület. Arch.

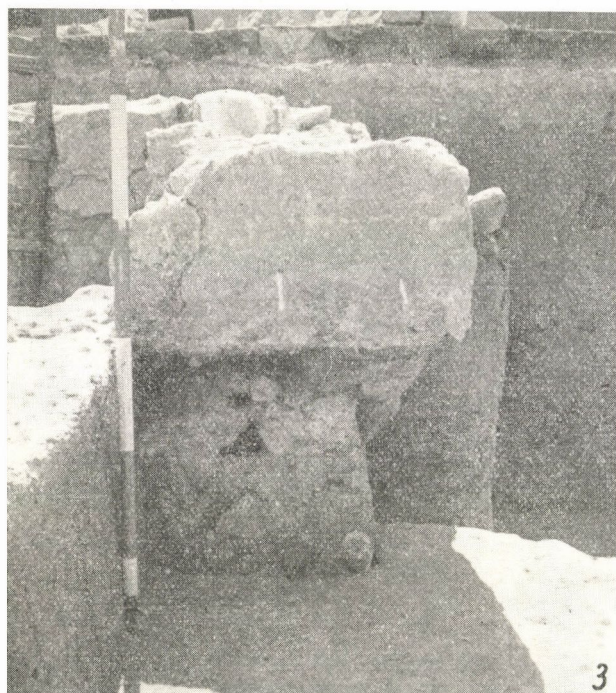
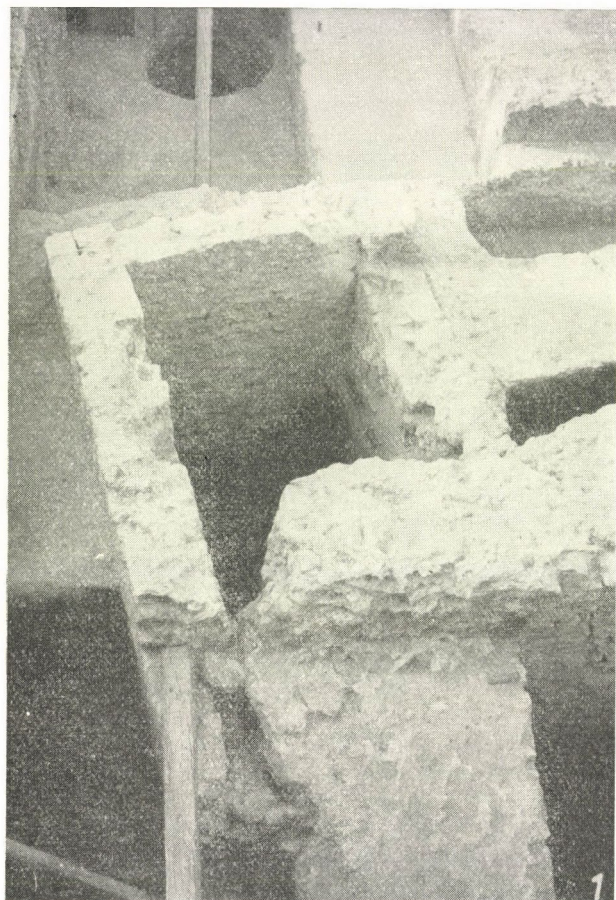
Ért. 1940. 56—; Dercsényi D.—Pogány F., i. m. 14—, 142—.

⁴ Gosztönyi Gy., Ókeresztény temető. 22—; Ua., A székesegyház eredete. 104.; Dercsényi D.—Pogány F., i. h.

⁵ Lásd 2. j.

⁶ Az ásatáson Sz. Burger Alice és B. Sey Katalin (1958. máj. 5—9. és 20—26.) vettek részt. — A fényképfelvételeket Karáth József készítette. Munkájukért ezúton is köszönetet mondok.

⁷ Legutóbb erről: Dercsényi D.—Pogány F., i. m. 14.

2. kép. Pécs. Római kori sírkamra
 Рис. 2. Печ. Склеп римского времени
 Fig. 2. Pécs, Chambre sépulcrale de l'époque romaine

Mivel ez a vékony fehér réteg (padló?) nagyon egyenetlen volt, és alatta több helyen ismét állatcsontok mutatkoztak, elhatároztuk áttörését és a sírkamrát kitöltő föld eltávolítását. Ez alatt a réteg alatt is nagy mennyiségű állatcsont és sok edénytöredék mutatkozott. 348 cm mélységben, a sírkamra északkeleti sarkában öntött padló töredékére bukkantunk, amely azonban a sírkamrában csak kis foltban maradt meg, egyébként kikopott. A sírkamra alját világossárga, erősen ledöngölt homok képezte. Belsejében kis metszetben lefelé haladva 358 cm mélységben, vagyis a padló alatt 10 cm mélyen megtaláltuk a fal alapozását.

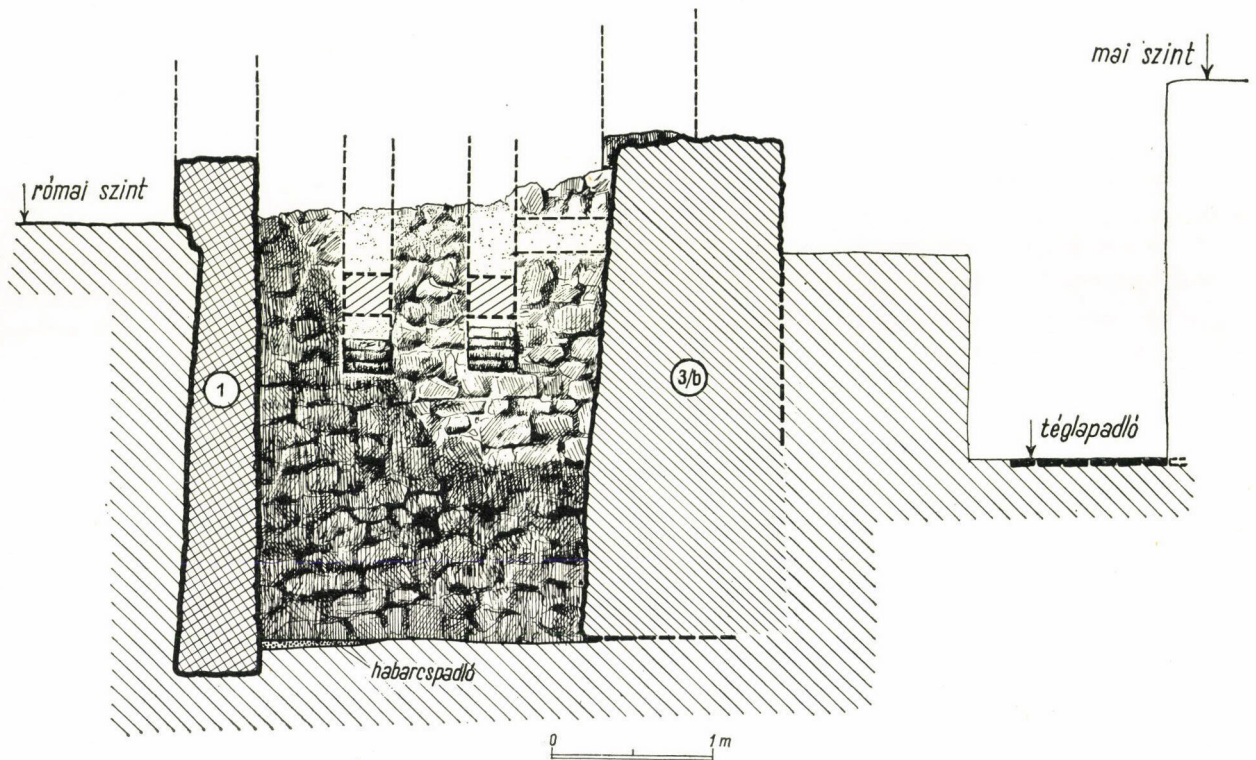
A sírkamra falának külső oldalán a falak mentén, sárga agyagos feltöltés mutatkozott. Ez a feltöltés néhol már 50 cm mélységben jelentkezett. Megtaláltuk ezt az 1., 2. és 5. falak, sőt a 3. fal környékén is. A feltöltést átvágva, alatta apró kövekkel, tégladarabokkal és sóderrel kevert réteget találtunk, amely erősen le volt taposva, és szorosan csatlakozott a falhoz. Ennek magasságában a falak külső oldalán kiugró varrat futott végig (2. kép 2—3. és 3. kép: E—F metszet), ami azt bizonyítja, hogy ez volt az eredeti római kori járószint. Ezt a római szintet az északnyugati sarkon kb. 70 cm mélységben, a 2. fal közepe táján 82 cm mélységben, a 2. fal déli végénél közel 1 m mélységben találtuk meg, ami azt mutatja, hogy az eredeti római szint dél felé esik. A sírkamra tehát domboldalon állott. Ezt a római járószintet a 2. faltól délre nem találtuk meg, mivel itt egy hatalmas beásás a réteget átvágta. Ettől a járószinttől felfelé a falak az épület felmenő falához tartoztak, az ettől lefelé eső falak pedig eredetileg is a föld alatt voltak. Amint látni fogjuk, a római járószint pontos felismeréséből fontos következtetéseket tudunk levonni nemcsak jelen sírkamrákra, hanem általában a pécsi későrómai temetőben korábban megtalált sírkamrákra is. Azt a tényt, hogy a járószinttől lefelé húzódó falak eredetileg is a föld alatt voltak, bizonyítani tudtuk azzal a metszettel is, amit az 1. fal északi oldalán vágunk. Az 1. fal északi részén ugyanis 100 cm széles árkot vágunk, és ebben az árokban leástunk a fal külső oldalán az alapozásig (2. kép 2). Itt az eredeti talajfelszíntől számított 365 cm mélységben megkaptuk a fal alját. A metszetből megállapítottuk azt, hogy az 1. falnak a római szint fölé emelkedő része, tehát a felmenő fal, sokkal szélesebb, mint a falnak a földbe lenyúló alapozása (2. kép 2 és 3. kép). A felmenő fal külső és belső oldala egyaránt szabályosan rakott, szélessége fent 50 cm. A római szintet jelző varrat alatt azonban a fal erősen beugrik, elkeskenyedik. Ezt a falat belülről rakták, mivel a külső oldalon a habarcs erősen kifolyt a kövek közül és nem volt elsimítva. A falazás technikájáról azt lehetett megállapítani, hogy váltakozóan egy sor kőből, majd ezt a kősort vastagon elborító habarcsrétegből áll. A római padlószint alatt 30 cm-re a falon ferde irányú lépcsős

beugrás tapasztalható. Ennek a beugrásnak a tisztázása céljából kibontottuk az 1. és 5. falak találkozását képező sarkot is (2. kép 3). A sarkon megállapítottuk azt, hogy az 1. fal mentén egész a sarokig két beugrás tapasztalható, mégpedig a fentről számított első beugrás 11 cm, a második beugrás pedig 23 cm mély (3. kép E—F metszet). Az 5. falon, tehát a sírkamra keleti falán azonban nem két, csak egy beugrás észlelhető. Ez a beugrás itt a keleti falon csupán 7 cm mély. Az 1. fal északi oldalán észlelt kettős beugrás azt jelenti, hogy a falnak az a része, amely a római szint fölé emelkedett, szinte a levegőbe van építve, és a felmenő fal sarkát képező nagy kváderkő csak igen keskeny alapon fekszik (2. kép 3). A metszetből meg lehetett állapítani azt is, hogy az 1. fal külső oldala a fal alsó részén erősen kifelé tart, és az alja 5 cm-rel kijebb áll, mint az erősen kiugró felmenő fal széle (3. kép E—F metszet). Így a fal természetesen csak úgy állhatott meg, hogy a földbe volt építve.

Az I. árok délnyugati sarkában, a 4. fal nyugati oldalán igyekeztünk meghatározni a sírkamra délnyugati falának alapozási mélységét a fal külső oldalán. A talajfelszíntől mérve 303 cm mélységben találtuk meg a délnyugati sarok alapozását, ezzel szemben az északnyugati sarok alapozása 342 cm mélyen van. A délnyugati sarok tehát sokkal sekélyebben volt alapozva, mint a sírkamra többi részének a fala. Itt rövid szakaszon megkaptuk a sírkamra déli zárófalat is kb. 20 cm hosszúságban. Ez a falrész a 4. fal alatt feküdt. Ennél a saroknál hatalmas beásás történt, amely a római kori rétegeket teljesen elpusztította. Ez számunkra azért volt különösen sajnálatos, mivel a sírkamra déli része adatokat szolgáltatathatott volna a bejárat rész megoldásának rekonstrukciójához.

A 3. falat közelebbről megvizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az nem egy, hanem egymással párhuzamosan futó két falból áll (2. kép 4.). Az északra eső fal egyenletes, jó rakású, a tetején a felső kősor opus spicatum-szerűen rakott. Szélessége 56 cm. (Ezt továbbiakban 3/a. falnak nevezzük.) A 3. falnak ettől délre eső szakasza (3/b. fal) szorosan mellé van építve, teljesen egyenetlen, az 5. fal magasságában mérve szélessége 70 cm, keleti végén pedig 110 cm. A sírkamrába benyúló szakasza teljesen alakatlan. A 3/a. fal hosszúsága 275 cm, és keleti végén csatlakozik hozzá a 6. számmal jelzett fal (1. kép). A 3. és 6. falak alapozási mélységének tisztázása céljából a 3/a. faltól északra, 80 cm széles metszetet vágunk. Ebben a metszetben 135 cm mélységben megtaláltuk a 3/a. fal alapozását. Megállapítottuk azt, hogy a 6. falnak a 3/a. fal és a 6. fal csatlakozásától északra eső része egyetlen téglasorból áll, amely alatt törmelék föld van, tehát ez a szakasz nem tekinthető falnak és a 3/a. falhoz semmi körülmények között nem tartozik, azzal összeépítve nincs. A 6. fal déli részét megvizsgálva azt állapítottuk meg, hogy ez a falszakasz sincs összeépítve a 3/a. fal-

E-F metszet

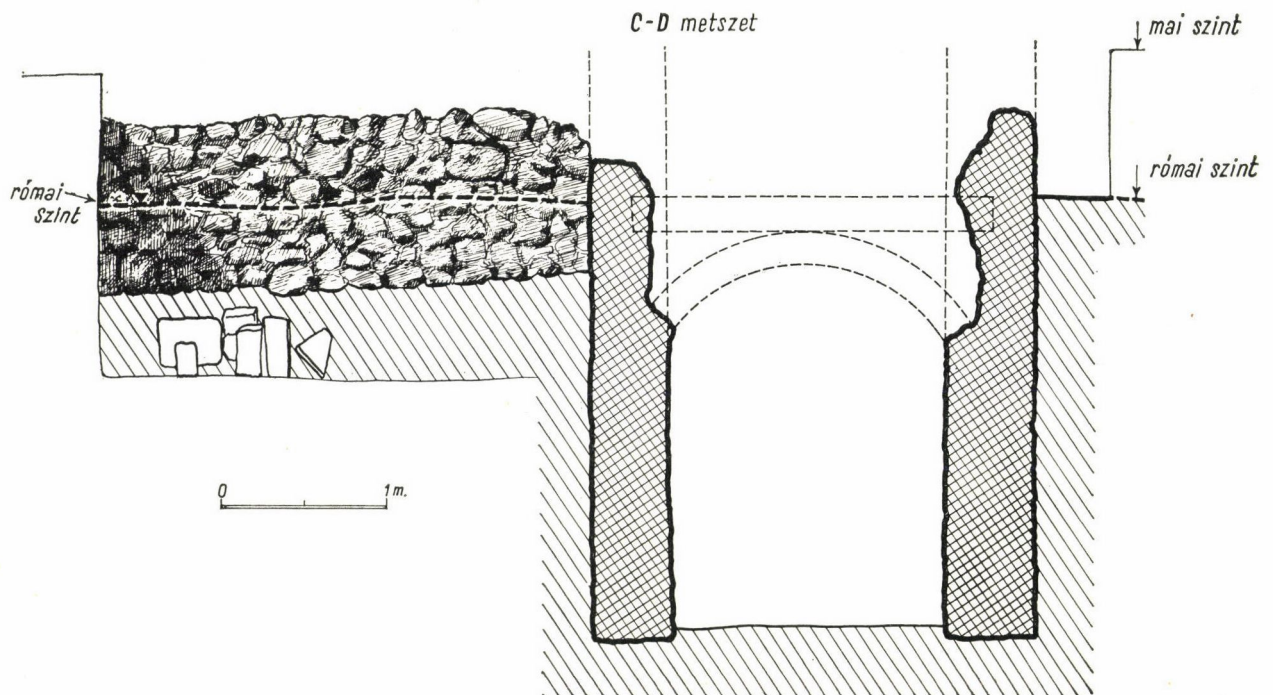

3. kép. E—F metszet

Рис. 3. Разрез E—F

Fig. 3. Coupe E—F

C-D metszet

4. kép. C—D metszet (északról)

Рис. 4. Разрез C—D

Fig. 4. Coupe C—D

lal (1. kép), ezek nem egy időben készültek, hanem közöttük időbeli különbség van.

A 3/a. fal és az 5. fal csatlakozását kitisztítva megállapítottuk azt, hogy az 5. és a 3/a. fal össze vannak építve, azonban a 3/a. fal csak 46–50 cm mélységben volt a római járószint alá alapozva (4. kép C–D metszet). A 3/a. fal tehát hozzátartozik a római sírkamrához, és azzal egyidős. A 3/a. fal legalsó kőora alatt római kori téglasírra bukantunk.

A sírkamra falainak belső oldalát megvizsgálva a 2. és 5. falon egymással szemben 2–2 vályúszerű mélyedést találunk (3. kép E–F metszet, 5. kép 1–4 és 6. kép 1). Az 5. falon a bemélyedés a fal északi végétől 43 cm-re kezdődik, szélessége 35 cm, a másik bemélyedés pedig 126 cm-re kezdődik, szélessége 36–38 cm. A mélyedésben levő boltfészkek alja a sírkamra padlójától 164 cm-re kezdődik. A 35–38 cm széles hevederek indításánál az alsó téglák eredeti helyükön találhatók (3. kép).

A 2. falon a szemben fekvő boltfészkek indítása északról számítva 50, illetve 136 cm-re kezdődik, és a hevederek szélessége 36–38 cm. A 2. falon levő boltfészkekben is az alsó téglák eredeti helyükön találhatók (7. kép M–N, 8. kép O–P metszetek). Az M–N metszetből megállapítható az, hogy itt a boltfészkekben in situ fekvő téglákat erősen leverték, azonban a keleti oldalon a vályúban futó átívelő fal egy köve eredeti helyén maradt. Az O–P metszetről az állapítható meg, hogy a nyugati oldalon levő heveder indítás alsó része ívesen megmaradt, és ez a hevederív rekonstrukciójához megbízható alapot szolgáltat. Mindkét metszet még azt is mutatja, hogy ezek a vályúszerű bemélyedések a falban felfutnak egészen a falak tetejéig, azaz a külső római járószint fölé emelkednek (5. kép 3–4, 6. kép 1). Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a hevedereken nyugvó átívelő fal felfutott a római szinten felül is. A 2. falon a boltfészkek alja a padlótól mérve 160 cm.

Az 5. falon további boltfészket dél felé megállapítani nem lehetett, mivel ezt a 3. fal teljesen elpusztította. Feltehető volt azonban, hogy a 2. falnak azon a részén, ahol a 3. és a 4. falak hozzá vannak építve, még további boltfészkek találhatók, tehát a sírkamrát nem két, hanem három, esetleg négy heveder ívelte át. Ennek megállapítása céljából a 3. fal végét és a 4. falat véséssel ezen a szakaszon eltávolítottuk, és megállapítottuk, hogy a sírkamra déli részén ilyen átívelő hevedernek nyoma nem volt, mivel a 2. fal déli része teljesen sima. A 3. és a 4. fal kivétele után a sírkamra belsejében is megkaptuk a 4. fal alatt a sírkamra déli zárófalának csomját (1. kép). A sírkamra belső hosszúsága 380 cm. Ugyanitt tapasztaltuk azt is, amit már a 2. fal külső részén is észleltünk, hogy a sírkamra délnyugati sarka, illetve a 2. fal déli

vége a belső oldalon is sekélyebben volt alapozva, mint a fal északi vége.

A sírkamra déli részében a padlótól mérve, 230 cm magasságban vízszintes irányú, 25–30 cm széles mélyedés fut végig (3. kép E–F metszet, 5. kép 1–2, 6. kép 1). Ez a mélyedés mindkét hosszanti falon közvetlenül a déli heveder mellett kezdődik és a 2. falon végigfut egészen a déli zárófalig (5. kép 1–2). Az 5. falon is kimutatható; itt is a déli hevedernél kezdődik, és addig követhető, amíg ezt a falat a 3. fal el nem rombolta (6. kép 1). Megállapítottuk azt is, hogy ez a vízszintes mélyedés a külső római szinttel kb. egy magasságban fekszik (4. kép C–D metszet, 8. kép O–P metszet).

A fenti ásatási megfigyelések alapján a sírkamrát a következőképpen tudjuk rekonstruálni:

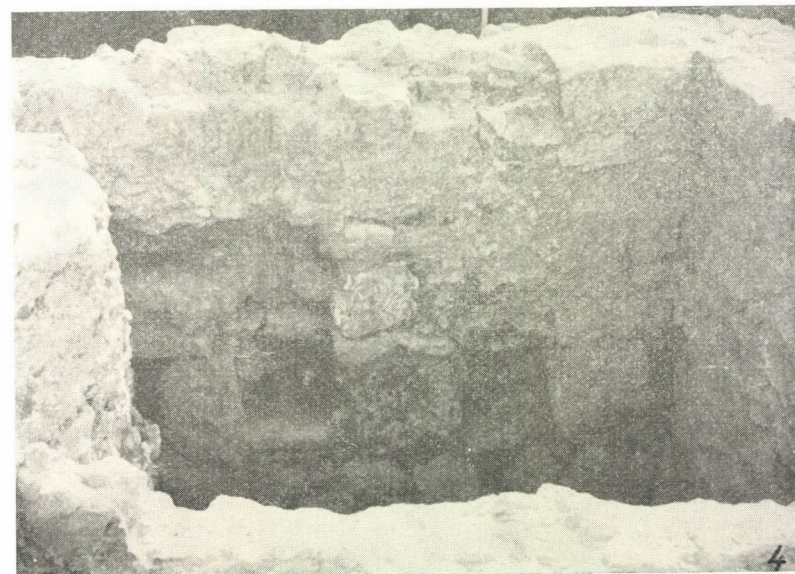
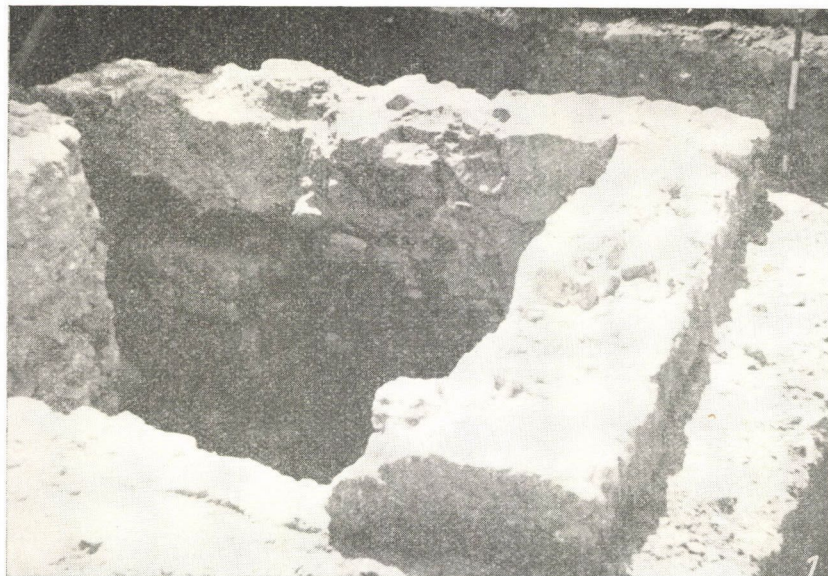
A rekonstrukciónál legelőször is abból kell kiindulnunk, hogy az általunk megtalált sírkamra falai az egykori római szint fölé emelkedtek, mégpedig a 2. kép 2. tanúsága szerint világosan megkülönböztethető az objektumnak egy földalatti része, melynek falai földbe voltak rakva és egy földfeletti része, melynek falai szabályosan faragott és gondosan épített kövekből állottak (2. kép 3). Ez a szélesebb fal a földbe süllyesztett, sokkal keskenyebb alapfalon nyugodott. Ennél a sírkamránál is tehát kétségtelen építészeti bizonyítékot kaptunk arra, hogy a pécsi ókeresztény temetőben található sírépítmények, legalábbis ezek egy része, alsó cubiculumból és a fölötte emelkedő kápolnából állottak. Erre Pécsen már a korábbi kutatások is szolgáltatottak bizonyítékokat.⁸ Ez a sírkamra tehát a korábbi megállapításokat új, hiteles adattal támasztotta alá.

Az 5. és 3/a. falakról azt állapítottuk meg, hogy ezek egybe vannak építve, egy időben keletkeztek. Azt tapasztaltuk viszont, hogy a 3/a. fal alapozása csak 46–50 cm-re nyúlik le a római nívó alá, vagyis a sírkamrához viszonyítva, melynek alapozása 270 cm-rel fekszik a római szint alatt, csekélynek mondható (4. kép C–D metszet). Arra a feltevésre jutottunk, hogy ez a sírkamrához hozzáépített, vele egyidős kis fal a sírkamra, illetőleg a felette emelkedő kápolna bejáratával volt összefüggésben. A 3/a. fal északi oldalán, amelyhez hozzáférhettünk, lépcső nyomait felfedezni nem lehetett (6. kép 3); sajnos déli oldalához a 3/b. fal miatt hozzáférni nem lehetett. A 3/b. fal különben is teljesen elrombolta a sírkamra délkeleti sarkát. Így azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy ez a fal a kápolna kis narthexének a fala lehetett, tehát a kápolnába a keleti oldalához ragasztott kis előcsarnokon keresztül vezetett a bejárat (9–10. képek). Hasonló megoldásra máshol is találunk példát, bár ezeknél elsősorban nem a kápolnába, hanem a sírkamrába vezető folyosó (lépcső) van oldalt elhelyezve.⁹ A 3/a. fallal adott bizonyíték alapján a kápolnába való bejárat

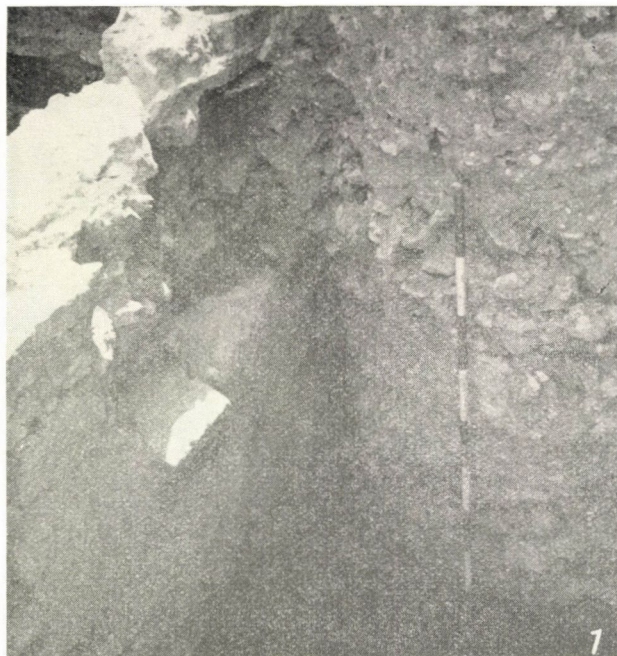
⁸ Gosztonyi Gy., Ókeresztény temető. 10, 18, 24, 29–30.

⁹ Uo. 117., 52. rajz: 3. Ivanajne, 8. Damous el

Karita (Tunis), 10. Poitiers; 121., 54. rajz: 2. Trier, 16. Weyden.

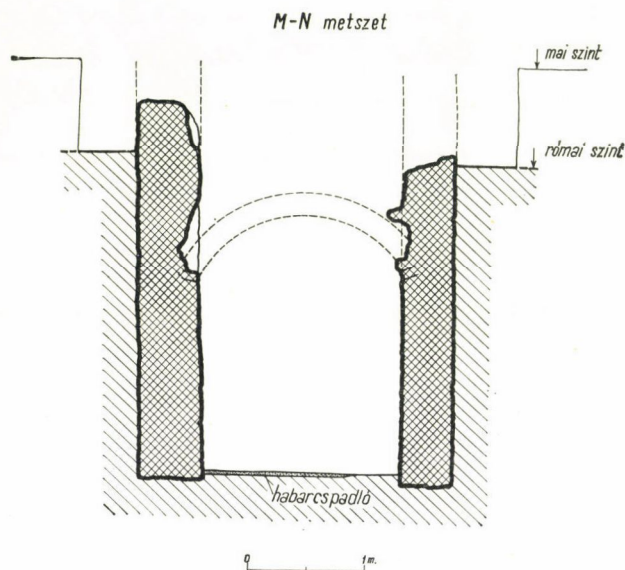

5. kép. Pécs. Római kori sírkamra
 Рис. 5. Печ. Склеп римского времени
 Fig. 5. Pécs. Chambre sépulcrale de l'époque romaine

6. kép. Pécs. Római kori sírkamra és csatorna
 Рис. 6. Печ. Склеп и канал римского времени
 Fig. 6. Pécs. Chambre sépulcrale et tuyau de l'époque romaine

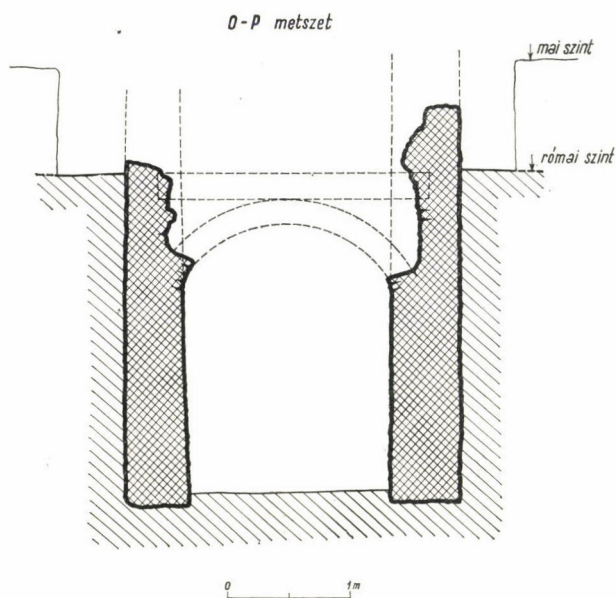
Csak ide lehet lokalizálni. De alátámaszthatjuk ezt a feltevést még egy másik régészeti bizonyítékkal is. Az M—N és O—P metszetek (7—8. kép), valamint a sírkamra falairól bemutatott fényképfelvételek (2. kép 1—2, 5. kép 1) azt mutatják, hogy az 1., 2., és 5. falak a római járósínt felett kb. 40—50 cm magasan fennmaradtak. Ezeken a falakon bejárat nyomát nem találtuk meg. Fennmarad még mint lehetőség: a déli fal, ebből azon-

7. kép. M—N metszet (délről)

Рис. 7. Разрез М—N

Fig. 7. Coupe M—N

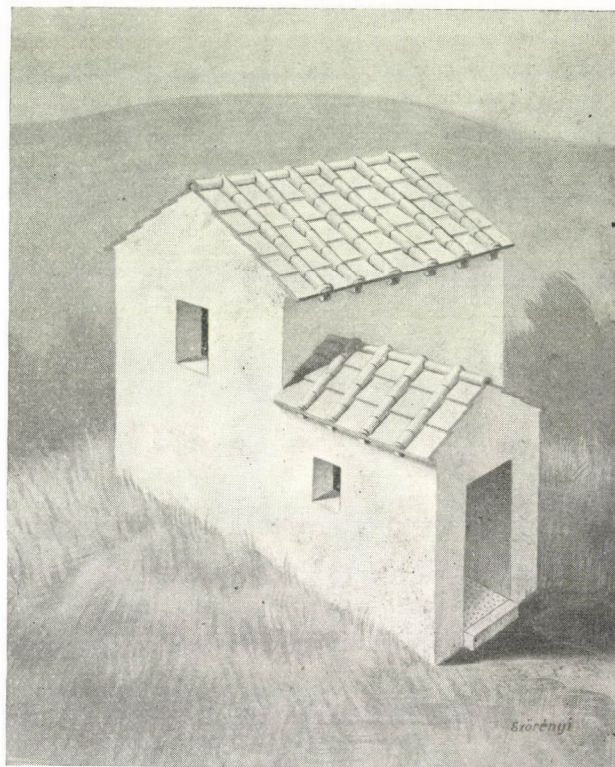

8. kép. O—P metszet (északról)

Рис. 8. Разрез О—P

Fig. 8. Coupe O—P

ban semmi sem maradt meg. Foglalkoznunk kell még egy ellenvetéssel, ami a 3/a. fallal kapcsolatban felmerülhet: az ugyanis, hogy vajon a 3/a. fal és az ettől délre, vele párhuzamosan futó fal között nem vezethetett-e lépcső lefelé a sírkamrába, mint ahogyan azt a fent idézett analógiák esetében is láthattuk. A C—D metszetrajz (4. kép) ezt első pillantásra megcáfolja: a 3/a. fal és az 5. fal alapozása között kb. 2,2 m szint-különb-

9. kép. A római kori sírkamra rekonstrukciója

Рис. 9. Реконструкция склепа римского времени

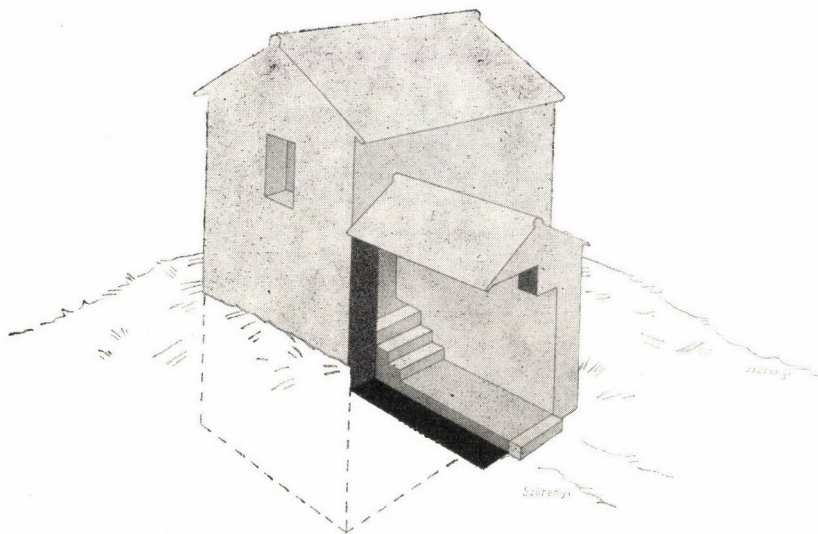
Fig. 9. La reconstruction de la chambre sépulcrale de l'époque romaine

ség van. Az itt feltételezett, lefelé vezető lépcső ezen a 2,2 m-es szakaszon oldalfalak nélkül a levegőben lógott volna. A kis narthexen való bejárat tehát csak felfelé, a kápolnába vezethetett, amint rekonstrukciós rajzaink feltüntetik (9—10 kép).

A sírkamra északi részében két, 35—38 cm széles heveder ívelte át a sírkamrát. A déli hevederhez szorosan csatlakozva a 2. és 5. falakon vízszintes bemélyedés fut végig a falakon a sírkamra padlójától 230 cm magasságban. Amint említettük, ennek magassága kb. megegyezik a külső római szint (4. és 8. kép) magasságával. Az 1. fal belső oldalán (2. kép 1) semmiféle varrat nyomát felfedezni nem sikerült, amely a cubiculumot és a sírkamrát elválasztó födém csatlakozását megmutatná. Ennek az az oka is lehet, hogy az 1. fal felső részéről a vakolatot szinte teljesen leverték.

A sírkamra és kápolna belsejének rekonstrukciójánál két megoldás kínálkozik. Az egyik megoldás abból indul ki, hogy a 2. és 5. falakon a falak felső része a jelen állapotban már átépítésen ment keresztül. Erre utalna az a megfigyelés, amely szerint valamivel a boltív indítások fölött a falak felső részének nem olyan gondos a falazási technikája. Az alsó részekenél ugyanis a kövek közül kifolyó malter gondosan el van simítva, és a falba téglát beépítve nem találunk. Ezzel szemben az

Mrkan szigeten¹⁴ talált sírépítmények, ill. kápolnák és a spliti baptisterium¹⁵ szerkezetével. Legutóbbi illet közölt Sági Károly Pannóniából, Fénépuszta-Halászátról.¹⁶ Ellene mond ennek a dongaboltozatos megoldásnak az, hogy a 2. és 5. falak felső részei teljesen függőlegesek, és 2 m magasságig hajlást nem mutatnak. Márpedig az ilyen kisméretű sírkamráknál Pécsen 120–140 cm magasságban kezdődik a falak befelé ívelése.¹⁷ De az átépítés ténye ellen szól még egy igen fontos

10. kép. A római kori sírkamra rekonstrukciója
Рис. 10. Реконструкция склепа римского времени
Fig. 10. La reconstruction de la chambre sépulcrale de l'époque romaine

említett falak felső részénél kisebb köveket használtak, a falba több helyen téglát találunk beépítve, a habarcs kevésbé gondosan van elsimítva (5. kép 2–3). Ha átépítést tételeznénk fel, akkor úgy lehetne megmagyarázni az alsó cubiculum befedését, hogy kb. 2 m magasságban, ahol a falak felső része kevésbé gondosan rakott, kezdődött a cubiculum dongaboltozata, melyet a sírkamra északi részében két heveder erősített meg. A hevederek boltfészke mindkét hosszanti falon jól látható. Ebben az esetben tehát egy szokványos, boltozatos cubiculumról van szó, amely felett kápolna emelkedett. Így szerkezete hasonlítana a pécsi I. és II. számú festett sírkamrák,¹⁰ továbbá azoknak a pécsi festetlen sírkamráknak a szerkezetéhez, amelyek felett sírkápolna emelkedett.¹¹ Megegyezik továbbá az E. Dyggve és R. Egger által közölt salonai¹² (Marusinac), rataci¹³ és a

ásatási megfigyelés, hogy a boltfészkek fölött felfutó vályú, ahol a hevedereken nyugvó átívelő fal be volt kötve a 2. és 5. falakba, felfut egészen a falak tetejéig (5. kép 3–4, 6. kép 1), holott ha a falak felső része elpusztul, illetve ezeket a részeket újjáépítik, a falakat ezek megszüntetésével, folyamatosan is felépíthették volna. A falak ilyen megújítását csak abban az esetben lehet elképzelni, ha az épület megrongálódása, boltozatának beszakadása akkor következik be, amikor azt még eredeti funkciójában, tehát mint cubiculumot és kápolnát állítják helyre.

A másik megoldást az a vízszintes vályúszerű mélyedés kínálja, amely a 2. és 5. falakon a sírkamra padlószintjétől 230 cm magasságban vízszintes irányban végighúzódik (3. kép E–F metszet, 5. kép 1–2 és 6. kép 1). Ez a két bemélyedés a cubiculumot és a kápolnát elválasztó kőlapok-

¹⁰ Uo. 17., 6. rajz; 23., 9. rajz, további irodalommal.

¹¹ Lásd 8. j.

¹² Dyggve, E.—Egger, R., Der althechristliche Friedhof Marusinac. Forschungen in Salona III. (Wien 1939) „E” Mausoleum: 80., 107. kép; „L” Mausoleum: 81., 108. kép; 82., 109. kép a–b.

¹³ Uo. 126., 144. kép.

¹⁴ Uo. 127., 146. kép.

¹⁵ Uo. 108., 130. kép.

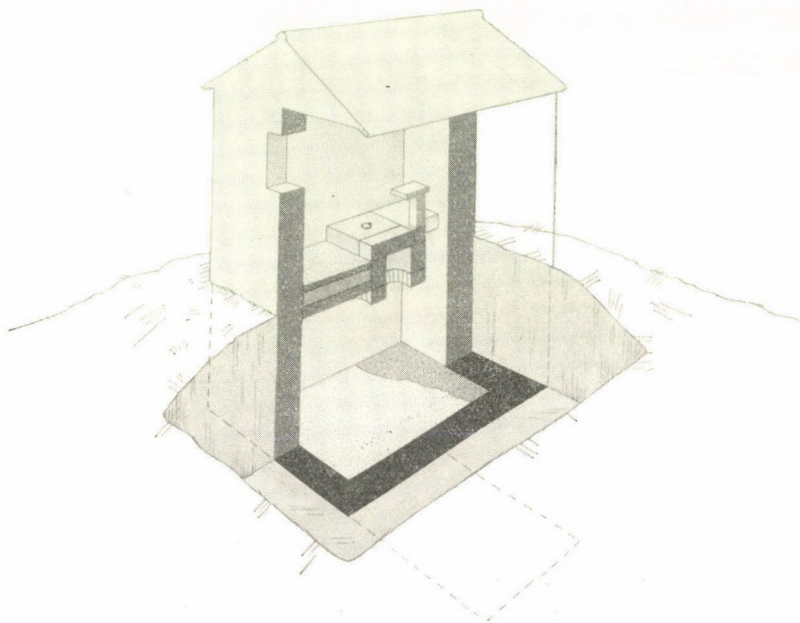
¹⁶ Sági, K., Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta Arch. Hung. 12 (1960) 190–., 9–10. kép.

¹⁷ Gosztongyi Gy., Ókeresztény temető. 17., 6. rajz, 27., 11. rajz.

ból, esetleg gerendából álló mennyezet felfekvésére szolgált volna.¹⁸ A sírkamra déli része eszerint ilyen módon lett volna befedve, míg az északi része, a hevederek miatt egy lépcsőfokkal magasabban, a hevedereken átfektetett kőlapokkal lett volna lefedve (11. kép). A hevederes megoldás azt biztosította volna, hogy a két heveder között le lehetett szállni az alsó cubiculumba. Lépcső nyomát alul, a cubiculumban sehol sem lehetett megfigyelni, így ennek helye nem rekonstruál-

a cubiculumba a kápolna padlójába vágott ajtónyíláson át szálltak le. Hasonlóképpen rekonstruálta E. Dyggve a salonai (Marusinac) Anastasius mauzóleum esetében is a kápolnából a sírkamrába vezető lejáratot.²¹ Akna kötötte össze a kápolnát és a sírkamrát a rataci sírípítménynél is.²²

A sírkamra belsejében nagymennyiségű sárgásfehér színű vakolatdarabot találtunk. Ezeknek külső felülete festetlen, sima volt. Feltehetően ez volt a sírkamra belső vakolata, amelyet azon-

11. kép. A római kori sírkamra rekonstrukciója

Рис. 11. Реконструкция склепа римского времени

Fig. 11. La reconstruction de la chambre sépulcrale de l'époque romaine

ható. Fent a kápolnában egy lépcsővel magasabban állhatott a mensa, előtte volt a lejárát céljára szolgáló lyuk a padlóban, kőlappal, esetleg deszkakalappal fedve, mögötte pedig, az északi heveder és a hátsó fal között vagy teljesen hiányzott a földem, és nyílás volt a cubiculum és kápolna között, vagy esetleg csak egy, a padlóba vágott nyílás.¹⁹

A fentiek alapján — ha a cubiculumba dél felől külön bejárat nem volt — a cubiculum bejáratának olyan megoldása lehetett, mint amelyet E. Dyggve²⁰ megkísérelt bemutatni a pécsi I. számú festett sírkamra rekonstrukciójánál, hogy

ban a sírkamra elpusztulása után levertek a falakról, s így nem lehetett megállapítani, hogy a cubiculumban hány sír volt elhelyezve, és ezek hol csatlakoztak a falakhoz. A sírok beépítésére vonatkozólag a sírkamra padlójának vizsgálata sem vezetett eredményre, mert az elég laza, meszes öntött padlót csak a sírkamra északi végében találtuk meg (1. kép). A sírkamra méretéből ítélve egy, esetleg két sír lehetett benne, mégpedig a pécsi későrómai temető többi sírkamráját figyelembe véve,²³ a sír keresztirányában, tehát kelet—nyugat felé helyezkedhetett el benne, bizonyára a sírkamra északi végében a falhoz építve.²⁴

¹⁸ Vízszintes kőlapokkal való befedésre is hozhatunk példát Salonából (Kapljuč-patak melletti mauzóleum sírkápolnájából). Dyggve, E.—Egger, R., i. m. 122., 138. kép; Dyggve, E., Ein Mausoleum des frühen IV. Jahrhunderts in Salona. Serta Hoffileriana. (Zagreb 1940) 260., 4. kép.

¹⁹ A rekonstrukciók elkészítéséért Seitl Kornél és Szörényi Gyulát, a rajzok elkészítéséért Egyed Endrét és Semsey Andort illeti köszönet. Az 1. képen közölt ásatási alaprajzon a ± 0 pontot a székesegyház délnyugati tornyának alsó lépcsője képezi.

²⁰ Dyggve, E., Das Mausoleum in Pécs. (Ein alt-

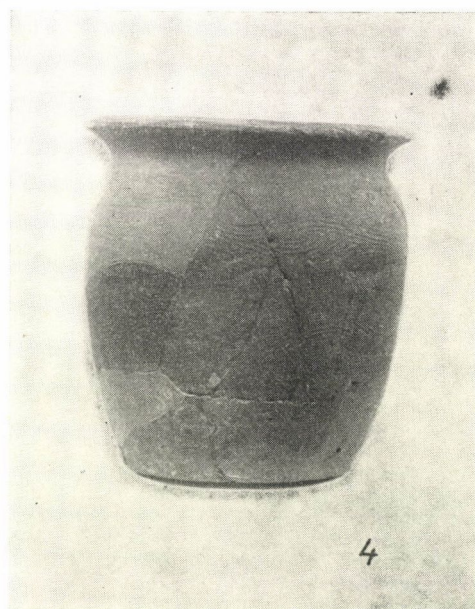
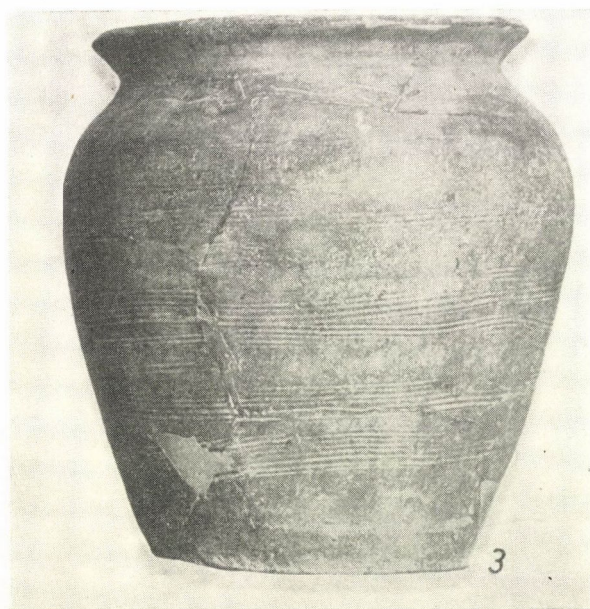
christliches Heroon aus Pannonia Inferior.) Pannonia 1 (Pécs 1935) 62.—1., 3. kép; Dyggve, E.—Egger, R., i. m. 82., 126., 128. kép. Ellenkező véleményen volt: Gosztönyi Gy., Ókeresztény temető. 27., 11. rajz.

²¹ Dyggve, E.—Egger, R., i. m. 82., 109. kép. a—b.

²² Uo. 126., 144. kép.

²³ Gosztönyi Gy., Ókeresztény temető. 27., 11. rajz.

²⁴ A hasonló elrendezésre példaként megemlíjtük a pécsi ókeresztény temetőből az I. számú festett sírkamra mellett fekvő I. számú festetlen sírkamrát, amely felett szintén állott temetői kápolna. Gosztönyi Gy., Ókeresztény temető. 11. rajz. 1a—c.

12. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 12. Материал склепа

Fig. 12. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

Ehhez igazodhatott a mensa elhelyezése is. Ezzel kapcsolatban az említett salonai (Marusinac)²⁵ példán kívül megemlíthetjük itt a teurniai ókeresztény templom jobboldali oldalkápolnájának mensáját és az alatta elhelyezett sírt.²⁶ A mensa és a sír ilyen elhelyezése arra vallana, hogy sírkamrákban a sopianaei ókeresztény közösség egyik mártírja feküldhetett.²⁷

A sírkamra korát, a pécsi későrómai temető többi hasonló sírépítménye alapján, a IV. sz. második felére határozhatjuk meg.

A 3/a. fal alatt téglasír került elő (6. kép 3–4). Iránya megfelel a fal irányának és teljes terjedelmével alatta fekszik. Oldalát élére állított peremes és simaszélű római téglák alkotják (6. kép 3), alja ugyancsak római téglákból van kirakva (a téglák h.: 48, sz.: 38, pereme 5 cm). Lapos téglákból rakott tetejét feltehetően a 3/a. fal építése alkalmával bolygatták meg, és ezeket a sírba bezuhanva, a csontváz tetején találtuk. A római sír a 3/a. fal keleti végétől nyugat felé 75 cm-re kezdődött és 125 cm hosszú volt. Magassága 50 cm. A sírt északról tudtuk csak kibontani, tekintve, hogy a fal teljesen rajta nyugodott. A sírban gyermek-csontvázat találtunk, amelynek irányítása kelet–nyugati volt, fejjel kelet felé. A váz hossza 110 cm. Ez a sír irányítás tekintetében tehát 180 fokkal eltér a pécsi ókeresztény temetőben talált többi sír irányától. A csontváz baloldalán megtaláltuk a téglasír belső oldalát alkotó 3 db tegulát is (6. kép 4). A sír két végén zárótéglát nem találtunk. A sírba mellékletet nem helyeztek.

A téglasírt valószínűleg a fölötte húzódó római fal építése alkalmával bolygatták meg, illetve a tetejét képező téglák ekkor zuhanhatott rá a csontvázra. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a téglasírt a sírkamra megépítése előtt létesítették a római temetőben. Mellette mellékletet nem találtunk, korát tehát közelebbről meghatározni nem tudtuk. Mivel a sír irányítása 180 fokkal eltér a Pécsen talált ókeresztény sírok irányától, ebből arra következtethetünk, hogy ez a sír még pogány rítus szerint volt eltemetve.²⁸

A sírkamra belsejét kitöltő törmelékből a következő leleteket emeljük ki:

50–60 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült, barnásárga, belül kormos, vastagfalú. Két sorban hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 10).

60–70 cm :

Fazék váltötöredéke. Barnásvörös, kézikorongon készült. Kívül fésűs, hullámvonalas bekarcolás díszíti.

90–120 cm :

Fazék faltöredéke. Sárgásfehér, sima felületű, korongolt. Fazék váltötöredéke. Kézikorongon készült, szürke, vastagfalú. Vállát két sorban hullámvonalas, bekarcolt fésűs vonalköteg díszíti.

120–130 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült, szürke, érdes felületű. Külsejét bekarcolt nagy hullámvonal díszíti (16. kép 2).

140 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Kívül három sorban széles hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 5).

Sírkamra déli vége, 135–145 cm.

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Kívül hullámvonalas bekarcolás díszíti.

140–160 cm :

Fazék faltöredékei. Kézikorongon készült. Barnásszürke, érdes. Hullámvonallal és vízszintes bekarcolással díszítettek. 3 db.

145–165 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna, érdes. Kívül egy sorban hullámvonalas bekarcolás.

155–165 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, aránylag vékonyfalú. Külsején bekarcolt fésűs hullámvonaldísz.

180–190 cm :

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke, érdes. Kívül hullámvonalas bekarcolás díszíti. 2 db.

190–215 cm :

Üvegedény peremtöredéke. Fehér színű. Vékony, egyenes peremmel.

Fazék váltötöredéke. Kézikorongon készült. Sötétszürke, vastagfalú. Vállán négy sorban körbefutó fogaskerekes díszítés. (16. kép 14)

Fazék fenék-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Fenékén kereszt alakú fenékbélyeg részlete. Egyenes fala a fenéke felett kiszélesedik.

215–230 cm :

Fazék váltötöredéke. Kézikorongon készült. Szürke, kissé érdes. Kívül fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti.

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke. Kívül két sorban hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 6).

245–265 cm :

Fazék perem-faltöredékei. Kézikorongon készült. Barnásszürke, kormos. Vállán egy sorban ferde benyomkodott, alatta több sorban vízszintes bekarcolás. 3 db (17. kép 1. és 19. kép 1)

Fazék fenék-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, kormos. Fenékének széle közelében kereszt alakú fenékbélyeg részlete, falán vízszintes bekarcolás.

270 cm :

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke színű. Vállát többsoros keskeny bekarcolás díszíti (16. kép 15. és 19. kép 2).

270–280 cm :

Fazék perem-váltötöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, kissé érdes. Vállán egy sorban lapos hullámvonal, alatta többsoros vízszintes bekarcolás fut körbe (19. kép 3).

Fazék fenéktöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Mindkét töredéken kereszt alakú fenékbélyeg részlete. 2 db.

280 cm :

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkés-

²⁵ Dyggve, E.—Egger, R., i. m. 81., 108. kép.

²⁶ Egger, R., Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum. (Wien 1916) 15—, 11. kép.

²⁷ Vö. a salonai Anastasius mauzóleum oltárát. Dyggve, E.—Egger, R., i. m. 81., 108. kép; Neuss, W., Eine altchristliche Märtyrerkirche unter dem Chore der St. Viktorskirche in Xanten. Röm. Quartalschrift 42 (1934) 177—, 2–3. kép; Fremersdorf, F., Der allmähliche Übergang vom Heidentum zum Christentum und von der römischen in die fränkische Zeit unter

besonderer Berücksichtigung der Grabungen unter der Severinskirche in Köln. Carnuntina 3 (1956) 51.; Ua., Ergebnisse der Forschungen bei der St. Severinskirche in Köln. Neue Ausgrabungen in Deutschland. (Berlin 1958) 334.

²⁸ A pécsi ókeresztény temető újonnan feltárt részében (Geisler E. u. 8. Megyei Könyvtár udvarán) is az összes sír irányítása Ny—K volt, fejjel nyugat, lábbal kelet felé.

13. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 13. Материал склепа

Fig. 13. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

14. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 14. Материал склепа

Fig. 14. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

barna. Kívül több sorban keskeny bekarcolás fut körbe. Szá: 15,5 cm (19. kép 4).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna. Vállán két sorban széles hullámvonalas bekarcolás. 2 db. (19. kép 5).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna. Vállát két sorban ferde, alatta vízszintes bekarcolás díszíti (19. kép 6).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna. Kívül széles közéssel hullámvonal és vízszintes bekarcolás díszíti.

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke, vékonyfalú. Vállát egy sorban hullámvonalas, testét aránylag sűrű csigavonalas bekarcolás díszíti. (17. kép 2., 19. kép 7).

Fazék. Kézikorongon készült. Barnásszürke, közepes falvastagságú. Kihajló pereme kissé zömök nyakban, erősen domborodó vállban folytatódik. Teste felső harmadában hasasodik ki, és feneke felé egyenes fallal keskenyedek.

Fenekbélyege: . Vállán egy sorban hullámvonal,

testét spirálisan vízszintes fésűs bekarcolás díszíti. M.: 215 cm, Szá: 17,5 cm, Tá: 12,5 cm (12. kép 3).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Vörösesbarna, vastagfalú. Nyakát egy sorban hullámvonal, testét széles közéssel bekarcolás díszíti, 2 db. (19. kép 8).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, vastagfalú. Kívül fésűs hullámvonalas bekarcolás.

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, érdes. Kívül elnyújtott hullámvonalas bekarcolás.

280–315 cm (K-i rész):

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna, érdes. Vállán két sorban ferde körömbenyomásos díszítés, alatta vízszintes bekarcolás (16. kép 16 és 19. kép 9).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna, érdes. Vállán széles közzel két sorban hullámvonalas bekarcolás (16. kép 4 és 19. kép 10).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Sárgászürke, érdes. Vállán fésűs hullámvonalas és vízszintes bekarcolás (19. kép 11).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Vállát egy sorban körömbenyomás, alatta fogas vízszintes bekarcolás díszíti (19. kép 12).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Vállát egy sorban hullámvonalas, alatta vízszintes bekarcolás díszíti (19. kép 13).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásbarna, érdes. Testét vízszintes bekarcolások díszítik (16. kép 12 és 19. kép 14).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésárga, érdes, vastagfalú. Vállán kétsoros körömbenyomás, alatta vízszintes bekarcolás (19. kép 15).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke. Vállán egy sorban körömbenyomásos díszítés, alatta sűrű vízszintes bekarcolás (19. kép 16).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, kívül kormos. Fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 7).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, vastagfalú. Kívül fésűs bekarcolás, belül kettős bekarcolás díszíti (16. kép 8).

285–300 cm (Ny-i rész):

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös. Vállán két sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás (19. kép 17).

Fazék perem-fal-fenek-töredéke. Kézikorongon készült. Vállán fésűs hullámvonalas (egy sorban), alatta vízszintes, fésűs bekarcolás (19. kép 18).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Sötétszürke. Vállán megszakadó, kissé ferde irányú bekarcolás (19. kép 19).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös, kormos. Kívül három sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 3).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös,

kissé érdes. Kívül három sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti (16. kép 13), 2 db.

Fazék fenék-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös, érdes. Falát spirális bekarcolás díszíti.

Fazék peremtöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásbarna, kívül kormos. Vállán négy sorban fogaskerekes díszítés (16. kép 11 és 19. kép 20).

305–330 cm (K-i rész):

Fazék perem, fal, fenéktöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Aránylag zömök nyaka alatt teste enyhén kihasasodik. Testét fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti M.: 13,5 cm, Szá: 13 cm, Tá: 9 cm (12. kép 4).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésfehér. Teste fésűs hullámvonallal díszített (13. kép 7 és 19. kép 21).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásfehér. Vállán fésűs hullámvonalas bekarcolás. (13. kép 3 és 19. kép 22).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásvörös. Vállán két sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás (13. kép 1 és 19. kép 23).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Vállát egy sorban hullámvonal díszíti (13. kép 8 és 19. kép 24).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásbarna. Vállán fésűs hullámvonalas és vízszintes bekarcolás fut körbe. (19. kép 25).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Téglavörös, kissé érdes. Vállán fésűs hullámvonalas bekarcolás. 4 db (13. kép 2, 4–5, 6 és 19. kép 26).

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös. Kívül két sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás (13. kép 9).

Fazék perem-válttöredéke. Kézikorongon készült. Barnászürke. Vállán három sorban körbefutó rövid, megszakadó bekarcolások (13. kép 10 és 19. kép 27).

Fazék válttöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásbarna. Kívül egy sorban fogaskerekes díszítés, alatta többsoros vízszintes bekarcolás (13. kép 11).

Fazék fenék-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürke, fenékén nagyjából egyenes vonalból álló fenékbélyeg. Falán fésűs vízszintes bekarcolás fut körbe.

Öntött bronzveret. Hátoldalán felerősítésre szolgáló két szegecs. Vége áttört (18. kép).

310–330 cm (fehér, terrazzószerű padló alatt):

Fazék faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásvörös. Kívül fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti (13. kép 14).

Fazékfaltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, kormos. Külsejét vízszintes fésűs bekarcolás díszíti (13. kép 13).

Fazék peremtöredéke. Kézikorongon készült. Sárgásbarna vastagfalú. Felhajló perem széle szögletesre alakított. Kívül fésűs hullámvonalas, alatta vízszintes bekarcolás díszíti (13. kép 12).

300–345 cm (Ny-i rész):

Fazék perem, fal, fenéktöredéke. Kézikorongon készült. Sötétszürke, kormos. Kihajló legömbölyített szélű pereme domborodó vállban folytatódik. Felső harmadában kihasasodó teste feneke felé keskenyedek. Fenékén küllös fenékbélyeg részlete. Testét fésűs bekarcolás díszíti (14. kép 6).

Fazék perem, faltöredéke. Kézikorongon készült. Barna, kissé érdes. Testét öt sorban vízszintes hullámvonal díszíti. 2 db (12. kép 1, 14. kép 1 és 19. kép 28).

Fazék perem-faltöredéke. Kézikorongon készült. Szürkésbarna. Vállát két sorban vízszintes körömbenyomás, alatta sűrű fésűs bekarcolás díszíti (14. kép 2 és 19. kép 29).

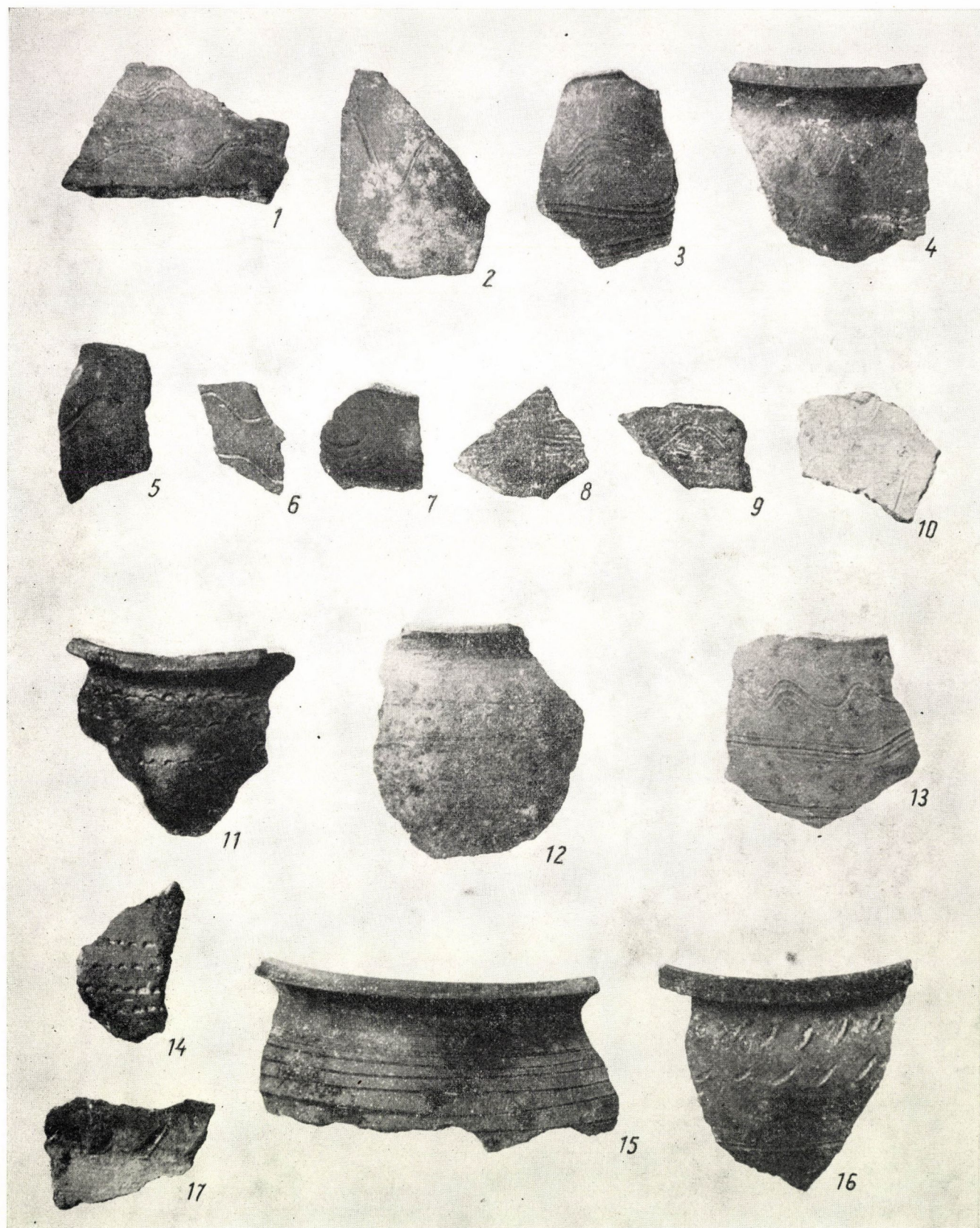
Fazék fenék-, faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Kívül vállán egy sorban fésűs hullámvonal, alatta több sorban vízszintes fésűs bekarcolás fut körbe. 2 db (14. kép 3).

Fazék fenék-faltöredéke. Kézikorongon készült. Barnászürke, kívül koromfoltos. Kívül fésűs bekarcolás fut körbe (14. kép 4).

Fazék perem, faltöredékei. Kézikorongon készült. Barnászürke. Kihajló peremük szögletes. Vállát egy sorban körömbenyomás díszíti, alatt vízszintes bekarcolások futnak körbe. 3 db.

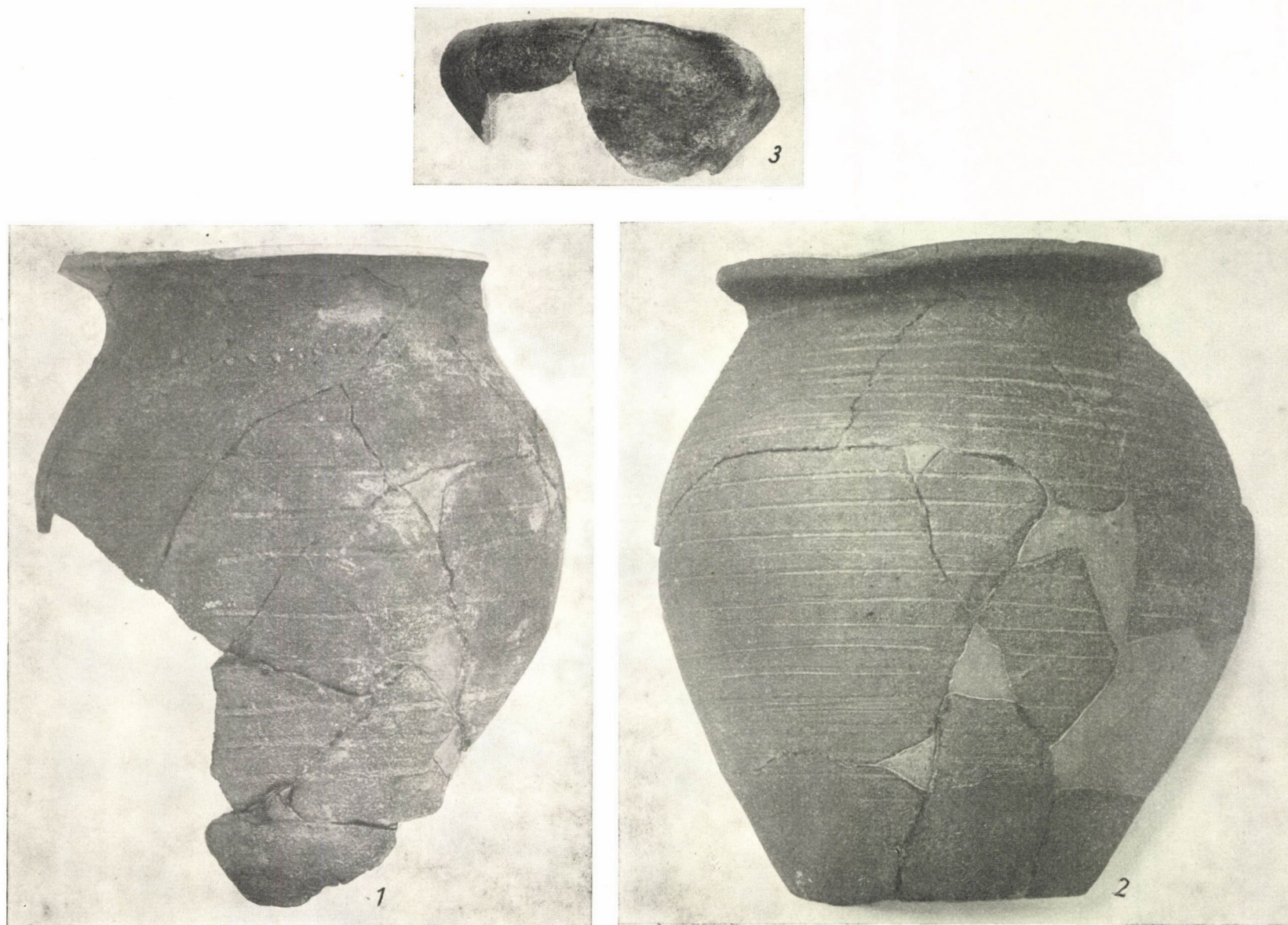
15. kép. A sírkamra leletanyaga
 Рис. 15. Материал склепа
 Fig. 15. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

16. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 16. Материал склепа

Fig. 16. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

17. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 17. Материал склепа

Fig. 17. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

Tál perem-faltörödéke. Kézikorongon készült. Szürke, vastagfalú, érdes. Kúpos formájú teste behúzott, szögletes peremben folytatódik. Pereme alatt kívül elnyújtott fésűs hullámvonal fut körbe (19. kép 30).

Tál perem, fal, fenéktörödéke. Kézikorongon készült. Szürkessárga, vastagfalú, érdes. Kúpos formájú teste behúzott, szögletes peremben folytatódik. Pereme alatt kívül vízszintes fésűs bekarcolás fut körbe. M: 13,5 cm, Szá: 20 cm, Tá: 11,6 cm (14. kép 5).

Fazék perem-faltörödéke. Kézikorongon készült. Szürke színű, érdes. Vállán egy sorban körömbenyomás, alatta körbefutó vízszintes bekarcolások díszítik 2 db. (15. kép 5., 10. és 19. kép 31).

Fazék fenék faltörödéke. Kézikorongon készült, szürkésbarna. Falát vízszintes bekarcolás díszíti, fenékén farost lenyomata látszik.

Fazék fenék faltörödéke. Kézikorongon készült. Szürke, érdes. Fenékén középen kerek bemélyedés, körülötte rácsos fenékbélyeg. Fala bekarcolással díszített.

Üvegédény peremtörödéke. Fehér színű, enyhén kihajló peremmel.

340—350 cm :

Fazék perem-faltörödéke. Kézikorongon készült. Vörösesbarna. Vállát és peremét belül fésűs hullámvonalas, testét vízszintes bekarcolás díszíti. Szá: 19 cm (12. kép 2—2a és 19. kép 32).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnás-sárga, kívül kormos. Vállán fésűs hullámvonalas bekarcolás. 2 db (15. kép 1., 4. és 19. kép 33).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnás-vörös, érdes. Kihajló pereme szögletes, széles, vastagodó. Vállán fésűs hullámvonalas bekarcolás (15. kép 2.).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Vállán fésűs hullámvonalas bekarcolás, 2 db (15. kép 3 és 19. kép 34).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnás-vörös. Vállán két sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás (15. kép 6 és 19. kép 35).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Vörösesbarna, kívül kormos. Vállán két sorban fésűs hullámvonalas bekarcolás. (15. kép 9 és 19. kép 36).

Fazék válltörödéke. Kézikorongon készült. Szürke, kissé érdes. Vállán két sorban fésűs hullámvonalas, alatta egy sorban fésűs vízszintes bekarcolás (15. kép 7).

Fazék faltörödéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, érdes. Kívül sűrű, fésűs hullámvonalas bekarcolás, 2 db (15. kép 8., 11).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke, vékonyfalú, kissé érdes. Vállán egy sorban hullámvonal, alatta öt sorban vízszintes bekarcolás (19. kép 37).

Fazék perem, válltörödékei. Kézikorongon készült. Sárgásbarna, vastagfalú, érdes. Vállán két sorban körömbenyomásos díszítés. 3 db (15. kép 12—13., 16. kép 17 és 19. kép 38).

Fazék válltörödéke. Kézikorongon készült. Barnásszürke. Vállán megszakadó, vízszintes bekarcolás három sorban (15. kép 14.).

Fazék perem-válltörödéke. Kézikorongon készült. Szürke, aránylag vékonyfalú. Kihajló pereme szögletes. Vállán egy sorban körömbenyomásos díszítés, alatta spirális, többsoros bekarcolás.

A fenti anyagból az alábbi következtetést vonhatjuk le:

A sírkamra belsejében talált bronzveret (18. kép) és üvegtörödékek a sírkamrában talált római leletekből származhatnak, és bizonyára a sírkamra kirablása alkalmával maradtak az épületben.

A sírkamrát kitöltő törmelékben sok faszéndarabot, hamut, állatsontokat és a fent leírt edénytörödékeket találtuk. A sírkamra padlóján ez a törmelék 60 cm vastagságban feküdt, és itt vékony meszes, padlószzerű rétegre akadunk. Ez a padló rendkívül egyenetlen, hepe-hupás volt, és fölötté hamu, faszéntörödékek és hasonló leletek feküdtek. A sírkamrában találtunk római téglákat is, azonban a sírkamra alján nem feküdtek olyan nagy mennyiségben, hogy ebből a beomlott dongaboltozatra lehetett volna következtetni. Amennyiben volt dongaboltozat, annak tégláit időközben eltávolították az épületből. Ez a vékony, meszes réteg a rajta fekvő hamuval és faszéntörödékekkel együtt arra mutat, hogy a sírkamrába, illetve annak romjaiba betelepültek.

18. kép. A sírkamra leletanyaga

Рис. 18. Материал склепа

Fig. 18. La matière archéologique de la chambre sépulcrale

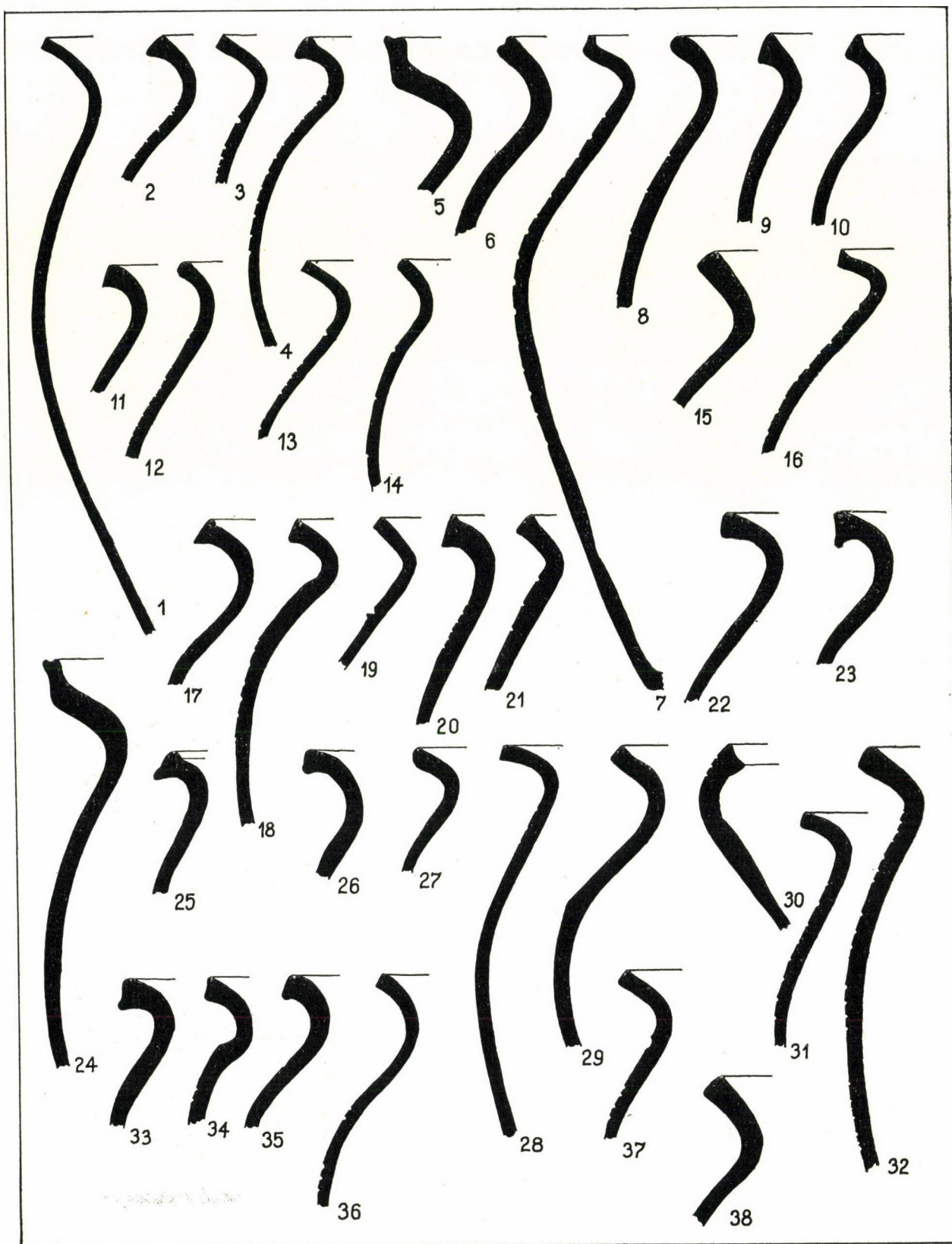
Ha nem használták lakóhelyül, mindenesetre a közelben tartózkodó lakosság a romos épületbe — amelynek a cubiculumot és a sírkamrát elválasztó födeme már ekkor elpusztulhatott — a konyhahulladékot, összetört edényeket bedobálta. Ebben az esetben is fel kell tehát tételeznünk a közvetlen közelben levő lakótelepet.

A kerámiai anyagban általában egy korábbi és egy későbbi csoportot tudunk elkülöníteni. A 12. kép 2—2/a, 4., a 13. kép 2, 4—5, 9, 13—14, a 15. kép 1—4, 6—8, 11., a 16. kép 1—10, 13 edényei, ill. edénytörödékei finom, köteges hullámvonal díszítésükkel megegyeznek a hazai IX. századi szláv temetők Zalatár,²⁹ Fenékpusztá,³⁰ Sopronkőhida³¹ anyagával. A 12. kép 4. edényhez típusban teljesen hasonló került elő a sopronkőhidai temető 85. és 98. sírjában, melyeknek korát Török Gyula a IX. század második felére, végére határozta meg. A 15. kép 6. alatt közölt edényhez hasonló jött elő a sopronkőhidai temető 115. sírjából, melyet Török a IX. század közepére határozott meg. Egyébként a 12—16. képeken ábrázolt edények közül csak négy kisebb töredék (16. kép 2, 5—6 és 10) került elő a sírkamra feltöltésének magasabb részéből, különben valamennyi itt említett edény a sírkamra legaljáról, mindenesetre a sírkamra eredeti padlója és a 280 cm mélységben található meszes réteg között (legalsó 60 cm-ből) került elő. De ugyaninnen

²⁹ Fehér G., Arch. Ért. 80 (1953) 31—.; Ua., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 201—.; Cs. Sós, Á., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 267—.

³⁰ Cs. Sós, Á., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 247—.

³¹ Török Gyula ásatása, feldolgozás alatt. Az ásatás anyagának megtekintéséért és az anyag meghatározásában nyújtott segítségéért Török Gyulának, valamint Cs. Sós Ágnesnek ezúton is köszönetet mondok.

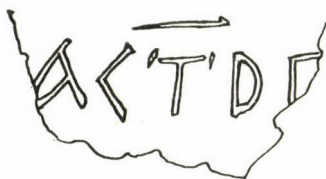
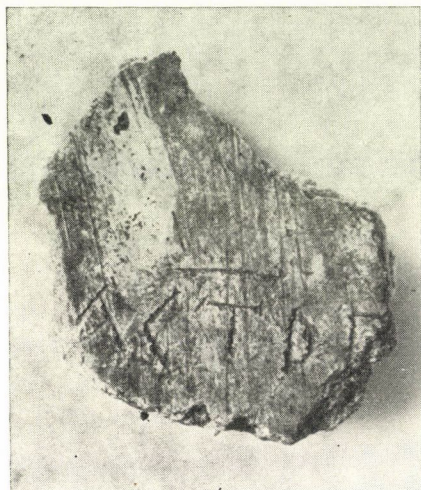

19. kép. A sírkamrában talált edények profilrajza
 Рис. 19. Профили сосудов, обнаруженных в склепе
 Fig. 19. Dessins de profil des vases trouvés dans la chambre
 sépulcrale

20. kép. A római kori vízvezető csatorna árkában talált falfestmény töredékek
 Рис. 20. Фрагменты стены с росписью, обнаруженные в водосточном канале римского времени
 Fig. 20. Fragments de peinture murale trouvés dans la fosse de la conduite d'eau de l'époque romaine

kerültek elő a 12. kép 1. és 14. kép 1. alatti összetartozó, nagyobb edény töredékei is, amelyek élesen bekarcolt, egy vonalból álló hullámvonal díszítésükkel inkább a szintén Török Gyula által kiásott halimbai³² temető anyagához állanak közelebb, amely már átnyúlik a X. századba. A sírkamra legalsó részének anyagát a 12. képen kívül a 13—15. képek tüntetik fel. Ezeken későbbi, X—XI. századi jellegű nagy edények vegyesen fordulnak elő a fent említett IX—X. századi, köteges hullámvonalakkal díszített töredékekkel. Hasonlóan a X—XI. századra mutatnak a 14. képen közölt nagy fazekak is, melyeknek testén

21. kép. Római kori falkarcolat

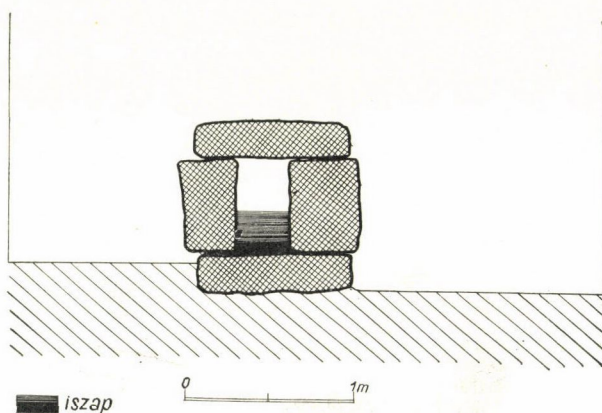
Рис. 21. Стенная гравюра римского времени
Fig. 21. Incision murale de l'époque romaine

körbefutó, vízszintes hornyolások találhatók. A 14. kép 5. és 17. kép 3. lapos tálak analógiáit a mecklenburgi anyagban találjuk meg. E. Schuldt³³ ezeket a lapos, behúzott peremű tálakat a „Bobziner Gruppe”-ba sorolja, és korukat a X. század közepétől a XII. századig határozza meg. Tekintetbe véve leletanyagunk egészét, ezek a tálak nálunk inkább a X. századra utalnak. A 15. kép a sírkamra legalsó részének anyagából közöl jellemző példányokat. Itt igen jellegzetesen keveredik a IX. század közepének köteges hullámvonalakkal díszített anyaga (15. kép 7, 8, 11) és a

későbbi, vízszintes vonalakkal és félholdszerű körömbenymásokkal díszített anyag (15. kép 5, 10, 12—14). E. Schuldt³⁴ ezeket a körömbenymásos díszítéssel ellátott edényeket a „Vipperower Gruppe”-ba sorolja, és korukat a X. század végétől a XII. század végéig határozza³⁵ meg. A mi anyagunkban a IX. századi edények jelenléte inkább az alsó határhoz közelebb álló időmeghatározást feltételez.

A fehér meszes réteg tetejéről a 12. kép 3. és 17. kép 3. alatt közölt edényeket mutatjuk be. A nagy fazékszerű edények közül a 12. kép 3. alatti edény díszítési módját és profilját tekintve köze-

A-B metszet

22. kép. A—B metszet

Рис. 22. Разрез А—В

Fig. 22. Coupe A—B

lebb áll a IX—X. századi példányokhoz, míg a másik és a leletanyagban ehhez közelálló típusok éles, alávágott peremükkel és vízszintes spirálvonalas díszítésükkel inkább a XI—XII. századra utalnak. A sírkamrában ettől magasabban levő rétegekből előkerülő anyagra a 16. kép 14—15. és a 17. kép 1. alatt közölt XI—XII. századi jellegű kerámia jellemző. Az innen előkerülő korábbi, hullámvonalakkal díszített edénytöredékek (16. kép 2, 5, 10) inkább szórványként idesorolható anyagnak tekinthetők.

Amint már a pécsi cella trichoráról legutóbb írott cikkünkben céloztunk rá,³⁶ a leletanyag alapján ezen a területen szláv lakosság jelenléte mutatható ki a IX—X. században, és ezt a körülményt Pribina pécsi uralmával hoztuk összefüggésbe.³⁷ Amíg azonban a cella trichora 1955. évi ásatásánál csak 2—3 apró kerámiatöredék

³² Török Gyula szíves szóbeli közlése.

³³ Schuldt, E., Die slawische Keramik in Mecklenburg. (Berlin 1956) 35., VI. t. 1., VII. t. 1—2., VIII. t. 2., IX. t. 1. Erre a munkára Cs. Sós Ágnes hívta fel a figyelmemet.

³⁴ Uo. 44—.

³⁵ Uo. 49.

³⁶ Fülep, F., i. m. 415—.

³⁷ Uo. 416.

tanúskodott a IX—X. századról, ebből a sírkamrából, amely a cella trichora közvetlen közelében fekszik, a fentiek szerint elég jelentős mennyiségben került elő a IX—X. századra valló kerámia. Ez újból alátámasztja azt a megfigyelésünket, hogy Quinque Basilicae a IX. században lakott volt, és a városnak abban a részében, amelyben a cella trichora található, s amely korábban a római temető körzete volt, szláv lakossággal kell számolnunk. Amíg az 1955. évi ásatás csak nagyon kevés adatot tudott szolgáltatni a IX—X. századra vonatkozólag, a most közölt leletanyag, amely a terület lakottságát bizonyítja, újabb adatokkal erősíti meg a Conversio Bagoariorum et Carantanorum³⁸ Pécsre vonatkozó adatát és újból alátámasztja a cella trichora IX. században történő második kifestését.³⁹

Röviden foglalkoznunk kell még a sírkamrától nyugatra megtalált vízvezető csatornával, melynek betöltéséből a 20. képen közölt színes római falfestmény töredékek előkerültek, közöttük egy falkarcolat ... ACTDΓ ... felirattal (21. kép). Ezek a töredékek bizonyára a közelbent található római sírépítmények elpusztítása után kerültek a csatorna árkába. Ugyanitt szórványleletként találtunk egy I. Valentinianus (364—375) idejéből származó kisbronzot⁴⁰ is. A vízvezető csatornáról

(6. kép 2 és 22. kép) sikerült bebizonyítani,⁴¹ hogy ez — a korábbi irodalom ellentmondó adataival szemben — a római korban létesült, és a mai székesegyháztól északra levő források vizét szállíthatta a déli lejtőkön épült római városba.

A római sírkamrától keletre és délre feltárt falak, közöttük a sírkamrát elromboló 3/b. és 4. falak és az általuk közrefogott téglapadló közép-, sőt újkori jellegűek (1. kép), környékükön XV—XVII. századi cserépanyag került elő. Úgyszintén erre a korra vallanak a sírkamra közelében megtalált kerek gödrök (kutak?) is (1. kép), amelyekből nagy mennyiségű XVI—XVII. századi kerámia és XVII. századi magyar, velencei és raguzai pénzek⁴² kerültek elő. Ezek ismertetése túlmegegye a cikk keretein, így ezekkel részletesen nem foglalkozunk.

Az 1958. évi ásatások egy újabb sírkamrával gazdagították a pécsi hasonló jellegű ókeresztény emlékek számát. A római kori vízvezető csatorna problémájának tisztázása új adatokkal gazdagította ismereteinket az ókori város topográfiájáról. A sírkamrában talált IX—XII. századi leletek újabb fényt vetnek a városnak a IX—X. századi írott forrásokban eléggé szűkszavúan megvilágított történetére, és hírt adnak a honfoglalást követő századok történetéről is.

Fülep Ferenc

НОВЕЙШИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА ПОЗДНЕРИМСКОЙ ЭПОХИ В Г. ПЕЧ

Резюме

Во время раскопок, произведенных в 1958 году на территории древнехристианского кладбища позднеримской эпохи в г. Печ (Soprianae), был обнаружен новый склеп римской эпохи. Его длина 380 см, ширина 175 см. По продольной стороне склепа имеется два основания свода, расположенных один против другого; к южному основанию свода примыкает канал горизонтального направления (рис. 3, разрез E—F, рис. 5, 1—2, рис. 6, 1), расположенный на высоте тогдашнего уровня поверхности земли. Подземная часть могильного сооружения принадлежала к нижнему cubiculum'у, а стены, возвышающиеся над римским уровнем, относились к могильной капелле, выстроенной над cubiculum'ом. Стена 3/а (рис. 1) свидетельствует о том, что у склепа был, по всей вероятности, небольшой narthex, через который шел вход в капеллу. Два основания свода и горизонтальный канал говорят о том, что капеллу и расположенный под

ней cubiculum отделяли друг от друга каменные плиты, лежащие на скреплениях. В cubiculum вход шел из капеллы. По времени склеп можно отнести к IV веку.

Посуда, обнаруженная в склепе, попала в строение уже после разрушения склепа. В керамическом материале можно выделить раннюю группу IX—X века, украшенную лентами волнисто-линейного орнамента (рис. 12, 1, 2—2/а, 4.; рис. 13, 2, 4, 5, 9, 13, 14; рис. 14, 1; рис. 15, 1—4, 6—8, 11; рис. 16, 1—10, 13) и более позднюю группу X—XII века. Керамический материал IX—X века указывает на присутствие славянского населения, что можно поставить в связь с господством Прибины в г. Печ. Следовательно, археологический материал вновь подтверждает данные Conversio Bagoariorum et Carantanorum относительно г. Печ. (Quinque Basilicae).

Ф. Фюлеп

NEUERE FORSCHUNGEN IM SPÄTRÖMISCHEN GRÄBERFELD VON PÉCS (FÜNFKIRCHEN)

Auszug

Zwischen dem 5. 5. und dem 24. 6. des Jahres 1958 wurden im spätrömischen urchristlichen Gräberfeld in Pécs Ausgrabungen vorgenommen, westlich von der 1922 gefundenen cella trichora (Abb. 1). Im I. Forschungsgraben erschien eine römische Grabkammer mit längsrechteckigem Grundriß. In der Grabkammer stieß man in 280 cm Tiefe

unterhalb der Erdoberfläche auf eine dünne, kalkführende Schicht; ihr ursprünglicher Terrazzo-Fußboden, der in kleinen Flecken übrig geblieben ist, kam in 348 cm Tiefe zum Vorschein. In der Grabkammer lagen viel Holzkohle, Asche, Tierknochen und Scherben. — Bei der Außenseite der Grabkammer stieß der Ausgräber bei ca. 70—100 cm

³⁸ Kos, M., *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. (Ljubljana 1936) 85, 88—89.

³⁹ Fülep F., i. h.

⁴⁰ Coh. 2 37. — RIC 15/a/X.

⁴¹ Részletes ismertetése megjelenik a pécsi Janu Pannonius Múzeum Évkönyve 1961. számában.

⁴² Huszár Lajos szíves meghatározása.

Tiefe auf das römische Niveau, das durch eine scharfe Naht an der Wand angezeigt war. Das neben der Nordwand (Wand 1.) eröffnete Profil zeigte, daß der unterhalb des römischen Gehsteigniveaus befindliche Teil der Wand auch ursprünglich unterhalb der Erdoberfläche war; der oberhalb der Naht befindliche Teil bildete das aufgehende Mauerwerk des Gebäudes (Abb. 2:2 und Abb. 3). Das Innere der Grabkammer ist 380 cm lang und 175 cm breit. Der südliche Teil des Gebäudes wurde von den Mauern 3. und 4. vernichtet. Wand 3. besteht aus zwei Mauerwerken: Wand 3a war an die Grabkammer angebaut und ist mit dieser gleichaltig. Während jedoch Wand 5. der Grabkammer 270 cm tief unter das römische Niveau reicht, Wand 3a reicht nur bis zu 46—50 cm Tiefe (Abb. 4, Schnitt C—D).

Auf Wand 2. und Wand 5. erscheinen je zwei Gewölbeanläufe (Abb. 3; Schnitt E—F, Abb. 5: 1—4, Abb. 6: 1). Die Rippen sind 35—38 cm breit, ihre Basis befindet sich in 160—164 cm oberhalb des Bodenniveaus der Grabkammer, die unteren Ziegeln liegen in situ in ihnen (Abb. 7; Schnitt M—N, Abb. 8; Schnitt O—P). Die Rillen, die zum Einbinden der Rippen dienen, laufen bis zum obersten Punkt der Wände. Weitere Gewölbeanläufe waren am südlichen Teil der Wand 2. nicht zu finden. Dicht anschließend an die südliche Rippe, in 230 cm Höhe oberhalb des Fußbodenniveaus verläuft auf der Innenseite der zwei längeren Wände (Wände 2. u. 5.) eine 25—30 cm tiefe Vertiefung, die auf Wand 2. bis zur südlichen Abschlußmauer der Grabkammer reicht (Abb. 3; Schnitt E—F, Abb. 5: 1—2, Abb. 6: 1). Diese waagerechte Vertiefung ist nahezu in derselben Höhe wie das einstige römische Niveau. Auf Grund der obigen Beobachtungen, die bei der Ausgrabung gemacht wurden, versuchten wir eine Rekonstruktion der Grabkammer vorzulegen.

Der unterirdische Teil des Grabgebäudes gehörte zum unteren cubiculum, die sich über römische Niveau erhebenden Wände gehörten zur Grabkapelle, die oberhalb des cubiculums errichtet war. Für solche Grabbauten gibt es in Pécs mehrere Beispiele.⁸ Auf den Wänden 1., 2. u. 5. befand sich keine Spur eines Einganges, die südliche Abschlußmauer wurde bei den späteren Bauarbeiten (Wand 3b u. 4.) vernichtet. Wand 3a weist darauf hin, daß die Grabkammer einen kleinen narthex gehabt haben dürfte, durch den der Eingang in die Grabkammer leitete. Hier konnte keine Treppe in das cubiculum führen, da zwischen dem Fundament der Wand 3a und dem Fußboden der Grabkammer ein Niveauunterschied von 220 cm besteht. Für die Rekonstruktion des Inneren der Grabkammer bieten sich zwei Möglichkeiten. Der obere Teil der Mauern dürfte eventuell umgebaut worden sein, und das untere cubiculum war mit einem Tonnengewölbe versehen, was auch durch die zwei Rippen

bekräftigt wird. Die andere Lösung, auf der die Rekonstruktion des Verfassers beruht, wäre, daß in die in 230 cm Höhe verlaufenden Rillen waagerecht Steinplatten eingelegt waren, die die Decke zwischen cubiculum und Kapelle bildeten. Im nördlichen Teil der Grabkammer mochte der Fußboden wegen der zwei Rippen um eine Stufe höher gelegen haben. Eine der auf den Rippen ruhenden Steinplatten konnte ausgehoben werden, und durch die Öffnung konnte man in das cubiculum hinabsteigen (Abb. 9, 10, 11). Das wäre dieselbe Lösung, wie die von Dyggve im Falle des Mausoleums von Anastasius zu Salona (Marusinac) angenommene.²⁰ Spuren der zum cubiculum hinabführenden Treppe konnten nicht entdeckt werden. Ebenso wenig konnten auch der Platz oder die Plätze der Gräber selbst rekonstruiert werden. Es enthielt annehmbarerweise ein oder zwei Gräber, die am Nordende, in ost—westlicher Orientierung, an die Wand angebaut waren. Oberhalb dieser mochte sich die mensa der Grabkammer befunden haben. Man darf annehmen, daß in dieser Grabkammer ein Märtyrer der urchristlichen Gemeinde von Sopiane bestattet war.²⁷ Als Alter der Grabkammer dürfte die zweite Hälfte des 4. Jhs. bezeichnet werden. Unterhalb der Wand 3a stieß man bei der Ausgrabung auf ein Skelettgrab ohne Beigaben (Abb. 6: 3—4).

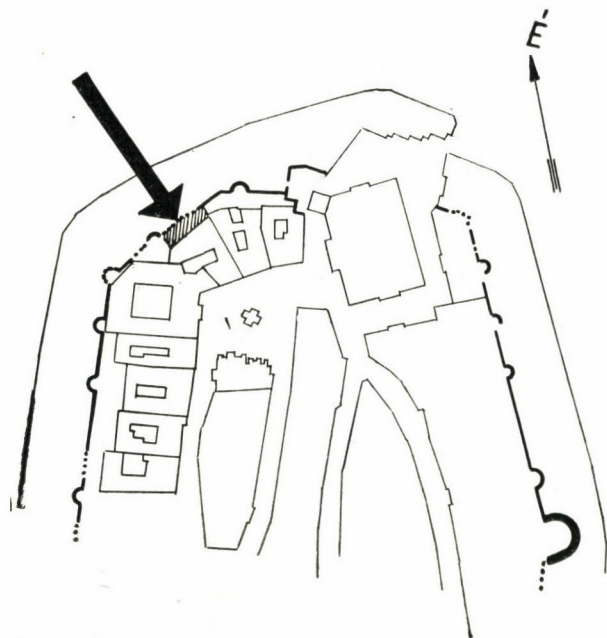
Die in der Grabkammer gefundenen Gefäße gerieten nach deren Verwüstung in das Gebäude. Die Asche, die Holzkohlenstücke, die in 280 cm Tiefe beobachtete kalkführende Schicht (Fußboden?) weisen vielleicht darauf hin, daß man später in der Grabkammer gehaust hatte. In der Keramik ist eine ältere (Abb. 12: 1, 2—2a, 4; Abb. 13: 2, 4—5, 9, 13—14; Abb. 14: 1; Abb. 15: 1—4, 6—8, 11; Abb. 16: 1—10, 13), mit Wellenlinienbündeln verzierte Gruppe aus dem 9—10. Jh., und eine spätere, aus dem 10—12. Jh. stammende zu unterscheiden. Analogien der auf Abb. 14,5 und Abb. 17,3. dargestellten flachen Schüsseln bringt E. Schuldt³³ aus Mecklenburg (Bobziner Gruppe). Die aus dem 9—10. Jh. stammende Keramik weist auf das Vorhandensein einer slawischen Bevölkerung hin, was der Verfasser bereits in seiner früheren Publikation mit der Herrschaft von Pribina in Pécs in Verbindung brachte.³⁷ Das hier publizierte Material bekräftigt die sich auf Pécs beziehende Angabe der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*³⁸ mit neuen Angaben und bekräftigt zugleich auch, daß die *cella trichora* im IX. Jh. neu ausgemalt wurde.³⁹ — Westlich der Grabkammer kam eine große römische Entwässerungsrinne zutage, in deren Graben die auf Abb. 20 dargestellten Fragmente eines römischen Freskos und das auf Abb. 21 gezeigte Sgraffito erschienen. Die südlich und östlich der Grabkammer gefundenen Mauern sind spätmittelalterlichen und neuzeitlichen Charakters.

F. Fülep

VÁROSFALMARADVÁNYOK A SOPRONI FABRICIUS-HÁZ ALATT

A várfalkert ásatása¹

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1958-ban a soproni Fabricius-ház északi, középkori eredetű szárnyának műemléki helyreállítását kezdte meg. Ennek során szükségesnek mutatkozott az ún. várfalkertben a középkori szint megállapítása. Mivel a soproni középkori vár keletkezéséről megfelelő ásatások hiányában igen eltérő vélemények alakultak ki, az OMF, amely az egész munka költségeit fedezte, úgy határozott, hogy a tervezett ásatás a szintmegállapításon túl terjedjen ki a

1. kép. A soproni Fabricius-házban végzett ásatás helyszínrajza a várfal vonalával

Рис. 1. План раскопок в доме Фабрициусов в г. Шопроне с линией городской стены

Fig. 1. Relevé de plan des fouilles effectuées dans la maison Fabricius de Sopron, avec la ligne de l'enceinte

várfal kronológiájának és felépítésének tisztázására is, vagyis a munka érintetlen talajig haladjon.

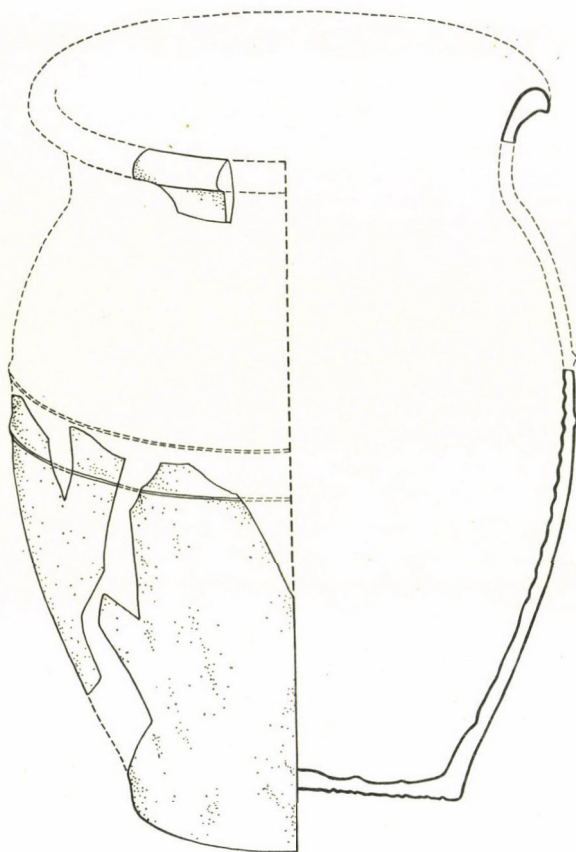
Erre a munkára 1959 tavaszán került sor a szerzők vezetésével (1. kép, helyszínrajz).²

Az ásatás célja tehát részben az volt, hogy a város történelmi periódusairól teljes keresztmetszetet nyerjünk ezen a ponton. A munka kezdetekor két kutatóárkot nyitottunk a várfalkert átvágására. Miután a kert K-i végében legújabbkori bolygatás nyomait észleltük, a végleges metszet készítésére a Ny felé eső árkot jelöltük ki. Az árok hossza 6,60 m, szélessége 3,5 m volt. A felső 50 cm humusz, majd a vékonyabb — a kert nivellálásához tartozó — legújabbkori réteg alatt É felé lejtő, nagyon sok kőtörmelékkel tartalmazó réteget bontottunk ki. A réteg leletanyagában másodlagosan ide került kerámia töredékek feküdtek, köztük a XIII. századtól a XVII. századig terjedő jellegzetes készítmények. A réteg alján az árok É-i végében 1,90 m mélységből a feltöltésből kavicsal soványított, szürke redukált égetésű XIII. század végi osztrák fazék került elő (2. kép); egy XIV. századi sarkantyú pedig az alább tárgyalandó sánc felszínén feküdt (3. kép). Az árok északi szélén az újkori téglából épült kertfal belső oldalán 220 cm mélyen a középkori városfalrendszer középső vonalához tartozó városfal maradványait találtuk meg. A falat kemény, hasított kövekből rakták, sárga homokkal kevert gyengébb minőségű habarccsal. Szélessége 70 cm, téglát vagy téglatöredéket a feltárt szakaszban nem találtunk. E fal belső oldalához tartozó eredeti szint kb. 1 m²-es szakasza habarcsba rakott — a fal köveivel egyező minőségű — lapos kősorral volt lepadlózva, mellette a várfalban 53 × 80 cm méretű négyszögű, kifelé erősen lejtő nyílást találtunk egy nagy lapos kővel átfedve. A nyílás alja egy szinten volt az említett lekövezett padlóval, ahhoz csatlakozott, tehát nem lőrés lehetett, hanem az alább ismertetésre kerülő ferde vörös rétegről lefolyó esővíz kivezetésére szolgálhatott (4. kép).

Az eddig ismertetett felső rétegek az egész ásatás legszembetűnőbb rétegére, egy vörös rétegre támaszkodtak (5. kép). Ez a Fabricius-ház tövében már 30 cm mélységben jelentkezett, míg a kutatóárok É-i vége felé 300 cm mélyen, tehát egy É felé erősen lejtő vonalat kaptunk. A réteg leg-

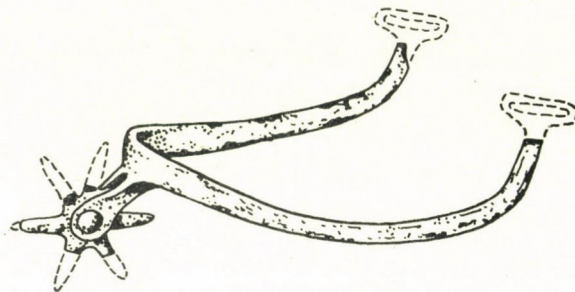
¹ Az alábbiakban a rómaikort Sz. Póczy Klára, a vörös sáncról szóló részeket Nováki Gyula, a középkort Holl Imre írta.

² Az 1959. évben Holl Imre és Nováki Gyula, 1960. évben Nováki Gyula és Póczy Klára folytatták az ásatást

2. kép. 13. század végi osztrák fazék az 1. rétegből
 Рис. 2. Австрийский горшок XIII века из первого слоя
 Fig. 2. Pot autrichien de la fin du XIIIe siècle, provenant de la 1re couche

nagyobb feltárt vastagsága 450 cm, mely végig vörös színű, azonban nem mindenütt egyforma mértékben. A felső fél méter helyenként téglakeményiségű nagy rögöket tartalmaz, körülöttük ugyancsak vörös, néha lilás színű porhanyós föld. Közepén már csak elvétve találunk keményen összeálló rögöket, itt már a porhanyós, morzsálékos halmazállapot volt a jellemző. Az alsó harmadban pedig már világosabb volt az egész réteg,

3. kép. 14. századi sarkantyú az 1. rétegből
 Рис. 3. Шпоры XIV века из первого слоя
 Fig. 3. Éperon du XIVe siècle, provenant de la 1re couche

halmazállapota a finom homokra emlékeztetett, de még mindig vörös színben.

A felső rész a metszetben egyenetlenül elosztott sötétvörös foltokat mutatott, míg az alsóban 2—3 bizonytalan, kissé D felé lejtő egyenes, világos kavicsréteget lehetett megállapítani, 8—10 cm vastagságban. A Ny-i metszet vörös rétegében két helyen egy-egy kb. 80 cm hosszú vonalban két-két elsímitott felületet találtunk egymáson, kissé

4. kép. A középkori városfal csonkja vízkivezető nyílással
 Рис. 4. Остатки средневековой замковой стены с водосточным отверстием
 Fig. 4. Fragment du mur d'enceinte médiéval avec l'ouverture de la conduite d'eau

D felé lejtve, mintha fadorong lenyomatai lettek volna, de egymásra roppanva.

A vörös sánc rétege a Fabricius-ház északi fala alá részint benyúlik. *A ház falának külső részét* tehát ennek a tetejére építették rá, a belső oldala azonban komoly alapozást kapott, és a pince oldalát képezi ma is. A fal alá nyúló vörös réteget statikai okokból nem lehetett feltárni, sőt a kutató-árok ház felőli oldalát a fal síkjánál kijebb kellett helyezni.

A vörös réteg É felé eső része alig 5–10 cm-es átmenet után fekete, kormos földdé változik át,

Ez a sokrétű épülettörmelék kerekén 4 m vastagság után, 8 m mélységben hirtelenül megszűnik. Ez alatt keményen összeálló vízszintes rétegek következtek, amelyek azonban már nem épülettörmelékek. Legfelül egy átlag 20 cm vastagságú *fekete, kormos földréteg volt*, majd meszes törmelék, iszapos sötét talaj, tiszta zöld agyag és kavics rétegek váltogatták egymást. A tiszta kavics alatti iszapos, tőzeges rétegben kultúrnyomok már nem voltak, ezzel 10 m mélységben elértük az érintetlen talajt. Ugyanekkor a talajvíz olyan erővel tört fel, hogy a munkát lehetet-

5. kép. A soproni középkori városfal maradványa és a sánc lejtője a metszetben

Рис. 5. Остатки средневековой городской стены Шопрона и склон вала в разрезе

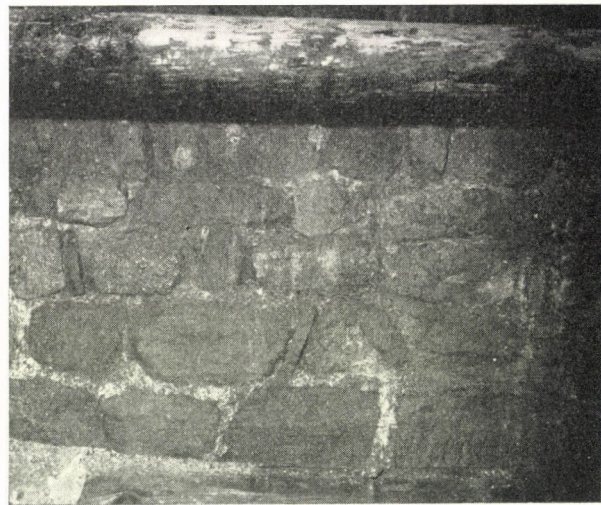
Fig. 5. Restes du mur d'enceinte médiéval de Sopron et coupe de la pente du rempart

helyenként barna égési foltokkal. Ez a sötét réteg azonban szervesen hozzátartozik a vörös réteghez, és azzal együtt képez egy É felé erősen lejtő vonalat, ugyanakkor az alsó határvonalat egy D felé, tehát ellenkező irányban lejtősödő szürke épülettörmelék-réteg szabja meg (6. kép).

Innen kezdve merőben más kép következett. Az eddig egységesnek tekinthető vastag vörös réteg alatt vékonyabb-vastagabb épülettörmelék-rétegek következtek. A felső rétegek még erősen lejtettek D irányban, lejjebb azonban egyre inkább megközelítették, majd el is érték a vízszintest. A legjellemzőbb egy fekete, 5–12 cm vastag földréteg volt, majd egy 100–120 cm vastag kőréteg — masszív falmaradvány —, meszes épülettörmelékben, végül több szabálytalan világos meszes törmelék-réteg.

lenné tette, így további mélyítést már nem végezhetünk.

A vörös réteg alatti törmelék-rétegek egy rendkívül erős falra támaszkodtak, illetve ahhoz csatlakoztak. *A teljes fal megmaradt magassága 6,85 m*, vastagsága 2,80 m. A magassági méretek a következőképpen oszlanak meg: az alapozás 1,50 m, az épen maradt felmenő falrész 3,00 m, a felső ferde vonalban lepusztult csomópont pedig 2,35 m (6. kép, a fal periódusaival). Utóbbi tetejére épült rá közvetlenül a fentebb ismertetett 70 cm széles várfal vagy helyesebben mellvéd. A fal anyaga homok és mészkő, kötőanyaga igen kemény fehér habarcs. Az épen maradt felmenő részben a belső oldal durván faragott, egyenes sorokban rakott kövekből áll, a kövek a habarccsal fugázva vannak. A kövek külső rétege több helyen 1–2 cm vastag nagy lapokban levált, ami a fagy rongáló

6. kép. Metszet a Fabricius-ház kertjében a középkori városfal, sánc és római kori városfal maradványával, felül a római városfal részletei

Рис. 6. Разрез средневековой городской стены и вала, а также остатков замковой стены римского времени в саду при доме Фабрициусов

Fig. 6. Coupe du jardin de la maison Fabricius, avec les restes du mur d'enceinte médiéval, du rempart et du mur de la ville de l'époque romaine

erejének következménye abból az időből, amikor a fal még szabadon állt.

A felmenő falrész alját kiugró nagy kváderkövek jelzik, amelyek meglehetősen kopottak, rongáltak. Ehhez csatlakozik az eredeti talajszintet jelentő kemény rétegsor, felül a kormos földdel.

A fal alapozása merőben más, mint a felmenő rész. Ennek síkja 10 cm-el beljebb van, pedig a falalapozások inkább szélesebbek szoktak lenni, mint a felmenő részek. Az alapozás párhuzamosan halad a felmenő résszel, a kutatóárok ÉNy-i sarkában azonban ferde irányban 1,20 m hosszúságban kinyúlik a fal alól, majd a fal síkjától 90 cm-re ismét vele párhuzamosan folytatódik. A nagy mélység miatt sajnos nem volt lehetőség arra, hogy ezt a falat jobban megkutassuk, így nem tudjuk, meddig folytatódik és milyen vastag. Falazási technikája egészen más, kisebb kövekből és gyengébben van rakva, valamivel sárgább, gyengébb habarccsal, aligha lehet vastag fal. Annyi bizonyos, hogy a fenti szépen rakott falnál korábbi.

*

A városhatár feltárásakor a különböző mélységekben előkerült elplanírozott római kori kerámiaanyag alapján az alábbi következtetéseket vonhattuk le:

— 9 m alatt a zöld iszapos rétegben — lejjebb már az erősen feltörő talajvíz akadályozta a munkát — igen sok famaradvány és ágfonatos patics darab hevert, tehát vályogfalas építkezés folyhatott itt a koracsászárkorban. Ennek megfelelően a rétegben talált leletanyag bennszülött jellegű, a kelta alaprétegből jól ismert fésűs díszű, durva házikerámia³ és finoman iszapolt, simított felületű szürke és nyers színű házikerámia,⁴ amelyek helyben készülhettek. Ezekkel egyidőben azonban Pó-vidéki terra sigillaták⁵ (7. kép 6), finom kivitelű bronz stílus (8. kép 14) és vékonyfalú üvegedények töredékei jelzik az import irányát Itália felől.

— 9 m alatt húzódó rétegben talált kerámia leletek egyöntetű korhatározása alapján arra gondoltunk, hogy a legmélyebben megfigyelt kultúrnívó az I. század közepéről való.

— 9–8,40 m között a leletek mind égés nyomát viselik magukon. A réteg alján egy kőfal húzódik, ennek az irányra helyenként megegyezik, de egy

szakaszon eltér annak a falnak az irányától, aminek az építéskor ezt a korábbi falat elbontották, illetve ráalapozták a későbbi, ennél sokkal masszívabb fal alapját.

A faszén darabokkal, hamuval és összeégett leletanyaggal kitöltött rétegből egy Galba és egy Domitianus érem is előkerült, — mindkettő erősen összeégett állapotban. Két kis Pó-vidéki terra sigillata töredék⁶ mellett az elplanírozott rétegben délgalliai reliefszerű áru szerepelt⁷ (7. kép 1–5 és 7–8), La Graufesenqueből és Lezoux lekorábbi periódusából, vagyis még az első század közepéről.

A kerámia leletek közül említésre méltók márványozott díszű edények (9. kép 4, 5), a vöröstre festett és fogaskarcolással díszített széles szájú fületlen korsók⁸, nyers színű finoman profilált tányérok⁹ és szürke fésűs díszű urnák, amelyek az I. század második felében éppen a Borostyánkő-út mentén voltak használatban, az analóg példányok tanúbizonysága szerint.

A Domitianus-kori tűzvész alkalmával elpusztított építkezés elplanírozott rétegét — 8,40 m-nél egy járószint zárja le, ami talán századokig használatban lehetett, erre mutatnak ugyanis azok a kerámiamaradványok, amelyeket a több ízben rétegesen bedöngölt kemény kavicsos rétegben találtunk, s amelyek a 2.—3. századokból valók.

Ezek közül a jellemzőbb darabok: lezouxi terra sigillata töredék¹⁰, egy rozettával díszített sigillata, amely Heiligenbergben készült a II. század első felében,¹¹ Raetiából importált geometrikus mintával ellátott mázas pohár töredékei¹² a II. század végéről (9. kép 6), indadíszű à barbotine technikával készült terra sigillata tál Drag. 38-as típus Rheinzabernből a II.—III. századok fordulójáról több reliefszerű töredék¹³ (10. kép 1–7, 8. kép 1–7). Ugyanebből az időből valók a Westerndorfi gyárból való terra sigillata töredékek is (10. kép 8–9).¹⁴

Később ebbe a -8,40–7,70 m közti rétegbe a járószint aljáig beleássák egy igen masszív, vastag fal alapozását. A gondosan kivitelezett, közel 3 m széles kváderköves falat ott, ahol a korábbi 65 cm-es fal iránya az új építkezés vonalának megfelel, ráakasztják a lepusztított korábbi falmaradványokra. *Minthogy ez a fal átvágja a II.—III. századok leletanyagával keltezhető rétegeket, nem készülhetett a IV. sz.-nál korábban* (6. kép).

— 7,70 m fölött egy beásásokkal meg-megszakított szint következik, amely keverten tartal-

típusú vöröstre festett edények több példánnyal is előfordultak.

³ Vö. Bónis É., A koracsászárkori edényművés-

ség Pannóniában I. DissPann II. 20 (1942) I. t.

⁴ Barkóczi, L.—Bónis, É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 21–22. kép; Póczy K., Arch. Ért. 86 (1959) 63

⁵ Ohlenroth, L., BRGK 24–25 (1934–5) 241.

⁶ A maszkos, rozettás típushoz l. Juhász Gy., Brigetioi terra sigillaták. DissPann II. 3 (1940) 7–.

⁷ Knorr, R., Terra Sigillata Gefässe d. ersten Jahrh. mit Töpfernamen. (Frankfurt am Main 1952) L. t. Vespasianus idejéből. Egy további hasonló töredékhez l. Knorr R., i. m. XXI. t., Daribitus köréhez tartozó Claudius-kori töredék.

⁸ Bónis É., i. m. VII. t. 1., XIII. t. 5., és X. t. 9.

⁹ Bónis É., i. m. XXI. t. 39, 45.

¹⁰ Knorr, R., i. m. L. t. 2. Domitianus-kora.

¹¹ Forrer, R., Die röm. Terra Sigillata Töpferei von Heiligenberg Diersheim u. Ittenweiler im Elsass. (Strassburg 1911) 19.

¹² Vö. Drexel, F., ORL 35, 80.

¹³ Medaillonban álló Venushoz Juhász Gy., i. m. XXI. t. 4. Orpheus motívumhoz Juhász Gy., i. m. XXVIII. t. 19.

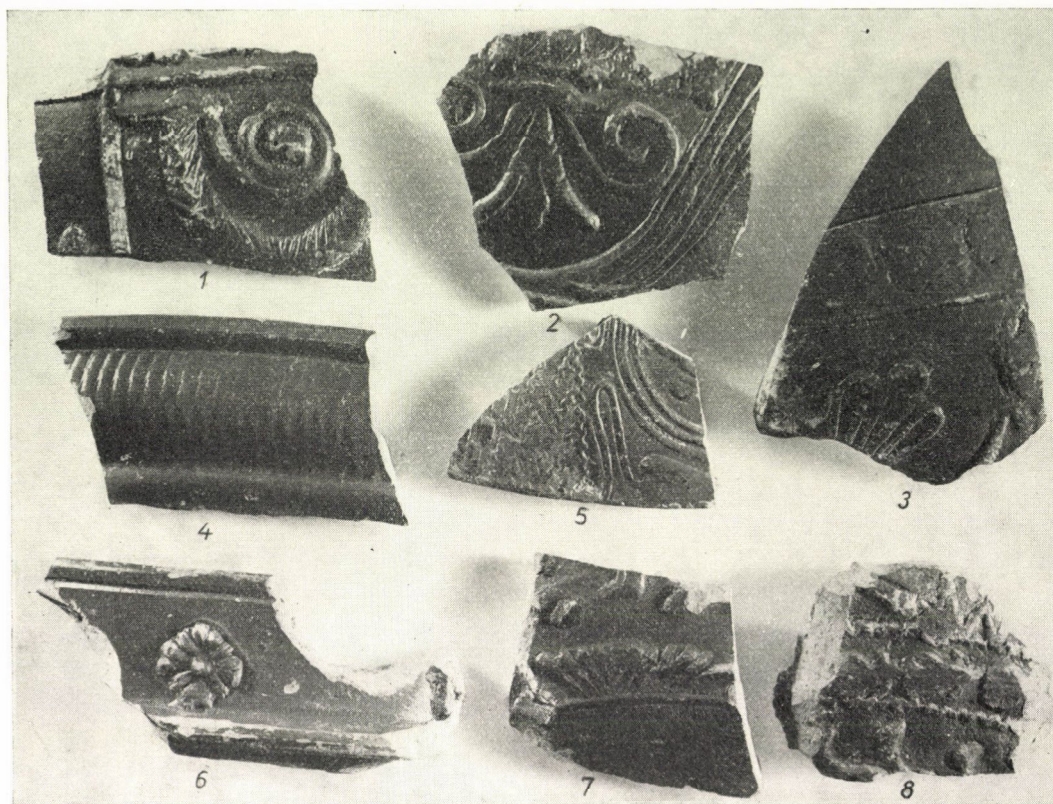
¹⁴ Juhász Gy., i. m. XVII. t. 21–22., XVI. t. 12.

mazta a II.—IV. századok anyagát. Feltűnő, hogy már ekkor a IV. század folyamán súlyosan megromlásodhatott a vastag kváderköves fal, mert a feltöltés felső rétegeiben már ennek az anyagát is belekeverték. Ebben az időben a feltöltéssel, planírozással egyidejűleg nagyobb területen folyt építkezés. *Egészen gyenge, agyagba rakott kőfalat*

Hadrianus nagy bronzot és egy Elagabalus érmét is.

Ásatás a Fabricius-ház pincéjében

A pincét a vörös sánc belső oldalába vágják bele. Ugyanazok a rétegek kerültek itt elő, mint a ház É-i oldalán levő várkert ásatása során, azzal

7. kép. Terra sigillata töredékek az I. század rétegéből

Рис. 7. Фрагменты terra сигилляты из слоя 1 века

Fig. 7. Tessons de terre sigillée de la couche du 1er siècle

tapasztanak ekkor a várossal belső oldalához. Az építkezés korát szintén a kerámia-anyag árulja el; ezek a IV. században használatos besímitott díszű edénytöredékek,¹⁵ sárga és zöldmázas edények darabjai,¹⁶ durva, fekete házi edények.¹⁷ A besímitott díszű edénytöredékek a velük együtt előkerült vas pilum hegyekkel, vaskéssel, lándzsatöredékekkel (11. kép) és csont íj darabjaival arra is figyelmeztetnek, hogy ebben az időben a provinciális lakosság mellett idegen etnikumú barbár lakosság is tartózkodott a város falai között.

Később a vörös sáncot úgy készítették, hogy külső védfalát a római kori várossal képezze. Ekkor a sáncba a Fabricius-ház területén a II. század végéről és a III. századból való építkezés törmelékét planírozzák bele, köztük igen kopott

a különbséggel, hogy itt a felső 7 m-t a pince kiépítésekor már elhordták — ez a terület ma a pince légtérét képezi —, kutatásunk alkalmával ezért a római városszintnek csak az alsó 170 cm magas rétegét tárhattuk fel a pince jelenlegi padlója alatt. A császárkorban egy római épület állt itt, amelynek a falait akkor hordhatták el, amikor a pinceszintet kialakították. Néhány a római épület felmenő falainak maradványaira ráalpozták a középkori épületalapokat (12. kép).

A feltárás során a következő megfigyeléseket tettük:

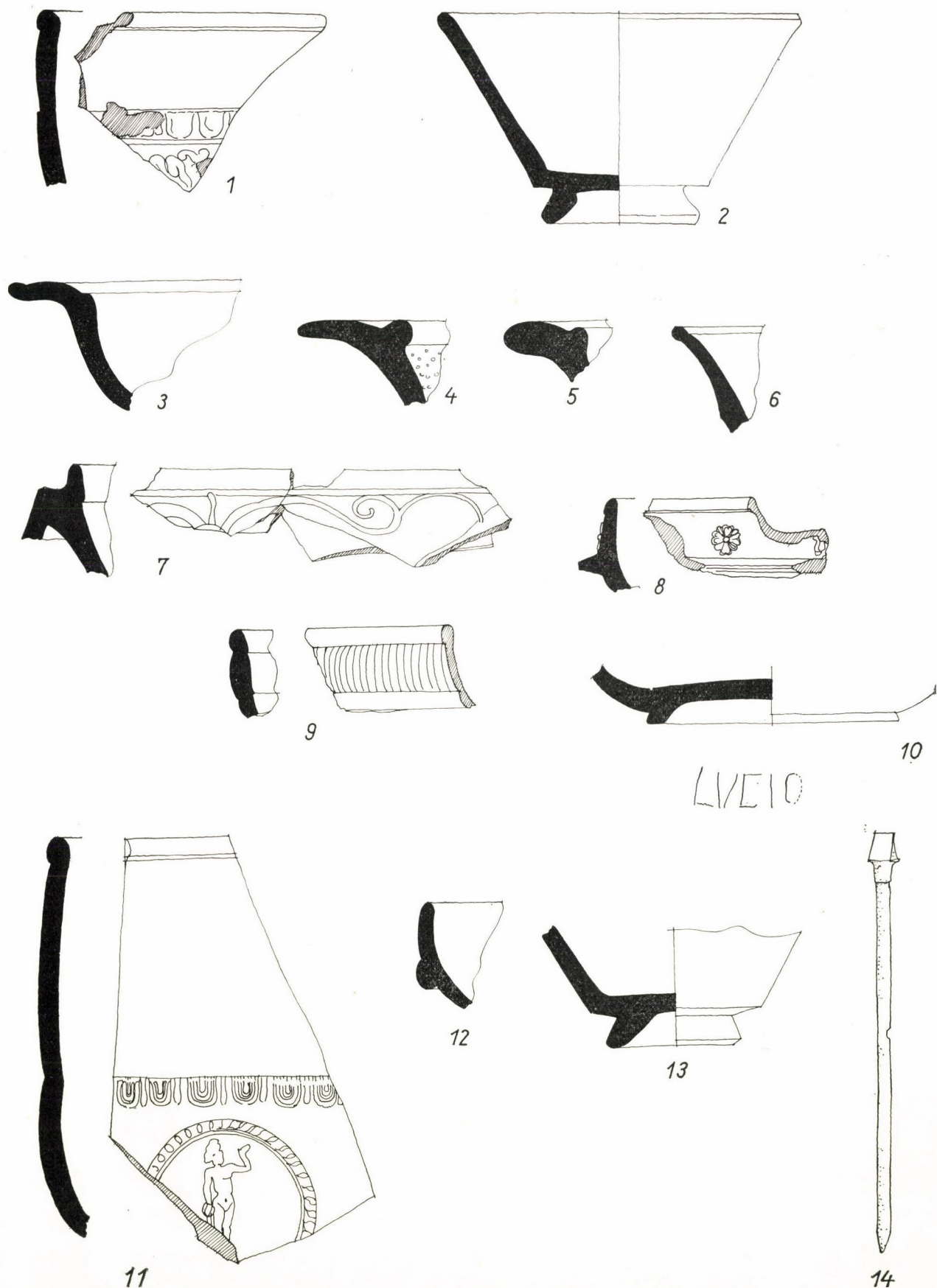
A jelenlegi padló kb. 3 cm vékony habarcsos leöntése alatt barokk-kori padlószint húzódik. Ezt a kb. 15 cm vastag téglaporról kevert habarcsos leöntést a pince D-i falára is rákenték. A K-i

¹⁵ Vö. Póczy K. Intercisa II. AH 36 (1957) 71—.

¹⁶ Vö. Póczy K., i. m. 77—.

¹⁷ Vö. Póczy K., i. m. 3, 44, 64 és 113. típusok for-

dultak elő a Fabricius-ház ásatása során. Néhány ron-
tott és deformálódott példány a helyi gyártmányok
gyatra kiviteléről tanúskodik.

8. kép. A római rétegekben előkerült kerámiaanyag metszetei
 Рис. 8. Профили керамического материала, обнаруженного в слое римского времени
 Fig. 8. Coupes des objets de céramique livrés par les couches romaines

falat viszont később építhették, mert a padlót áttörték a fal építéskor.

A szóban forgó padlószint korának megállapításához kerámialeletek segítenek hozzá. Minden pincefülke nyugati sarkában, kövekkel körül rakva beleállítottak a padlóba egy-egy belül mázas fülesbögret, s ezt fedővel lefedték (13. kép). Hat edényt találtunk, amelyek közül háromban csirkecsontok voltak. A bögrék a XVII. század vége, esetleg már a XVIII. század kezdetén készül-

A pillérsort korábbi, még római falakra alapozták rá, amelyek egy nagyobb épülethez tartoztak. A pince XVII—XVIII. századi padlója takarja ennek az épületnek a maradványait, tehát a római kori falak felmenő részei a középkori épület pincéjében még magasabban állhattak, talán a Fabricius-házzal szomszédos ún. Tábornok-ház alatt még remény van kikutatásukra. A Fabricius-ház pincéjéből a római kori épület falai részben ide húzódnak át, részben a mai udvarszint

9. kép. Mécsesek és edénytöredékek a római korból

Рис. 9. Свечи́льники и фрагменты сосудов римского времени

Fig. 9. Lampes et tessons de l'époque romaine

hettek, s *építési áldozatként* kerülhettek a pince padlójába, abban az időpontban, amikor a Fabricius-házban a legutolsó nagyméretű átalakítások történtek.

Megfigyeléseink szerint a pillérekre helyezett épület föld alatti részeit egy korábbi periódusban képezték ki fülkés pincévé. A nagy mélységbe nyúló pilléres alépítményre azért lehetett szükség, mert a vörös sánc — amelyet a legelső várfal alapozásával átvágtak — laza kötésű és így a fal súlyát nem bírta el ugyanúgy, mint az alatta fekvő római pusztulási rétegek. A *pincefülkék lezáró hátlapja már későbbi*, s ugyancsak a barokkori pince kialakításakor készülhetett. A téglaboltozás indítása minden pillérnél más és más magasságban kezdődik, és sehol sem indul vízszintes síkból. Ekkor tehát a pincefülkék boltíves mennyezetét is kijávíthatták.

alatt folytatódnak, mintegy 5 m mélységben, ezért a leletmentés során a római kori épületnek csak egy részét tárhattuk fel. Az átkutatott területen, vagyis a ház pincéjében, a mellékelt alaprajzon látható helyiségek kerültek elő: (14. kép).

Az 1. sz. helyiségből eddig $11 \times 6,5$ m-es területet tártunk fel, nyugati falának belső oldalához két kis párhuzamos pilléralap támaszkodott. Az ÉNy-i fal sarkát lekerekítették, a koracaszárkori táborokéhoz hasonlóan.

A Fabricius-ház pincéjének ezt a részét 1944-ben erősen megrongálták. A római kori helyiség terrazzópadlóját akkor több helyen áttörték, megsemmisítették. A mai padló alatt 35–40 cm-re húzódó terrazzóhoz a római falhoz körben egy 10 cm széles kőpadka csatlakozott (17. kép), amilyen körbefutó padlóleceket fürdőhelyiségek-

ben szoktak alkalmazni. A terem falán nyomokban vörösre festett vakolat-darabkákat találtunk.

A lekerekített sarkú helyiség K-i oldalához egy feltűnően vastagfalú terem csatlakozik. (Az 1. sz. helyiség falvastagsága 70 cm, a 2. sz.-nak 92 cm). Ennek ellenére az ÉK-i zárófal egyetlen összefüggő konstrukció, amihez a két helyiség közti válaszfal csak becsatlakozik, s nem köt

megépített falon futnak végig. Belsejükből egy benyomott falú pohár és egy szürke korsó maradványai kerültek elő.¹⁸

A 4. sz. helyiség ebben a periódusban porticus lehetett. Egy nagyméretű KNy-i irányú *vízvezető csatorna* húzódott itt az épület zárófalával nem egészen párhuzamosan. A csatorna belső magassága 63 cm, alját 42 × 57 cm-es peremes

10. kép. Terra sigillaták a II. század rétegéből

Рис. 10. Терра сигилаты из слоя II века

Fig. 10. Terres sigillées de la couche du IIe siècle

be az É-i zárófalba. Az alapozásból azonban kiténik, hogy egyszerre épültek a falak különböző technikai megoldással. A 2. sz. helyiség alapozása lépcsőzetesen szélesedik 40 cm-ként egy-egy 25 cm-es kiugrással. Így alul a fal 240 cm széles. Ilyen komoly alapozása emeleti traktusnak, esetleg toronynak vagy talán vízmedencének lehetett.

Ettől É-ra levő 3. sz. helyiség a felső periódusban fűthető volt. A falak mentén egy-egy fűtőcsatornát tártunk fel, a harmadik átlósan szeltek ki a helyiséget. A csatornákat terrazzóval bélelték ki, fedőlapjuk már a mai pincepadló fölött lehetett, így azt a korábbi építkezések során szét-szedték. A 40 cm széles csatornák a lépcsősen

téglákkal rakták ki, amelyeket kőfalak közé ágyaztak be (15. kép), tetejüket téglák fedték, s ezeket, valamint az oldalfalakat vastag habarccsal burkolták be. Ilyen leöntéssel készült a helyiség megemelt padlója is. A csatorna tetején egy nagyméretű fekete hombár darabjait, nyers színű korsókat és egy CRESCES jelzésű mécsest találtunk, mintha az épület pusztulásakor az itt tárolt edények roppantak volna össze (9. kép 2., 16. kép 4–8.).

A fent vázolt római kori épület padlószintje alatt mindenütt egy 50 cm vastag *elplanírozott törmelékréteg* húzódott, ami arra mutat, hogy az épület korábban elpusztult, majd újjáépítették, kijavították. A pusztulást tűzvész okozhatta,

¹⁸ Mindkét példány a 3. századból való, tehát a csatornát még használták eddig az időpontig, vö. Póczy

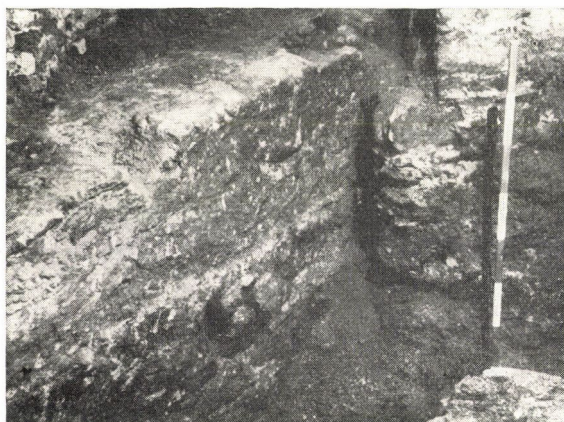
K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 114.; Póczy K., BpR 16 (1955) 54., 52. kép.

11. kép. IV. századi leletek a későrómai városfal törmelékéből

Рис. 11. Находки IV века из заполнения позднеримской городской стены

Fig. 11. Trouvailles du IVe siècle livrées par les gravats du mur d'enceinte de la basse époque romaine

12. kép. A későrómai városfal és az alatta húzódó I. századi épület fala

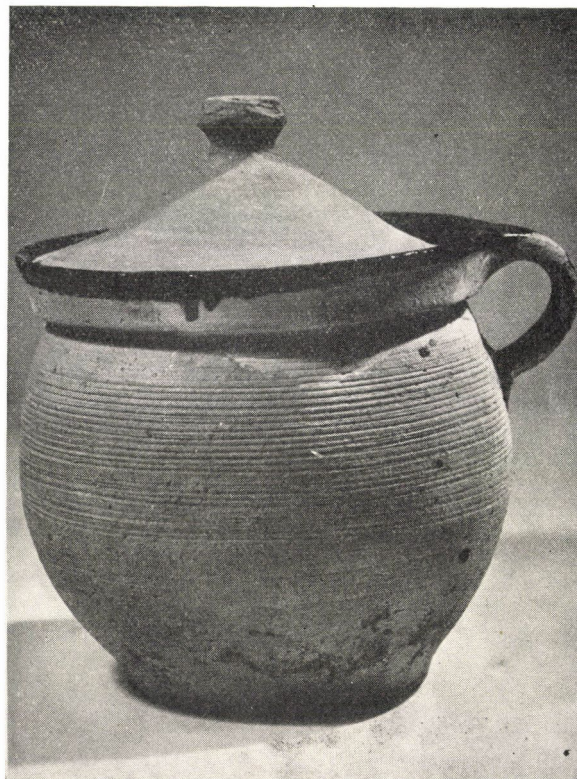
Рис. 12. Позднеримская городская стена и проходящая под ней стена здания 1 века

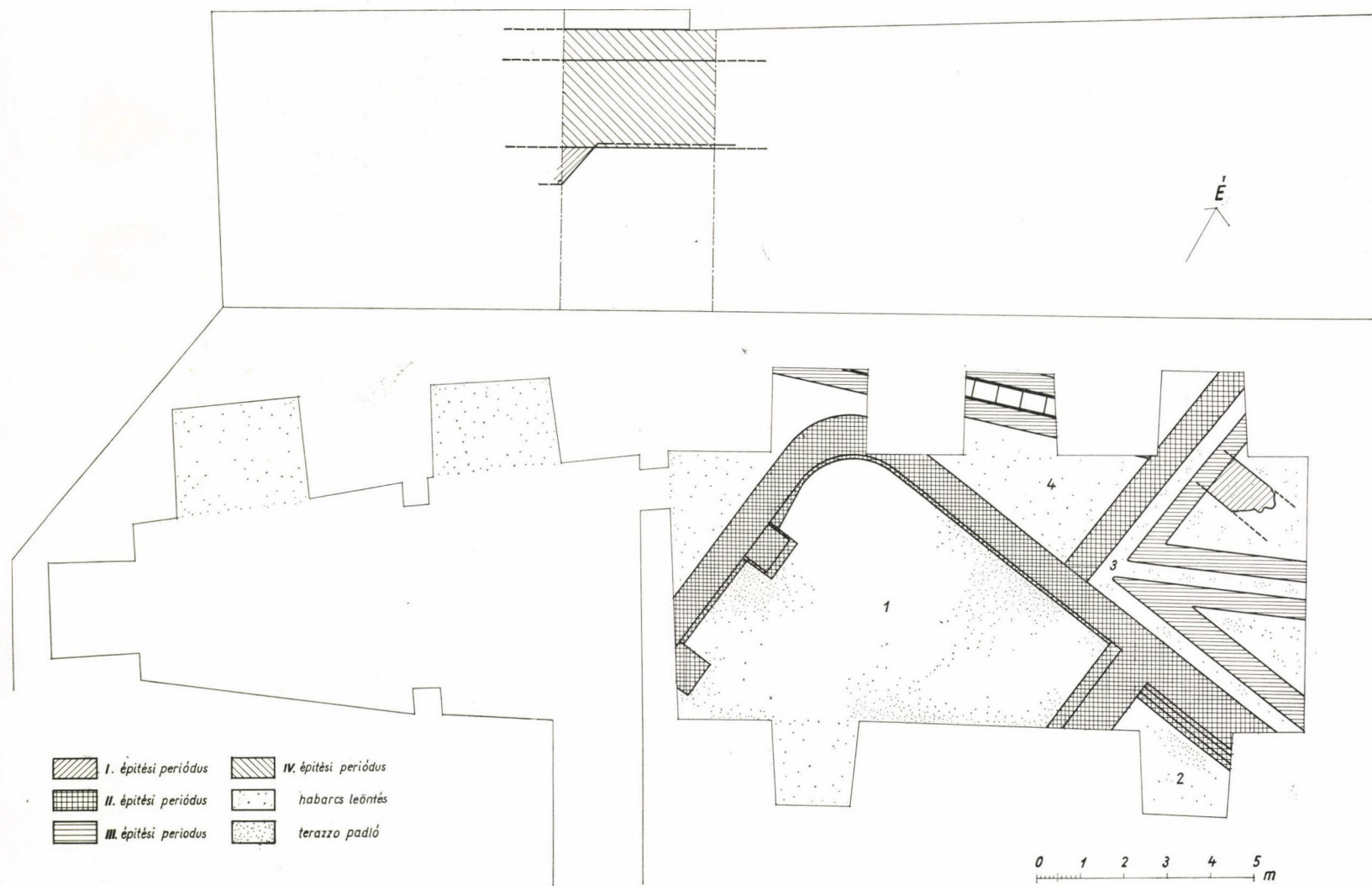
Fig. 12. Le mur d'enceinte de la basse époque romaine et le mur de l'édifice du Ier siècle s'étendant sous celui-ci

13. kép. Barokk kori építési áldozat edénye a Fabricius-ház pincéjének padlójából

Рис. 13. Жертвенный сосуд строительства эпохи барокк, найденный в полу подвала дома Фабрициусов

Fig. 13. Vase de l'époque baroque, dégagé du sol de la cave de la maison Fabricius

14. kép. Az 1959—1960. évi ásátások alaprajza az előkerült római falmaradványokkal

Рис. 14. План раскопок 1959—1960 гг. с остатками стены римского времени

Fig. 14. Relevé de plan des fouilles de 1959—1960, avec les fragments de mur romains mis à découvert

15. kép. Rómaikori csatorna az épület 4. helyiségéből
Рис. 15. Канал римского времени из 4-ого помещения здания

Fig. 15. Tuyau de l'époque romaine trouvé dans le local n° 4 de l'édifice

mert az elplanírozás aljában kb. 20–25 cm vastagságban hamu, kormos téglatöredékek, megszenesedett gerendamaradványok között összeolvadt edénytöredékek és kövek a tűz magas hőfokáról tanúskodnak (18. kép).

Az elplanírozott leletanyag nem egységes a különböző helyiségekben. Az 1. sz. teremben pl. óriási kövek, pillér és oszlop-darabok hevertek. A Ny-i falhoz csatlakozó pillérek között két volutás mécses töredéke¹⁹ (9. kép 1, 3), egy vékonyfalú félgömb alakú bronzcsésze, (16. kép 11), egy márványozott tálka perem és oldalrészai,²⁰ valamint egy Drag. 31-es lezouxi terra sigillata²¹ (8. kép 9–10) arra mutatnak, hogy az égésrétegben az I. században használatos eszközök hevertek. A 4. sz. helyiség égésrétegében nagy mennyiségű tetőfedő téglá halmozódott fel, megszenesedett fenyőfagerendák darabjaival.

Ez alatt az égésréteg alatt az egész épületben átlag -95–105 cm között egy alsó terrazzóréteg húzódik. Ez a korábbi padlószint megegyezik az épületen kívül feltárt habarcsos, kavicsos járószinttel, amit az épület Ny-i falán kívül *udvar lekövezése* szakított meg. Ugyanezt a járószintet megtaláltuk a Fabricius-ház kertjében is a koracsászárkori fal mellett. —

Az épület 3. sz. helyisége ebben az első építési periódusban még nem volt fűthető, sőt a későbbi *fűtőcsatorna falát az alsó terrazzópadló fölött 40 cm-es égésréteg planírozására rakták rá*. Ugyanezt a jelenséget figyelhettük meg a 4. sz. helyiségben is, ahol a csatornát egy korábbi terrazzópadló fölötti égésrétegre rakták rá. A terrazzót a helyiség D-i

falára is rákenték és igen érdekes módon, itt 30 cm magasságig, vagyis a későbbi habarcsos padló szintjéig — égésréteg mögött a fal lábazati vörös festése mindenütt előtűnik.

A koracsászárkorban nem ez az épület állhatott itt először, mert a fal alapozása alatt a 3. sz. helyiségben egy még *korábbi falmaradványt* találunk, amelynek iránya azonban nem egyezik a KNy-i tájolású masszív épület tengelyével. Sajnos ebben a mélységben a talajvíz már olyan erővel tört fel, hogy ezt az építkezési réteget nem kutathattuk ki. Annyit azonban megállapíthattunk, hogy ahol az új fal keresztezte a korábbi, ott annak lepusztított csomkjára közvetlenül rárakták a későbbit. Máshol azonban szétszedték az ott talált korábbi falat, és kőanyagát beépítették, felhasználták az új építkezésnél.

Ehhez a legkorábbi periódushoz tartozhatott a lekerékített sarkú terem alatt húzódó *meszes, törmelékes réteg*. Ugyanebben a meszes rétegben kerültek elő a Fabricius-ház kertjében folytatott ásatás során a Pó-vidéki terra sigillata töredékei és egy bronz stílus.

A rómaikori feltárások értékelése

Bella Lajos a múlt század végén több ízben hírt adott arról, hogy a belvárosi közmunkák, illetve épületalapozások során egy „égetett sánc”, valamint ókori falmaradványok kerültek elő.²² A város környékéről már ekkor ismeretes volt több kelta település, ezért Bella arra gondolt, hogy a sáncrendszer is a sopronkönyéki óskori települések közé sorolható. Véleménye szerint így a sánc korábbi lenne a kőfalas építkezéseknél, amelyeket rómaikoriaknak tartott. Ez az elképzelés az idők folyamán a köztudatban is elterjedt. A város belterületén nagy mélységben mutatkozó korábbi falmaradványokról, pl. a Városháza, Tűztorony²³ stb. alatt előkerült építkezések maradványairól szintén ez a vélemény alakult ki.

Bella megfigyelései után több mint fél évszázad telt el, amikor 1950-ben rendszeres feltárásokra kerülhetett sor a Belvárosban.²⁴ Ezek a régészeti kutatások a városfalat sehol sem érintették, ezért az építkezésével kapcsolatos kérdésekre sem adhattak választ.

1959–1960-ban a Fabricius-ház területén folytatott ásatások tisztázták a kőfal és a sánc egymáshoz való viszonyát. A feltárás alkalmával kitudt, hogy a külső várfal — amely a rómaikorból való — korábban épült, mint az égetett sánc, amely már a fal törmelékére húzódik rá, viszont azt is megfigyelhettük, hogy a várfal

¹⁹ Iványi D., A pannóniai mécsesek. DissPann II. 2 (1938) 11.

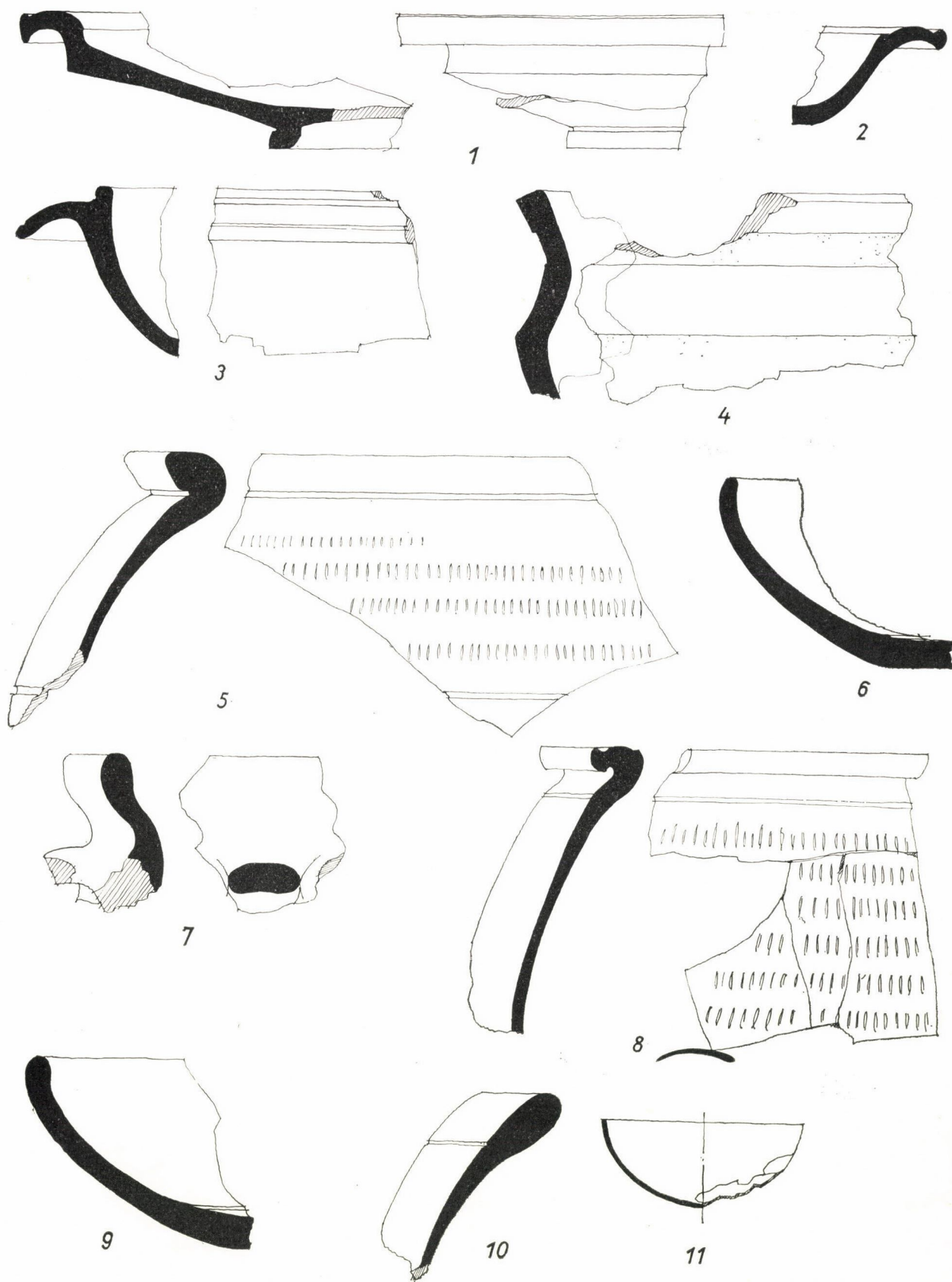
²⁰ Barkóczi, L.—Bónis, É., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 24. kép 7; Póczy K., BpR 16 (1955) 13. kép

²¹ A tál külső oldalán LVCIO bekarcolás olvasható (8. kép 10).

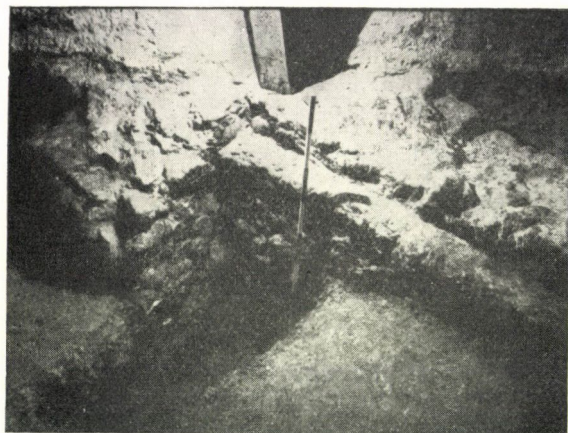
²² Bella L., Arch. Ért. 16 (1896) 223—.

²³ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei. (Bp. 1953) 152.

²⁴ Radnóti A., Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei c. művében (Bp. 1953) 24. 2. j.

16. k ép. A római épület rétegeinek leletanyaga
 Рис. 16. Материал из слоев римского здания
 Fig. 16. Matériel archéologique livré par les couches de l'édifice romain

17. kép. Az 1. és 2. sz. helyiségek csatlakozása

Рис. 17. Стык 1-го и 2-го помещений

Fig. 17. Communication des locaux nos 1 et 2

felső részének falrakása és kötőanyaga egészen elűt az alsó szintben megfigyelt városfalétól.

Ebből a periodizációból következtethetünk arra is, hogy mindazok a 3 m vastagságú falmaradványok, amelyek a múlt század végén a vörös sáncsal együtt kerültek elő, s amelyeket Bella L. ismertetett — szintén a Fabricius-háznál megfigyelt falrendszerhez tartozhatnak. Ilyenek kerültek napfényre eddig az „Orsolya kert”-ben, illetve annak keleti szegélyén,²⁵ a Városháza mögött húzódó utca vonalában,²⁶ majd 1954-ben újra az Orsolyák telkén, 1959-ben a Templom u. 21-ben, 1960-ban a Templom u. 23-ban.²⁷ Ezek alapján arra következtethetünk, hogy *Sopron belvárosát a rómaikorban városfal vette körül, amely mellé később egy égetett sánc, majd a helyenként ma is látható középkori városfal épült.*

Az ásatás római kori eredményeinek értékelése során nem lehet a célunk, hogy elismételjük azokat a korábbi véleményeket, amelyek Scarabantia történetéről kialakultak, s amelyeket régészeti szempontból legutóbb Radnóti A. foglalt össze.²⁸

18. kép. Leletek a római kori épület égésrétegéből

Рис. 18. Находки из жженого слоя здания римского времени

Fig. 18. Trouvailles dégagées dans la couche de matières brûlées de l'édifice romain

²⁵ Bella L., Arch. Ért. 14 (1894) 75.

²⁶ Bella L., Arch. Ért. 16 (1896) 225.

²⁷ Nováki Gyula és Nagy Emese publikálatlan leletmentései.

²⁸ Radnóti A., i. m. 25.

Néhány adatra időrendi szempontból csoportosítva utalunk, amelyek összefüggének a Fabricius-házban folytatott ásatás eredményeivel.

A legmélyebb rétegben megfigyelt kőfalas alapozású épületmaradványok az I. század közepéig keltezhető leletanyag korhatározása alapján Scarabantiában az „oppidum Claudium” korszakának felelőnek meg.²⁹ Már a római foglalás előtti időkben kelta települések népesítették be a környéket. A Fabricius-ház legalsó szintjében azt láttuk, hogy a koracsászárkóban sok a bennszülött használati cikk. Úgy tűnik, hogy az újonnan alapított dedukciós veterán kolóniában³⁰ ezek a tárgyak a környező falvakból juthattak ide, a kereskedelmi szempontból oly fontos település piacára. Scarabantiában az I. század közepéig földhöz juttatott veteránok első sorban az emonai légio kiszolgált katonái voltak, akik italikus etnikumot és kultúrát hoztak a tartomány nyugati részébe, s így a város rövid idő alatt fel lendült, meggazdagodott. Az ásatások során feltárt legkorábbi kőfalas épületben sok az itáliai import cikk.

Az eddigi kutatások szerint a Flaviusok alatt municipiummá emelkedett³¹ település központjában állhatott az az épület, amelynek ma már csak maradványait tárhattuk fel a Fabricius-ház alatt. Az I. sz-i épület jelentőségéről tanúskodnak az épület masszív falai, amelyek alapján emeletes felépítményt képzelünk el.

A koracsászárkori épület valamikor a II. század elején leégett, de rövidesen újra helyreállították, talán abban az időben, amikor alig 50 m-re ettől a ponttól, a tér túlsó oldalán felépül a város Capitoliuma.³² Köztudomású, hogy Scarabantiát a Borostyánkő-útvonalon zajló élénk kereskedelmi élet virágoztatta fel. Az észak—déli kapcsolatok miatt a város még a II. században is az itáliai üzletházak érdekkörébe tartozott,³³ s mint Carnuntumban, itt sem került soha túlsúlyba a rajnai áruk importja, a rajnai kereskedelem befolyása. Jellemző, hogy a capitoliumi trias szobra is, ebben a viszonylag késői időpontban, itáliai mintaképek alapján készült.³⁴

Újabb kutatásokig, illetve mindaddig, amíg legalább az 1950. évi ásatások eredményeit nem tesszük közzé, alig ismerünk valamit a város III.—IV. századi életéről. Annyit tudunk, hogy a III. században a város még nagy kiterjedésű, legújab-

ban előkerült épületnyomok az Árpád u.-ból, Paprétről,³⁵ Balfi u.-ról, Deák térről³⁶ mind azt bizonyítják, hogy a város a Bécsi dombig húzódott.

A Fabricius-ház területén a III. századot lezáró szint újabb tűzvészről tanúskodik. Egyelőre nem tudjuk, hogy közvetlenül mi okozta a pusztulást, azt azonban megmutatják az ásatási rétegek, hogy ez után a katasztrófa után építenek egy közel 3 m széles városfalat amelynek az alapozásával átvágják a II—III. századok anyagát tartalmazó rétegeket. A masszív városfal igen gondos kivitelezésű, nagy szaktudással készült, de csak a város belső magját öleli körül, korábbi kiterjedéséhez viszonyítva kis területen, egy természetes emelkedőn.

Itt említjük meg, a városfal építkezéseivel kapcsolatban, hogy a Fabricius-ház alatt feltárt koracsászárkori épület szabályosan kelet—nyugati tájolású, s így kb. 45°-os szögben eltér a későbbi római kori városfaltól s a ráépült illetve ehhez igazodó középkori erőrendszertől. Feltűnő azonban, hogy az I. századi épület iránya ugyanakkor megegyezik a jelenlegi Belváros térképezésével. Mindebből az következne, hogy a koracsászárkori épület tengelye Scarabantia akkori utcahálózatainak irányához igazodott, amit átvágott a késő római városfal, amely a városnak csak a centrumát fogta körül.

A III. század végétől kezdve a Rajna—Duna vidékén, valamint a Birodalom egyéb veszélyeztetett pontjain is számos esetben biztosították egy-egy nyílt város védelmét oly módon, hogy annak csak egy részét bástyázták körül. Sőt korábbi táborhelyeket is erősítettek meg úgy, hogy a csökkentett létszámú őrség részére a katonai létesítménynek egyik sarkát falazzák el. Scarabantiához legközelebb pl. Vindonissában a város magaslaton levő központját hármassáncrendszerrel vették körül, amellyel korábbi épületeket, kerteket, utcákat vágtak át. Castra Reginában ugyanilyen módszerrel erősítették.³⁷ Augusta Rauricában az erősítés 260—290 között folyt. Az erőltetett ütemű munkákat az ellenséges támadások miatt sohasem fejezték be.³⁸ Ugyanakkor Trierben is hasonló építkezések folynak a város egy részében,³⁹ az alemann támadások idején, Bonnból szintén adataink vannak arról, hogy a III. század végén emelt városfalak közé a civil lakosság is beköltözött.⁴⁰

²⁹ Alföldi A., Sz 70 (1936) 19.

³⁰ Legutóbb Mécsey A., Die Bevölkerung von Panonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 45.

³¹ Kubitschek, F., Die Römerfunde aus Eisenstadt. (Wien 1926) 16., 88.; Alföldi A., Sz 70 (1936) 19. 20.; Swoboda, E., Carnuntum, seine Geschichte u. seine Denkmäler.³ (Wien 1958) 209.

³² A Capitolium pl. Kölnben a város délkeleti sarkában állt, Scarabantiában sem kell feltétlenül a Capitolium mellett keresnünk a forumot.

³³ Weinmann, J., Mitt. d. Ver. f. Carnuntum 5 (1952) 9—.; Mécsey, A., Acta Ant. Hung. 4 (1955) 222.; Póczy, K., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 154., 157.; Swoboda, E., i. m. 28.

³⁴ Vö. Praschniker C., Arch. Ért. 51 (1938) 34., 38.

³⁵ Radnóti A., i. m. 143.

³⁶ Leletmentés, Nováki Gyula ásatásai.

³⁷ Laur-Belart, R., The late Limes from Basel to the Lake of Constance, „The Congress of Roman Frontier Studies 1949” (1952) 57..

³⁸ Laur-Belart, R., i. m. 56.

³⁹ Oelmann, F., The Rhine Limes in late Roman times, „The Congress of Roman Frontier Studies, 1949”. (1952) 81.

⁴⁰ Fremersdorf, F., Der allmähliche Übergang von Heidentum zum Christentum... unter besonderer Berücksichtigung der Grabungen unter der Severinskirche in Köln. Carnuntina 3 (1956) 45.

Mint már említettük, ma még nincs elég támpontunk ahhoz, hogy Scarabantia városfalának építését pontos évhez köthessük. Az ásatási megfigyelések arra figyelmeztettek, hogy az építkezés a IV. századnál korábban nem kezdődhetett meg. Csak további ásatások oldhatják meg azt a kérdést, hogy már I. Constantinus alatt sor került a belváros körülfalazására, vagy csak később 350 után, amikor Pannóniában a limestől bizonyos távolságra kiépül egy belső védelmi vonal. Az ún. belső erődök lakossága részben a határmenti lakosságot is ellátta élelemmel és iparcikkkel egy biztosabb területről,⁴¹ ezért épülhettek Scarabantiában is a IV. század második felében fontos raktárak.

Rövid idővel Scarabantia városfalának megépülte után, még komoly ellenséges betörés sújtotta a várost. A Fabricius-ház területén feltárt városfalrészlet komoly rongálódás nyomait árulja el ebből az időből, de újra kijavítják, már sokkal gyatrább kivitelben. Ezzel párhuzamosan új építkezések folynak a várfal mellett, a IV. sz. második felében szokványos módon, ez önmagában is a városi élet hanyatlását jelzi.⁴² Erre mutatnak a késői épületek között előkerült edények, fegyverek, használati tárgyak is, amelyekről részletesebben megemlékeztünk.

A mai városháza alapozásakor, a múlt század végén ugyanolyan gyenge kivitelezésű, vékony habarccsal falazott vagy agyagba rakott kőfalas épületmaradványokat talált Bella L., mint amilyenek nyomait a Fabricius-ház alatt tártuk fel 1959-ben. Pl. ugyanilyen rosszul kivitelezett későcsászárkori épület falából kerültek elő másodlagosan felhasználva a capitoliumi trias nagyméretű istenszobrainak⁴³ darabjai is. Az új lakosság, amelyik akkor a városba költözött, a múlt emlékeivel és hagyományaival nem törődött, nem volt büszke annak alkotásaira, értékelni sem tudta azokat. A Deák téren s a vasútállomás környékén találták meg ennek a korszaknak temetőit. A halottak mellé jellegzetes IV. századra jellemző besimított díszű és ólomázas kerámiát helyeztek, amilyent a Fabricius-ház kertjében felszínre került későrómai épület törmelékéből ismertettünk.⁴⁴

A későbbi időkben a meggyöngyült városfalat a vörös sánc külső támfalaként használták, a sánc anyagában már a rómaikor leletei keverednek. Megfigyeléseink szerint a sánc feltöltéséhez ezen a

szakaszon, csak a II—IV. századok rétegét hordták el, az I. század szintjéig nem hatoltak le, ezért szolgáltatja a településnek ez a periódusa a jelenlegi kutatások számára a legértékesebb, legmegbízhatóbb adatokat.

Egyetlen ásatás eredményeinek ismertetése során nem térhetünk részletesebben ki Scarabantia történetének egyik fontos kérdésére, a kontinuitás problémájára. Erről legutóbb a szakirodalomban sok szó esett, és a kérdéssel foglalkozó vita résztvevői több szempontra hívták fel a figyelmet,⁴⁵ amelyekre csak ásatások konkrét eredményei adhatják meg a választ. Az 1959—60-ban folytatott műemléki kutatások és az ezekhez kapcsolódó feltárások azt máris tisztázták, hogy a „római örökség”-et⁴⁶ a középkorban a magyarok Scarabantia esetében is felhasználták. A római úthálózat vonalát követik még ma is több esetben a Sopron környéki utak⁴⁷ s azokat használták a népvándorlás és koraközépkor folyamán. Részben ezzel magyarázható, hogy a későcsászárkorban fallal körülvett város dűledező épületei, romos állapota ellenére, lakott volt szórva a népvándorlás folyamán,⁴⁸ s újra benépesül a magyar középkorban. Ekkor kijavítják a város körül futó helyenként lepusztított tetejű, de még fennálló ókori falkonstrukciót. *A belső vár ma is szépen kirajzolódó vonala tehát a rómaikori városfallal is azonos.*

Ókori falak több évszázados használatához a legszebb példákat Köln,⁴⁹ Andernach,⁵⁰ Bonn,⁵¹ Regensburg⁵² stb. szolgáltatják, ahol részben a középkori városfalat építik rá a rómaikorira, részben a mai utcarendszer követi a koracsászárkori vagy későrómai insulák szépen kirajzolódó vonalát. Trier esetében a városfalból kiugró városkapu ma is funkciót tölt be,⁵³ mint pl. Rómában az Aurelianus-féle várfalak. Pannónia területén a pesti rómaikori ellenerődöt idézhetjük mint a legpregnansabb példát a középkorban is felhasznált rómaikori várfal maradványok közül Magyarországon, ahol a lepusztított falakat a honfoglalást követő időkben kijavítják, s így válik az egykori erőd a mai Pest települési magjává.⁵⁴

A vörös sánc

A sánccal kapcsolatos kérdésekre egyedül az itt talált jelenségek alapján nem lehet feleletet adni. Ennek megértéséhez a többi nyugat-magyar-

⁴¹ Ehhez legutóbb Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 254., irodalommal.

⁴² Vö. Swoboda, E., i. m. 154.

⁴³ Bella L., Arch. Ért. 14 (1894) 74.

⁴⁴ L. még Radnóti A., i. m. (2. kiadás 1957) 9. kép.

⁴⁵ Lásd 57. j.

⁴⁶ Fügedi E., TBM 13 (1959) 9.; Székely Gy., TBM 12 (1957), összefoglalóan de eltérő véleményekkel Petrikovits, H., Aus d. Schatzkammer d. antiken Trier. (Trier 1951) 72., 81.; Böhrner K., TrZ 19 (1950) 105.

⁴⁷ Radnóti A., i. m. 24., 26.

⁴⁸ Radnóti A., i. m. 31.

⁴⁹ Krauss, Th., BJ 130 (1925) 232.; Klinkenberg, J.,

BJ 140/141 (1936) 269., 2. kép. A római városfalra itt az 1200-as években épül rá a várfal. — Legújabb felmérések alapján a rajnamenti települések koraközépkori építkezéseit ismerteti Junghanns, K., Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus (Berlin 1959) 10.

⁵⁰ Anthes, Ed., Spätromische Kastelle u. feste Städte im Rhein u. Donaugebiet. BRGK 10 (1917/18) 96.

⁵¹ Oelmann, F., i. m. 87.

⁵² Radig W., Die Siedlungstypen in Deutschland u. ihre frühgeschichtliche Wurzeln. (Berlin 1955) 118., 99. kép.

⁵³ Junghanns K., i. m. 75. kép.

⁵⁴ Nagy L., Pest város eredete, TMB 3 (1943) 13.

országi hasonló sáncsal is kellene foglalkozni, amelyek azonban még csak részben vannak feltárva.^{54a}

A Fabricius-házban végzett átvágásnál a sánc igen rossz állapotban került elő, így szerkezetére, építési módjára itt alig kapunk adatot. Ezzel a vörös sáncsal Bella Lajos foglalkozott első ízben, aki a belváros több pontján végzett megfigyeléseket ezzel kapcsolatban. 1954-ben Nagy Emese ásatott a sáncban, a volt Orsolyakert területén, majd 1959–60 telén, az előző hely szomszédságában, a Templom utca 23. sz. ház építésénél Nováki Gyula mérte fel az előkerült sáncrészleteket. Ezek, valamint még több, most nem ismertett kisebb adat alapján kiderült, hogy a sánc körbeveszi az egész belvárost.

Szerkezetével már Bella L. foglalkozott,⁵⁵ majd az utóbbi években végzett ásatások és megfigyelések még jobban bebizonyították, hogy az egész sánc rácsos gerendaváz szerkezetű volt. A legnagyobb kérdést maga a vörös színű alapanyag okozza. Mindmáig az a vélemény alakult ki, hogy vörösre égett agyagból áll. A sánc készítmódjával kapcsolatos vizsgálatok szerint azonban terrazzo-szerű anyagnak bizonyult.

A sáncsal kapcsolatban a másik kérdés, hogy mikor készült. Erre sajnos az ásatás csak relatív kronológia formájában ad feleletet.

A sánc a római városfalra épült, tehát annál későbbi. E mellett szól az is, hogy kizárólag vegyes, II–IV. századi rómaikori cserepek voltak benne, ami arra vall, hogy részint a rómaikori város maradványaiból halmozták fel a sáncot. Késő-rómaikorinak nem tarthatjuk, mert a rómaiak hasonló szerkezetű földsáncokat nem készítettek. Az építés idejének *post quem*-jét tehát a IV. század végére tehetjük. Az *ante quem*-jét pedig a később ráépült, és ma is álló legbelső városfal jelenti, amely most a Fabricius-ház északi falául szolgál. A várfal pontos építési ideje nem ismeretes, de legkésőbb 1340-ben állnia kellett. A sánc korát ezek szerint a IV. és XIV. század közé sikerült beszorítani. Ennél közelebbi időpontot egyelőre csak kizárásos módszerrel, valószínűsítéssel lehet megjelölni.

A népvándorláskorból, nevezetesen az avar-korszakból még egyetlen várat sem ismerünk. Egyébként sem ismeretes ebből az időből Sopron közvetlen környékéről olyan jelentős telep vagy temető, amely ilyen nagy várat engedne feltételezni. Az utóbbi években feltárt sopronkőhidai IX. századi későavar temető⁵⁶ túl kicsi és szegényes

ehhez, azonkívül kissé távol is esik. A szlávok idejéből már szép számmal ismerünk sáncvárat távoli vidékekről (pl. Csehszlovákia, Lengyelország stb.), de Sopronban eddig semmi adatunk sincsen történelmi szerepükre, régészeti nyomuk sem mutatható ki. Így érkezünk el a leginkább elfogadható feltételezéshez, mely szerint a magyarok építették volna, és így Sopron legkorábbi középkori városfalát jelentené. Addig azonban nem zárhatjuk le ezt a kérdést, amíg megnyugtató régészeti adattal alá nem támaszthatjuk.

A középkori városfal

Az égett sánc felhagyása után kezdődött meg a kővárosfalak építése. A feltárt szakasz tanúsága szerint a városnak ezen az oldalán az erődítések számára jól kihasználható adottság volt a római városfal (amelynek lepusztult csonkja még romjaiban is kiemelkedhetett az előtte fekvő terepből) és a mögötte emelkedő sánc vonala. A késő-középkori Sopront⁵⁷ védő hármass falrendszer helyének kialakulását a város É-i oldalán ezek szerint a korábbi periódusok már alapvetően meghatározták: a legbelsőbb 2,50 m vastagságú várfalakat — egyben külső házhomlokzatok — a sánc gerincén építették fel, a középső falvonulatot pedig a sánc külső lejtőjét támasztó római városfalra rakták. Valószínű, hogy ugyanekkor újra falazták vagy legalábbis ismét kijavították a római városfal külső síkját is.⁵⁸ (19. kép).

Miután a középkori kiépítés történetét a keskeny átvágás régészeti megfigyelései csak relatív kronológia formájában határozzák meg (a középkori szint alatt csak római leletek voltak, a szint felett pedig az újkori feltöltés ül), a városfalak építéstörténetét további ásatásokig csak a forrásanyag elemzése világítja meg.⁵⁹

Véleményünk szerint IV. László 1277. évi oklevelében említett „védműveknek régi elhasználódását és töréseit” („... antiquis operum consumptionibus, et fracturis in eodem castro nostro Supron,” ...) kifejezés még a mai Belvárost övező sáncerődítésre és római falcsomokra vonatkozik: a király ennek kijavítására („pro reparatione castri”) adja át a dézsmahusad jövedelmét.

A római városfal csonkja és a mögötte emelkedő sáncrendszer huzamosabb időn keresztül már nem volt védhető állapotban tartható, és a polgárok által emelt tornyok — valószínűleg azért mert összefüggő láncolatban ezek sohasem készültek el — hatékony védelmet nem képviseltek.

^{54a} Nováki Gy. A magyarországi úgynevezett „égett sáncok” kérdése. Megjelenés előtt az Acta Arch. Hung.-ban.

⁵⁵ Bella L., Arch. Ért. 16 (1896) 223.

⁵⁶ Szőke Béla és Török Gyula ásatása, I. Szőke B., SSz 11 (1955) 55. A temető nagyobb része még közöletlen.

⁵⁷ Sopron történetével és erődítéseinek kialakulásával részletesen foglalkozik Csátsai E., „Sopron és környéke műemlékei” (Bp. 1957) c. mű 2. kiadásában Gerő László, illetve a történeti kérdésekkel uo. Mollay Károly. Alapvető munkájuk lehetővé teszi, hogy cikkünkben csak

azokat a kérdéseket érintsük, amelyek szempontjából az ásatás eredményei új következtetéseket is lehetővé tesznek.

⁵⁸ Miután a kert külső oldalán a falhoz támaszkodó újkori raktárépület áll, a középkori és rómaikori városfal külső síkját a metszet vonalában megvizsgálni még nem tudtuk.

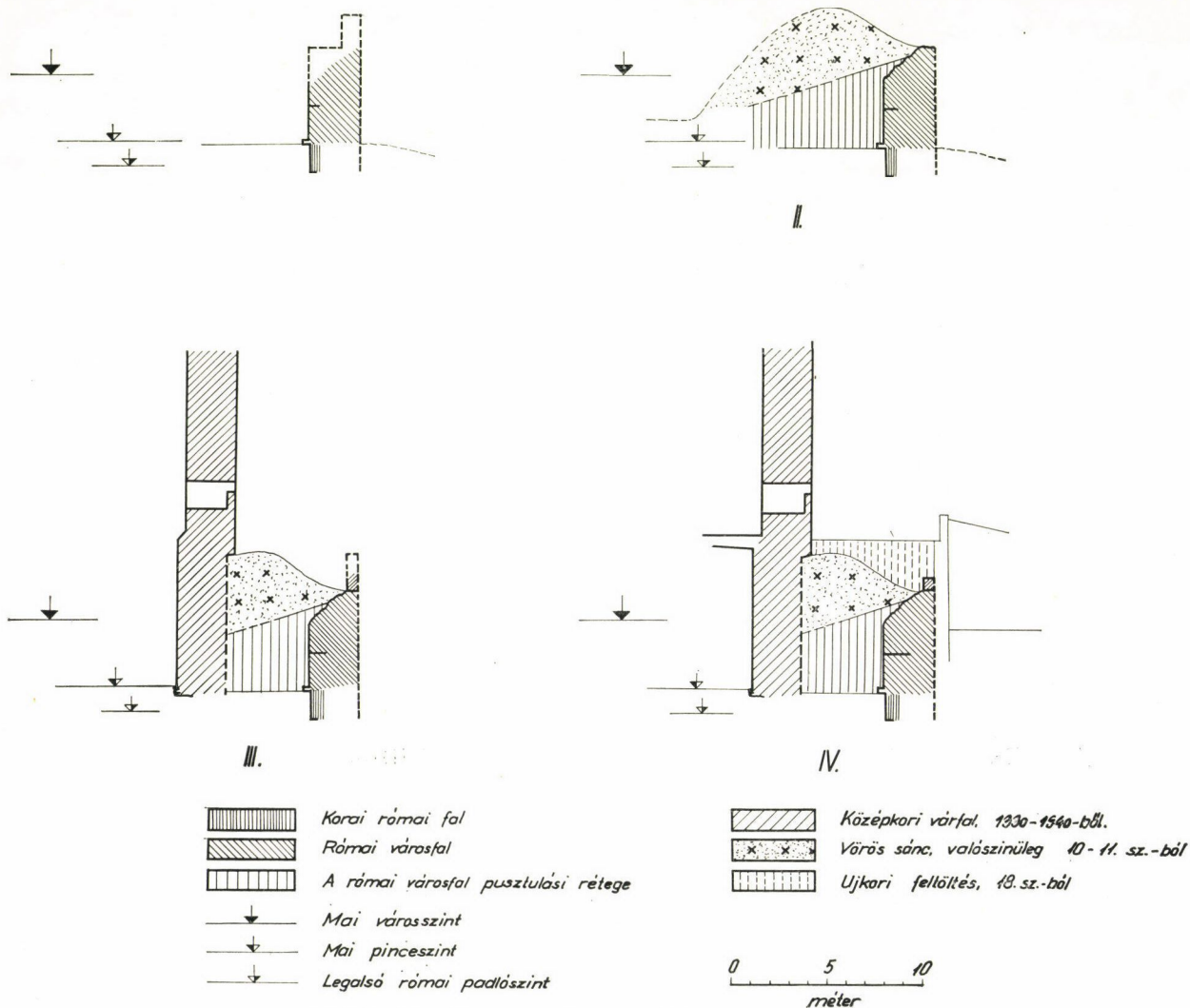
⁵⁹ Házi J., Sopron sz. kir. város története (Sopron 1921–1943). A városfal kiépülése szempontjából felhasználását lásd Mollay és Gerő idézett munkájában.

⁶⁰ Fejér, Codex diplomaticus V. 2. 399.

III. Endre 1297. évi oklevele szerint maga is látta „a város falainak romlását nagy öregsége és a mű vénsége miatt...” („...murorum eiusdem ciuitatis confraccionem ex nimia antiquitate, et operis vetustatem vidissemus...”)⁶¹; az oklevélben használt kifejezések arra vallanak, hogy nem egy a XIII. sz.-ban épült sánca vagy falra vonatkoznak, hanem egy olyan védőrendszerre, amely már több emberöltő óta itt emelkedett. Sopron polgárai a fertői vámjövedelem felét 1297 óta fordíthatták a régi erődítések javítására. Az állandó renoválás helyett új falrendszer kiépítésére I. Károly adománya adott lehetőséget. 1330–1340 között folyamatosan biztosítva volt

a városfalak építésének költségére és a védőfegyverek beszerzésére az eddigi fertői fél-vámjövedelem mellett a vámjövedelem *második fele is*, tehát 10 éven keresztül lehetőség nyílt arra, hogy a korábbi összeg kétszeresét használhassák fel.⁶² 1340-től kezdve 4 éven át már az elkészült háromszoros fal körülárlására fordíthatják a meghosszabbított adományt.

Egyelőre sem a Fabricius-ház területéről, sem a Belvárosból nem ismerünk még IX–XII. századi leletanyagot vagy rétegeket, amelyek kiinduló pontul szolgálhatnának a középkori Sopron településtörténetének felderítéséhez. Az 1959–60 évi ásatás megfigyelései azonban azt bizonyítják, hogy

19. kép. Scarabantia és Sopron erődítéseinek kialakulása

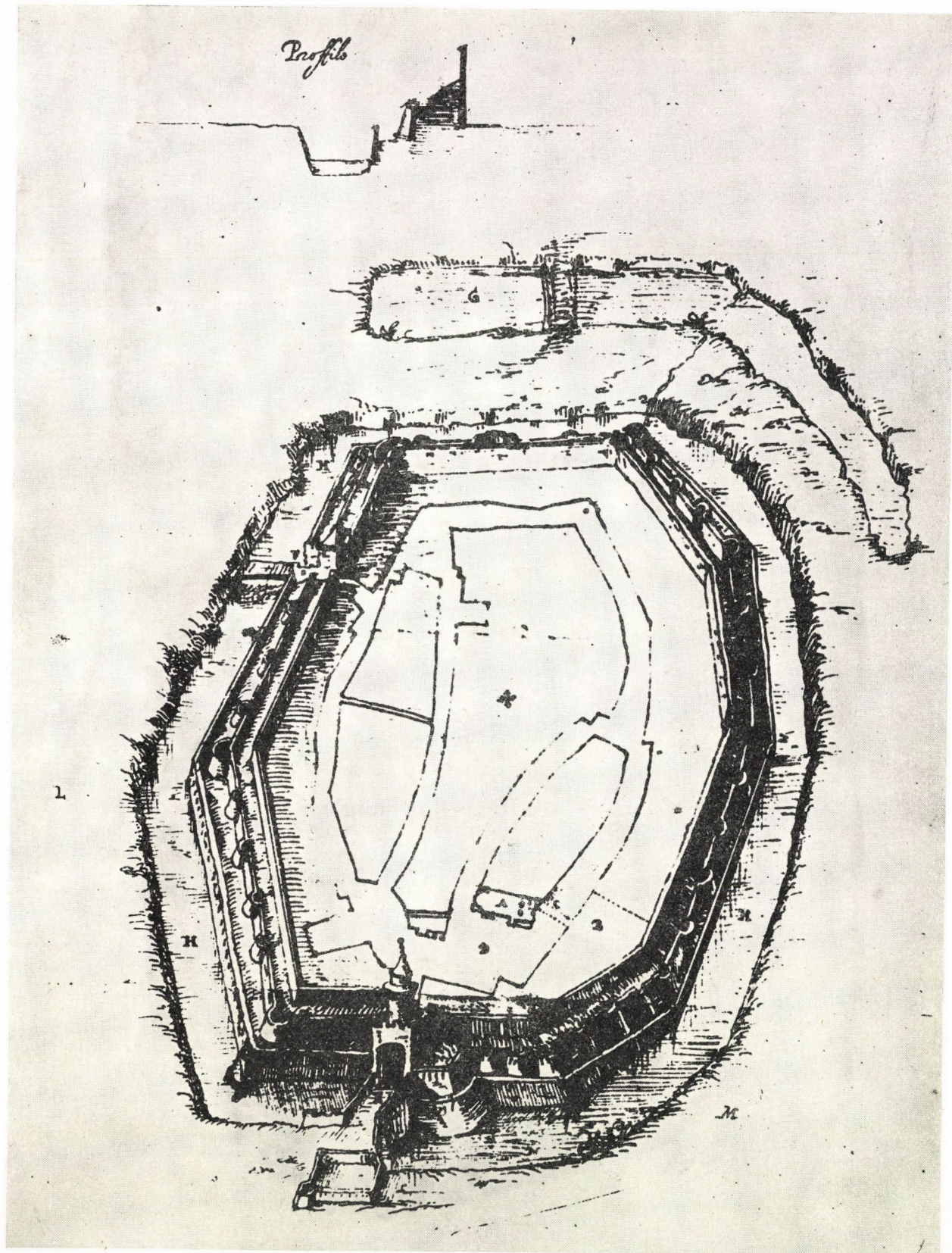
Рис. 19. Возникновение укреплений Скарабандии и Шопрона

Fig. 19. Le développement des fortifications de Scarabantia et de Sopron

⁶¹ Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár V. 171.

⁶² A kérdéssel foglalkozó eddigi feldolgozások ezt figyelmen kívül hagyták és úgy veszik, mintha I. Károly is csak a korábbi kedvezményeket biztosította volna a lakosság részére. Ennek oka az, hogy az 1338-as és 1339-es oklevél mindig csak az 1330-ban adott félvámról beszél,

és csak az 1340-es oklevél (Házi J., i. m. I. I. 76.) szövegéből tűnik ki, hogy az 1330-ban adott adomány már a fertői vám másik felére vonatkozik; első felét erre a célra fordíthatták ez előtt is, a régi kiváltság alapján. 14 éven át a védelem céljára fordíthatták az egész vámjövédelmet.

20. kép. Madártávlati rajz a soproni középkori városfal rendszerről és a városfalak metszete 1622-ben (Bécs, Hadilevéltár)
 Рис. 20. Рисунок с птичьего полета системы городской стены средневекового Шопрона и разрез городских стен
 в 1622 году (Вена, Военный архив)
 Fig. 20. Dessin à vol d'oiseau du système du mur d'enceinte médiéval de Sopron et la coupe des murs d'enceinte en
 1622 (Vienne, Archives de Guerre)

mindig ugyanannak a területnek — a mai Belvárosnak — védelme áll előtérben: ezt biztosítja a gerendavázás sánc, ennek régi római városfalát javítják a dézsmahusad jövedelméből IV. Béla, V. István és IV. László adománya alapján, majd 1297-től a fertői fél-vámjövedeleméből és ugyanezt a területet erősítik meg 1330—1344 között.⁶³ Az utóbbi építkezés, mely alatt a korábbi kedvezmények kétszeresét fordíthatta a polgárság a védelem céljaira, a legnagyobb arányú. Eredményeként háromszoros falrendszer veszi körül a várost: a sánc gerincén, előtte a római városfal maradványain és legkívül a harmadik fal az árokkal. Ez a hármass falrendszer a maga korában az egész európai fejlődést tekintve is rendkívül fejlett védelmi rendszert jelentett (pl. Varsóban 1339-ben még csak egy városfal áll, a schweizi városok között védelmi rendszere szempontjából kiemelkedő Bern 1191—1345 között mindig csak kettős városfalakat épít) megépülését csak a helyi előzmények ésszerű felhasználásának, a korábbi védővonal megtartásának köszönheti.

Az eddigi megfigyelések szerint a védett város fokozatos területi bővüléséről⁶⁴ nem beszélhetünk, hiszen mind a korábbi védőművek, mind az ennek adottságát felhasználó új falrendszer is magába foglalta a mai Belváros egész területét. Ez az oka annak is, hogy egyes időszakokban 1283—1353 között⁶⁵ a városlakók egy részének kitelepülése olyan érezhető és veszedelmes hiányt okozott, amely ellen királyi rendeletekkel próbáltak küzdeni. A soproni bástyakertek feltöltése nem az ágyútűz elleni védekezés következménye,⁶⁶ hanem a védőműveitől már megfosztott barokk város polgárai kertépítő tevékenységének emléke. Az ásatás során itt talált újkori feltöltés és a városról 1622-ben készült távlati rajz — valamint a falrendszer metszete e rajzon (20. kép) — bizonyítja, hogy a középső és belső városfal között a sánc külső lejtője még ekkor is szabadon állott. Meredekjével az esetleg elfoglalt második falvonulatról a legbelső fal megközelítését nehezítette.

Holl Imre—Nováki Gyula—Sz. Póczy Klára

STADTMAUERRESTE UNTER DEM FABRIZIUSHAUS IN SOPRON

Auszug

Anschließend an die Restaurierungsarbeiten des Fabrizius-Hauses in Sopron kam es zu Ausgrabungen im Garten, der auf der neben dem Hause verlaufenden Burgmauer liegt, und auch im Keller des Hauses (Abb. 1). Ziel dieser Ausgrabungen war einen Gesamtquerschnitt der historischen Perioden der Stadt an diesem Punkte zu gewinnen.

Im Garten wurde ein 10 m tiefes Profil erschlossen (Abb. 6), in dem man zur Mittellinie des mittelalterlichen Stadtmauersystems gehörende Reste fand. Neben der Innenseite der Mauer verlief ein bis zum Grund "ausgebrannter" roter Wall, in welchem Abdrücke von Holzstangen erschienen. Die Schicht des roten Walles greift teilweise unter die Nordmauer des Fabrizius-Hauses, der äußere Teil der Mauer wurde also auf diesen gebaut. Unterhalb des roten Walles kam vielschichtiger Gebäudeschutt, neben diesem eine sehr dicke, massive Mauer, danach eine mächtige Brandschicht und unter dieser wieder eine Schuttschicht, endlich der unberührte, schlammige Boden zutage. Die Schuttschicht unterhalb des roten Walles lehnte also an eine außerordentlich starke Mauer. Die Gesamthöhe der auf uns verbliebenen Mauer beträgt 6,85 m, sie ist 2,80 m dick. Die obere Fläche der aus Quadertsteinen erbauten Mauer weist Spuren mehrfacher Verwüstungen bzw. Verbesserungen auf.

Unterhalb der massiven römischen Mauer kann man auch frühere Bauperioden beobachten; diese tiefer gelegenen Gebäudereste sind im Keller des Fabrizius-Hauses deutlicher zu erkennen als im Garten neben der Stadtmauer. Hier wurde nämlich bei den mittelalterlichen Bauarbeiten das aufgehende Mauerwerk eines frühkaiserzeitlichen Gebäudes vernichtet, doch sind unterhalb des heutigen Bodenniveaus des Kellers die aus dem 1. und 2. Jh. stammenden Bodenniveaus dieses römischen Gebäudes noch vorhanden, und unterhalb dieser sogar

die Reste eines noch älteren — annehmbarerweise von der Mitte des 1. Jhs. stammenden — Gebäudes mit Steinmauern. Nur vier Räumlichkeiten des römischen Gebäudes konnten freigelegt werden, d. h. jener Teil, der sich unterhalb des heutigen Kellers befindet (Abb. 14). Aus den massiven Mauern des Gebäudes kommt man zu dem Schluß, daß es stockhoch gewesen sein dürfte, mit Zentralheizung und mit Kanalisation versehen (Abb. 15). Der NO-lichen Seite schloß sich ein großes Bassin mit abgerundeten Ecken an.

Auf Grund der Zeitbestimmung des bei den Ausgrabungen zutage gekommenen Materials kann folgendes festgestellt werden:

Die zutiefst beobachteten Gebäudereste mit Steinmauernfundament entsprechen der Periode des »oppidum Claudium«. Zu dieser Zeit benutzen die Bewohner der neuen Siedlung noch viele Waren, die den Charakter der Eingeborenarbeit aufweisen. Die Reste eines bedeutenden Gebäudes der unter den Flaviern zu Munizipalrang erhobenen Stadt Scarabantia dürften im Keller des Fabrizius-Hauses erschlossen worden sein, das viele Restaurierungen nach vielen Verwüstungen erlebt hatte und bis Ende des 3. Jhs. bestand. Um die Wende des 3/4. Jhs. vernichtete eine große Feuerbrunst das Gebäude; später, im Laufe des 4. Jhs. wird die große innere Stadt von Scarabantia mit einer massiven Mauer umgeben. Die Stadtmauer, die eben im Garten des Fabrizius-Hauses von der Richtung der früheren Raumausbildung abschwenkt, durchquert die mit aus dem 2—3. Jh. stammenden Funden datierbaren Schichten (Abb. 8, 10, 16, 18), konnte also nicht früher als im 4. Jh. errichtet worden sein. Noch im 4. Jh. wurden schwache, in Lehm gebettete Mauern zur Stadtmauer hinzugefügt; zu dieser Zeit leben mit den Provinzialrömern vermischt bereits zu fremden ethnischen Gruppen gehörende Völker inmitten der Stadtmauern, was durch Gebrauchsgegenstände und Waffen

⁶³ A középkori Sopron első települési helyéről kialakult vita eldöntéséhez régészeti leletanyag még nem áll rendelkezésünkre. A három vitás terület (Mollay K., Erdburg dűllő, Gerő L., Szt. Mihály templom környéke és a régi felfogás: Belváros) egyikéről sem ismerünk eddig X—XII. századi leletanyagot. Döntést csak az

hozhat, ha bebizonyosodik, hogy a gerendavázás sánc a IX—XI. században épült.

⁶⁴ Gerő L., i. m. 166.; Mollay K., i. m. 49.

⁶⁵ Részletesen elemzi Mollay K., i. m. 52.

⁶⁶ Gerő L., i. m. 166.

bewiesen ist, die für die Hunnenzeit kennzeichnend sind (Abb. 11).

Als man dann später den roten Wall errichtete, wurde das Baumaterial der römischen Bauten in diesen eingerammt. Es ist eines der Ergebnisse der Forschungen im Fabrizius-Haus, daß *es gelang, das Verhältnis der Steinmauern und des roten Walles zueinander klarzustellen*. Die äußere Stadtmauer — die aus der Römerzeit stammt — wurde früher errichtet als der "ausgebrannte" Wall, der bereits auf der Schuttschicht dieser Mauer ruht; die innerste mittelalterliche Stadtmauer hingegen, die bereits in ihrem verschiedenen Bindematerial und der Bautechnik vom römischen Bau abweicht, durchquert selbst die Innenseite des roten Walles. Die Mittellinie der mittelalterlichen Stadtmauer wurde unter Benutzung der römischen Stadtmauer errichtet.

Aus dieser Periodisation dürfte man darauf schließen, daß all jene, nahezu 3 m mächtigen Mauerreste, die seit Ende des vergangenen Jahrhunderts in der inneren Stadt Soprons bei Erdarbeiten öfters unterhalb des roten Walles zutage kamen, ebenfalls zu jenem Mauersystem gehören mögen, das beim Fabrizius-Haus beobachtet wurde. *Die innere Stadt Soprons war also Ende der Römerzeit mit einer Stadtmauer umgeben, neben die später ein "gebrannter" Wall, und danach die stellenweise auch heute sichtbare mittelalterliche Stadtmauer errichtet wurde* (Abb. 19). Die auch heute erkenntlichen Konturen der inneren Stadt dürften mit denen der römischen Burgmauer identisch sein, auch hier kann man mit der Benutzung römischer Gebäude rechnen, wie im Falle so vieler anderer römischer Siedlungen.

Das Zeitalter, zu welchem der rote Wall errichtet wurde, konnte mangels Funde bisher noch nicht festgestellt werden; zur relativen Altersbestimmung verhelfen die darunter und darüber verlaufenden Schichten. Demgemäß dürfte das Erdwallsystem mit Holzbalken zwi-

schen dem 4—14. Jh. entstanden sein, dem heutigen Stand der Forschungen entsprechend dürfte man den Zeitpunkt anhand von Analogien ähnlichen Charakters auf das 9—11. Jh. verlegen.

Bis zu weiteren Ausgrabungen können nur die Analysen der Quellen die Baugeschichte der mittelalterlichen Stadtmauern beleuchten. Die Verfasser sind der Meinung, daß die in der Urkunde des Königs László IV. aus dem Jahre 1277 erwähnten »...alten Abnützungen und Brüche des Bollwerkes...« (*...antiquis operum consumptionibus et fracturis in eodem castro nostro Supron...«*) sich bereits auf die, die innere Stadt umgebenden Schanzenfesten beziehen.

Nach einer Urkunde des Königs Endre III. aus dem Jahre 1297 hätte der König mit eigenen Augen »...das große Verderben der Stadtmauern infolge ihrer Altertümlichkeit und des großen Alters des Werkes...« gesehen (*...morum eiusdem ciuitatis confraccionem ex nimia antiquitate, et operis vetustatem vidissemus...«*); die in der Urkunde gebrauchten Ausdrücke weisen darauf hin, daß sie sich nicht auf eine im 13. Jh. erbaute Wall und ein solches Mauersystem beziehen, sondern auf eine Befestigung, die bereits seit mehreren Generationen hier stand. Die Soproner Bürger durften seit dem Jahre 1297 die Hälfte ihres aus dem Zoll des Handels über den Fertő-See stammenden Einkommens zur Verbesserung der alten Befestigungen benutzen. Zwischen den Jahren 1330—1340 wurde für die Baukosten der Stadtmauern laufend auch die andere Hälfte gesichert.

Die bei der Ausgrabung gefundene neuzeitliche Auffüllung, die perspektivische Zeichnung der Stadt aus dem Jahre 1622 und der Querschnitt des Wallsystems auf der Zeichnung (Abb. 20) beweisen, daß zwischen der inneren und der äußeren Burgmauer der äußere Hang der Schanze zu dieser Zeit noch frei stand.

I. Holl—Gy. Nováki—K. Póczy

A FAKITÉPŐ SÁMSON PÁRHUZAMAI ÉS FORRÁSA

A pécsi székesegyház XII. századi domborművei között¹ ikonográfiai szempontból a fakitépő Sámson az egyik nagyon problematikus: a hosszú hajú Sámson két kézzel átkarol és gyökerestől kitép egy fát. A jobb válla fölé elhajló fából két madár repül el, a harmadik az ágak között húzódik meg, repülésre készen.²

A Biblia Sámson ilyen erőmutatványáról nem tud, párhuzamait és forrását ezért kutatóink máig keresik. Ez végső fokon a művészettörténet számára sem lehet érdektelen, mert a párhuzamok ablakot nyitnak az alkotó művész mintájára, talán iskolájára is. A forrás megglelése viszont magyarázatához segít hozzá.

Gerecse Péter szerint „itt bizonyosan önkényes symbolismussal van dolgunk, melyet még nem tudunk megfejteni.”³ *Szőnyi Ottó* hasonlóan gondolja: „Ez a jelenet a szentírásban nem fordul elő, s jellemzi a mi kőfaragó mesterünk elbeszélő kedvét.”⁴

Az „önkényes symbolismus”-sal és az „elbeszélő kedv”-vel való magyarázat azonban azonnal elértéktelenedett, amikor a limburgi dóm egy XIII. századi falfestménye ismeretessé vált. Ezen Sámson tógaszerű ruhában, hosszú hajjal neki-rugaszkodik és két kézzel gyökerestől kitép egy stilizált fát. A jobb oldalon minden kétséget eloszlatóan ez a felírás olvasható: SAMSO.⁵ *Paul Clemen* még nem tud vele mit kezdeni: „Das ist eine im Buch der Richter nicht weiter erwähnte Szene, ein allgemeines Symbol des Kraftmeiertums.”⁶

Bennünket csaknem két évtizede foglalkoztat a téma,⁷ de csak most tudunk további párhuzamokra rámutatni.⁸ Ezekkel úttörő jelentőségű tanulmány foglalkozik.⁹ Három — eddig figye-

1. kép. Az alspachi kolostortemplom fakitépő Sámson-reliefje

Рис. 1. Рельеф, изображающий Самсона, вырывающего дерево, из монастырской церкви в Альспахе

Fig. 1. Le bas-relief de l'église du cloître d'Alspach représentant Samson déracinant un arbre

¹ *Dercsényi D.* — *Pogány F.*, Pécs (Bp. 1956) 28 — 30.

² A három madár itt talán rossz óment jelent. Lásd *Taylor, A.*, *Three Birds of Ill Omen*. Washington University Studies. 4 (1917) II. 151 — 173.

³ *Gerecse P.*, A pécsi székesegyház (Bp. 1893) 90.

⁴ *Szőnyi O.*, A pécsi püspöki múzeum kótára (Pécs 1906) 132.

⁵ *Ehrenstein, Th.*, *Das Alte Testament im Bilde* (Wien 1923) 493. 39. sz.; *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei (Bp. 1938) 173.

⁶ *Clemen, P.*, *Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden* (Düsseldorf 1916) 513.

⁷ *Scheiber S.*, *Elveszett legendák nyomában. Múlt és Jövő.* (1942) 125.

⁸ *Réau, L.*, *Iconographie de l'Art Chrétien*. II. 1. (Paris 1956) 247. Itt Remagen hiányzik.

⁹ *Will, R.*, *Recherches iconographiques sur la sculpture romane en Alsace. Sculptures illustrant des épisodes de la légende de Samson*. Les Cahiers Techniques de l'Art. I. (Strasbourg 1947) 46 — 51. A 46. lapon téved a szerző, amikor a pécsi székesegyház kőemlékeit a M. N. Múzeumban jelzi. L. Réau ennek nyomán a M. N. Múzeumot egy újabb ilyen emlék lelőhelyének veszi.

2. kép. A remageni plébániatemplom oldalkapujának alsó reliefje a fakitépő Sámson ábrázolásával

Рис. 2. Нижний рельеф бокового входа церкви в Ремегене с изображением Самсона, вырывающего дерево

Fig. 2. Le bas-relief inférieur du portail latéral de l'église paroissiale de Remagen, portant la représentation de Samson déracinant un arbre

lembe nem vett — ábrázolást tud belőle felhasználni a magyar művészettörténeti kutatás:

1. *Alspach*. (1149 előtt.) A Felsőrajna vidékén — Kayserberg völgyében — fekszik Alspach. Egykori bencés kolostortemplomának nyugati falában egy oszlopos kapu bal oldali kőreliefje hosszú hajú alakot ábrázol rövid, csipkés szegélyű

3. kép. A maienföldi vártorony Sámson fakitépését ábrázoló festménye

Рис. 3. Картина с изображением Самсона, вырывающего дерево, из замковой башни в Маïенфельде

Fig. 3. La peinture murale dans le donjon de Maïenföld, représentant Samson déracinant un arbre

¹⁰ Trautmann, A., L'abbaye d'Alspach. Archives alsaciennes d'histoire de l'art. 14 (1935) 165; Kautzsch, R., Der romanische Kirchenbau im Elsass (Freiburg im Breisgau 1944) 209—214, 305, továbbá a 223. és 225. kép.

¹¹ Sanoner, G., Analyse des sculptures de Remagen. Revue de l'Art Chrétien. 46 (1903) 445—458; Koenigen, A. M., Die Rätsel des romanischen Pfarrhofes in Remagen (München-Pasing 1947). [Csak recenzióból ismerem: Gall, E., Zeitschrift für Kunstgeschichte. 12 (1949) 136—138.]

¹² Hamann, R., Motivwanderung von West nach Osten. Wallraf-Richartz Jahrbuch. 3—4 (Leipzig 1926—

tunikában, kezében egy kitépett fával. Az előbb említettekkel és az utóbb következőkkel való összehasonlítás alapján ezt kétségtelenül Sámsonnak kell tartanunk. A templom romja 1944-ben egy papír- és kartongyárhoz tartozott mint lakatosműhely.¹⁰ Kőemlékei ma részint Strassburgban a Musée de l'Oeuvre Notre-Dame-ban vannak, részint Kolmarban a Museum Unterlindenben (1. kép). (Prof. L. Réau levele 1961. I. 13-ról).

2. *Remagen*. (1200 körül). Németországban, a Rajna mellett — Bonntól délre — fekszik Remagen. Az itteni plébániatemplom udvarának kis oldalkapuja körül reliefek vannak. A nagykapun át a kocsik, a kiskapun át a járókelők közlekedtek. A bal oldali alsó mezőnyben egy fakitépő alak látható (fényképét Dr. A. Verbeek, Landeskonservator Rheinland, Bonn, szíveségének köszönöm). Magyarázatával többen próbálkoztak.¹¹ Általában valamely tavaszi hónap jelképének fogták fel: „unten ein Mann mit einem Baum, der März, in dem die Weinstöcke beschnitten werden, oder der April, wo man unter blühenden Bäumen verweilt.”¹² Minthogy a vele szemben levő mezőnyben az oroszlánt legyűrő Sámson reliefje van, R. Will joggal magyarázta Sámsonnak. Alspach és Remagen esetében a kapuban — mint az erő megtestesítője — a kapuőr szerepét tölti be (2. kép).

3. *Maïenföld*. (1300 körül). A svájci Maïenföld vártoronyának IV. emeletén a délkeleti helyiségben 1898-ban falfestmények nyomaira találtak. A vártorony a XIII. század második feléből származik, a falfestmények felszázaddal fiatalabban. J. R. Rahn annak idején lerajzolta és 1900-ban Chr. Schmidt restaurálta ezeket.¹³ Ma már egészen elhalványodtak.¹⁴ Közöttük van egy Sámson-ciklus: 1. Sámson az oroszlánnal. 2. Sámson győzelve a filiszteusok felett. 3. Sámson és Delila. 4. Sámson fát tép ki. 5. Sámson Dágon templomában. Bennünket a 4. jelenet érdekel: a nagy hajú Sámson egy stilizált fát tép ki. Mellette egy fiatal — bizonyára filiszteus — fiú kürtbe fúj, nyilván segítséget hívandó. Rahn itt Sámsont még a filiszteusok egyikének nézte, és félreértette a képet: „Der eine, ein Jüngling mit langem Lockenhaare, scheint Deckung hinter einem Baume zu suchen; der andere, dem es auch nicht geheuer ist, eilt von hinnen und stösst ins Horn, um einem un-

27) 57; Clemen, P., Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. XVII. 1. Die Kunstdenkmäler des Kreises Ahrweiler (Düsseldorf 1938) 547—551. J. Minn a tudás fáját tartó Ádámnak magyarázza (Das Remagener Klosterhof-Tor der Siegburger Martins-Propstei. Remagen [1942] 9).

¹³ Rahn, J. R., Zwei weltliche Bilderfolgen aus dem XIV. und XV. Jahrhundert. Kunstdenkmäler der Schweiz. Mitteilungen der schweizerischen Gesellschaft für Erhaltung historischer Kunstdenkmäler. Neue Folge II (Genf 1902) 1—12.

¹⁴ Gantner, J., Kunstgeschichte der Schweiz. II (Frauenfeld 1947) 282.

sichtbaren Gehülften zu rufen.”¹⁵ A fakitépő alak a ciklus többi jelenetének Sámsonához hasonlít (3. kép).

Pécsett és Maienfildben a fakitépő Sámson egy-egy ciklus része. Remagenben a szembenlevő oldalon is Sámson-jelenet szerepel. Azonosításuk tehát nyilvánvaló. Limburgban meg éppenséggel ott a neve. Az alspachi relief viszont ezeknek segítségével nyer értelmet.

Az eddig ismert adatok alapján elég szűkre vonható a földrajzi kör és a kor, amelyben a fakitépő Sámson ábrázolása megjelenik. Limburg, Alspach és Remagen a Rajna vidékén fekszik, Maienfeld közel a német határhoz. A kor a XII—XIII. század. Aligha tévedünk, ha a pécsi művész mintáját — bár ez idő szerint a pécsi látszik a legrégibbnek — a Rajna-vidéken keressük. A „Sámson mester” olasz tanultsága mellé talán német művészeti ismereteket is feltételezhetünk.

Honnan vehette az öt művész — vagy a közös minta készítője — az indítékot a Bibliában nem szereplő e jelenet megábrázolására? A legenda látszanék kézenfekvőnek, de ilyen zsidó vagy keresztény legenda nincs. A zsidó legenda — az aggáda — arról tud csupán, hogy Sámson két hegyet szakít ki és azokat dörzsöli egymáshoz.¹⁶

Mégis — úgy gondoljuk — rá tudunk mutatni forrására. A keresztény szimbolikában Sámson Jézus egyik ótestamentumi előképe. Elég, ha utalunk a XIII. század végén keletkezett Biblia Pauperum felfogására, amelynek nyilvánvalóan előzményei voltak. Venerabilis Godofridus, admonti apát, a XII. században — tehát a pécsi székesegyház kőreliefjeinek megalkotásakor — a filiszteusok templomának két oszlopát a keresztfa két ágához hasonlítja: „Duae istae columnae duo sunt cornua crucis, super quae extensa et suspensa sunt superni regis membra.”¹⁷ Innen vehette a művész — vagy a megrendelő — a gondolatot, hogy Sámson fanyűvőnek ábrázolja, ami ilyen módon a filiszteusok templomoszlópaikat megroppantó Sámson — Jézust preformáló — párhuzama. Ha jobban szemügyre vesszük ezeket a Sámson-jeleneteket — itt különösen a pécsire, az alspachira és a remagenire gondolunk — szembetűnő Sámson hasonlósága Jézushoz, arcban és tartásban egyaránt. A művész ezzel is kifejezésre akarta juttatni szimbolizmusának tendenciáját. Természetesen itt is közrejátszhatott a „helyi alakító erő”,¹⁸ a fanyűvő meséjének világszerte¹⁹ és Magyarországon is²⁰ ismert típusa.

Scheiber Sándor

PARALLELS AND SOURCES OF SAMSON WRENCHING A TREE

Summary

From the point of view of subject-matter the most problematical one of the twelfth century reliefs of Pécs Cathedral is that of Samson wrenching a tree. The only parallel presented so far is a thirteenth century wall-painting of Limburg Cathedral. The present paper deals with three portrayals, unnoticed by our research so far: the relief of Alspach (first half of the twelfth century), that of Remagen (cca 1200) and the fresco of Maienfeld (cca 1300). According to the data known hitherto the portrayal of Samson uprooting a tree may be attributed to a fairly well defined geographical and chronological circle. Lim-

burg, Alspach and Remagen are situated on the Rhine, Maienfeld lies near the German frontier. The age may be identified with the twelfth and the thirteenth centuries, and the model of the artist of Pécs may have been somewhere in the Rhine-area. The committer of the artist may have found the idea of Samson wrenching a tree in a sermon of Venerabilis Godofridus, a twelfth century Abbot of Admont, comparing the pillar of the Dagon temple, demolished by Samson, to the Cross.

S. Scheiber

¹⁵ Rahn, J. R., i. m. 7–8. és rajza a IX. t. Vö. Poeschel, E., Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden. I (Basel 1937) 82; II (Basel 1937) 31–32.

¹⁶ Szóta 9b. Vö. Perls A., Arch. Ért. 15 (1895) 143; Edelstein B., Jubileumi Emlékkönyv Dr. Blau Lajos... jubileuma alkalmából (Bp. 1926) 137; Ginzberg, L., The Legends of the Jews. VI (Philadelphia 1946) 207, 116. j.

¹⁷ Patrologia Latina. CLXXIV. 285, 286. Homilia XLII. De Samsone et Delila; Scheiber, A., JQR. N. S. L. 1959/60. 176–180 és LII. 1961/62. 35–40.

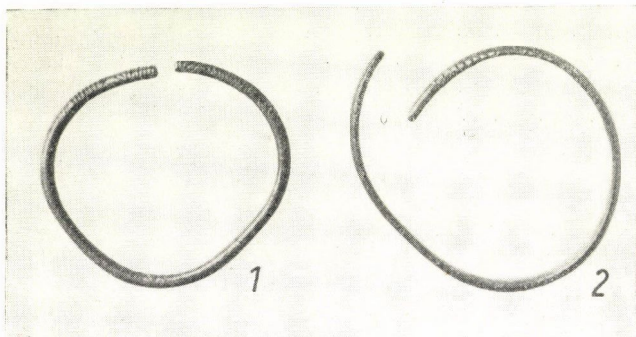
¹⁸ Dercsényi D., Arch. Ért. 77 (1950) 90–96.

¹⁹ Thompson, S., Motif-Index of Folk-Literature. III (Copenhagen 1956) 178. F. 611. 3. 1; 182. F. 621.

²⁰ Berze Nagy J., Baranyai magyar néphagyományok II (Pécs 1940) 60, 70.

ÚJABB SZKÍTA SÍROK MÁTRASZELE MELLETT

A Dornay Béla által „mátraszelei” néven ismertett lelet¹ lelőhelyén 1960 októberében a salgótarjáni Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum megbízásából kisebb ásatást végeztem. A feltárás szakmai célja a korábbi leletek lelőköörülményeinek hitelesítése volt. Így egyrészt azt óhajtottuk megállapítani, vajon a lelőhelyen nagyobb temető terület-e el, vagy csak magányos sír volt ott? Nemkevésbé tisztázni kívántuk, milyen temet-

1. kép. 1. sír
Рис. 1. 1-ая могила
Fig. 1. Tombe n° 1

kezési szokások szerint temetkeztek ebben a temetőben; milyen lehetett az 1927-ben megtalált sír, hogy abban csontvámrészek és „égett csontok” is előfordultak?²

A lelőhelyet Dornay részletes leírása és vázlatai³ alapján könnyen meg lehet találni, sőt a kérdéses sír közelebbi helye is meghatározható hozzávetőlegesen a terepen, minthogy az 1927-ben létesített bevágás a domb gerincének ÉK-i végén ma is jól látható.

2. kép. Az 1. sír egyik karperecének díszítése
Рис. 2. Орнамент одного из браслетов 1-ой могилы
Fig. 2. Le décor d'un des bracelets de la tombe n° 1

¹ Dornay, B., Der skythische Fund von Mátraszele bei Salgótarján. PZ 19 (1928) 340–347.

² Uo., 341.

³ Uo., 1, 2. kép.

⁴ Patay P., FA 7 (1955) 68.

⁵ A domb neve — „Kerekdomb” —, amely különben sem felel meg az alakjának, ne tévesszen meg bennünket. Nem mesterséges, kör alakú tumulust takar az, hanem egy természetes, csak eléggé elkülönülő

Mindenekelőtt is ismételten le kell szögezmem,⁴ hogy a lelőhely, a Kerekdomb⁵, nem Mátraszele, hanem Homokterenye közigazgatási határába tartozik. Erre különben Dornay is céloz, az általa közölt vázrajzról pedig ez világosan kiolvasható.⁶ Mégis az ismertető cikkének megtevesztő címe következtében a lelet a szakirodalomban az előbbi község nevével vonult be.

A hitelesítő ásatás alkalmával mindenekelőtt is az 1927-ben napvilágot látott sír környékén 185 m² területet tártunk fel, anélkül, hogy sírhelyre, vagy akár szórványos leletre akadtunk volna. Mivel ettől a helytől mintegy 65 m-re a szántott talajfelszínen embercsont darabokat találtunk, itt is végeztünk feltárást, amely összesen 198 m² területre terjedt ki. Eközben 2 sírra találtunk.

1. sír. A csontvázas temetkezést az idők folyamán szántással már teljesen feldúlták. A csontok teljes összevisszaságban heverték a talajban. Csak az egyik kézfej csontjait találtuk eredeti fekvésben a szántott réteg alatt. Ugyancsak a már felforgatott talajban találtuk a mellékleteket: 1. Nyitott bronz karperec. D átmetszetű huzalból készült. Deformálódott állapotban került elő; az egykor egymásrafekvő végei eltávolodtak egymástól. Átm. (eredetileg): kb. 6,6, sz: 0,6, v: 0,3 cm. Háta eredetileg sűrűn, harántirányú rovátkolással volt teljes egészében díszítve, amely alól csak a két, kissé elvékonyodó vége 0,8, ill. 1,1 cm hosszúságban képezett kivételt. A karperecet igen sokáig viselték, ugyanis a díszítése csak ott maradt fenn, ahol a végei egymásra feküdtek s így nem kophattak le. Nyomokban a díszítés észlelhető a huzal élein is, míg a hátának közepéről, nemkevésbé a huzalvégek külső — egymásrafekvő — éléről, amely itt a kétszeres szélesség miatt fokozottan ki volt téve a kopásnak, már teljesen eltűnt. A huzalvégeken, a belső oldalon is nagyfokú kopottság figyelhető meg (1. kép 2).⁷ 2. Nyitott bronz karperec. Kerek átmetszetű huzalból készült. Lapos végei egymással szemben állnak. Két végén a külső oldalát rovátkolás díszíti. Átm.: 6,6, v: 0,8 cm (1. kép 1, 2. kép).

2. sír. Hamvasztásos temetkezés. A sírgödör 210 cm hosszú, 170 cm széles, erősen lekerekített sarkú, téglalap alakú. Mélysége — a domb lejtésének megfelelően változva — 35–50 cm. A hamvak nagyjából a sírgödör közepén, eléggé szétszórta nyugodtak, annak az alján. A sír ÉNy-i oldalán nem égett csontok is voltak megfigyelhetők. Teljesen elmállott állapotukból kifolyólag nem lehetett megállapítani, hogy azok a sír mellékletét képező állatcsontok vagy pedig esetleg a csak részben elhamvasztott halott testrészeinek maradványai voltak. Némileg utóbbi mellett szól az, hogy egy helyen fogsor is volt észlelhető, amely emberinek lát-

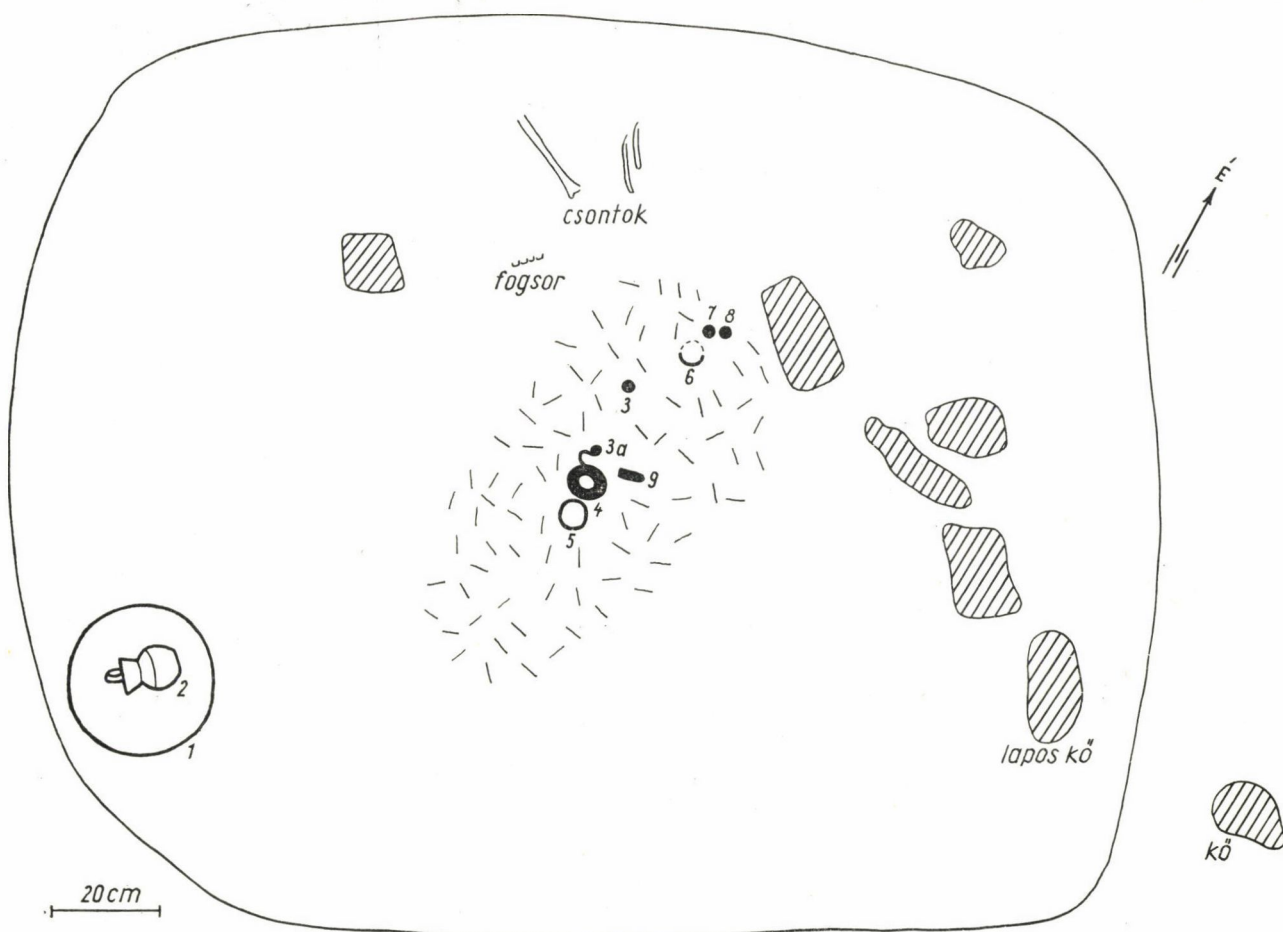
dombot.

⁶ Dornay, B., i. m. 340., 2. kép.

⁷ A díszítés egyenetlen lekopásának e nyilvánvaló esete kétségesse teszi előttünk annak feltételezését, hogy az eredetileg e felfogás szerint csak a külső oldalán díszített karperec végeit a temetés során — a karperec használatatlanná tétele végett — átfordították volna, úgy, hogy a két vég mintázata egymásra ráfeküdt. — L. Párducz, M., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 52.

szott. A kerámiai mellékletek a sír DNy-i sarkában, a többiek a hamvakon, ill. azok között voltak találhatóak. Ezeken kívül a sírt kitöltő földben (nem a sír alján!) több kődarab is volt. Egyikük laposra megdolgozott volt. Ugyancsak a kitöltő földben a sír fenekénél 20–25 cm-rel magasabban, voltak elszórtan edénytöredékek (3. kép). Mellékletek: 1. Behúzott peremű *tál*. Korongon készült. Fekete színű. Átm. kb. 27 cm. Igen rossz állapotba kerültében csak néhány töredéke volt begyűjtendő. 2. A tálban füles *bögre*. Korongon készült. 3. *Pápaszemes bronz csüngő*. Kettétörött állapotban feküdt a hamvak között. Egyik korongja a kengyelével részben

kopottság következtében már csak nyomokban észlelhető (4. kép 1). 6. *Vas karperec*. Fele teljesen eloxidálódott, ami miatt csak a másik fele volt begyűjtendő. Feltehetőleg nyitott volt s a megmaradt darab alapján végei elhegyesedtek. Átm.: kb. 5,5, v: 0,4 cm (4. kép 3). 7. Agyag *orsógomb*. Nagyjából gömbölyű. Felületét vonalak díszítik. Átm.: 2,4, v: 2 cm (5. kép 1, 6. kép). 8. Agyag *orsógomb*. Alakja nagyjából lencséhez hasonló, bár aszimmetrikus s nem élezett. Átm.: 2,7, v: 1,8 cm (5. kép 2). 9. Agyag *pecsétlő*. Feltűnően hosszú. Hátának közepén eredetileg fogantyúja volt, amelyet külön készítették el, s pecsétlő testére ráragasztottak a kié-

3. kép. 2. sír

Рис. 3. 2-ая могила

Fig. 3. Tombe n° 2

a 4. jelzésű karperec alatt, a másik korong ettől 15 cm távolságra feküdt. Sz.: 3, h: 5,3, a nagyobbik korong átm.: 2,7, húzal v: 0,15 cm (4. kép 4). 4. Masszív, tömör *bronz karperec*. Bár nyitott, a végei szorosan egymásnak fekszenek s így zárt karperec benyomását kelti. D átmetszetű. Külsője teljes egészében bordázott. Átm.: 7,7, sz.: 1,3, v: 0,7 cm (4. kép 2). 5. Nyitott *bronz karperec*. Végei egymással szemben állhattak. Átmetszete nagyjából D alakú, de a belső oldalának laposabb volta származhat a nagyfokú kopottságából is. Átm. (eredetileg): kb. 6, sz.: 0,4, v: 0,3 cm. Külső felülete teljes egészében ferde irányú rovátkolással díszített, amely azonban a

tést megelőzően. E fogantyú még a sírbahelyezés előtt levált. H (jelenlegi): 7,9 (eredetileg kb. 11 lehetett), sz.: 1,9, v: 1,5 cm (7. kép). A sír földjében talált cserepek több edényből származnak. Van közöttük korongolatlan, behúzott peremű tál töredéke s egy körülfutó bordával díszített hordó alakú edény is.

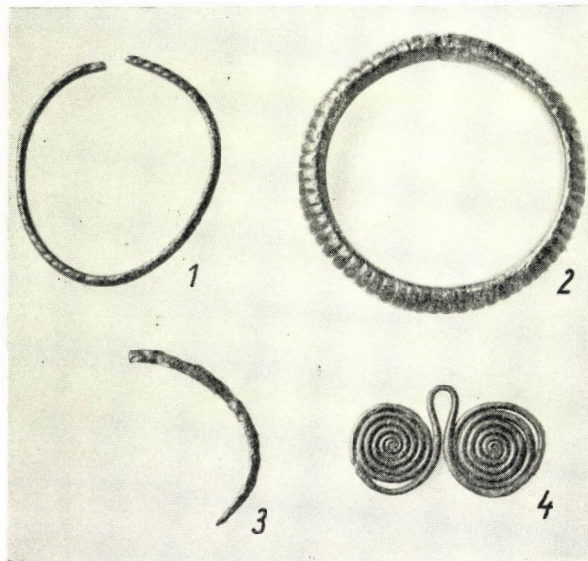
Itt kell még megemlékezni arról, hogy az 1927. évi sír egyik megtalálójára, a terület akkori birtokosának fia szerint — akivel módomban volt a helyszínen beszélni — annak idején a sírban egy vas kardot is találtak, de azt nem adták át Dornyay Bélának.⁸ Teljesen a szkíta kardoknak megfelelőnek írta le; markolatát keresztben

⁸ A kard még néhány évvel ezelőtt birtokában volt. Ottlétémkor azonban már nem találta. Emlékezete

szerint utóljára egy farsangi jelmezes mulatsághoz kölcsön adta valakinek.

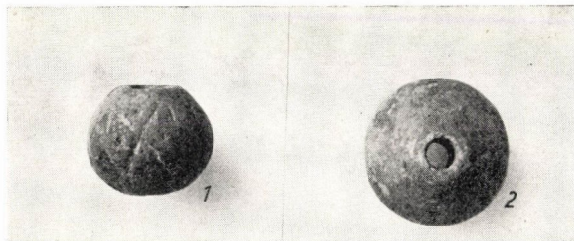
elhelyezett vas rúd zárta le, hossza a 60 cm-t is meghaladta.

A most feltárt két sír leleteinek zöme teljesen beleillik a Kárpát-medence szkítakori sírjaiból ismert képbe. A temető szerves részét képezi tehát annak a körnek, amelybe a többi hasonlókorú temető, így a jelentősebbek közül Piliny,⁹ Hetény (Chotin),¹⁰ Muhi-Kocsmadomb,¹¹ Tápiószéle,¹² Szentes-Vekerzug,¹³ Csanytelek¹⁴ stb. is

4. kép. 2. sír
Рис. 4. 2-ая могила
Fig. 4. Tombe n° 2

tartozik. A 2. sír füles bögréje és behúzott peremű tálja megfelel a temetők legáltalánosabb edényalakjainak, akárcsak azok a formák, amelyekből a sírgödört kitöltő földben talált cserepek is származnak. Hasonlóképpen ismeretesek és általánosak a huzalból készült nyitott bronz és vas karperecek is. Ritkábban előforduló alak ezzel szemben a 2. sír bordázott, tömör karperece (4. kép 2). De még ennek is ismerjük az analógiáját a Nagyhalászhomoktanyai leletből,¹⁵ ahol ugyancsak egy, a végén

5. kép. 2. sír
Рис. 5. 2-ая могила
Fig. 5. Tombe n°2

⁹ Patay P., i. m. 66–67.

¹⁰ Dušek, M., Skýtske birituálne pohrebište na Slovensku. AR 5 (1953) 153–157.; Ua, Chotin I. Skýtske birituálne pohrebište. AR 6 (1954) 311–316.

¹¹ Leszih A., FA 1–2 (1939) 70–78.

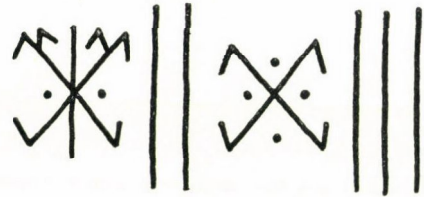
¹² Botlyán A., Szkíták a magyar Alföldön. Rég. Fü. 1 (Bp. 1955) VIII–XVIII. t.

¹³ Arch. Ért. 1944–45, 88–89.; Párducz, M., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 143–169., 4 (1954) 25–89., 6 (1955) 1–18.

¹⁴ Arch. Ért. 1944–45, 81–85.

rovátkolással díszített, vékonyabb bronz huzalból készített karpereccel együtt szerepel.¹⁶

Meglepő a pápaszemcses csüngő (4. kép 4) jelenléte a 2. sírban. De éppen ennek a hiteles leletnek a révén nyilvánvalóvá válik, hogy ez a jól ismert őskori ékszer-típus, amely már a korai rézkorban is ismert volt (pl. Lengyel,¹⁷ Jordansmühl¹⁸), még a korai vaskor második felében is használatban volt.

6. kép. A 2. sír egyik orsógombja díszítésének kiterített mintája

Рис. 6. Развернутый орнамент одной из пряслиц 2-ой могилы

Fig. 6. Dessin déroulé du décor d'un des pesons de la tombe n° 2

Az orsógombok sem bírnak különösebb jelentőséggel. Legfeljebb arra engednek következtetni, hogy a 2. sírba nő hamvait temették el. A gömbölyű példány díszítésében (6. kép) talán valamilyen szimbolikus-mágikus jelet is gyaníthatunk. Ilyenek alkalmazásával egyébként is elég gyakran találkozunk a megfelelő leletanyagban. Hogy másra ne is hivatkozzak, éppen a 2. sírban felt nagyméretű pecsétlőt említettem (7. kép), amely kétségtelenül ilyen rendeltetésű jelek felfestésére volt hivatva. Mintázatának lényegét egymás mellé helyezett kereszt-féle jelek alkotják. Bár hevenyészetten kidolgozott, elemeit illetően azonban nem egyedülálló. Pilinyből ismerünk pl. egy pecsétlőt, amelynek közepét szintén egy kereszt alakú minta foglalja el.¹⁹ Az általunk talált példány méretei sem rendkívüliek. Pilinyből²⁰ és Hetényből²¹ kerültek elő hasonló pecsétlők, illetve ilyenek töredékei.

A Mátraszéle közelében fekvő Kerekdombon végzett ásatásból tehát megtudtuk, hogy a lelőhelyen egykor nemcsak az 1927-ben megtalált sírt temették el. A domb gerincén temető volt. Maga a díszes tegezverete és számos nyílscsa alapján tekintélyesebb harcoknak tekinthető egyén sírja valószínűleg nem a temető közepén, hanem annak nagyon is periferiális részén, a domb gerincének szélén helyezkedett el. (Meg kell itt jegyeznem, hogy az 1960-ban feltárt sírok ugyan majdnem a domb közepén voltak, de annak nem a legmagasabb pontján. A domb teteje a DNY-i részén van, ahonnan az aránylag keskeny gerinc menetelesen lejt ÉK felé. Az 1927. évi sír a gerincnek szinte az ÉK-i végén volt.)

Feltűnő, hogy a feltárt terület nagyságához képest csak 2 sírra találtunk. Hogy vajon eredetileg is csak rövid ideig temetkeztek ide, s emiatt csak kevés sír van az egész területen és azok is csak nagyon szétszórva, vagy a sírok zöme az idők folyamán a meredek domb lekopása következtében — amit a huzamos idő óta végzett talajművelés igen erősen elősegített — nyomtalanul

¹⁵ Párducz, M., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 155., LXVI. t. 4.

¹⁶ Uo., LXVI. t. 2.

¹⁷ Wosinsky M., AK 14 (1886) 45., XV. t. 148.

¹⁸ Seger, H., Die Steinzeit in Schlesien. Arch. f. Anthr. 5 (1906) 120., VII. t. 9.

¹⁹ Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique... (Bp. 1876) 89. kép.

²⁰ Uo., 86. kép.

²¹ Dušek, M., Skýtske... 155., 72. kép; Ua, Chotin I... 313., 143. kép.

7. kép. 2. sír
Рис. 7. 2-ая могила
Fig. 7. Tombe n° 2

elpusztult, kideríteni nem tudtuk. Utóbbi mellett szól az, hogy a sírok nincsenek nagy mélységben (még az 1927. évi, mellékletekkel bőven ellátottat is csak mintegy

40 cm mélyen találták), valamint az általunk feltárt 1. sírt is az eke már úgyszólván teljesen kifordította a földből. Ellene látszik szólni viszont az, hogy a felszínen — a néhány hetes friss szántás ellenére — az 1. sír helyének kivételével sehol, sem csont-, sem cseréptöredéket nem találtunk.

Az 1927. évi sírral kapcsolatban Dornay megjegyezte, hogy az 1928. évben végzett egynapos hitelesítő ásátás alkalmával a csontvámrészek alatt hamvakat is találtak. A most feltárt 2. sírban ugyancsak voltak hamvak és nem égett csontok. Igen sajnálatos, hogy utóbbiak teljesen elmállott állapota azt sem engedte megállapítani, hogy azok ember- vagy állatcsontok voltak-e? De e két hasonló eset önkéntelenül felveti előttünk a kérdést, hátha e temetőben a szkíták amúgy is igen változatos temetési szokásainak egy újabb alakjával állunk itt szemben, a részleges hamvasztásos temetkezéssel?²²

Ha az ásátás nem is szolgáltatott rendkívüli eredményt, mégis hitelesítette az 1927. évi „mátraszelei” leletet s újabb adatokat szolgáltatott a Mátra vidékének a hazai szkíta emléktárhely szempontjából elfoglalt jelentőségére.

Patay Pál

ВНОВЬ ОТКРЫТЫЕ СКИФСКИЕ МОГИЛЫ У С. МАТРАСЕЛЕ

Резюме

На месте нахождения памятника, опубликованного Белой Дорняй под названием «Матраселе», в октябре 1960 года я произвел раскопки небольшого масштаба. Мною были обнаружены могила, потревоженная при обработке земли, со скелетным захоронением и могила с разбросанным пеплом покойника. В первой могильный инвентарь состоял из двух браслетов, во второй — из кружальной миски с вогнутыми краями, кружальной кружки с ручкой, бронзовой спиральной очковидной подвески, бронзового, украшенного вертикальными углублениями, массивного браслета, другого тонкого браслета с несходящимися концами, фрагмента железного браслета, двух пряслиц и, наконец, необычно длинной пинтадеры. В могиле находились необожженные кости (истлевшие до неузнаваемости), в могильной земле — камни больших размеров и фрагменты керамики. Подавляющее

число находок полностью входит в круг известного могильного материала скифской эпохи Карпатского бассейна. Однако неожиданностью является нахождение здесь очковидной подвески.

В результате раскопок стало известно, что в этом местонахождении имел место могильник, состоящий из некоторого числа могил. Обнаруженная в 1927 году известная могила воина располагалась, повидимому, на краю могильного поля. Поразительно, что несмотря на раскоп большой площади, было найдено мною только две могилы. Причиной этому могут быть и сельскохозяйственные работы. Интересно также проявление в одной могиле одновременно жженных и нежженных костей (покойника или животных), на что указал, впрочем, уже и Дорняй.

П. Патау

NOUVELLES TOMBES SCYTHES PRES DE MÁTRASZELE

Résumé

Nous avons, en octobre 1960, effectué dans le site de la trouvaille de «Mátraszele», publiée sous ce nom par Béla Dornay, des fouilles certificatives mineures. Dans ce site, à Kerekdomb, qui se trouve aux confins de la commune de Homoktereny, nous avons exploré aux environs de la tombe, mise à découverte en 1927, un territoire mesurant 185 mètres carrés, puis au Sud-Est de celui-ci, à une distance d'environ 65 m, un territoire mesurant 198 mètres carrés. Nous y avons dégagé deux tombes.

Sép. N° 1. Tombe à squelette, complètement bouleversée par les travaux de labour. Mobilier: 2 bracelets de bronze. De la striure ornant la surface extérieure de l'un d'eux, il ne reste, par suite de l'utilisation du bracelet, que de faibles traces, surtout là où les extrémités libres étaient superposées.

Sép. N° 2. Tombe à incinération, dans une fosse de 210×170 cm. La tombe renfermait aussi des os non brûlés qui, cependant, n'ont pas permis d'établir s'ils étaient des os humains ou animaux. Mobilier: plat au rebord rétréci, vase à anses, fait au tour, pendeloque de bronze à «lunettes» (cassé en deux), un bracelet de bronze massif, un bracelet plus mince, un bracelet de fer, deux pesons de fuseau en argile, un grand sceleur en argile (pintadera). La terre de la tombe contenait en plus des fragments de vases et des pierres.

Il convient de signaler qu'à notre connaissance la tombe mise à découverte en 1927 renfermait aussi une épée longue au moins de 60 cm, qui cependant n'est pas passée au musée.

La plupart des trouvailles livrées par les deux tombes récemment dégagées s'intègrent parfaitement dans l'ima-

²² A csanyteleki 28. sír leírásánál (Arch. Ért. 1944—45, 85) a temetkezésre vonatkozólag az alábbiakat olvashatjuk: „...zsugorított, de részben égetett(?) csontváz.” Igen sajnáljuk, hogy a szükséges leírás nem teszi

lehetővé annak a megállapítását, mennyiben egyezik ez az általunk feltárt sír esetével. Egyébként is a szövegbe szúrt kérdőjel erősen kérdésessé teszi a részleges hamvasztás feltételezését.

ge connue par les tombes de l'époque scythe du bassin des Carpathes. Le cimetière fait donc partie organique de la sphère à laquelle appartiennent entre autres Piliny, Hetény (Chotin), Muhi-Kocsmadomb, Tápiószele, Szentes-Vekerzug, Csanytelek etc. Nous connaissons une analogie même du bracelet en bronze massif moins fréquent, par les trouvailles de Nagyhalász-Homoktanya. Par contre la présence dans la tombe n° 2 de la pendeloque à «lunettes» est très frappante. Toutefois c'est justement cette trouvaille authentique qui rend évidente l'utilisation dans la seconde moitié du 1er âge du Fer de ce type de parure préhistorique qui était connue déjà au début de l'âge du Cuivre (Jordansmühl, Lengyel). On pourrait même présumer que le décor d'un des pesons de fuseau, tout comme celui du scelleur, comporte un signe symbolico-magique. Nous connaissons un exemplaire d'un dessin similaire de Piliny, et un de dimensions analogues de Piliny et de Hetény.

Les fouilles certificatives nous permettent de constater que ce site n'abritait pas seulement la tombe du guerrier riche, mise à découverte en 1927, de plus, cette tombe était située sur la périphérie du cimetière. Les tombes actuellement dégagées se trouvaient au centre de la colline, mais pas sur le sommet de celle-ci. Il découle de la rare présence des tombes soit que les morts ensevelis à cet endroit étaient dans un nombre restreint, soit que la majeure partie des tombes a été détruite lors des travaux de labour.

Déjà les fouilles de 1928, mais aussi la tombe n° 2 actuellement dégagée, ont permis de constater que les os brûlés et non brûlés se trouvaient ensemble. Si ces derniers étaient des os humains nous sommes en présence d'une nouvelle forme des coutumes funéraires, chez les Scythes d'ailleurs assez variées, c'est à dire de l'incinération partielle.

P. Patay

EBERGŐCI KORAVASKORI KINCSLELET

A soproni Liszt Ferenc Múzeum tulajdonába 1924-ben került az itt bemutatott raktárlelet.¹ A lelet körülményeiről csupán az akkori helyi sajtóból értesülhettünk.² A 41 bronztárgyból álló kincslelet Nagy Ernő ebergőci lakos szántóföldjén agyagedényben került elő, amely még a helyszínen összetört. A lelőhelyről ezenkívül mást nem tudunk. Kincsleletünket Kőszegi Frigyes említi doktori disszertációjában.³

A lelet darabjai fegyverek, ékszerek (balták, kard, sarló, lándzsa, karperec). Valamennyi töredékes, így a raktárlelet csak anyagi értéket képviselt, mely beolvasztásra, újabb felhasználásra várt. Ezt bizonyítja a három öntörög is. Vándor kereskedő összegyűjtött, hulladéktárgyakból álló raktárlelete lehetett.

A depot a következő tárgyakat tartalmazza:

1. Tokos bronz balta. Ltsz. 54.214.32. (2. kép. 7). Megvastagított, kissé kihajló pereme alatt vízszintes, alatta ebből kiinduló, két ékalakban futó borda díszíti mindkét oldalát. A körbefutó vízszintes bordából még jobbról-balról egy-egy függőleges borda fut lefelé. Az enyhén kihajló ovális perem két szögben megtört végén egy-egy bütyök ül; ezekből a balta sarkított oldalán ugyancsak bordák futnak lefelé. A balta éle letörött. H: 10,8 cm; Sz: 4,5 cm.

2. Tokos bronz véső töredéke. Ltsz. 54.214.33. (2. kép 6). A sima, díszítetlen tok pereme kissé kihajlik. H: 5 cm.

3. Szárnyas bronz balta töredéke. Ltsz. 54.214.35. (2. kép 5). Csak a középső része van meg, valószínűleg középszárnyállású. Szárnyak kissé befelé hajlanak, Teljesen sima. H: 10 cm.

4. Szárnyas bronz balta töredéke. Ltsz. 54.214.34. (2. kép 4) Csupán a középső szárnyas része van meg. Sima, díszítetlen. H: 4,8 cm.

5. Köpüs lándzsa hegyének töredéke. Ltsz. 54.214.26. (2. kép 1) Közepén erősen kiemelkedő, hármasság tagolású borda fut végig. H: 9,7 cm.

6. Köpüs lándzsa töredéke. Ltsz. 54.214.27. (2. kép 2) Közepén gyengén hangsúlyozott hármasság borda fut végig. H: 3,9 cm.

7. Öntött karperec töredéke. Ltsz. 54.214.30. (2. kép 14) Lapos, lemezszerű külső területét négy körbefutó borda tagolja. Mindkét pereme a bordákhoz hasonlóan megvastagított.

8. Nyelnyújtványos bronz kard töredéke. Ltsz. 54.214.31. (2. kép 3) A nyelnyújtvány mindkét oldalán kissé kiemelkedő éles perem húzódik végig. Meghosszabbításában egy-egy horogszerű nyúlvány hajlik le. A nyelnyúlvány közepét kerek lyuk töri át. A penge íves kiszélesedésének mindkét oldalán két-két szegecslyuk van. A penge középvonala domborúan kiemelkedik. A törésnél a penge kissé meghajlott. H: 18,6 cm.

9. Bronz pánttöredék. Ltsz. 54.214.25. (2. kép 13) Széles pántszerű diadém vagy öv hegyes, tuskyszerűen elkalapált vége lehet. H: 5 cm.

10., 11. Bronzedényhez tartozó lemeztöredékek. Ltsz. 54.214.1 és 54.214.2. Pontkörös díszítéssel.

12. Nyelnyújtványos bronz sarló. Ltsz. 54.214.3. (2. kép 8) Nyelét három plasztikus borda díszíti, a középső a nyél alsó végénél három ágra oszlik. A két szélső bordát egyirányú, a középsőt ellenkező irányú bevágások díszítik. A nyelnyújtvány és a penge találkozásánál, a külső oldalán kis kiugró háromszög alakú nyúlvány ül. A penge külső, vastag íve bordaszerű. A pengén megvan az öntővarrat. Sz: 2,7 cm, H: 6 cm.

13. Nyelnyújtványos sarló töredéke. Ltsz. 54.214.4. (2. kép. 10) Nyele hiányzik, de a penge induló részénél megmaradt a három díszítő borda egy része. Díszítése a 12. sz. sarlóéval megegyezik.

14., 15. Nyelnyújtványos sarló két töredéke. Ltsz. 54.214.5., 1–2 (2. kép 11). Alakja megegyezik az előbbiekkal, csupán a nyelnyújtvány három bordájának díszítése itt ovális benyomkodásokból áll. H: 5,4 cm; Sz.: 2,3 cm.

16. Nyelnyújtványos sarló töredéke. Ltsz. 54.214.6. (3. kép. 3) Alakja megegyezik az előbbiekkal. A nyelnyújtványt díszítő három borda itt alig látszik, szétnyomódott. H: 5,7 cm; Sz: 2,6 cm.

17. Sarló-pengető töredék. Ltsz. 54.214.1. (2. kép. 9) A penge megvastagodott külső peremén két borda fut, de nem egészen a hegyéig.

18. Nyelnyújtványos sarló töredéke. Ltsz. 54.214.7. (3. kép. 13) A nyelnyújtványt négy függőleges borda díszíti, mindegyiken ferde ütögetések láthatók. H: 6,3 cm; Sz: 2,8 cm.

19. Sarló pengető töredéke. Ltsz. 54.214.8. (3. kép. 9)

20. Sarló pengető töredéke. Ltsz. 54.214. 9. (3. kép. 20) A penge külső, vastag pereme a sarló hegyén túlnyúló, mintegy két cm hosszú csúcsban végződik. H: 12 cm.

21. Sarló nyéltöredéke. Ltsz. 54.214.11. (3. kép 5) A nyél sima, csupán két szélén emelkedik ki bordaszerűen a perem. H: 8 cm.

22. Nyelnyújtványos sarló töredéke. Ltsz. 54.214.12. (3. kép 11) A nyél felületét három borda díszíti, kör alakú bemélyedésekkel.

23. Sarló nyelnyújtvány töredéke. Ltsz. 54.214.14 (3. kép 12) A nyelet ütögetésekkel díszített bordák tagolják. A középső borda két ágbán végződik. A nyél egyik sarkát téglalap alakú lyuk töri át. H: 6 cm; Sz: 2,7 cm.

24. Sarló nyelnyújtvány töredéke. Ltsz. 54.214.13. (3. kép 10) Felületét 4 borda díszíti. Ezeken csak elvétve van egy-két alig látható beütögetés. H: 4,5 cm; Sz: 2,3 cm.

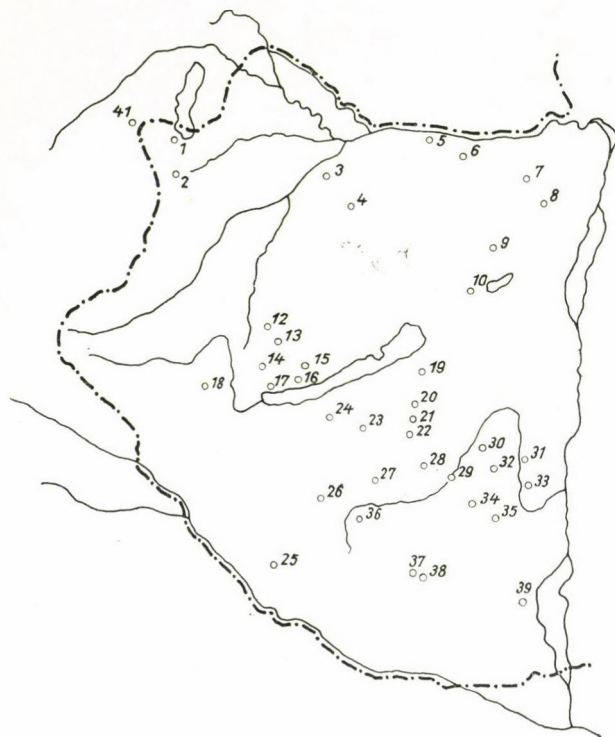
¹ Liszt Ferenc Múzeum régészeti leltárkönyve 1954. 214. 1–38.

² Oedenburger Zeitung 1924, XII. 25; Sopron Vármegye 1926, X. 17.

³ Kőszegi, F., Beiträge zur Geschichte der Ungarischen Urnenfelderzeit (HA–HB). Acta. Arch. Hung. 12 (1960) 137–186.

25. Sarló pengetőredéke két darabban. Ltsz. 54.214.16., 1–2 (3. kép 4) A pengét a vastag peremen kívül még egy borda díszíti.

26. (–36.) Sarló pengetőredékek. Kisebb töredékek, alakjuk valószínűleg hasonló a fent leírt sarlókéhoz. 11 db. Ltsz. 54.214.10. (3. kép 19) Ltsz. 54.214.15. (3. kép 2) Ltsz. 54.214.17. (3. kép 18) Ltsz. 54.214.18. (3. kép 6) Ltsz. 54.214.19. (3. kép 14) Ltsz. 54.214.20. (3. kép 8) Ltsz. 54.214.21. (3. kép 17) Ltsz. 54.214.22. (3. kép 16) Ltsz. 54.214.23. (3. kép 7) Ltsz. 54.214.24. (3. kép 7) Ltsz. 54.214.28. (3. kép 15).

1. kép. Hallstatt A-kori kincsleletek elterjedése a Dunán-túl (l. a 42. jegyzet)

Рис. 1. Распространение кладов эпохи Гальштата А в Задунавье

Fig. 1. La diffusion en Transdanubie des trouvailles de dépôt de l'époque Hallstattienne A.

1. Felsőszentlászló	22. Törökkoppány
2. Ebergőc	23. Kérpuszta
3. Koroncó	24. Lengyeltóti
4. Nagydém	25. Rinyaszentkirály
5. Újszóny	26. Kaposvár
6. Tata	27. Orezi
7. Gyermely	28. Uzd (Gölle)
8. Herceghalom	29. Kurd
9. Lovasberény	30. Század
10. Székesfehérvár	31. Nagykajda
11. Bakony–Somhegy (Bakonybél)	32. Murga
12. Sümeg–Pápöld	33. Sióagárd
13. Uzsavölgy	Sióagárd–Leányvár
14. Rezi	34. Hant (Aparhant)
15. Kisapáti	35. Bonyhád
16. Badacsony–Köböl-kút	36. Simonfa
17. Bődöskútpuszta	37. Pécs–Makárhegy
18. Pölöske	38. Bozsok
19. Kiliti	39. Mohács
20. Torvaj	40. Puszta–Babót
21. Csabapuszta (Tab)	41. Drassburg (Darázsfalva)
	42. Wöllersdorf

37. (–39.) Szabálytalan alakú öntörögök. 3 db. Ltsz. 54.214.36; 54.214.37; 54.214.38. (3. kép 21–23)

Kincsleletünk legrégibb formája az öntött bordás karperec töredéke. (2. kép 14) A halomsíros kultúra fémművességének tipikus darabja, így a késő bronzkorra mutat.⁴ Elterjedése igen széleskörű, a halomsíros kultúra egész területén ismert,⁵ hazánk területén is több helyen került elő.⁶ Helyi készítését a soltvadkert-i öntőminta bizonyítja,⁷ melynek időbeli meghatározására elfogadjuk F. Petres Éva megállapítását (Reinecke BD)⁸. Leletünk korának pontos meghatározását csupán hiteles sírlelettel lehet kielégítően bizonyítani; hazai lelőhelyeink közül leginkább a Mosonszolonokon előkerült feltételezett sírok anyagával.⁹ Az itt előkerült karperec töredéke pontos analógiája a leletünkben levő darabnak.

A mosonszolonoki anyag időrendjét Kőszegi Frigyes határozta meg, összevetve a kerámiaformákat és bronz-típusokat a hazai és külföldi lelőhelyek anyagával.¹⁰ Ennek alapján a lelet korát a BD vége és a HA első fele közé teszi.¹¹

Már a késői bronzkori Koszider típusú kincsleletekben is előfordul a lemezes bordás karperec.¹² Koravaskori kincsleleteink közül – melyek leletanyaga hasonló jellegű az ebergőciével – a sióagárdi¹³ és székesfehérvári¹⁴ kincsekben is megtaláljuk e típust.

Mindezeket összevetve tehát a BD és HA elején továbbélő halomsíros népeességhez köthetjük a lemezes bordás karperecet.

A kincsben levő két szárnyasbaltá töredéke (2. kép 4–5) szintén alkalmas pontosabb időrend meghatározására. Ez az ún. „terramare típus” igen elterjedt Itáliában¹⁵ és Közép-Európában. A Dunántúl területén előkerült kincsleletekben is megtaláljuk legalább egy-két töredékét vagy ép példányait. (Simonfa,¹⁶ Kiliti,¹⁷ Bakony-Somhegy,¹⁸ Bődöskútpuszta,¹⁹ Kurd,²⁰ Felsőszentlászli,²¹ Uzd,²² Bonyhád vid.,²³ Csabapuszta,²⁴ Sióagárd,

⁴ Uo. 165.

⁵ Bóna, I., Chronologie der Hortfunde von Koszider-Typus. Acta. Arch. Hung. 9 (1958). A típus elterjedéséről a 139–142 jegyzetek alatt ír.

⁶ Hampel J., A Bronzkor emlékei Magyarhonban (Bp. 1886) CXXXV. t. 4, 11.

Banner J., Arch. Ért. 1944–45. XII. t. 37, 39.

⁷ Gazdapusztai, Gy., Acta. Arch. Hung. 9 (1959) 272., VI. t. 7.

⁸ F. Petres É., FA 12 (1960) 21. jegyzet magyarázó szövege; Bóna, I., Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica (Bp. 1959).

⁹ Sőtér Á., Arch. Ért. 12 (1892) 207–., III. t. 14.

¹⁰ Kőszegi, F., i. m. 159.

¹¹ Uo. Időrendi meghatározását a 247–251 sz. jegyzetei alatt felsorolt munkák alapján végezte.

¹² Bóna, I., i. m. 5. kép. 17.

¹³ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas (Marburg 1951) XLIII. t. 22–40.; Kőszegi F., i. m. 160, 165.

¹⁴ Holste, F., i. m. XXII. t. 32–38.; Kőszegi, F., i. m. 160, 165.; F. Petres É., i. m.

¹⁵ Montélius, O., La civilisation primitive en Italie. (Stockholm 1895) Serie B. III–V. t., Peschiera.

¹⁶ Kohlbach B., Arch. Ért. 20 (1900) 79.

¹⁷ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 4., 6–9. kép.

¹⁸ Holste, F., i. m. XXIII. t. 12–18.; Hampel J., i. m. II. t. 6.

¹⁹ Kuzsinszky B., i. m. 109., 149. kép.

²⁰ Wosinszky M., Tolna vármegye története. I (Bp. 1896) CIX–CXII. t.; 454.; Uo. Arch. Ért. 15 (1895) 97.

²¹ Miske K., Arch. Ért. 19 (1899) 60–.,

²² Holste, F., i. m. XLII. t. 22–33.

²³ Wosinszky M., Arch. Ért. 10 (1890) 29–.; Uo. 381–., XLV–LXVII. t.

²⁴ Holste, F., i. m. XXXVI. t. 8–24.; Hampel J., i. m. II. t. 20.

Leányvár,²⁵ Kisapáti,²⁶ Pölöske,²⁷ Rinyaszentkirály,²⁸ Kér,²⁹ Koroncó-Bábot.³⁰

Csehszlovákia területéről A. Stocky közölt leletünk-höz hasonló középsőszárnyállású baltákat, fókusan az ún. „italische Kerbe”-vel. Ezek a halomsíros kultúra lelőhelyeiről és hasonlókorú kincseletekből származnak.³¹

A szomszédos Burgenland Halstatt A korú kincseleteit R. Pittioni foglalta össze. A legkorábbi Urnenfelder kultúra — Baierdorf—Velatice csoport — fémtípusait tartalmazó drassburgi³² és wöllersdorfi³³ kincsekben találunk hasonló szárnyasbaltákat. A Velatice csoport ideje viszont párhuzamosítható a dunántúli továbbélő halomsíros kultúra I–II fázisával, majd az ezeket követő legkorábbi hazai Urnenfelder-jellegű válikultúra I. periódusával, (BD—HA).³⁴

A típusal kapcsolatos időrendi és elméleti kérdésekkel több kutató foglalkozott, s megállapításai fedik egymást az eltérő területekre vonatkozóan. Foltiny Magyarországra vonatkozóan a BD—HA idejére keltezi a típust, s bizonyítékul a már fent említett koravaskori kincseleteket idézi.³⁵ Reinecke a középső szárnyállású baltát a korai Hallstattkorba helyezi (a nyelnyúlványos karddal együtt).³⁶ F. Holste széleskörű összehasonlító munkát végzett az Urnenfelder kultúra régebbi és fiatalabb fázisához tartozó fémtárgyak szétválasztására. Élesen elkülöníti a HB korú raktárleletekben gyakori felsőszárnyállású szárnyasbaltát a leletünkben is megtalálható formától.³⁷

A legújabb hazai kutatást figyelve, ismét Kőszegi munkájához kell fordulnunk. A Dunántúl továbbélő halomsíros népességét kutatva a Koroncó-Bábotán³⁸ feltárt telep és temető anyagának vizsgálata során megállapított BD—HA 1 közti időhatár igen fontos számunkra.³⁹ Az itt előkerült kisebb kincslelet ugyanis minden valószínűség szerint a telep korát zárta le, és így meghatározza a benne található fémtípusok ante quem-jét is. A kincslelet darabjai: íveltélű lándzsacsúcs, „terramare” szárnyasbalt, nyelnyútványos kard, Peschiera tör. A bizonyítékok ellenőrzésére elég csupán a Peschiera török időrendi helyzetét megvizsgálni,⁴⁰ s az eredmény itt is a BD—HA 1 időszakot adja.⁴¹

A tokosbalták időszéri meghatározása már sokkal körülményesebb, mivel nagyszámú változataik nagy területeken elterjedtek, s rendszerbe foglalásuk nagyon nehéz lenne. Valamennyi dunántúli HA-korú kincslelet-

ben megtaláljuk ép vagy töredékes példányait.⁴² Megállapíthatjuk, hogy a fent említett depotokban, leletünk darabjaival együtt, (2. kép 7) egy típusúhoz tartozókat találunk. E forma összes változata élesen elválasztható a Hallstatt B korú leletekben és kincsekben szereplő ún. „Passau” tokosbaltától.⁴³

Foltiny a többi bronzkori fémtípusok között a tokosbaltákkal is foglalkozott.⁴⁴ Leletünk típusát munkája alapján a plasztikus díszítésű fül nélküli formához sorolhatjuk. Ezt a Hallstatt A periódusra keltezi. Ezek alapján tehát kincsleletünk tokosbaltája sem mond ellent az eddig felállított időhatároknak (BD—HA).

Időben csatlakozik tokosbaltánkhoz leletünk tokosvész töredéke (2. kép 6). Kincsleleteink közül még a szárazdi és síógárd-leányváriak⁴⁵ van hasonló bronzeszköz. E típusra vonatkozóan is Foltiny munkáját idézzük.⁴⁶ Idejét általánosan a koravaskorra teszi, s közül is több darabot a Kárpát-medence területéről, melyek leletünkkel kapcsolatba hozhatók.⁴⁷

A pontos időmeghatározásban kincsleleteinkre vagyunk utalva, mivel hazai telep- és temetőanyagunkban ez ideig ismeretlen ez a bronztárgy. Ha áttekintjük mind a szárazdi, mind a síógárd-leányvári kincsleletet vagy a tárgyalandó ebergőci raktárlelet eddig ismert darabjait, egyöntetűen a BD—HA időszakot mutatják (tokosbalt, szárnyasbalt). Tovább haladva kiragadjuk pl. a szárazdi kincsből a tokosvész egyik kísérő darabját, a lándzsacsúcs csüngőt, s meghatározzuk korát, hasonló képet kapunk. Foltiny ezt az ékszerformát a tipikus urnasíros fémek közé sorolja, s egész Közép-Európára meghatározza kiterjedését.⁴⁸ Idejének legdöntőbb meghatározója mégis az, hogy Ausztriából hiteles síregyüttesben is ismerjük.⁴⁹

A Dunántúl területén több kincsleletén kívül időhatározó lelőhelyről, Csabrendekről⁵⁰ ismerünk ilyen ékszert. A lelőhely újszerű értékelése és meghatározása Kőszegi Frigyesztől származik.⁵¹ Szerinte BD—HA időhatárok közé tehető. E bizonyítás alapján tehát elfogadhatjuk leletünk tokosvészének korát is a fent meghatározott időre, mivel egy kincsből fordul elő a két tárgytípus.

Sokkal könnyebb a helyzetünk a nyelnyútványos kardtöredék esetében (2. kép 3). A többi hasonló korú kincsleletben is gyakori forma ez (Kisapáti, Kér, Csabapuszta, Bozsák⁵², Síógárd—Leányvár, Kiliti, Oroszi,⁵³ Nagykajdacs,⁵⁴ Koroncó).

²⁵ Holste, F. i. m. XLII. t. 1–21.

²⁶ Darnay K., AK 22 (1899) 9., III–VI. t.

²⁷ Lipp V., Arch. Ért. 7 (1887) 56–.; Széchenyi B., Arch. Ért. 7 (1887) 57–.

²⁸ Hampel J., Arch. Ért. 15 (1895) 103–., 110.

²⁹ Melhárd Gy., Arch. Ért. 6 (1886) 223–.; Hampel J., Bronzkor... CXVIII., CXIX. t.

³⁰ Bottyán Á.—Mithay S., GySz (1940) 174–.; Mithay S. Bronzkori kultúrák Győr környékén. I. (Győr 1942) 31–., XVIII. t. 6–9.

³¹ Stocky, A., La Bohème à l'âge du bronze (Prága 1928) a) XXXII. t. 9. A smedrovi depotból ismerünk egy darabot. A kincslelet a halomsíros kultúra fémait tartalmazza. b) XXV. t. 13. Luzern közeléből közöl halomsíros leletekből egy szárnyasbaltát.

³² Pittioni, R., Urgeschichte des Österreichischen Raumes (Wien 1954) 412., 285. kép. Drassburg.

³³ Uo. 414., 287. kép. Wöllersdorf.

³⁴ Kőszegi, F., i. m. 176–181. Relatív és abszolút időrend. Ezt az időbeosztást Kőszegi Frigyes állította fel.

³⁵ Foltiny, I., Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens (Bonn 1955) 84., 56–57. t.

³⁶ Reinecke, P., Der Bronzedeput von Hallstatt in Oberösterreich. WPZ 21 (1934) 10., 2. kép.

³⁷ Holste, F., Zur jüngeren Urnenfelderzeit im Ostalpengebiet. PZ 26 (1935) 60., 2. kép b. c. d.—Pullach. 1. kép b.—Passau; d.—Landshut, Höglberg.

³⁸ Mithay S., i. m. 33. — Kincslelet XVIII. t.

³⁹ Kőszegi, F., i. m. 142–143.

⁴⁰ Peroni, R., Badische Fundberichte 20 (1956) 73–79.

⁴¹ Kőszegi, F., i. m. 138–139. Peroni munkájának hazai leletekre vonatkozó értékelése.

⁴² Többek között: Uzsavölgy, Kér, Pusztá Babot, Oroszi, Rinyaszentkirály, Simonfa, Kurd, Székesfehérvár stb. Mivel igen elterjedt forma, felsorolásában nem törekszik teljességre. L. térképmelléklet; Lázár J., A magyarországi korai vaskor történetének kérdései AT 3 (1956) 1–. Térképünk a második ábra figyelembevételével készült.

⁴³ Holste, F., Zur jüngeren... 60., 1. kép c.

⁴⁴ Foltiny, I., i. m. 87–.

⁴⁵ Holste, F., Hortfunde... XXI. t. 35–52; XXII. t. 16–19.

⁴⁶ Foltiny, I., i. m. 103–.

⁴⁷ Uo. Párhuzamok leletünk tokosvészjére. Bodaló (Bereg m.) 70. t. 7. — Borjas (Torontál m.) 70. t. 12. — Bonyhád (Tolna m.) 70. t. 8.

⁴⁸ Uo., 17., II. t. 16., 20–22.

⁴⁹ Szombathy, J., Præhistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich (Berlin 1929) XVI. t. 6.

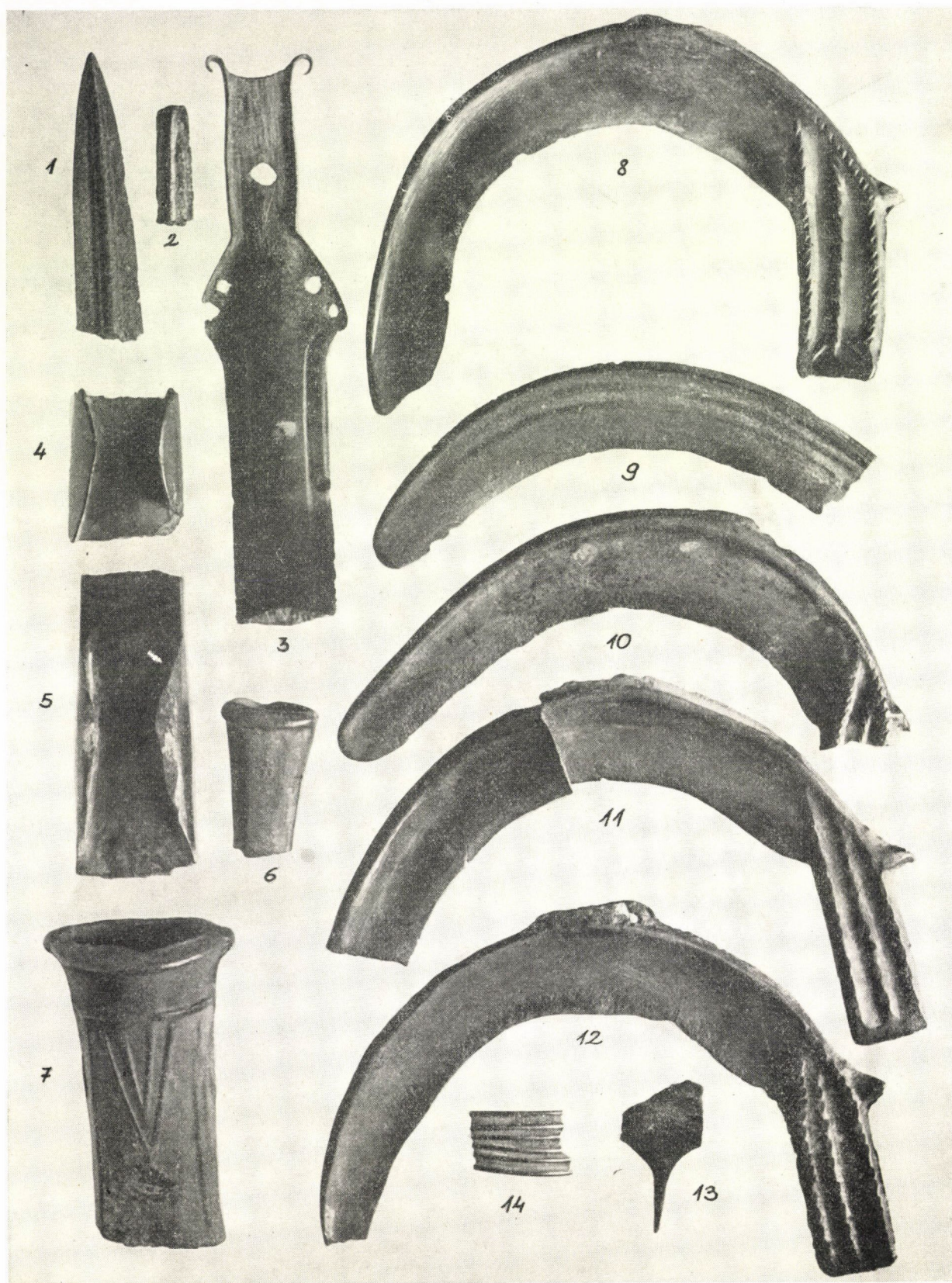
⁵⁰ Darnay K., AK 22 (1899) XIV. t. 26.

⁵¹ Kőszegi, F., i. m. 138.

⁵² Hampel J., Arch. Ért. 2 (1882) 300–., I., IV. t.

⁵³ Melhárd Gy., Arch. Ért. 6 (1886) 232.; Ingwald U., Arch. Ért. 4 (1884) 200–204.

⁵⁴ Holste, F., Hortfunde... XXXII. t. 8–15.; Hampel J., Bronzkor... II. 97.

2. kép. Az ebergőci koravaskori kincslelet
 Рис. 2. Клад раннего железного века в Эбергёце
 Fig. 2. La trouvaille du premier âge du Fer, d'Ebergőc

A közép-európai és hazai anyag összevetését ez esetben is elvégezzük. Csehszlovákia területéről halomsíros leletegyüttesből ismerünk leletünkhöz hasonló darabot.⁵⁵

A halomsíros kultúra thüringiai csoportjának összefoglalásában Feustel közöl rokon nyélnyújtványos kardot,⁵⁶ s foglalkozik e típus általános kronológiájával is.⁵⁷ Megállapítása a BD időszakot eredményezte.

Foltiny is meghatározza a típus időrendjét, s számunkra fontos az, hogy az „ante quem-et”, a Montelius IIb, ill. Reinecke C periódusra teszi.⁵⁸ Szerinte ezek a formák fejlődnek HA időszak felé. Bizonyító anyagában párhuzamot a szomolányi⁵⁹ és sajógömöri⁶⁰ darabokban láthatunk az ebergöci kardtörödekhez.

A nyélnyújtványos kardok legmodernebb összefoglalását D. Cowen végezte el.⁶¹ Törödekünkhöz hasonlókat az általa összeállított legkorábbi urnasíros kardok között találunk.⁶² A főleg sírleletekkel datált típus a BD és HA átmenet idejére teszi.

Hazai leleteink közül fontos a koronói kincsben előkerült darab, mivel az egész telep és temető kora pontosan keltezhető a már fent említett időre.⁶³ Mosonszolnokon a feltételezett síranyagban kardunk pontos megfelelőjét találjuk meg.⁶⁴ A lelőhely időrendjét már a lemez bords karperec tárgyalásánál érintettük, ami természetesen érvényes a most tárgyalt típusra is, (BD—HA 1).

Kincsleletünk legnagyobb részét a nyélnyújtványos sarlók alkotják. (Több ép és sok törödek.)

Általában a sarló típus későbronzkori forma, igen elterjedt Itáliában és Közép-Európában egyaránt. Itáliában a késő terramerekből ismerjük.⁶⁵ Csehszlovákiában a Knoviz kultúra anyagában ismert forma; kincsleletekben találjuk.⁶⁶ Burgenland területéről a már előzőekben is említett drassburgi⁶⁷ és wöllersdorfi⁶⁸ kincsleletekből ismerünk hasonló típusokat; kulturálisan a Baierdorf—Velatice csoporthoz tartoznak. A coblenzi kincsleletben együtt találjuk a nyélnyújtványos sarló típusunk törödekét a már időben meghatározott terramare szárnyasbaltával és tokosbaltával. Ezt a leletet E. Sprockhoff a HA horizonthoz kapcsolja.⁶⁹

Az Alsó-Bajorországi Mellersdorfi kincsleletből ismerünk még hasonló nyélnyújtványos sarlókat.⁷⁰ A lelet közölje F. Holste a későbronzkori és az urnasírok kultúrája fiatalabb időszakára helyezi a lelet korát.

Hazai lelőhelyeink közül a már a későbronzkort lezáró Koszider-típusú kincsleletek egyikében megta-

láljuk a nyélnyújtványos sarlót.⁷¹ Koravaskori raktárleleteinkben gyakran előforduló darab (Újszőny,⁷² Murga,⁷³ Pécs-Makárhegy,⁷⁴ Szárazd, Nagykajda,cs, Törökkoppány,⁷⁵ Simonfa, Rinyaszentkirály, Oroszi, Kér, Uzsa-völgy,⁷⁶ Gyermely,⁷⁷ Hanth,⁷⁸ Lengyeltóti II.⁷⁹

Kincsleleteinken kívül a Dunántúl területén Győr környékéről ismerünk típusunkba tartozó darabokat.⁸⁰

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy típusunk legkésőbb a HA korú leletekben fordul elő. Ezt még alátámasztja F. Holste kutatási eredménye is, amely szerint a forma jól elkülöníthető a fiatalabb urnasíros sarlótípustól.⁸¹

A kincsleletünkben szereplő két lándzsacsúcs (2. kép 1—2) törödek (Ltsz. 54.214.27.) pontos formái hovatartozásának megállapítása nem könnyű feladat. Feltételezhetően mind a kettő ívelt élű, köpűs lándzsához tartozott. Elterjedése igen széleskörű, hazánk területén és a környező országokban mindenütt gyakori forma. Az előbbieken már említett dunántúli kincsleletek többségében előfordul (Rinyaszentkirály, Bonyhád, Kér, Pölöske, Pécs-Makárhegy, Orczi stb.).

A típust megtaláljuk az ausztriai drassburgi kincsben, ahol már jól keltezett darabokkal fordul elő,⁸² (nyélnyújtványos sarló, szárnyasbalt).

F. Holste Krottenthalból közöl hasonló ívelt élű lándzsahegyet s a lelet kapcsán foglalkozik a típus kronológiájával is. Hampel magyarországi leleteire is hivatkozik, s idejét a késő bronzkor—koravaskor átmeneti szakaszára teszi.⁸³

Egész az északi területekig kísérhetjük lándzsatípusunk elterjedését. E. Sturms összefoglaló munkájában pontos analógiát is találunk hazai leleteinkre.⁸⁴ A szerző a lándzsák időrendjét Montelius II—III periódusokra teszi, ami Magyarországon a legújabb kronológiai felosztás szerint megfelel a Késő Bronzkor 1, 2, az Átmeneti Korszak (Reinecke B, D) és a HA 1 idejének.⁸⁵

Foltiny is foglalkozik a típussal, de időrendi meghatározása igen óvatossá, — általánosan csak a koravaskor meghatározást adja.⁸⁶ Közölt példányaiban viszont jó néhány darab összevág leletünk formájával.⁸⁷

A Dunántúl területén több olyan lelőhelyről ismert az ívelt élű lándzsacsúcs, melyek mindegyikének pontos kor meghatározó szerepe van. Ismerjük a mosonszolnoki feltételezett síranyagból,⁸⁸ a csabrendeki telep és temető anyagából,⁸⁹ s végül a koronói telepen talált

⁵⁵ Stocký, A., i. m. Houtska. XXVII. t. 1.

⁵⁶ Feustel, R., Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarza (Weimar 1956) XL. t. 1. — Steufdorf.

⁵⁷ Uo. 54—57.

⁵⁸ Foltiny, I., i. m. 63—.

⁵⁹ Uo. 38. t. 3.

⁶⁰ Uo. 38. t. 4.

⁶¹ Cowen, D., Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzugenschwerter in Süddeutschland und den angrenzenden Gebieten. BRGK 36 (1955) 52., 156.

⁶² Uo. II. fejezet. — 66. kép 2. Wenzinger; 67. kép 3 Reutlingen: A sír IV. 1. — B sír XII. 8. V. t. 2—4. Wenzinger típus: 2. Riegersburg (Graz), 3. Mellersdorf (Bamberg), 4. Bellevue (Genf).

⁶³ Kőszegi, F., i. m. 142—143.

⁶⁴ Sötér Á., i. m. II. t. 3.

⁶⁵ Montelius, O., La civilisation primitive en Italie. I (Stockholm 1910) V. t. 10, Peschiera.; Kőszegi, F., i. m. 354. j.

⁶⁶ Stocký, A., i. m. A Kosmonosy depotból 3 db. analóg nyélnyújtványos sarlót ismerünk. XLII. t. 1—3.

⁶⁷ Pittioni, R., i. m. 412., 285. kép. 1—11.; Uo. 414., 287. kép 1—4.

⁶⁸ Sprockhoff, E., Das Lausitzer Tüllenbeil. PZ 34—35 (1949—50) 94., 22. kép Coblenz (6).

⁶⁹ Holste, F., Der Bronzefund von Winkelsass—Mellersdorf, Niederbayern. Bayer. Vorgeschichte, Bl. 13 (1936) 1—23., III. t. 51—68.

⁷⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) XXII. t. 10., Koszider II., 120—156.

⁷¹ Hampel J., Bronzkor... CXXV. t.

⁷² Wosinszky M., Tolna vármegye... 480., CXIII., CXIV. t.

⁷³ Mozsolics A., Arch. Ért. 76 (1949) 26—., XVII—XXI. t.

⁷⁴ Hampel J., Bronzkor... CXVII. t. 4., 13—17.

⁷⁵ Darnay K., Arch. Ért. 30 (1910) 426.

⁷⁶ Vásárhelyi J., Arch. Ért. 9 (1889) 62.

⁷⁷ Wosinszky M., Tolna vármegye... 437., LVI. t. 1—15.

⁷⁸ Kuzsinszky B., i. m. 24., 30—32. kép.

⁷⁹ Török Gy., Dolg 16 (1940) 57—., I—II. t.

⁸⁰ Mithay S., i. m. 33. Párhuzamok: Koronóc: XII. t. 10; Koronóc—Bábota: XIX. t. 9; Győrszentmárton: XVIII. t. 2.

⁸¹ Holste, F., PZ 26 (1933) 65—., 2. kép 9.

⁸² Pittioni, R., i. m. 412., 285. kép. 12—13.

⁸³ Holste, F., Ein Prunkbeil von Lignières. Germ 25 (1941) 162., XXIII. t. 2.

⁸⁴ Sturms, E., Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum. (Berlin 1936) 27—., XIX. t. a.

⁸⁵ Bóna, I., i. m. 223. Kronológiai összehasonlító táblázat.

⁸⁶ Foltiny, I. i. m. 76.

⁸⁷ Uo. Párhuzamok: Pozsony, 51. t. 10; Bonyhád: 50. t. 3; Aranyos: 52. t. 2.

⁸⁸ Sötér Á., i. m. I. t. 4.

⁸⁹ Darnay K., AK 22 (1899) XII. t. 11.

3. kép. Az ebergöci koravaskori kincslelet
 Рис. 3. Клад раннего железного века в Эбергёце
 Fig. 3. La trouvaille du premier âge du Fer, d'Ebergöc

kincséből.⁹⁰ E leletek kapcsán foglalkozott Kőszegi a lándzsacsúcsok kérdésével, s idejüket az urnasírok korának kezdeti szakaszára határozta meg.⁹¹

Leletünk bronz pánt töredékének (2. kép. 13) meghatározása még nem teljesen megoldott⁹² (Ltsz. 54.214. 25.). A hasonló korú dunántúli leletekben párhuzam nem található. Feltevésünk az, hogy esetleg lemezes bronz öv vagy karperec töredéke lehet, bár a Villanova övek között sem találtuk meg megfelelőjét.⁹³ Leletünk korát ez nem befolyásolja, mert ha valóban övhöz vagy karperechez tartozó darab volt, úgy szintén a kora Halltatt időkre keltezhetjük.

Mindezek után megállapíthatjuk, hogy kincsleletünk a lemezes bordás karperec, a tokosbalt, a terramare típusú szárnyasbalt, a nyélnyújtványos kard, sarló és ívelt élű lándzsahegy alapján a dunántúli tovább élő halomsíros népesség emlékanyagához kapcsolható s korban a BD—HA időszakra tehető. Abszolút időben ezek szerint elrejtése i. e. 11. század táján történhetett.⁹⁴ Történeti háttérét az urnasíros jellegű benyomulásban láthatjuk, a Dunántúl területére, mely megszüntetve az ez ideig tovább élő halomsíros lakosság önállóságát, új színezetű, nagyjából egységes kultúrát teremtett területünkön.

Bándi Gábor

FRÜHEISENZEITLICHER SCHATZFUND VON EBERGÖC

Auszug

Der hier besprochene Depotfund gelangte im Jahre 1924 in den Besitz des Ferenc Liszt Museums in Sopron. Von den Umständen, unter denen der aus 41 Bronzegegenständen bestehende Fund geborgen wurde, ist uns nur so viel bekannt, dass sich dieselben in einem Tongefäß befanden, das aber noch an Ort und Stelle zerbrach.

Es handelt sich hier um einen Depotfund. Die Hackensicheln, Lappenbeile, Tüllenbeile, das Griffzungenschwert, die Lanzen spitzen, gerippten Armreifen sind in Bruchstücken vorhanden.

Das älteste Stück des Fundes, der gegossene, gerippte Armreifen (Abb. 2, 14) gehört zu den typischen Bronzearbeiten der Hügelgräberkultur. Die Datierung erfolgt an Hand der Analogien von Soltvadkert und Mosonszolnok auf die BD—HA-Zeit.

Das geflügelte Lappenbeil vom Typ »Terremare« (Abb. 2, 4—5) finden wir ebenfalls weit verbreitet. Mit seiner Chronologie befassten sich: P. Reinecke, B. Pittioni, I. Foltiny und F. Holste. Für uns ist die Feststellung von F. Holste massgebend, laut der sich unser Typ von den obengeflügelten Lappenbeilen der HB-Epoche zu unterscheiden ist.

Hier in Ungarn befasste sich Fr. Kőszegi mit diesem Beiltyp und weist auf seine Beziehungen zu dem Kulturkreis des in Transdanubien weiterlebenden Hügelgräbervolkes hin. Er datiert es auf die Zeit zwischen BD und HA.

Auch das Tüllenbeil unseres Fundes gehört den Typen der HA-Zeit an (Abb. 2, 7). Diese Form lässt sich von dem Tüllenbeil vom s. g. »Passau«-Typ der HB-Epoche gut unterscheiden.

Auch der Tüllenmeissel (Abb. 2, 6) gehört zeitlich dem Gesamtfund an und lässt sich auf die Früh-Hallstattzeit setzen. Er kommt in Mitteleuropa und in den aus dieser Zeit stammenden ungarischen Schatzfunden gleicherweise vor.

Das Griffzungenschwert (Abb. 2, 3) erscheint ebenfalls häufig in unseren Schatzfunden. In der Tschecho-

slowakei ist uns das Griffzungenschwert aus der Zeit der Hügelgräberkultur bekannt. Auf Grund der zusammenfassenden Arbeit von D. Cowen können wir auch diese Waffe den ältesten Urnenfelder-Metallerzeugnissen anknüpfen, chronologisch in die Übergangszeit von BD—HA einreihen.

Den überwiegenden Teil unseres Fundes machen die Hackensicheln aus. Dieser Typ ist im allgemeinen eine spätbronzezeitliche Form und war in ganz Mitteleuropa verbreitet. (Sie fand sich bereits in einem der Schatzfunde vom Typ Koszider.) Auch in den früheisenzeitlichen Depotfunden erscheint diese Form häufig. F. Holste Feststellung bezeugt ebenfalls, dass sich dieser Typ von den Sichelformen der jüngeren Urnengräberkultur absondern lässt.

In unserem Schatzfund befinden sich auch zwei Bruchstücke von Lanzen spitzen (Abb. 2, 1—2). Sie gehören der Gruppe der Lanzen mit bogenförmiger Spitze an und sind in den früheisenzeitlichen Schatzfunden Transdanubiens häufig auffindbar. Diesen Typ datiert F. Holste in die Übergangszeit zwischen Spätbronze- und Eisenzeit. In Transdanubien wurden sie in Fundorten, deren Chronologie uns bekannt ist, geborgen, u. zw. in Koroncó, Mosonszolnok und Csabrendek. Fr. Kőszegi datiert diese Fundorte und auch die Lanzen spitzen in die BD—HA-Zeit.

Aus alldem geht hervor, dass wir auf Grund der oben besprochenen Stücke unseren Schatzfund dem Denkmaltgut des in Transdanubien weiterlebenden Hügelgräbervolkes zuteilen können, und zwar in die Zeit um BD—HA 1. Das Verbergen des Schatzes erfolgte wahrscheinlich im XI. Jhdt. v. u. Z., als das Volk der Urnengräber in den transdanubischen Raum eindrang, um dann nach der Unterwerfung des Hügelgräbervolkes in diesem Gebiet eine neuartige, im grossen und ganzen einheitliche Kultur zu schaffen.

G. Bándi

⁹⁰ Mithay S., i. m. XVIII. t. 8—9.

⁹¹ Kőszegi, F., i. m. 139—140. 142—143., 159.

⁹² Montelius, O., i. m. Serie B. VIII. t. 11., XII. t. Darabunkhoz nagyságban is megfelelő két bronzkar-

perec elkeskenyített túszerű véggel.

⁹³ Kossach, G., PZ 34—35 (1949—50) 132—.

⁹⁴ Kőszegi F., i. m. 181. Relatív és abszolút időrend.

KÉSŐRÓMAI TÉGLASÍR SZEKSZÁRD-SZŐLŐHEGYEN

1959. év tavaszán a szekszárd-szőlőhegyi általános iskola parkjában, gyümölcsfa-ültetés közben téglasírra bukkantak (1. kép).

Mire a leletről a szekszárdi múzeum értesült, a sírt már megbolygatták (3. kép 1). A ház-formára megépített sír az iskola melléképületének É-i oldala előtt 35 méter távolságra feküdt, ÉK—DNy-i irányú tengellyel (2. kép 1). A sírfödél eredetileg háztetőszerűen egymásnak támasztott, peremes téglákból állott. Ezekből már csak a lábrész felőliek maradtak meg eredeti helyükön. A többi tetőcserép össze volt törve. A téglák méretei: 38×47 cm. A sírgödör tégláit láda formára rakták le. (4. kép 2) A téglasír hossza: Külső méret: 190 cm. Belméret: 173 cm.

1. kép. A szekszárd-szőlőhegyi ásátás területe

Рис. 1. Место раскопок в Сексард-Сzőлőхедь

Fig. 1. Le territoire des fouilles de Szekszárd-Szőlőhegy

Sírszélesség: Kívül 50, belül 42 cm. A téglasír belső magassága a tetőgerinc vonalától a fenékig 66 cm. A belső sírfelek szintjének mélysége a jelenlegi felszíntől 107 cm.

A sírban fiatal férfi erősen korhadt állapotban levő csontváza feküdt, koponyával ÉK, lábakkal DNy-i irányítás mellett. A váz hossza 147 cm, vállszélesség 37 cm. Hanyatt feküdt, arccal előre tekintve, nyújtott helyzetben.

Mellékletek:

A bal váll felett, szájnylásával a koponya irányába dőlve, közel az archoz csontkakúp alakú, vékony falú

üveg pohár feküdt (3. kép 2; 6. kép 6). Méretei: m: 10,8 cm, perem átm: 9 cm, fenék átm: 2,7 cm, vastagsága: 1,1 mm Ltsz: 60.499.4.

A jobb kulcscsont belső tövével, a mellcsontra csúsztatva, hagymadíszes bronz fibula (6. kép 1a—b). Mérete: h: 9,35 cm. Ltsz: 60.499.1.

A jobb térd mellett, annak külső oldalánál széles pengéjű vas kés, nyelnyújtványával a csípőcsont irányában, hegyével a lábfej felé (6. kép 4). Méretei: h: 12,4 cm; penge h: 8,95 cm, sz: 3,25 cm. Ltsz: 60.499.5.

Szorosan a kés mellett bronz csat, szíjfoglaló lemezzel, mellyel derékszögben behajlított állapotban került elő (5. kép; 6. kép 3a—b). Mérete: h: 5,4 cm. Ltsz: 60.499.2.

Bronz szíjvég, mely felső végével a csatkarikán feküdt, csúcsával a lábfej felé (6. kép 2a—b). Méretei: h: 5,6 cm, sz: 2,4 cm. Ltsz: 60.499.3.

Az alsó lábszárak tájáról, a fenéktéglák réseibe csúsztatva közepes megtartású bronz érem (6. kép 5).

A fordított csontkakúp alakú üveg pohár színe halvány világoszöld, felülete gyöngyházfényben irizál. A fenék visszanyomott, belül kis kúpot képez. Poharunk a kisárpási¹ későrómai sírok azon hasonló üvegedény típusaival mutat rokonságot, melyek keskeny fenékükön még megállnak, s melyek peremtöve köröskörül enyhén behomorodik, ugyanakkor a pohár szája kissé öblösödő. Több, a szekszárdihoz hasonló alakú üveg pohár került elő még a ságvári, későrómai sírokból is.² A szekszárdival teljesen azonos típusú, nagyméretű üveg pohár ismeretes Óbuda Kiscelesi úti későrómai temetőjének 5. számú sírjából.³

A sírből előkerült hagymafejes fibula túje csuklós szerkezetű, biztosító szerkezet nélkül. A fibula szárait oldalt egy-egy áttört kerek lyuk, felső részét kétoldalt 2—2 recézett szélű parkányocska díszíti. A három hagymafej tövét ugyanesak recézett, éles peremű gyűrű veszi körül. Ez a rovátkolt szélű dísz megismétlődik a kengyelnek láb-felőli tövével látható keskeny, három oldalra kiterjedő parkányon. A fibula kengyelének hátát balra dőlő, egymással párhuzamos, kissé nyújtott „S” alakú minták sora futja be, két párhuzamos vonal közé szorítva. Ez a lapon kiemelkedő motívum a lábrész hátán is megismétlődik. A lábat ezenkívül két végénél 4—4 bemélyedő köröcske díszíti. Ugyanakkor a láb két keskeny oldalának töve is díszített. A szekszárd-szőlőhegyi fibula, típusával, méreteivel, megnyúlt lábával az intercisai, 1926. évi ásátás XXIX. téglasírjának fibulájával mutat szoros rokonságot.⁴ Intercisa ezen sírját a IV. század második feléből származó érmek datálják. Egyébként az intercisai 57. sír mellékletei is — lemezes csat, levél alakú szíjvég, T fibula — a szőlőhegyi anyaggal rokon típusok. A kengyel hátának sajátos ornamentikájára Patek E. összefoglaló munkája XXIX. tábláján, a g. minta alatt találunk analógiát,⁵ valamint a kisárpási 54. sír fibuláján (l. 1. sz. jegyzet). A kengyel- és lábdísz megismétlődik a Budapest Hunor utcai későrómai leletanyagban előforduló egyik hagymafejes T

¹ Bíró E., Arch. Ért. 86 (1959) LIV. t. 3, 7.

² Radnóti A., Arch. Ért. 52 (1939) 148—164.

³ Sz. Póczy K., BpR 16 (1955) 41—87., 93. kép.

⁴ Paulovics I., AH 2 (1927) 1—128.; Oroszlán Z., Arch. Ért. XXXIX. (1920—22) 94.

⁵ Patek E., DissPann II. 19. (1942) 1—134.

fibula kengyelén.⁶ Ugyancsak rokonságot találunk a pécs-belvárosi, IV. századból való VI. számú sír hasonló ékszerével.⁷

A téglasír egyéltű vaskése a pécs-belvárosi temető-maradvány IX. sírjának tört hátvonalú, széles pengéjű, nyéltővises késével azonos típus.⁸

A bronzcsat karikája ovális, átmetszete félkör alakú. A háromszög átmetszetű pöcök ráhajlik a karikára. A pöcök nyelve rovátkolt díszű, míg lapos, kiszélesedő töve félhold alakú kivágást mutat.

A szíjfoglaló lemez megközelítően négyzet-, alsó keskenyebb fele téglalap alakú. Az összehajlítás által keletkezett két lapot a szíjrésnél a sarkokon átvert két bronz szögecs fogja össze. A lemezpárnak a csatkarikát átfogó hajlata gyűrűsen bordázott, szemben fekvő szélé — a szíjrés — a felső lapon finoman fogazott. A felső lap felületét a szélek mentén sűrűn bevert, apró, kettős köröcskékből álló, pontszerű sor szegélyezi. Ezen belül, bekarcolt körkeretben, körbe futó, fordított S alakú díszsor, majd újabb két sor köröcske következik, melyek a középpontból domborúan kiemelkedő s középső pontdísz viselő gomb körül csoportosulnak. A szekszárdi csatlemezőnek díszítése némileg rokonságot mutat az egyik intereisai csatával, amennyiben utóbbi szintén kissé nyújtott négyszög, széleit pontkeret szegélyezi.⁹ Középen két sor pontdísz egy középpont körül, párhuzamos körben helyezkedik el. Ilyen kidomborodó középprésszel ellátott az óbudai, niellódíszes, későrómai övgarnitúra csatjának lemeze is, de annak domború gombja középen visszanyomott.¹⁰

A bronz szíjvég levél alakú, egyenesen lenyírt vége a nyakrész két, félkörös, átlukasztott kiugrásáig behasítva. A hasítékot két bronz szögecs fogja össze.

Felső lapján bevert apró tojássor, mely a behasított rész felett négy köröcskében folytatódik, ill. fejeződik be. A tojássort kétoldalt félhold alakú, ugyancsak bevert apró díszsorok kísérik. Az oldalszélek mentén sűrűn beütögetett pontok sora fut le a levél csúcsának pecsétnyomóra emlékeztető gombdíszéhez. A szíjvég alsó oldalapját ugyancsak pontsor szegélyezi, a középprés azonban itt üresen maradt.

A csatnak és a szíjvégnek a sírban megfigyelt fekvéséből arra következtetünk, hogy utóbbi tárgy a csatkarikán átbujtatott nagyszíjvég szerepét tölthette be. A nagyobb részt oxidált felületű bronz érem IV. századi (II. Constantius).

1960. év őszén, esetleges további római kori sírok előkerülése reményében az iskola előtti sportpálya keleti szélé mentén egy hosszabb, míg északról a sírba merőleges irányú rövidebb kutatóárkot húztunk (2. kép 2a–b). Az északi árok meddőnek mutatkozott, a déli oldalon megvont pedig mindössze egy szabálytalan alakú, 3–5 cm vastag, meszes habarcsfoltot eredményezett, 28 cm mélységben, a téglasír közvetlen szomszédságában. Valószínű az egykori sírépítés maradványa (2. kép 5). Végül ugyanezen árok déli harmadában bronzkori telepnyomokra bukkantunk 30 cm-es mélységtől kezdődően (2. kép 6).

A szekszárdi Szőlőhegytől északra, Szekszárd felől a hegyekbe torkoló Csatári-völgy területén találta Wosinsky Mór ezen a környéken a legtöbb római kultúrnyomot (alapfalak, sírok, edények, pénzek stb.).¹¹ Wosinsky az ősi kelta várost: Aliscát a csatári völgybe helyezi. Szerinte itt volt az első római kolónia is. A római város csak később húzódtott volna fel a mai Szekszárd területére, az ún. „református negyedbe”. Azonban Ebes, a Szőlőhegy és Csatár téglasírjai arról tanúskodnak, hogy a későrómai időkig rómaiak által lakott maradt ez a terület is.

⁶ Bónis É., BpR 14 (1945) 561–570., 2. kép 6.

⁷ Török Gy., FA 3–4 (1941) 125–133.

⁸ Török Gy., i. m.

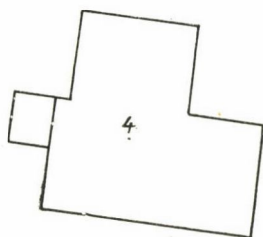
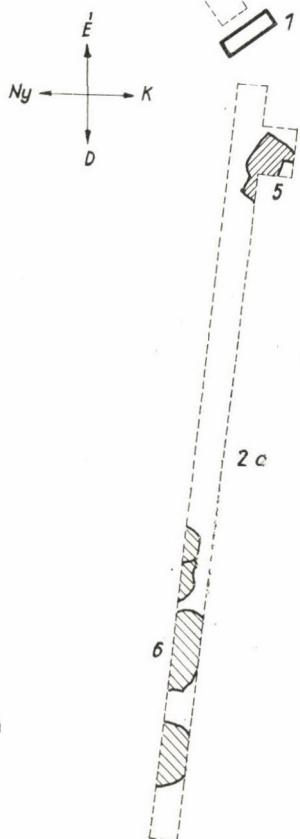
⁹ Intercisa II. AH 36 (1957) 100. kép 10.

¹⁰ Kovrig I., Pannonia (1939) XXIX. t.

¹¹ Wosinsky M., Tolna vármegye története, II (1896) 793.

- 1 = téglasír
2 a, b = kutató árkok
3 = ált. iskola épülete
4 = mellék épület
5 = meszes habarcs-folt
6 = bronzkori réteg

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 m

2. kép. A szekszárd-szőlőhegyi ásatás helyszínrajza
Рис. 2. План раскопок в Сексард-Сzőлőhegy
Fig. 2. Relevé de plan des fouilles de Szekszárd-Szőlőhegy

1.

2.

3. kép. 1—2. A szekszárd-szőlőhegyi téglasír feltárás előtt és alatt

Рис. 3. Могила из черепиц перед и во время раскопок в Сексард-Селёхеде

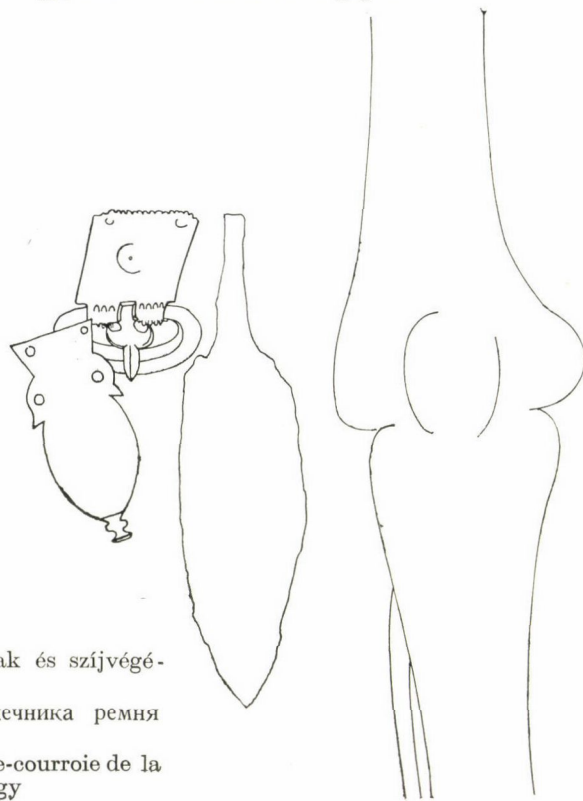
Fig. 3. La tombe de brique de Szekszárd-Szőlőhegy, avant et en cours de dégagement

4. kép. A Szekszárd-szőlőhegyi téglasír ládája DNy felől nézve

Рис. 4. Ящик могилы в Сексард-Селёхеде с юго-западной стороны

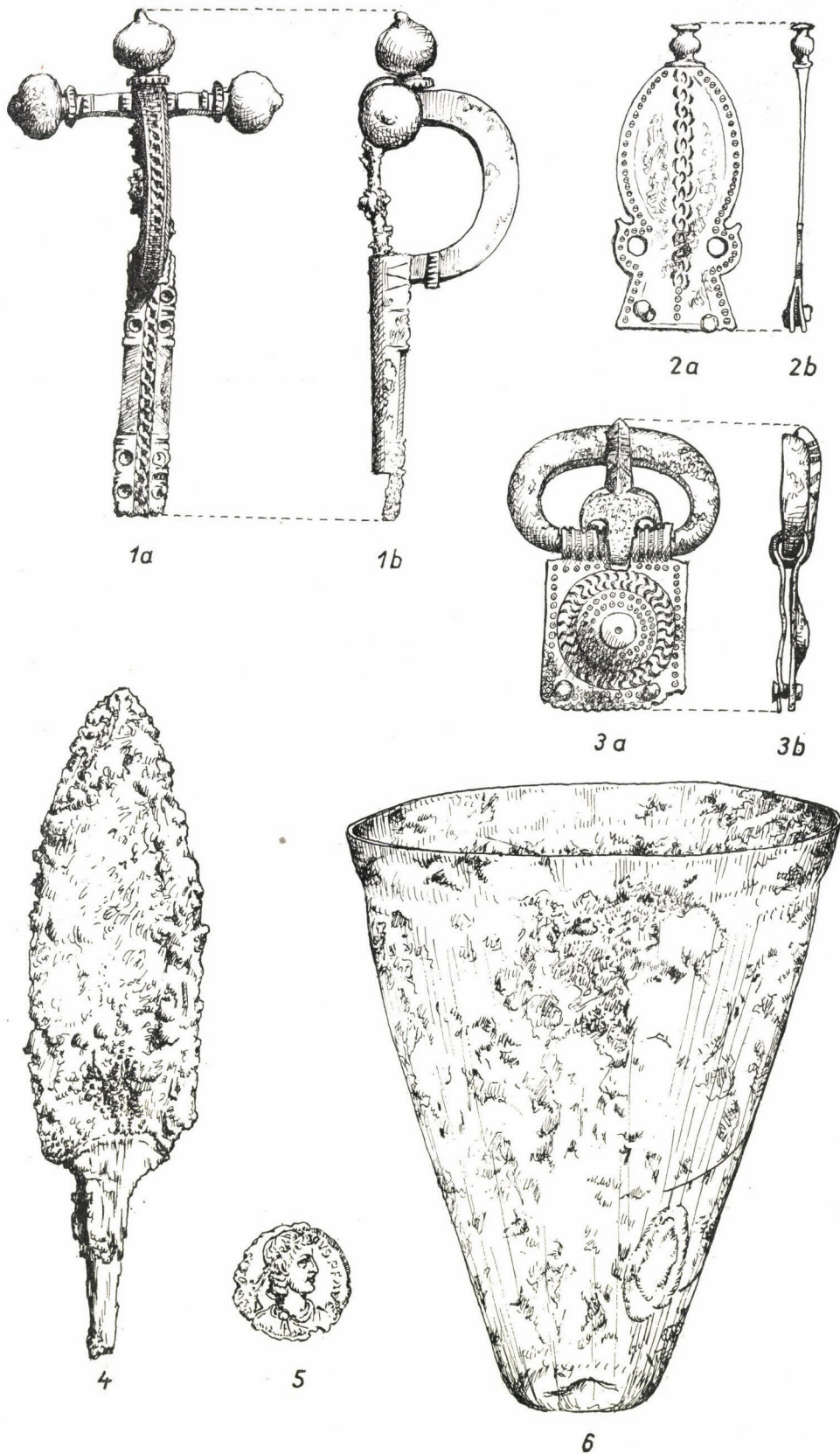
Fig. 4. La cuve de la tombe de brique de Szekszárd-Szőlőhegy. Vue du Sud-Ouest

5. kép. A szekszárd-szőlőhegyi sír csatjának és szíjvégének fekvése

Рис. 5. Расположение пряжки и наконечника ремня могилы в Сексард-Селёхеде

Fig. 5. La position de la boucle et du passe-courroie de la tombe de Szekszárd-szőlőhegy

6. kép. A szekszárd-szőlőhegyi sír mellékletei
 Рис. 6. Погребальный инвентарь могилы в Сексард-Сёльехеде
 Fig. 6. Le mobilier de la tombe de Szekszárd-Szőlőhegy

A szekszárd-szőlőhegyi téglasír feltárásakor ott tartózkodó Sallai Nándor (szőlőhegyi lakos) elmondta, hogy a szőlőhegyi iskolától déli irányban, mintegy kilométernyi távolságban levő, útmenti földjén 1959. év tavaszán sztalinyecceel dolgoztak, és „130 cm körüli mélységben” az itt feltárt sír tégláihoz hasonló anyagot forgattak ki. A Sallai által megjelölt hely: Liszcai István boggyiszlói lakos földje, az ún. „Görögszó” nevű szőlőhegy keleti lábánál fekszik, az országúttal párhuzamosan futó első dűlőút mentén. A kiforgatott s felerészben már szőlővel telepített parcellát bejárva, felszínén több római téglatöredéket figyeltünk meg. Valamennyi peremes tetőcserépből származik. (Téglasírok leszántott fedélrészei?)

Szekszárd-Szőlőhegyen és közvetlen környékén a közelmúltban egyéb római leletek is kerültek napvilágra:

A szőlőhegyi téglasír szomszédságában, attól ÉK-re létesült Újtelepen épült 1951-ben id. Papp Ferenc háza. A telken végzett földmunkák során Ny—K irányítású, égetett római kori agyageső vonulatot bontottak meg.

1958 tavaszán Almádi Sándor öcsényi lakos a szőlőhegyi iskola mögött nyugatra, mintegy 800 méternyi

távolságra eső Csurgó-dűlő Széki-féle földjén díszített bronz pálcika töredéket, a Csurgó-Lóakó nevű dűlőben pedig, a Góbölös és Matis-féle szőlők közös barázdájában kicsiny méretű terra sigillata tál talptöredékét találta.

A szőlőhegyi ált. iskola tanulója a Csurgó forrása felé és az Almási-erdő irányába vezető dűlőutak elágazása felett húzódó vízműépítésben 1960 őszén szürke terra sig. tál töredéket, vörösmázás római edényfenék töredékeit és egy vas árat találtak. Utóbbi tárgy megegyező típusa a kisárpási 116. sz., későrómai sírból került elő.¹²

A szőlőhegyi téglasír feltárásakor a közvetlen környéken végzett terepbejárás alkalmából, az iskola épületétől déli irányba vezető dűlőút mentén, az út bal oldalán, a szántóföldeken peremes római téglatöredékeket észleltünk.

Ezek a lelőhelyek hozzávetőlegesen 1 km sugarú körön belül helyezkednek el a szekszárd-szőlőhegyi iskola téglasírja körül, s arra engednek következtetni, hogy a hegyekből jövő forrásvizek közelében jelentős római telep virágzott i. sz. a IV. század folyamán is.

Mészáros Gyula

EIN SPÄTRÖMISCHES ZIEGELGRAB IN SZEKSZÁRD-SZŐLŐHEGY

Auszug

Im Frühjahr 1959 hat man im Park der Grundschule von Szekszárd-Szőlőhegy beim Baumpflanzen ein spätrömisches Ziegelgrab aufgeschlossen. Es bestand aus in Hausform zusammengestellten Ziegeln und war nordost—südwestlich orientiert. Es enthielt das Skelett eines jungen Mannes, mit reichen Beigaben. Oberhalb der linken Schulter war ein kegelstumpfförmiger Glasbecher, beim rechten Schlüsselbein eine Zwiebelkopffibel aus Bronze, neben dem rechten Knie lag ein Eisenmesser, neben diesem eine Schnalle und ein Riemenende aus

Bronze; beim Beckknochen fand der Ausgräber eine Bronzemünze des Constantius II.

Fundmaterial und Bestattungsweise sind denen aus den spätrömischen pannonischen Gräberfeldern bekannten ähnlich, so zum Kisárpási, Dunaujvárosi, Pécsi, Aquincumi, usw. Gräberfeld.

Eine Terraininspektion in der Umgebung des Grabes bewies, daß man beim Ackerbau das Gebiet eines ziemlich großen Gräberfeldes aufgewühlt hatte.

Gy. Mészáros

¹² *Bíró E.*, i. m. XLIX. t. 2.

ROSKA MÁRTON

1880 – 1961

Eredményekben gazdag, munkás, küzdelmes élet zárult le a legidősebb magyar régész, dr. Roska Márton, a történettudományok kandidátusa hosszas betegség után 1961. július 16-án bekövetkezett halálával.

1880. június 15-én született a Szolnok-Doboka megyei Magyarköblösön (Cubleșul Someș). Szamosújvári (Gherla) örmény fiúárvaházban töltött 8 év után kitűnő érettségivel 1900-ban iratkozott be a kolozsvári (Cluj) egyetem bölcsészettudományi karára a történelem-földrajz szakra. Itt figyelt fel rá Posta Béla, s éles meglátásával ősrégésznek szemelte ki. Posta mellett gyakornokoskodott Budai Árpáddal, Kovács Istvánnal együtt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjében. Az egyetem és a múzeum legszorosabb kapcsolatásabta megváltoztatásait: múzeumi működése az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtőjéhez, professzori működése a debreceni, kolozsvári, szegedi egyetemhez fűződik.

Gazdag munkásságának maradandó értékei ásatási és publikációs tevékenységében terebélyesedtek ki. „Igen sokat ásatam, s működésem nem terjed ki csak az ősrégészetre, hanem dolgoznom kellett más területen is. Szerelmem fő tárgya az ősrégészet maradt. Ezen a téren sikerült az erdélyi paleolitikum, mezolitikum, neolitikum, a rézkor, a bronzkor, a két vaskor kereteit felállítanom, és egy nagyobb munkában szerettem volna megfejteni a Kárpát-medence őskorának szőnyegén levő kérdéseit.”

Valóban úgy igaz, mint maga írja önéletrajzában; sokat ásatott, s a legelső között volt, akik a mai értéktétel szerint is tudományos szemlélettel az utókor számára mindig felhasználható módon végezték feltárásaikat. Elsők között valósította meg tudományszakunkban azt az alapvetést, hogy a történelem korai szakaszának kutatásában a tudományos feldolgozó munka alapja a tudományos módszerességgel végzett ásatás. A pécskai (Pecica) nagysánc mintaszerű feltárás és a bakonyi Pörgölhegyben végzett legutolsó ásatása között több mint 40 év telt el, s ezt az emberéletnyi időtartamot roskadásig kitölti a munka, a sok eredmény, amelyet nemcsak a román és magyar régészek, hanem a nemzetközi szakvilág valamennyi archeológusa felhasznál.

Tudományos munkássága régészeti vonatkozásban a paleolitikumtól a későközkorig csaknem minden kort

felőlel: Erdély, Alföld, Bánát keleti sávján. A paleolit és mezolit kutatás életművének egyik kiemelkedő területe. A század elején megindult paleolit kutatás erősen ösztönözte a geológiai kitűnően képzett fiatal kutatót, s lázas igyekezettel kutatta át az erdélyi, főleg a Hunyad megyei barlangokat; egymás után hozta felszínre a gazdag, bár kormeghatározásban problematikus anyagát. Az ősrégészet kézikönyve, Erdély őskora c. munkái olyan tankönyvek és összefoglalók voltak, amelyeken a fiatalabb régészgeneráció nevelkedett, s eltörölhetetlenül nyomták rá bélyegüket szinte valamennyiünk szemléletére és kutatására is.

A bronzkor-kutatás életművének másik kiemelkedő területe. Ásatási módszeressége e területen nyilvánult meg a leghatározottabban, és a már említett pécskain kívül ottományi (Otománi), gyulavarsándi (Varșand), Székudvari (Socodor), perjámosi (Periani) feltárásaival nemcsak iskolát teremtett, hanem azok lelkiismeretes, pontos tudományos becsületességtől áthatott feldolgozásával elősegítette a bronzkor szintézisének elkészítését. Több száz tanulmánya, leletközlése tanúskodik felfogásáról: publikálni, publikálni minél többet, hogy a rész-eredményekből bárki számára lehetőség nyíljen az összefoglalásokra. A nagy összefoglalóig nem jutott el, de azok a hatalmas repertóriumok, amelyekkel életpályáját megkoronázta, örök források maradnak. A Torma Zsófia gyűjtemény repertóriuma, de különösen az erdélyi régészeti repertórium bőséges tárházai egyes kérdések, korok történeti összefoglalói számára, de egyben a további terepmunkák kiadhatatlan forrásai is. A már közölt adatokon kívül tömören sűrítve beléjük a rendkívül gyakorlott, érettszemű kutató sokatmondó meglátásait s a további feltárások gazdag lehetőségeit.

Dolgos keze megszűnt írni, testét befogadta a föld, amelynek rögeit oly nagy ismerettel és gondossággal tárta fel. Munkája közöttünk él, s a Közép-Európát kutató régészek nem kezdenek úgy a maguk anyagához, hogy ne kelljen ismételt, újra szeretettel meghajolniuk Roska Márton emléke és eredményei előtt. Emlékét nagyon sokáig, életünkön messze túl megőrzi, elevenen tartják gazdag eredményei és munkássága.

Kerek József

HENRI BREUIL

1877 – 1961

Befejezte életét abbé Breuil, az őskőkorkutatás legkiemelkedőbb alakja 84 éves korában, két emberöltőn át végzett fáradhatatlan kutatómunka után.

Vele együtt szállt sírba a szakma hőskora: az úttörés, a rendszeralkotás, az alapok megépítésének időszaka.

Honfitársa, Boucher de Perthes 1847-ben írta meg munkáját, amelyben merészen állítja, hogy „az özönvíz előtt” az emberek durva kőeszközöket készítettek, amelyet ő a Somme terraszain talált meg. 1859-ben a tudomá-

nyos világ végre hitelt is ad ennek az állításnak, s megszületik az új tudomány: az őskörök régészete. A fejlődés kezdetben még lassú. 1879-ben azonban M. de Sautuola már őskőkori eszközök után kutat az Altamira barlangban, amikor kislánya felfedezi a csodálatos bölény-freskókat, de csak 1902-ben ismerik el általánosan felfedezésének addig mereven tagadott jelentőségét, és Cartailhac megírja cikkét „Mea culpa d'un sceptique” címmel.

Henri Breuil első dolgozatai ebben az izzó, vitákkal terhes légkörben jelentek meg 1899-ben, s már 1901-ben — a Cartailhac-cikket megelőzve — írta első munkáját barlangi sziklakarcokról. Ez időtől kezdve ír, utazik, és szinte halálának napjáig. Életmunkája közel félezer cikk, dolgozat és könyv. Nevéhez fűződik az aurignaci kultúra felismerése; a felsőpaleolitikum — az ő szavával: a leptolithikum — legfontosabb típusainak rendszerezése; az alsó paleolitikum finomabb tagolása a szilánk-kultúráknak felismerésével és kiemelésével a szakócás iparokból; s talán mindenekelőtt az őskőkor művészetének kutatása, rendszerezése és közlése.

Dolgozott Franciaországban, Spanyolországban, Etiópiában és Dél-Afrikában. Alig két-három évvel ezelőtt egy magánlevelében írta, hogy éppen Timor-sziget kő-

eszközeit tanulmányozza, s az odautazást forgatja fejében, de erre magas kora miatt már nem kerülhetett sor. S minden munkája közepette tanácsaival, útbaigazításával és más, sokoldalú támogatásával ott állt a nemzetközi őskőkorkutatás valamennyi hozzáfutó szakembere mellett. Alig olvasható pókláb-betűibe öltöztetett okos és hatalmas ismeretanyagra támaszkodó gondolatai, szakmai véleményei nagyon sok fiatalabb kollégáját gyámolították a kutatómunka meredek és göröngyös ösvényein.

Henri Breuil meghalt. Munkája, eredményei és humánus szelleme azonban eltörülhetetlenül együtt élnek, benne élnek szeretett szaktudománya, az őskőorkutatás eredményeiben.

V. L.

H. SCHAEFER—J. MOREAU—M. FRIEDENTHAL

Pótolhatatlan veszteség érte az egyetemes régészet-tudományt, a Heidelbergi Egyetem két kitűnő professzora és a Bonni Múzeum egyik értékes tudományos kutatójának tragikus halálával.

A Heidelbergi Egyetem Ókortörténeti Seminariuma H. Schaefer és J. Moreau professzorok vezetésével tanulmányutat szervezett a dél-törökországi régészeti lelőhelyek és múzeumok tanulmányozására, melyen tíz

személy vett részt. — Egy kis török légitársaság gépe, mely a kutatók csoportját Cyprusból Ankarába szállította, szeptember 23-án hegybe ütközve lezuhant. A tanulmányút valamennyi résztvevője ott lelte halálát.

A magyar régészettudomány művelőinek részvétele és együttérzése kíséri a német régészek nagy veszteségét.

B. Thomas Edit

BESZÁMOLÓ A TUDOMÁNYOS KUTATÓK ELSŐ MOSZKVAI ÉRTEKEZLETÉRŐL

Az 1961-es évet a Szovjetunió tudományos életében rendkívül fontos események jellemzik.

Ez év áprilisában fogadta el az SZKP KB-a és a Szovjetunió Minisztertanácsa „Az országban folyó tudományos kutatómunka és a SZU Tudományos Akadémiája tevékenységének megjavításához szükséges feladatokról” szóló határozatot. Ugyanez év júniusában, 12–14-ig folyt Moszkvában a tudományos dolgozók első össz-szövetségi tanácskozása, amely megvitatta a tudomány és technika további fejlesztésének, az országban folyó tudományos kutatómunka szervezeti átépítésének legfontosabb feladatait.

A szovjet tudomány és technika nagy, az egész világon elismert sikereket ért el. Ez teljesen törvényszerű, amennyiben a szocialista rendszer a népi tehetségek kibontakozásához a legkedvezőbb körülményeket hozta létre. A tudomány fejlesztése csak a szocialista társadalomban emelkedett, a történelem folyamán először, a legfontosabb állami feladatok színvonalára. Most, amikor a szovjet állam a kommunizmus általános építésének korszakába lépett, a szovjet tudomány előtt új, felelősségteljes feladat áll — a kommunizmus anyagi-technikai bázisa létrehozásának feladata. Ennek a megoldása a tudósok munkájának jobb szervezését követeli meg. A párt hatalmas feladatot állított a szovjet tudomány és technika elé: azt, hogy a tudomány és a technika összes döntő területein a világon az első helyet foglalja el. Ennek a felelősségteljes feladatnak rövid időn belül való sikeres megoldásához szükséges az, hogy még magasabb színvonalra emeljék az országban folyó tudományos kutatómunkát, és tökéletesebbé tegyék a munka szervezeti formáit.

Eddig a számos tudományos kutatóintézet és a tudósok erői megoszlottak 170 köztársasági minisztérium és főhatóság között. A munka ilyen szervezése párhuzamosságot okozott az intézmények tevékenységében és a helyi törekvések jelentkezésében. A SZU Minisztertanácsa mellett működő, a tudományos kutatómunka koordinálását végző Állami Bizottság létrehozása lehetővé teszi a tudományos intézetek erőinek összpontosítását, a tudományos kutatómunkában levő párhuzamosság fel-

számolását, a népgazdaságban a tudomány és technika eredményeinek jobb kihasználását. A munkák összehangolását a problémák jelentős részével kapcsolatban speciális állami bizottságokra, minisztériumokra, főhatóságokra, a Tudományos Akadémiára és a nagy intézetekre fogják bízni. A tudományos kutatómunka szervezésének alapvető tényezői a tervezés és koordinálás. A siker legfontosabb feltétele a fő problémák helyes meghatározása. Ebben nagy szerepet kell hogy vállaljanak az összehangolást végző Állami Bizottság, a Szovjet Tudományos Akadémia, a főhatóságok és a nagy intézetek mellett működő tudományos tanácsok. Az értekezlet által megvitatott egyik központi kérdés a tervezés volt. A tudományos tervezés jelenlegi gyakorlata, amely csak naptári terminusokat — egy év, öt év — vesz tekintetbe, nem elégíti ki a tudományos kutatókat. A tudományos kutatómunkákat egész a befejezésig meg kell tervezni. Ezek a szervezeti változások elő kell hogy segítsék a legfontosabb feladatok megoldását, azt, hogy a szovjet tudományt minden téren a világon az első helyre állítsák. Az alapvető távlati tervek meghatározásánál, amelyek irányában a kommunizmus általános építésének korszakában a szovjet tudománynak fejlődnie kell, a fő figyelmet az energetikának, a magfizikának, a gépgyártásnak, a mechanikának, a rádióelektronikának szentelték.

Jelentős feladatokat kaptak a társadalomtudományok tudósai is. A szovjet régészek és történészek tevékenységük alapjául a pártnak azt az útmutatást tekintik, hogy a tudománynak egységben kell lennie az étellel, a termeléssel. A Szovjetunióban folyó hatalmas építkezések anyagi lehetőséget nyújtanak a régészeti munkák fejlesztéséhez, pl. az elárasztandó területeken. Hatalmas régészeti anyagot gyűjtöttek össze, amely lehetővé teszi, hogy a SZU őskori és középkori történetének kérdéseit új módon világítsák meg. A publikálás és a feldolgozás egységes rendszerbe kapcsolja a régészeti emlékeket, és lehetővé teszi új, általánosító, elméleti munkák megírását. Az étellel való kapcsolatot biztosítja a tudomány népszerűsítése, népszerű régészeti könyvek kiadása, üzemekben, iskolákban, különböző körökben előadások rendszeres megtartása.

A régészek tudományos munkásságában különösen fontos helyet kell hogy elfoglaljon a reakciós nézetekkel, a revizionizmussal és a burzsoá ideológiának a régészetben való más megnyilvánulásaiival szemben vívott harc.

Az értekezlet aláhúzza, hogy a tudomány sikeres fejlesztésében nagy szerepet játszik a kutatás módszereinek tökéletesítése, a modern technika alkalmazása, valamint a különböző tudományágak együttműködése. Így a társadalomtudományoknak szoros összefüggésben kell fejlődniük a természet- és technikai tudományokkal. A régészet fejlődése szempontjából fontos szerepe van az expedíciók újfajta technikával való felszerelésének, a datálás rádiócarbon (C^{14}) módszere széles körű alkalmazásának, az anyagok kémiai és más elemzésének stb. Csak ilyen módon lehetséges „az emberi társadalom története törvényszerűségeinek mélyreható tanulmányozása a fejlődés minden szakaszában” (a történészek fő feladata Keldis szavai szerint).

A tudomány sikeres fejlesztése szempontjából a párt igen nagy súlyt helyez az oktatás kérdéseire, a fiatal

káderek előkészítésére és a helyes kiválasztásra. „A tudományos és tudományos-pedagógus káderek előkészítésének megjavításával kapcsolatos feladatokról” szóló határozat arra irányul, hogy még jobban fejlesszék a kutató munkát a felsőoktatási intézményekben, hogy a pedagógusokat és a termelésben dolgozó egyéneket bevonják a kutató munkába, esetleg a tudományos-kutató intézetekbe való áthelyezés útján is. A kutató munkához képességekkel rendelkező fiatal szakembereknek lehetőséget kell adni, és bátorítani kell őket. A határozat rámutatott az aspiránsok tudományos munkájának szervezésében levő hiányosságokra, és kötelezte az Oktatásiügyi Minisztériumot és a Tudományos Akadémiát, hogy dolgozzák ki azokat a módszereket, amelyek lehetővé teszik a fiatal tudományos kutatók aspirantúra segítségével való felkészítésének megjavítását.

Az értekezleten elhangzott felszólalások vezérmotívuma az volt, hogy sohasem szabad megelégednünk az elért eredményekkel, hanem mindig újabb és nagyobb tudományos sikerekre kell törekednünk.

Lengyel Irina

BESZÁMOLÓ AZ 1961. ÉVI GÖTTINGENI ORIENTALISTA KONFERENCIÁRÓL ÉS A HILDESHEIMI PELIZAEUS MÚZEUM JUBILEUMÁRÓL

Ritka alkalom egy tudományág történetében, hogy három, formájában különböző, de tartalmában összefüggő és igen nagy jelentőségű esemény kövesse egymást egy héten belül.

A „XV. Deutscher Orientalistentag” szervezői egy ilyen megszabású tervvel foglalkoztak már az előkészületek folyamán, amikor a Tagung kereteit messze meghaladó módon, valójában nemzetközi orientalista kongresszussá kívánták kiépíteni a göttingeni konferenciát. A terv megvalósítása sikerrel járt. A 10 szekciót felölelő konferencia (1. Egyiptológia, 2. Ékkrástudomány, 3. Ószövetség-Hebraológia, 4. Keresztény Kelet és Bizánc, 5. Semitisztika és Izlámkutatás, 6. Indológia, 7. Iranisztika, 8. Közép-Ázsia-kutatás, 9. Sinológia, 10. Afrikanisztika) több mint 500 kutatót gyűjtött egybe az orientalisztika, különösen pedig az egyiptológia terén neves műltra visszatekintő egyetemi városban. Mint a hazai sajtó is kiemelte, Kelet és Nyugat tudományos találkozását jelentette ez az összejövetel. A Szovjetunió és a népi demokratikus államok küldöttei mellett a világ minden részéről érkeztek kutatók. Az Egyiptológiai szekciónak előadásra meghívott résztvevőjeként sajnos csak erről az első részlegről tarthatok beszámolót, bár kétségtelen, hogy a rendezőbizottság egyiptológus elnökének (S. Schott professzor) személyén keresztül és a konferenciával kapcsolatos — az alábbiakban röviden ismertetendő — események folytán a súlypont valóban erre a szekcióra esett.

A göttingeni konferencia időpontját már eleve úgy állapították meg, hogy közvetlenül csatlakozzék a hildesheimi Pelizaeus Múzeum jubileumi ünnepségéhez. Az egyiptomi gyűjtemények történetében egyedülálló eseményt jelentett az első világháborúig Egyiptomban élő W. Pelizaeus elhatározása, hogy nagy magángyűjteményét és az azt befogadó, Hildesheimben általa alapított múzeumot szülővárosának adományozza. E múzeum ma is Európa legjelentősebb egyiptológiai gyűjteményei közé tartozik. A Pelizaeus által Egyiptomban vásárolt műtárgyak mellett (kiváló szakértelmét az utókor igazolja) a múzeum nagy értékű képei a gizehi ásatások anyaga, amely az egyiptomi kormány engedélye alapján, H. Junker professzor tudományos irányítása révén került Pelizaeus gyűjteményébe. 1911. július 29-én került sor a múzeum megnyitására, és ennek 50 éves jubileumát ünnepelte idén a város, amely két év előtt a régi múzeum-épület helyett, amely most könyvtár céljait szolgálja, a világ legmodernebb egyiptológiai múzeumát emelte a világhírnév gyűjtemény számára. A göttingeni konferencia előtt Hildesheimben találkozó orientalisták a húsz év előtt

elhúnyt alapítóra való emlékezés mellett az új múzeum épületét és berendezését is tanulmányozhatták. Jogos elismerés illette a múzeum eddigi három tudós igazgatóját: a ma Baselben élő 94 éves Rubensohnt, a jelenleg Egyiptomban tartózkodó G. Roedert és a múzeum jelenlegi fejlődését kiválóan előmozdító H. Kaysert. Az ünnepség szakmai előadásán Fecht professzor a múzeumnak az egyiptomi emberábrázolásokat bemutató időszaki fényképkiállításához kapcsolódó témáról érkezett. A múzeum ünnepi kiadványaként jelent meg Ph. Derchain feldolgozásában a múzeum ritka értékei közé tartozó, I. Ptolemaios-kori kápolna feliratos és ábrázolásos fal-törödékeinek rekonstrukciója, amelyhez hasonló anyag csak a budapesti gyűjteményben található. A budapesti Egyiptomi Gyűjtemény képviselőjét az a megtiszteltetés érte, hogy az ünnepséget követő bankett után, amelyen az összes megjelent orientalista hivatalos volt, a város és Pelizaeus leszármazottja által rendezett szűk körű vacsorán az Egyiptológiai Szövetség (Association Internationale des Egyptologues) titkára mellett képviselte a Hildesheimbe meghívott külföldi orientalistákat.

A július 30-án kezdődő göttingeni konferencia egyiptológiai szekciója legjelentősebb tárgyát az egyiptomi, núbiai, szudáni ásatásokról szóló beszámolók képezték. A nagy nflusi gát építésével kapcsolatban a feltárások üteme is egyre gyorsabbá válik. Az érdeklődés előterében álltak az egyiptomi kultuszok továbbélésének kérdései, valamint az újabb démotikus tanulmányok is; és élénk figyelemmel kísérté a konferencia a nagy Berlini Múzeum egyiptomi anyagáról szóló beszámolókat.

A konferencia teljes, megnyitó ülésének előadását a lipcei egyiptológus professzor, S. Morenz tartotta: Ägyptische Nationalreligion und griechisch-römische Isismission címmel. Morenz az egyiptomi világfelfogásból kiindulva azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az egyiptomi istenség mennyiben maradt egyiptomi a külföldön is, ahová nem „misszionáriusok” exportáltak; elterjedésének legfőbb hatóereje a mindenben segítő egyiptomi istennő, Isis utáni vágyban keresendő.

A konferenciának augusztus 3-ig tartó délelőtti és délutáni ülésein a következő előadásokra került sor.

W. Müller, Berlin (Der Neuaufbau des Berliner Ägyptischen Museums und der Papyrussammlung) első sorban a Berlini Múzeum papiruszanyagát ismertette. 1958-ban került vissza a múzeumba az a nagy anyag, amelyet a Szovjetunió mentett meg a pusztulástól. Újra a nagy gyűjtemény kincsei közt őrzik a Színuhe elbeszélést, az Életunt beszélgetést, a Westcar-papiruszt stb.; a katalogizált papiruszok száma 16 000-re tehető,

ugyanennyi még nem katalogizált mellett. Megvannak a híres arameus papiruszok, a hieratikus és kopt osztrakonok is.

St. Wenig, Berlin (Die Rückführung von Sammlungsbeständen des Berliner Ägyptischen Museums und ihre Neuauftellung) az 1850-ben épített Neues Museum helyett a ma a Bode Museum 10 termében kiállított egyiptomi gyűjteményről számolt be. A háború alatt sajnos nemcsak épületkárok keletkeztek, de a régészeti emlékek egy része is tönkrement, bár nagy részüket vidéken őrizték. 60 000-ból kb. 8000 tekinthető elveszettnek, és kb. 9000 műtárgy került a háború alatt Wiesbadenbe, ahonnan újabban a Berlin-Dahlemer Múzeumba szállították. A Berlini Múzeum kiállításának új katalógusát az előadás után mutatta be az előadó. A jelenlegi kiállítás az anyagnak mintegy egynegyed részét mutatja be; a teljes anyag háromnegyed része raktárban van.

H. Stock, Kairói Német Intézet, az intézetnek núbiai ásatásairól számolt be. Jelentős eredményeket ért el pl. Amadában, ahol gazdag egyiptomi emlékeanyag mellett núbiai kultúrétegeket is tárnak fel. Érdeklődés tart számot az a bejelentés, hogy a Német Intézet tervbe vette a Menas város új átvizsgálását is.

H. Rieke, Kairói Svájci Intézet, különösen a Kalabische melletti ásatásokkal és az ott előkerült kerek sír-épitményekkel foglalkozott. Az eddigi anyagból egy itteni Isis-szentélyre következett.

E. Edel, Bonn, az assúáni ásatásokkal kapcsolatban elsősorban az ottani őbiodalmi sírokból előkerült nagyjelentőségű cserépanyagot ismertette. Az eddig egész kivételesnek számító őhieratikus cserépfeliratok száma hétszázzal gyarapodott; ebből 500 edény tizenháromféle gyümölesöt tartalmazott. Hat egymást követő kerületi fejedelem sírja volt megállapítható.

F. Hintze, Berlin, a berlini akadémiai Keleti Intézetnek szudáni ásatásairól számolt be, amelyek nagyszerű eredményeket hoztak már eddig is. Hawarában három templomot állítanak helyre. Ptolemaios-kori egyiptomi feliratok mellett érdekesek az ábrázolások. A meroi király-reliefek látható ékszereken egyiptomi amulettek láthatók (egyedülálló pl. egy bogártestű, békálábú, kosfejű összetett szimbólum); az egyiptomi istenek mellett meroi isteneket is ábrázoltak.

D. Arnold, München, (Tempelanlagen der 18. Dynastie) II. és III. Thutmosis templomépítményeivel foglalkozott, amelyek mindegyikében megtalálható a rituális tisztálkodás jelene.

P. Kaplony, Heidelberg, (Zwei neue Götterfestungen der ägyptischen Frühzeit) az istenek palotája és az istenek erődje mint azok elméleti lakóhelye problematikáját tárgyalta.

W. Kaiser, Heidelberg, (Zur Bedeutung einiger Hebsed-Bilder des Ne-user-re) az egyiptomi uralkodói hebszed-ünnep ábrázolását véli felismerni a Narmer-palettán.

L. Habachi, Kairo, (Some unknown discoveries made lately in Egypt) az ásatási eredmények mellett, egy a már feltárt régi anyagban található, összetartozó, de különböző helyeken levő szövegkiegészítési munkátról számolt be.

H. Brunner, Tübingen, (Zur Deutung des Spruches 312. der Sargtexte) egy rendkívül érdekes dramatikus szöveg új tartalmi magyarázatát adta. Az I. átmeneti korra jellemző koporsószöveg Horus irónikus választ. tartalmazza a tőle segítséget kérő Osirisnak, kinek Bal-lekét csak akkor emelik fel, amikor Horus már az uralkodói korona birtokában van.

Ph. Derchain, Bruxelles, (Bedeutung des ptolemäischen Felstempels von Elkab) az elkabi sziklatemplom jelentőségét különösen az ott oroszán alakban tisztelt Hathor személyével kapcsolatban tárgyalta.

W. Erichsen, Kopenhagen, (Neue demotische Papyri aus Hawara) a III., IV., V. Ptolemaios korából való új papiruszokmányokat mutatta be, amelyek írásbeli saját-ságok mellett tartalmilag is érdekesek, pl. a balzsamozók-ra vonatkozó adataikkal.

U. Kaplony (Heckel), Heidelberg, (Die demotischen Tempeleide) a démotikus templomi eskü mintegy 60 eddig ismert esetét ismertette szerződés, eladás, örökös-dés stb. ügyekben.

R. Ibscher, Berlin, (Methodik und Praxis der Papyrus-restaurierung) a berlini restaurálási munkálatokról, a restaurálás történetéről és apja munkásságáról beszélt.

M. Malinine, Paris, (A propos d'un document ptolémaïque inédit) egy démotikus szöveggel kapcsolatban, amely gyógyító orákulumról szól, értékes adatokat szolgáltatott Amenophis, Hapu fia kultuszához.

K. H. Priese, Berlin, (Zur Geschichte der Könige von Napata) a napatai királyságokkal kapcsolatban a thébai istenfeleség adopciónálával foglalkozott.

K. Parlasca, Frankfurt/Main (Zur Entstehung der Mumienporträts) a múmiaportrék problematikáját tárgyalta stílusmeghatározások alapján.

V. Wessetzky, Budapest, (Über den Isiskult in Pannonien) elsősorban az új feliratos és ábrázolások anyag alapján foglalta össze a pannóniai egyiptomi kultuszok terjedésének fő vonásait.

M. Krause, Kairói Német Intézet, (Der koptische Handschriftenfund bei Nag Hammadi) a nagy kopt könyvtárlelet anyagának terjedelmével és az eddigi feldolgozási kísérletek bírálatával foglalkozott.

I. Wallert, München, az egyiptomi faelnevezésekkel foglalkozva megállapította, hogy az *jm3* nem a datolyának, de általában a lombos fának a neve.

R. Gundlach, Heidelberg, (Bemerkungen zum ägyptischen Expeditionswesen) az államszervezet, a kereskedelem és a külpolitika szemszögéből vizsgálta az egyiptomi nyersanyag-expedíciók jellegét.

H. Goedicke, Baltimore, (Bemerkungen zur Chronologie der Ersten Zwischenzeit) érdekes előadása a VII. dinasztia uralkodói listájával foglalkozott, amelyen hét uralkodó szerepel. Felvetette az abydosi lista Ntr-k3-r^c fáraója egyezését a manethoi Nitokriszsal.

W. Vycichl, Genf, (Neue Forschungen auf dem Gebiet der ägyptischen Literatur) az egyiptomi irodalmi elemeknek afrikai (berber) és bizánci (kaukázusi) továbbéléséről beszélt.

H. Müller-Feldmann, Grafing, a konferencia egyik legérdekesebb előadását tartotta a bronz és kő egyiptomi műtárgyhamisításokról. Ezek egyik legjelentősebb központja Párizs.

A konferencián még egy magyar kutatónak beküldött előadása is szerepelt. A közép-ázsiai szekciónak jelentős előadásai között is igen nagy érdeklődést keltett a távollevő *Rásonyi László*nak a szekció elnöke által felolvasott tanulmánya a Nőnevekről a török népeknél címmel, amely egy nyelvészeti és társadalomtudományi szempontból eddig feldolgozatlan jelentős problémával foglalkozott, és nagy elismerést aratott.

A konferencia bezárása után a teljes egyiptológiai szekció Essen város vendégeként tekintette meg Essenben az ottani egyiptomi világkiállítást (Amsterdam és Zürich után még Stockholmban lesz ez az anyag kiállítva, amelynek zömét a Kairói Múzeum anyaga teszi ki, európai múzeumok és magángyűjtemények néhány értékes darabjával kiegészítve). Ritka alkalom kutatók számára, hogy egy 10 termes válogatott anyagot egy konferencia résztvevői egyszerre tekinthessenek és vitathassanak meg.

A kiállítással kapcsolatos ünnepélyes előadást Mihalowski professzor, a varsói egyetem neves tudósa tartotta a legújabb lengyel ásatási eredményekről, az egyiptomi Lengyel Intézet nagyszerű munkájáról.

MEGJEGYZÉSEK A MAGYARORSZÁGI „BRONZKORI MONGOLOIDOK” KÉRDÉSÉHEZ

Az oroszvári bronzkori temető negyedik sírjára alapozva, továbbá — többek között — kaukázusi harmadik évezredből való, bajkái bronzkori és végül jelenkori (részben szubarktikus tájakon élő) népek viseletére támaszkodva Bóna István lehetségesnek tartja, hogy az oroszvári temető „alapvető keleti elemei”-ről beszéljen, és ezek között 6. pontként „az anthropológiai anyagban a régészeti leletek értékelésétől függetlenül megfigyelt mongoloid rasszbeütés”-t is érvként felhozza.¹ Minthogy ez a koncepció nem először merül fel a régészeti irodalomban, a tudományos objektivitás kedvéért kívánatosnak látjuk az alábbiakat megjegyezni.

Az oroszvári bronzkori temető embertani anyaga részletesen feldolgozva és közölve nincs. Annak állítólagos mongoloid jellege szóbeli közlésből származik, amint azt Mozsolics Amália egyik tanulmányában olvashatjuk.²

Messzebbmenő következtetések levonására a kellően dokumentált embertani tanulmányok szolgálhatnak alapul régészeti kérdések alátámasztására. Eddig a magyarországi bronzkori paleoantropológiai anyaggal kapcsolatban csupán egy ilyen jellegű kisebb dolgozat jelent meg.³ Az oroszvári anyagra is vonatkoztathatóan ebben az alábbiak olvashatók: „Úgy érzem, nem lehet szótlanul elmentni az irodalomban néhányszor felmerült és a bronzkorban feltételezett „keleti steppei hatások” kérdése mellett. Keleti hatás alatt embertani és régészeti közlések is mongoloid hatásra gondoltak. Ez azonban antropológiai tekintetben nem igazolható, amire már Gerhardt helyesen rámutatott. A régebbi (valószínűleg apriorisztikus) feltételezések ugyanis szem elől tévesztették azt a tényt, hogy a bronzkorban az euráziai steppeövezet egészen a minusszinszki medencéig európidok uralják. Azt azonban már — embertani ismereteink alapján — sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk, hogy európid jellegű népesség nem került-e keletről a bronzkorban hazánk mai területére.”⁴

Ellenvetésképpen felhozhatná valaki W. Ehgartner nemrég megjelent tanulmányát a Hainburg-i korabronz-kori anyagról,⁵ amelyben szintén szó van mongoloid vagy óvatosabban kifejezve „pszeudomongoloid” vonásokról.⁶ Ez még így is sajnálatosan félrevezető terminológia, amit esetleg mongoloid elemekre való utalásnak is lehet venni. Az európidok és a mongoloidok taxonómiai különbségeit alapul véve,⁷ határozottan cáfolhatjuk az állítólagos hainburgi bronzkori „mongoloidok” meglétét.⁸

Hasonló téves elméletek elkerülése végett, a fentebbi idézetre való hivatkozással kell megjegyeznem, hogy az első mongoloid elemek a hunokkal jelentek meg a Kárpát-medencében. Csak a teljesség kedvéért fűzzük hozzá, hogy Kelet-Európa erdőövezetében korábban is megjelentek szibériai származású mongoloidok, pl. a minket is érdeklő ananynói kultúrában. A mongoloidoknak az erdőövezetben még nyugatabbra és főleg még korábban való megjelenésére vonatkozó elképzeléseket (lásd pl. a sokat idézett „Juzsnij Olenij osztrov” népességét) Jakimov újabb keletű tanulmánya végre helyes irányba terelte.⁹ — Mindezek után javasoljuk, hogy a bronzkori nem létező „mongoloidokat” a régészeti irodalom törölje a „keleti elemek” bizonyítékai sorából. A bronzkori európid jellegű népességnek a steppeövezetben keletről való bevándorlását a paleoantropológiai anyag nem cáfolja.

Fenti megjegyzéseimmel az igen kíváncsi szoros régész—antropológus együttműködés fontosságát kívántam aláhúzni, amelynek megvalósulásában úgy látom helyesnek, ha a régész kollégáink csak közölt embertani anyagot használnak fel kutatásaikban, különösen alapvető kérdésekben, s megjelent publikációkat akkor sem hagynak figyelmen kívül, ha ezek elméletükbe nem illeszthetők bele.

Lipták Pál

JELENTÉS A MONGOL—MAGYAR EXPEDÍCIÓ 1961. ÉVI MUNKÁLATAIRÓL

1961. július 21-én a Mongol Népköztársaságba érkeztem, hogy a Mongol Tudományos Akadémia meghívása alapján, a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében részt vegyek az ott folyó hunkori kutatásokban. Hasonló céllal ugyanebben az évben Horváth Tibor ásatott a Szelbe-i hunkori temetőben.

Munkálatainkat, a közös mongol—magyar expedíciót, mongol részről C. Dordzsuren, a Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Régészeti Csoportjának munkatársa, magyar részről pedig én vezettem. Kutatásaink céljából a Noin-Ula-i ásatások folytatását tűztük ki.

Az expedíció teljes felszerelését a Mongol Tudományos Akadémia biztosította, és két ásató munkásköltségét is fedezte. Magyar részről a mozi és fotonegatív filmekkel járultunk hozzá.

Az expedíció előkészítése Ulan-Batorban öt napot tett igénybe. Ezalatt megtörtént teherautónk felszerelése, megkötöttük a közös munkára vonatkozó szerződést — melyben többek között a kiásandó anyag magyar

részről való publikálására is engedélyt adtak. Megtekintettem a vallástörténeti múzeum céljait szolgáló, a század elején épült Csojdzsillamin kolostort. Ezen a látogatáson velem volt Gábori Miklós, aki a Kulturális Kapcsolatok Intézete kiküldetésében végzett régészeti kutatásokat Mongólia területén.

Július 26-án délután indultunk útnak Ulan Batorból északi irányban, földúton (1. kép). Útközben, jóval Mandal vasúti megálló előtt, bronzkori kőlapos sírsorra lettünk figyelmesek. A sírok a *Narini* és a *Bogumi* völgyek közötti dombháton helyezkednek el a *Husin gozgor* hegy alatt, a földút bal oldalán Ulan Batorból jövet. Annak ellenére, hogy már esteledett, elhatároztuk, hogy feltárjuk a sírcsoport egyik sírját, amelyről leszédtek már az összes kiálló kőlapokat építkezés céljára. Négy kőlapossír van egymás mellett, nagyjából É—D-irányban húzódó láncban. Ezekből a vasútvonal felé még egy kerek kőves kurgán helyezkedik el. Az egy sorban levő négy kőlapos síron kívül még kétoldalt egy-egy sírt találtunk. A sorból É felől a másodikat tártuk fel. Mélysége

¹ Bóna I., Arch. Ért. 87 (1960) 203.

² Mozsolics A., Arch. Ért. 1946—48., 64.

³ Lipták P., Anthr. Közl. 1 (1957) 3—16.

⁴ Uo. 9.

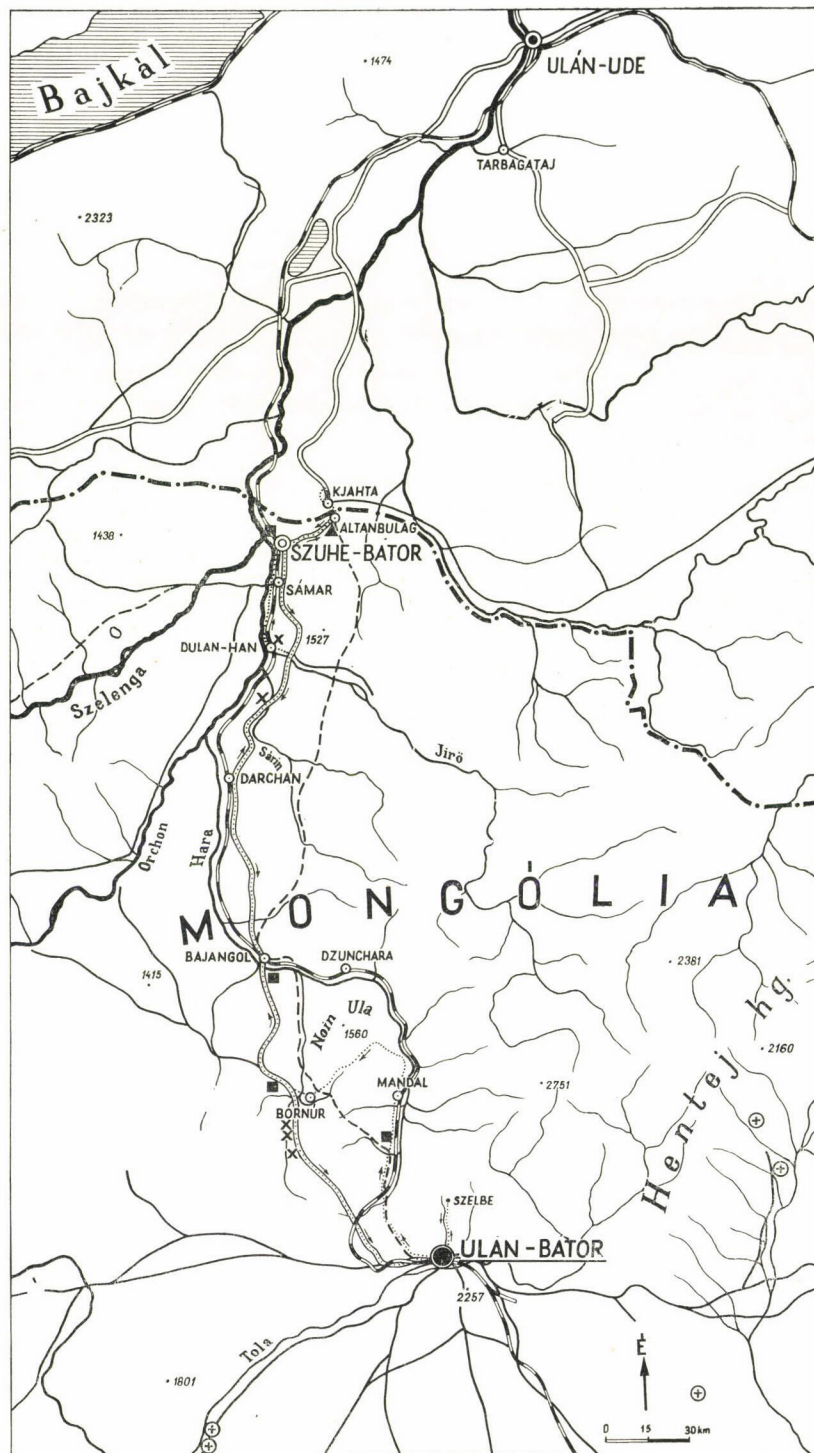
⁵ Ehgartner W., Die Schädel aus dem frühbronzezeitlichen Gräberfeld von Hainburg, Niederösterreich. MAG 88—89 (1959) 8—90.

⁶ Uo. 79.

⁷ Lipták P., Acta Arch. Hung. 10 (1959) 251—279. Lásd különösen ennek az avarkori mongoloidokról írt tanulmányának differenciáldiagnosztikai fejezetét: 269—272.

⁸ A szerzőhöz intézett levelemre, amelyben kételyemet fejeztem ki ezzel az elemmel kapcsolatban, Ehgartner hozzám intézett válaszában a következőket írta: „... das lässt sich nicht leugnen ... dass Sie dem äusseren Erscheinungsbilde nach an mongolide Formen erinnern. Damit ist natürlich noch nicht gesagt, dass sie genetisch und ethnisch mit den Mongoliden unmittelbar in Zusammenhang zu bringen sind.”

⁹ Якимов В. П., Антропологические материалы из неолитического могильника на Южном Оленьем острове. Сборник МАЭ, 19 (1960) 221—359.

JELMAGYARÁZAT

— — — ORSZÁGHATÁR

▲ TELEPNYOMOK

..... AZ EXPEDÍCIÓ ÚTVONALA

X TÜRK SÍROK

■ BRONZKORI TEMETŐ

⊕ HÚNKORI LELŐHELY

1. kép. Az 1961. évi mongol—magyar régészeti expedíció útvonala
 Рис. 1. Путь монголо-венгерской археологической экспедиции 1961 года
 Fig. 1. L'itinéraire de l'expédition archéologique mongolo-hongroise de 1961

2. kép. A Hudzsirte-völgy bejárata
 Рис. 2. Вход в долину Худжиртэ
 Fig. 2. L'entrée de la vallée Hudzsirte

3. kép. A Hudzsirte-völgy egyik halomsírja (P. K. Kozlov 1925. évi felvétele)
 Рис. 3. Один из курганов долины Худжиртэ (фотография П. К. Козлова 1925 года)
 Fig. 3. Un tumulus de la vallée Hudzsirte (Photographie faite en 1925 par P. K. Kozlov)

4. kép. Az 1961. évi ásatások színhelye a Hudzsirte völgyben
Рис. 4. Место раскопок 1961 года в долине Худжиртэ
Fig. 4. Lieu des fouilles de 1961 dans la vallée Hudzsirte

5. kép. Halomsír Dulan-Han állomáson
Рис. 5. Курган на станции Дулан-Хан
Fig. 5. Tumulus dans la station de Doulan-Han

6. kép. Egy kurgán áldozati helye a Sarin-folyó völgyében

Рис. 6. Место жертвоприношения одного из курганов в долине реки Шарин

Fig. 6. Lieu d'offrande d'un Kurgane dans la vallée du fleuve Sarine

7. kép. Bronzkori sír Szuhe Bator mellett

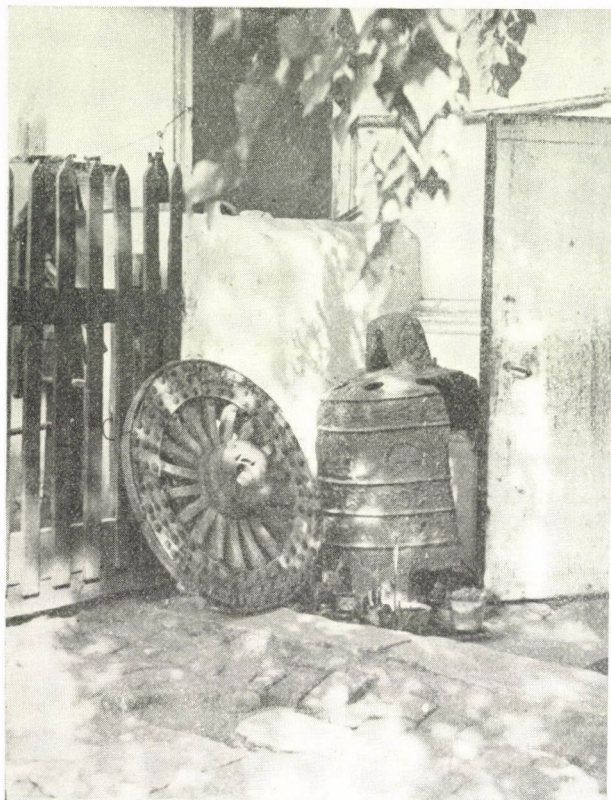
Рис. 7. Могила бронзовой эпохи недалеко от Сухе Батора

Fig. 7. Sépulture de l'âge du Bronze près de Souhe Bator

alig 40 cm volt. A váz fejjel K felé feküdt, karjai szorosan a test mellett kinyújtva. Melléklete nem volt. A lábak felett két óriási kőlap feküdt. A fej mellett baloldalt egy kisebb kőlap állt az élén.

A kőlapos bronzkori sírokra vonatkozó adatokat legutóbb V. J. Laricsov foglalta össze egy rövid tanulmányban.¹ Megállapítható, hogy ezeknek a síroknak a kultúrája már a neolitikumban genetikus kapcsolatban állott Kína északi területeivel. Virágkora Kína északi területein a Jin korszakra esett, a vas megjelenésével ez a

vagy annak szélén helyezkednek el (2. kép). Mi a *Hudzsirte* patak völgyében akartunk dolgozni (3. kép), ahol sem szovjet, sem mongol régészek nem ásattak még. Ebben a völgyben is, csakúgy mint a többiben, a sírok néhány kisebb csoportban helyezkednek el. Mi egy 11 sírből álló csoportot szemeltünk ki ásatás céljára. Ebből két hét alatt végül csak kettőt sikerült kiásnunk, tekintettel az esős időre és csekély fizikai erőnkre (4. kép). Részletes leírásukat itt nem óhajtom közölni, mivel azt külön publikációban szeretnénk közreadni. A két sír a lán-

8. kép. Taligakerék és kínai öntött vasharang a kjahtai múzeum udvarán

Рис. 8. Колесо повозки и китайский чугунный колокол во дворе музея в Кяхте

Fig. 8. Roue de charrette et cloche en fer fondu chinoise dans la cour du musée de Kiahta

temetkezési rítus ott eltűnik. Míg a Bajkálontúlon és Mongóliában a kőlapok mindig a föld felszínén vannak, addig Kína északi tartományjaiban a sírokat a föld felett ma már semmi sem jelzi. Szovjet területen *Ulan-Ude* mellett egy hasonló bronzkori település is feltártak már. Ez a kultúra Mongólia területén nagyjából a hunkorszak kezdetén tűnt el, emlékanyaga nincs kapcsolatban a hun régészeti emlékanyaggal.

Másnap, július 27-én érkeztünk meg a Noin-Ula-i hegyek közé. Kéményes települést vagy téli szállást a közelben nem találtunk. A hely neve Nojon-Úl-nak hangzik, de tekintettel a szovjet irodalomból már begyökeresedett Noin-Ula elnevezésre, mi is ezt tartjuk meg. A név tulajdonképpen egy hegycsoportra vonatkozik. Ennek három völgye, a *Hudzsirte*, *Curumte* és a *Szudzsihte*-völgyek jelentik az immár klasszikussá vált hun lelőhely egyes részeit. A sírok tajgaszerű erdőben

9. kép. A szelbei kolostor egyik emléktábla csarnoka

Рис. 9. Галерея мемориальных досок монастыря в Сельбе

Fig. 9. Une salle de plaques commémoratives du monastère de Szelbe

szerűen húzódó halomsírsor középtáján helyezkedik el. Csakúgy ki voltak rabolva, mint mindegyik más noinulai kurgán. Az első mélysége a sírfenéken, a mai felszíntől mérve 310 cm volt, a második 285 cm. Szelvényes módszerrel dolgoztunk, és így egy 5×4, illetve 4×3-as szelvénnel tártuk fel a kurgánokat. Az elsőben egy gerendákkal kiácsolt sírban, vörös lakkdíszítményes deszkakoporsóban feltehetőleg női váz feküdt. Mellékleteit ugyanúgy, mint a vázat szétszórták és részben elvitték a sírrablók. Legalább három nagyméretű agyagedény és egy agyagtál töredékeit találtuk meg, „propelleralakú” zablapálcás vaszabla, vaskés és más vastöredékek, meg igen sok állatsont társaságában.

A második sírban hun harcos bolygatott váza feküdt. Deréktól felfelé a sírrablók teljesen feldúlták. Mellékleteiből említésre méltóak: zöld színű fenékkő, háromtollú vasnyílhegyek, vastör, egy bronz és egy vaszabla, bőr tegez (?) maradványai, evőpálcikák és kínai lakkedények töredékei és sok állatsont. Másfél méter mélyen az örökös fagy rétege jelentkezett, erre tüzet kellett raknunk, hogy lejjebb áshassunk. Hasonlóan jártak el annak idején a hunok is, ezt égési réteg tanúsította, majdnem 1 m széles-

¹ Ларичев В. Е., О происхождении культуры плечистых могил Забайкалья. Археол. Сборник I. (Улан-Уде 1959.) 63—73.

10. kép. Türk (?) halomsír Burdjut szövetkezeti központban
 Рис. 10. Тюркский (?) курган в центре колхоза Бурдют
 Fig. 10. Tumulus ture (?) dans le centre de coopérative de Bourdjout

11. kép. Kilátás a szelbei hun temetőből
 Рис. 11. Вид с гуннского могильника в Сельбе
 Fig. 11. Vue s'offrant du cimetière hunnique de Szelbe

ségben körben a sírfalon. Az óriási kövek eltávolításán kívül ez jelentette számunkra a legnagyobb fizikai erőfeszítést. Ebben a sírban csak a sírfénéken volt egy gerendaráma.

A gyakori esőzés több értékes napot elrabolt az időnkéből, ezért a két halom feltárása után úgy határoztunk, hogy terepbejárásra indulunk É felé. Augusztus 11-én érkezünk meg a *Bor-nur*-i állami gazdaságba, majd innen tovább utazva teherautónkon, a 102-es km jelzőnél értünk ki az *Ulan-Bator—Kjahta*-i műútra. Ezen továbbhaladva, átkeltünk a *Hara* folyón; *Darhanba* érkezünk. Másnap útközben a 267-es kilométerjelző közelében, a *Csog-doj* hegy lábánál halomsírokra lettünk figyelmesek. Valószínűleg türk koriak. A legnagyobbak az átmérője kb. 10 m, a köves kurgánt körülvevő kő-köré pedig kb. 24 m. Számuk több, mint 10. A legnagyobb kurgán mellett és arrább is kis áldozati helyek láthatók a felszínen, kis kb. 1 m átmérőjű kő-körök alakjában (5. kép).

Megtekintve ezt a temetőt, átkeltünk a *Jirö* folyón és *Dulan-Hanba* érkezünk. Itt a telep étkezéje mellett is van egy kb. 8 m átmérőjű türk jellegű köves kurgán (6. kép), mellette pedig a Ny-i részen két kis áldozati kő-kör. Ugyanaznap este érkezünk meg *Szuhe Bator* városkába, amely az *Orhon* folyó partján fekszik, nem messze az *Orhon* és a *Szelenga* egyesülésétől (a régi nevén *Cagan-irík*).

Másnap kimentünk a *Mundelten Hasu* hegy nyergére, ahol az *Orhon* és a *Szelenga* egyesülése felett 11 vagy 12 kőlapos bronzkori sírt fedeztünk fel. Nagyjából két sorban, két csoportban helyezkednek el, csak egyikük áll társaltanul ÉK felől. Egy részükről, sajnos, építőanyag céljaira már elvitték a köveket. Ez a nemrég intenzívebben megindult építkezésekkel kapcsolatos új jelenség Mongóliában erősen veszélyezteteti a hasonló, műemlékszámba menő régészeti objektumokat. Mint a többi bronzkori sírok esetében is, itt is szembeötlő a sírok igen csekély száma. Csak egy-egy patriarchális nagycsalád temetkezett együvé.

A hegyfokon, amely a folyópárt fölé ugrik ki, felső-paleolitikus kőszkörtöredékeket és pattintékokat találtunk, kovás sötétszürke és fekete színű anyagból. Néhány prizmatikus magkő is akadt közöttük. Egy részük a folyó felőli lejtőn, nagyobb részük pedig magán a hegyfokon volt, az ovo közelében. (A hegy szellemének emelt áldozati halom.)

Útban *Szuhe-Batortól Altan-Bulak* felé, az út bal oldalán sírokra lettünk figyelmesek. *Szuhe-Batortól* kb. 3 km-re 6 bronzkori kőlapos sírt találtunk, köztük egy igen nagyot is (7. kép). A bronzkori sírok mellett van egy nagy, kb. 10 m átmérőjű türk jellegű köves kurgán is; mellette két sorban, mintegy utcaszerűen sorakoznak egymás mellett az áldozati helyek.

Augusztus 14-én sikerült megkapnom a határát-lépési engedélyt a Szovjetunióba, és így *Kjahtába* utaztam (a régi *Troickoszavszk*). Itt megtekinthetem a helyörténeti múzeum kiállításait. A múzeum vezetője, R. F. Tugutov engedélyt adott néhány tárgy lefényképezésére is. Sajnos, szünnap lévén, a múzeum raktára zárva volt (8. kép).

A *kjahtai* múzeum régészeti kiállításának értékes részét képezik a régebbi ásatásokból származó hun temetők. Ju. D. Talko-Grincevics ásatásainak leleteit itt állították ki. A múzeum vezetője néhány helyi kiadású századeleji kiadványkötetet ajándékozott Kutatócsoportunk könyvtárának. A múzeum vezetője elmondotta, hogy valószínűleg megtalálták az első szien-pi kori leleteket a várostól É felé, a 342-es km jelző közelében elterülő temető ásatásakor, melynek első sírját ő még Mamonovával együtt hunkoriként tette közzé.² A temető a *Cserjomuhovaja pagy* nevű kis völgyben van; eddig csak négy sírt vizsgáltak meg, és a jövő évben szándékoznak tovább ásni.

Visszatérve a szovjet területről, a már Mongóliában levő *Altan-Bulak* elhagyása után kisebb terepbejárást végeztünk. A határvároskától kb. 2 km-re az út mellett *Szuhe-Bator* irányában, annak bal oldalán egy kis híd közelében a homokos részen telepnymokra lettünk figyelmesek. Néhány felsőpaleolitikus eszköztöredéken kívül neolitikus jellegű agyagedénytöredékeket és néhány valószínűleg hunkori cserepet is találtunk. A területet régi, kiszáradt és szétől kifújó vízmosságok szabdalják keresztül-kasul.

Szuhe-Batoron keresztül augusztus 15-én indultunk vissza a fővárosba. *Borun-Hara* után, a 148-as km jelzőnél, az úttól balra három bronzkori kőlapos sírt figyeltünk meg. Ezután a 95 km jelzőnél, az út jobb oldalán hasonló jellegű kis bronzkori sírcsoport ötlött szemünkbe a hegy lábának lankás részén. *Burdjundál*, a termelészövetkezet étkezéje mellett óriási, kb. 12 m átmérőjű türk jellegű halomsírt (10. kép) vettünk észre. Kő-körének sugara 9 m. Pontosan a kő-körre esik az 52-1392-es táviró-vezetékoszlop. A kurgánhoz É felől egy kis áldozati kő-kör csatlakozik.

A 89 km-jelző közelében, az út jobb oldalán még egy türk típusú egyedülálló köves kurgán tűnt szemünkbe. A 88 km-jelző után, az út bal oldalán, két kő-körös türk jellegű halomsírt vettünk észre, amelyek szorosan egymás mellett állanak.

Augusztus 16-án, *Ulan-Batorból* való visszatérésem után kezdtem el dolgozni az akadémiai régészeti laboratóriumban, ahol a néhány éve felgyűlt ásatási anyagot tanulmányozhattam.

Másnap a Nemzeti Múzeum kiállítását tekintetem meg. A kiállításon elsősorban a hunkori leletanyag teszi ki a két, régi korokra vonatkozó terem egyikét. A hun leletek között A. D. Szimukov publikálatlan 1927. évi ásatásainak leletei is szerepelnek. Ugyanitt vannak kiállítva Kozlov és Dordzszzuren eddig még nem minden részletében közzétett ásatási anyagai is.

Érdekes leletek a kiállításon a *Perle* ásatásaiból származók, hunkori településekről eredő tárgyak. Ezek a települések szentély, illetve megerődített szentély jellegűek, négyzetes alaprajzzal. A négy feltárt közül három már publikálva is van.

A régészeti laboratóriumban tanulmányozott hun leleteket a *noin-ulaiakkal* együtt fogom majd részletes vizsgálat alá venni. Az újabb *noin-ulaiakon* kívül (*Szudzsište*) itt van még *C. Dordzszzurennek* az *Arhangaj* ajmakban végzett 1956—57. évi ásatásának leletanyaga is. Ezeket ő részben már publikálta.³ A laboratóriumban embertani anyagot is őriznek, melyeket Badamhatan néprajzkutató kezel. Számuk összesen 28, közülük öt felszíni gyűjtésből az *Urjanhaji* területről származik, a többi türk és hunkori koponya. A feltehetően törkkoriakat *Volkov* ásta ki néhány éve az *Öndörsil* szomonban. A kis temető régészeti leletei rövidesen publikálásra kerülnek.

Augusztus 19-én látogatást tettem *Gábori Miklós* társaságában *Horváth Tibor* tavaszi ásatásának helyén, *Szelében*, *Ulan Batortól* 18 km-re. Útközben a helyi XVII. sz.-i kolostor megmaradt épületeit is megtekintettük (9. kép). A szelbei temetőből ebben az évben csak két kurgán került feltárásra. A kirabolt sírok száma itt 11 (11. kép). Közöttük a nagyobbaknál igen szépen kirajzolódik a kurgánok drómosza is, az erdő ritkás szélén, az elég magas aljnövényzetben.

Az augusztus 20-i búcsulátogatások után 21-én indultam vissza *Irkutszkon* át *Budapestre*.

Tanulmányutam végeztével úgy érzem, hogy munkánk jó előkészítése lehet egy jövődől, sokkal alaposabb mongol—magyar közös expedíciónak. Problémáink, legyenek azok akár hun- vagy törkkoriak, igen sokban közősek, együttes tanulmányozásuk csak növelheti a mongol és magyar régészek sikereit és történeti értékű eredményeket hozhat eurázsiai viszonylatban is a problémák megoldása terén.

Erdélyi István

² Мамонова Н. Н.—Тугутов Р. Ф., Раскопки гунского могильника в черемуховой пади. L. a jelzett kötetben 74—79. Technikai hiba folytán az illusztrációk

kimaradtak.

³ Доржсүрэн Ц., Умард хунну. (Улаан-Баатар 1961.)

BESZÁMOLÓ AZ 1961. ÉVI MONGÓLIAI UTAMRÓL

Múlt év nyarán, a kulturális egyezmény keretében, másodszor voltam tanulmányúton a Mongol Népköztársaságban. Míg három év előtti utamnak a paleolitikutás mellett általánosabb, régészeti, muzeológiai célja, felderítés jellege volt (I. Arch. Ért. 1960. 83—86)—ezúttal feladatomat kifejezetten a mongóliai kőkor kutatása képezte. A tanulmányzatom jól előkészítette az 1958. évi gyűjtésem itthoni feldolgozása, az, hogy a mongol és környező területekre vonatkozó szakirodalmat alaposabban megismerhettem; a további munkáit elősegítette az is, hogy az addigi lelőhelyeket, földrajzi fekvésüket és a terület problémáit már ismertem. Az újabb munkát így már előre meghatározott, biztos célokkal tudtam végezni, és ezért érthetően az eredménye is lényegesen nagyobb volt az előzőénél. Feladatom két részből állt: egyik az eddigi leletek rendszeres, teljes feldolgozása közös céljára, a másik további lelőhelyek keresése lehetőleg olyan területeken, ahol még nem volt régészeti kutatás.

A belső-ázsiai régészet eredményeit tekintve, Mongólia kőkora az, amelyről a legkevesebbet tudunk. A környező területeken már évtizedek óta élénk munka folyt, csupán a Szipéria és Kína közötti mongol fennsík maradt úgyszólván fehér lap Ázsia őstörténetében. Szipériában már a múlt században megkezdődött a kutatás, a 20-as években már jelentős eredmények voltak, majd az utóbbi évtizedben — különösen A. P. Okladnyikov expedíciój révén — mennyiségileg-minőségileg is hihetetlenül megnőtt a kőkori lelőhelyek száma. — Észak-Kínában, a belső-mongóliai területen és Szinkiangban, a kínai-svéd expedíciók — elsősorban az utolsó Sven Hedin-expedíció végzett nagyarányú munkát. Ennek eredményét közben a francia Citroen-expedíció, majd pedig az újabb kínai kutatás is kiegészítette. Külső-Mongóliában azonban eddig egyedül csak az amerikai Andrews-expedíció végzett rendszeres kutatást, az országnak egy összefüggő, déli sávján, a Gobi mélyebb területein, 1925—30 között. A közel 30 éves lemaradást súlyosbította, hogy a délibb területeken járt expedíciók anyagát, F. Bergman gyűjtését csak a legutóbbi években rendszerezték, tették közzé; az években keresztül végzett amerikai kutatás gazdag eredménye pedig mindmáig feldolgozatlan maradt. Így mindannak, amit ma Mongólia kőkoráról tudunk, alapja N. C. Nelson néhány rövid, előzetes jelentése, és emellett — inkább csak következtetések formájában — az alaposabban ismert szipériai és kínai területre támaszkodunk. — Évtizedek alatt azonban a kőkori leletanyag a rendszertelen, alkalmi vagy másirányú gyűjtések révén is gyarapodott. Az utóbbi években már mongol szakemberek, C. Dorzszsüren, N. Szerdzsav, H. Perle újabb lelőhelyeket találtak; három éve magam igyekeztem további adatokat szolgáltatni a terület kőkorához; 1959—60 nyarán pedig Okladnyikov végzett rövidebb kutatómunkát Mongóliában. Így az ország kőkoráról ma már lényegesen több adatunk van, a kutatás azonban ennek ellenére még az alapvető kérdések megoldása előtt áll.

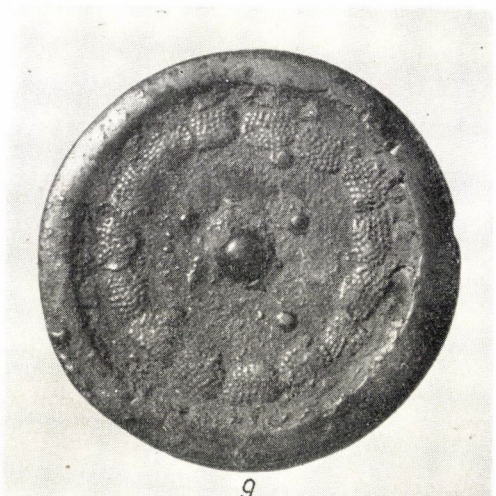
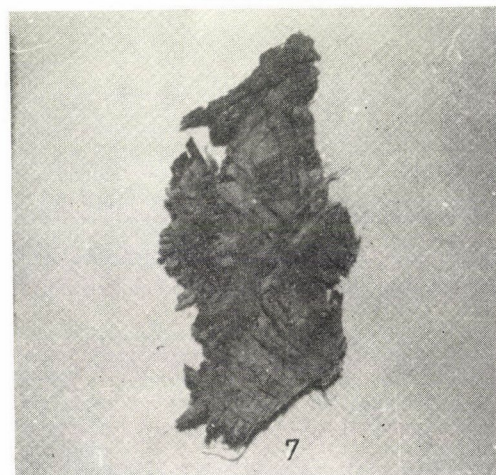
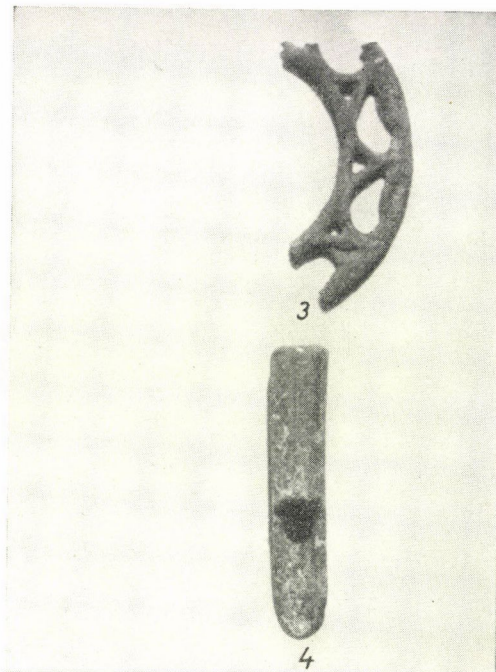
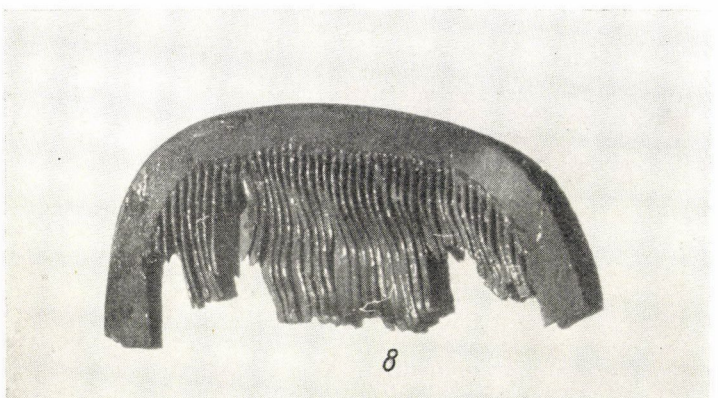
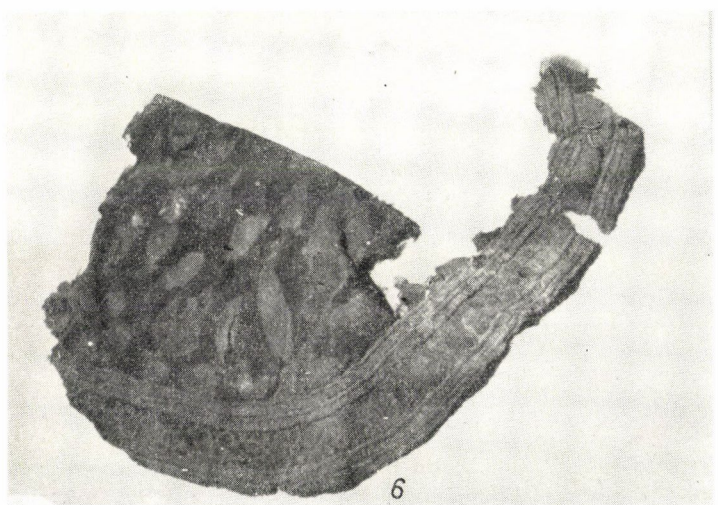
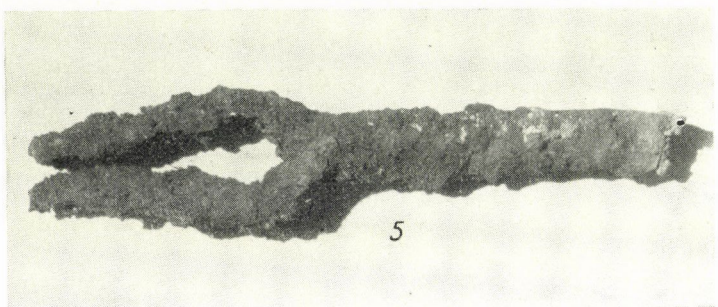
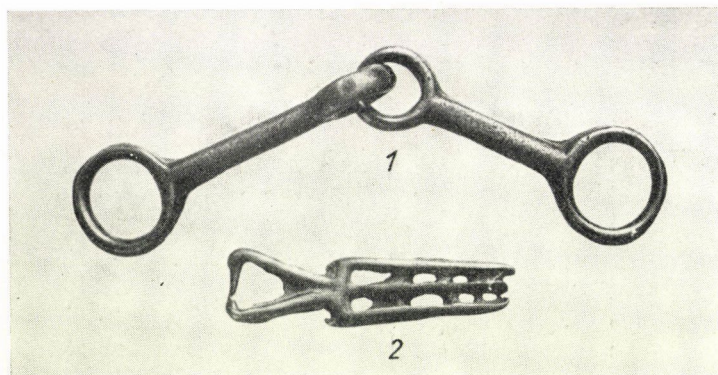
Paleolitikus kultúra nyomáról az amerikai expedíció régésze, N. C. Nelson tett említést, és hasonlóan bizonytalan adatot tudtam csupán közölni a közelmúltban is. A terület legrégibb műveltsége valószínűleg epipaleolitikus, mely a dél-szibériai területtel áll kapcsolatban. Az utolsó jégkorszak után történik meg a mai mongol terület benépesedése, — Kína elnéptelenedik (?), Mongólia D-i részén pedig a mezolitikus-neolitikus Gobi-kultúra alakult ki. Ennek a rendkívül széles földrajzi elterjedésű, átfogó kultúra-komplexumnak leletanyagát, sok száz helyen, az említett expedíciók találták meg. Ehhez tartozik a mongol terület egyetlen eddig ismert kultúrája, a „Shabarakh-kultúra”, is, mely a mezolitikumtól a neolitikum végéig élt. Alaposabb körülhatárolása, tipológiája, elterjedése ennek is bizonytalan — éppúgy, mint a legkorábbi emberi település ideje, iránya, a kínai hiátus kérdése, a nem a Gobi-kultúrához tartozó leletek meghatározása, kapcsolatai stb. A mezolitikumban nagyrészt a

Gobi-kultúra, mellette egy ettől eltérő köipar található mely mind Szibériával, mind Kínával kapcsolatban áll, hatott. Az epipaleolitikumtól a neolitikum végéig ezekekíül még számos letegyűttes van, melyet topológian alapon egyik vagy másik szomszédos területtel hozunk kapcsolatba; a fiatal neolitikumot pedig a Shabarakh-kultúra legfiatalabb fokozata képviseli. — Stratigráfia egyedül Shabarakh-uszuban volt — valamennyi kőkori lelet a felszínen kerül elő, ami a terület rendkívül erős lekopottságának következménye, a sivatagi, félsivatagi terület adottsága. E néhány mondatban lehetne talán a legrövidebben összefoglalni az ország kőkorát, amelyből egyúttal világosan láthatók egy újabb kutatás közvetlen feladatai is.

Az anyagfeldolgozó munkát az ulan-batori régészeti laboratóriumban végeztem. Ez a Központi Múzeum mellett, új intézménye a régészeti és egyben néprajzi kutatásnak, mely a múlt évben alakult mongol akadémia szervezetében működik. A laboratóriumban a legfrissebb ásatások, gyűjtések legfeljebb két-három éves anyagát tartják a tudományos feldolgozás s majdani kiállítás céljára. Az utóbbi években a kőkorszak iránti érdeklődés, gyűjtés megnőtt — nyilvánvaló hatása volt ebben a külföld érdeklődésének is —; meglepetésemre a laboratóriumban nagy mennyiségű, igen értékes, közöletlen leletanyagot találtam. Az anyagot részletesen átvizsgáltam, lerajzoltam, ill. fényképeztem közlés céljára.

A legrégibb kultúrát jelenleg egy levalloisien-moustérien jellegű leletanyag képviseli, melyet Okladnyikov tárt fel Harhorin, a régi Karakorum közelében, azon a helyen, ahol három éve gyűjtést végeztem. A leletanyag részben felszínen, részben rétegből került elő az Orkhon bal-parti teraszán. Azonos korú, de sokkal jellegzetesebb anyagot dolgoztam most fel a Dél-Gobiban levő Bajan-obo területéről és a DK-i mongol–kínai határszél egyik pontjáról. Ezek egy eddig nem ismert, új kultúrát jelentenek Mongóliában. Rajtuk kívül több levalloisien-moustérien jellegű lelet került elő a D-Gobi körzetből, melyek összefüggést mutatnak a harhorini, Bajan-obo-i anyaggal – különösen a D-i határszél egyik leletgyűjtése, mely teljesen azonos az Orkhon-teraszon feltárttal. Igen érdekes, ópaleolitikus jellegű ipart találhatok Otcó maint környékén (D-Gobi), azonkívül Szuhébar ajmakban, a sivatagi területeken és a sokkal fiatalabb kultúrájáról ismert Shabarakh-uszu környékén is. – Eddig csupán néhány ópaleolitikus eszközt ismerünk az ulan-batori Tola-teraszról, Ceisan-tologoj lelőhelyről. Itt újabb anyagot gyűjtöttek, mely a Gobi-moustériennél valószínűleg valamivel fiatalabb műveltséghez tartozik. A feldolgozás során további moustérien eszközökészletet ismertem meg a Gobi D-i részéről és valamivel fiatalabb, már csak moustériai hagyományokat őrző ipart Karakorum, Moltin ama vidékéről. – A fentieknél fiatalabb, késői paleolitikus leletanyag az ulan-batori repülőtér bővítése során, rétegből került felszínre. Hasonló jellegű lelőhelyeket főleg az ország É-i részén és az Orkhon vidékén ismerünk, amely területek összekötő szerepet játszottak Szibéria felé. – A leletek további, részletes ismertetése előtt is megállapítható, hogy a legfontosabb eredmény a mongóliai paleolitikum, a levalloisi-moustériai anyag megismerése volt.

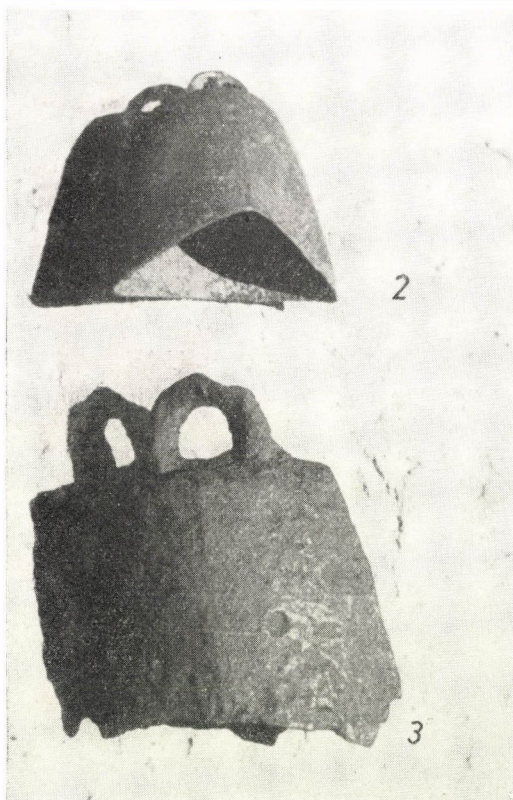
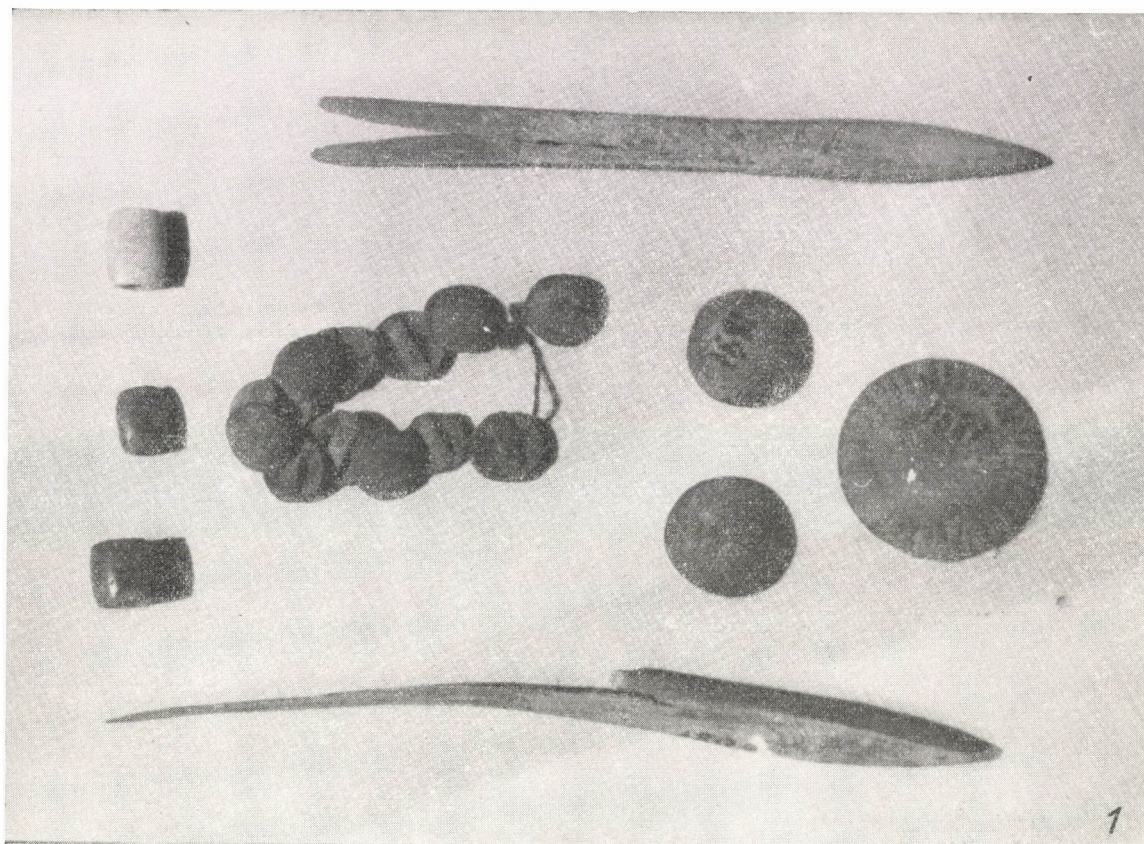
Korrendileg fiatalabb, késői-paleolitikus lelet kevés van Mongóliában. A mezolitikum sokkal gazdagabb, közvetlen átmenetet alkot a fiatalabb kőkor felé; ugyanaz a műveltség fejlődik tovább a kínai Lin-szi kerámia megjelenéséig, egészen a neolitikum végéig. — A laboratóriumi munka másik eredménye a Sharbarakhtukúra vizsgálata volt. Ezt a műveltséget eddig egyetlen lelőhelyről ismertük, és leírása, meghatározása nem is lehetett kielégítő az Andrews-expedíció jelentései alapján. A bennük levő adatokat, szinte csupán néhány mondatot, a szakirodalom évtizedeken keresztül változatlanul vette át, s minthogy az expedíciónak tulajdonképpen állattani, paleontológiai feladata volt, a leletanyagból is rendkívül

1. kép. 1—2. Türk-kori (?) zablá és bronzveret. Bulgan ajmak, Ingit tologoj. — 3—9. Hunkori sír leletgyűjtése.
Középső-Gobi ajmak Delger-Hangaj szumun

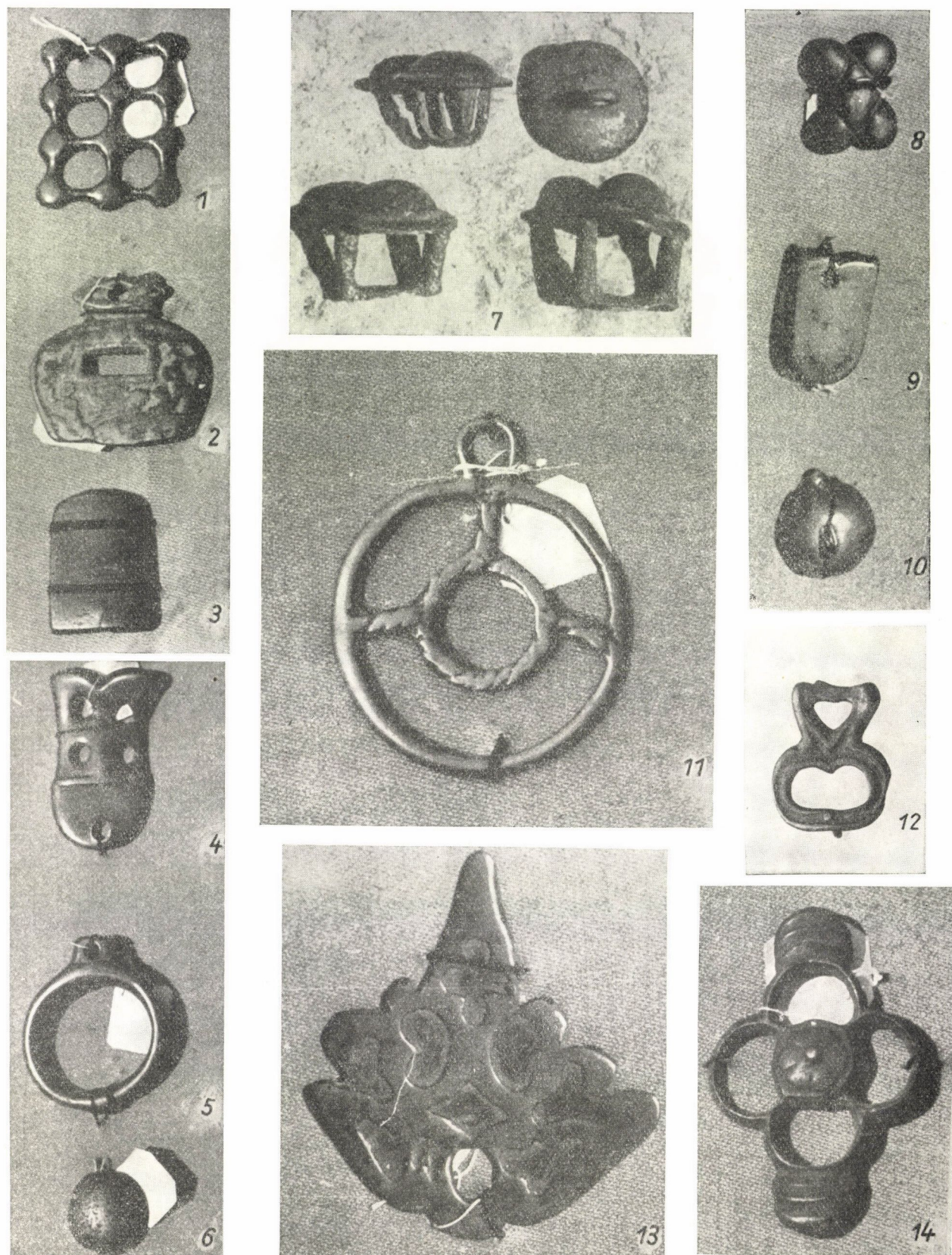
Рис. 1. 1—2. Удила и бронзовая пластинка тюркского времени (?). Булган-аймак, Индит тологой. — 3—9.
Комплекс находок могилы гуннского времени. Аймак Средние-Гоби Делгер Хангай

Fig. 1. 1—2. Mors et plaque de bronze de l'époque turque (?). Boulgan-ajmak, Ingit tologoi. — 3—9. Ensemble de
trouvailles livré par une tombe de l'époque hunnique. Soumoun de Delger-Hangai dans le ajmak Gobi Central

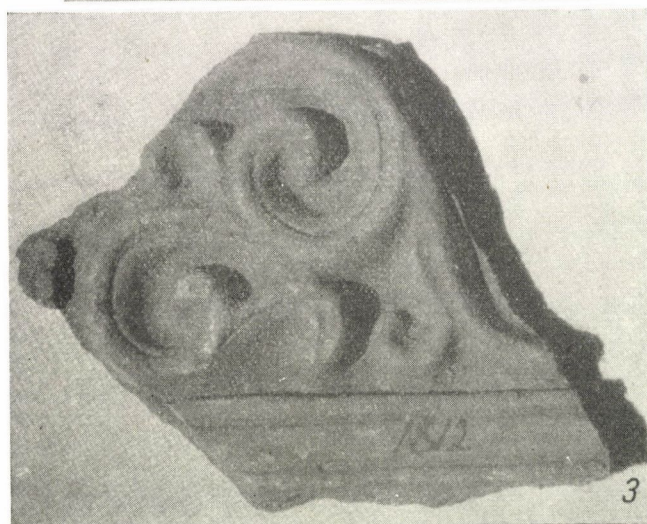

2. kép. 1. sírlelet a XI. századból. Khentej ajmak. — 2—4. Hun-kori leletek Noin-ulából

Рис. 2. 1. Могильный инвентарь XI века. Аймак Кхентей. — 2—4. Материал гуннского времени из Ноин-Ула
Fig. 2. 1. Trouvailles livrées par une tombe du XIe siècle. Khenteï-ajmak. — 2—4. Trouvailles de l'époque hunnique de Noïn-oula

3. kép. Népvándorláskori bronzveretek a VI—VIII. századból. 1—6. Töv- és Arhangaj ajmak
 Рис. 3. Бронзовые пластинки эпохи великого переселения народов, VI—VIII вв. 1—6. Аймак Тев- и Архангай
 Fig. 3. Plaques de bronze de l'époque des migrations, VI—VIIIe siècles. 1—6. Töv- et Arkhangaj-ajmak

4. kép. 1—4. Épületdíszek a XIII. századból. Hasu balgasz. — 5. Agyag szobortöredék a XI. századból. Khentej ajmak, Uglucesin herem
 Рис. 4. 1—4. Орнаменты зданий XIII века. Хашу балгас. — 5. Фрагменты глиняных статуэток XI века. Аймак Кхентей, Углуцин херем
 Fig. 4. 1—4. Ornaments d'architecture du XIIIe siècle. Hashou balgas. — 5. Fragments de statue en argile du XIe siècle. Khentei-ajmak, Ougloutchine herem

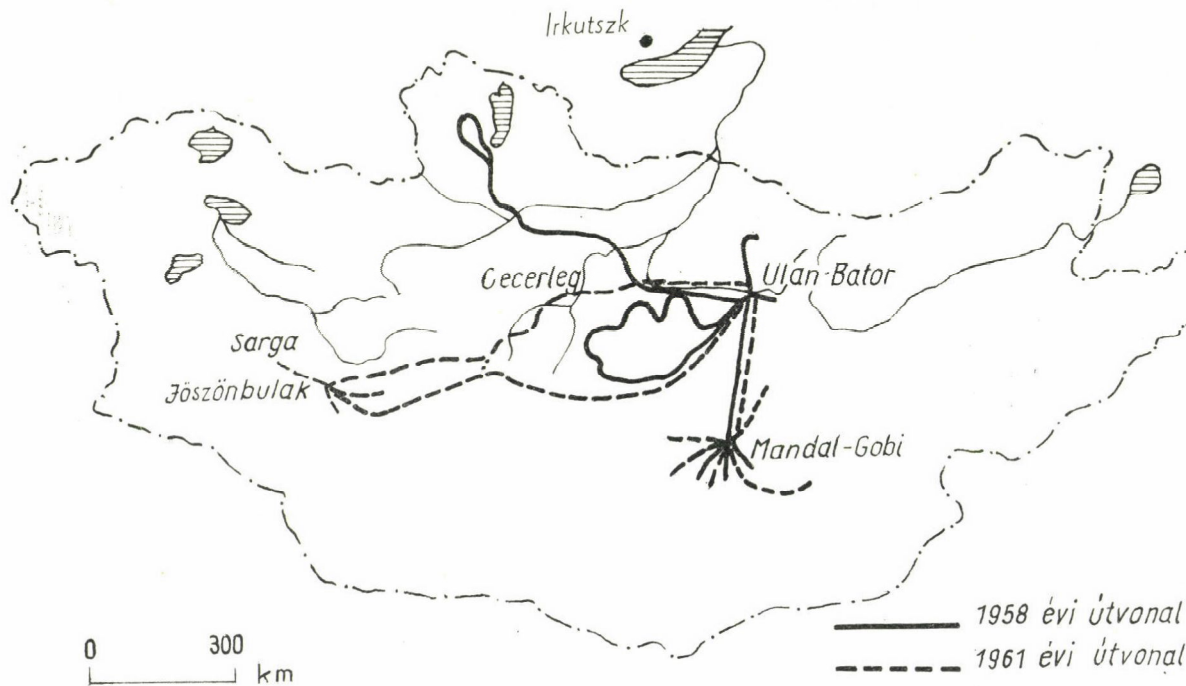
kevés lett közölve. Most a Sharbarakh-kultúra teljes anyagát, s nem egy, hanem számos lelőhelyről sikerült feldolgozni, összehasonlítani más leletegyüttesekkel, ki-egészíteni az eddigi tipológiáját, mely a mezolitikus szerszámoktól a csiszolt kőbaltákig, őrlőkövekig, a csekély kerámiával jelentkező neolitikum végéig vezet. Mongóliában ezen kívül még egy, makrolitikus anyagú neolitikum létezik — leletei eddig csak néhány helyen az ország D-i részén kerültek elő.

Az a vázlat tehát, melyet a terület kőkoráról, az addigi leletek alapján adni lehetett (I. MAG. 1962) az utóbbi évek alatt erősen megváltozott. Röviden összefoglalva: Mongóliában létezik egy régies, rétegtanilag is meghatározott levalloisi-moustiéri műveltség (Harhorin; D-Gobi). Úgy látszik, hogy ez tovább fejlődött egy moustiéri hagyományokat tartó penge-kultúrában — s ezzel a fejlődés látszólag megszakadt. Később az északi kapcsolatokat tartó késői-paleolitikum következik,

laboratóriumban; egész Észak-Ázsiára kiterjedő koncepciói, egyénisége sok impulzust adtak.

Az anyagfeldolgozás után C. Dorzszsüren segítségével sikerült az összes lelőhelyeket térképre vinnem. Minthogy eddig csupán a helyneveket, jobb esetben a körzet vagy járás nevét ismertük, ez a munka önmagában is jelentős eredményt jelentett.

Végül a fiatalabb korszakok leletanyagát is átnéztem a laboratóriumban. A képeken ezek közül közlök néhány, csupán kiragadott tárgyat vagy leletegyüttest. Adataik: Az első képen hun- és türk kori leleteket mutatunk be Bulgan ajmak (körzet) és a középső Gobi területéről; a másodikon egy XI. sz.-i sírleletet a Khentej-hegység vidékéről, eddig még közöltem hunkori tárgyakat Noin-ulából (I. még az 5. képet). A 3. képen közölt bronzveretek az ország különböző részeiről valók, míg a 4. képen XIII. századi épületdíszeket és egy újabban előkerült, XI. századi szobortöredéket mutatunk be.

mely éppúgy szibériai, Bajkál-vidéki kapcsolatokat mutat, mint a rákövetkező epipaleolitikum. — A déli területeken a mezolitikumban jelenik meg a Shabarakh-kultúra régibb fokozata — bizonyos jelek vannak arra, hogy ennek helyi előzményei is lehettek. Fiatalabb fokozata a neolitikumban él tovább. A fiatalabb kőkori műveltség valószínűleg sokkal elterjedtebb lehetett Mongóliában, mint azt ma ismerjük. Legfontosabb lelőhelyei Arhangaj körzetben Delgen-tologoj és Gol modni elsz homokdűnéiben kerültek elő, ahol településeket tártak fel. A leletanyag másik része nagy méretű, durva eszközökből, jellegzetes magkövekből, vaskos pengékből, nagy nyersanyagtömbökből áll — ide tartoznak a D-Gobi kiterjedt műhelyei —; másik kultúra-csoporthoz tartozik a mikrolitika, a Shabarakh-kultúra fiatal fokozata. Utóbbiban valószínűleg az É-kínai műveltség hatásai is jelentkeznek — amennyiben ilyen behatás DK felől nem volt már korábban is.

A leletek feldolgozásával számos újabb kérdés vetődött fel. Ilyen a Gobi-moustérien eredete, az ópaleolitikus anyag kapcsolatai, a szibériai—kínai összefüggések a későbbi műveltségek során. Ezekre talán a további vizsgálat adhat választ. Munkámat elősegítette az, hogy személyesen is megismerkedhettem A. P. Okladnyikovval, aki szintén Mongóliában végzett kutatást. Néhány alkalommal megbeszélhettük a közösen érdeklő problémákat, többször együtt dolgozhattam vele a

Ulan-Batorban ismét megnéztem a Központi Múzeumot, a Csojdzsil lamin kolostorban levő vallástörténeti múzeumot, melynek gyönyörű épületét az utóbbi években restaurálták, a működő Gandan-kolostort a város közelében; a Szilbe völgyében megtekintettem a hun kurgánokat, ill. az ott folyt ásatás színhelyét.

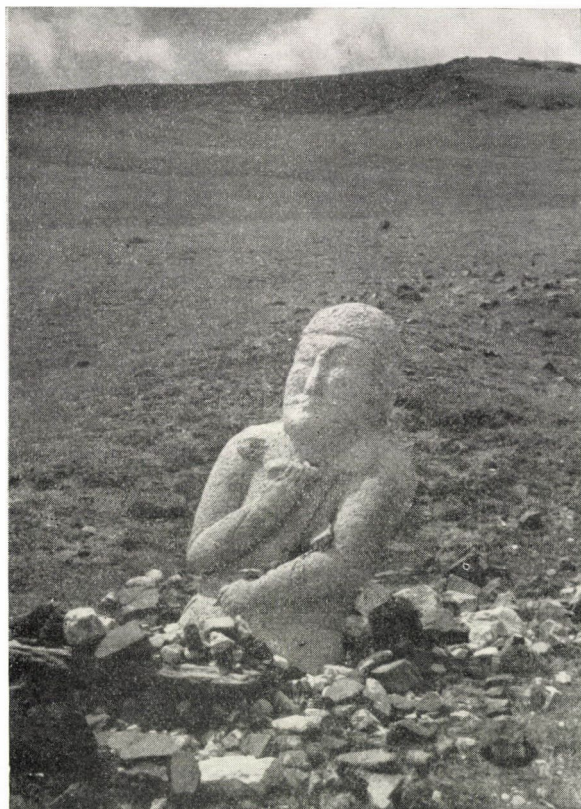
A tanulmányút alatt, megszakítva a laboratóriumi munkát, két kutatóutam volt. Minthogy a lelőhelyek jegyzéke már rendelkezésemre állt, a régi expedíciók területét pedig a jelentések földrajzilag pontosan megjelölték, nem volt nehéz új területeket választani. Az első, hosszabb expedíció távol DNy-ra, a Gobi-Altaj vidékére vezetett (I. térkép). Az utat nagy kitéréssel tettük meg. Ulan-Batorból a Karakorum felé vivő úton az Orkhon-folyóig, tovább Ny-ra az Ugij-tó mellett elhaladva jutottunk Cecerlegbe. Itt a régi lámakolostort és a kis körzeti múzeumot néztem meg. A múzeumnak szép természetrajzi anyaga, kisebb régészeti, és értékes lamaista művészeti gyűjteménye van. A terület egyébként főleg türk-kori emlékekben gazdag. A környéken 4 kőkori lelőhely fekszik — egyiknek érdekessége, hogy viszonylag É-i helyen, a Gobi-kultúrához tartozik. — Cecerlegből a Tamir völgyében, majd a Hangáj-hegység hágóin át utaztam D-re, majd tovább Jöszönbulak helységig, a Gobi-Altaj körzet központjába. A további kiszállásokat innét végeztük. Elsősorban a helyi múzeumban tájékozódtam, átvizsgáltam néhány

5. kép. Hun-kori bronzedény. Noin-ula

Рис. 5. Бронзовый сосуд гуннской эпохи. Нойн-ула

Fig. 5. Vase de bronze de l'époque hunnique. Noïn-oula

6. kép. Türk kőemlék Jöszönbulak közelében

Рис. 6. Тюркская каменная баба вблизи Ёсёнбулака

Fig. 6. Monuments de pierre de l'époque turque dans le voisinage de Jöszönbulak

környékbeli és még távolibb helyekről származó kőkori leletegyütttest. A lelőhelyek — pl. Adzsi-bogdo közeléből — a Gobi kultúra Ny-i előfordulásai. — A városkából három kisebb utat tettünk D—DK irányba. A kirándulásokon 4 kőkori lelőhelyet találtunk, két alkalommal pedig a D-re fekvő türk kőemlékeket kerestem fel (6. kép). A terület a 3000 m-es Tajsiri-hegység lábánál fekszik, s az időjárás nagyon megnehezítette a munkát. Jöszönbulakból tovább Ny-ra a Sárga-Gobiba utaztunk, ahol jó időjárás lévén egyes területeket alaposabban bejártunk. Kőkori lelőhelyet Sarga helység közelében találtunk. — Ulan-batorba más útvonalon a Beger-tó irányába haladva — majd Bajanhongor, Arvajheer városokon keresztül térünk vissza. A szinte állandó utazás közben számos régészeti lelőhelyet láthattam, sok érdekes néprajzi jelenséget figyelhettem meg. Bajanhongor környékén, a Hangáj-hegység D-i oldalán nagyon szép, régi kolostor-város fekszik, ugyanott számos őskori temetőt figyeltem meg. Különösen jelentősek a türk-kori temetők, melyeknek nagy kőoszlopai, körbehelyezett sziklái kilométereken át szegélyezik az utat (7. kép). Bajanhongortól D-re szintén nagyterjedésű feltáratlan türk temetők vannak, s hasonló található Arvajheer városka mellett is.

Az expedíció eredményét természetesen kiegészítette az, hogy számomra új, idegen vidékeket, a Hangáj-hegységben, Bajanhongor környékén, Sárga-Gobiban szép tájakat, sok néprajzi érdekességet láthattam. Munkám azonban a vártnál kisebb eredménnyel járt. Ennek oka az, hogy a távoli területekre utazás ma is sok nehézséggel jár, napokat vesz igénybe; a magasan fekvő területen igen rossz volt az időjárás, a messzebb D-re húzódó Transzaltaj-Gobiba pedig egyetlen terepjáróval elindulni sem lehetett.

Második utam a Középső-Gobi területére vezetett, ahol korábban már voltam. Ez a vidék ugyan viszonylag közel fekszik a fővároshoz, a régészeti kutatásból azonban mégis kiesett. Ulan-Batorból Mandal-Gobi körzeti központba utaztunk, s onnét négy irányba végeztünk kiszállást. Az út célja az volt, hogy a Sharbarakh-kultúrához újabb anyagot, elterjedéséhez adatokat gyűjtsek, s ez a munka igen jó eredménnyel zárult. Mandal Gobi-tól D-re, egy három éve talált lelőhelyen újabb, szép anyagot gyűjtöttem. — DK-re Szair-uszu környékén, majd pedig a következő utakon a városkától É-ra,

7. kép. Türk sírok Bajanhongor környékén

Рис. 7. Тюркские могилы в окрестностях Баянхонгора

Fig. 7. Tombes turques dans les environs de Baïanhongor

távolabb Ny-ra 6 további lelőhelyet találtunk. Az utolsó kiszállás Mandal-Gobitól messze DK-re vezetett; ez alkalommal ismét két helyen találtunk kisebb számú kőeszközt. — A körzeti központban ismét tapasztaltam azt a fejlődést, mely három év alatt nemcsak a fővárosban, hanem a Közép-Gobiban vagy a Sárga-Gobiban — távoli helyeken is történt. Mandal-Gobi múzeuma a korábbinál sokkal nagyobb, új épületbe költözött, s ma már kis fényképsorozatot tudnak adni gyűjteményükről a látogató kezébe. Különösen értékelnünk kell a múzeumok iránti gondoskodást — mely másutt is tapasztalható —, ha tudomásul vesszük, hogy az ilyen kisebb kerületi központ alig 20–30 házból és sokszáz jurtából áll. Ebben a helyi múzeumban elsősorban ismét a természetrajzi gyűjtemény gazdag; a régészeti gyűjteményben értékes a több lelőhelyről származó kőkori, népvándorláskori s a minuszinszki jellegű bronzanyag.

Mongóliai utam ezzel a kiszállással ért véget. A kőkorra vonatkozó eredményeket szakcikkekben szándékozom majd feldolgozni. A tanulmányút dokumentációs anyaga — a rajzokon kívül — több mint 600 fénykép-

felvétel, 120 színes diaposztív; ezenkívül kb. 70 perccel kitévő mozifilmet vettem fel.

Ulan-Batorból Pekingbe utaztam tovább. Az ott töltött rövid idő alatt elsősorban az új Történeti Múzeum anyagát néztem meg, melyből természetesen főleg a paleolitikum, a gazdag belső-mongóliai leletanyag, a mongol–kínai terület közti hasonlóságok s a neolitikum érdekelt. A múzeum gyűjteményei annyira gazdagok, sokrétűek, hogy a későbbi korszakok anyagát sajnos csak áttekinteni tudtam az igen színvonalas kiállításokon. A múzeumon kívül a város nevezetességeit, templomait, palotáit és Peking környékének régészeti, műemléki helyeit néztem meg.

Az oda- és visszautazás közben Irkutszkban, majd Moszkvában töltöttem rövid időt; Irkutszkban a múzeum kitűnő őskori anyagát, Moszkvában a Történeti Múzeum újabb anyagát tekintettem meg. Az észak-kínai és a dél-szibériai anyagnak ez az áttekintő megismerése értékesen egészítette ki mongóliai munkámat.

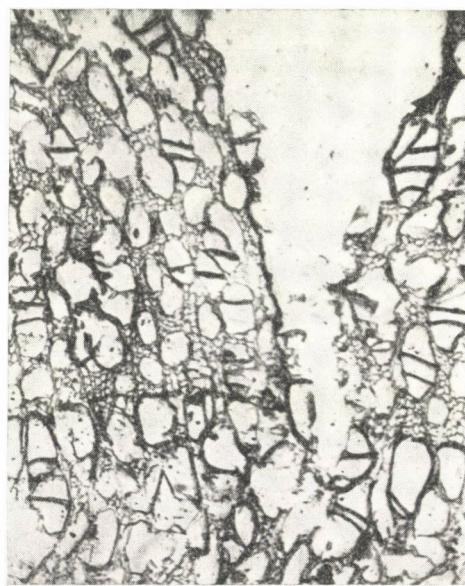
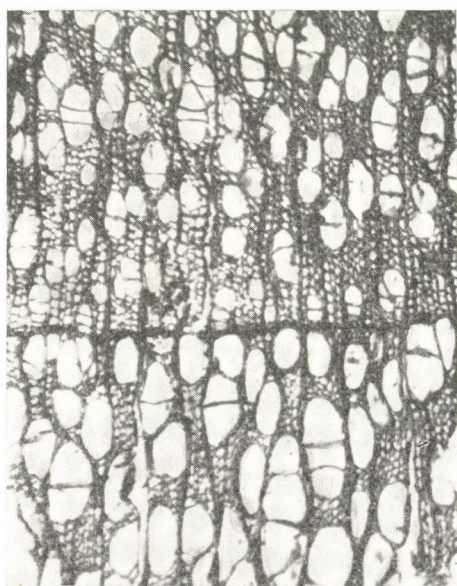
Gábori Miklós

AZ ÁSATÁSOKBÓL ELŐKERÜLT NÖVÉNYI MARADVÁNYOK KONZERVÁLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

1958-ban Dienes Istvántól egy megvasalt fakengyelt kaptam vizsgálatra. A lelet a szokásos parafinos konzerváláson ment már keresztül. A tárgy fája makroszkópos megfigyelés szerint elég jó állapotban volt. Azonban már a mintavétel alkalmával kiderült, hogy a látszólagosan egységes konzisztenciájú fadarab tulajdonképpen

vált. Mintegy 600 metszet közül sikerült csak 2 jól használható és egyetlen alig használható (radiális) metszetet előállítani. Ezek elkészülését is szerencsés véletlennek kell tartanunk.

Valamennyi mintát a szokásos múzeumi konzerválás után bocsátották növényteni feldolgozás alá. A siker-

1. kép. Ásatag fa mikrofotográfiája: 1. konzerválás előtt, 2. hagyományos konzerválás után

Рис. 1. Микрофотография растительных остатков: 1. перед консервацией, 2. после традиционной консервации

Fig. 1. Microphotographie d'un vestige de plante. 1. avant la conservation. 2. Après la conservation traditionnelle

apróbb szilánkok halmaza. Metszeteket készíteni belőle nem lehetett. A metszetek és a fadarabkák egyaránt morzsálódtak és szilánkolódtak a dimetilbenzolos (xylol) paraffinkioláskor.

Több hasonló irányú próbálkozás sikertelensége után került sor a fenékpusztai II. számú ökeresztény bazilika famaradványainak feldolgozására.¹ Itt a 3. sír ollótokjának meghatározása — a leggondosabb és körültekintőbb konzerválás ellenére is — rendkívül nehézkesség

telenség és nehézkesség okát ezért feltétlenül abban a konzerválási, helyesebben víz- és légtelenítési eljárásban kell keresnünk, melyet a „Régészeti kézikönyv”-ben ajánlanak.² Ennek a módszernek az a lényege, hogy 90% táblaparaffin és 10% méhviasz keverékében kell a tárgyat 80–90° C-ig, illetve 130° C-ig hevíteni. Ezen a hőfokon kell a paraffinkeveréket mindaddig tartani, amíg belőle buborékok szállnak fel. Tehát addig, amíg a víz és a levegő el nem távozik.

¹ Acta Ant. Hung. 9 (1961) 3—.

² Régészeti kézikönyv I. (Bp. 1954) 336.

E meglehetősen erélyes módszernek káros mechanikai hatása van növényi maradványainkra, de elsősorban a famaradványokra:

1. Az aránylag hirtelen beálló 60–110 °C-os hőmérséklet hatására a sejtfaak ridegsége fokozódik. A sejtfaak különböző vastagságuk miatt különböző mértékben terjednek ki. Ennek következménye folytán repedések keletkezhetnek.

2. A famaradványokat praktikusán mikropapírrisokból álló testeknek vehetjük. A finom csővecskékben vizet és levegőt találunk konzerváláskor, amelyek a hőmérséklet emelkedésekor légemű halmazállapotba mennek át, illetve erőteljesen kiterjednek. A tágulás következtében fellépő nyomásnövekedés egy része a sejtfaakra hat. A kényszer elől a sejtfaak — a még meglevő rugalmasság folytán — igyekeznek kitérni. A nyomás emelkedésével azonban a nyomóerő meghaladja az avult sejtfaak rugalmassági együtthatóját. Ekkor kezdődik az anyag hasadozása, szilánkolódása. Ilyenkor már a kisebb részeket kizárólag a paraffin tapasztja össze. A „Régészeti kézikönyv” ezért azt ajánlja, hogy mielőtt kivennék az anyagot, az egészet 80 °C-ra hűtsük le, mert ekkor már a keverék viszkozitása nagyobb.

3. Az anyag kihűlésekor beálló zsugorodás a tágu-lással ellentétes irányú szívóhatást gyakorol a sejtfaakra. Ez a csökkent rugalmasság folytán további szerkezetroncsoláshoz vezethet.

4. Ha a keveréket nem melegtjük a kellő magasságú hőfokra, akkor intermediér anyagok alkalmazása nélkül teljes átitatást elérni nem tudunk. Csak a külső rész telítődik paraffinnal, a tárgy belsejében változatlan részek maradnak. Ez a veszély az előírt hőfok mellett is fennáll. A vákuum használata pedig könnyen a teljes megsemmisüléshez vezethet.

5. A szerves maradványok színét ez az eljárás erősen sötétíti. Később, raktári állapotban a színeződés fokozódik, amely nemkívánatos kémiai reakció következménye (savasodás).

6. A paraffinnal átitatott darabok ragasztása csaknem lehetetlen.

A fentiek bizonyítására kísérletképpen az egyik minta konzerválatlan darabkáját (1. kép) és ugyanannak a fadarabkának egy konvencionális úton konzervált részét (2. kép) megmetsztettük. A két mikrofotografiát összehasonlítva meggyőződhetünk a feltevés helyességéről. Pedig a felhasznált anyag megtartása rendkívül jónak mondható.

Mindezekből kitűnik, hogy az így kezelt anyag — mivel szerkezetük roncsolt — a mikroszkópos vizsgálatok során sokkal kevesebb lehetőséget nyújt a pontos meghatározáshoz. Sok esetben ez egyáltalán nem lehetséges. Ugyanakkor az anyag bomlását csak egy időre lassítottuk, de nem szüntettük meg.

Ezért szükségessé válik új konzerválási módszer és természetesen vele együtt új konzerválóanyag bevezetése. Ennek az új konzerválóanyagnak a következő tulajdonságokkal kell rendelkeznie:

1. kémiaiilag stabil
2. semleges kémhatású
3. fémekkel és szervesanyagokkal szemben egyaránt indifferens
4. konzerválásnál hidegen alkalmazható
5. víztelenítés nélkül használható
6. alkalmazása lényeges hőemelkedéssel, valamint
7. térfogatváltozással nem jár
8. felhasználása után csak speciális oldószerekben oldható és végül
9. különböző halmazállapotú és különböző hatású elegyeknek, vegyületeknek kémiaiilag ellenálljon; úgy-szintén mechanikai erőkkel szemben is. Ilyen anyag csak a polimer vegyületek között található.

A régészet és a növénytan más és más eszközökkel s módszerekkel dolgozik. Ezért a két tudományág együtt-működése hasznos eredményeket hozhat. A jövőben az együttműködést szélesebb körben még fokozottabban kell művelnünk.

Füzes F. Miklós

RÉGÉSZETI FAANYAGOK KONZERVÁLÁSA

Füzes F. Miklós „Az ásatásokból előkerült növényi maradványok konzerválásának kérdéséhez” című cikkében saját mikroszkópi megfigyelései alapján felveti a régészeti faanyagok konzerválásának problémáit. Megállapítja, hogy a múzeumi gyakorlatban eddig alkalmazott paraffinos kezelés a faanyagokban súlyos szerkezeti elváltozásokat okoz, amelyek idővel az így kezelt fatárgyak pusztulásához vezethetnek. Az említett szerző gondolatmenetéhez csatlakozva, szeretném ismertetni azokat az eredményeket, amelyeket a külföldi kutatók és nálunk a Központi Muzeológiai Technológiai Csoport a régészeti, főleg ásatásból előkerült faanyagok konzerválása terén eddig elértek.

A régészeti faanyagok általában nedves közegből, tőzeges, lápos talajokból, hajdani tófenékekből vagy folyómedrekből, pöcegödörökből, trágyadombokból kerülnek elő, rendszerint eléggé „ép” állapotban, azaz eredeti alakjukat és térfogatukat jól megőrizték. De már a kiemelés folyamán kitűnik, hogy ez az épség csak látszólagos, mert ezek a fatárgyak önsúlyuknál fogva is könnyen eltörnek, és ritkán sikerül egy darabban kiemelni őket. Ha pedig kiszáradtak, nem egyszer a felismerhetetlenségig eltorzulnak, széthasadoznak, vetemednek, esetleg szilánkokra esnek széjjel.

E jelenség magyarázata a következő: bár a fa víz alatt és nedves közegben sokáig megmarad, a talajban levő vegyianyagok és mikroorganizmusok huzamosabb idő alatt a fa anyagát is elbontják. Ez a hatás azonban nem egyformán érinti a fa egyes alkotórészeit. Elsősorban a cellulózanyag és az inkrusztáló gyantás anyagok, tehát azok, amelyek a fának szerkezeti szilárdságot adnak, bomlanak el, míg a szerkezetileg gyengébb ligninváz aránylag épen marad. Az elpusztult anyagok helyét, a

sejtüregek belsejét víz tölti ki, amelynek fajsúlya nagyobb, mint a fa elpusztult alkotórészei, ezért az ásatásból előkerülő fatárgyak aránylag súlyosak, ami még inkább megnehezíti épségben való kiemelésüket.

Kiszáradáskor az elpárolgó víz erős nyomást gyakorol a meggyengült sejtfaakra, amelyet azok nem bírnak ki és széttöredeznek. Ezt a folyamatot nem lehet kiküszöbölni, bár erősen mérsékelni lehet lassú szárítással, pl. nedves homokban. A készlet helyi múzeumban évek óta nedves homokban őrizték a zalaszentmihályi tőzegben talált bődönhajót. A csónak a gondos tárolás ellenére darabokra esett szét, és az egyes darabok teljesen elvetemedtek (1. kép). Annak ellenére, hogy a csónakot állandóan több mint félméteres homokréteg fedte, egyes részei erősen penészedtek is (2. kép).

Az elmondottakból világosan kitűnik az ásatási faanyagok konzerválásának két fő szempontja:

1. a kiszáradás folyamán az elpárolgó víz felületi feszültsége által okozott roncsoló hatások kiküszöbölése és 2. az eltávozott víz helyén visszamaradó üregek kitöltése olyan anyaggal, amely a megmaradt farészeket összetartja, és a tárgynak mechanikai szilárdságot is ad.

A régebben alkalmazott oldószercserés eljárások csak az első feladatot teljesítették. Az egyik ilyen eljárásban a fatárgyakat hosszabb időre alkoholba merítették, amíg a benne levő víz teljesen ki nem cserélődött alkohollal, majd az alkoholt ugyanilyen módon étérrel szorították ki, és az étért elpárolgatták. A tűzveszélyes étér helyett magasabb alkoholt, pl. terciér butilalkoholt (trimetilkarbinol) is szoktak használni. Költséges eljárás, és csak kisebb tárgyakra alkalmazható.

A víz roncsolásmentes eltávolításának másik módszere a fagyasztásos szárítás. A vizet jéggé fagyasztva

1. kép. A zalaszentmihályi bődönhajó kitakarása a homokból (Keszthelyi Múzeum)

Рис. 1. Расчистка от песка лодки, вырубленной из одного ствола дерева, в Заласентмихае (Музей в г. Кестхей)

Fig. 1. Mise à découverture du canot taillé dans un tronc d'arbre de Zalaszentmihály (Musée de Keszthely)

erős vákuumban szublimáltatják. A módszer jól bevált a biológia területén, de a költséges és bonyolult felszerelés miatt múzeumi gyakorlatba nem nagyon vehető. Amellett szintén oldja meg a fa szerkezeti megerősítésének problémáját.

Régebbi, ma már egyre kevésbé használt módszer a timsós telítés. A timsó hidegen kevésbé oldódik vízben, a forró víz azonban két-háromszoros súlymennyiséget is fel tud oldani. Lehűlve a só újból kiválik. A forró timsó-oldattal telített fák belső üregeit lehűlés után timsó tölti ki. A módszernek több nagy hátránya van: a magas hőmérséklet (95°C) árt a fának, a pórusokban lazán elhelyezkedő timsónak nincs kötőképesége, a vizet így is el kell párologtatni, tehát a vetemedések és torzulások nem kerülhetők el, a timsóval telített fa nagyon nehéz, a só a fa felületén kikristályosodik, és csak mechanikai úton távolítható el. Kezelés végett a fatárgyakat a timsóoldatba be kell meríteni, tehát nagyobb fatárgyakhoz, pl. külszíni épületszerkezetekhez nem használható.

Merőben új lehetőségeket nyitnak a régészeti faanyagok konzerválása előtt a szintetikus nagymolekulájú anyagok, az ún. műanyagok. Ezek között több olyan van, amely a Füzes F. Miklós által megadott és a fakonzerválás szempontjait tömören összefoglaló kilenc feltételnek csaknem teljesen megfelel. A műanyagok közül elsősorban azok jönnek számításba, amelyek oldószer igénybevétele nélkül juttathatók a fa belsejébe, és ott hidegen, kémiai hatásra (katalizátor segítségével) szilárdulnak meg, tehát a hideg úton polimerizálható műanyagok mono-

mérjei vagy előkondenzátumai. A használt anyagnak természetesen vízzel elegyedőnek vagy legalábbis összeférőnek kell lennie, hogy a fa kiszáritása nélkül be lehessen juttatni a fa belső üregeibe, azonkívül nedves közegben, tehát még a víz elpárolgása előtt meg kell kötnie, mert csak így tudja megakadályozni a víz elpárolgásával járó káros hatásokat. Fontos továbbá az átítatás szempontjából az anyag viszkozitása, ezt azonban eléggé gyorsan kötő anyagoknál hígítószerezrel be lehet állítani.

Nem ilyen típusú műanyag, de egyéb sajátosságai miatt figyelemre méltó a British Múzeum laboratóriuma által javasolt¹ polietilénlikol viasz vagy röviden poliviasz. A poliviaszok vízben oldódó, különböző polimerizációs fokú, viaszszerű anyagok. Régészeti faanyagok telítésére a 4000-es molekulasúlyú poliviasz bizonyult legalkalmasabbnak. A vizes fákát a poliviasz 10–20%-os vizes oldatába merítik, majd több héten át az oldatot szobahőmérsékletre lassanként a viasz olvadáspontjáig (kb. 40°C) melegítik. Végül a telített fatárgy az olvadt viaszban lebeg. A viaszfelesleget utána vízzel mossák le a tárgyról. Az eljárás kissé hosszadalmas, a viasz vízben kioldódik, tehát pl. víz alatti tároláshoz nem használható és a 40°C -os olvadáspont is túlságosan alacsony a mi éghajlati viszonyainkhoz. A kezelt fák kissé sötétek és nehezek. Ennek ellenére a módszer közkedvelt, és ezt alkalmazták pl. a nemrégiben a tenger fenekéről kiemelt 1628-ban elsüllyedt „Vasa” svéd csatahajó farészeinek konzerválására is.

Az angolok által nedves fatárgyak helyszíni átítatására korábban javasolt toluolos polivinilacetát-oldat²

2. kép. Nedves homokban megpenészedett fa

Рис. 2. Заплесневевшее в сыром песке дерево

Fig. 2. Bois moisi dans le sable humide

¹ Werner, A. E. A., Nature 4686 sz (London 1959) 585–587.

² Unwin, M., Museums Journal 50 (1951) 237.

3. kép. A nagyvázsonyi Farkasveremben levő hídmaradványok konzerválása alkoholos karbamidgyanta oldattal
Рис. 3. Консервация остатков моста, найденных в Фаркашвереме, с применением раствора алкогольной карбамидовой канифоли

Fig. 3. Conservation avec solution alcoolique de résine d'urée des restes du pont se trouvant dans la fosse dite Farkasverem du château-fort de Nagyvázsóny

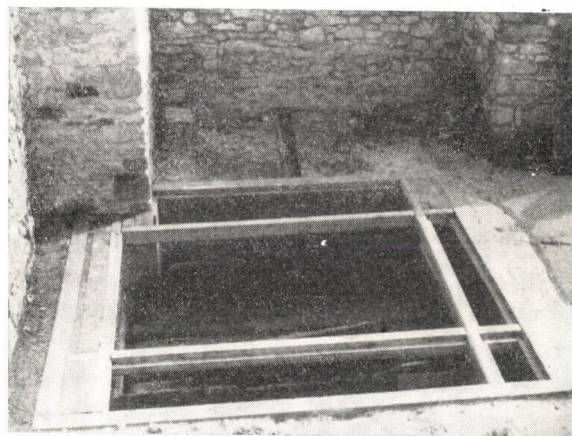
tapasztalataink szerint nem megfelelő, még nedvesítő-szer használatával sem, mert az oldat vízzel nem fér össze, és így nem tud a fába behatolni.

Az eddig kipróbált anyagok közül a leginkább a formalin kondenzációs műgyanták, nevezetesen a melamin-formaldehid és karbamid-formaldehid műgyanták közelítették meg az ideális feltételeket.

Mindkét típus vízzel jól elegyedik, és vizes közegben is megszilárdul. A berni múzeum vegyészei az Arigal C elnevezésű (CIBA gyártmány) szilárd melamingyantát használták sikerrel³. A fatárgyakat előbb az előkondenzátum vizes oldatával telítik több napon, esetleg heteken át, majd rövid időre katalizátor oldatába mártják. A katalizátoroldatból való kivétel után a fába felszívódott műgyanta gyorsan megköt, és a víz roncsolások veszélye nélkül elpárologtatható. Az Arigallal kezelt fatárgyak mikroszkópos vizsgálata azt mutatta, hogy az anyag a sejtfalakba szívódik fel, és az üregeket nem tölti ki. Ez előnyös a víz elpárolgása és a későbbi nedvességesere, a fa „lélegzése” szempontjából; ugyanakkor azonban a kezelt fatárgyak szokatlanul könnyűek, ami némileg meghamisítja eredeti jellegüket. Tapasztalataink szerint a kezelés után a fatárgyak egészen világosak, az élőfánál is világosabb színűek lesznek, bár ezt valószínűleg ki lehet küszöbölni. A melamingyanták legnagyobb előnye, hogy zsugorodásuk jelentéktelen. Az arigálás fakonzerválás az egyik legbiztosabb iránya a fejlődésnek, és az említett hátrányai más kezelésmódokkal kombinálva kiküszöbölhetők lesznek.

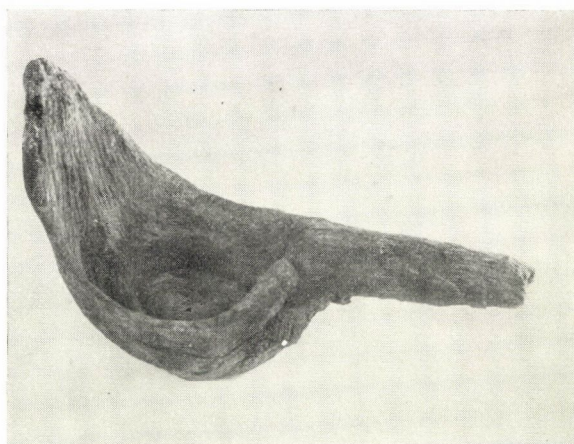
³ Müller-Beck, H.—Haas, A., Jahrb. des Bernischen Historischen Museums 37—38 (1957—1958) 260—271.

Az ismertetett módszerek közös vonása, hogy a kezelendő fatárgyakat a műanyagoldatokba be kell meríteni. Az ásátásokból azonban gyakorta kerülnek elő egészen nagyméretű fatárgyak is: épületszerkezeti elemek, koporsók, csónakok stb. Ezeket sok esetben nem lehet, vagy nem tanácsos a helyszínről eltávolítani. Az átítatásos konzerváláshoz nagyméretű kádát kellene a helyszínre szállítani, vagy megfelelő medencét kellene építeni. Nálunk is kerülnek elő az utóbbi időben ilyen nagyméretű fatárgyak, pl. Szigetvárott egy nyolc méteres gerendából álló gerendaszerkezet, a nagyvázsonyi várban a híd tartógerendái és a vár vízgyűjtő medencéje, továbbá egy törzsből vájt csónakok, ún. bódönhajók, amilyen az említett keszthelyi csónak és a nemrégiben Inota határában talált csónak. Régészeink még több ilyen fatárgy létezéséről tudnak, ezeket azonban éppen a konzerválási módszerek hiányában eddig nem merték feltárni.

4. kép. A nagyvázsonyi vár famedencéje a kezelés után
Рис. 4. Деревянный бассейн замка в Надъважони после консервации

Fig. 4. Le bassin de bois du château-fort de Nagyvázsóny, après le traitement

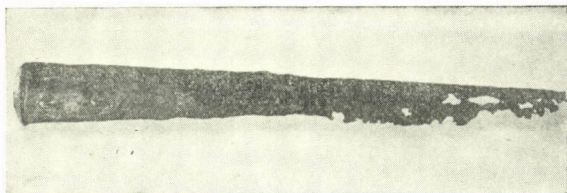

5. kép. Nagyvázsonyi ásátásokból előkerült merítőedény Celodal I. műgyantával konzerválva

Рис. 5. Ковш, обнаруженный при раскопках в Надъважони, после консервации искусственной канифолью Целодал I.

Fig. 5. Puisoir livré par les fouilles de Nagyvázsóny, conservé avec résine synthétique Celodal I.

A Központi Muzeológiai Technológiai Csoport az elmúlt év őszén az Országos Műemléki Felügyelőségtől azt a feladatot kapta, hogy a nagyvázsonyi vár területén feltárt és szemléltetés céljából eredeti helyén beépített famedencét, hídrészeket és egyéb maradványokat még a tél beállta előtt konzerválja. Többféle anyaggal végzett laboratóriumi kísérletek után a karbamid-formaldehid műgyanta előkondenzátumát találtuk erre a célra legalkalmasabbnak. Ezt a műgyanta típust már külföldön is, pl. a Szovjetunióban⁴ is sikerrel használták régészeti

6. kép. Nagyvázsonyban talált fanyelű kés hazai karbamidgyantával konzerválva

Рис. 6. Нож с деревянной рукояткой, найденный в Надъважони, консервированной отечественной карбамидовой канифолью

Fig. 6. Couteau à manche de bois, trouvé à Nagyvázsöny, et conservé avec de la résine d'urée de produit hongrois

7. kép. Karbamidgyantával konzervált tölgyfa mikroszkópi képe

Рис. 7. Микроскопический снимок дуба, консервированного карбамидовой канифолью

Fig. 7. Microphotographie d'un bois de chêne conservé avec de la résine d'urée

faanyagok konzerválására. Döntésünket az árkérdés is befolyásolta, hiszen egészen nagyméretű fatárgyról volt szó (a medence 2 × 3 m-es, a Farkasveremben levő vályú 6 m hosszú stb.).

A nagyvázsonyi munkákhoz sikerült elfekvő készletből külföldi gyártmányú Celodal I. elnevezésű karbamidgyantát szerezni. Az erősen viszkozus előkondenzátumot denaturáltsszesszel hígítottuk fel 1 : 2 térfogatarányban (gyanta-szesz), és katalizátorként a gyanta súlyára számított 3 % oxálsav oldatot (10 %-os) kevertünk bele. Az oldatot locsolással és keféléssel vittük fel a fatárgyra (3. kép). A műgyanta a kezelés után pár órával megkötött és a fák mállekönysége, foszlékönysége megszűnt, a kiszáritást is vetemedés, töredezés nélkül kibírták (4. kép). A nagyvázsonyi faleleteket az év jórészeben a vár területén fakadó forrás vizével elárasztják, és víz alatt szemléltetik. A faanyagok mind a téli hónapok időjárási viszonyait, mind a víz lecsapolásával és újrafeltöltésével és az időnkénti kiszáradással járó viszonyosságokat jól bírták, az azóta (1960. októbere) eltelt idő alatt. A nagyvázsonyi várból előkerült és a 4., 5., 6. képeken látható kisebb fatárgyakat is ezzel az eljárással kezeltük, egészen jó eredménnyel.

Az Inota határában talált és a várpalotai Kultúrházban őrzött 3 m hosszú bődönhajót, valamint az említett zalaszentmihályi bődönhajót hazai gyártmányú karbamidgyantával (Arbocoll) konzerváltuk. A várpalotai csónak a kezelés után egy darabban, minden nehézség nélkül szállítható, mozgatható volt. A zalaszentmihályi bődönhajó, sajnos, mint már említettük, a homokban való többéves tárolás folyamán darabokra vált, kellő időben alkalmazott kezeléssel azonban valószínűleg sikerült volna egy darabban megmenteni. A közeljövőben megpróbálunk fatárgyakat az ásatások színhelyén, közvetlenül a takaró földréteg eltávolítása után konzerválni, mert így a kiemeléssel és elszállítással járó sérülések is elkerülhetők lesznek.

Tapasztalataink szerint az alkoholos karbamidgyanta oldat különösen nedves faanyagok helyszíni kezelése esetén nagyon jól használható. A karbamidgyanták nagy hátránya, a zsugorodás, itt nem játszik különösebb szerepet, mert egészen fellazult szerkezetű fákról van szó, sőt bizonyos mértékig előnyös, mert a sejtfalakra a párolgó víz nyomó hatásával ellentétes irányú húzóerőt gyakorol. Az anyagnak a fába való beszívódása egészen jó. Laboratóriumunkban egy kéregoldatról egyirányból locsolt kísérleti gerendát elfűrészelve azt tapasztaltuk, hogy a műgyantaoldat a fa keresztmetszetének 75 %-áig behatolt. A mikroszkópi vizsgálat azt mutatta, hogy a műgyanta a sejtek üregeit teljesen kitölti, tehát nem a sejtfalakba szívódik fel, ami sok esetben, pl. szénülésnek indult fáknál előnyös. Füzes F. Miklós tapasztalatai szerint a kezelés a mikroszkópi vizsgálatokat sem zavarja, mert a sejtüregeket kitöltő műanyag jól felismerhető, ugyanakkor a metszetek készítése a műgyantával megkötött fák esetében jóval könnyebb, beágvázóanyagot nem igényel (7. kép).

Az elmondottakban csupán az ásatásokból nedvesen kikerülő fatárgyak kérdésével foglalkoztam. A múzeumokban levő száraz fatárgyak, pl. faszobrok konzerválására és restaurálására egészen más anyagok és módszerek vannak, ezekről egy másik közleményben szeretnék beszámolni.

Remélem, hogy e rövid tanulmányommal sikerült érzékeltetnem, milyen bonyolult és sokrétű problémák vetődnek fel a régészeti faanyagok konzerválásával kapcsolatban, és hogy a modern tudományok milyen megnyugtató módon tudnak segítséget nyújtani e kérdések megoldásához. A fejlődés természetesen nem áll meg, a kutatás egyre jobb módszereket és anyagokat fog szolgáltatni, és a Füzes F. Miklós által felsorolt ideális szempontok egyre inkább teljesíthetők lesznek.

⁴ Тростянская, Е., Вопросы реставрации и консервации произведений изобразительного искусства. (Москва 1960) 18—26.

MÉGEGYSZER A SZEGEDI ÚJ RÉGÉSZETI KIÁLLÍTÁSRÓL

Nagy érdeklődéssel olvastam az Archaeológiai Értesítő ez évi I. számának 131. skv. lapján Salamon Ágnes „A szegedi új régészeti kiállításról” szóló cikkét. Ami a kiállított anyag méltatását és mondanivalóit illeti cikkében, azzal én is tökéletesen egyetértek. Abban azonban, amit a Szegedi Móra Ferenc Múzeum új régészeti kiállításának prezentálásáról ír, nem vagyok vele egy véleményen. A modern muzeológia három alaptételét a következőképpen fogalmazhatnánk meg:

1. A múzeumok a legszélesebbkörű közönség művelődésének hatásos eszközei, tehát tanítói; és éppen ezért egyszersmind igen fontos tudományos kutatásokat végző tudományos intézetek is; a kettő egymástól el nem választható, mert csak az taníthat, aki tud; és a legalaposabb tudományos kutatás nélkül egyetlen múzeumi kollektíva sem képes anyagát az intézmény tanító céljainak megfelelően bemutatni.

2. A fentiekből logikusan következik, hogy minden múzeum pártos. Különösen az ma, amikor az ideológiai harc világszerte kiélesedett. Mutasd meg múzeumodat és megmondom: milyen ideológiát vallasz magadénak. Különösen fontos ez a nép múltjának feltárását és emlékeinek feldolgozását végző és ez eredményeket a közönséggel közlő múzeumoknál.

3. Nyilvánvaló tehát, hogy a múzeum ezt az anyagközlést úgy kell hogy végezze, hogy az azokból kikristályosodó mondanivaló, vagyis az anyaggal végzendő tanítás a legtisztábban, félreértés nélkül jusson minden látogató elé. S ebből következik, hogy a kiállításon a bemutatott és tanításra hivatott anyag az első, a fontos. Ezért van minden, ennek kell elsősorban a látogató szemébe tűnnie, ennek kell a látogató értelméhez szólnia, minden másnak a kiállításban ennek a célnak szolgálatában kell állnia. Tehát amíg egyfelől a tudományos kiállítási-segédesszözökökkel (mint amilyenek a feliratok, szövegek, címkék, térképek, fényképek, rajzok,

tárgyrekonstrukciók, makettek stb.) ezt a mondanivalót kell minél logikusabban, érthetőbben és világosan a látogató tudomására adni, csakis erre szolgálhatnak másfelől azok az eszközök, melyeket a kiállítás technikai segédesszözökeiként említhetünk, mint amilyenek a kiállítási szekrények, tárlók, vitrinek, talpazatok, konzolok a kiállítás falainak és előbb felsorolt bútorainak festése, a terem világítása és mindaz a „fogás”, amelyet a mondanivaló kifejtésére szükségesnek és hasznosnak gondolunk.

Ha mindezeket az alapelveket elfogadjuk, akkor be kell látnunk, hogy a szegedi múzeumi kiállításon a kiállítási helyiség és a tárlók festésében nem kevés öncélúság mutatkozik, mely alkalmas arra, hogy a tartalmas régészeti anyag mondanivalójáról, tanításáról a maga előtérbenyomakodásával elterelje a figyelmet, a laikus látogató figyelmét elsősorban lekösse, sőt igénybe vegye, ami természetesen a kiállítás elvi tanításának rovására eshetik.

Jól tudom, hogy a rendezők ezzel a módszerrel biztosan a kiállítás hatásának fokozására akartak törekedni, tehát jószándékkal cselekedtek. Lehet, hogy másmilyen anyagnál elképzelésük hasznára is válnék a kiállítás hatásának. Jelen esetben azonban kissé túllőttek a célon és a kiállítási terem túlságosan színessé tételével nem az anyag tanításának célját szolgálták. Ilyen nemű régészeti kiállításoknál, ahol túlnyomó az óskor és a népvándorlások, és így kevesebb az azonnal szembeütő esztétikai hatást mutató anyag, helyesebb a festést semleges, nem szembeütő, hanem inkább eltűnő, közömbös színekkel végezni. A látogató figyelme, mindig laikus látogatókról beszélünk, így sokkal inkább magára az anyagra, az anyagból levonható tanulságokra, az ezekből összeállítható következtetésekre terelődik, és a kiállítás hamarabb és teljesebben elérheti célját: a kiállított anyaggal tanítani, a közönség ismereteit gyarapítani.

Oroszlán Zoltán

KÜLFÖLDI RÉGÉSZETI HÍREK

Az UNESCO híradásokból értesülünk, hogy a Nílus mentén az Assouan-i gát építésével kapcsolatos földmunkákkal párhuzamosan az egész veszélyeztetett területen, szinte szünet nélkül folynak a régészeti feltárások, a műemlékek kiemelése, áthelyezése és biztonságba helyezése.

Az Abou Simbel-i templomok megmentésére nagyszabású tervet dolgozott ki az UNESCO-Bizottság. A terv kivitelezésének költségei 70 millió dollárt tesznek ki. A terv szerint mindkét templomot kivésik az őket körülvevő sziklából, — beton építménnyel merevítik — majd 60 m magas vasbeton pillérekre emelik fel. Vasbeton környezetüket ismét sziklabilisítással látják el, így a szemlélőben az építmények ugyanazt a benyomást keltik, mint mikor eredeti környezetükben az alacsonyabb szinten állottak.

A 23 lebontásra és áthelyezésre ítélt műemlékekkel kapcsolatban most felmerült és fokozatos megvalósításra került az a megoldás, mely az építmények köré jellegzetes flórát telepít, hogy azok ne kulissza szerűen hassanak, hanem a tájba illeszkedjenek új helyükön is.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézete közleményéből — melyet D. Selov igazgató és N. Merpert tudományos titkár tettek közzé — értesülünk a hatalmas méretű régészeti tevékenységről, melyet a szovjet régészek az 1961-es év folyamán végeztek.

A szovjet régészek ásatási tevékenysége évről-évre fokozódik, a háború óta a jelentős emlékek ezreit hozták felszínre a roppant területen. A régészeti expedíciók fő feladata a Szovjetunió népei történetének alapproblémáit megoldani.

A szocializmus nagy építkezéseinek folyó földmunkálatok, így a Volga, Irtis, Angara-menti vízierőművek kapcsán folyó feltárások olyan periódusokra is fényt vetettek, melyeket eddig nem tanulmányozhattak.

A nevezetes Kosztyenki melletti felsőpaleolit maradványok feltárása tovább folyik — s elsőrendű célja a kelet- és közép-európai analóg rétegekkel való összehasonlítás. Ukrajnában, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában a felső- és alsópaleolitikum kutatása van előtérben, itt az utóbbi években az acheulei típushoz tartozó leletanyag került felszínre. Különösen jelentős a dél-uráli Kapova barlang ásatása, ahol a Szovjetunióban először fedezték fel paleolit festmények nyomait.

Nagy történeti fontosságúak a dél-türkmeniai földművelő települések maradványai a VI—V. évezredből, melyek néha 30 m mélységből kerülnek felszínre és a Közelkelet legészakibb ilyenű leletei. — Hasonló települések feltárását tervezik a Dnyeper, Bug, Dnyeszter és az alsó Duna mentén, ahol a tripoljei kultúrát vizsgálják, mely szoros kapcsolatot mutat az aeneolitikus festett kerámiás kultúrával. — Tovább vizsgálják azokat a településeket is, melyek az ún. dunai vonaldiszes kerámiát rejtik. Ez a kultúra Közép-Európában igen elterjedt, viszont a Szovjetunióban egészen a legutóbbi időkig ismeretlen volt.

Feltárásra került a steppe-világának egy része is, mely a Fekete tengertől Szibériáig terjed, továbbá Észak-Kaukázus, a Dnyeper—Donyec terület bronzkori világa az orenburgi kerületben. A kutatások tárgyai a lakó- és temetkezőhelyek, és a „Timber” (gerendavázás sirok kultúrája) és az Andronovo kultúra. Ezek előre

láthatólag igen fontos adatokat fog ak szolgáltatni az indo-iráni törzsek eredetét és eloszlását illetően.

Kiterjedt és eredményes feltárások folynak Kamen-szkoje Dnyeper-menti város közelében az egykori szkíta települések helyén. Itt a gazdag anyag mellett különböző történeti problémák is felmerültek. Egyedülálló leletanyag került elő Kelet-Kaukázusban VI. századi szkíta fejedelmi temetkezéshelyeiről. Csodálatos szépségű arany-szarvasok, párdúcok, sasok, halak stb. A Don deltájában egy törzsfőnöki kősírból 1700 darab aranytárgy látott napvilágot; Voronyezsnél bronz vizesedény, aranyozott fegyverek, ezüst kultikus edények állatfejek, illetve szarvak alakjában. A Transzkaukázusban koravaskori kutatások folynak a Szovjetunió területén volt legrégibb állam, Van tanulmányozására — továbbá a Teisebain-i és Crebun-i erődített városok feltárására.

Finn—ugor kutatások folynak a Szovjetunió európai részében a nagy erdő-övezetekben.

A Fekete-tenger parti részein egykor állott városok elsüllyedt területeit, kikötőit, hajóit vízalatti expedíciók kutatják.

Az ógörög kultúra keleti terjeszkedésének méreteire vetnek fényt a közép-ázsiai Nissa, a parthus főváros feltárásánál felszínre kerülő leletek, építészeti és művészeti emlékek sora gazdagítja róluk való ismereteinket.

Az ókori Horezm oázis feltárása eddig nem ismert kultúra nyomaira vezetett. — A közép-ázsiai Szogdiana (Pendzsikent) területén folyó kutatások egy palota és templomcsoporthoz hoztak napvilágra, csodálatos történeti, mitológiai freskókkal.

Különös figyelmet szentel a szovjet kutatás Kelet-Európa koraközépkori emlékeinek, melyek a szlávok eredetének tisztázásához nyújtanak nélkülözhetetlen adatokat. A Dnyeper felső és középső folyása mentén Kiev, Novgorod, Rjazany gazdag lelőhelyei az ősi orosz állam gazdasági, politikai és kulturális viszonyait tisztázzák. Különösen Novgorodban találhatók nagy számban lakóépületek, üzletek, utak, csatornarendszerek, sőt fakéregre írt levelek és egyéb írásos dokumentumok is. — Moszkvában a Kreml alapjainál végzett ásatások nyomán nagyarányú XIV. századi védelmi rendszer körvonalai bontakoztak ki.

E rövid összefoglalás csak igen kis részét képes vázolni a Szovjetunió területén folyó óriási méretű expedíciós és ásató tevékenységnek.

A hazai régészeti kutatások mellett a szovjet szakemberek számos külföldi ásatásokon dolgoztak, így Mongóliában, Bulgáriában, Albániában és az Egyesült Arab Köztársaságban.

B. Thomas Edit

Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Összeállította Jakabffy Imre. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 250 lap.

Mindig örömmel kell fogadnunk az olyan munkát, amelynek az a célja, hogy összeszedje és áttekinthetővé tegye a kutatók számára a szakirodalmat. A publikációs lehetőségek olyan mértékben növekednek, hogy egyre nehezebb azokat egyénileg számon tartani. Így igen hasznosnak kell tartani a most megjelent új Banner—Jakabffy kötetet, amely — mint az előzőnek a folytatása — hat év anyagát tartalmazza, 1954-től 1959-ig. Nem kis feladatot jelentett az összeállítás Jakabffy Imre számára, hogy mind a hazai, mind pedig a külföldi régészeti irodalom egyre gazdagodó termését összegyűjtse és rendszerezze. Ezért a munkáért csak hálások lehetnek neki régészeink.

Az új bibliográfiában 3912 címet találunk a jelzett időszak régészeti irodalmából. Az összeállítás általában követi az első Banner—Jakabffy bibliográfia irányát. Hét főcímre osztja az anyagot: I. Általános rész; 1—475. tétel, II. Óskor; 476—1716., III. Ókor; 1717—2983., IV. Korai középkor; 2984—3613., V. Magyar őstörténet; 3614—3882., VI. Halmok, sáncok, földvárak; 3883—3901. és VII. Vegyesek; 3902—3912. tétel. Ezeket megelőzi a négy nyelvű előszó, a rendszeresen feldolgozott folyóiratok jegyzéke és a rövidítések feloldása, s követi a szerzői névmutató.

Az előszó összegezi a bibliográfia tanulságait. Hasznosak a közölt statisztikai adatok; ezekből kitűnik, hogy a hazai anyag a felvett művek 39 százalékát teszi ki. A külföldi címek megoszlása a következő: csehszlovák 13%, jugoszláv 9%, román, osztrák, német 8—8%, szovjet 4%, egyéb külföldi 11%. Helyes az a megállapítás, hogy a hazai közlési lehetőségek megsokszorozódtak. Ez különben nemcsak a régészetben, hanem más tudományok területén is mutatkozik. A régészeti feltárások gyorsabb közlésére tényleg nem ártana egy rövidebb időközben megjelenő folyóirat, bár az évi ásatási jelentések, amelyek az Archaeológiai Értesítőben idegen nyelven is megjelennek, egyelőre kielégíthetik ezt az igényt.

Az előszóban helyet kapott a felölelt anyag régészeti értékelése. Általános kritikai szempontokat vet fel, megállapítja, hogy „orientaliztikánk csak néhány adalékkal járult hozzá a másutt újjászületését élő tudományhoz”, „kissé mellőzöttnek érezzük a pannóniai társadalmi mozgalmak regisztrálását”, „szinte teljes mértékben nélkülözzük Pannónia művészeti hagyatékának kritikái feldolgozását”, „hiányzik ... az ókereszténység szerepének korszerű történeti bemutatása” stb. Felvetődik a kérdés, hogy feladata-e a bibliográfusnak az ilyen ítéletek kimondása? Erre magában a bibliográfiában már a szükségképpen korlátozott hely sem ad lehetőséget.

Jakabffy az előszóban felhívja a figyelmet egyes külföldi régészeti bibliográfiák nemzetközi dokumentációs munkásságára is, így a Répertoire d'art et d'archéologie és a Fasti archaeologici számunkra jelentős közléseire. Annál feltűnőbb, hogy a bibliográfia összeállítása szempontjából elsőrendű fontosságú hazai kiadványokat nem említi az előszóban. Pedig a magyar régészet bibliográfiája évről évre megjelenik az Archaeológiai Értesítőben, a külföldi régészeti kiadványok és jelentősebb folyóirat-

cikkek anyagát pedig 1954—1959 között a Központi Régészeti Könyvtár évi Tájékoztatója közölte 5 füzetben, 531 oldalon, több mint négyezer címben — annotálva, korszerinti csoportosításban és névjegyzékkel ellátva. A Jakabffy bibliográfia anyagának a zöme tehát már korábban megjelent.

Általános tekintetben hiányoljuk, hogy a bibliográfia nem közli a képek és illusztrációk számát. A régészetben, mint tárgyakkal foglalkozó tudományban, a kép van olyan fontos mint a szöveg. Sok jelentős publikáció külön kötetben közli a táblákat.

Örömmel láttuk, hogy a bibliográfia külön részt adott a rendszeresen felhasznált folyóiratok jegyzékének, és ott számszerint 298 hazai és külföldi címet sorolja fel. Ebből 70 a magyar folyóiratok száma. A felvett folyóiratok jórésze nem kifejezetten régészeti profilú, de ilyen irányú cikket is tartalmazhat. Azonban nem látjuk világosan, milyen szempont szerint kerültek ide egyesek, pl. Földrajzi Közlemények, Földtani Közöny, vagy az Index Ethnographicus, és maradtak ki mások, mint pl. a Településtudományi Közlemények (92, 95), az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (2876), vagy a Szovjet Ókori Történet (2017). A felvettekből is csak egy-egy cikket, vagy éppen recenziót tudott kiválasztani az összeállító.

A 228 címet felsoroló külföldi folyóiratjegyzék érdekes képet ad arról, milyen kiterjedt mértékben juthatnak a kutatók más országok régészeti eredményeihez könyvtárainkban. Ezek között még mindig a német nyelvűek dominálnak, de szép számban vannak — különösen a környező országokból — más külföldi folyóiratok is. A numizmatikai vonatkozásúak a rendszeres feldolgozás szempontjából, úgy látszik, mostohább elbírálás alá kerültek, mert bár cikketek idéz belőlük a bibliográfia, a jegyzékben nem szerepelnek, így pl. Numismatické listy (1584, 1604, 1623, (1646), Blätter der Münzfunde und Münzforschung (1587), Numismatické Vjesti (2566). Az utóbbiaknál az sincs jelezve, hogy hol adják ki; ez a kérdés más folyóiratoknál is felmerül, pl. Istoriski Glasnik (395), Studi museale (389), Vesnik Vojnog Muzeja (1567, 2192) stb.

Nem következetes a szerkesztő eljárása a sorozatokkal kapcsolatban. A Történeti Múzeum a bibliográfia időszaka alatt húsz számot adott ki a Régészeti Füzetek c. sorozatában. Sajnos a bibliográfia nem tünteti fel külön e sorozatot, sem pedig pl. a Magyarország műemléki topográfiája sorozatát. Nem valószínű, hogy ebben szisztematikai megfontolás játszott közre, miután az Archaeologia Hungarica és a Régészeti Dolgozatok szerepelnek a folyóiratjegyzékben.

Ami a rövidítéseket illeti, úgy gondoljuk, hogy Jakabffy nem veszi eléggé figyelembe a nemzetközi gyakorlatot. Ma nem az a tendencia, hogy mennél rövidebb kezdőbetűkkel felismerhetetlenné tegyünk az idézett kiadványt. Rövid de könnyen feloldható és lehetőleg nemzetközileg felhasználható jelzésekre kell törekednünk. Ezt a szempontot vette figyelembe az Archaeológiai Értesítő szerkesztősége is, amikor 1955-ben Jakabffyval ellentétben az AE rövidítést ArchÉrt-re, az AAA rövidítést pedig Acta ArchHung-ra változtatta. Ugyanis az AE az Année Épigraphique, az AAA pedig a liverpooli Annals of Archaeology and Anthropology nemzetközi rövidítése. A bibliográfia előszavában több-

ször is idézett Répertoire d'art et d'archéologie például alig rövidít. Összehasonlítással párhuzamba állítunk néhány rövidítési szokást:

	Arch.	Répertoire
Jakabffy	Bibliographie	
ACI	AntCl	Antiq. class.
AnzA	AnzAw	Anz. f. Altertumswiss.
BCAR	BullCom	B. comm. archeol. comm. Roma
BJ	BjB	BonnerJbcher
BRGK	BerRGK	Ber. röm.-germ. Komm.
BZ	ByzZ	Byzant. Z.
GZMS	GIMSar	Glasn. zemalj. Muz. Sarajevu (Arheol.)
JDAI	JdI	Jb. deutsch. archeol. Inst.
JÖAI	ÖJh	Jhefte. österr. archeol. Inst. (Wien)
JRGZ	JbZMusMainz	Jb. röm. germ. Zentralmus.
AV		Archeol. Vestnik

Az olyasféle rövidítések, mint DDMÉ, HOMÉ, MFME, MH, MHOMK, RVM, amelyek vidéki múzeumok, vagy kispéldányú, rövidletű rotaprint kiadvány címeit rejtik magukban, gyakorlatilag nem jól használhatók. Figyelembe kell vennünk, hogy a szerkesztőségek és kiadók általában a Banner–Jakabffy bibliográfia rövidítéseinek használatára szólítják fel a cikkírókat, viszont a kiadványhoz nem mindig mellékelik a rövidítési jegyzéket. Így az olvasó, ha nem rendelkezik a Jakabffy bibliográfiával, sok esetben enigmával áll szemben.

Nincs szándékunkban, hogy a kimaradt címeket részletesen felsoroljuk, hiszen minden bibliográfiának vannak hiányai. Csupán néhány szembeötlő hiányosságra mutatunk rá. A 27 tételben felvett Bengtson–Milojeić atlasz két kötetének lapszáma nem 124, az csak az Erläuterungé, a főkötet 23+49. Nem tudjuk, miért maradt ki az általános munkák sorából C. V. Ceram magyarra is lefordított népszerű könyve, „A régészeti regénye” (Gondolat 1959). Jakabffy feldolgozta a berlini „Beiträge zur Frühgeschichte der Landwirtschaft” első kötetében figyelembe vehető tanulmányokat (135, 469, 831, 472). Miért nem tette ezt a második és harmadik kötetrel, amelyek 1955 és 1957-ben jelentek meg? Négy őskori vonatkozású földműveléssel kapcsolatos dolgozattal gyarapíthatna volna a gyűjteményt. A Régészeti Dolgozatokban közöltették az utóbbi évek doktori disszertációinak idegennyelvű rövid kivonatait. Ez azonban nem derül ki a bibliográfia címfelvételeiből. A következő tételszámokat ki kellett volna egészíteni Diss. Auszug jelzésekkel: 1362, 1569, 2169, 2288, 2457, 2532, 2600, 2880. Az „Enciclopedia dell'arte antica” első kötetét elég részletesen, címszavak szerint megtaláljuk, ugyanakkor a második kötetből egyetlen címet sem kapunk, holott a 2577. tételben úgy szerepel, mint feldolgozott mű. Már az 1954. évi Banner–Jakabffy bibliográfiából hiányzott R. Hamann sokat forgatott művészettörténete, amelynek első kötete elég behatóan foglalkozik az őskori és ókori műalkotásokkal. Új kiadásáról most sem emlékezik meg az összeállító. Hiányzik Artner Edgár: „A keresztény ókor régiségei” c. monográfia is, amely 1958-ban jelent meg Budapesten.

Hahn István négy ókori cikket közölt az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyveiben a jelzett időszak alatt — egyik sincs a bibliográfiában. Hiányzanak az Ókori Egyetemes Történet provinciális tárgyú tanulmányai. Úgy véljük, helyet kaphattak volna benne a hazai kutatók számára fontos ókori auktorok újabb kiadásai is.

Nélkülözzük a bibliográfiában a helymutatót. A régészeti kutatás szempontjából fontos a topográfia, hiszen sok esetben a helynév kultúrát meghatározó fogalomná válik, pl. Pécel, Lengyel, Bodrogkeresztúr stb. A bibliográfiában csak egy-két esetben, főként a provinciális részben találunk helyneveket. Így a pannóniai topográfiában 13 helységnév szerepel, a népvándorláskori részben Nagyszentmiklós, valamint két helyen Budapest.

Véleményünk szerint helyes lett volna a szerzői névmutató mellett ilyesféle földrajzi helymutatót készíteni, mint pl. Albertfalva 1957, 1964, 1969, 2515, 2516., vagy Tác-Fővenyepuszta 1963, 1965, 2137, 2138, 2168 és így tovább.

Félreértésre ad alkalmat az összeállítónak az a szokása, hogy az eredeti magyar szöveget és a fordítást minden megkülönböztetés nélkül összevonja a lapjelzésben. Így azután nem tudjuk, hogy a fordítás teljes-e, vagy kivonat, esetleg csak pusztán a cím fordítása.

Nem értjük miért van a klasszikus és ókori keleti archeológia az ókori fejezet végén, a római korszak után? Az, hogy csak a hazai szerzők ilyen természetű munkáit találjuk itt, nem indokolja a kronológiai sorrend megbontását.

Ha összehasonlítjuk jelen bibliográfiát az előző Banner–Jakabffy bibliográfiával, akkor megállapíthatjuk, hogy az összeállító megfogadta a bírálók több javaslatát, s ezzel jelentősen növelte a mű használhatóságát. Így a névmutatóban áttért az oldalszámról a tételszámról történő utalásra, közöl folyóiratjegyzéket, és különös érdeme, hogy szűkebbre vonta a távoleső külföldi anyag felvételének határát. Mert a külföldi óriási régészeti anyagból olyan méretű teljességre, amint azt a hazai anyag kívánja, nem lehet törekedni. A helyes út az, ha a címnek megfelelően szorosan a Közép-Dunamedence régészetre szorítkozik az anyag, beleértve természetesen a hazai kutatók valamennyi külföldön megjelent régészeti publikációját is.

Nem értjük viszont milyen elgondolás szerint történt az, hogy a címgyűjtés 1954. január 1-től 1960. február 17-ig terjed? A bibliográfiák, az általános gyakorlat szerint valamely kerek időszakot ölelnek fel, pl. egy, öt vagy tíz évet, de semmiesetre sem 6 év és másfél hónapos időközt.

A bibliográfia egyes címeinek szövegezése általában helyes és hibátlan. Közismert milyen nehéz a korrektúra munkálata, különösen ilyen soknyelvű kiadványnál. Dícséretet érdemel az a gondosság, amellyel az összeállító a külföldi szövegek ortográfiájára ügyelt. Ez pedig egy ilyen méretű címhalmazban, mint az előttünk levő, nem kis feladat.

Azok a kritikái megjegyzések, amelyeket a fentiekben kifejtettünk, a lényegében nem csökkentik a mű érdemét, csak a további tökéletesedéséhez szeretnének támogatást adni. A bibliográfia igen hasznos segítségül szolgál a kutatás számára, s ma már nélkülözhetetlen segédkönyve hazai kutatóinknak éppúgy, mint a felöltet területtel foglalkozó külföldi szakembereknek.

Németh Endre

Pravěk Československa. Szerkesztette, az elméleti, módszertani és kőorról szóló fejezeteket írta: J. Neustupný. A további fejezetek szerzői: I. Hásek, bronzkor; J. korai hallsttkor; J. Hralova, késői hallsttkor; J. Břeň, La Tène és római kor; J. Břeň és R. Turek, népvándorláskor; R. Turek, szláv és avarokor, korai szláv államalapítás kora. Praha, 1960. Orbis. 490 lap. 195 rajz, 125 kép.

A csehszlovák kutatás immár három és fél évtized óta rendszeresen összegezi a cseh, cseh-morva, szlovák vagy csehszlovák föld régészeti eredményeit. Ezáltal mindig továbbfejlődő, egyre gazdagodó képet nyújt a csehszlovák őstörténet iránt érdeklődőknek.

Az ilyen új és új szintézis sajnos nálunk ebben a században teljesen hiányzik. Ezt a fajta összefoglalást Magyarországon utoljára — Rómer Fl. Európa-szerte első, 1866. évi alapvetése után — Pulszky F. végezte el 1897-ben, a századforduló táján. Tompa F. újabb, modern alapvetése, 1936-ban csak körvonalait adta a magyarországi őskor történetének; a kisebb területeket felölelő összefoglalások pedig az egységből kiszakított részletekről adtak tájékoztató, de korántsem mindenre kiterjedő képet.

A cseh régészet modern összefoglalásai sorában első helyen állanak A. Štocký cseh és francia nyelvű munkái,

1926 óta. Ezek a munkák az őskorra és a népvándorlás korának a VII. századdal végződő részéig terjednek, de csak Csehszlovákia korlátozódnak, szép és bőséges képanyaggal, könnyen érthető szöveggel, de tudományos igényrel, csak ott érintve a sok kérdésben nélkülözhetetlen szlovákiai leleteket, ahol azok nélkül még sejtéseket is bajos lett volna megkövetelni. Ezeket követi *J. Schráníl* mindmáig alapvető németnyelvű könyve, 1928-ban, a csehszlovák föld általános régészetéről, íratlan történetéről. 1933-ban *J. Eisner* nagy körültekintéssel Szlovákia őstörténetét foglalta össze, figyelembe véve nemcsak a területre vonatkozó, de a szomszédos területeken folyt régi és újabb magyar kutatásokat is. A második világháború után, 1946-ban *J. Böhm* folytatja az őskorra vonatkozó összefoglalások sorát.

Szlovákia területét *Eisner* alapvetése után még mindig külön kezeli a kutatás. Az új szintézis 1948-ban *V. Budinský-Krička* szerkesztésében *L. Kraskovská* és *J. Eisner* közreműködésével születik meg. 1948-ban *J. Filip* vállalkozik arra, hogy első ízben az egész Csehszlovákia őstörténetét megírja a régibb kőkortól a korai szláv államok koráig. *Filip* gondos, világosan áttekinthető, jól szerkesztett és gazdagon illusztrált könyve volt a legutóbbi időkig az egész területet legátfogóbb régészeti összefoglalása. Szerkezete, beosztása, felépítése — akarva-akaratlan — mintaképe, de egyúttal értékmérője is a most ismertető munkának is. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy kizárólag ez az alapja, mert a közvetlen előzményeket jól ismerjük.

A könyv megírásához a prágai Nemzeti Múzeumban rendezett, újszerű, nagyszabású „Csehszlovákia őstörténete” kiállítás — amelyet az Arch. Ért. olvasói is ismernek (l. 86 (1959) 92–93) — nagy kollektív munkájával adta az indítékot. A könyv szerzői valamennyien részt vettek a kiállítást előkészítő tudományos munkában, annak rendezésében, több nyelven is megjelent katalógusának megírásában. A kitűnő katalógus természetesen csak a legszükségesebbeket mondhatta el, de még így is megőrzi ennek a szép és hasznos munkának a nagy nyilvánosság elé került eredményeit, részletesen azonban ez a könyv számol be arról, mit tudnak a szakmúvelői ennek a területnek őstörténetéről. A könyv írói nemcsak őrei, de egyben legjobb ismerői is nemcsak a kiállításnak, de a történelmi keretben — néha egymás mellett bemutatott korok egész anyagának.

A könyvben közölt anyag legnagyobb részét a kiállítás szolgáltatja, eszmei mondanivalóját ez sugározza, új eredményei ennek eredményei. A kiinduló pont tehát a kiállításra az egész ország területéről gondosan összeválogatott hatalmas régészeti együttes. Szerzők, főleg az őskor korábbi szakaszaival foglalkozó részekben a tényleges anyagot helyezik a munka központjába, s ezzel arra a nyílt kérdésre is feleletet adnak, hogy egy kiállítást meg lehet-e írni könyv alakban, de nem katalógusként? Ennek a kérdésnek kétségtelenül vannak nehézségei. Mi úgy látjuk — s ebben a szerzők is, legalább részben egyetérténi látszanak —, hogy elsősorban annak a magyaránnyú régészeti tevékenységnek eredményeire kell támaszkodni, amely — az előzményekről nem szólva — 1948–49-től indult meg az egész ország területén, és az Archaeologické Rozhledy, az új Pamatky, a Monumenta Archaeologica sorozat és az akadémiai Régészeti Intézetek folyóiratainak és egyre szaporodó kiadványainak létrejöttében és tevékenységében tükröződik. Különösen hangsúlyoznánk — már csak a Kárpát-medence speciálisnak mondható, legtöbbször hasonló, de igen sokszor azonos történelmi fejlődése miatt is — a Slovenska Archaeologia kötetit és a konferenciák referátumait. Ezek a mi és a velünk szomszédos Balkán felé mutató egyezésekkel sok olyan jelenségre hívják fel a figyelmet, amelyek nélkül a közép-európai régészeti jelenségek egy része nehezen magyarázható meg. Tudjuk, hogy ezzel nem mondunk újat, de mégis szükségét éreztük, hogy itt beszéljünk róla. Az a tiszteletet parancsoló munka, amelyre a vonatkozó bőséges bibliográfia inkább csak felhívja a figyelmet, talán nem mindenütt szolgált a könyv alapjául. Nem az idézeteket hiányoljuk, hanem

a könyvben helyet nem kapott témák adatot, amelynek bedolgozása tudjuk, technikailag se lett volna könnyű feladat; szétfeszítette volna a megszabott kereteket.

Az új összefoglalás kétségtelen érdeme a kiállítás hatásaként jelentkező jól áttekinthető szerkezete. De az természetes is. Ritkán jelent még meg az európai irodalomban olyan régészeti könyv, amelynek anyaga terített asztalon fekiadt a jól áttekinthető kiállítás szekrényeiben a vele foglalkozó szakember előtt. A margóra írt címszavak nagyon hasznosak, és ami fő, jól tájékoztatnak. A nagyszámú rajz és fénykép ellenére viszont a korábbi munkákhoz képest mégis lényegesen kevesebb, de jól megválasztott tárggyal illusztrálja mondanivalóját. A képanyag nem törekszik egy-egy kultúra, időszak vagy nép régészeti hagyatékát hiánytalanul összefoglalni. Ehelyett a kiállítás válogatott legszebb anyagát, tárgyait mutatja be nagy méretű fényképekben vagy igen pontos rajzokban. Ezek közt csak itt-ott találunk ásatási felvételeket, amelyek a tárgyak közt kissé zavarnak, s amelyeket talán külön lehetett volna tartani a módszerei kérdések illusztrálására.

A könyv az egyes korszakokat a társadalom fejlődésének meghatározott fázisaival igyekszik párhuzamosítani, ami helyes elgondolás a kiállításnak a nagyközönség használatára írott rövid tájékoztató feladataiban. Ilyen összefoglalásban azonban szkematikussá válik. Az aurniaci és lengyeli embert éppen úgy nem lehet „matriarkális nemzetségi őstársadalom kezdetei” körébe összevonni, mint ahogy a „patriarkális nemzetségi őstársadalom” nem adhatja, mondjuk a bádeni (pécéi) embernek és a milaveci kultúra hordozójának életképét, társadalmát. A patriarkális nemzetségi társadalom a fejlett hallstatti kortól kezd felbomlani, de kérdés, hogy az egész Csehszlovákiában egyszerre-e? Még nagyobb kérdés, hogy a római kor utáni germán és avar államok még mindig csak a katonai demokrácia fókáin állanak-e? A társadalmi fejlődés illetően beosztása nem az egyes területek népeinek konkrét fejlődéséből indult ki, általánossá lesz, és így elveszti történelmi materialista alapját.

A következőkben néhány olyan megjegyzést teszünk, amelyek a Szlovákia őstörténetétől elválaszthatatlan magyarországi kutatást is nagyon érdeklik, de hozzátartoznak Közép-Európa őstörténetéhez is, amit a kiállítás is igazol.

A vonaldíszes edények kultúrájának az a csoportja, amely *L. Hájek* eredeti közlése után a kelet-szlovákiai csoport nevet kapta, a magyar alföldön sok idegen hatás alatt kialakult és nagyon elterjedt vonaldíszes kultúrával azonos. Jelentőségét főként az adja meg, hogy lelőhelyén a bukki kultúra emlékei alatt feküdvén, immár kétségtelenül igazolja azt az egymásutánt, amelyet a két kultúra jellegzetes díszítéseinek egyazon edény töredék — külső és belső részén — jelentkezően, a régebbi kutatás még legfeljebb egyidejűnek mutathatót volna, ha ezek a cserepek általában ismertek lettek volna (66. l.).

Szó van (105. l.) az eddig nálunk nem közölt, de mind itthon, mind a külföldön annál többször említett, *Kutzián Ida* 1950. évi ásatásai során felfedezett Szilmegi-csoportról. Igaz, hogy az anyagot már több külföldi kutató is látta, de legfeljebb csak tipológiáját ismerheti — annyira-annyire — mindaddig, amíg a teljes leletanyag közlése és az ásató megfigyelései valóban helyes képet fognak róla rajzolni, s bizonyára a múzeumokban elfekvő anyagot is figyelembe véve elterjedéséről és eredetéről is tájékoztatni fog.

A magyar régészeti irodalomban *Wosinszky* ásatásai óta sokféleképp magyarázták és nagyarázzák ma is a lengyeli kultúrát (116. l.). Sokan még a legutóbbi időkben is újkőkoriak tartották. Abban azonban ma már senki sem kételkedik, hogy ez a kultúra, hitelesen feltárt újabb rendkívül gazdag anyaggal és jól megfigyelt településével, temetkezéseivel együtt a legrégebbi rézkort képviseli a Dunántúlon, éppen úgy, mint Tiszapolgár az ország keleti részén. Adataink vannak arra, hogy a polgári típusok lengyeli temetőiben is megjelennek, de fordítva eddig még nem. Ez aligha szólhat

amellett, hogy a tiszapolgári a lengyelnek egyik alcsoportja lenne.

Tiszapolgár és Bodrogkeresztúr (117. l.) időrendjének határozott megfogalmazása Kutzián Ida Tiszapolgárról szóló első publikációjában, majd a régészeti Konferencián elhangzott előadás szövegében látott napvilágot. Ennek alapján történt a rézkor periódusainak megállapítása is a Banner J. és Kutzián I. írta kongresszusi előadás keretében s újabban a Swiatowit Antoniewicz professzor tiszteletére kiadott kötetében, sajnos, még mindig a bizonyító anyag jegyzetei nélkül, aminek kiegészítése az Acta Arch. Hung. ez évi kötetében válik a külföldi kutatók számára is hozzáférhetővé. A fentnevezett két kultúrához csatlakozik mint a rézkor utolsó kultúrája a Péceli is.

A magyar kutatás elismeri, hogy a cseh- és morvatországi leleteket a kannelurás és tölcséresszájú (134. l.) kerámia színezi, de előbbinek eredetét továbbra is délkeleten (Banner, Arch. Hung. XXXV. 1956), újabban Anatóliában keresi (Kalicz N., Studia Arch. 1961. s. a.). A tölcséresszájú edényeket viszont nálunk a korai bronzkori kultúrával találták együtt (Kalicz N., A Jósa A. Múzeum Évkönyve, 1961. s. a.).

Egyik legvitatottabb kérdése késő rézkorunknak a 41. képen ábrázolt (137. l.) retz-gajári típusú edény besorolása, amely nem tartozik a kannelurás kerámika régebbi fázisába. A különböző időmeghatározásokkal való próbálkozások után, önálló jelenségnek látszik.

Nem a könyv szerzői tehetnek arról, hogy a régészeti terminológiai zűrzavart még mindig nem sikerült tisztázni. Mindennél jobban szemlélteti ezt a jevišovice kultúrában előkerült rézbalt. (148. l.) Nem is ékszerrel, hanem eszközzel van szó és még is eneolitikus? Hol kezdődik tehát a rézkor? Mi az együttest a Dunántúlon a péceli kultúrát felváltó somogyvári csoporttal tartjuk egykorúnak, tehát, legújabb beosztásunk szerint már korai bronzkori. Az ilyen terminológiai különbségek okozzák — nem mondjuk, hogy minket e téren semmi hiba nem terhel —, hogy szinte hamarabb megértjük egymás nagyon eltérő nyelvét, mint az erős „nyelvjárási” különbséget mutató szaknyelvet, sokszor ugyanazon a nyelven is.

Az űnetice kultúra s egyben a bronzkor kezdetét a korábbi publikációk általános és reális megállapításaival szemben, a szerző ismét korai időre, a II. évezred kezdetére teszi; egy időre a sokkal korábbi nagyrévi kultúrával. Az űnetice kultúra nem kezdődhet el 1700 előtt, inkább később.

A „čaka-típusú nagyrévi kultúra” elnevezés (148. l.) nem látszik helyesnek. Szlovákia területén mindeddig tudunkkal az igazi nagyrévi kultúra jellegzetes leletei nem fordultak elő. Ami annak látszik, csak a kísérő jelenségekre emlékeztet.

Röviden foglalkozik a hatvani kultúrával (196—197), ami egészen természetes. Ennek a nagyon elterjedt kultúrának a képe, az eddigi kevés számú közlésen túlmenően nagy anyaggyűjtés alapján, Kalicz N. későbbi feldolgozásában csak most fog kibontakozni, s bizonyára érinteni fogja a szlovákiai bronzkor kérdését is.

Bárcán (197. l.) nézetünk szerint hatvani alapokat folytató fűzesabonyi kultúrába tartozó telepet tártak fel. A Tisza jobb partján és Észak-Magyarországon elterjedt középsőbronzkori fűzesabonyi csoport a magyar kutatás felfogása szerint nem azonos az érmelléki Ottományról elnevezett és a Tiszántúl ÉK-i felében kialakult — egyébként rokon művelődésű — ottományi csoporttal.

A 71. képen a kultúrába sorolt bronzlunula későbronzkori, az egyébként sórványosan előkerült idola hatvani-kultúrába tartozik.

A Dunántúli mészbetétes keramikát a magyarországi anyag összefüggéseinek ismeretében a Reinecke A/2-be soroljuk. Későbbi datálása nem valószínű (209. l.).

Nem tartjuk valószínűtlennek a 79. képen közölt (222. l.), sórványosan előkerült sokszögű markolatú bronzkard beosztását a halomsíros kultúrába, de ezt még kétségtelenül hiteles ásatásból vagy leletegyüttesből származó darabokkal kellene bizonyítani.

A pilinyi kultúra teljes képe is most van kibontakozóban, a még csak előzetes közlésből ismert anyag részletes feldolgozása során. Nem a dreveniki kincs játssza megítélésében a főszerepet (223. l.).

Kár, hogy a bronzkorról és korai hallstattról szóló fejezet a velünk is sok kapcsolatot mutató szlovákiai leletekkel nem foglalkozik bővebben. Határozottan hiányát érezzük az egyébként jól megírt részben.

A keltákról bajos volna J. Filip alapos munkája után újabb megállapításokat tenni. Ez a kutatás pillanatnyilag lezártnak tekinthető.

A római kor csak kis mértékben lévén képviselve Csehszlovákiában, valóban keveset mondhat a nálunk elkapott provinciális régészeknek. A római kori germánokról írt fejezet valóban nem hiányozhatott egy ilyen nagyszabású történeti összefoglalásból.

Attila sírját mindenütt keresik (372. l.). A magyar kutatásban is újra-újra visszatér, s már sok nyomdafestéket elhasználtak a rávonatkozó közlemények kiadásakor. Itt is kedves ismerősként köszönt bennünket, akárcsak nemrégiben nálunk. Móra Ferenc „Leszámolás Attilával” c. történeti tanulmányának is beillő novelláját juttatja eszünkbe. Kár hogy csak magyar nyelven olvasható.

A szakszerűen feltárt blučinai fejedelmi sír kardjának rekonstrukciója itt más, mint az ásatónál(?) (377. l.). A népvándorláskort, sajnos, újabb leletek nem képviselik. Így a bennünket is nagyon érdeklő újabb eredmények felől tájékozatlanok maradtunk.

A Keszthelyi kultúra (395. l.) e néven elmaradt, de az öntött szíjvégek az avar—szláv típusok közt szerepelnek. Tény, hogy a szláv viseletbe is átmegy az öntött díszes nomádöv, de csak az avarok bukása utáni időben, a IX. században.

Az elmondottak természetesen csak kiegészíteni kívánják azokat a megállapításokat, amelyek a területileg összefüggő földrajzi egységek újabb kutatásainak figyelmen kívül hagyása miatt hiányosan kerültek az érdemes munkába.

Mi, akik — mint már szó volt róla — a múlt század vége óta ilyen időben kiterjedt összefoglalással még csak nem is kísérleteztünk, nem érezhetjük magunkat jogosítva arra, hogy a nagy felkészültséggel írt kollektív munkában kákan csomót keressünk. Amit elmondottunk csak azért mondtuk, hogy ezzel is szorosabb együttműködésre hívjuk fel a figyelmet, amire néhány konferencia erejéig már volt is igen hasznos példa.

1961. április 1.

Banner János, Bóna István

Müller-Karpe, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München, 1961. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 134 lap, 103 tábla.

A bevezető szerint szerző e munkáját F. Holsté a bajorországi kardokról kiadott mű folytatásának tekinti. Az időrendi besorolás és a regionális csoportosítás érdekében azonban M.-K. messzeemenően figyelembe veszi a környező országok leleteit, mert csak így van meg a lehetőség a széles alapon való tanulmányozáshoz.

A munkát azonban sokkal inkább a szerző 1960-ban megjelent „Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen” c. könyvének folytatásaként kell tekinteni, amire maga is céloz. Most ugyanis megkísérli egy nagyon jellegzetes leletes csoportra az előző munkájában felállított időrendet alkalmazni.

Abszolút időrendje az urnasíros időre a következő: Bronzkor D — kb. 13. sz.; H A 1 — kb. 12. sz.; H A 2 — kb. 11. sz.; H B 1 — kb. 10. sz.; H B 2—3 — kb. 9—8. sz. Időrendjében a Reinecke-féle délnémet kronológiát követi. M.-K. szerint ezek csak hozzávetőleges adatok, mert egyes elhatárolások nem vihetők biztosan keresztül. Így a munkában a relatív időrendi meghatározásokat alkalmazza, és csak az összefoglalásban közli a hozzávetőleges abszolút időrendi adatokat is.

A bajorországi markolattal ellátott (üreges öntésű, szegeccsel a pengéhez erősített markolatok) kardok vizsgálatából indul ki, de a rokon példányok tanulmányozása földrajzilag kiterjed Közép-Franciaországtól Kelet-Galiciáig és Közép-Itáliától a Keleti Tengerig.

M.-K. az alábbi fő típusokat tárgyalja: Riegsee-kardok (B D), korongos, három bordás markolatú kardok (H A), csészés markolatú kardok, antennás kardok, Mörigen- és Auvernier-típusú kardok (H B). A munka lényegében csak a H A—B kardokkal foglalkozik és röviden utal az ezeket megelőző Riegsee- és ragályi típusú kardokra. A három bordás markolatú kardoknál az alábbi típusokat különbözteti meg: Erlach, Schwaig, Illertissen, Liptó, Högl, Aldrans, Wörschach, Königsdorf. A Nassenfels-i darab különálló. Rövid fejezetben történik még utalás néhány darabra, amelyek nem kapcsolhatók egyik típushoz sem, de az előbb említettekkel egyidősek.

A rendkívül aprólékos tipológiai elemzésnél M.-K. figyelembe vette a kardok markolatának és korongjának formáját és díszítését is. A rendkívül tetszetősen megrajzolt elterjedési térképek tanulmányozása azt mutatja, hogy minden esetben nem annyira „tipológiai” jellegzetességekről lehet szó, hanem inkább műhelyek sajátos, a helyi ízlésnek és kívánalmaknak megfelelő produktumairól, amelyek kereskedelem révén sokszor nagyon távoli vidékekre is eljutottak. Egyes formák szóródása meglehetősen nagyra látszik, azonban nem olyan szembetűnőek a tipológiai jellegzetességek, hogy egy másik „típust” ne közelítenének meg. Míután a három bordás markolatú kardok kb. két évszázadig voltak általánosak, az egyes típusoknál mind az egymásutániség, mind az egymásból való továbbfejlődés is számításba jöhet. A Közép-Duna-medencében, e területnek is inkább északi felében, a felsorolt formák közül a csak mellel érintett ragályi és főként a korai és késői lipitói típus volt jelentőséggel; ritka a Högl-típus.

Minden egyes tárgyalt típusnál szerző felsorolja az összes általa vagy az irodalomból ismert leleteket, és áttekintést ad a leletkörülményekről is. A lipitói jellegű kardok közül három került elő folyóból, és 33 származik 16 depotleletről. E listát kiegészíthetjük a néhány évvel ezelőtt előkerült recki depotlelet hét korai lipitói típusú kardjával (Magyar Nemzeti Múzeumban, közöletlen). E kardok elterjedése nagyjából Szlovákiára és Magyarországra északi részére korlátozódik. Ezt M.-K. nem kizárólag a depotleleteknek tulajdonítja, hanem annak, hogy e vidéken is állították elő őket, amihez az alapot a Szepes-Gömöri Érchegység részére szolgáltatta. Szórványosan kerültek elő ilyen kardok Nyugat-Magyarországon, Csehországon és Sziléziában. Az utóbbi területeken azonban nem egyeduralkodók, tehát a szlovákiai fegyverkovácsok aránylag kis terület számára készítettek fegyvereket. A lipitói típusú kardokon is észlelhetők azonban olyan jellegzetességek, amelyek a délnémet területen készült hárombordás markolatú kardokon megfigyelhetők és fordítva. A műhelyek, ill. gyártási központok elhatárolhatók, de csak nagyon gondos elemzés alapján különböztethetők meg az egyes M.-K. által felsorolt típusok

A lipitói típusú kardok valószínűleg a ragályiból vezethetők le, ezek viszont a Riegsee-típusból származnak. Eddig Riegsee- és Ragály-kardok még nem kerültek elő ugyanabból a leletről. A ragályi és lipitói típusú kardok között megállapítható a műhelyhagyományok továbbélése.

Számunkra még főként a Königsdorfi típus érdekes (csészés markolatú kardok). A szerző két variánsat különböztet meg: egy nyugati és egy keleti. A leletek a hajdúböszörményi depot alapján keltezhetők a H B 1 periódusba és M.-K. szerint ide tartoznak a többi csészés markolatú kardok is (pl. Podherring, Téglás, Tiszakarad stb.). Míg az első variáns az Isartól az Odera felső és a Vág alsó folyásáig terjedt el, addig a második az északkelet-magyarországi—szlovákiai területen. Bár a két variáns között nagy formai és díszítési egyezések mutatkoznak, nem egy műhelykörből származnak. Az első variáns erősen kapcsolódik a Wörschach-típus-

hoz, és nyilván ugyanaz a felsőbajor-keletalpi műhelykör gyártotta ezeket mint azelőtt a Wörschach-, Aldrans-, Illertissen- és Erlach-típusú kardokat. A csészés markolatú kardok technikájában és művészi díszítésében tehát évszázados műhelyhagyományok nyilvánulnak meg. A magyar csészés markolatú kardok műhelyeit is ott kell keresni, ahol azelőtt a lipitói kardokat készítették. Elterjedésük ugyan nem fedi egymást, ellenben figyelembe veendő, hogy a H B korai szakaszából több depotlelet került felszínre a Tiszavidéken. Ellenvethetjük, hogy nem a depotlelet több ezen a vidéken (H B korai szakasz), sőt, csak eddig történelmileg még ki nem derített okokból kifolyólag a kardos depotleletek sokasodnak a B periódusban.

A harmadik típus, amely minket közelebből érdekel, az antennás kardok. M.-K. szerint a Közép-Duna-medencében kétfajta fordul elő: Lipkova-típus (Szász-buda, Mezőszilvás, Szilágyosomlyó, Zichy-barlang, Hídalmás) és zürichi típus (ide sorolja a volt Ipolyi gyűjteményből származó szilágyosomlyói kardot, amely most a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában van). A régebbi antennás kardokat a H B 2, a fiatalabbakat a H B 3-periódusba keltezi. M.-K. szerint Szilágyosomlyón mindkét típus előfordul, ennek alapján úgy a Lipkova- mint a zürichi típust a H B 2-be helyezi; vannak azonban átmeneti típusok is az utóbbiak csoportjában, amelyek a H B 3-ba sorolhatók.

M.-K. az irodalomból ismert leleteket szinte teljes egészükben felvette munkájába és nem csak a közelebbi munkaterületét (Bajorországot). Érdekesek a kardok leletkörülményei is, ugyanis sok került elő folyóból vagy lápból. Az utóbbi években, de azelőtt is, nálunk is sok kardot találtak folyókban, különösen szép számmal Boiu-Sauerbrunn típusú kardokat a Dunában és Tiszában és észak-italiai folyókban. Érdekes lenne egyszer a folyókban és lápokban talált fegyverleletek hátterét tisztázni (áldozat?).

A szerző az egyes típusoknál felveti a műhelykérdést, amit ma még nem lehet megnyugtatóan megoldani. Az egyes típusok részletes elemzése, a leletek térképezése, elterjedésük megállapítása révén kirajzolódhatnak olyan körök, amelyek érclelőhelyek vagy gyártási központok körül helyezkednek el. Együttal a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó adatokat is nyerünk.

A tipológiai módszert M.-K. szerencsésen hasznosította történelmi megállapításainál. Utal arra (90. o.), hogy a kardok elterjedése a gazdasági viszonyokat, a kereskedelmi kapcsolatokat és művelődési befolyásokat tükrözi, de a haremmodot és társadalmi viszonyokat illetően is értékesek az eredmények. A depotleletek földbe-kerülésének háttere még tanulmányozandó.

A könyvet szép illusztrációk egészítik ki, különösen jól sikerültek az elterjedési térképek. A táblaleírásban a szerző felsorolja a leletekre vonatkozó adatokat, így a kardok kísérő leleteiről és az irodalomról is jó tájékoztatást kapunk.

Könyve jó példa arra, hogy egy koron belül egy fegyver vagy egy eszköz tanulmányozása révén komoly tudományos eredmények is elérhetők, persze csak akkor, ha a leletgyűjtésekből nem kiragadva vizsgáljuk őket.

A szerző által tárgyalt magyar anyag nem teljes (hiányoljuk pl. a nagy sághegyi depotlelet rövid kardjainak ismertetését a Sankt Canziano-i darabokkal kapcsolatban), de a külföldi analógiákról adott jó és kimerítő tájékoztatás, a körültekintő tipológiai osztályozás a mi kardjaink tanulmányozása szempontjából is nyereséget jelent.

Mozsolics Amália

Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen. Teil 1: Grimm, P., Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. Berlin, 1958. Akademie der Wissenschaften in Berlin. Schriften der Section Vor- und Frühgeschichte. XXIII + 470 lap, 30 tábla, 47 kép, 4 térkép. Teil 2: Herrmann, J., Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam. Berlin, 1960. VII + 229 lap, 24 tábla, 40 kép, 4 térkép.

Mindkettő a Német Tudományos Akadémia Ős- és Koratörténeti Osztályának a közleményein belül, mint a 6., illetve 9. kötet jelent meg. A két kötet tárgyalása előtt nem lesz érdektelen az előzményekre is kitérni.

Mölnben 1956 márciusában tartott ülést a Berliini Tudományos Akadémia Ős- és Koratörténeti Intézete, ahol megvitatták a németországi sánc kutatás helyzetét. É- és K-Németország területéről P. Grimm, Ny- és D-Németországról pedig E. Sprockhoff számolt be (Lauenburgische Heimat 1956. Heft 12. 25—40.).

Grimm előadta, hogy 1929-ben alakult meg az észak- és kelet-németországi sánc és erődítménykutató bizottság, mely egységes szempontok szerint feldolgozta a Saale és Elba folyótól K-re eső területet. Az eredmények azonban közöletlenek maradtak. Ez a bizottság a második világháború után újjáalakult, az említett intézet keretében. 1947-ben W. Ünverzaght a kutatások főfeladatául tűzte ki, hogy a sáncvárok kutatását folytassák és fejezzék be.

Halle és Magdeburg körzetekben a munka 1951-ben kezdődött meg. Felvételre került: 1. Minden ma is felismerhető vagy ásatással megállapítható erődítésnyom, ha nem 1300 után készült. 2. Oklevelekben vagy krónikákban szereplő várak. 3. Hagyományokban szereplő várak. 4. A régebbi irodalomban ismertetett várak, ha ma már nem is ismerhetők fel. Egyéb források még: okmánytárak, régi térképek, könyvek, dűlőnevek stb.

A szóban forgó két körzeten kívül még Szászországban, Thüringiában és Mecklenburgban is megindult a munka.

Grimm után Sprockhoff előadása következett. Ny- és D-Németország területének sánc kutatására 1938-ban alakult egy „Ringwall-Kommission” azzal a céllal, hogy a sáncok és erődítmények corpusát kiadja. A munka sokak bevonásával folyt. Ahol a terepadta nehézségek miatt nehéz volt felmérni, ott lépésekkel mérték, a különösen nagy méretűeknél pedig csak megbecsülték a méreteket. A munka a második világháború után ismét folytatódott. 1954-ben Bambergben alakult ismét egy új munkaközösség. A munkaterv lényegében azonos a Grimm által felvetett programmal: valamennyi sánc nyilvántartásba vétele.

Ilyen előzmények után jelent meg 1958-ban Grimm munkája, amely Halle és Magdeburg körzeteket, 1960-ban pedig Herrmanné, ami Nagy-Berlint és Potsdam körzetét tárgyalja. A két könyv tehát egymáshoz kapcsolódó területekkel foglalkozik. Mindkét munka azonos módszert és felosztást követ, az eltérések csak az egyes területek adottságaiból következnek. Két részre oszlanak. Első rész a kiértékelés, második a várak, sáncok katalógusszerű felsorolása. Utóbbi részek adják a munka gerincét, ezek mutatják meg, milyen nagy munka fekszik bennük. A két kötetben valamivel kisebb területről, mint a Dunántúl, összesen 1806 várat, illetve sáncot ismertetnek. Mint minden ilyen természetű munkánál, úgy itt is nyilván utólag, a lezárás után is újabb adatok kerültek elő, mert mindkét kötetben még egy-egy pótlójezék is közölnek. Ebben a számban nagyon sok olyan sánc és erődítmény is szerepel, melyek már részben vagy teljesen elpusztultak, akárhányszor csak régi térképek utalnak rájuk.

A kötetek legnehezebb feladatait a kiértékelések adták. A sok objektumhoz képest aránylag kevés ásatás volt, ebben az esetben pedig csakis ezúton lehet megnyugtatóan datálást adni. A két munka alapján röviden összefoglaljuk az erődítéseket:

Fiatallabb kőkorszak. Németországban a legrégibb erődítmény a szalagdíszes kerámia idejéből származik. Megtalálhatók Ny-, DNy- és Közép-Németországban, a tárgyalt területekről azonban csak egy ismeretes, ez is bizonytalan. A michelsbergi kultúra idejéből is csak egy bizonytalan helyet említ Grimm, az északi körből azonban már többet ismer. A sáncok anyaga kő és föld, előtte árok, a telepek átmérője 100—300 m között ingadozik. Hosszú lakosság jellemzi ezeket, tehát nemcsak veszély esetében használták. Keletkezésükre több okot keres: uralkodó réteg fellépése, külső ellenséges támadás, de gondol az előázisai városkultúrák hatására is.

Fiatallabb bronzkorszak és korai vaskor. A neolitikum után csak a fiatalabb bronzkorban találkozunk ismét erődítésekkel. Itt van az északi kör és a lausitzi kultúra érintkezési területe. A kevés ásatás miatt azonban egyelőre még nem lehet kultúránként elkülöníteni az erődítéseket. Herrmann ezért más híján földrajzi fekvés szerinti beosztással kísérletezik. Megkülönböztet magaslati és lapos, mocsaras helyeken levőket. Ezekben belül még két alcsoportot vesz fel, hegycsúcsokon levőket (Abschnittswall) és körsáncokat. De felosztja őket nagyság szerint is, így 100 m-en aluli és felüli csoportokat is megkülönböztet. Mindezt felszíni leletekre alapozza. A sáncok szerkezetére egyedül Schuchardt Römerschanz-i ásatása mutat rá, ennek alapján általánosan fa-föld szerkezetet tételez fel, helyenként kövekkel erősítve.

Keletkezésük okát Grimm a germánoknak ebben az időben történt déli irányú megmozdulásában keresi. Abban azonban mindkét szerző megegyezik, hogy a lausitzi kultúra népe nem alkotott egységes nemzetet, hanem törzsekre oszolva élt, az erődített telepek tehát nem alkottak egységes védővonalat, hanem ezek a valódi népvárak egy-egy törzs védelmét szolgálták.

Római és meroving korszak. Ebből az időből a tárgyalt területnek csak a déli részén ismerünk kevés erődítményt. Nagy változást jelent azonban, hogy amíg a koravaskori várak a magaslatokat kedvelik, addig a most következő korszakban többnyire lehúzódnak a forrásokhoz, patakokhoz, folyókhoz, a magaslati telepek pedig elnéptelenednek. Nagyobb ásatás csak a Niedenstein melletti Altenburgon volt, ennek átmérője 300×500 m, melyhez hasonló vár még több is van. Grimm ezeket többnyire a rómaiak hadjárataival hozza összefüggésbe. A thüringiai birodalom idejéből három vár ismeretes, de ezek története átnyúlik a 9—10. századba. A későmeroving korszakból a Sachsgabent ismerteti a szerző, melyet 15 km hosszúságban építettek ki a szász területek védelmére a frankok ellen.

Karolingkori várak (VII. sz. végétől a IX. sz.-ig). A Saaletől és az Elba középső folyásától Ny-ra levő területek már 780 óta frank uralom alatt voltak. Szász várat csak egyet ismerünk, de frankot már szép számmal. A várakat Grimm nyelvészeti alapon is három csoportba osztja, földrajzi fekvés alapján pedig magaslati, vízi és védetlen fekvésű várakat, végül forma alapján kerek, ovális, egyenesvonalú és szögleteseket különböztet meg. Grimm stratégiai vonalakat is meghatároz, mert nem ötletszerűen, hanem tervszerűen, nagy átfogó tervek alapján jelölték ki a helyüket. Ezekben a századokban történik a fa-föld és fa-kő építkezésről a vakolt kőfalra való áttérés. Ez azonban még nem általános, mert továbbra is a régi sáncfajtákat találjuk elsősorban.

Szláv várak. Mialatt a frankok a thüringiai birodalom összeomlása után a Saaletől Ny-ra tért hódítanak, a Saaletől és Elbától K-re szláv törzsek jelennek meg. A tárgyalt területen a 6. században lépnek fel, az első ismert szláv vár azonban már a VII. századba tartozik. A régi szerzők, így Schuchardt is úgy vélte, hogy a szlávok a szászoktól tanulták a várépítést. Grimm azonban rámutat arra, hogy a szlávok már őshazájukban is építettek várakat, amire a szovjet kutatók szolgáltatott adatokat a Pripjet vidékéről. Herrmann szerint viszont a szláv vidéken sajátos belső fejlődés eredményét kell látnunk a szláv várakban. Ny-brandenburgi ásatások arra utalnak, hogy a régebbi szlávok (850 előtt) nyílt településeken épülnek várak ugyanezen korszak későbbi szakaszában. A várak tehát nem a szláv törzsek első letelepedésével függenek össze.

A külső alapján mindkét szerző megkülönböztet magaslati és síkvidéki, ovális, kerek vagy szögletes várakat.

A várak rendeltetésével kapcsolatban mindkét szerző elsősorban a méretek és a fekvés alapján ad véleményt. Az eldugott fekvésűek közül a kisméretűek ún. Herrenburg-ok, a nagyméretűek mentsvárak, a stratégiai helyzetűek pedig katonai jellegűek. Végül a helynevek, írásos emlékek és datálható várak alapján megkísérlik az egyes szláv törzsek elhelyezkedéseit meghatározni. Ezzel kapcsolatban kitűnik, hogy a törzsek között több.

nyire lakatlan, erdős vidékek jelentették a határt, a folyók azonban sohasem szerepelnek határként.

A német uralom első évszázada. A X. század első felében a németek hosszú harc után meghódítják a szlávokat az Elbától K-re is. A hódítók átveszik a meghódítottak várait. Új formát azonban csak az jelent, hogy a várakat átalakítják kétrészesre, a kisméretűeket ebben a korszakban nem találjuk meg. A 10. század végén viszont a kétrészes várak néptelenednek el, inkább a kisméretű ún. Feudalburg-ok és nagy városok keletkeznek.

Java középkor. A XI–XIII. században általában két típust találunk: a kisméretű Feudalburg-okat és a nagy városias településeket. Innen kezdve mindkét szerző már csak az előbbieket foglalkozik. Igen jellegzetes erre az időre a sok Turmhügel vagy Burghügel, amelyek az ausztriai Hausbergnek vagy a nyugat-európai motte-nek felelnek meg. Ezek Nyugat-Európában főleg a IX–X. században terjednek el, Németországban pedig a XI–XIII. században. Az erődtítés még mindig elsősorban faföld, de egyre gyakoribb a kőfal. Hangsúlyozzák, hogy a szláv előzmény a legtöbb német várnál megtalálható, a kisméretűeknél azonban ritkán. Erősödik a várak kapcsolata az utakkal, összefüggő várvédelmi láncolatról azonban még nem beszélhetünk.

Erődített falvak. A középkorban minden falu meg volt erődítve valamivel, ezek azonban nem nyújtottak tartós védelmet. Inkább csak az állatok összetartását szolgálták, többnyire egyszerű sövényből állt az egész.

Hosszú védővonalak. Ezek az ún. Landwehr-ek a későbbi időkben az angolszászoknál kezdődnek, de megvannak ugyanekkor É-Németországban is. Építenek ilyent a vikingek, normannok, dánok, majd a IX–XI. sz.-ban az oroszok is. A tárgyalt vidékekről is ismeretes sok ilyen mű, de ezek rendeltetése homályos, mert nemcsak védelmi művekre, hanem község-, város- és körzet-határookra is kell gondolnunk. Keletkezési idejüket pedig különösen nehéz megállapítani. *Grimm* a Sachsengraben későmerovingkorinak mondja, ezen kívül még többet a XIII. sz.-ba helyez. *Herrmann* pedig abból kiindulva, hogy a szláv törzseket néptelen erdőségek választották el egymástól, csakis szláv korszak utániaknak tartja ezeket.

Mindkét kötet gazdagon van illusztrálva fényképekkel és egységesen 1 : 10 000-es vázlatrajzokkal, így jó átfogó képet nyerünk a különböző korszakok vár-típusairól.

Grimm és *Herrmann* könyvének elolvasása után mindenki előtt világossá válik, hogy a várak kutatása a történelmi kutatás egyik legényegesebb kulcsát adja. A fent ismertetett munkáknak ösztönzőleg kell hatniuk a magyarországi várak felkutatására is. Nálunk sem kell egészen töretlen utat járt, komoly előzményekre lehet alapítani a munkát (Rómer, Wosinszky). Hazánk területén sincs sokkal kevesebb sáncvár, mint az ismertetett német területeken.

Első feladat nálunk is a sáncvárak összegyűjtése lenne, természetesen más földrajzi és különösen történelmi környezettel kell számolnunk.

Az ismertetett két munka az 1300 utáni időkkel nem foglalkozik. Ezt azonban nálunk nem lehet megtenni, mert később, főleg a török uralom idejében még igen sok a földvár, sánc és árok, gyakran egyszerű palánkkal erődítve. Ezért a magyarországi földvárkutatásnak ki kell terjednie a XVI–XVII. századig. Ezzel végre nálunk is megbecsülést kapnának a sáncvárak, és elfoglalnák méltó helyüket a védelem alá helyezendő történelmi emlékek között.

Nováki Gyula

Berghe, Vanden L., Archéologie de l'Iran ancien. Leiden 1959. E. J. Brill. XIII + 285 lap, 173 tábla, 2 térkép, 1 melléklet.

Az iráni fennsíki régészeti emlékeinek feltárása közel egy évszázaddal később kezdődött, mint a mezopotámiai ásások. Csak a század harmincas éveiben indultak meg az igazi nagy ásások Tepe Giyanban, Tepe Hissarban és Turang Tepén. A feltárasokat külföldi — francia és

amerikai — expedíciók kezdték meg, az iráni kutatók később kapcsolódtak be a munkába. A második világháborúval félbeszakadtak az ásások. A francia misszió 1946-ban kezdte folytatni munkáját, ezt csak tíz év elteltével követte a Philadelphiai Egyetem expedíciója.

Vanden Berghe, a Gandi és Brüsszeli egyetemek professzora, a belga állam által nyújtott ösztöndíjjal több évet töltött Iránban, személyesen bejárta a legtöbb lelőhelyet, és sok feltárást végzett. Műve eddig hiányzó, rendkívül fontos és jól használható kézikönyv, mely a külföldi és iráni kutatók által Iránban végzett eddigi régészeti kutatások eredményeit foglalja össze. Műve alapján meglehetősen teljes képet alkothatunk az iráni régészet jelenlegi helyzetéről. Nemcsak az ásások és terepbejárások eredményeit vette figyelembe, hanem feldolgozta a kincs- és szörványleleteket, az építészeti és epigráfiai emlékeket, a sziklareliefeket, sőt a műtárgypiacon felmerült tárgyakat is. Ebből a bő anyagból a fontos és jellegzetes emlékeket sorolja fel. Az emlékeket földrajzi beosztás alapján csoportosította, tizenegy nagy, természetes körzetre osztva Irán területét. E körzetek nem egyeznek meg teljesen a mai adminisztratív beosztással, de mindegyiknek saját történelmi fejlődése volt. Irán egykori kaukázusi, középázsiai és afganisztáni külső tartományaival sajnos nem foglalkozik, pedig e területek emlékeinek az iráni régészet szempontjából való számbavétele is rendkívül fontos lenne.

A mű öt részre tagolódik. Az első rész képezi a gerincét; ebben az iráni régészeti kutatások története és eredményei vannak összefoglalva az egyes körzetek szerint csoportosítva, a legrégebb leletektől az iszlám megjelenésig. Meglehetősen egyenletes egymáshoz viszonyítva a körzetek helyzete e tekintetben. Farsban például sokkal több ásást végeztek, mint máshol, míg Beludzsisztán és Kirmán jóformán felkutatatlan még. Nagyon keveset tudunk a médek kultúrájáról — fővárosuk, Ekbatana feltárára vár még — és a párhuz korról is. Alig ismerünk achamenida kori emlékeket a fővárosok — Susa és Persepolis — kivételével. A prehisztorikus leletek száma messze meghaladja a történelmi korok emlékeinek mennyiségét.

Megemlítem a háború óta végzett ásások fontosabb eredményeit. A mazenderani Ghar-i Kamarband mellett levő barlangban 1951-ben talált leletek carbon 14 meghatározás alapján való datálása megerősítette a korábbi datálást: a mezolitikus leletek az i. e. 8000–6000 közötti időből származnak, a neolitikus anyag alsó határa 6000 körül van. A Ghar-i Hutu melletti barlangban az alsó rétegekben paleolitikus kőeszközök és három emberi csontváz kerültek elő, melyek megközelítőleg 75 000 évesek. E két barlang anyaga szerencsésen kiegészíti egymást egészen a vaskorig.

Kalar Dashtnál egy az i. e. I. évezred első negyedéből való temetőt tártak fel gazdag anyaggal. Ugyanezen a vidéken egy fémládát is találtak szaszanida-kori ezüst-érmékkel és selyemszövetekkel; utóbbiakon IV. Bahram van ábrázolva oroszlánvadászaton. 1954-ben Sari-nál került elő három szaszanida ezüstedény. E vidéken újabban 5–6. századi ezüstműveket is találtak, melyek egyikén felirat is van. E leletek azért jelentősek, mert a szaszanida-kori ezüstművek nagyrésze nem Iránból, hanem Dél-Oroszország területéről ismert.

Beludzsisztán és Lárisztán régészeti terra incognita még. Utóbbi területen 1957-ben végzett kutatásokat a szerző. Legfontosabb eredménye a tűzkultuszt szolgáló több építészeti emlék felfedezése volt.

Farsban, a Pasargade és Persepolis közötti térségben 1951–1955 között három nagy terepbejárást végzett a szerző. Fő célja a vidék összes eddigi lelőhelyeit feltűntető régészeti térkép megszerkesztése volt, ezenkívül sok próbaásatást végzett. Legnagyobb számban az i. e. 4000–1000 közötti időből való anyagot talált, de felfedezett két pehlvi feliratot, több tűztöltart és sírmeleket is.

A Tchoga Zanbilnál fekvő Dur-Untash elámi város feltárást 1952 óta rendszeresen végzi a francia régészeti misszió. A zikkuratu feltárájáról korábban R. Ghirshman számolt be az Acta Archaeologica-ban (T. VI, 53–56 l.).

Megállapították, hogy az egyes emeleteket az eddigi feltevéstől eltérően nem egymásra, hanem gyűrűsen építették. További kutatásokra van szükség annak eldöntésére, hogy ez az építési rendszer egész Mezopotámiában gyakorlatban volt-e.

Irán egyik leggazdagabb lelőhelyén, Susában a francia régészeti misszió kezdte folytatni az ásásokat 1946-ban. 1954–1955-ben már kilenc város maradványait szabadították fel az i. sz. 10. századtól az új-babiloni korig visszamenőleg. Az ötödik, párthus-kori rétegből oly sok kerámia került elő, hogy rövidesen kiadhatnak egy „corpus vasorum Parthicorum”-ot. A „ville des artisans” nevű tell felső rétegében valószínűleg az egyik legrégebbi iráni mecset romjait fedezték fel. Az alsóbb rétegekben egy párthus-seleukida temetőt, még lejjebb pedig a perzsa törzsek egyik legkorábbi települését tárták fel.

A mű második részét a hatvanoldalas bibliográfiai jegyzék képezi, melyben szintén a fenti területek szerinti csoportosításban vannak megadva az egyes lelőhelyekre és emlékekre vonatkozó publikációk. Ezt követi az iráni ásások és kutatások rövid kronológiai jegyzéke.

A földrajzi beosztás esetleges hátrányainak kiküszöbölését szolgálja a következő rész, az iráni régészet szinoptikus és kronológiai áttekintése. Itt a mű első részében területenként közölt teljes anyag koronként van csoportosítva. Minden egyes kornál megtaláljuk Irán régészeti térképét a lelőhelyekkel, az egyes korszakok történetének rövid összefoglalását, a lelőhelyek jegyzékét és a megfelelő bibliográfiát anyagfajták szerint csoportosítva. A párthus és szaszanida kornál az Irán területén kívüli emlékekre vonatkozó fontosabb irodalom is közölve van.

A függelékekben a képtáblákon közölt anyag leírásán kívül az egyes tárgyakra vonatkozó bibliográfiai utalásokat is megtaláljuk.

A 173 képtáblán területek szerinti csoportosításban van bemutatva az iráni régészeti és művészeti emlékek java. A művet két térkép (Pasargade és Persepolis alaprajza) és a prehisztórikus lelőhelyek kronológiai összehasonlító táblázata egészíti ki.

Ferenczy László

Fuchs, W., Die Vorbilder der neuattischen Reliefs. Berlin, 1959. de Gruyter (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Ergänzungsheft 20). XVI, 212 lap, 39 tábla.

A neoattikai művészet elnevezést a múlt század közepén H. Brunn (Geschichte der griechischen Künstler, I. 1853) vezette be a szakirodalomba, túlnyomóan az i. e. I. századra datálható szignatúrák alapján. Később O. Hauser (Die neuattischen Reliefs, 1889) három nagy szignált reliefdíszes márványedény tanulmányozásából kiindulva, már fölvetette a neoattikai műhelyek helyének, művészettörténeti helyzetének és a felhasznált mintaképeknek problémáját. Az irányzat fő jellemvonását egyrészt az eklektikus másoló tevékenységben, másrészt a mintaképek dekoratív célú felhasználásában látta és határozta meg.

A Hauser munkássága óta eltelt évtizedekben előkerült leletek és a további kutatások eredményei alapján megérett a helyzet az újabb összefoglaló feldolgozásra. Szerző eredetileg a neoattikai reliefek mintaképeinek, a másolatok és átdolgozások szövevényéből kihántható klasszikus eredeti műveknek vizsgálatát és lehetőség szerinti rekonstrukcióját tűzte célul maga elé. Rövidesen kitűnt azonban, hogy — mint az előszóban írja — a problémát nem lehet megoldani a neoattikai műhelyekben folyó tevékenység történetének beható elemzése nélkül. Így módon könyve sokkal többet ad, mint amennyi a címből kiolvasható. Azok a kérdések, melyeket az anyag fölényes ismeretében, finom stíluselemzésekkel és összevetésekkel tárgyal, a neoattikai domborművek keletkezési helyének, időrendjének, a görög klasszikus művekhez való viszonyának, továbbá a neoattikai művészet lényegének és jelentőségének problémái körül csoportosulnak.

A munka két fő részre tagolódik. Az első, nagyobb részben (Einzeluntersuchungen) először az ismert és eredetiben fennmaradt klasszikus görög mintaképekkel (ilyen pl. az atheni Nike-korlát lapjai vagy az attikai nympha-reliefek) veti össze a vonatkozó neoattikai emlékeket. A nehezebb, de egyben izgatóbb és gyümölcsözőbb probléma ott kezdődik, ahol a mintaképeket olyan másolatok vagy átdolgozások nyomán kell kielemezni és helyreállítani, amelyek eredetiben nem maradtak fenn. Ilyen emlékcsoportok a fegyvertáncosok, az archaisztikus Dionysos-domborművek, Sokrates charisai, a horák és aglauridák figurái, a maenas-reliefek, a Kallimachos-féle Saltantes Lacaeae stb. Ezekhez csatlakozva, szerző a lateráni bázis és a borghesei kráter, valamint néhány eklektikus alkotás mintaképeit dolgozza fel. A második részben (Darstellende Übersicht) szerző a neoattikaiak által felhasznált mintaképeket, az eddigiekben nyert eredmények alapján, korok szerint csoportosítva vizsgálja. Itt az előző fejezetekben adott elemzéseket újabb bizonyító anyaggal is kiegészíti. Ezután a műhelyek történetét követi nyomon, s ennek keretében az anyagot időrendben összeállítva közli. Megemlíti, hogy a tavaszi megvitatás érdekében a domborművek besorolását akkor is elvégezte, ha a datálás szempontjából véleményét még nem érzi elég szilárdnak. Befejezésül a neoattikai művészet lényeges jegyeit összegezi, és jelentőségét határozza meg az antik művészet történetében.

A munka legfontosabb eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze. Szerző mindenekelőtt leszögezi, hogy a neoattikai iskola Athénben lokalizálható. A vizsgálataiból ugyanis kitűnik, hogy a klasszikus mintaképek túlnyomóan az Akropolison vagy a város egyéb kultuszhelyein állottak. Athénben a művészet már a hellenisztikus korban hajlott a klasszicizálásra. Ez a hajlam az i. e. II. század végén és az i. e. I. század folyamán egyre erőteljesebbé válik. Athen a hellenizmus virágkorának formái fejlődésében nem is vesz részt kellő mértékben, a késői hellenizmusban jut ismét szóhoz, amikor is művészetében a klasszicisztikus és archaisztikus vonások uralma tipikusnak tekinthető. Elkor Pergamon szerepét átvéve, a neoattikai eklekticizmussal magához ragadja a vezetést, anélkül, hogy Pergamon jelentőségét stílusalkotásban el tudná érni. Az i. e. II. század végén az attikai mesterek — az önálló stílusalkotó készség hanyatlásával és mintegy annak eredményeként — a megrendelők részéről jelentkező igények kielégítésére, a múlt műalkotásai felé fordulnak, s nagyarányú tevékenységet fejtenek ki, iskolát alapítanak. Munkásságukban a mérethű másolás, a dekoratív célzatú átvétel és a szabad eklektikus újraalkotás egyaránt megtalálható. A másolt műveket azonban eredeti tartalmi összefüggésükből kiszakítva használják fel, s a hangsúly a dekoratív formai elemekre összpontosul. A korai neoattikai művészek alkotó, produktív szabadsága valójában csak a mintaképek kiválasztásában nyilvánul meg.

A mintaképek közül túlnyomóan a klasszikus stílus-korszakok késői, manierisztikus jellegű alkotásai hatnak, melyek mintegy predesztináltak a neoattikai átvételre. Így érthető, hogy a szigorú stílus korából származó domborműveknek alig van visszhangjuk. Ezek között Sokrates Charisainak átvételét inkább irodalmi érdeklődés magyarázza — a szobrászt ugyanis a filozófussal tévesztették össze. Az i. e. V. századból az opera nobilia domborműves részeinek — így elsősorban Pheidias kultuszszobrai reliefdíszének — másolatait a művelt, főként római rendelők és vásárlók igényeinek kielégítésére készítették. Kevés kivétellel hatás nélkül maradtak viszont a Parthenon domborművei, s az attikai síremlék-művészetnek sem találjuk nyomát a vonatkozó anyagban. A korszak zárt, határozott formái a neoattikai művészek keze alatt könnyedekké, szinte játékosá válnak. Döntő szerepet kapnak a neoattikai műhelyekben az i. e. késői V. és a késői IV. század alkotásai, elsősorban domborművei. Különösen kedvelik a görög művészetben korán jelentkező archaisztikus formákat. A mintaképeket ugyanis nem a késő-archaikus művészet — mint még Hauser föltételezte —, hanem az i. e. IV. századi archaisztikus művek közül választották, amint erre E. Schmidt

kutatásai (Archaistische Kunst in Griechenland und Rom, 1922) rámutattak. Ezeknek a mintaképeknek a zöme, mint említettük, Athenben állott, legnagyobb részét domborművek, elvéve szobrok, köztük, valószínűleg a rendelők kívánságára, néhány más vidékről származó alkotás is, mint pl. a Doryphoros. A hellenisztikus korban csak a pergamoni nagy oltár utáni időkből (i. e. II. század) mutathatók ki nagyobb számmal a már meghiggadó későhellenisztikus mintaképek. Jelentős szerepet játszanak a toreutikai művek. Így pl. a firenzei Borghese-kratért későhellenisztikus toreutikai alkotás márványba áttett másolatának lehet tekinteni. Itt jegyezhetjük meg, hogy a neoattikai művészet, az alakos ábrázolásokhoz hasonlóan, sem az edény- és eszközformákban, sem az ornamentikában nem volt képes újat alkotni: retrospektív beállítottságú, s a nagy klasszikus múlt ígézetében él.

A neoattikai műhelyek időrendjét tekintve, legfontosabb az első korszak, amely az i. e. II. század végétől i. e. 86/85-ig terjed. E korai neoattikai tevékenység idején lényegében valamennyi jelentős típus átvétele megtörténik. Ezek az első átvételek azok, melyekre a legtöbb késői változat visszavezethető, tehát a továbbiakban a mesterek már nem a klasszikus eredetihez, hanem ezekhez nyúlnak vissza. Az első korszakban két nagy áramlat fut párhuzamosan egymás mellett: a későhellenisztikus és a klasszicizáló stílus; a két irány gyakran egymásba fonódik, kereszteződik vagy szemben áll egymással, ami a neoattikai eklektikus felfogásból érthető. Kidolgozásban frissesség, nagyobb elevenesség, a mintaképek kiválasztásában spontaneitás jellemző. Ezt a színvonalat a későbbi neoattikai művek nem érik el. A későhellenisztikus domborművek térbeliségével szemben a neoattikaiak a klasszikus reliefstílus feltámasztására törekednek (síkyszerűség, semleges háttér), de a figura és alap szerves kapcsolatát nem tudják újra megteremteni.

A második korszak i. e. 86/85-től i. e. 27-ig, tehát a sullai katasztrófától Augustus koráig terjed. Szerző késő-köztársasági-neoattikai kornak nevezi. Lényeges stílus- és ízlésváltozás nincs, csak fokozati különbség észlelhető. A későhellenisztikus stílusformákkal szemben a kivétel egyre szárazabb, klasszicisztikusabb; az előző korszak elevenessége és ereje elvész. Döntően új, hogy a műhelyek a sullai katasztrófa után nagyjából Rómába költöznek át. Munkásságukban világosan felismerhető a nyers későköztársasági stílus hatása, míg a század közepétől a klasszicizáló-archaisztikus irány kerekedik felül. A neoattikaiak Rómában kimutathatóan felhasználják Alsó-Itália, főként Tarentum műalkotásait, sőt közvetlenül pergamoni mintaképekhez is visszanyúlnak. Szerző nyomatomat hangszíjlozza a római neoattikai műhelyek fontosságát a római művészet fejlődése szempontjából (Domitius Ahenobarbus oltára, Ara Pacis, a primaportai Augustus-szobor pánecdíszze, stukkó-domborművek stb.).

A harmadik korszak a római császárkorra esik. A műhelyek tevékenysége tovább folyik (másolás és dekoratív művek), de a fejlődés egészében elveszti korábbi jellemző helyzetét, s kísértő jelenséggé válik, mely a császárkori stíluskorok mindenkor ízlésváltozásában részt vesz. Szerző szerint Augustustól kezdve az egész birodalomban egységes, Rómából irányított művészi formanyelv alakul ki, az elsődlegesen attikai és római művek szétválásának tehát lényegtelenül válik. Athen azonban még a hadrianus-antoninusi korban sem veszítette el jelentőségét Rómával szemben, amit a szerző által erre az időre datált piraeusi lelet bizonyít. Ekkor még egyszer utoljára nagy tevékenység és föllendülés tapasztalható, de az Antoninusok korában a dekoratív neoattikai domborművek egyre ritkulnak, és végül teljesen eltűnnek. Ennek okát szerző egyrészt abban látja, hogy a klasszicisztikus neoattikai irány a római művészet II. századi, barokkos stílusfejlődésében nem tudott részt venni, másrészt abban, hogy a megrendelők és vásárlók érdeklődése csökkent a dekoratív márványok iránt. A rendelők a szarkofág-szobrászatban való aktív közreműködést várták. Így módon a másoló és dekoratív fel-

adatokat végző neoattikai klasszicizmusnak a szarkofág-szobrászat vetett véget. Egyes neoattikai motívumok azonban tovább élnek a szarkofágok domborműveiben, s szerző szerint maguk a mesterek is tovább dolgoznak az új területen.

A problémákat más és más oldalról megközelítő és mérlegelő munka, mint mondtuk, igen nagy bizonyító anyagra támaszkodik. Ezek kiválasztásával szerző egyúttal elkülöníti a neoattikai anyagot az egyéb római dekoratív művektől. Nincs módunk itt a felhasznált anyagra részletesen kitérni, csupán néhány olyan, új datálást hozó feldolgozást ragadhatunk ki, melyek a vizsgálatok módszerére is világot vetnek. Így a müncheni tengeri thiasos-domborműről szerző kimutatja, hogy míg a képtípusok kétségtelenül a hellenisztikus korban keletkeztek, maga a képszalag erősen klasszicisztikus jellege folytán csak i. e. 88–86 után képzelhető el, amikor a neoattikai művészek már kezdenek áttelepedni Rómába. Mivel pedig a tengeri thiasos nem választható el az ún. Domitius Ahenobarbus oltártól, az eddigiekkel szemben ezt egy ismeretlen censor lustrumával kell kapcsolatba hozni, az i. e. 86–70-es évekből. Újra datálja szerző a Mahdiánál kiemelt hajórakományt is. Korábbi feltevés szerint a hajót i. e. 86 után mint zsákmányt küldték Rómába. Szerző azonban, megfigyelései és vizsgálatai alapján, a rakományt nem zsákmánynak, hanem kereskedelmi árunak tekinti. Érvei között szerepel, hogy a legtöbb márványdombormű új, minden fajtából több darab van, s a lelet stílusban is egységes (későhellenisztikus). Az i. e. II. századtól i. e. 86-ig terjedő időre tehető a hajó legénységének fennmaradt keramikai holmija is. Stílus és használati tárgyak korának összevetése alapján tehát a hajó i. e. 100 körül tehető meg útját. A piraeusi leletről szólva, felhívja a figyelmet, hogy a közismert pajzsreliefeken kívül még számos, az értékelés szempontjából jelentős, de ez ideig zömében publikálatlan dombormű van a leletben. Becatti (Problemi Fidiaci) claudiuskori datálásával szemben szerző stílári megfigyelések alapján kétségtelennek tartja, hogy a domborművek, amelyek a phidiaszi formából már alig adnak valamit, Hadrianus korában készültek.

Az utolsó fejezetben (Wesen und Bedeutung des neuattischen Phänomens) szerző többek között kifejti, hogy a művészet elvilágiasodása, mely a hellenisztikus korban kezdődik, a neoattikaiak tevékenységével lép teljesen jöveiba. Míg a klasszikus korban a művészet a közösség szolgálatában áll, a megbízások többnyire a közösségből indulnak ki, de legalábbis az alkotások közös kultuszhelyeken állnak, addig a neoattikai művészet idején a megbízó magánember, aki a műveket saját céljaira, háza, kertje díszítésére rendeli és vásárolja. Megállapítja továbbá a szerző, hogy a neoattikai művészet, eklektikus formalizmusával, az i. e. késői II. század és az i. e. I. század folyamán mintegy ellenpólusát alkotja a római realizmusnak. A szintézist s ezzel a tulajdonképpeni újat csak Augustus korának művészete hozza meg. Vitathatatlan érdeme végül a neoattikai műhelyeknek, hogy a klasszikus görög alkotásokat közvetítették a római, ezzel egyúttal az európai művészet számára is.

Az eddigiekben igyekeztünk mintegy regisztrálva vázolni W. Fuchs könyvének gondolatmenetét és eredményeit. Az ellenvetések kifejtésétől nagyrészen felment Th. Kraus alapvető bírálata a Gnomon 1960. évi kötetében (463–468. lap). Kritikai megjegyzései sok tekintetben közelebb visznek azoknak a nehézségeknek felismeréséhez, amelyekkel a neoattikai műhelyek feldolgozásánál meg kell küzdeni. Kiemeli és példálakkal bizonyítja, mennyi veszélyt és bizonytalanságot rejt magában, hogy a művek időrendi besorolásánál csaknem kizárólag stíluskritikai megfigyelésekre kell támaszkodni. A datálás szempontjából ugyanis valójában az egyetlen szilárdan megfogható pont a műhelyek átköltözése Rómába, a sullai katasztrófa után. Elismerően szól viszont arról, milyen kitűnő eredményeket ér el szerző az elpusztult eredeti mintaképekre való visszakövetkeztetéseknel; ezek között különösen meggyőző a maenas-bázis rekonstrukciója. Meggondolandónak tartja azonban a rekonstruált mintaképeknek

ismert klasszikus görög mesterek nevéhez kapcsolását. Különösen merésznek tűnik Kallimachos oeuvre-jének összeállítás. A neoattikaiak császárkori tevékenységével kapcsolatban rámutat Fuchsnak arra az el nem fogadható állítására, hogy Augustus korától az egész imperiumban egységesen érvényes formanyelv alakult volna ki. Mindezen kifogásai azonban nem érintik azt az elismerést, amellyel a munkának egészében adózik.

Szerző a budapesti Szépművészeti Múzeum anyagából négy domborművet említ. 1. Herakles és Apolló küzdelme a háromlábért, töredék (Hekler, Die Antiken in Budapest, 1928, 98. sz.): Traianus korára datálja (derbe und robuste Formensprache trajanischer Zeit, 127. és 180. lap). 2. Négyesfogat, töredék (Hekler, 99. sz.): a domborművet (das nuancereiche und empfindliche Relief) megállapítása szerint röviddel a Sulla-féle katasztrófa előtt exportálták Rómába, tehát még a neoattikai művészet legjobb korszakából való (119. és 167. lap). 3. Harcos, töredék (Hekler, 100. sz.): Hekler meghatározásával szemben a reliefet nem fegyvertáncosnak, hanem más kapcsolatból való harcosnak tartja (44. lap, II. jegyzet). 4. Kétoldalas dombormű (Hekler, 102. sz., II. század első fele): a Hauser 22. típus tárgyalásával kapcsolatban említi (141. lap, 127. jegyzet).

A provinciális római művészet kutatása szempontjából leginkább a császárkori neoattikai domborműveknek van jelentőségük. Hatásuk és kisugárzásuk egyrészt egyes típusok átvételében, másrészt a domborműves díszedényformák utánzásában kereshető. Pannóniában eddig három olyan díszedény töredékeit ismerjük, amelyeket végső fokon a neoattikai művészi gyakorlatra vezethetünk vissza. Legkorábbi a várpalotai márványtöredék. A fennmaradt maenas-figura képtípusban a Fuchsnál rekonstruált maenas-bázis egyik alakjával áll rokonságban. Neoattikai előzményeire (Hauser, 25. típus) már Paulovics István utalt (Arch. Ért. 49 (1936) 10 —, 7. kép). A képtípusból, anyagból és az edényformából következő, az emlék még közel áll a neoattikai művészethez. Valószínű, hogy valamely nagyobb villa berendezéséhez tartozott. Mivel Várpalota közelében eddig csak igen bizonytalan nyomok mutatnak villaépítkezésre (Balácsa, 1912, 18. lap, Thomas E., Rómaiakori villák a Balatonvidéken, 1961, 38—39. lap), feltehetjük, hogy a márványedényt vagy töredékét távolabbról hurcolták el várpalotai lelőhelyére. A világi igényeket kielégítő, dekoratív célú felhasználás kétségtelennek látszik a lelőhely alapján a hajógyári mészkő díszedényeknél: 1. kratértöredékek, rekonstruálva, az edénytesten Dionysos és Ariadne domborművével, thiasos körében; 2. kratértöredék, csokolózó szilén és maenas alakjával (Paulovics I., Arch. Ért. 49 (1936) 15 —, 9—18. kép, ill. 7 —, 5. kép). A díszedények minden bizonnyal a helytartói palota luxusfelszerelését egészítették ki, s a nagyudvarban vagy valamely reprezentatív helyiségben állottak. A két kratért, ábrázolásuk és egész jellegük szerint, nyilván már többszörös áttétellel, a neoattikai művészet provinciális területen jelentkező, késői hajtásának tekinthetjük.

Erdélyi Gizella

Greifenhagen, A., Antike Kunstwerke. Ehemals Staatliche Museen, Berlin, Antiken-Abteilung, Berlin, 1960. de Gruyter. 4 + 46 lap, 100 tábla.

Adolf Greifenhagen, a berlini Altes Museum antik osztályának vezetője is belépett azoknak a szerzőknek sorába, akik rövid összefoglalások előrebocsátásával és használható jegyzetek kíséretében gyűjteményeik jelentékenyebb darabjainak bemutatásával tudományos értékkel bíró képes könyvekkel gyarapítják a klasszika archeológia irodalmát. Fenti címet viselő műve megérdemli azonban különösebb figyelmünket, nemcsak a közölt emlékek szépsége és fontossága, hanem kissé elégikus hangú előszava miatt is, melyből az egykor, a második világháború előtt, az európai ókori művészeti gyűjtemények sorában oly előkelő szerepet játszó Altes

Museum anyagának sorsáról kapunk, ha párszavas értesítést is.

Szerző örömet fejezi ki afölött, hogy az antik művészetnek az Altes Museumban helyet foglaló művei, legalább részben most ismét láthatók. A régi múzeum épülete még mindig romokban hever, a művek pedig hosszú, majdnem két évtizedes száműzetés után tértek haza, és most Charlottenburgban (Nyugat-Berlin!), az ottani kastéllyal szemben álló Stüler által épített épületben kaptak méltó helyet a kiállításra és elhelyezésre. A száműzetés éveit az értékes anyag Wiesbadenben és Cellében töltötte. Cellében 1946—48 között súlyos károkat szenvedett a gyűjtemény. Körülbelül 230 darabból álló arany ékszergyűjtemény és a híres Samsunból származó Erost és Psychét ábrázoló bronzdombormű került a végleg elveszett tárgyak közé egy — úgy látszik — későn felfedezett lopás következtében. Nagyobb részében — megsemmisült a múzeum világhírű antik üveggyűjteménye is Friedrichshainban, egy bunkerben 1945-ben. Amint e néhány soros ismertetésből is látszik, a múzeum tetemes veszteségeket szenvedett az anyagnak nyugatra szállítása, majd ottani csaknem húszéves tárolása alatt. Az első többi része megadja a múzeum restaurátorának az elismerést a sokat szenvedett anyag sikerült megjavításának munkájáért, egyúttal közli az új kiállítási épületben az anyag elrendezésének leírását, és dicséri a munkában közölt főlvételek készítőjének munkáját. Bejelenti, hogy a közeljövőben a múzeum megkezdte katalógusainak kiadását is.

A kötet a szerző válogatásában egész sor emléket közli a múzeumnak, valamennyi régi jó ismerősünk. A márványok közül a miletosi Didymaion szentély egyik oszlopának alsó részét díszítő pompás, archaikus női alak reliefjének töredéke és a még pompásabb Serapis-papöt ábrázoló fej a legjelentékenyebb. A bronzok között nagy örömmel láttuk viszont a „liguriói ifjút” a labdával, valamint a dodonai, villámcsomójával az ellenségre támadó Zeust. A fekete alakos vázák közül Exekias, Amasis és Nikostheneés vázáit emelhetjük ki, míg a vörös alakos vázák nagy számából az Andokidész festő, az Euphronios-műhely, a „berlini festő”, ez utóbbi a csodálatosan komponált vulci vázával: Hermész és Oreimachosz szilénosz ábrázolásával, — Sosias, — Achilleust és Patrokloszt ábrázoló mesterművével, Brygos, Duris, Hieron és Makron, Peithinos és az Eretria festő műveit szeretnénk kiemelni, de bemutatásra kerül a capuai, a lovat mintázó Athéna vázája, valamint a Vari-ból való attikai vörös-alakos váza is, mely annak idején alkalmat adott Athéna és Marsyas myroni szoborcsoportjának rekonstrukciójára. A fehéralapú lekythosok és vázák között az Achilles festőnek, a Saburoff festőnek és az ún. „Frauenmaler”-nek remek darabjait láthatjuk. Az olbiai üveg-amphorát, a trieri: műzsát vagy színész ábrázoló márványtábla-töredéket kell a további anyagból kiemelnünk, míg az ékszergyűjteményt néhány csodálatos, korai, i. e. VII—VI. századi és néhány klasszikus és későkori ékszerdarab — fülbevalók, nyak- és karperecek stb. — képviseli. Említsük meg még a kötet végén található finom kivitelű két múmiaportrét Fayumból, és azt hisszük, ezzel a nagyon leszűkített felsorolással is eléggé jó képet adtunk a kötetben közölt anyag gazdagságáról. Szerző az általános ismertetést egy 34 lapra terjedő, helyenként igen emelkedett hangú összefoglalásával a különböző anyagokból készült tárgyaknak adja, majd ezután egy 12 lapra terjedő katalógus következik, ahol az egyes tárgyakra vonatkozó megnevezést, a lelőhelyet, az anyag meghatározását, a múzeumi letári számot, a méreteket, a keletkezés időpontjának meghatározását és végül a legfontosabb irodalmi helyeket, néhol igen részletesen találhatjuk.

Greifenhagen könyve rövidre szabott magyarázataival, anyagkatalógusának tudományosságával és jó reprodukcióival az újabban divatbajött régészeti képeskönyvek között elismerésre méltó helyet foglal el.

A hitleri háború nagy veszélybe és súlyos veszteségekbe sodorta a világnak ezt az előkelő gyűjteményét is. A részekre szakított gyűjteményt, szerző panasza szerint „eine heute noch unüberwindlich scheinende Grenze hat

voneinander getrennt, was als Ganzes gewachsen, zu den grössten Antikensammlungen der Welt gehörte und eine Stätte archaeologischer Forschung war". Reméljük szerző sóhaját azok is meg fogják hallani, akikről ott függ annak a kérdésnek megoldása, amely a berlini Altes Museum gyűjteményeit is újra egyesíthetné.

Oroszlán Zoltán

Kretschmer, Fr., Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg — Beiträge zur Technikgeschichte (különnyomat a *Karinthia* I, 151. ből, Düsseldorf 1961, 63 lap, 32 kép). A különnyomat kiadása a német „Kutatóközösség” támogatásával vált lehetővé.

A közfürdő római császárkori fejlődését a szerző a fizikus és hőtechnikus szemléletével tárgyalja, olyan thermae-adatok (főleg a magdalensbergi fürdő tanulságai) alapján, amelyeknek régészeti és építészettörténeti taglalása és értékelése a szakirodalomban már megtörtént. A komplex feldolgozás külön úton haladó esetével állunk szemben. A római kori közfürdő, F. K. megfigyelései szerint, élesen elváló fokozatokon át fejlődött (5. o.). Az átépítések, építési periódusokat csak az érthető meg teljesen, aki azokat a technikai fejlődéssel együttjáró alakulások fényébe helyezi. Az I. rész az ókori közfürdő fejlődéstörténetén belül a római, ill. görög típusú I. korszak sajátosságait taglalja. A lakóházak stb. beosztásának rendjére jellemző, hogy a *lavantrina* fogalomból (a köztársaság ősi korában a fürdőszoba) alakult ki a *latrina* szó. Az I. korszakot i. e. 80 körül új találmány, a hypocaustum bevezetése zárta le (9. o.). A II. korszak a nyilvános társadalmi fürdők időszakának mondható, de pl. Vitruvius még nem tudott a tubulatura-ról (11. o.). Ekkor a hőfok a praefurnium-ban még nem emelkedhetett 500° C fölé, a hypocaustum terében 60–80° C-t nem haladhatta meg, a padozatot pedig a 30–40 fokot, míg a fürdőhelyiség légtérében 25–30 fokot érhetett el a hőmérséklet (12. o.), mégpedig a caldarium-ban 28–30, a tepidarium-ban 22–25 hőfokot. A víz hőfoka 35° C lehetett (38. o.). A fejlődés ezen fokozata az É-i tartományokban csak i. sz. 150 körül terjedt el. A laconicum, ezen korszak enyhén fűtött fürdője, izzasztó hatású volt. A III. korszak három technikai találmányt alakított ki: az ablaküvegezés bevezetése (i. sz. 1. sz. I. felében), a tubulatura alkalmazása és a magas hőt álló építési anyagok elterjedése a hővezető, fűtő részekben (16. o.). Ebben az időszakban válik általánossá azon elv is, hogy a hypocaustumokat a hőfok csökkenő arányában fűtték egymásba (17. o.). A kisegítő kéményekkel is a fűtés intenzitását szabályozták. A fűtőgáz a praefurnium-ban 600–800 fokot is elért (19. és 31. o.). Hibához vezet, ha a tubulatura-kat (üreges téglasorokkal borított falakat) különbségtétel nélkül falfűtésként ítélik meg. Ezek esetleg nem fűtenek, de hőszigetelő szerepet visznek (26. o.). A saalburgi kísérletnél megejtett mérésekből kitűnt, hogy a caldarium-ban és a sudatorium-ban mintegy 50 Celsius fokon tetőzhetett a légtér hőmérséklete. A caldarium ebben a korszakban gőzfürdő, ahol a gőztartalom 95–98 százalékos lehetett. A tubulatura révén a fal felületének hőfoka a helyiségtérhez képest ± 2 fokkal különbözhetett, ezért a falak nem izzadtak, a fürdőhelyiség légtere tiszta és átlátszó maradt. Statius (†96) költészetében két sor a caldarium légtérének derült tisztaságát minden túlzás nélkül örökíti meg (Silvae I, 5, 34; 27. o.). A téglacső-rendszerrel borított falak szárazak maradtak (ellentétben a mennyezettel). A Pannóniában és Noricum-ban feltárt, lakóházi falfűtések eseteiben melegvezető gázáramlással van dolgunk (29. o.). A hőtechnikai folyamatnak a fizikája szinte hypocaustum-ként változik (30. o.). A III. korszakban vált az is szabállyá, hogy tűzálló anyagból, vagyis keményre égetett téglából építették a fűtőtér tartó pilléreit és a praefurnium részeit. A III. korszak közfürdőire jellemző a haladás irányának kényszerűsége is a helyiségsoron keresztül. A csúshőfokkal a hangsúly a forró fürdőben tetőződő izzasztásnak tisztán

egészségi folyamatára helyeződött. A testedzés szerepe csökkent, a palaestra általában feleslegessé vált. Ha az apodyterium és a frigidarium feltűnően nagy csarnokok, a fürdőző urak kényelmes labdajátékokat űzhettek azokban. Ekkor ritkán épül külön tornaszoba: sphaeristerium (32. o.). A határmenti táborerődítmények fürdőiben általánosan hiányzik a sportcsarnok. A dél-franciaországi Glanum-ban a korai palaestra a 3. sz.-ig használatban maradt, de a szabadban létesített görög hidegmedencével. A laconicum utódja az assa sudatio = forró légfürdő (33. o.). A római polgár a gőzfürdő használatát előtérbe szorította, a száraz izzasztó helyiséget kereste fel, ahol a bőrről rögtön lepárolgott az izzadás. A caldarium-ban való gőzfürdőzés az izzadási folyamatnak megerősítő tetőfoka (34. o.). A III. korszakban eszerint a fürdőzés sorrendje: forró légfürdő — gőzfürdő (caldarium) — az izzadást feloldó helyiség (tepidarium) — hidegvízű fürdő (frigidarium). Tornacsarnok csak a császári nagyfürdőkben létesült ebben a korszakban (38. o.). A lakóházi fürdőszoba-csoportok csaknem mind változatokat jelentenek a normális (közfürdői) típusokhoz képest (39. o.). A lakásokban csak az északi tartományok területén létesítettek hypocaustum-okat, mégpedig legkorábban az i. sz. 125–150 időkben (40. o.). Az aquincumi közfürdőknél, amelyek pedig általánosan a III. technikai korszakba tartoznak, a fürdőzés sorrendje ellentétes irányú lehetett a hagyományos megítélés szerint. Így pl. az aquincumi múzeum főbejárata előtt fenntartott ún. I. közfürdőben a bejutás vonalát így tételezték fel: előcsarnok—hidegvízű—langyosvízű—melegvízű fürdő—izzasztó helyiség. Eszerint az aquincumi thermae-k provinciális változatoknak tekintendők, avagy a hagyományos megítélés téves, és az É—D és a K—Ny-i főutak sarkánál nem a bejárat, hanem a kijárat küszöbökét koptatták volna le annyira, a bejárat pedig a hűs csarnok és a közfürdő közötti kis térről nyílt volna? F. Kretschmer korhatározása nem talál Aquincum viszonylatában a lakóházi padozatfűtési rendszerek alkalmazása tekintetében sem, amennyiben itt már az I—II. sz. fordulója körül épített lakóházakban megvalósították a hypocaustum-ot.] A magdalensbergi fürdő konkrét példájára rátérve, F. K. sorozatos kivételességeket, változatokat tapasztal, a hőtechnikai fejlődés elvontan meghúzott vonalához képest. De a reprezentációs házban kényelmi, egyéb kivételességek is akadnak, pl. fűtött pamlag a tisztviselők számára (aminthogy a trieri bazilikában is fűthették a császári emelvényt) (40. o.). A magdalensbergi fürdőben is (miként az aquincumi I. thermae-ben) elfalaztak idővel egy apsis-t; alighanem a korábbi, I. periódus medencéjének volt itt a helye. Az 1058 m magas hegyen épített fürdőnél az I. építési periódus időbelileg és technikailag egybeesik a II. hőtechnikai korszakkal (48. o.). Az előreugróan épített kemény erősen ható fűtőtestként működhetett, amelyet áthatott a fűtőgáz, ellenében a tubulatio-val, vagyis kifelé felületű, valódi falfűtés-ként szerepelhetett (52. o.). Az igen szűk átjáró folyosó a sudatorium-hoz jellemző, ezzel a melegvesztés ellen próbáltak védekezni (56. o.). F. Kretschmer több lapon át foglalkozik a tartományi, elmaradott építésmérnök szinte helyrehozhatatlan technikai melléfogásaival. Ezért nem volt a magdalensbergi közfürdőben az első emberöltőn keresztül melegvízű medence. Kezdetben tehát, provinciális módon, meg kellett az itteni fürdőzőknek elégedniük a szaunaszerű gőzfürdő vételével: vizet öntöttek a meleg padozatra, és azon hagyták gőzzé alakulni, amiként Galenus előírta ezt a beteg fürdőzők számára (61. o.). Egyébként Magdalensbergnél volt előbb Noreia királyság székhelye, majd a római procurator állandó tartózkodó helye.

F. K. a magdalensbergi építész vetette hibák közé sorolja azt is, hogy a padozat alatti fűtőtér fenekét nem építtette a kemenceszáj felé lejtő sikkal, noha már Vitruvius (V. 10, 2) tanácsolta ezt, hogy a láng ne csapjon vissza, hanem a suspensura alatti térbe vágjon bele. A körte alakú kemence rejtélyének megoldását az ókor kutató és a technikus együttműködésének sikereként könyveli el. A heliocaminus jelentőségét konkrétan fogalmazza meg: fűtött, de a déli oldalán nyitott helyiség,

amely (mint mesterségesen fűtött, izzasztó napfürdő) egyesítette magában a közvetlen napsugárzás és a mesterséges hő hatásait (40. o.). (Talán az aquincumi helytartói palota udvarában, annak I. korszakában, a kerengő folyosónak részlete vihette ilyen heliocaminus szerepét.) A szerző magdalensbergi fényképfelvételei a romterület sajnálatosan erős gazosságát tanúsítják.

Az egymástól eltérő korszakok felismerése a római-kori közfürdőknek technikorténeti fejlődésében fontos, új tézis, amelyhez F. Kretschmer bizonyító támpontokat főleg a magdalensbergi fürdőépítménynél keres, ahol a különböző építési periódusok időbelileg éppen egybeesnek két technikai korszakkal; ez ritkán előforduló megfelelés egymásnak. A jelenség figyelmeztetés a kutatókhoz: a fejlődés fázisát a szerkezetből ki lehet következtetni (63. o.).

Mi úgy látjuk, hogy érdemleges és hasznos munkát végzett a szerző. Eredményeivel és megállapításaival nemcsak a római császárkori közfürdő fizikai és műtechnikai értelemben vett tökéletesítéseit helyezte értékelő megvilágításba, de a modern közfürdő tervezői felé is nyújt több fontos tanulságot.

Szilágyi János
Aquincumi Múzeum

Schleiermacher, W., Der römische Limes in Deutschland. Ein archäologischer Wegweiser für Autoreisen und Wanderungen. Berlin, 1959. Gebr. Mann, 243 lap, 42 kép 2 térkép.

A kis kötet, mint arra alcíme is utal, a nálunk annyira elhanyagolt népszerűen megírt régészeti munkák műfajába tartozik. Ami különlegességét adja, az vezető-jellegében van: a németországi limest bejáró autós és gyalogos turisták számára készült.

A limes maradványainak ismertetését gondos és részletes, könnyen áttekinthető bevezetés előzi meg. Ez végigvezet a német limes-kutatás két évszázados történetén, tisztázza a limes fogalmát, kitér a római hadsereg szervezetére és a katonai építkezésekre.

A vezető második, legterjedelmesebb része foglalkozik a németországi limes emlékeinek ismertetésével. A hatalmas anyag csoportosításában, illetve válogatásában a használat szempontjai érvényesültek. A fejezet első része a limest autóval bejáró érdeklődők számára állítja össze a megtekintésre ajánlott emlékműveket. A szerző nyolcnapos autótúra keretében tekinti át a hosszú útszakaszt, Frankfurtból kiindulva (a közeli Saalburg mindjárt az induláskor a legteljesebb képet adja a római táborról és a katonai emlékművekről), Germania superior és Raetia fontosabb táborain vezet végig, Regensburg római emlékeiig. A bő útleírást kiegészítik azok a megnézni való emlékek, amelyek az ajánlott autóról könnyen elérhetők, továbbá a birodalmi utak és a limes kereszteződéseinek pontos felsorolása.

A római kor maradványainak részletesebb ismertetését természetesen a gyalogos túrán résztvevők számára összeállított részben találjuk. A látnivalók felsorolása Germania superior nyugati határán, a Rajnába ömlő Vinxtbach patakánál kezdődik, és végighaladva a limes különböző ágain, szakaszain, Einingnél ér véget, ahol a raetiai limes elérte a Dunát.

A kötet harmadik része Germania superior és Raetia katonai történetének rövidre fogott összefoglalását adja, Domitianus építkezéseitől a limes 260 tájára tehető összeomlásáig.

A limesre vonatkozó irodalom ismertetése és részletes helymutató egészíti ki a vezetőt.

A könyv kiadása nem régészeti, általánosabb ismeretterjesztő szempontból történt: létrejöttét bizonyos idegenforgalmi igényeknek köszönheti. Ezek az igények nemcsak

meghatározták a munka szerkezetét, de leszűkítették a gazdag mondanivalót is. Akik a könyvecske olvasása közben nem járják be — autón vagy gyalog — a németországi limest, azaz nem útikönyvként forgatják ezt a művet, az emlékek kétszeri elsorolását nehézkesnek fogják találni, és a jól, egyszerűen fogalmazott kiegészítő fejezetek, az emlékek tömör leírásai ellenére is csak részben kapnak összefoglaló képet a római kori erődtípusokról. Nem ismerjük azokat az említett idegenforgalmi igényeket, amelyek e könyv kiadásához vezettek, az ilyen jellegű limes-vezetőkben azonban nagyon is szembeszökő belső ellentmondást érzünk. Hiszen elkerülhetetlenül újra meg újra, túlságosan gyakran olyan táborokhoz, őrtornyokhoz, palánkokhoz, sáncokhoz vezet, ahol semmit sem látni, mivel az évekkel vagy évtizedekkel korábban végzett ásatásoknak, mint másutt is, nem maradt felszíni nyomuk. Maga a szerző ismételtelen kénytelen megjegyezni: „Es ist heute vollständig überbaut und nicht sichtbar” (140. lap). Csak néhány, találmányra kiragadott erősítés a sok közül, ahol hasonló megállapítást olvashatunk: Friedberg (46. lap), Seligenstadt (48. lap), Obernberg (48. lap), Osterburken (49—50. lap), Murrhardt (52. lap), Welzheim (53. lap), Lorch (53. lap), Schierenhof (53. lap), Altenburg (90. lap), Langenhain (102. lap), Grünigen (107. lap) stb. Ezekhez a nem látható jelenségekhez kíváncsiak azok a maradványok, amelyeket a szerző sem tart megtekintésre érdemeseknek, vagy azok, amelyeknek csak körvonalai sejtethők, vagy elenyésző nyomai láthatók. Jogosnak látszik a kérdés, vajon indokolt-e egy eleve megszabott útvonal kedvéért — amelyen jelentős emlékekhez nem láthatók csatlakoznak — elhagyni mindazokat, amelyek távolabb estek, a túrába nem illeszthetők?

A szöveget bő képanyag egészíti ki, túlnyomórészt a táborok, őrtornyok, sáncok alaprajzai, fényképei, rekonstrukciói. A katonai életre, a csapatokra, a történelmi eseményekre utaló, azokat meglevenítő tárgyi anyag (sírkövek, fegyverek, diplomák, téglabélyegek, szobrok, edények stb.) bemutatása csak egy-egy darabra szorítkozik, nem is mindig indokoltan. (A fegyverzetből mindössze két sisakot látunk. Ezek mellett feleslegesnek érezzük a római kerámia és bronz edények bemutatására szánt négy fényképet.)

Fitz Jenő

Majewski, K., Importy rzymskie w Polsce. Warszawa-Wrocław, 1960. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 153 lap, 64 tábla.

E folyóirat legutóbbi számában alkalmunk nyílt arra, hogy E. Konik és B. Rutkowski könyveinek ismertetése kapcsán felhívjuk a figyelmet a lengyel régészet egyik, Pannónia-kutatásunk szempontjából is igen jelentős munkaterületére: a Lengyelországban előkerült római importtárgyak feldolgozására.¹ Amint már akkor említettük, a lengyel kutatásnak ebben az irányban történt megszervezése elsősorban K. Majewski professzor érdeme, aki az elmúlt másfél évtizedben számos tanulmányt tett közzé a lengyelországi római import különböző kérdéseiről.² Éppen ezért különleges érdeklődéssel veszi kézbe az olvasó Majewski professzor „Római importok Lengyelországban” c. új könyvét, amely szerzőjének és munkatársainak korábbi idevágó munkásságára építve, összefoglaló formában kívánja feldolgozni a lengyel területek és a római birodalom egykori kapcsolatainak sokrétű kérdéskörét.

A könyv nem ad teljes katalógust a Lengyelországban talált római importtárgyakról, hanem a fontosabb leletek összeállítása alapján tárgyalja az import problémáit. A „római importtárgyak” fogalmának meghatá-

¹ Arch. Ért. 86 (1961) 146 —.

² Archeologia 1 (1947) 185—.; Archeologia 3 (1949) 211—.; Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich.

(Wrocław 1949); Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 145.—; Annales — Economies, Sociétés, Civilisations 2 (1960) 314.—. stb.

rozása után a szerző a legfontosabb leletegyütteseket tekinti át, amelyekben különösen jelentős tárgyak kerültek napvilágra, mindenek előtt a híres „fejedelmi sírokat”. Ezután maguknak az egyes tárgytípusoknak az elemzése következik (bronz-, ezüst-, aranytárgyak, kerámia és terrakották, üvegek, ékszerek, fibulák, medaillok, fegyverek, pénzanyag), s a pénzletekkel kapcsolatban annak a kérdésnek a vitatása, hogy milyen szerepet játszott a lengyelországi bennszülött törzsek körében a római pénz? A következő fejezetben a leletek földrajzi elterjedésének vizsgálata kapcsán a kereskedelemmel összefüggő kérdéseket tárgyalja meg a szerző; megállapítása szerint a római provinciák közül Pannóniának jutott legnagyobb szerep az importtárgyak Lengyelország felé való közvetítésében. Külön foglalkozik Majewski professzor a lengyel archaeológia számára különösen fontos problémával, a római importnak a lengyelországi őslakosság társadalmi-gazdasági életére gyakorolt hatásával. Befejezésül néhány általánosabb érvényű kérdést ismertet, jobbra módszertani vonatkozások kiemelésével; úgy gondoljuk, hogy ez a fejezet, noha sok érdekes megállapítást tartalmaz, részben inkább a könyv elejére kívánczolt volna, részben pedig bizonyos mértékben megismétli az előző fejezetek mondanivalóját. A legfontosabb szakirodalom összeállítása után a könyvben feldolgozott importtárgyak katalógusa következik, a lelőhelyek ABC-sorrendjében. A munka jelentős részét az orosz és a francia nyelvű összefoglalások alkotják; a katalógust a szerző francia nyelven is közölte. A 64 képes tábla mellett (nyomdatechnikájuk sajnos nem áll megfelelő arányban a közölt anyag jelentőségével) a legfontosabb lelőhelyeket feltüntető térkép zárja le a könyvet.

A római import problémakörének összefoglaló feldolgozása kétségtelenül hasznos nyeresége mind a lengyel, mind a külföldi kutatóknak. Majewski professzor könyve eligazítja az olvasót a lengyelországi római import valamennyi fontosabb kérdésében, és a leletek katalógusával, ha ez nem is törekszik teljességre, megkönnyíti a tájékozódást a gazdag leletanyagban. Több, eddig vitatott kérdést új megvilágításban láthat az olvasó. Hosszú idő óta vita folyik például a lengyel régészek között a római pénz szerepéről: egyes kutatók szerint ugyanolyan funkciója volt, mint magában a római birodalomban, míg mások szerint pusztán mint fémtárgy volt a bennszülöttek szemében értékes, akár a bronzedények. Majewski szerint ebben a formában a kérdés felvetése sem helyes: különbséget kell tenni a római birodalommal közelebbi kapcsolatban álló területek (Szilézia, Kis-Lengyelország — azaz a Vistula felső folyásának vidéke, Odera völgye stb.) és a fontosabb kereskedelmi útvonalaktól távolabb eső vidékek között, továbbá a lakosság különféle társadalmi rétegei között. Dél- és Nyugat-Lengyelországban az i. sz. 1–2. század fordulójától kezdve a törzsfők és a törzsi arisztokrácia körében kétségtelenül szabályos pénzforgalommal lehet számolni, a társadalom szélesebb rétegeinek körében azonban kevésbé, míg másutt a pénz mint értékmérő, valószínűleg egyáltalán nem játszott szerepet. Meg kell azonban itt jegeznünk, hogy a római birodalomhoz való közelség önmagában még nem dönti el, hogy a pénznek milyen jelentősége volt: elég itt Strabon adatára

utalni, miszerint a dalmaták, akik már több mint száz éve Illyricum római fennhatóság alatt álló vidékeinek közvetlen szomszédságában éltek, még Augustus korában sem használtak pénzt (Strab. VII, 5,5).

A provinciális archaeológia szemszögéből nézve legérdekesebbek természetesen azok a fejtegetések, amelyek a lengyelországi őslakosság és a római tartományok közötti kereskedelmi kapcsolatokra vonatkoznak. Majewski professzor újra meggyőzi az olvasót arról, hogy Pannónia gazdaságtörténetét a lengyelországi import ismerete nélkül nem lehetne megfelelően feldolgozni. A Pannóniából Észak felé irányuló kereskedelem kérdéseinek tisztázásában a leletek földrajzi elterjedésének vizsgálata után időrendjük meghatározása az alapvető feladat. Majewski könyve ebben a vonatkozásban talán túlságosan óvatos; elsősorban talán azért, mert e problémákör végleges tisztázásához az összes importtárgyak katalógusszerű összeállítása volna szükséges. Úgy gondoljuk, hogy a lengyel kutatások eddigi eredményei alapján a kereskedelem jelentőségének történeti alakulása nagy vonalakban megrajzolható, mégpedig a három legerősebb és legjobban keltezhető tárgytípus: a pénzanyag, a bronzedények és a terra sigillaták időrendjének fényében. A római pénzforgalom történeti alakulására vonatkozólag elsősorban M. Gumowski tanulmánya tájékoztathatja az olvasót.³ A szörványos későközértársaságkori és i. sz. 1. századi pénzletek után a Flaviusok korától kezdve indult meg a római pénz nagyobb mérvű beáramlása; csúspontját ez Antoninus Pius alatt érte el, de nem volt sokkal kevésbé jelentős Hadrianus, ill. Marcus Aurelius alatt sem, Commodustól azonban igen feltűnő módon visszaesett. Nagyjából hasonló időrendet mutatnak a cseh-szlavákiai pénzletek is.⁴ A bronzedényimport, amely szintén már a késői közértársaság korában megindult,⁵ úgy látszik, hogy hasonlóképpen az i. sz. 2. század folyamán érte el csúspontját: a korábbi készítményű bronzedények is jobbra ebből a korból való temetkezésekből származnak.⁶ A terra sigillaták beáramlása az i. sz. 1. század végén kezdődik meg, virágkorát nagyjából a 2. század közepén és második felében éri el, körülbelül Antoninus Pius és Marcus Aurelius korában, utána fokozatosan megszűnik.⁷ A cseh-szlavákiai leletek kronológiája ennek a képnek nagy vonásokban ismét megfelel.⁸ A 3. és a 4. században úgy látszik, hogy a ritkuló importtárgyak (üvegek stb.) elsősorban már nem Pannónia, hanem a Pontos-vidék felől érkeztek Lengyelországba. Mindezek az adatok igen jól kapcsolatba hozhatók Pannónia történetével. A borostyánkő-út mentén már a római hódítás előtt jelentős kereskedelem folyt, a Dunától északra fekvő területek azonban ebbe a kereskedelembe inkább csak a római hódítás után kapcsolódtak be, Carnuntum közvetítő szerepének kibontakozásával, illetve Marbodius államának virágzásával.⁹ A Barbaricummal való kereskedelem nagyobb fellendülésére azonban csak az i. sz. 1. század végétől került sor, amikor a pannóniai limes végleges katonai megszállás alá került, és a katonai táborok mellett jelentős kereskedőtelepek indultak kibontakozásnak. A kereskedelmi kapcsolatok nagy virágzását Hadrianus és Antoninus Pius alatt Pannónia gazdasági fellendülése magyarázza. A Marcus Aurelius-kori leletek nagy számát azonban a magunk részéről elsősorban nem

³ Przegl. Arch. 10 (1954–56) 87–., vö. főleg 100. Vö. Konik, E., Ślask starożytny a imperium rzymskie. (Warszawa-Wrocław 1959) 31–.

⁴ Vö. Eisner, J., Numismatický časopis Československi 2 (1926) 21–.; Ua., Slovensko v pravěku. (Bratislava 1933) 230–. a szlovákiai anyagra; Radoměřský, P.—Pochitonov, E., Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. (Praha 1955) a csehországi anyagra. Az utóbbi munka katalógusai alapján készített statisztikák a fent említett időrendet tükrözik.

⁵ Vö. Eggers, H. J., Der römische Import im freien Germanien (Hamburg 1951) 38–.; Břeň, J., Chronologie préhistorique de la Tchécoslovaquie, réd. par J. Neustupný (Praha 1956) 148–.; Kostrzewski, J., Prehistoria ziem

Polskich. (Kraków 1939–1948) 312., stb.

⁶ Vö. Konik, E., i. m. 23–.; különböző temetők: Kostrzewski, B., Przegl. Arch. 7 (1946–47) 192–. (Konin); Jasnosz, St., FAP 2 (1951) 1–. (Wymysłowo); Godłowski, K., Mat. Arch. 1 (1959) 173–. (Opatów) stb.

⁷ Vö. Rutkowski, B., Terra sigillata znaleziona w Polsce (Warszawa-Wrocław 1960); Id. meg Jamka, R., Przegl. Arch. 4 (1928–29) 181–.; Kostrzewski, B., FAP 4 (1953) 261.

⁸ Vö. Eisner, J., i. m. 224–.; Křížek, F., Terra sigillata in der Slowakei. (Brünn 1939); Ua., Chronologie préhistorique 151–.; Sakař, VI., PA 47 (1956) 52–.

⁹ Vö. Eggers, H. J., i. m. 43–.

a kereskedelem szerepével magyaráznánk, hanem a markomann háborúkkal, amelyek során a quádokhoz és markomannokhoz, valamint északi szomszédaikhoz igen sok pannóniai eredetű tárgy került mint zsákmány. A markomann háborúk másfelől a kereskedelmi kapcsolatok felbomlásához vezettek; az importtárgyak számának nagy visszaesését Commodustól kezdve elsősorban a háborúk szerepére lehet visszavezetni. Commodus után, amikor egyfelől a határokon túli népmozgalmak, másfelől a dunai provinciákba történő sorozatos betörések meggátolták a Barbaricummal való kereskedelem feléledését, Pannónia végérvényesen elvesztette korábbi jelentőségét az Észak felé irányuló kereskedelemben.

Majewski professzor könyve minden bizonnyal jelentős ösztönzéseket fog adni a további kutatásoknak a lengyelországi római import, valamint a lengyel területek és Pannónia közötti kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatában. Reméljük, hogy a közeljövőben meg fog történni a teljes lengyelországi római importanyag corpus-szerű kiadása is.

Alföldy Géza

Schmidt, B., Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. Halle (Saale). 1961 Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Heft 18. Veb Max Niemeyer Verlag. 236 lap, 64 kép, 86 tábla, 4 térkép.

A középnémetországi germán emléktárhelyek kitűnő kutatója összefoglaló nagy művében a thüringek régészeti hagyatékát tárgyalja, a későrómai kortól a VII. századig terjedő időszakot. E korszakot nálunk inkább korai népvándorláskornak nevezhetnénk — különösen akkor, ha a népvándorlások határát a késői keleti nomádok beköltözésével vonjuk meg. A nyugati irodalom tekintélyes hányada a Schmidt által feldolgozott időszakot „merovingkornak” nevezi. A szerző helyes történeti megközelítést nem veszi át a meroving-kor megjelölést; valóban a meroving frank hatalom csak 531 után terjeszti ki uralmát Közép-Németországra.

A thüring régészeti leletek új feldolgozása elsőrendű jelentőségű. A thüringek és szövetségeseik ugyanis az egyetlen olyan germán nép, amely az V. sz. folyamán nem valamelyik újonnan meghódított római provincia területén települ le és rendezkedik be, hanem Szabad-Germánia területén vészeli át a hun vihart. Fejedelmek hatalma, katonai arisztokráciájuk ereje már a IV. században olyan jelentős, hogy az V. században római területek és lakosság leigázása nélkül is feudális uralkodó osztállyá kezd átalakulni. E folyamat a század második felében a thüring állam és királyság kialakulásába torkollik. Mi sem bizonyítja világosabban, hogy az V–VI. századi új germán feudális államok létrejöttében nemcsak a provinciák leigázása volt a döntő tényező! Annál megkérdőjelezhetőbb viszont az a magas kulturális szint, amelyet a fiatal állam a provinciális kézműipar tevékeny segítségével nélkül is elér az V–VI. sz. fordulójára. E fejlődést a thüring állam rendkívül szerencsés földrajzi fekvésének köszönheti, amennyiben mintegy központi helyet foglal el a Rajna és Duna közti kelet-nyugati és Itália és Észak közti észak-déli utak mentében.

Schmidt a kutatás történetének és eredményeinek összefoglalása (I. fej.) után a leletek új időrendi csoportosításával kezdi t.képpen munkáját (II. fej.). A kronológiát, J. Werner módszerét követve, az éremmel kezelt sírokat építi. Eredményei azonban nem Werner beosztását követik, hanem K. Böhrer újabb kronológiai rendszerét, amelynek lényegében Közép-Németországra érvényes új változatát adja. Négy időrendi szakaszra különböztet meg: I. (375–450), II. a. (450–480), b. (480–525), III. a. (525–560) b. (560–600), IV. (600–700). Az egyes csoportok jellemző leleteit, illetve síregyütteseit rajzos táblázatok szemléltetik.

Werner és Böhrer kerek időhatárokat osztott időrendjüket elsősorban frank leletegyüttesekre építve készítették. A meroving frank államban az V. sz. végétől a VII. sz. végéig nem játszódtak le olyan elhatároló

történeti események, amelyek a régészeti leletek történeti keltezését tennék okvetlenül szükségessé. A thüring régészeti leletekkel azonban szerintem nem egészen így állunk. Alig valószínű pl., hogy azok a frank hadjáratok, amelyek 531–534 között leverik a thüring államot, kiirtják, menekülésre kényszerítik, vagy fogságba hurcolják a thüring nemességet és Thüringiát lényegében frank tartománnyá teszik, ne jelentenek sorsdöntő csomópontot a leletek időrendjében. Ugyanezt mondhatjuk a varnok 595 évi leverésére és megtizedelésére is. Az is valószínű, hogy az avarok és szlávok 561–568 között elkezdődő támadásai, nemkülönben a két Duna-medencei germán állam a gepida és langobard 568 évi megszűnése szintén döntő jelentőségű fordulópont a középnémetországi régészeti leletek további alakulásában. Az önálló thüring régészeti fejlődés végleges megszakadásában végül nyilván nem csekély szerepet játszottak a 630-as évek után sorozatosan betört majd beköltöző szláv csoportok. — Valóban, ha az itt felvetett szempontok szerint figyelmesen végignézzük Schmidtnak a thüringiai temetők élettartamáról készített szemléltető táblázatát, akkor tényleg azt figyelhetjük meg, hogy számos temető az 530-as években szűnik meg, számos az 560-as években, végül pedig több 600 táján. Ezzel szemben a frank közigazgatás megerősödését tükröző, tkp. már frank jellegű leleteket tartalmazó IV. csoport temetői általában csak 600 körül kezdődnek.

A III. fejezet a telepeket, a telepek leleteit, települési központok kialakulását és a telepek és temetők földrajzi és történeti viszonyát elemzi. A mintaszerű fejezethez a magunk részéről továbbra is csak azt a negatívumot fűzhetjük, hogy nálunk ebből az időszakból sem gepida sem langobard telepeket nem ismerünk, igaz nem is nagyon kutattunk utánuk.

A települési viszonyok ismertetését a temetők alapos és szintén mintaszerű értékelése követi. Az értelmezett temetőterképekről világosan leolvasható a temetők szerkezete: harcosok és gazdag nők, szabadok és rabszolgák, férfiak, nők és gyermekek aránya és viszonya. A térképeken feltüntetett fontosabb leleteket pl. kardokat is. Nagy jelentőségű a weimari Nordfriedhofnak, a szerző által már korábban is közzétett, belső időrendi elemzése. Megtudjuk ugyanis belőle, hogy ezek a „sorosnak” nevezett temetők valójában egymás melletti nemzetségi temetkezési csoportokból alakultak idők folyamán ki. Egy-egy nemzetségi csoportban 150–200 éven keresztül temetkeztek egy időben a temető egész területén. Ugyanez derült ki legutóbb a kölni—müngersdorfi nagy frank temető szerkezetéről, de László Gyula elemző munkássága révén a VII–VIII. századi avarkori temetőkről is.

A középnémetországi temetőkben a sírok, kevés É–D-i kivételtől eltekintve, Ny–K-i irányításúak. A temetkezés esontvázas, a későrómaiakori halottmásvásztás az V. sz.-tól kezdve egyre ritkább, de még előfordul. Viszonylag gyakoriak a nálunk eddig csaknem ismeretlen kettős-sírok, sokszor még előkelő harcosok vagy nők esetében is.

A sírok szerkezetéről, a leletek viseleti és mellékleti helyzetéről az eddig feltárt közel 2000 sírhoz képest viszonylag kevés jó adattal szolgál a könyv. Látszik, hogy nagyjából régi, csak a leleteket összegyűjtő, ásatások anyagára épül. A karddal, lándzsával, nyíllal és pajzsral felszerelt harcosok és a fibulákkal és gyöngyökkel ékesített előkelő nők viselete lényegében egyezik a pannóniai langobard felszereléssel, és fontos összehasonlító anyagot nyújt. Ugyanezt mondhatjuk a deszkából ácsolt vagy fatörzsből kivájt koporsós temetkezésekről, amelyekkel kapcsolatban Schmidt helyesen feltételezi, hogy számuk lényegesen nagyobb, mint az a régi ásatási jelentésekből kitűnik. A legelőkelőbb langobard sírokból jól ismert cölöpökre épített fa halotti házak is gyakoriak a thüringeknél. A kőpakolás általánosabb, mint a langobardoknál, nyilván a kőben gazdagabb vidék következtében.

Meglepő a lótemetkezések feltűnően nagy száma, 52 eltemetett lóról ad számot a munka. Ezek kivétel nélkül önálló állatsírok, egy-két ló vagy ló és kutya temetkezések. A thüring ló és kutya temetkezések pon-

tos párját ásta ki legutóbb Kovrig Ilona Keszthelyen, feltehetőleg VI. századi germán sírból. Melléklet ugyanis ezekben az állatsírokban sohasem fordul elő, még zablá vagy lószerszámrészek sem. A pannóniai langobardoknál eddig mindössze egy önálló lötemetkezést ismerünk a szentendrei 47. sírból, a többi esetben Vörsön és Szentendrén a ló és gazdája közös sírba kerülnek éppúgy, mint a korabeli csehországi germán sírokban.

A IV. fejezet a leletekkel, elterjedésükkel, eredetükkel, kapcsolataikkal és időrendi beosztásukkal foglalkozik. A fejezetet kitűnő időrendi táblázat vezeti be, amely a fibulák, csatok, üvegek és a kerámika fejlődését szemlélteti.

Schmidt a leletek értékelését a kerámika elemzésével és rendszerezésével kezdi. Felismeri az edényművesség rendkívüli fontosságát a pontosabb időrend kifinomításában, az egyes etnikai csoportok eredetének és fejlődésének vizsgálatában, a thüringek és más szomszédnépek kapcsolatainak felderítésében. Tudatosan épít tehát a fazekasságra, értékelésének legnagyobb és legalaposabb része foglalkozik vele. Szempontját — amellyel az óskori és római kori kutatás kifinomult kerámiaelemző módszerét alkalmazza a népvándorláskorban — tanácsos lenne alaposan megszívlelnie a hazai népvándorláskori kutatásnak is. Az eddigi hazai publikációk többsége ugyanis az edényeket aféle szükséges rosszként kezelte. 20–30 kisméretűre fényképezett edényt zsúfolt egy-egy táblára, amelyeken sokszor a formák is alig látszanak, nem a részletek, technika vagy díszítés. Ezekhez az ábrákhoz méltó általában értékelésük is. — Elég Schmidt eredményeit és 20 szép tábláját áttekinteni, hogy meggyőződjünk az eddigi hazai gyakorlat helytelenségéről.

Az értékelés másik fontos része az ékszerművesség, elsősorban a fibulák elemzése. Valóban, ezek alkotják a népvándorláskori germán törzsek legjellegzetesebb és legszebb hagyatékát. Ebben a részben kapjuk a közismert thüring fibulák teljes publikációját, egyes változataik csoportosítását és elterjedési térképét. Szerepel köztük a várpalotai 17. sír thüring fibulája is, ez az összes ismert darab közt a legkisebb méretű. Jelentős még a rositzi és krefeldi típusú fibulák összefoglaló ismertetése. A fibulák sorát a korong, madár és S-alakú fibulák ismertetése zárja le, ezek többnyire szintén jellegzetes közép-németországi típusok. A többi ékszereket a gyöngyöket, fülbevalókat, karpereceket, gyűrűket sőt még a szép sorozatot alkotó brakteátákat is sommásabban tárgyalja a szerző. Jó tipológiai képet nyújt viszont a fésűk fejlődéséről. A használati tárgyakat pl. bronzedényeket, fa vödöröket továbbá a férfi felszerelés és fegyverzet darabjait, mint a kovácsolt vas kardokat, lándzsákat, nyílhegyeket, harcibaltákat, pajszdudorokat, késeket, ollókat véleményem szerint talán túl röviden foglalja össze. A kovácsművesség összes készítményei, típusai és problematikája többet érdemeltek volna a könyvben szereplő néhány lapnál és négy rajzos táblánál.

A stösseni sisak tárgyalása kapcsán a baldenheimi típusú sisakokról adott elterjedési térképet ki kell egészítenünk a néhány éve a Szerémségben napvilágra került batajnici sisakkal.

Az V. fejezet a koponyatorzítás elterjedésével és kérdésével foglalkozik. Számuk a thüringeknél meglepően nagy, éppúgy, mint a hunok egyik leghűségesebb alattvalójánál a gepidáknál. A torzított koponyás sírok régészeti vizsgálatából kitűnik, hogy a hun birodalom felbomlása után csakhamar kiveszik ez a szokás a thüringeknél; ugyanezt sikerült a pannóniai germánok esetében megfigyelnünk.

A VI. fejezet a leletanyag történeti, gazdasági és társadalmi értékelését nyújtja. Megállapítja a szerző, hogy az V–VI. sz.-i thüring temetők viszonylag kicsik, a sírok száma 30–140 között mozog. A temetők nem egy-

forma gazdagok. Főleg a fejedelmi székhelyek, mint Weimar és Stössen közelében egészen gazdag nemesi temetőket tártak fel, ismerünk teljes egészében szabadoktól használt kisebb temetőket mint Obermöllern, végül szolgatemetkezésektől erősen tarkított temetőket mint pl. Ammern.

A fegyverrel eltemetett férfiak (nemesek és szabadok) arányát egy-egy temetőben az összes felnőtt férfiak statisztikai táblázatához viszonyítva plasztikus képet nyerünk az uralkodóréteg és a függőhelyzetben levők viszonyáról. A thüring államban a V–VI. században nemeseket, szabadokat és szolgákat lehet megkülönböztetni.

A kereszténység a korabeli germán államok közül legkevésbé a thüringeket érintette. A VI. sz. elején találunk először nyomaival, nyilván a keleti gót és thüring uralkodóház között létrejött házassági kapcsolattal összefüggő érintkezések révén. Jelentősebb keresztény hatások csak a frankok benyomulásától kezdve érik a területet. Az ősi germán vallás emléke a néhány runa-felirat.

A fejezet egyéb érdekességei közül számunkra különösen jelentős a thüring-langobard kapcsolatok tárgyalása. Schmidt a várpalotai 5. és 35. sír edényeinek naumburgi és weissenfelsi párhuzamaira hívja fel a figyelmet, továbbá a mindkét nép hagyatékában közös behúzott peremű fazekakra. A várpalotai 17. sír thüring fibuláját már említettem, mint közép-németországi készítményt. Ezzel szemben a Schmidtnél említett egyik stösseni fibulapár langobard elemei szerintem nem okvetlenül közvetlen kapcsolatok eredményei. A kapcsolatok sora egyébként az utóbbi évek langobard temető feltárásai következtében jelentősen megnövekedett, mégpedig nemcsak a kerámika, hanem a fém és ékszerművesség területén is.

Az értékelést a politikai történet összefoglalása zárja le, amelyben Schmidt teljes mértékben felhasználja az új régészeti eredményeket is, és segítségükkel tömör, plasztikus képet rajzol a thüring nép V–VII. sz.-i soráról.

A könyvet kitűnő irodalmi jegyzék teszi még használhatóbbá és 337 lelőhely rövid jellemzése teljessé. Az utóbbit jó elterjedési térképek kísérik. A könyvet L. Schott antropológiai függelék egészíti ki, amelyben a torzított koponyákkal foglalkozik.

A könyv táblái szépek és jól szerkesztettek. Az első táblákon a legfontosabb ásatási felvételeket, különösen a lósirokat láthatjuk. Majd 20 táblán a kerámika következik, utána az üvegek, bronzedények és vödörök, 13 tábla a fibula, továbbá az ékszerek, brakteáták, csatok és szíjvégek.

A típustáblák után a 48–86 tábla a több mint egy évszázados kutatás legszebb és legfontosabb síregyütteseit mutatja be, köztük olyan híres temetők, mint Weimar, Obermöllern és Stössen újraközölt nagyjelentőségű sírjait. Elmondhatjuk, hogy a még közöletlen mühlhausenai és a csak részben közölt stösseni temető kivételével valamennyi fontos thüring leletet megtalálhatjuk a könyvben.

A logikus felépítés, a leletek módszeres és higgadt elemzése és mindenkor biztoskezü elhelyezése a népvándorláskor emlékei között, végül a bemutatott anyagnak minden lényegese kiterjeszkedő csaknem teljesnek mondható összeállítása teszi B. Schmidt könyvét az európai népvándorláskori kutatás alapvetően fontos munkájává, a thüring kutatásnak pedig legfontosabb határkövévé. Az V–VII. századi hazai germán emlékek feldolgozásában — bizony mondhatjuk — a következő évtizedek egyik legfontosabb forrása lesz ez a mű.

Bóna István

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1961

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései

Abbreviationes

- Acta Ant Hung = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. VIII. fasc. 3–4., IX. fasc. 1–2.
Acta Ethn Hung = Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. Tom. IX. fasc. 3–4., X. fasc. 1–2, 3–4.
Acta Hist Art Hung = Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. VII. fasc. 3–4., VIII. fasc. 1–2.
Acta Hist Hung = Acta Historica. Tom. VII. fasc. 3–4., VIII. fasc. 1–2.
Acta Ling Hung = Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1–2.
Acta Or Hung = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 1–3., XII. fasc. 1–3.
Acta Rei Cretariae = Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum, I. Zürich., II. Arezzo.
Acta U Debrecen = Acta Universitatis Debreceniensis. Tom. IV., VI: 1.
Acta U Szeged Sect Jur Pol = Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica et Politica. Tom. V. fasc. 1.
Alb Reg = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Vol. I.
Das Altertum = Das Altertum, Berlin. Band 7. Heft 1, 2, 3.
Ann UBp Sect Hist = Annales Universitatis Scient. Budapestiensis. Sectio Historica. Tom. III.
An Tan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Vol. VII. 3–4., VIII. 1–2.
AnthroK = Anthropologiai Közlemények. 5. köt. 1–4.
L'Anthropologie = L'Anthropologie, Paris. Tome 65.
Arch Class Roma = Archeologia Classica. Rivista dell'Istituto di Archeologia della Università di Roma. Vol. 12. N° 3/4.
Arch Ért = Archaeologiai Értesítő. Vol. 88. 1, 2.
Arch Hung = Archaeologia Hungarica. Series nova, XXXVIII.
Arch Polski = Archeologia Polski, Warszawa–Wrocław. Tom 3. fasc. 2.
Arrabona = Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. III.
Atti = Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica, Roma. I–III.
Belleten = Belleten Türk Tarih Kurumu Basimevi. Ankara. 19 (76), 24 (96).
Bi Cl Or = Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin. Jg. 5. Heft 6., Jg. 6. Heft 1, 2, 3, 4, 5.
BorsSzl = Borsodi Szemle, Miskolc. 5. évf.
ByZ = Byzantinische Zeitschrift, München. Bd. 54. Heft 1.
Čas Nár Muz Praha = Časopis Národního Muzea. Oddíl věd společenských, Praha. Ročník 130. číslo 1.
Com Rei Cretariae = Communicationes Rei Cretariae Romanae Fautorum, Zürich I.
Cran Hung = Crania Hungarica. Tom IV.
Dacia = Dacia, Bucuresti. Vol. IV.
DeMÉ = A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1958–1959.
ÉpKK = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. IV. 3, 4. V. 1–2, 3.
Az Érem = Az Érem. 17 évf. 16, 17, 18.
Ergon = Ergon, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Fascicule supplémentaire. Vol. II.
Ethn = Ethnographia. 71 évf. 4., 72. évf. 1, 2, 3.
EAZ = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, Berlin, Jg. 2. Heft 1.
FA = Folia Archaeologica. Vol. XIII.
FrÉ = Földrajzi Értesítő. 10. évf. 1.
FrK = Földrajzi Közlemények. Új folyam 9 (85). 1. sz.
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin. Jg. 39.
GöcsejiME = A Göcseji Múzeum jubiláris emlékkönyve
GyulaiME = A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum jubiláris évkönyve
Helikon = Helikon. Rivista di tradizione e cultura classica. Napoli. Anno I. no. 1.
HistZ = Historische Zeitschrift, München. Bd. 193. Heft 1.
LevKözl = Levéltári Közlemények 31. évf.
MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 90.
MNY = Magyar Nyelv 57. évf.
MTAK I. = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának közleményei XVII. köt. 1–4.
MTAK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-Történeti Tudományok osztályának közleményei. X. köt. 3–4. XI. 1–3.
MTud = Magyar Tudomány. Új folyam 6 (68). 1–12.
Museum = Museum. A quarterly review published by UNESCO. Paris. Vol. 14. no. 3.
Művéd = Műemlékvédelem. 4. köt. 4. sz., 5. köt. 1–4. sz.
Művészet = Művészet. 2. évfolyam
MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő. 9. évf. 4. 10. évf. 1–4.
Népművelés = Népművelés. 8. évf.
NéprÉrt = Néprajzi Értesítő. 42. és 43. kötet
NéprKözl = Néprajzi Közlemények. 4. évf. 3–4., 5. évf. 1–4., 6. évf. 1.
Num Listy Praha = Numismatické Listy, Praha Ročník 16. číslo 3/4.

- NyK
OrvostörtKözl
OzoraiMÉ
PamArch
PécsiMÉ
ProcPrehSoc
RégFüz
Quartär
SlavAnt
Slavica
SSz
StuCerNum
Stud Ethnol
StuSl
SüF
Swiatowit,
Sz
SzegediMÉ
SzMK
- SzovMűvt
SzovRég
TBM
TermDok
TerMÉ
TerMKTáj
TörtSze
TtK
Valóság
- VasiSze
Világosság
VizVrem
- = Nyelvtudományi Közlemények. 63. köt. 2.
= Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei. 19, 20.
= Múzeumi Évkönyv (2) 1961. Ozora.
= Památky Archeologické, Praha. Ročník 52. číslo 1.
= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959.
= Proceedings of the Prehistoric Society, London. N. S. 26.
= Régészeti Füzetek. Ser. II. 9, 10.
= Quartär, Bonn. Bd. 12.
= Slavia Antiqua, Warszawa. Tom. VII.
= Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Univ. Debreceniensis, I.
= Soproni Szemle. 15. évf. 1, 2, 3, 4.
= Studii si Cercetări de Numismatică, Bucuresti. Vol. III.
= Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica.
= Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tom. VI. fasc. 3–4.
= Südost-Forschungen, München. Bd. 19.
= Swiatowit, Warszawa. Tome 23.
= Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. 94. évf. 4–6., 95. évf. 1, 2/3, 4/5.
= A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1958–1959.
= Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux-Arts. A Magyar Nemzeti Múzeum Szépművészeti Múzeum közleményei. 18, 19.
= Szovjet Művészettörténet. XVI.
= Szovjet Régészet. XVIII.
= Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV.
= Természettudományi Dokumentáció. 17/18.
= A Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeum évkönyve. Tom. 52.
= Természettudományi Múzeum Könyvtári Tájékoztatója. 4.
= Történelmi Szemle. A Történettudományi Intézet közleményei. 3. évf. 2–4., 4. évf. 1–3.
= Természettudományi Közöny 5 (92) évf.
= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi közlönye 4. évf. 1–6.
= Vasi Szemle. 1960: 2., 1961: 1, 2.
= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 2. évf. 1–12.
= Vizantijszkij Vremennik, Moszkva 18, 19, 20.

Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica
et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus VII. 1959. Rec. Sarkady János: AnTan 7. 1960. 267., Tomus VIII. 1960. fasc. 3–4. Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó. 255–466. 10 ill., Tomus IX. 1960. fasc. 1–2. Red. sic super. 1–260. 23 ill.*
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XI. 1959. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 88. 1961. 136–137. Tomus XII. 1960. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 88. 1961. 300–301.
Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. A székesfehérvári István király Múzeum évkönyve. Vol. I. 1960. Szerkesztette — redigit: Fitz Jenő. Bp. Múzeumok Propagandairódája 1961. 178 p. 48 t., ill. (István király Múzeum közleményei. Bulletin du Musée roi Saint Étienne. C sorozat 1. szám.)
Annales Strigonienses. Esztergom Évlapjai. I. 1960. Rec. Dercsényi Dezső: MűvtÉrt. 10. 1961. 243.
Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. VII. köt. 3–4. sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Gaál László, Harmatta János, Maróti Egon, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 1960. 163–322. 8 ill. VIII. köt. 1–2. sz. 1960. 1–160. 10 ill.
Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a concilio archaeologorum Academiae Scientiarum reductae. Series nova XXXVIII. Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. 1961.
Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 88. 1–2. Szerkesztő Fülep Ferenc. A szerkesztőbizottság tagjai: Barkóczi László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 308 p. 1 t. 161 ill.
Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). I. 1959. Rec. Kőhegyi Mihály: SSz 15. 1961. 185–187., III. Szerkesztő Uzsoki András. Győr-Sopron megyei ny. 1961. 236 p. ill.
Borsos Béla vide: Tanulmányok Budapest Múltjából XIII. Budapest Régiségei XVII. 1956., XVIII. 1958., XIX. 1959. Rec.: Péczely Béla: Művéd 5. 1961. 249–251., XIX. 1959. Rec. Fügedi Erik: TBM 14. 1961. 640–643.
Crania Hungarica. Edited by the Hungarian Natural History Museum Anthropological Department. Vol. IV. Nos 1–2. Felelős kiadó: Nemeskéri János. Bp. Múzeumok rotaprint üzeme 1961. 64 p. 16 t. 2 ill.
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1958–1959. Szerkesztette: Béres András. Debrecen: Alföldi ny. 1960. 224 p. 37 t. ill.
Dercsényi Dezső vide: Annales Strigonienses.
Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közzéteszi a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztőbizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér. 17. évfolyam 1961. 16. 17., 18. szám. 265–336. ill.
Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Évkönyve. XIII. 1961. Szerkesztő Fülep Ferenc. Szerkesztőbizottság: Barkóczi László, Huszár Lajos, Korek József, Mihalik Sándor. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 317 p. 43 t. 91 ill.
Fügedi Erik vide: Budapest Régiségei XIX.
Galambos Ferenc: Könyvtári és múzeumi évkönyvek. Valóság 4. 1961: 3. 117–119.
Gerő Győző: Godisnjak muzeja grada Beograda IV. 1957. (rec.) TBM 14. 1961. 663–666.
A Göcseji Múzeum jubiláris emlékkönyve 1950–1960. Szerkesztette Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg: Megyei tanács 1960. 358. p. 113 ill. Rec.: Bárdosi János—Horváth Ernő—Horváth Ferenc—Szentlélek Tihomér VasiSze 1961: 2. 125–130. Kozák Károly: Művéd 5. 1961. 249., Sándor István: ActaEthnHung 10. 1961. 414–415.
A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum jubileumi évkönyve Erkel Ferenc születésének 150. évfordulójára. Szerkesztette Dankó Imre. Gyula: Békésmegyei ny. 1960. 120 p. ill.

- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959.* Szerkesztette: Dombay János. Pécs: Szikra ny. 1960. 286 p. 52 t. ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Arrabona I.*
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–1959.* Csongor Győző és Szelesi Zoltán közreműködésével szerkeszti Bálint Alajos. Szeged: Szegedi ny. 1960. 276 p. ill.
- Műemlékvédelem*: Műemlékvédelmi és építészettörténeti szemle. Főszerkesztő: Gerő László. 4. évf. 4. szám 1960., 193–256, ill. 5. évf. 1–4. szám 1961. 1–256. ill. Bp. Gondolat Kiadó.
- Műveltség és hagyomány.* *Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae.* Szerkesztette Gunda Béla. Bp. Tankönyvkiadó 1960. 392 p. ill.
- Múzeumi Évkönyv 1961.* Kiadja a Tamási járási tanács vb. járási múzeuma. Ozora 1961. 52 p. 18 ill.
- Régészeti Füzetek.* Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum. Ser. II. 9. szám: Balás Vilmos: Az Alföldi hosszanti földszancok. 1–2., 10. szám: Patay Pál: A bodrogkeresztúri kultúra temetői. Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. Szerkeszti: Csatkai Endre. 15. évf. 1–3. Sopron: Városi tanács 1961. 1–4. 1–384. ill.
- Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.* Tomus VI. fasc. 3–4. Adjuvantibus E. Balezky, L. Hadrovics, J. Harmatta, P. Király, B. Sulán redigit St. Kniezsa. Bp. Akadémiai kiadó 1960. 247–475. 3 ill.
- Szentlélek Tyhamér* vide: *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve.*
- Szilágyi János* vide: *Acta Archeologica XI., XII.*
- Szovjet Régészet XVIII.* Felelős kiadó Fülep Ferenc. Bp. MNM Történeti Múzeum 1961. 124 p. (rota)
- Tanulmányok Budapest Múltjából XI., XII., XIII.* 1956., 1957., 1959. Rec. Vörös Károly: LevKözl 31. 1960. 372–376., SSz 15. 1961. 187–190., 285–287., 381–383., XIII. 1959. Rec. Borsos Béla: MTud Uf. 6. 1961. 204–206. XIV. Szerkeszti a „Budapest története” szerkesztőbizottsága. Elnök: Pesta László. Titkár: Gerevich László. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 715 p. 25 t. (43 ill.)
- Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Ethnographische Studien. Unter Mitwirkung von Márta Belényes und Béla Gunda redigiert von László Földes. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 708 p. ill.
- Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones**
- Andai Pál*: A mérnöki alkotás története. A mélyépítés 5000 éve. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1959. 364 p. 292 ill. — Az ókor mérnöki alkotásai, 8–175. 184 ill., A középkor. A statika és szilárdságtan alaptörvényeinek kialakulása. A renaissance és a barokk kor mérnöki alkotásai. 175–220. 185–223 ill.
- Angelov Dimitr* vide: *Niederhauser Emil.*
- Archäologische Forschungen im Jahre 1960.* ArchÉrt 88. 1961. 282–299. 1 t.
- Balás Vilmos*: Az Alföldi hosszanti földszancok. 1–2. MNM Történeti Múzeum 1961. 146 p. 67 t. (77. ill.) Régészeti Füzetek. Ser. II. 9.
- Bellér Béla*: J. A. Lencman. A kereszténység eredete. 1960. (rec.) Sz 95. 1961. 180–182.
- Bese Lajos* vide: *Róna Tas András.*
- Bodrogi Tibor*: Mesterségek születése. Kis egyetemes tárgyi néprajz. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 179 p. ill. (Gondolattár 6.)
- Csalog József*: Híd- és dorongutak Zalavár környékén. — Brücken und Knüppelwege in der Umgegend von Zalavár. Göcseji ME 137–147, 148–149. 1 ill.
- Darvas Gábor*: Évezredek hangszerei. Bp. Zeneműkiadó 1961. 232 p. 48 t.
- Donini Ambrogio*: Korok, vallások, istenek. A kezdetleges kultuszoktól a kereszténység eredetig. Ford. Nyilas Vera. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 330 p. 20 t. Rec. Pártos Vera. Népművelés 8. 1961: 12. 29.
- Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Bp. Tankönyvkiadó 1961. 460. p. 32 t. Egyetemi tankönyv.
- Entz Géza*: Nagy Zoltán—Papp Imre: Szeged. Bp. 1960. (rec.) MűvtÉrt 10. 1961. 70–71.
- Enyedi György*: Az állattenyésztés területi típusai a Földön. FrK Uf. 9(85) 1961. 51–65. 2 ill.
- Fitz Jenő*: Archäologische Forschungen im Komitat Fejér. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 221–223.
- Francev J. P.* A vallás keletkezéséről. Világosság 2. 1961: 12. 14–21. 4 ill.
- Géfin Gyula* vide: *Kádár Zoltán.*
- Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp. 1959. Rec. Péczely Béla: Művéd 5. 1961. 126–127., G. Sándor Mária: ArchÉrt 88. 1961. 303–304.
- Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei II. Duna—Tisza-köze. Tiszántúl. Felsővidék. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 387 p. 461 ill.
- Granasszth Pál* vide: *Perényi Imre.*
- Grimm H.* Untersuchungen zur Paläoanthropologie und historischen Anthropologie in der Deutschen Demokratischen Republik. AnthroK 5. 1961. 89–89.
- Gunda Béla*: A legősibb szárazföldi közlekedési eszközök. Éltud 16. 1961. 1111–1114. 10 ill.
- Györkösy Alajos*: Magyar—latin szótár. Dictionarium hungarico-latinum. Bp. Akadémiai Kiadó 1960. 1158 p.
- Hegedűs Zoltán*: A diósgyőri központi kohászati múzeum és a soproni Liszt Ferenc múzeum vasbucáinak kohászattörténeti vonatkozásai. — Крицы в центральном музее металлургии в г. Диошдьер и в музее им. Ференца Лист в г. Шопрон в свете истории металлургии. Резюме. TörtSzle 4. 1961. 94–106, 106. 8 t. 6 ill. et Kohászati Történeti Bizottság Közleményei 9.
- Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Adatok a Sopron-magashidi vaskohótelepekről. Bp. Révai ny. 1961. 8 p. 18 ill. A Kohászati Történeti Bizottság közleményei 13.
- Hegedűs Zoltán—Nováki Gyula*: Újabb adatok a vasvári vaskohóról és Vasvár vaskohászati múltjáról. VasiSzle 1961: 2. 44–61. 1 t. 8 ill. et Kohászati Történeti Bizottság Közleményei 9.
- Horváth Tibor Antal* vide: *Kádár Zoltán.*
- Kádár Zoltán—Horváth Tibor Antal—Géfin Gyula*: Szombathely. Bp. Képzőművészeti Alap kiadó 1961. 175 p. 148 ill. Magyar Műemlékeink.
- Kiss Lajos*: Régi Rétköz. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 482 p.
- Kozák Károly*: Szigliget. Mit deutscher Zusammenfassung. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 1–37, 38–40. 28 ill. Műemlékeink.
- Kozák Károly*: A szigligeti vár. Veszprém: Megyei tanács 1960. 109 p. 51 ill. Panoráma könyvek.
- Kubinyi András*: La ville. Première partie. Institutions administratives et judiciaires. Recueils de la Société Jean Bodin. IV. Bruxelles 1954. (rec.) TBM 14. 1961. 661–662.
- Kumorovitz L. Bernát*: Hans Wagner. Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz—Köln 1955. (rec.) TBM 14. 1961. 650–652.
- Lederer Emma* vide: *Elekes Lajos.*
- Lelkes István*: Köszeg. Bp. 1960. Rec.: Kiss Gyula—Szövényi István: VasiSzle 1960: 2. 103–104., Sedlmayer János: MűvtÉrt 10. 1961. 72.
- Lencman J. A.* vide: *Bellér Béla.*
- Major Máté*: Geschichte der Architektur I. Architektur der Urgesellschaft und der Sklavenhaltergesellschaft. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 300–302.
- Makkai László*: Denis Sinor. History of Hungary. London 1959. (rec.) ActaHistHung 8. 1961. 206–209.
- Művészettörténeti ABC.* Szerkesztők: Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál. Bp. Terra Kiadó 1961. 568 p. 85 t. ill.
- Niederhauser Emil*: Д. Ангелов: История на Византия. София 1959. Bizánc története. Első rész 395–876. (rec.) Sz 95. 1961. 412–414.
- Niederhauser Emil*: Кратка история на България. София

1958. Bulgária rövid története. (rec.) Sz 95. 1961. 770—773.
- Nováki Gyula* : A kemendi vár. — Die Burg von Kemend. GöcsejiME 97—103, 104. 2 t. 5 ill.
- Nováki Gyula* vide: *Hegedűs Zoltán*.
- Nyerges Ágnes* : Jóslatok, álmok, csodák. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 203 p. Élet és Tudomány kiadványtár.
- Pártos Vera* vide: *Donini Ambrogio*.
- Patay Pál* : Archäologische Forschungen im Jahre 1957. Autoreferat. BiCior 6. 1961. 193.
- Péczei Béla* : Budapest építészettörténete, városképe és műemlékei. Bp. 1959. (rec.) Művéd 5. 1961. 127—128/a.
- Péczei Béla* vide: *Genthon István*.
- Perényi Imre* : A városépítés története. Válogatott fejezetek a városépítés történetéből. Bp. Tankönyvkiadó 1961. 336 p. 320 ill. Városépítéstan I. Egyetemi tankönyv. — A rabszolgatartó társadalmak korának városépítése, 11—81., A feudalizmus korának városépítése, 83—205. Rec. : *Granasztói Pál* : MÉpm 1961 : 4. 64. et MTud 6(68) 1961. 644—646.
- Pethő Tibor* : Budapest—Dunakanyar. Bp. Panoráma 1961. 158 p. 1 t. 68 ill. Magyarország írásban és képen 18.
- Petrőczy Sándor* : Cegléd település és népességtörténete. Bp. Múzeumok Propaganda Irodája 1961. 130 p. 10 t. Ceglédi Füzetek 10.
- Pražek Vilém* : Közép-Európa népi építkezésének néhány fejlődéstörténeti kérdése. — Einige Fragen der Entwicklungsgeschichte der Wohnungskultur in Mitteleuropa. StudEthnol 1960. 293—303, 304. 6 ill.
- Rados Jenő* : Magyar építészettörténet. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1961. 411 p. 428 ill.
- Regöly-Mérei Gyula* : A primitív sebészeti trepanációk kérdése. TtK 92. 1961. 496—498. 9. ill.
- Róna Tas András* : Nomádok nyomában. Etnográfus szemmel Mongóliában. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 276 p. 84 t. Világjárók 21. Rec. : *Bese Lajos* : Valóság 4. 1961 : 3. 114—115.
- Sági Károly* : Fenékpusztá története. Veszprém: Megyei tanács idegenforgalmi hivatala 1960. 51 p. 44 ill.
- G. Sándor Mária* vide: *Genthon István*.
- Sedlmayer János* vide: *Lelkes István*.
- Sinor Denis* vide: *Makkai László*.
- Sopron és környéke műemlékei* vide: *Valjavec Fritz*.
- Soproni Sándor—Boros Lajos—Szombathy Viktor* : Szentendre. Bp. Athenaeum nyomda 1961. 204 p. 1 t. 121 ill. Panoráma útikönyv.
- Székel György* vide: *Elekes Lajos*.
- Szilágyi János* : A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig. Bp. BÜM Orsz. Tűzrendészeti Parsága 1960. 304 p. 159 ill.
- Tóth János* : Népi építészeti hagyományai. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1961. 239 p. 362 ill.
- Uzsoki András* : Az aranymosás néhány módszere. — Über einige Methoden der Goldwäscherei. — On some methods of gold-washing. Arrabona 3. 1961. 161—175, 175—176, 176. 5 ill.
- Uzsoki András* : A győri Xántus János Múzeum kincsei. — Die Schätze des Museums Xántus János von Győr. 1. Győr: Múzeum 1960. 1—24, 25—31. 24 ill. A győri Xántus János múzeum közleményei 1.
- Vakarelski Hristo* : Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése. — Einige bulgarische Weinbaugeräte und ihre geschichtliche Entwicklung. StudEthnol 1960. 147—162, 163. 13 ill.
- Valjavec Fritz* : Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. (rec.) SüF 19. 1960. 428—429.
- Wagner Hans* vide: *Kumorovitz L. Bernát*.
- Wallner Ernő* : Dunaföldvár településképe. — Дунафелдвар, вид поселения. Резюме. — Das Siedlungsbild von Dunaföldvár. Zusammenfassung FrÉ 10. 1961. 67—93, 94—95, 95—97. 25 ill.
- Zakariás G. Sándor* : Budapest. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 238 p. 22 t. (310 ill.) Magyarország művészeti emlékei 3.
- Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia—Historia archaeologiae. Catalogi museorum*
- Abella Miklós* : Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. FrÉ 10. 1961. 121—127.
- Asztalos István* : A múzeumok és a népművelés. Az aszódai Petőfi múzeum kiállításai. Népművelés 8. 1961.: 1. 10. 2 ill.
- Balassa Iván* : Vezető a sárospataki várban. Sárospatak: Múzeum (Bp. Múzeumok Propaganda Irodája) 1960. 48 p. ill. A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 18.
- Banner János* : Beszámoló az Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques állandó bizottságának prágai üléséről. ArchÉrt 88. 1961. 126—127.
- Banner János* : Móra Ferenc emlékezete (1879—1934) SzegedIMÉ 1958—59. 3—6.
- Banner János—Jakabffy Imre* : A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Összeállította Jakabffy Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 251 p.
- Barkóczi László* : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1960. évben. ArchÉrt 88. 1961. 135.
- Beneš Josef* : O prezentaci sbírek v maďarských muzeích, ČasNárMuzPraha 130. 1961. 84—89. 2 ill.
- Berényi László* : Új eljárás a múzeumi és könyvtári anyagok konzerválására. TtK 92. 1961. 130—131. 3 ill.
- Béres András* : A Déri Múzeum 1958—1959-ben. — Le Musée Déri en 1958 et 1959. DeME 1958—1959. 3—14, 15—16.
- Bibliographie selectionnée d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1959.* Acta-HistHung 7. 1960. 431—458.
- Castiglione László* vide: *Pallottino Massimo et Szilágyi János György*.
- Dankó Imre* : Jelentés a gyulai Erkel Ferenc múzeum 1960. évi munkájáról. Gyula: Békésmegyei ny. 1961. 27 p.
- Discussion sur la situation et les tâches de la publication des sources historiques hongroises.* ActaHistHung 7. 1960. 427—430.
- Dobrovits Aladár* : vide: *Oroszlán Zoltán*.
- Dombay János nekrológok* : *Ferenczy Károly* : Művéd 5. 1961. 114—115., *Papp László* : ArchÉrt 88. 1961. 275—276. 1 ill.
- Entz Géza* : Jelentés németországi kiküldetéséről. Művéd 5. 1961. 230—234. 6 ill.
- Erdélyi István* : Népi ellenőrzés a budapesti országos múzeumokban. Népi Ellenőrzés 1961 : 12. 16—17.
- Fehér Géza sen.* vide: *Kosay Hamit Zübeyir*.
- Ferenczy Károly* vide: *Dombay János*.
- Garády Sándor* vide: *G. Sándor Mária*.
- B. Gönczi Éva—Szabó Erzsébet* : Az 1960. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. MűvtÉrt 10. 1961. 253—282.
- A gyulai Erkel Ferenc múzeum élete.* GyulaiME 1960. 5—6.
- Halmos Béla* : Településrégészeti feladatok Gyula városban. GyulaiME 1960. 51—58.
- Harmatta János* : Beszámoló a XXV. nemzetközi orientalista kongresszusról. ArchÉrt 88. 1961. 127—129.
- Huszár Lajos* : Az Éremtár arany kincsei. Kiállítási leporcello. Bp. MNM Történeti Múzeum 1961. 3 p. 3 t.
- Huszár Lajos* : Kerényi András 1909—1961. Nekrológ. FA 13. 1961. 7—8. 1 ill.
- Jakabffy Imre* vide: *Banner János*.
- Kerényi András* vide: *Huszár Lajos*.
- Kerek József* : Dorogi Múzeumbarátok Köre. ArchÉrt 88. 1961. 132—133.
- Korompai Győző* : A diósgyőri központi kohászati múzeum. — Венгерский металлургический музей в городе Диошдьёр. — Metallurgical Museum of Hungary in Diósgyőr. — Le Musée métallurgique hongroise dans la ville Diósgyőr. — Das Metallurgische Museum Ungarns in der Stadt Diósgyőr. — La Metallurgia Museo de Hungario cu Diósgyőr. Borsodi Műszaki Élet 1959 : 2. 7 p. 14 ill.

- Kosay Hamit Zübeyir* : Türkolog ve bizantolog Geza Feher' in hayati ve eserleri. 1890–1955. — Geza Feher 1890–1955 (in English) Belleten 19 (76) 1955. 529–534, 535–540.
- A kövek betegségei*. A szilikon szerepe a műemlékvédelemben. Éltud 16. 1961. 925–926. 1 ill.
- László Gyula* : Beziehungen zwischen der Archäologie und der Anthropologie. Diskussionsbeitrag. AnthroK 5. 1961. 85–86.
- Liste des ouvrages historiques* (monographies, études, articles) publiés en Hongrie dans la première moitié de 1960. ActaHist Hung 8. 1961. 217–238.
- Madácsy László* : „Nemzetgyalázás” címen emelt vád Móra Ferenc ellen. — Móra Ferenc, inculpé de haute trahison. SzegediMÉ 1958–59. 7–17. 1 ill.
- A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítási leporéllói 1961*. Kiadja a MNM Történeti Múzeum. 1. Szkíta arany-szarvasok és késővaskori aranyéletek (Mozsolics Amália) 2. Rómaiorki kincsleletek (Bónis Éva) 3. Avar fejedelmek aranykincsei (Kovrig Ilona) 4. Az Éremtár aranykincsei (Huszár Lajos) 5. Mátyás király kincsei (Méri István) 6. A Rákóczi–Erdődy kincs (Vattai Erzsébet) 7. Elefántesont nyergek (Kalmár János) 8. Török sátor (Fehér Géza).
- A Magyarországon megjelent történeti munkák* (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1959. július 1. – 1960. június 30.) Sz 94. 1960. 923–944., 95. 1961. 443–468.
- Makkai László* : A tudomány- és technikatörténet a stockholmi történetéskongresszuson. TörtSze 4. 1961. 129–130.
- Marót Károly* : In memoriam Raff. Pettazzoni (1883–1959). Necrolog in English. ActaEthnHung 9. 1960. 395–396.
- Maróti Egon* : Bericht über die Generalversammlung der Mommsen-Gesellschaft 1958. Autoreferat. BiClOr 5. 1960. 321–323.
- Maróti Egon* : Az Ökortudományi Társaság közgyűlése. AnTan 7. 1960. 271–272.
- Móra Ferenc* vide: *Banner János, Madácsy László, Takács Tibor*.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1960*. Le Département des Antiquités. — A Szépművészeti Múzeum 1960-ban. Az Antik Osztdá. SzMK 19. 1961. 85–88, 139.
- Nemeskéri János* vide: *Tóth Tibor*.
- Németh Endre* : Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica hungarica 1960. ArchÉrt 88. 1961. 151–164.
- Németh Endre* : Régészeti hírek. ArchÉrt 88. 1961. 281–282.
- Nyárády Gábor–Szilágyi István–Várhelyi Tamás* : A világ műszaki múzeumai. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1961. 224 p. 191 ill.
- Le XIe Congrès International des Sciences Historiques*. ActaHistHung 7. 1960. 233–252.
- Oroszlán Zoltán* hetven éves: *Dobrovits Aladár* : ArchÉrt 88. 1961. 5–6., *Szilágyi János György* : AnTan 8. 1961. 134–135.
- Pallottino Massimo* : J. Gy. Szilágyi–L. Castiglione. Museum der Bildenden Künste. Griechisch–Römische Sammlung. Führer. Bp. 1957. (rec.) ArchClassRoma 12. 1960. 131.
- Papp László* vide: *Dombay János*.
- Pettazzoni Raffaele* vide: *Marót Károly*.
- Piljavszkij V. I.* vide: *Zádor Anna*.
- B. Révész Mária* : Bericht über den Kongress der Altertumswissenschaftler in Erfurt. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 77.
- Révhelyi Elemér* vide: *Zádor Anna*.
- Salamon Ágnes* : A szegedi új régészeti kiállítás (1959.) ArchÉrt 88. 1961. 131–132.
- G. Sándor Mária* : Garády Sándor régészeti munkássága. Művéd 5. 1961. 217–223. 1 ill.
- Saria Balduin* : B. Thomas E.–Szentlélek T.: Führer durch die archäologischen Sammlungen des Bakonyer Museums in Veszprém 1959. (rec.) SüF 16. 1960. 423.
- Szabó Erzsébet* vide: *B. Gönczi Éva*.
- Szentlélek Tihamér* vide: *Saria Balduin*.
- Szentmihályi Imre* : A Göcseji Múzeum története. — Geschichte des Göcseji Museums. — История Гёчейского Музея. GöcsejiMÉ 1960. 15–29, 30, 31–32. 6 ill.
- Szilágyi János* : Akvinikum, главный город нижней Паннонии. Путеводитель. Вр. Budapesti Történeti Múzeum 1960. 32 p. 1 t. 16 ill. Памятники прошлого г. Будапешта 1.
- Szilágyi János György* — *Castiglione László* : Görög–római kiállítás. Szépművészeti Múzeumi vezető. 2. átdolg. kiad. Bp. Globus ny. 1961. 80 p. (24 t.)
- Szilágyi János György* vide: *Oroszlán Zoltán* et *Pallottino Massimo*.
- Takács B.* : The Sárospatak Scientific Museum. — La Musée Scientifique de Sárospatak. Museum 14. 1961. 175, 176. 4 ill.
- Takács Tibor* : Móra igazgató úr. Kotormány János emlékei Móra Ferencről. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1961. 200 p. ill.
- A Természettudományi Múzeum dolgozóinak 15 éves irodalmi munkássága 1945–1960*. Antropológia. TerMKTáj 4. 1960. 94–102.
- B. Thomas Edit* : Külföldi régészeti hírek. ArchÉrt 88. 1961. 133–134, 280–281.
- B. Thomas Edit* vide: *Saria Balduin*.
- Tóth Tibor* : Gesichtsflächheitsuntersuchungen in der historischen Anthropologie. Diskussionsbeitrag von János Nemeskéri. AnthroK 5. 1961. 123–129, 130.
- Varga Edit* : Beszámoló a XXV. nemzetközi orientalista kongresszus egyiptológiai szekciójának munkájáról. ArchÉrt 88. 1961. 129–131.
- Varga Edit–Wessetzky Vilmos* : Szépművészeti Múzeum. Egyiptomi kiállítás. Vezető. Bp. Múzeumok Propaganda Irodája 1961. 30 p. 24 t.
- Wessetzky Vilmos* vide: *Varga Edit*.
- Zádor Anna* : A Magyar Nemzeti Múzeum. — Das Ungarische Nationalmuseum. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 60 p. 43 ill. Műemlékeink.
- Zádor Anna* : Pollack Mihály (1773–1855). Bp. 1960. Rec. : *Piljavszkij V. I.* : ÉpKK 5. 1961. 279–281., *Révhelyi Elemér* : MűvtÉrt 10. 1961. 237–239.
- Őskor — Praehistorica.*
- Bagyer Otto* : Őskőkorszakbeli rajzok. Szovjetunió, Moszkva 1961 : 12. 42. 2 ill.
- Banner János* : Ein vergessenes Askos-Gefäß aus Ungarn. PamArch 52. 1961. 94–99. 1 ill.
- Banner János* : Az Erkel Ferenc Múzeum legrégibb ritkaságai. GyulaiMÉ 1960. 29–45. 7 ill.
- Banner János–B. Kutzián Ida* : Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpathenbeckens. Światowit 23. 1960. 341–361. 6 t. 2 ill.
- Bodrogi Tibor* : Emberevés és „intenevés” a primitív társadalmakban. Világosság 2. 1961 : 7. 20–24. 2 ill.
- Bodrogi Tibor* : R. Linton: The tree of culture. New York 1956. (rec.) Ethn 71. 1960. 620–622.
- Bökönyi Sándor* — *Kubasiewicz Marian* : Neolithische Tiere Polens und Ungarns in Ausgrabungen. Teil I. Der Haushund. Budapest-Szczecin. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. Oddział w Poznaniu 1960. (1961) 93 p. 11 ill. Societas Scientiarum Stetinensis. Wydział nauk przyrodniczo-rolniczych. Tom VIII Z 1.)
- Bóna István* : A becsvölgyi női idol. — Das weiblich Idol von Becsvölgye. Göcseji ME 1961. 83–92, 93–94. 1 t.
- Bóna István* : A bronzkor Magyarországon és a Középdunamedencében. II. A középső bronzkor. Bp. Akadémia 1961. 11 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Bóna István* : The Early Bronze Age urn cemetery at Kules and Kules Group of the Nagyrév Culture. Alb-Reg 1. 1960. 7–15. 10 t. 4 ill.
- Bóna István* : Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und in mittleren Donauraum. AnnUBpSectHist 3. 1961. 3–22.
- Breitinger E.* : Zur Systematik und stammesgeschichtlichen Stellung der Neandertaler. (Kurzgefasste Vortrags-Übersicht.) AnthroK 5. 1961. 61.
- Bunak V. V.* : Neolithische Schädeltypen Ost- und Westeuropas und ihre vergleichende Charakteristik. AnthroK 5. 1961. 21–38.

- Csalog József* : Adatok a bádeni (pécéli) nép kocsitemetkezéseire és életformájának kérdéséhez. — Данные к вопросу о погребении с возом и об образе жизни народа баденской (печельской) культуры. Резюме. — Data to the waggon burials and the ways of life of the Baden (Pécel) folk. Summary. ArchÉrt 88. 1961. 7—21, 21—22. 14 ill. Csernecov N. V. vide Györgyi E. F.
- Debec G. F.* Az emberi rasszok osztályozásának elvei. (SzovEtn 1956: 4.) TermDok 17—18. 1960. 81—109.
- Dombay János* : Próbaásatás a villánykövesdi kőrézkori lakótelepen. — Probegrabung an der aeneolithischen Ansiedlung bei Villánykövesd (Kom. Baranya) Zusammenfassung. — Пробные раскопки в энеолитическом поселении около села Виланькёвешд (область Баранья.) PécsiMÉ 1959. 55—70, 70—71, 72—73. 14 t. 3 ill. 2 mell.
- Dombay János* vide: *Kalicz Nándor*
- Dziekonski Tadeusz* : A lengyelországi eneolitikus rézkohászat és közép-európai kapcsolatai. — Металлургия меди в Польше в эпоху энеолита и ее связи с Средней Европой. Резюме. TörtSzle 4. 1961. 1—15, 15. 4 t. (8 ill.)
- Egy ősrégi sírdomb kincsei*. Az asztraháni régészeti expedíció feltárásai. ÉITud 16. 1961. 60. 1 ill.
- Foltiny Stephan* : Ein Bronzefund von Csóka. MAG 90. 1961. 108—111. 1 t.
- Foltiny István* vide: *Kalicz Nándor*
- Gáldi László* : Георгиев В. Тракийският език. A trák nyelv. Sofia 1957. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 142—143.
- Gáspárdy Géza* : Paläopathologische Untersuchungen an aeneolithischen Skelettfunden in Ungarn. EAZ 2. 1961. 1—32. 6 t. (30 ill.)
- Gazdapusztai Gyula* : Korai vaskori leletek a kaukázusi gyűjteményekben. ArchÉrt 88. 1961. 276—278. 3 ill.
- Gazdapusztai Gyula* : Крупнов Е. И.: Древняя история Северного Кавказа. Эszakkaukázus őskora. Moszkva 1960. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 142—143.
- Georgiev V.* vide: *Gáldi László*
- Gunda Béla* : Altertümliche Mahlsteine in den Karpaten. ActaEthnHung 10. 1961. 41—65. 18 ill.
- Györgyi E. F.* : N. W. Tschernozow: Westsibirische Felszeichnungen. Bp. 1959. (rec.) ActaEthnHung 10. 1961. 216.
- Hartenstein Elisabeth* : Évezredek homályában. Ford. Dobó József. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 172 p. 28 t. 1 ill. Élet és Tudomány kiskönyvtár 19.
- Hatt Gudmund* vide: *Hoffmann Tamás*
- Hoffmann Tamás* : Gudmund Hatt: Norre Fjand. An Early Iron Age village site in West Jutland. København 1957. (rec.) Ethn 72. 1961. 301—302.
- Hoffmann Tamás* vide: *Morgan Lewis H.*
- Kalicz Nándor* : J. Dombai. Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Arch. Hung. 37. 1960. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 302—303.
- Kalicz Nándor* : S. Foltiny: Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa, 1958. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 305—307.
- Koenigswald G. H. R.* : Találkozás az ősemberrel. (Begegnungen mit den Vormenschen.) Ford. Pusztai Jánosné. Magyarázó szótárral ellátta Malán Mihály. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 216 p. 20 t. 40 ill.
- Korek József* : Adatok Zalamegye őskorához. — Angaben zu der Urzeit des Komitates Zala. GöcsejiMÉ 1960. 67—78, 79. 3 t. 2 ill.
- Korek József* : Einige Fragen des ungarischen Neolithikums und der Kupferzeit. AnthroK 5. 1961. 48—51.
- Korek József* : Neolitikus telep és sírok Dévaványán. Eine neolithische Siedlung in Dévaványa. FA 13. 1961. 9—24, 25—26. 2 t. 6 ill.
- Korek József* : Vonaldíszes kerámia kultúra elterjedése az Alföldön. — Verbreitung der linearkeramischen Kultur auf dem Alföld (Auszug). SzegediMÉ 1958—59. 19—47, 48—52. 9 t. 2 ill.
- Korek József* vide: *Székely Zoltán*
- Krupnov E. I.* vide: *Gazdapusztai Gyula*
- Kubasiewicz Marian* vide: *Bökönyi Sándor*
- B. Kutzián Ida* vide: *Banner János*
- Linton R.* vide: *Bodrogi Tibor*
- Mády Zoltán* : Egy újonnan felfedezett kelta nyelv: a keltiber. AnTan 7. 1960. 224—225.
- Mády Zoltán* : Lochlann, kelta tanulmányok folyóirata I. Szerk. Alf Sommerfelt, Oslo. 1958. (rec.) AnTan 7. 1960. 267—270.
- Malán Mihály* : Az eszköz és az ember kialakulása. ÉITud 16. 1961. 40—43. 4 ill.
- Malán Mihály* : Újabb embertani kutatások Ausztrália ősi területén. TtK 92. 1961. 567. 1 ill.
- Malán Mihály* : Újabb ősemberi csontvázak Irakban. ÉITud 16. 1961. 319.
- Mancevics A. P.* : A Kalitva folyó melletti kurgán. Kivonat. — Кырган на реке Калитва. Резюме. — Ein Kurgan neben dem Kalitwa-Fluss. ArchÉrt 88. 1961. 77—80, 80, 81. 3 ill.
- Megtalálták a világ legősibb emberét*. A kelet-afrikai *Zinjanthropus*, amelyet L. S. B. Leakey fedezett fel. ÉITud 16. 1961. 208—213. 10 ill.
- Mészáros Gyula* : Preszkíta lándzsahüvely Kakasdórl. — Le fourreau de lance préscythé de Kakasd. Résumé. ArchÉrt 88. 1961. 210—216, 218. 7 ill.
- Morgan Lewis H.* : Az ősi társadalom. Ford. Bodrogi Tibor és Bónis György. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 452 p. Rec. : *Hoffmann Tamás* : Valóság 4. 1961: 1. 109—112.
- Mozsolics Amália* : Ein Beitrag zur Chronologie der ungarischen Frühbronzezeit. Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit, Nitra 1958. Bratislava 1961. 177—183.
- Mozsolics Amália* : Einige Probleme der ungarischen Spätbronzezeit. Swiatowit 23. 1960. 435—450.
- Mozsolics Amália* : Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Berlin 1959. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 304—305.
- Mozsolics Amália* : Székita aranyszarvasok és késővaskori aranyleletek. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1961. 8 p. 5 ill. Kiállítási leporello.
- Müller-Karpe Hermann* vide: *Mozsolics Amália*
- Necrasov O.* : Considérations sur la structure anthropologique des populations de l'âge de la pierre en Roumanie et les problèmes qui s'y rattachent. AnthroK 5. 1961. 53—60.
- Nováki Gyula* : A balatonföldvári későkelta földvár. — La fortin de terre celtique de Balatonföldvár. Résumé. ArchÉrt 88. 1961. 81—88, 88—89. 11 ill.
- Nováki Gyula* : Későkeltakori lakóházak Ivánban. SSz 15. 1961. 247—251. 6 ill.
- Nováki Gyula* vide: *Hegedűs Zoltán*
- Novikov Ju. P.* : A földművelés kialakulásáról és kezdeti formáiról. SzovRég 18. 1961. 1—23.
- Nyésztruh M. F.* : Az ember származása. Ford. Zalai Edvin. Bp. Gondolat Kiadó 1960. 432 p. 3 t. 162 ill.
- Palla Ákos* vide: *Tasnádi Kubacska András*
- Párducz Mihály* : Dakische Funde in Jánosszállás. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 302—306.
- Párducz Mihály* : Scythian mirrors in the Carpathian Basin. Swiatowit 23. 1960. 523—544. 6 t.
- Párducz Mihály* vide: *Székely Zoltán*
- Patay Pál* : Az alsótelekesi vaskori temető. — Cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes. FA 13. 1961. 27—48, 48—50. 7 t. 12 ill.
- Patay Pál* : A bodrogkeresztúri kultúra temetői. Die Gräberfelder der Bodrogkeresztúr Kultur. Bp. MNM Történeti Múzeum 1961. 107 p. 55 t. Régészeti Füzetek ser. II. 10.
- Patay Pál* : Ornamente der Keramik der ungarländischen kupferzeitlichen Bodrogkeresztúr Kultur. Swiatowit 23. 1960. 363—387. 2 t. 26 ill.
- F. Petres Éva* : Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vál. AlbReg 1. 1960. 17—42. 18 t. 4 ill.
- F. Petres Éva* : Neolithic graves at Bieske. Székesfehérvár 1959. 14 p. 6 t. István király Múzeum közleményei, A sor. 9.
- „Röntgenstílusú” sziklarajzok. ÉITud 16. 1961. 1116—1118. 14 ill.
- Székely Zoltán* : M. Párducz-J. Korek: Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Özd. Bp. 1959. (rec.) Dacia NS 4. 1960. 593—595.
- Tasnádi Kubacska András* : Ősállatok nyomában. Bp.

- Móra Ferenc Könyvkiadó 1961. 205 p. ill. Búvár könyvek 13.
- Tasnádi Kubacska András*: Az őszallatok pathológiája. Bp. Medicina Könyvkiadó 1960. 230 p. 278 ill. Orvostörténeti könyvek. Libri historiae medicae. Palaeopathologia 1. Rec.: *Palla Ákos*: MTud 68. 1961. 579.
- A tikali ásatások* Észak Guatemalában, Edwin E. Shook vezetésével. Éltud 16. 1961. 1341–1342. 3 ill.
- Trofimova T. A.*: Paläanthropologie des Mittelasiens. AnthroK 5. 1961. 69–78.
- Trogmayer Ottó*: A Szeged-nagyszéksői bronzöv. — Der Bronzegürtel von Szeged-Nagyszéksós. SzegediMÉ 1958–59. 53–55, 58. 2 t. 1 ill.
- Trogmayer Otto*: Szarmata temető Dócon. — Sarmatischer Friedhof in Dóc. Auszug. SzegediMÉ 1958–59. 59–68, 69. 5 t.
- B. Vágó Eszter*: Kelten- und Eraviskergäber von Nagyvenyim und Sárkeszi. AlbReg 1. 1960. 43–62. 13 t. 12 ill.
- Vértés László*: Die Altsteinzeit der südlichen Donaugebiete. Quartär 12. 1961. 53–105. 6 t. 10 ill.
- Vértés László*: A barlangi medve és az ember. Éltud 16. 1961. 1431–1431. 4. ill.
- Vértés László*: Ehringsdorf, Taubach, Weimar lelőhelyeinek feldolgozása az Althüringen köteteiben. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 140–141.
- Vértés László*: Observations on the technique of production of Szeletian flint implements. ProcPrehSoc 26. 1960. 37–43. 9 ill.
- Vértés László*: Das Verhältnis des Aurignacien zum Szeletien in der Istállóskői Höhle. Germania 39. 1961. 295–298. 1 ill.
- Vlček E.*: Die Kelten der Südwestslowakei im mitteleuropäischen Rahmen. AnthroK 5. 1961. 63–68.
- Zamotin J. M.*: A paziriki kurgánok relatív kronológiája. SzovRég 18. 1961. 24–38.
- Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica et orientalis*
- Aistleitner József* vide: *Czeplény Károly*
- Alföldy Géza*: F. Bömer. Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom. Erster Teil. Die wichtigsten Kulte und Religionen in Rom im lateinischen Westen. Wiesbaden 1958. (Rez. in deutscher Sprache) ActaAntHung 8. 1960. 460–466.
- Antalffy György*: Les relations internationale de l'Athènes esclavagiste. — О международных связях рабовладельческих Афин. (Резюме.) ActaUSzegedSectJurPol 5. 1958: 1. 1–12, 12–13.
- Banu I.*: Le moment Prométhée du poème Gilgamesh et son rôle dans l'histoire de l'athéisme oriental. ActaAntHung 9. 1961. 15–25.
- Bartoccini R.* vide: *Szilágyi János György*
- Bömer Franz* vide: *Alföldy Géza*
- Borzsák István* vide: *Maróti Egon* et *Tacitus*
- Burrows Millar*: A holttengeri tekercsek. Függelékben a tekercsek fordítása. Ford. Csaba József és Komoróczy Géza Bp. Gondolat Kiadó 1961. 396 p. 8 t.
- Castiglione László*: Dualité du style dans l'art sépulcral égyptien à l'époque romaine. ActaAntHung 9. 1961. 209–230. 20 ill.
- Castiglione László*: Görög művészet. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 264 p. 226 ill.
- Castiglione László*: Die Rolle des Kyathos im ägyptischen Kult. ActaAntHung 8. 1960. 387–404. 10 ill.
- Castiglione László*: A római köztársaságkor művészete. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 49 p. 41 ill. Művészettörténet 11.
- Castiglione László*: A Sarapis-kliné kérdéséhez. — To the problem of the Sarapis kline. Summary. ArchÉrt 88. 1961. 170–177, 177. 7 ill.
- Castiglione László*: Un taureau Apis gréco-égyptien du VIe siècle avant n. è. — Görög–egyiptomi Apis bika az i. e. VI. századból. SzMK 18. 1961. 21–29. 112–117. 5 ill.
- A Osoga—Zanbil-i lépcsős templom.* Irán délnyugati részén feltárt leghatalmasabb zikkurat. Éltud 16. 1961. 765–766. 3 ill.
- Czeplény Károly*: J. Aistleitner: Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Schamra. Übersetzung. Bp. 1959. (rec.) MTAK I. 17. 1961. 374–378.
- Dobrovits Aladár—Kákossy László*: Megmenthetők-e Nubia műemlékei? Éltud 16. 1961. 464–467. 9 ill.
- Erdélyi Gizella* vide: *Rumpf Andreas*
- Forbes R. J.* vide: *Hoffmann Tamás*
- Gerő László*: A nubiai műemlékek megmentése. Művéd 5. 1961. 253–255. 3 ill.
- Gilgames.* Ékirásos akkád eposzok. Bp. 1960. Rec.: *Hahn István*: Világosság 2. 1961: 4. 60–62., *Kákossy László*: AnTan 8. 1961. 147–148.
- Gschmitzer F.* vide: *Sarkady János*
- Hahn István*: Freie Arbeit und Sklavenarbeit in der spätantiken Zeit. AnnUBpSectHist 3. 1961. 23–40.
- Hahn István*: Hamisítványok a kumrani tekercsek? Éltud 16. 1961. 573–574.
- Hahn István*: Ókor. A kultúra világa. A Föld országai. Az emberiség története. Bp. Minerva 1960. 645–771.
- Hahn István*: Zur Chronologie der Qumran-Schriften. — К вопросу о хронологии кумранских письменных памятников. Резюме. ActaOrHung 11. 1960. 181–189. suppl. 9.
- Hahn István*: Zur Frage der sozialen Grundlagen der Usurpation des Procopius. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 15.
- Hahn István* vide: *Gilgames*
- Hajnóczy Gyula*: A térformálás alaptendenciája. ÉpKK 1961. 345–360. 9 ill.
- Harmatta János*: Cusanica. — Резюме. ActaOrHung 11. 1960. 191–220. suppl. 9–10.
- Harmatta János*: A Surkh Kotal-i feliratok. AnTan 7. 1960. 185–210.
- Hoffmann Tamás*: R. J. Forbes: Studies in Ancient technology, 1–6. Leiden 1955–58. (rec.) Ethn 72. 1961. 298–300.
- Homérosz*: Iliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Ford. Deveséri Gábor. Ellenőrizte Maróti Károly. A kísérő tanulmányokat írták: Deveséri Gábor és Falus Róbert. Bp. Magyar Helikon 1960. 1013 p. Helikon klasszikusok.
- Horváth István Károly* vide: *Persius*
- Kákossy László*: A császárkori Thoth kultusz problémájához. — To the problem of the Thoth-Cult in the Roman Epoch. Summary. ArchÉrt 88. 1961. 89–92, 92. 1 ill.
- Kákossy László*: Az egyiptomi aranykor mítoszok és társadalmi vonatkozásai. Bp. Akadémia 1961. 6 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Kákossy László*: Remarks on the interpretations of a Coptic medical text. ActaOrHung 13. 1961.
- Kákossy László* vide: *Dobrovits Aladár* et *Gilgames*
- Kiss Ákos*: Un chapiteau de la haute époque impériale récemment acquis. — Koracsászárkori oszlopfők a Szépművészeti Múzeumban. SzMK 17. 1960. 3–8, 109–112. 7 ill.
- Kiss Ákos* vide: *Rumpf Andreas*
- Komoróczy Géza*: Cinq cylindres-méso-potamie archaïque. — Öt korai mezopotámiai pecsét-henger. SzMK 19. 1961. 3–18. 97–107. 13 ill.
- Krauss F.* vide: *Szilágyi János György*
- Lamb Harold*: Világhódító Nagy Sándor. Ford. Terényi István. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 375. p. 2 ill.
- Lerici C. M.* vide: *Szilágyi János György*
- Lurje I. M.*: Az új birodalom korának egyiptomi háza. SzovMűvt 16. 1961. 102–112. 6 ill.
- Maróti Egon*: De supplicis. Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstandes. ActaAntHung 9. 1961. 41–70. 2 ill.
- Maróti Egon*: Görög történeti chrestomathia. Szerk. Borzsák István. Bp. 1960 (rec.) AnTan 7. 1960. 255–258.
- Maróti Egon*: Die Rolle der Seeräuberei zur Zeit der römischen Bürgerkriege. Das Altertum 7. 1961. 32–41., Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 155.

- Moravcsik Gyula* : Miről vallanak a papiruszok (I. e. IV.—i. sz. VIII. század) Bp. Gondolat Kiadó 1961. 256 p. 8 t. 1 ill. Európai antológia. Róma.
- Moretti M.* vide: *Szilágyi János György*
- Nadel B. I.* : Из политической истории Боспорского государства в Крыму в начале IV. века н. е. — *ActaAntHung* 9. 1961. 231—237.
- Nagy Ferenc* : Populus és plebs. Bp. Akadémia 1961. 9 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Oliva Pavel* : Die Bedeutung der antiken Sklaverei. (Kritische Bemerkungen.) *ActaAntHung* 8. 1960. 309—319.
- Persius Flaccus Aulus* : Saturae. — Szatírái. Latinul és magyarul. Ford. Muraközy Gyula. A bevezető tanulmányt írta: Horváth István Károly. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 100 p. Görög és latin írók 6.
- Pheidiasz* műhelyét kiásták Olympiában német régészek. *ÉlTud* 16. 1961. 319.
- A Pireusban* két éve talált szobrok adatai. Művészet 2. 1960: 1. 47—48. 1 ill.
- Plutarkhosz* : Négy görög életrajz. Szolón, Themisztoklész, Alkibiadész, Démoszthenész. Ford. Máthé Elek. Bp. Európa Könyvkiadó 1961. 187 p. Világirodalmi kiskönyvtár.
- Pólay Elemér* : Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts. Autoreferat. *BiClOr* 1961. 52—54.
- Pólay Elemér* : Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dakien. *ActaAntHung* 8. 1960. 417—428.
- Radomszky Árpád* : Római korabeli síremlék. A nemrég előkerült Herkules dombormű a kisázsiai Tiberiopolisból. *ÉlTud* 16. 1961. 1085—1086. 3 ill.
- Ritók Zsigmond* : A Homéridák. *AnTan* 8. 1961. 1—20.
- Rumpf Andreas* : Stilphasen der spätantiken Kunst. Ein Versuch. Köln 1957. *Rec.* : *Erdélyi Gizella* : A késő antik művészet stíluskorszakainak kérdéséhez. *AnTan* 8. 1961. 136—142., *Kiss Ákos* : *ArchÉrt* 88. 1961. 149—150.
- Sarkady János* : F. Gschnitzer. Abhängige Orte im griechischen Altertum. München 1958 (rec.) *AnTan* 7. 1960. 260—262.
- Suetonius* : Caesarok élete. Tizenkét életrajz. Ford. Kis Ferencné. Bp. Európa Könyvkiadó 1961. 367 p. ill.
- Sümeghy Veronika* : Das Problem des Myronischen Diskobol. *Atti* 1. 1961. 281—285. 2 t (25 ill.)
- Sümeghy Veronika* : Die Wagengefäße und das Daidala-Fest. *Atti* 3. 1961. 123—153. 3 t (18 ill.)
- Szádeczky-Kardoss Samu* : Ennius Ambracia-ja és L. Aemilius Paulus egy feliratos edictuma. *AnTan* 7. 1960. 227.
- Szádeczky-Kardoss Samu* : Zur Interpretation zweier Hydatius-Stellen. *Helikon* 1. 1961. 148—152.
- Szilágyi János György* : A Brygos-festő egy új kylix. Новый килик работы художника Бригоса. Резюме — A new kylix by the Brygos-painter. Summary. *ArchÉrt* 88. 1961. 165—169. 2 ill.
- Szilágyi János György* : A görög művészet késő-klasszikus kora. Bp. Gondolat és Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 51 p. 36 ill. Művészettörténet 8.
- Szilágyi János György* : F. Krauss. Die Tempel von Paestum I. 1. Der Athenatempel. Berlin 1959 (rec.) *ArchÉrt* 88. 1961. 144.
- Szilágyi János György* : C. M. Lerici—R. Bartocchini—M. Moretti: La tomba delle olimpiadi. Milano 1959. (rec.) *AnTan* 7. 1960. 262—263.
- Szilágyi János György* : Quelques données nouvelles sur l'oeuvre du peintre A. P. Z. — Az A. P. Z. festő munkásságához. *SzMK* 19. 1961. 19—31, 108—112. 12 ill.
- Szilágyi János György* : A Szépművészeti Múzeum görög—római kiállítása. Művészet 2. 1961. 3. 31—32. 3 ill.
- Szilágyi János György* : Trencsényi-Waldapfel Imre. Vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1959 (rec. in English) *ActaAntHung* 9. 1961. 257—260.
- Szilágyi János György* : A. D. Trendall. Phlyax vases. London 1959. (rec.) *AnTan* 7. 1960. 263—265.
- Szilágyi János György* : F. Willemsen. Die Löwenkopff-Wasserspeier vom Dach des Zeustempel. Berlin, 1959 (rec.) *ArchÉrt* 88. 1961. 144—145.
- Szilágyi János György* : W. Züchner. Über die Abbildung. 115 Winckelmann Programm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin. 1959 (rec. *ArchÉrt* 88. 1961. 145—146.
- Sztarkova K. B.* Kéziratok a Holt tenger vidékéről. *SzovRég* 18. 1961. 39—68.
- Tacitus*. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Borzsák István Ford. Szabó Árpád és Borzsák István. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 297 p. Aurora 17.
- Trencsényi-Waldapfel Imre* vide: *Szilágyi János György*
- Trendall A. D.* vide: *Szilágyi János György*
- Váraday László* : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376—476). Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 332 p.
- Varga Edit* : A hypokefal-monográfia előmunkálatai. *AnTan* 8. 1961. 71—78. 5 ill.
- Varga Edit* : Les modèles de sculpture des basse époque dans la Collection Égyptienne. — Az Egyiptomi Gyűjtemény késői kori szobrásmintái. *SzMK* 18. 1961. 3—19, 103—111. 12 ill.
- Varga Edit* : Les travaux préliminaires de la monographie sur les hypocéphales. — Подготовительные работы для монографии гипокефалов. Резюме. *Acta-OrHung* 12. 1961. 235—247. 7 ill.
- Welskopf E. Ch.* : Einige Bemerkungen zur Lage der Sklaven und des Demos in Athen zur Zeit des dekeleisch-ionischen Krieges. *ActaAntHung* 8. 1960. 295—307.
- Wessetzky Vilmos* : Peteese démotikus beadványa és családtörténete mint történeti forrás. *AnTan* 8. 1961. 21—41.
- Wessetzky Vilmos* : A Szépművészeti Múzeum új egyiptomi kiállítása. Művészet 2. 1961: 3. 30—31. 3 ill.
- Willemsen F.* vide: *Szilágyi János György*
- Winkelmann F.* : Konstantins Religionspolitik und ihre Motive im Urteil der literarischen Quellen des 4. und 5. Jahrhunderts. *ActaAntHung* 9. 1961. 240—256.
- Züchner W.* vide *Szilágyi János György*

Provinciális régészet — Saecula imperii romani

- Alföldy Géza* : Kiadatlan római feliratok a soproni Liszt Ferenc múzeumban. *SSz* 15. 1961. 352—357. 4 ill.
- Alföldy Géza* : Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. *ActaAntHung* 9. 1961. 121—151. 1 ill.
- Alföldy Géza* : Studia Pannonica. 1. Primus decurio Scarbantiaiban. 2. Serapis oltár Nyergesújfaluból. Studia Pannonica 1. Primus decurio in Scarbantia. 2. Ein Serapis Altar aus Nyergesújfalu. Auszug. *ArchÉrt* 88. 1961. 23—26, 26—30, 31.
- Alföldy Géza* : Új irodalom Pannonia és a lengyel területek közötti kapcsolatokhoz. Konik E. Slask starozytny a imperium rzymskie. Warszawa—Wrocław 1959. és Rutkowski B. Terra sigillata znaleziona w Polsce. Warszawa—Wrocław 1959 1959 (rec.) *ArchÉrt* 88. 1961. 146—148.
- Angyal Endre* : A Stele-emplékönyv. Ljubljana 1959 (rec.) VasiSzle 1960: 2. 99—101.
- Balla Lajos* : A szombathelyi hatszögű bázis és Savaria történetének néhány problémája. — Die sechseckige Basis von Szombathely und einige Probleme der Geschichte von Savaria. *ActaUDEbrecen* 6/1. 1959—60. 201—207, 207—208.
- Balla Lajos* vide: *Kádár Zoltán*
- Barkóczi László* : Adatok Brigetio későrómai történetéhez. — Zur spätrömerzeitlichen Geschichte Brigetios. *FA* 13. 1961. 95—113, 113—115. 4. t. 10 ill.
- Bíró Endre* : Győr-nádorvárosi koracészárkori sírok. — Могили ранней римской эпохи в Дьер-Надорварош. Резюме. — Frühkaiserzeitliche Gräber in Győr-Nádorváros. Auszug. *ArchÉrt* 88. 1961. 240—247, 247, 247—248. 7 ill.
- Bíróné Sey Katalin* : Egy újabb thráciai veretű bronzmedália Brigetióból. — A recently found bronze medallion

- of Thracian coinage from Brigetio. ArchÉrt 88. 1961. 273, 274. 1 ill.
- Bíróné Sey Katalin*: Hygeia, Salus és Valetudo. — Hygeia, Salus und Valetudo. FA 13. 1961. 73–79, 79. 1 t.
- Bíróné Sey Katalin*: A római köztársaság bronzpénzei. Az Érem 17. 1961. 316–318.
- Bónis Éva*: Bibliographie der die römische Keramik betreffenden Literatur Ungarns seit 1945. ActaReiCretariae 2. 1959. 1–3.
- B. Bónis Éva*: Római kori kinetetések. Kiállítási leporollo. MNM Történeti Múzeum 1961. 6 p. 6 ill.
- Bónis Éva*: Römische Keramikforschung in Ungarn. ActaReiCretariae 1. 1958. 5–13.
- Bónis Éva* vide: *Karnitsch Paul*
- P. Buocz Terézia*: Korárrómai sírok a szombathelyi Rumi úton. — Могилы ранней римской эпохи на ул. Руми в г. Сомбатхее. Резюме. — Frühromische Gräber in Szombathely, Rumi Strasse. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 219–239, 239. 14 ill.
- P. Buocz Terézia*: A Rumi úti borostyánkőfaragványok. VasiSzele 1960. 2. 73–78. 5 ill. Savaria Múzeum közleményei 9.
- P. Buocz Terézia*: A szombathelyi Savaria Múzeum kőtára. (Első közlemény) VasiSzele 1961. 2. 102–107. 5 ill.
- Sz. Burger Alice*: Die Szene der „Lupa Capitolina“ auf provinzialen Grabsteinen. FA 13. 1961. 51–61. 3 t. 1 ill.
- Sz. Burger Alice* vide: *Saria Balduin*
- Sz. Czeglédy Ilona*: Coniunx és uxor. AnTan 8. 1961. 96–98.
- Díósdí György*: A jogtanítás nyomai Pannóniában. AnTan 8. 1961. 99–103.
- Erdélyi Gizella*: Adatok a pannóniai sír-aediculákhoz. — Ricerche sulle edicole sepolcrali della Pannonia. Riassunto. ArchÉrt 88. 1961. 184–191, 191. 6 ill.
- Erdélyi Gizella*: Herakles és Alkestis. Római dombormű a győri múzeumban. — Héracles et Alceste. Un bas-relief romain au Musée de Győr. Arrabona 3. 1961. 5–14, 15. 1 ill.
- Fitz Jenő*: Legati legionum Pannoniae superioris. ActaAntHung 9. 1961. 159–207.
- Fitz Jenő*: L. Alfenus Avitianus. AnTan 8. 1961. 91–95.
- Fitz Jenő*: L. Cassius Pius Marcellus. ActaAntHung 8. 1960. 405–415.
- Fitz Jenő*: Der Einfall der Langobarden und Obier in Pannonien im Jahre 166/167. n. u. Z. AlbReg 1. 1960. 63–69. 1 ill.
- Fitz Jenő*: Ti. Claudius Claudianus cursus honorumához. — Bemerkungen zum Cursus Honorum des Ti. Claudius Claudianus. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 180–183.
- Fitz Jenő* vide: *Saria Balduin*
- Fülep Ferenc*: Újabb ásatások a pécsi cella trichorában. — Neuere Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs. (Zusammenfassung) — Новые раскопки в Cella trichora в г. Печ. PécsiMÉ 1959. 75–87, 87–88, 88. 3 t. 12 ill.
- Fülep Ferenc* vide: *Saria Balduin*
- Hajnóczy Gyula*: Római épületelemünk emlékvédelmi és műszaki kérdései. — Probleme des Denkmalschutzes und technische Fragen bezüglich römischer Baudenkmäler in Ungarn. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 92–94, 95.
- Kádár Zoltán*: C. Sempronius Marcellinus savariari sírköve. Der Grabstein von C. Sempronius Marcellinus in Savaria. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 249–252, 252. 1 ill.
- Kádár Zoltán*: Három hellenisztikus római „isten-arcok” a Déri gyűjteményből. — Drei hellenistisch-römische Gottesbilder aus der Sammlung Déri. DeMÉ 1958–1959. 24–29, 30–31. 10 t.
- Kádár Zoltán*: Savaria szobrászati emlékeinek vallástörténeti vonatkozásai. — Le sculpture di Savaria in rapporto alla storia di religione. ActaUdebrecen 4. 1957. 55–65, 65–66.
- Kádár Zoltán*—*Balla Lajos*: Savaria. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 223–226.
- Kanozsay Margit*: Petronia Severina szarkofágja Brigetioból. — Der Sarkophag der Petronia Severina in Brigetio. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 261–263, 263. 1 ill.
- Karnitsch Paul*: Die Reliefsigillata von Ovilava (Wels, Oberösterreich). Linz 1959. Rec.: *Bónis Éva*: AnTan 7. 1960. 265–266., *B. Thomas Edit*: ArchÉrt 88. 1961. 148.
- Kerényi András*: Viminaciumban vert antoninianusok. — In Viminacium geprägte Antoninianen. FA 13. 1961. 81–92, 92–93.
- Kerényi András* vide: *Székelly Zoltán*
- Koloszovszkaja J. K.*: Pannonia római meghódítása. SzovRég 18. 1961. 69–112.
- Komoly Péter*: Az albertfalvai római tábor és település. Éltud 16. 1961. 963–967. 4 ill.
- Konik E.* vide: *Alföldy Géza*
- Korszunszkij A. R.*: Voltak-e patrocina vicorumok a Nyugatrómai Birodalomban? SzovRég 18. 1961. 113–124.
- Kraft Konrad*: A. Mócsy. Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. (rec.) HistZ 193. 1961. 202–204.
- Lakatos Pál*: Újabb adatok a származék pannóniai betelepüléséhez. AnTan 7. 1960. 228–231. 8 ill.
- Mócsy András*: A Mons Claudius. — The Mons Claudius. Summary. ArchÉrt 88. 1961. 178–179, 179.
- Mócsy András* vide: *Kraft Konrad* et *Saria Balduin*
- Nagy Tibor*: Nuove scoperte dell'antica cultura in Pannonia. Atti 3. 1961. 155–162. 2 t. (3 ill.)
- Pál Imre*: A római császárkor görög kolonialis vereteinek ismertetése (folytatás). Az Érem 17. 1961. 265–266.
- Rutkowski B.* vide: *Alföldy Géza*
- Saria Balduin*: Sz. Burger A. Áldozati jelenet Pannonia emlékei. Bp. 1959 (rec.) SüF 16. 1960. 422.
- Saria Balduin*: J. Fitz. Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z. Bp. 1959. (rec.) SüF 16. 1960. 422.
- Saria Balduin*: F. Fülep. Neue Ausgrabungen in der Cella trichora von Pécs (Fünfkirchen) Bp. 1959. (rec.) SüF 16. 1960. 423.
- Saria Balduin*: A. Mócsy. Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. (rec.) SüF 19. 1960. 420–422.
- Soproni Sándor*: Rómaiak Visegrádon. — Les romains à Visegrád. Bp. Zrínyi ny. 1961. 24 p (10 ill.) Visegrádi Mátyás király múzeum füzetei 1.
- Soproni Sándor*: Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 245–246.
- Sprincz Emma*: Mercurius bronzszobrocskája Szőnyből. — La statuette de bronze de Mercure de Szőny. Résumé. ArchÉrt 88. 1961. 258–260, 260. 3 ill.
- Székelly György*: Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie. AnnUBpSectHist 3. 1961. 59–96.
- Székelly Zoltán*: Kerényi András: A dunántúli barbár pénzeink egyik csoportja. Bp. 1954 (rec.) StuCerNum 3. 1960. 598.
- Székelly Zoltán*: Kerényi András: Magyarországi származék. Bp. 1956 (rec.) StuCerNum 3. 1960. 598–599.
- Szentilékly Tihamér*: Örvényesi Minerva-fej. — Testi di Minerva di Örvényes. Riassunto. ArchÉrt 88. 1961. 253–256, 256–257. 3 ill.
- Szilágyi János*: Magyarország tűzoltó vonatkozású emlékei a római korból. — Памяти пожарного дела, оставшиеся из Римской эры на территории Венгрии. — Archäologisches Andenkenmaterial über die römischen Feuerwehreinrichtungen in Ungarn. Bp. BÜM Orsz. Tűzrendészeti Parsága 1960. 70 p. 30 ill.
- B. Thomas Edit*: Ein Denkmal des Isis-Kultes in Scarbantia. Autoreferat. BiClOr 6. 1961. 247–249.
- B. Thomas Edit*: Medallion applications on Pannonion vessels. AlbReg 1. 1960. 71–76. 2 t. 4 ill.
- B. Thomas Edit*: Római kori mázas agyag díszedények a győri múzeumban. — Roman glazed ware ornaments

- tal vessels in the Győr Muzeum. Arrabona 3. 1961. 17–29, 30–32. 8 ill.
- B. Thomas Edit : Római kori villák a Balaton vidékén. — Villen aus der Römerzeit in der Umgebung des Plattensees. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 44 p. 38 ill.
- B. Thomas Edit vide: *Karnitsch Paul*
- Török Gyula : Római kori faházak nyomai Halimbán. — Spuren römerzeitlicher Holzhäuser in Halimba. FA 13. 1961. 63–70, 71. 5 t. 3 ill.
- B. Vágó Eszter : Későrómai sírok Intercisában és Bölskén. — Spätromische Gräber in Intercisa und in Bölske. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 264–272, 272. 9 ill.
- Vidman L. : Die Sklaven und Freigelassenen der einheimischen Bevölkerung in Noricum. ActaAntHung 9. 1961. 153–157.
- Népvándorlások. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum*
- Aczady Gyula—Nemeskéri János : La population de Székesfehérvár. X^e et XIe siècles. — Народонаселение города Секешфехервар в X—XI вв. Резюме. ТерМЭ 52. 1960. 481–495, 495.
- Bartha Antal : A honfoglaláskori magyar kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. — К вопросу о социальном фоне венгерского кузнечного дела X. в. Резюме. — Contributions à la question de l'arrière-plan social de la forgerie hongroise à l'époque de la conquête Arpadienne. Résumé. TörtSzle 4. 1961. 133–154, 154. 154.
- Bartha Antal : A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban. TörtSzle 4. 1961. 229–232.
- Bartha Antal : Sarkel, a vízalatti város. Éltud 16. 1961. 199–203. 7 ill.
- Bartha Antal—Erdélyi István : Népvándorláskori régészetiünk módszertani és elméleti kérdéseiről. (László Gyula „A honfoglaló magyar nép élete” c. művének bírálata) ArchÉrt 88. 1961. 68–76.
- Benedicty Robert : Взятие Рима Аларихом. (К вопросу об историографическом методе Прокопия кесарийского) VizVrem 20. 1961. 23–31.
- Bogyay Tamás : Die Kirchenorte der Conversio Baguariorum et Carantanorum. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung SüF 19. 1960. 52–70.
- Bóna István : W. U. Guyan: Das alamannische Gräberfeld von Beggingen-Löbern. Basel 1958 (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 150.
- Bóna István : VI. századi germán temető Hegykőn II. — Germanisches Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Hegykő II. Zusammenfassung. SSz 15. 1961. 131–139, 139–140. 4 ill.
- Bóna István : H. Schoppa: Die fränkischen Friedhöfe von Weilbach, Maintaunuskreis. Wiesbaden 1959. (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 150–151.
- Bóna István : Az újhartyáni germán lovassír. — Погребение германского всадника в с. Уйхартян. Резюме. — Das germanische Reitergrab von Újhartyán. Auszug. ArchÉrt. 88. 1961. 192–207, 207, 207–209. 13 ill.
- Csallány Dezső : Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 406 p. 282 t. 28 ill. ArchHung 38. Rec. : V. A. Valóság 1961: 6. 120.
- Csallány Dezső : A hajdúdorogi avar mellpáncél. — Der awarische Brustpanzer von Hajdúdorog. DeME 1958–1959. 17–22, 23. 2 t. 3 ill.
- Csallány Dezső vide: *Szymanski Wojciech*
- Czeplédy Károly : Khazar raids in Transcaucasia in 762–764 A. D. — Вторжения арабов в Транскавказию в 762–764 гг. н. э. Резюме. ActaOrHung 11. 1960. 75–88. Suppl. 6.
- Czeplédy Károly vide: *Moravcsik Gyula*
- Dienes István : X. századi magyar temető Zalaszentgróton. — Венгерского кладбище из X. века в Заласентгрон. — GöcsejiME 1960. 107–121, 122. 4 t. 6 ill.
- Diószegi Vilmos : A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolatai. — Die Andenken des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. StudEthnol 1960. 269–290, 291–292.
- Diószegi Vilmos : Problems of Mongolian shamanism. (Report of an expedition made in 1960 in Mongolia). ActaEthnHung 10. 1961. 195–206. 2 t. 3 ill.
- Diószegi Vilmos : A sámánköpeny készítése a karagaszoknál. NéprKözl 4. 1959. 101–106. 11 ill.
- Diószegi Vilmos vide: *Kodolányi János*
- Dujčev I. vide: *Moravcsik Gyula*
- Entz Géza : L. Grodecki. L'architecture ottonienne. Paris 1958. (rec. en français) ActaHistArtHung 7. 1961. 340–342., MűvtÉrt 10. 1961. 67–68.
- Erdélyi István : Új magyarországi rovásfelirat. ArchÉrt 88. 1961. 279–280. 4 ill.
- Erdélyi István : Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. — Новые данные о распространении стиля длях сумок в Восточной Европе. Резюме. — Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblechstils in Osteuropa. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 95–99, 100, 100. 6 ill.
- Erdélyi István : Ю. Заднепровский: Археологические памятники южных народов Ошской области. Фрунзе 1960. — Az osi terület déli kerületeinek régészeti emlékei. A Kirgiz SzSzk Akadémiájának kiadása (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 307–308.
- Erdélyi István vide: *Bartha Antal*
- K. Éry Kinga : — Kralovanszky Alán : Analyse paléosociographique des cimetières des environs de Székesfehérvár. X^e et XIe siècles. — Палеосоциогрифическое исследование могильников из X—XI вв. в Секешфехерваре. Резюме. ТерМЭ 52. 1960. 497–521, 522. 5 ill.
- Fettich Nándor vide: *L. Kovrig Ilona*
- Ferencz Imre : Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. — Die Welt des Animismus und der ungarische Waldkult. StudEthnol 1960. 5–31, 32. 33.
- Gericz József : A legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 113 p. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Rec. : Bertényi Iván : Sz 94. 1960. 917–920.
- Gerő László vide: *Györffy György*
- Gombocz Zoltán : Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink. Közéleteszi Ligeti Lajos. Bp. Akadémiai Kiadó 1960. 32 p. Nyelvtudományi értekezések 24.
- Grodecki Louis vide: *Entz Géza*
- Guilland R. vide: *Moravcsik Gyula*
- Guyan W. U. vide: *Bóna István*
- Györffy György : Die Rolle des buyruq in der alttürkischen Gesellschaft. — Роль буйрук в орхонско-тюркском обществе. Резюме. ActaOrHung 11. 1960. 169–179. Suppl. 8–9.
- Györffy György : Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. Rec. : Gerő László : Művéd 5. 1961. 119–122., Kubinyi András : TBM 14. 1961. 639–640., Vargyas Lajos : Acta EthnHung 9. 1960. 421–424. (in deutscher Sprache). Ethn 72. 1961. 302–304.
- Haavio Martii vide: *Schellbach Ingrid*
- Hoffmann Tamás : И. Ляпушкин: Городище Новотропское. A novotrói gorodisce. Moszkva 1958. (rec.) Ethn 72. 1961. 300–301.
- Kádár Zoltán : A nagyszentmiklósi kincs képtípusainak eredetéről. — Contribution à l'étude de l'icéonographie des représentations-types du trésor de Nagyszentmiklós. FA 13. 1961. 117–128, 129–130. 2 ill.
- Kádár Zoltán : Der Schatzfund von Tokaj und seine byzantinisch-slawischen Beziehungen. Slavica 1. 1961. 193–209. 13 t. 3 ill.
- Kodolányi János : Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Bp. 1960. (rec.) Ethn 72. 1961. 297–298.
- Korompay Bertalan : A finnek rokonai (Három finn kézikönyv és némely magyar vonatkozásai). NyK 43. 1961. 408–415.
- Korompay Bertalan : Finnugor vagy eurázsiai? Egy archaikus madárfogó szerszámunk eredetéhez. — Finnisch—ugrisch oder eurasisch? Neue Wege der

- Sprengel-Frage. NéprÉrt 43. 1961. 21—29, 29—30. 4 ill.
- Kovrig Ilona: Avar fejedelmek aranykincsei. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1961. 6 p. 4 ill. Kiállítási leporollo.
- L. Kovrig Ilona: Fettich N. A szeged-nagyszéksői hűn fejedelmi sírlelet. ArchHung 32. 1953 (rec.) ArchÉrt 88. 1961. 137—139.
- Kralovszky Alán vide: K. Éry Kinga
- Kubinyi András vide: Gyórfy György
- László Gyula: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor östörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 212 p. 72 ill.
- László Gyula vide: Bartha Antal
- Lipták Pál: Fragen der historischen Anthropologie des Frühmittelalters in Ungarn. AnthroK 5. 1961. 79—86.
- Ljapuskín I. vide: Hoffmann Tamás
- Makkai János: A tépei avar fejedelmi lelet előkerülése körülményei. ArchÉrt 88. 1961. 278—279.
- Megay Géza: Honfoglaláskori temető Miskolc északi határán. — Ein Gräberfeld in Miskolc aus der Zeit der Landnahme der Ungarn, nordöstlich von Miskolc. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 100—108, 108. 7 ill.
- Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. I—II. 2. Aufl. Berlin 1958. Rec.: Czeglédy Károly: ActaAntHung 8. 1960. 455—460. (in deutscher Sprache), AnTan 8. 1961. 143—147., Dujčev I.: ByZ 54. 1961. 129—135.
- Guiland R. Byslav 22. 1960. 311—313., Ostrogorsky G. SüF 19. 1960. 401—403.
- Nemeskéri János: Előzetes jelentés a zalaszentgróti X. századi magyar temető csontvázeleteiről. — Предварительное сообщение о скелетных находках венгерского кладбища X. века в Заласентгрот. — GöcsejiME 1960. 127—128, 129.
- Nemeskéri János: Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. AnthroK 5. 1961. 39—47.
- Nemeskéri János vide: Acsády Gyula
- Ostrogorsky Georg vide: Moravcsik Gyula
- Párducz Mihály: Húnkori szarmata temető Szeged-Óthalmon. — Sarmatischer Friedhof aus der Hunnenzeit in Szeged-Óthalam. Auszug. SzegediME 1958—59. 71—98. 98—99. 15 t. 1 ill.
- Rasonyi László: L'origine du nom székely (sicule). — Происхождение имени „székely“. — ActaLingHung 11. 1961. 175—187, 188.
- Regöly-Mérei Gyula: Kőbonctani szempontok sírleletek torzult és torzított koponyáinak vizsgálatakor, különös tekintettel a domolospusztai leletre. — Pathologisch—anatomische Angaben über die unwillkürliche Schädeldeformation und die Schädelplastik, mit besonderer Berücksichtigung des Grabfundes von Domolospuszt (Kom. Baranya). Zusammenfassung. — Патологоанатомические точки зрения при исследовании искаженных и искусственно деформированных черепов. С особым учетом находок в могильнике Домолшпуста. PécsiME 1959. 275—283., 283—284., 285—286. 5 t.
- Schellbach Ingrid: M. Haavio: Karjalan jumalat. Uskontoti teellinen tutkimus (Karjalai istenek. Vallástudományi tanulmány) Porvoo 1959. (rec.) Ethn 72. 1961. 158—160.
- Schoppa Helmut vide: Bóna István
- Cs. Sós Ágnes: Újabb avarkori leletek Csepel szigetéről. — Neuere awarenzeitliche Funde auf der Csepel-Insel. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 32—51, 51.
- Cs. Sós Ágnes: Wykopalska w Zalavár. — Les fouilles de Zalavár. Résumé. SlavAnt 7. 1960. 211—303, 303—305. 3 t. 62 ill.
- Szymanski Wojciech: D. Csallány: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956. (rec.) ArchPolski 3. 1959. 411—413.
- Tóth Tibor vide: Vallois H. V.
- Váczy Péter: Eugippiana. AnnUBSectHist 3. 1961. 41—58.
- Vallois H. V.: Tóth Tibor: Le profil horizontal du crane facial dans la population ancienne et contemporaine de la Hongrie: le problème de l'origine des Hongrois. Bp. 1958. 129 p. (rec.) L'Anthropologie 65. 1961. 321—322.
- Vargyas Lajos: Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter II. Das Weiterleben der landnahmezeitlichen Heldenepik in der ungarischen Balladen. — Отображение сибирских эпических героических песен в венгерских балладах. — ActaEthnHung 10. 241—294. Suppl. 3—4. 1. t.
- Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetéhez. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladánkban. — Переживания сибирских эпических героических песен в венгерских балладах. Резюме. — Das Fortleben der sibirischen Heldenepik in den ungarischen Balladen. Ethn 71. 1960. 479—519, 519—521, 521—523. 1 t. 9 ill.
- Vargyas Lajos: Szibériai hősenek-elemek a magyar mesekincsben. — Elemente der sibirischen Heldenepik in den ungarischen Volksmärchen. NéprKözl 6. 1961. 3—12, 13—15.
- Vargyas Lajos vide: Gyórfy György
- Zadneprowszkij J. vide: Erdélyi István
- Zajaczkowski Ananiasz: Khazarian culture and its inheritors. — Хазарская культура и ее наследники. Резюме. ActaOrHung 12. 1961. 299—307. Suppl. 12.
- Középkor. Műemlékek. — Antiquitates et monumenta mediæ ævi
- Bálint Alajos: Árpád-kori temető Szatymazon. — Ein Friedhof aus der Arpadenzeit in Szatymaz. Auszug. SzegediME 1958—59. 101—118, 118—121. 10 ill.
- Bálint Alajos vide: Kőhegyi Mihály
- Belényesi Márta: La culture permanente et l'évolution du système biennal et triennal en Hongrie médiévale. Ergon 2. 1960. 311—326.
- Belényesi Márta: Viehzucht und Hirtenleben in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. Viehzucht und Hirtenleben. Bp. 1961. 13—82. 18 ill.
- Bendefy László: A Gyula Ice-dombi középkori határkö. GyulaiME 1960. 47—50. 4 ill.
- Benedicty Róbert: Византиноведение в Венгрии (1946—1959.) VizVrem 20. 1961. 296—310.
- Bökönyi Sándor: Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben. Bp. 1961. 83—111. 6 t.
- Borsa Iván vide: Szentpétery Imre
- Csemegi József: Közép-Európa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. Hozzájárulók: Edgar Lehmann és Viktor Kotrba. ÉpKK 4. 1960. 323—348, 349—350, 351—352. 19 ill.
- Csemegi József: A ládi kőbárvány-töredék. — Фрагмент каменного идола из с. Лад. Резюме. — Das Steingötzenfragment aus Lád. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 52—65, 66, 66—67. 16 ill.
- Csorna Antal: Margitszigeti romkertek. Művéd 5. 1961. 207—216. 13 ill.
- G. Dér Judit: A középkori Budavár helyreállítása. — La reconstruction du château médiéval de Buda. — The reconstruction of medieval Buda-Castle. — Die Rekonstruktion der mittelalterlichen Burg in Ofen (Buda). MEpm 1961: 1. 50—54. suppl. 2, 3, 4. 16 ill.
- Dümmerling Ödön: A sopronhorpási románkori templom helyreállítása. Művéd 5. 1961. 196—206. 12 ill. 1961. 207—216. 13 ill.
- Entz Géza: Jelentés az Országos Műemléki Felügyelőség 1960. évi munkájáról. Művéd 5. 1961. 65—70. 5 ill.
- Entz Géza: Österreichs Kunstdenkmäler. Wien 1958. (rec.) MűvtÉrt 10. 1961. 65—66.
- Entz Géza Vas megye gótikus műemlékei. VasiSzele 1960: 2. 41—49. 5 ill.
- Éri István: Beszámoló a nagyvázsonyi pálos kolostor helyreállításáról. Művéd 5. 1961. 1—15. 12 ill.
- Éri István vide: Kőhegyi Mihály
- Éry Kinga vide: Nemeskéri János
- Fehér Géza jun.: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódolt-ságkori török emlékei. — Denkmäler aus der türkischen

- Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs. Zusammenfassung. — Турецкие памятники времен турецкого владения в музее имени Януса Паннонуса, Печ. Резюме. PécsiME 1959. 103—146, 147—149, 150. 12 t. 21 ill.
- Fehér Géza—Parádi Nándor : XVI—XVII. yüzyillarda Macaristandaki türk zanaati Estergon-Szenttamashagy — deki türk canak-cömlek firini. Belleten 24. 1960. (96) 547—566. 5 t. (11 ill.)
- Fehér Géza : La tente turque du Musée National Hongrois. FA 13. 1961. 213—223. 10 ill.
- Fehér Géza : Török sátor. Kiállítási leporello. Bp. MNM Történeti Múzeum 1961. 5 p. 5 ill.
- Fekete Lajos : Latinok (róm. kat. törökök) a XVI századi Budán. MNy 57. 1961. 20—25.
- Ferenczy Károly : A pécsváradai vár helyreállítása. Művéd 5. 1961. 136—148. 12 ill.
- Ferenczy Károly : A pécsváradai várkapolna és múzeum. MEpm 1961: 5. 40—41. 6 ill.
- Ferenczy Károly—Gergelyffy András : A diósgyőri vár. Die Burg Diósgyőr. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 40 p. 36 ill. Műemlékeink.
- Fitz Jenő : A székesfehérvári középkori bazilika. Die mittelalterliche Basilika in Székesfehérvár. 3. kiad. Székesfehérvár 1960. 40 p. 13 ill. István király múzeum közleményei B sor. 2.
- Fügedi Erik. D. Menclová könyvei hat szlovákiai várról (Zólyom, Vöröskő, Krasznahorka, Trencsén, Bajmóc és Szepes) (rec.) MűvtÉrt 10. 1961. 73—79.
- Gedai István : Friesachi típusú pénzek Magyarországon. Az Érem 17. 1961. 318—321.
- Gedai István : A zalavári bécsi dénárletet. — Der Wiener Denarfund von Zalavár. GöcsejiME 1960. 151—156, 157.
- Gergelyffy András vide: Ferenczy Károly Györfly György : Diplomata hungarica antiquissima 1000—1196. TörtSze 3. 1960. 525—535.
- Harsányi László : vide Nemeskéri János
- Huszár Lajos vide: Németh Annamária
- Iványi Béla : Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. — Zalavár und die Furt bei Balatonhídvég in der Türkenzeit. Göcseji ME 1960. 161—179, 180. 1 ill.
- Jakubik Anna : A mátraverebélyi templom. Történeti és építéstörténeti adalékok. MűvtÉrt 10. 1961. 167—174. 11 ill.
- Jankovich Miklós : Buda város keresztény tanácsa a török hódoltság korában. — Der christliche Rat der Stadt Ofen (Buda) zur Zeit der Türkenherrschaft. TBM 14. 1961. 147—158, 158—159.
- Kádár Zoltán : Középkori művészet Kelet-Európában. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 56 p. 42 ill. Művészettörténet 16.
- Káldy-Nagy Gyula : Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. M. Nyelvtud. Társaság 1960. 144 p. 1 t. A M. Nyelvtud. Társ. kiadványai 103.
- Kalmár János : Elefántesont nyergek. A MNM műkincsei. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1961. 6 p. 4 ill. Kiállítási leporello.
- Kalmár János : Ingelri kard a Történeti Múzeumban. — Das Ingerli-Schwert im Historischen Museum. Auszug. ArchÉrt 88. 1961. 115, 115. 2 ill.
- Kalmár János : A magyar huszár-tárcsapajzs. — Der ungarische Husaren-Tartschenschild. FA 13. 1961. 195—209, 209—211. 3 t. 8 ill.
- Kalmár János : Az ozorai hajítóbárd a XV. századból. OzoraiME 1961. 3—10. 9 ill.
- Kalmár János : A petárda szerepe Győr 1958. évi visszavívásánál. — Die Rolle der Petarde bei der Rücknahme von Raab im Jahre 1598. Arrabona 3. 79—98, 98—100. 15 ill.
- Kalmár János vide: Kőhegyi Mihály
- Kampis Antal : A feldebrői pásztorbot. — Über den Bischofsstab von Feldebrő. ArchÉrt 88. 1961. 109—110, 110—114. 4 ill.
- Kazsdán A. P.—Litavrin G. G. : Bizánc rövid története. Ford. Meggyesi János. Bp. Gondolat Kiadó 1961. 318 p. (Studium könyvek 25.)
- Kiss Ákos : Aynard várának egykori helye. — L'empla-
- cement d'autrefois du Château Aynard. Résumé. ArchÉrt 88. 1961. 122—125, 125. 6 ill.
- Kőhegyi Mihály : Éri István—Bálint Alajos: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Bp. 1959. (rec.) Ethn 72. 1961. 485—486.
- Kőhegyi Mihály : Kalmár János: A füleki (Filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei. Bp. 1959. Ethn 72. 1961. 484—485.
- Kozák Károly : Adatok a győri püspökvár középkori történetéhez. — Beiträge zu der mittelalterlichen Geschichte der Bischofsburg von Győr. Arrabona 3. 1961. 33—55, 55—56.
- Kozák Károly : Adatok a móri r. k. plebánia templom építéstörténetéhez. Művéd 5. 1961. 56—57.
- Kozák Károly : Jelentés a celldömölki középkori bencés apátsági templom feltárásáról. — Rapport sur le dégagement de l'église bénédictine médiévale de Celldömölk. Résumé. ArchÉrt 88. 1961. 116—121, 121. 9 ill.
- Kralovánszky Alán vide: Nemeskéri János
- Lipták Pál vide: Tuszyński Marian
- Litavrin G. G. vide : Kazsdán A. P.
- Lócsy Erzsébet : A budavári Hess András tér. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 40 ill. 28 ill. Műemlékeink.
- Magyar Műemlékvédelem 1949—1959. Bp. 1960. Rec. : Borsos László : Művéd 5. 1961. 244—246., Hajnóczi Gyula : MEpm 1961: 1. 62—63., Rózsa György : Arch. Ért 88. 1961. 139—140.
- Makkai László : Középkor. A kultúra világa. A Föld országai. Az emberiség története. Bp. Minerva 1960. 773—981. ill.
- Makkai László—Mezey László : Árpád-kori és Anjou-kori levelek. 11—14. század. Bp. 1960. Gondolat Kiadó 452 p. Nemzeti könyvtár. Levelestár.
- Mátyás király kincsei. V. Ember Mária, Cs. Gárdonyi Klára, Mihalik Sándor, Rózsa Görgy magyarító szövegei alapján összeállította Méri István. Bp. MNM Történeti Múzeum 1961. 16 p. 5 t.
- Menclová D. vide: Fügedi Erik
- Méri István : A klastrompusztai legendák nyomában. Megszólalnak az évszázados romok. Dorog: Művelődési ház, Bp. Múzeumok Rotaprint üzeme 1961. 28 p.
- Mezey László vide : Makkai László
- Mollay Károly : Névtudomány és várostörténet. Dágtól Ágfalvág. (1195—1416). — Namenkunde und Stadtgeschichte. Von Dag bis Agendorf (1195—1416) SSz 15. 1961. 114—130, 193—200, 200. 5 ill.
- Mollay Károly : Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittelalterlichen Westungarn. — Хронология типов топонимических названий в западной части средневековой Венгрии. Резюме. ActaLingHung 11. 1961. 67—96, 97.
- Molnár József : Eger török műemlékei. — Türkische Baudenkmäler in Eger. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1961. 37 p. 24 ill. Műemlékeink.
- Molnár József : A hazai minárek esztétikai vizsgálata az összehasonlítás tükrében. MűvtÉrt 10. 1961. 13—20. 19 ill.
- Nagy Lajos : Pest város XVII. századi régi topográfiájának forrásai. — Quellen zur Topographie der Stadt Pest am Ende des 17. Jahrhunderts. TBM 14. 1961. 161—210, 210—212.
- Nemeskéri János—Éry Kinga—Kralovánszky Alán—Harsányi L. : Data to the reconstruction of the population of an Eleventh Century cemetery: Gáva-Market. (A methodological study). CranHung 4. 1961. 1—64. 16 t. 2 ill.
- Nemeskéri János vide: Tuszyński Marian
- Németh Annamária : Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. (rec.) TBM 14. 1961. 645—647.
- B. Oberschall Magda vide: Kampis Antal
- Palla Ákos : Magyarországi betegellátás a XI. században. Orvostörténet 20. 1961. 118—132.
- Papp László : Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori személynévszótár kérdéseiből. MNy 57. 1961. 183—194.
- Parádi Nándor : Árpád-kori perembélyeg és edénytöredékek Pécsről. — Gefäßbruchstück aus der Arpadenzeit von Pécs. Zusammenfassung. — Фрагмент сосуда с

- краевым клейном эпохи Арпадов из города Печ. PécsiMÉ 1959. 91—93, 94, 95. 1 t.
- Parádi Nándor : A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi. — Die mittelalterlichen Ofenkacheln der Burg von Nagykanizsa. FA 13. 1961. 183—186, 186. 2 t.
- Parádi Nándor vide: Fehér Géza
- Razin J. A. : A hadművészet története. II. kötet. A háború feudális korszakának története. Bp. Zrínyi Kiadó 1961. 604 p. 113 ill.
- Rózsa György vide: Magyar Műemlékvédelem
- Rózsa György : Nógrád várának ábrázolásai. MűtÉrt 10. 1961. 187—192. 5 ill.
- Sági Károly : A zalacsányi törökkori várak. — Türkenzeitliche Burgen in Zalacsány. GöcsejiME 1960. 131—134, 135. 2 ill.
- G. Sándor Mária : Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez. — Zur mittelalterlichen Herstellungstechnik der Knochenknöpfe und Perlen. FA 13. 1961. 141—148, 148—149. 1 t. 6 ill.
- Scheiber Sándor : Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. — Corpus inscriptionum Hungariae judaearum a temporibus saeculi III., quae exstant usque ad annum 1686. Bp. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Athenaeum ny. 1960. 367 p.
- Sugár István : Adatok az egri bektári derviskolostor történetéhez. Művéd 5. 1961. 51—56. 3 ill.
- Surányi Bálint : Az Árpád-kori Sopron topográfiájának kérdéséhez. TörtSzle 4. 1961. 220—223.
- Szabadfalvi József : A magyar feketekerámia és kelet-európai kapcsolatai. — Die ungarische schwarze Keramik und ihre osteuropäischen Zusammenhänge. Stud. Ethnol 1960. 165—191, 192. 7 ill.
- Szabadfalvi József : Die Ornamentik der ungarischen Schwarzeramik. — Орнамента венгерской черной керамики. Резюме. ActaEtnHung 9. 1960. 251—327, suppl. 6. 35 ill.
- Székely György : A történeti István király. Világosság 2. 1961: 8. 1—7. 3 ill.
- Szentpétery Imre—Borsa Iván : Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 2—3 füzet. 1272—1290. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Bp. Akadémiai Kiadó 1961. 528 p.
- Szerémi György : Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Bp. Magyar Helikon 1961. 320 p. Monumenta Hungarica 5.
- Szőke Béla vide: Tuszyński Marian
- Temesváry Ferenc : Kulcs típusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században. — Entwicklung der Schlüsseltypen und Schlossmechanismen vom XV. Jahrhundert an. FA 13. 1961. 151—176, 177—181. 3 t. 14 ill.
- Tuszyński Marian : J. Nemeskéri—P. Lipták—B. Szőke: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. Bp. 1953. (rec.) SlavAnt 7. 1960. 518—527.
- F. Vattai Erzsébet : A Rákóczy—Erdődy kincs. Kiállítási leporello. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1961. 6 p. 3 t.
- Zolnay László : Buda középkori vízművei. — L'usine des eaux à Buda au moyen âge. Résumé. TörtSzle 4. 1961. 16—54, 54—55. 5 t. 13 ill.
- Zsiray Lajos : A dömlői bencés apátság Árpád-kori temploma. Művéd 5. 1961. 193—195. 3 ill.

NÉVMUTATÓ — INDEX AUCTORUM

Abella M. 134	Bunak V. V. 135	Fitz J. 133, 139, 142
Acsádi Gy. 140	P. Buócz T. 139	Foltiny I. 136
Aistleitner J. 137	Sz. Burger A. 139	Forbes R. 137
Alföldy G. 137, 138	Burrows M. 137	Francev J. P. 133
Andai P. 133		Fügedi E. 132, 142
Angelov D. 133	Castiglione L. 135, 137	Fülep F. 139
Angyal E. 138	Csallány D. 132, 140, 141	
Antalfy Gy. 137	Csalog J. 133, 136	Galambos F. 132
Asztalos I. 134	Csemegi J. 141	Gáldi L. 136
	Csernecov N. V. 136	Garády S. 135
Bagyer O. 135	Csorna A. 141	Gáspárdy G. 136
Balás V. 133	Czegléd K. 137, 140, 141	Gazdapusztai Gy. 136
Balassa I. 134		Gedai I. 142
Bálint A. 141, 142	Dankó I. 134	Géfin Gy. 133
Balla L. 138, 139	Darvas G. 133	Genthon I. 133
Banner J. 134, 135	Debec G. F. 136	Georgiev V. 136
Banu I. 137	G. Dér J. 141	Gergelyffy A. 142
Barkóczy L. 134, 138	Dercsenyi D. 132	Gerics J. 140
Bartha A. 140	Dienes I. 140	Gerő Gy. 132
Bartoccini R. 138	Diósi Gy. 139	Gerő L. 137, 140
Belényes M. 141	Diószegi V. 140	Gombocz Z. 140
Beller B. 133	Dobrovits A. 135, 137	B. Gönczi É. 134
Bendefy L. 141	Dombay J. 134, 136	Granasztói P. 134
Benedicty R. 140, 141	Donini A. 132	Grimm H. 133
Beneš J. 134	Dujčev I. 141	Grodecki L. 140
Berényi L. 134	Dümmerling Ö. 141	Gschnitzer F. 138
Béres A. 134	Dziekonski T. 136	Guilland L. 141
Bertényi I. 140		Gunda B. 133, 136
Bese L. 134	Elekes L. 133	Guyan W. U. 140
Biró E. 138	Entz G. 133, 134, 140, 141	Győrffy Gy. 140, 142
Biróné Sey K. 138, 139	Enyedi Gy. 133	Györgyi E. F. 136
Bodrogi T. 133, 135	Erdélyi G. 138, 139	Györkösy A. 133
Bogyay T. 140	Erdélyi I. 134, 140	
Bökönyi S. 135, 141	Éri I. 141, 142	Haavio M. 141
Bömer F. 137	K. Éry K. 140, 142	Hahn I. 137
Bóna I. 135, 140		Hajnóczy Gy. 137, 139, 142
Bónis É. 139	Fehér G. jun. 141, 142	Halmos B. 134
Borsa I. 143	Fehér G. sen. 135	Harmatta J. 134, 137
Borsos B. 133	Fekete L. 142	Harsányi L. 142
Borsos L. 142	Ferenczi I. 140	Hartenstein E. 136
Borzák I. 137	Ferenczy K. 134, 142	Hatt G. 136
Breitinger E. 135	Fettich N. 141	Hegedüs Z. 133

Hoffmann T. 136, 137, 141
 Horváth T. A. 133
 Huszár L. 134, 142

Iványi B. 142

Jakabffy I. 134
 Jakubik A. 142
 Jankovich M. 142

Kádár Z. 133, 139, 141, 142
 Kákossy L. 137
 Káldy-Nagy Gy. 142
 Kalicz N. 136
 Kalmár J. 142
 Kampis A. 142
 Kanozsay M. 137
 Karnitsch P. 139
 Kazdan A. B. 142
 Kerényi A. 134, 139
 Kiss Á. 137, 138, 142
 Kiss Gy. 133
 Kiss L. 133

Kodolányi J. 140
 Koenigswald G. H. R. 136
 Kőhegyi M. 132, 142
 Kolosovszkaja J. K. 139
 Komoly P. 139
 Komoróczy G. 137
 Konik E. 138
 Korek J. 134, 136
 Korompay B. 140
 Korszunskij A. R. 139
 Kosay H. Z. 135
 L. Kovrig I. 141
 Kozák K. 132, 140
 Kraft K. 139
 Kralovánszky A. 140, 142
 Krauss F. 138
 Kubasiewicz M. 135
 Kubinyi A. 133, 140
 Kumorovitz L. B. 133
 B. Kutzián I. 135

Lakatos P. 139
 Lamb H. 137
 László Gy. 135, 140, 141
 Leakey L. S. B. 136
 Lederer E. 133
 Lelkes I. 133
 Leneman J. A. 133
 Lerici C. M. 137
 Linton E. 135
 Lipták P. 141, 143
 Litavrin G. G. 142
 Ljapuskín I. 141
 Lócsy E. 142
 Lurje I. M. 137

Madácsy L. 135
 Mády Z. 136
 Major M. 133
 Makkai J. 141
 Makkai L. 133, 135, 142
 Malán M. 136
 Mancevics A. P. 136
 Marót K. 135
 Maróti E. 135, 137
 Megay G. 141
 Menclová D. 142
 Méri I. 142
 Mészáros Gy. 136
 Mezey L. 142

Mócsy A. 139
 Mollay K. 142
 Molnár J. 142
 Móra F. 135
 Moretti M. 138
 Morgan L. H. 136
 Moravcsik Gy. 138, 141
 Mozsolics A. 136
 Müller-Karpe H. 136

Nadel B. I. 138
 Nagy F. 138
 Nagy L. 142
 Nagy T. 139
 Nekraszov O. 136
 Nemeskéri J. 140, 141, 142, 143
 Németh A. M. 142
 Németh E. 135
 Niederhauser E. 133
 Nováki Gy. 133, 134, 142
 Novikov J. P. 136
 Nyárády G. 135

B. Oberschall M. 142
 Oliva P. 138
 Oroszlán Z. 135
 Ostrogorsky G. 141

Pál I. 139
 Palla Á. 142
 Pallottino M. 135
 Papp L. 134, 142
 Parádi N. 142, 143
 Párducz M. 136, 141
 Pártos V. 133
 Patay P. 133, 134, 136
 Péczely B. 132, 133, 134
 Perényi I. 134
 Persius 138
 Pethő T. 134
 F. Petres É. 136
 Petróczi S. 134
 Piljavszkij V. I. 135
 Plutarkhosz 138
 Pólay E. 138
 Pražek V. 134

Radomsky A. 138
 Rados J. 134
 Rásonyi L. 141
 Razin J. A. 143
 Regöly-Mérei Gy. 134, 141
 Révhelyi E. 135
 B. Révész M. 135
 Ritoók Zs. 138
 Róna Tas A. 134
 Rózsa Gy. 142, 143
 Rumpf A. 138
 Rutkowski B. 138

Sági K. 134, 143
 Salamon Á. 135
 Sándor I. 132
 G. Sándor M. 133, 135, 139
 Saria B. 135, 139
 Sarkady J. 134, 138
 Scheiber S. 143
 Schellbach I. 141
 Schoppa H. 140
 Sedlmayer J. 133
 Shook E. E. 137
 Sinor D. 133
 Soproni S. 134, 139

Cs. Sós Á. 141
 Sprincz E. 139
 Suetonius 138
 Sugár I. 143
 Sümeghy V. 138
 Surányi B. 143

Szabadfalvi J. 143
 Szabó E. 134
 Szádeczky-Kardoss S. 138
 Székely Gy. 133, 139, 143
 Székely Z. 136, 139
 Szentlélek T. 132, 135, 139
 Szentmihályi I. 135
 Szentpétery I. 143
 Szerémi Gy. 143
 Szilágyi J. 132, 134, 139
 Szilágyi J. Gy. 135, 138
 Szőke B. 143
 Szövényi I. 133
 Sztarkova K. B. 138
 Szymanski W. 141

Tacitus 138
 Takács B. 135
 Takács T. 135
 Tasnádi Kubacska A. 136
 Temesváry F. 143
 B. Thomas E. 135, 139, 140
 Török Gy. 140
 Tóth J. 134
 Tóth T. 135, 141
 Trencsényi-Waldapfel I. 138
 Trendall A. D. 138
 Trofimova T. A. 137
 Trogmayer O. 137
 Tuczynski M. 143

Uzsoki A. 134

Váczy P. 141
 B. Vágó E. 137, 140
 Vakarelski H. 134
 Valjavec F. 134
 Vallois H. V. 141
 Várady L. 138
 Varga E. 135, 138
 Vargyas L. 140, 141
 Várhelyi T. 135
 F. Vattai E. 143
 Vértes L. 137
 Vidman L. 140
 Vlček E. 137
 Vörös K. 133

Wagner N. 133
 Wallner E. 134
 Welskopf E. Ch. 138
 Wessetzky V. 135
 Willemssen F. 138
 Winkelmann F. 138

Zadneprovskij J. 140
 Zádor A. 135
 Zajaczkowski A. 141
 Zakariás G. S. 134
 Zamotorin J. M. 137
 Zolnay L. 143
 Züchner W. 138
 Zsiray L. 143

Németh Endre

IRODALOM

<i>Németh Endre</i> : Banner J.—Jakabffy I., A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959	115
<i>Banner János—Bóna István</i> : Pravěk Československa	116
<i>Mozsolics Amália</i> : H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
<i>Noráki Gyula</i> : Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
<i>Ferenczy László</i> : L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
<i>Erdélyi Gizella</i> : W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
<i>Oroszlán Zoltán</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
<i>Szilágyi János</i> : Fr. Kretschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
<i>Fitz Jenő</i> : W. Schleiermacher, Der römische Limes in Deutschland	126
<i>Alföldy Géza</i> : K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce	126
<i>Bóna István</i> : B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland	128
<i>Németh Endre</i> : Magyar Régészeti Irodalom 1961	131

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Д. Газдапуштаи</i> : О некоторых вопросах исследования древней истории Венгрии	3
<i>Ф. Кёсеге</i> : Данные к вопросу происхождения охровых могил в Венгрии	15
<i>Ф. Фюлеп</i> : Новейшие исследования могильника поздне римской эпохи в г. Печ	23
<i>И. Холл—Дь. Новаки—К. С. Поци</i> : Остатки городской стены под домом Фабрициусов в г. Шопроне	47
<i>Ш. Шейбер</i> : Параллели и источник изображений Самсона, вырывающего дерево	68

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Патаи</i> : Вновь открытые скифские могилы у с. Матраселе	72
<i>Г. Банди</i> : Клад раннего железного века в Эбергёце	77
<i>Дь. Месарош</i> : Черепичная могила поздне римского времени в Сексард—Сёлёхеде	84

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Ё. Корек</i> : Мартон Рошка	89
<i>Л. В.</i> : Генри Брейль	89
<i>Эдит Б. Томас</i> : Х. Шефер—Й. Моро—М. Фриденталь	90
<i>И. Лендель</i> : Отчет о Первом Всесоюзном Совещании научных работников в Москве	90
<i>В. Вешшитуки</i> : Отчет о Гёттингенской Конференции ориенталистов и юбилее Музея Пелизаеуса в Хильдесхайме	91
<i>П. Липтак</i> : Замечания к вопросу о венгерских «монголоидах бронзового века»	93
<i>И. Эрдейи</i> : Отчет о работе монголо-венгерской экспедиции 1961 года	93
<i>М. Габори</i> : Отчет о моей поездке в Монголию в 1961 году	101
<i>М. Ф. Фюзеш</i> : К вопросу консервации растительных остатков, полученных во время раскопок	108
<i>В. Такач</i> : Консервация археологических древесных материалов	109
<i>З. Орослан</i> : Еще раз о новой сегедской археологической выставке	113
<i>Э. Б. Томас</i> : Зарубежные археологические вести	113

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Э. Немет</i> : Banner-Jakabffy. A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959	115
<i>Я. Баннер—И. Бона</i> : Pravěk Československa	116
<i>А. Можолитч</i> : H. Müller-Karpe, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
<i>Д. Новаки</i> : Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
<i>Л. Ференци</i> : L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
<i>Г. Эрдейи</i> : W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
<i>З. Орослан</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
<i>Я. Силади</i> : F. Kretschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
<i>Ё. Фитц</i> : W. Schleiermacher, Die römische Limes in Deutschland	126
<i>Г. Алфёльди</i> : K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce	126
<i>И. Бона</i> : B. Schmid, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland	128
<i>Э. Немет</i> : Венгерская археологическая литература за 1961 год	131

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Gy. Gazdapusztai</i> : Sur quelques problèmes de la recherche de la préhistoire hongroise	3
<i>F. Kőszegi</i> : Contribution à la question de l'origine des tombes à ocre en Hongrie	15
<i>F. Fülepi</i> : Nouvelles recherches dans le cimetière de la basse époque romaine, de Pécs	23
<i>I. Holl, Gy. Nováki, K. Sz. Póczy</i> : Restes du mur d'enceinte sous la maison Fabricius de Sopron	47
<i>S. Scheiber</i> : Les analogies et la source de «Samson déracinant un arbre»	68

NOTES ET INFORMATIONS

<i>P. Patay</i> : Nouvelles tombes scythes près de Mátraszele	72
<i>G. Bándi</i> : Le trésor datant du premier âge du Fer, trouvé à Ebergőc	77
<i>Gy. Mészáros</i> : Une tombe de brique de la basse époque romaine à Szekszárd-Szőlőhegy	84

CHRONIQUE

<i>I. Korek</i> : Márton Roska	89
<i>L. V.</i> : Henri Breuil	89
<i>E. B. Thomas</i> : H. Schaefer—J. Moreau—M. Friedenthal	90
<i>I. Lengyel</i> : Compte rendu sur la première séance à Moscou des chercheurs scientifiques	90
<i>V. Wessetzky</i> : Compte rendu sur la séance de 1961 des Orientalistes à Göttingen, et sur la fête anniversaire du Muzeum Pelizaeus de Hildesheim	91
<i>P. Lipták</i> : Réflexions sur le problème des «mongoloïdes de l'âge du Bronze» de Hongrie	93
<i>I. Erdélyi</i> : Rapport sur les travaux effectués en 1961 par l'expédition mongolo—hongroise	93
<i>M. Gábori</i> : Compte rendu de mon voyage en Mongolie en 1961	101
<i>F. M. Füzes</i> : Sur le problème de la conservation des vestiges de plantes livrés par les fouilles	108
<i>V. Takács</i> : La conservation des matières de bois archéologiques	109
<i>Z. Oroszlán</i> : Encore un mot sur la nouvelle exposition archéologique de Szeged	113
<i>E. B. Thomas</i> : Nouvelles archéologiques de l'étranger	113

LIVRES

<i>E. Németh</i> : Banner—Jakabffy, A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959 (La bibliographie archéologique du bassin du Danube moyen)	115
<i>J. Banner, J. Bóna</i> : Pravěk Československa	116
<i>A. Mozsolics</i> : H. Müller-Karpe, die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern	118
<i>Gy. Nováki</i> : Handbuch vor- und frühgeschichtlicher Wall- und Wehranlagen	119
<i>L. Ferenczy</i> : L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien	121
<i>G. Erdélyi</i> : W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs	122
<i>Z. Oroszlán</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	124
<i>J. Szilágyi</i> : F. Kretzschmer, Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf dem Magdalensberg	125
<i>J. Fitz</i> : W. Schleiermacher, Der römische Limes in Deutschland	126
<i>G. Alföldy</i> : K. Majewski, Importy rzymskie w Polsce	126
<i>I. Bóna</i> : B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland	128
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1961	131

1962 NOV 19.

419

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

VOL. 89.

1962. 2. SZÁM

89. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

89. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: Posta Központi Hírlap Iroda:
Budapest V., József nádor tér 1. Távb.: 180–850. Csekkszámla: 61 257

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda
V., József Attila u. 3. szám alatti újságboltjában

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Alföldy Géza</i> : A szkordiskuszok szállásterülete	147
<i>Kubinyi András</i> : A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán	160

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csalog Zsolt</i> : A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánzó ornamentikája	172
<i>P. Buocz Terézia</i> : Adatok Savaria topográfiájához	181
<i>Balla Lajos</i> : Római szarkofág Debrecenben	188
<i>Sz. Póczy Klára—Sz. Ozegldy Ilona</i> : Későrómai őrtorony Neszmély határában	192
<i>Mészáros Gyula</i> : A szakcsi X. századi temetőmaradvány	201
<i>Méri István</i> : Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban	211
<i>Kozák Károly</i> : A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története	220

SZEMLE

<i>László Gyula</i> : Szőke Béla	238
<i>Banner János</i> : Pósta Béla emlékezete	239
<i>Bóna István—Kalicz Nándor—Oroszlán Zoltán</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása	241
<i>Bohn Péter</i> : Római kori téglák vizsgálata	250
<i>Hajnal Lászlóné</i> : Textilvizsgálatok mint idő- és helymeghatározó eszközök a régészeti gyakorlatban	253
<i>Radocsay Dénes</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1960–1961. évi működéséről	255
<i>B. L.</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1961. évben	256
<i>B. Thomas Edit</i> : Külföldi régészeti hírek	256
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1961</i>	257

A SZKORDISZKUSZOK SZÁLLÁSTERÜLETE

Az Illyricum területén megtelepedett kelta törzsek között az egyik legjelentősebb a szkordiszkuszké volt. Az antik hagyomány szerint az i. e. III. században telepedtek le a Száva torkolatvidékén, mint a Delphi alól visszatérő kelták egy csoportja (Just. 32,3 *ex his manus quaedam in confluente Danubii et Savi consedit, Scordiscosque se appellari voluit*).¹ A III. századtól kezdve a Száva torkolatvidékén mindenesetre igen hosszú ideig kimutathatók; a szkordiszkusz civitast a császárkorból is ismerjük. A törzs szállásterülete azonban, noha a Száva torkolatvidékét mindig magába foglalta, a szkordiszkuszkok hosszú történeti szereplése idején nem volt állandó jellegű. A kutatásban általános vélemény szerint az i. e. II. században megszállva tartották az Észak-Balkán középső részét, s hatalmukat Makedónia-Thrákia felé is kiterjesztették, az i. e. II—I. század fordulóján azonban a rómaiaktól elszorítottak, vereségek következtében erősen megfogyatkoztak, és a Szerémségbe szorultak vissza.² Megfogyatkozásukat Strabo világosan említi: a korábban hatalmas törzs szerinte a szomszédokkal, majd a rómaiakkal vívott háborúk következtében erősen mecsappant és elveszítette jelentőségét, amint hasonló sorsra jutottak más illyricumi törzsek is, így a Boioi, az Autariatai, Ardiaioi, Dardanoi és a Triballoi (Strab. 7, 5, 3). A római császárkorban a szkordiszkusz civitas valóban csak a Szerémségre, sőt annak is pusztán keleti szögletére korlátozódott.³ A fő források közül ugyan Pliniusnál még nem a római kori civitásról történik említés, hanem a korábban független törzsről, és az itt adott lokalizáció is eléggé tág értelmű (n. h. III, 148, ld. alább). Ptolemaios viszont a civitasok között és kimondottan Pannónia inferior délkeleti szögletében helyezi el őket: κατέχουσι δὲ ταύτην τὴν ἐπαρχίαν... ἐν δὲ τοῖς ἀνατολικοῖς... μεσημβρινώτεροι δὲ Σκορδίσκοι (Ptol. II, 15, 2). A Szerémség keleti részéből, Slankamenből származik a nemrégiben előkerült római kori sírfelirat is, amely

a szkordiszkusz civitas princepsét és praefectusát említi.⁴

Kérdés azonban, hogy a szkordiszkusz szállásterület összeszorulásáról alkotott képünk ténylegesen megfelel-e a valóságnak? Mint látni fogjuk, az i. e. I. századból és a császárkorból elég sok adat szól amellett, hogy a szkordiszkuszkok továbbra is meglehetősen nagy területeket népesítettek be a Szerémség keleti szektorán kívül is. A továbbiakban arra törekszünk, hogy áttekintve a különböző korszakokra vonatkozó adatokat, ezeken keresztül nyomon kövessük a szkordiszkusz szállásterület alakulását legalábbis az i. e. II. század közepétől a császárkorig. Császárkori szállásterületük kérdésével kapcsolatban ki kell térnünk közigazgatásuk és az illyricumi provincia-határok problémájára is. A szkordiszkuszkok története az írott és a tárgyi források alapján az i. e. II. század közepe tájától kezdve válik megfoghatóvá, amikor megkezdődött a törzs döntő befolyásának kialakulása a Közép-Balkán térségében. Ettől fogva történetük többé-kevésbé három nagyobb periódusra tagolható: 1. Körülbelül i. e. 156 és 88 között a törzsről igen sokat hallunk, főként az i. e. 110 körüli időkben. Hatalma ebben a korszakban, főleg a II. század végén érte el legnagyobb kiterjedését. 2. Az i. e. 88-ban elszorított nagy vereség után a szkordiszkuszkok hatalma megtört, de rablóhadjárataikat továbbra sem szüntették be, míg végül i. e. 15-ben római fennhatóság alá kerültek. 3. I. e. 15-től a törzs római uralom alatt állt; a pannóniai szkordiszkusz civitast még Augustus alatt megszervezték. A szkordiszkusz szállásterület kiterjedésének változásai nagyjából egybeesnek ezekkel a korszakokkal.

1.

A szkordiszkuszkokra vonatkozólag egyik legfontosabb forrásunk Strabo, aki Illyricum leírását (I. főleg 7,5, 1 skk.) részint korábbi görög szerzők

¹ Vö. még Athenaios 6,25 p. 234: ... Βαθάναντος δὲ τῆς ἡγεμονίας αὐτοῦ διώκειν ἐπὶ τοὺς περὶ τὸν Ἰστρον τόπους...

² A törzs történetére l. főleg Fluss, M., PW II A (1923) 831—; Mócsy, A., Pannonia. PW Suppl. (1962) Abschn. III, 1 stb.; a lokalizációra l. Papazoglu, F., Исторический Часопис 7 (1957) 313—.

³ Mócsy, A., Historia 6 (1957) 488—; Ua., Die Bevölkerung von Pannonien (Bp. 1959) 78.

⁴ Mócsy, A., Historia i. h.; Ua., Bevölkerung... 262, 228/2. sz. A civitashoz vö. még CIL III 3400 (Nagyterény, szkordiszkusz lovaskatona felirata az i. sz. I. sz. végéről.)

(pl. Theopompos, Polybios, Poseidonios), illetve Augustus-kori értesülések alapján adja elő.⁵ A szkordiszkuszokról szóló adatai különböző korszakokból származnak, s tulajdonképpen felölelik a törzs történetét az i. e. III. századi háborúktól Augustus időszaikáig.⁶ A törzs szállásterületét Strabo legrészletesebben az i. e. II. századra érvényes formában határozza meg (7, 5, 12): a Skordiskoi „a Duna mellett laktak, és két részre oszlottak, a nagy és kis Skordiskoi-ra. Az előbbieket két folyó között (laktak), amelyek a Dunába ömlenek, a Segestiké mellett folyó Noaros és a Margos között (egyesek ezt Bargos-nak mondják), az utóbbiak (kis szkordiszkusok) pedig ezen túl, a Triballoi és Mysoi szomszédságában. A Skordiskoi szigeteket is laktak, és annyira népeseek voltak, hogy kiterjeszkedtek az illír, paión és thrák hegyekig. Tehát a Duna számos szigetét is lakták, városaik Kapedunon és Heorta voltak. A Skordiskoi területe után a Duna mellett a Triballoi és Mysoi területe következik.”⁷ Ugyanezen a helyen Strabo több népet említ, amelyek Észak-Makedóniában, illetve a későbbi Moesia superior déli felében, valamint Nyugat-Thrákiában éltek, s amelyeket a Skordiskoi erősen megtizedeltek.

A Duna feltüntetett mellékfolyói közül a Margos a Moravával azonos, a Noaros viszont nem azonosítható teljes biztonsággal. A folyó neve Strabónál még egyszer visszatér (7, 5, 2), az illyricumi vízrendszer leírásában. A Száva szerinte a Drávába ömlik, ez pedig Segestikénél a Noarosba. A Noaros, miután felveszi az Albion hegységéből (Kis- és Nagy-Kapela, Velebíték) eredő s a iapodok területén keresztülfolyó Kolapist (Kulpa), a Dunába torkollik, mégpedig a szkordiszkusok területén. Mivel a vízrendszer leírása nem egy téves adatot tartalmaz, a Noaros azonosítása kétes. Legtöbbször arra gondolnak, hogy a Száva alsó folyásáról lehet szó.⁸ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy Strabo a Noarost Illyricum egyik legjelentősebb folyójának tartotta, ennél fogva ez a Száva kis mellékfolyóival (így a Siscia-környéki kis folyókkal vagy a Kolubarával) nemigen lehet azonos. Nézetünk szerint leginkább a Drina jöhet számításba, s így az is megmagyarázható lenne,

miért ömlik a Száva a Noarosba (a Dráva közbeiktatása természetesen téves): a Száva alsó folyását Strabo a Drina torkolatától a Drina folytatásának foghatta fel. Ennek a felfogásnak ugyan ellentmondhat az a körülmény, hogy a Noaros Strabo szerint Segestikénél, azaz Siscia közelében folyik, ez az adata azonban nyugodtan tévesnek fogható fel. A Siscia-környéki folyókkal ugyanis Strabo egyáltalán nem volt tisztában, mivel itt említi a Drávát, viszont máshová teszi a Kolapist, amely Siscianál ömlik a Szávába.

Sok nehézséget okoznak a Duna szigetei is, amelyek Strabo szerint a szkordiszkusok területéhez tartoztak, s amelyeket Appianos is hasonló értelmezésben említ (App. III. 3 és 5, 1. alább). A Szerémségi és a Belgrád-orsovai Duna-szakasz kisebb-nagyobb szigeteit az antik szerzők aligha ismerhették, és ezek, mint már Zippel rámutatott, aligha lehettek nevezeteseek mint a törzs kiterjedt szállásterületének részei. Zippel e szigetek kapcsán egyenesen a Szerémségre gondol.⁹ Ezt a területet az ókori földrajztudósok valóban könnyen szigetnek tarthatták, mivel nyugatról is víz határolta, mégpedig az ókorban jelentősnek tartott Bacunius (Bosut) folyó s a Hiulca palus. Véleményünk szerint azonban itt mégsem a Szerémségről van szó. Strabo és Appianos ugyanis egyformán több szigetről beszélnek, s amellett Appianos ezeket a szigeteket határozottan elkülöníti Pannónia területétől: miután a szkordiszkusokat a rómaiak legyőzték, a törzs maradványai a Duna szigeteire húzódtak, egy részük azonban később innét Pannónia határszögletébe (azaz a Szerémségbe) települt (App. III. 3). Éppen ezért úgy gondoljuk, hogy ezek a „szigetek” tulajdonképpen a Duna többé kevésbé vizenyős, az ókorban valóban szigetszerű bal partját jelentik Titel és Belgrád között, valamint a Temes és Karas torkolata között. A szigetekkel kapcsolatban említett szkordiszkus települések, Heorta és Kapedunon nem azonosíthatók.¹⁰

A szkordiszkusok szállásterülete így a következő területre terjedt ki Strabo felfogása értelmében: magába foglalta a Drina és a Morava alsó folyása közötti nyugat-szerbiai területeket, továbbá

⁵ A három megnevezett görög szerzőt Strabo az illyricumi fejezetben név szerint említi. Az Augustus-kori adatokra l. főleg 7, 5, 3 (a Daesitias Bato említése), továbbá 7, 5, 4—5 (i. e. 35—33-ban elfoglalt iapod és dalmata települések) stb.

⁶ Az Autariatai-al vívott háborúk (7, 5, 6; 7, 5, 11) még az i. e. III. században folytak le, sőt visszanyúlhatnak a IV. század végére, vö. Zippel, G., Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus (Leipzig 1877) 31—.

⁷ Ὁ κρησαν δ' οὗτοι παρὰ τὸν Ἰστρον, διηρημένοι δίχα, οἱ μὲν μεγάλοι Σκορδίσκοι καλούμενοι, οἱ δὲ μικροί, οἱ μὲν μεταξὺ δυεῖν ποταμῶν (οἰκεῖν) ἐμβαλλόντων εἰς τὸν Ἰστρον, τοῦ τε Νοάρον τοῦ παρὰ τὴν Σεγεστικὴν ὄρεος καὶ τοῦ Μάργου (τινὲς δὲ Βάργου φασίν). οἱ δὲ μικροὶ τοῦτον πέραν, συνάπτοντες Τριβαλλοῖς καὶ Μυσοῖς. εἶχον δὲ καὶ τῶν νήσων τινὰς οἱ Σκορδίσκοι ἐπὶ τοσοῦτον δ' ἠῤῥῆσθησαν, ὥστε καὶ μέγα τὸν Ἰλλυρικῶν καὶ τῶν Παιονικῶν καὶ Θρακίων προ-ἤλθον ὁρῶν κατέσχον οὖν καὶ τὰς νήσους ἐν τῷ Ἰστροῦ τὰς πλείους, ἦσαν δὲ καὶ πόλεις αὐτοῖς Ἑόρτα καὶ Καπέδουνον.

μετὰ δὲ τὴν τῶν Σκορδίσκων χώραν παρὰ μὲν τὸν Ἰστρον ἢ τὸν Τριβαλλῶν καὶ Μυσῶν ἐστίν, κτλ.

⁸ A különböző véleményeket l. Zippel, G., i. m. 115—; Kahrstedt, U., Nachr. Ges. Wiss. Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 1927, 1—; Polaschek, E., PW XVII (1936) 783—; Aly, W., Strabon von Amaseia. (Bonn 1957) 296.; Mócsy, A., PW i. h. II. 2.

⁹ Zippel, G., i. m. 177—.

¹⁰ Kapedunont többen a Nyugati Morava völgyében, Titovo-Užice környékén keresik az itt előkerült *L(ibero) p(atr) Cap(...)* felirat (CIL III 8354) alapján. Noha ezen a területen kétségtávan kimutathatók szkordiszkusok a császárkorban is (l. alább), az azonosítás, ill. a, *Cap(edunensi)* feloldás túl önkényes, l. Papazoglu, F. Živa Antika 7 (1957) 119—, a korábbi vélemények idézésével. Megjegyzendő, hogy nem messze innét, Domavia környékén egy *I. O. M. Cap.* felirat került elő (Spom. 95, 145/13), itt mindenesetre *Cap(itolino)* feloldás jön számításba.

minden bizonnyal a Szerémséget is, amelyet Strabo vízrajzi tévedései folytán természetesen nem tudott körülhatárolni, azután a Moravától keletre Északkelet-Szerbiát legalább a Timacus (Timok) folyóig (a Mysoi = Moesi ennek környékén, a Triballoi pedig ettől keletre kereshetők), végül a Belgrád környéki Duna-szakasz bal partját is. A törzs hatalma alatt álló terület azonban dél felé tovább is kiterjedt, egészen Észak-Makedóniáig. A Morava felső folyása környékén-élő törzsek leigázásán kívül erre utal a szkordiszkusz terület „hegyrajzi” körülhatárolása is. A szkordiszkusok kiterjedése az „illir, paion és thrák hegyekig” annyit jelent, hogy a törzs hatalma alatt tartotta a nyugat-szerbiai hegyvidéket, az észak-makedóniai hegyeket (Orbelus mons stb.) és a thrákiai Haemus mons nyugati ága által bezárt területeket. X

A szkordiszkusoknak ez a nagy kiterjedése, valamint a törzs külön kiemelt nagy népessége határozottan arra a korszakra vonatkoztatható, amelyben a szkordiszkusok hatalma tetőpontját érte el, azaz i. e. a II. század második felére és az I. század elejére. A szomszéd törzsekkel, főleg az Autariatai-al vívott III. századi háborúik során (vö. főleg Strab. 7, 5, 6 és 11) a szkordiszkusok már kiterjesztették befolyásukat a Morava felső folyása irányában, és legkésőbb a II. század első felében már az Észak-Balkán egyik legjelentősebb törzsének számítottak. I. e. 179-ben V. Philippos makedón király bastarna szövetségesei a szkordiszkusok területén át készültek az Adria, illetve Itália felé nyomulni, vagyis a Philippos-féle nagyszabású haditerv a Száva völgyében végrehajtandó előretörésben erre a törzsre akart támaszkodni.¹¹ A Száva torkolatvidéke így teljesen fennhatóságuk alatt állt. I. e. 156-ban a szkordiszkusok már a rómaiakkal kerültek összeütközésbe. Hogy ez a háború valóban Segestika környékén játszódott volna le, nem tartjuk valószínűnek; inkább arról lehet szó, hogy a 168/167-ben római fennhatóság alá került nyugat-makedóniai vagy délkeleti-illyricumi területekre törtek be, föltehetőleg a dalmaták támogatására.¹² A következő időszakban a szkordiszkusz hadjáratok mindenestre Makedónia felé irányultak. Mivel dardán háborúkról az i. e. II—I. század fordulójáig nem hallunk, Dardánia, azaz a későbbi Moesia superior déli része ekkor már szkordiszkusz fennhatóság alatt állhatott. A II. század utolsó harmadában

főleg Nyugat-Thrákián keresztül nyomultak előre dél felé, a Hebros és a Strymon völgyében, ide pedig főleg Dardánia keleti részén keresztül. A források ezért kötik őket Thrákiához, és ezért nevezik őket olykor kimondottan thrákoknak.¹³ I. e. 135-ben M. Cosconius praetor Thrákiában hadakozott ellenük.¹⁴ Legnagyobb hadjárataikra a kimber vándorlás után került sor, amely ezt a törzset is megmozgatta.¹⁵ 117-ben betörték Makedóniába,¹⁶ majd 114-ben ismét elárastották a tartományt, és megsemmisítették M. Porcius Cato hadseregét.¹⁷ 113-ban M. Didius praetor Makedónia-Thrákia térségében megállította őket,¹⁸ 112-ben pedig M. Livius Drusus Thrákiában aratott felettük győzelmet, és úgy látszik, hogy itt egészen a Dunaig hátrálni kényszerültek.¹⁹ Még súlyosabb csapást mért rájuk 109-ben M. Minucius Rufus consul, aki egy újabb makedóniai betörésüket visszavetve a Hebros folyónál verte meg hadseregüket.²⁰ Ez a vereség eléggé meggyengíthette a szkordiszkusokat. A következő két évtizedben ugyanis Róma elsősorban a szkordiszkusok déli szomszédai ellen volt kénytelen háborúkat viselni, többek között i. e. 97-ben a dardánok ellen (Iul. Obs. c. 48). Úgy látszik tehát, hogy ezek Minucius Rufus győzelme után újra önállósították magukat a szkordiszkusz fennhatóság levetésével. Az észak-balkáni szkordiszkusz hegemonia sorsát végérvényesen azonban csak Scipio Asiagenus hadjárata pecsételte meg i. e. 88-ban.²¹ Appianos szerint Scipio kiirtotta a törzs legnagyobb részét, és a megmaradt szkordiszkusok szerint ekkor menekültek „a Duna szigeteire” (III. 5, vö. 3). Strabo adata, amely a szkordiszkusok megsemmisítésére vonatkozik (7, 5, 6), ugyanerre az eseményre vonatkoztatható, s ide kötnénk egy másik adatát is, amely szerint a rómaiak legyőzték a hosszú ideje hatalmas Skordiskoi-t (7, 5, 11).

A szkordiszkusok Strabónál meghatározott szállásterülete így időben körülbelül Scipio Asiagenus hadjáratáig lehet érvényes; déli hódításait természetesen már 109-ben elveszítették. Kérdés, hogy a fentebb körülhatárolt terület kiterjedését mennyiben támasztják elő tárgyi emlékek. A régészeti forrásanyag ezen a téren nem aknázható ki teljes értékkel, mivel a szkordiszkusokhoz köthető La Tène-kori leletanyagot inkább csak a Szerémség területén dolgozták fel.²² Tárgyunk szempontjából azonban eléggé jól kiaknázhatók az

¹¹ Liv. 40, 57, vö. Mócsy, A., PW i. h. III, 1, a.

¹² Iul. Obs. c. 16: *Dalmatae Scordisci superati*. A dalmaták legyőzése C. Marcus consul, illetve a következő évben P. Cornelius Scipio Nasica nevéhez fűződik, aki elfoglalta Delminiumot (Županjac), vö. Zippel, G., i. m. 130—. Ugyanekkor történt Siscia első római ostroma is, l. Zippel, G., i. m. 133—; Mócsy, A., PW i. h. III, 1, a, a szkordiszkusokkal azonban inkább a dalmaták elleni felvonulás során kerülhetett sor összeütközésre, vö. Florus I, 39, 1—.

¹³ Florus I, 39, 3, Sex. Rufus 9, 2. Vö. Amm. Marc. 27, 4, 4: *et partium earum (= Thraciarum) habitavere Scordisci, longe nunc ab iisdem provinciis disparati*.

¹⁴ Liv. ep. 56, vö. Zippel, G., i. m. 139.

¹⁵ A következőkre l. Zippel, G., i. m. 140—, Appianos

(III. 4) problematikus utalásainak elemzésével.

¹⁶ Uo. 142—.

¹⁷ Liv. ep. 63, Florus I, 39, 3—, Eutrop. 4, 24.

¹⁸ Florus i. h., Rufus 9, 2.

¹⁹ Liv. ep. 63, Florus i. h., Rufus i. h.

²⁰ Florus i. h., Eutrop. 4, 27, 5, vö. Frontin. strateg. 2, 4, 3, Vell. II, 8, 3 stb.

²¹ Vö. App. III. 5, Zippel, G., i. m. 175—; Fluss, M., i. h. 835.; Mócsy, A., PW i. h. III, 1, c.

²² L. főleg Hunyady, I., Kelták a Kárpátmedencében. Diss Pann II. 18 (Bp. 1944); Miroslavljević, V., Sveučilište u Zagrebu filozofski fakultet, Zbornik Radova 1 (1951) 101—; Vinski-Gasparini, K., Arheološki Radovi i Rasprave 1 (1959) 28—.

illyricumi kelta pénzverés emlékei, amelyeket a kitűnő osztrák numizmatikus, K. Pink nagyszabású monográfiában állított össze.²³

Az illyricumi kelta pénzverés kezdetének időpontja még ma sem határozható meg pontosan. A mintaképül szolgáló II. Philippos-féle tetradrachmák első helyi utánzatainak megjelenésére legkorábban mindenestre csak az i. e. II. század második felében kerülhetett sor, és a „közvetlen utánzatokat” (unmittelbare Nachahmungen) körülbelül a II. század végén kezdték felváltani a „szabad alkotások” (freie Schöpfungen).²⁴ A keleti kelta pénzverés megteremtésében a szkordiszkuszok kétségtelenül döntő szerepet játszottak, már csak azért is, mert a makedón pénzminták első sorban a szkordiszkuszok makedóniai hadjárataival kapcsolatban kerülhettek nagyobb számban az Észak-Balkánra és a Kárpát-medencébe.²⁵ Az illyricumi kelta éremveretek közül a „szabad alkotások”, azaz a Philippos-féle tetradrachmák többekévesb módosított utánzatai térben és időben több csoportra oszlanak, s ezek közül többet a szkordiszkuszokhoz köthetünk. Ha nem is fogadható el teljesen Pink megállapítása az illyricumi kelta pénzverés hat időbeli rétegéről,²⁶ annyi bizonyos, hogy a délillyricumi veretcsoporthoz, amelyek tárgyunk tekintetében számításba jönnek, két időbeli réteget alkottak. Az elsőbe tartozik a „bánáti”, a „Bartkranzavers”, a Dickschrötlinge” és a „Kopf von vorn”, továbbá valószínűleg a „dél-szerbiai” csoport, a másodikba pedig a „szerémségi” csoport.²⁷ Bennünket itt egyelőre az első időbeli rétegbe tartozó veretcsoporthoz érdekelnek.

A „bánáti” csoport darabjai a Bánság keleti részén, illetve ennek északi és keleti határterületein terjedtek el, és kétségtelenül a dákokhoz köthetők.²⁸ Megjelenésüket Pink a II. század végére, Alföldi A. az i. e. 100 körüli évekre teszi.²⁹ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a bánáti veretek feltűnően zárt elterjedése abban a korszakban érthető, amikor a dákok hatalma még nem terjedt ki az Észak-Balkánra és a Kárpát-medencére, vagyis érmeiket a dák nagyhatalom kibontakozása elé, ténylegesen a II—I. század fordulójára tájára kell tennünk. Viszont azok a gyengébb minőségű bánáti veretek, amelyek későbbi eredetűek, és a korábbiaknál szélesebb körben forogtak, többek között a szkordiszkuszok területén is,³⁰ az i. e. I. század közepére, Boirebista dák államának fénykorára tehetők.

A „bánáti” csoporttal körülbelül éppen egyidejű a „Bartkranzavers” veretcsoporthoz, amelynek darabjai elsősorban a Szerémségben és közvetlen környékén forogtak, de eljutottak máshová is, így Ausztriába, Csehországba, Észak-Magyarországra és természetesen Szerbiába.³¹ Párhuzamos ezzel az éremcsoporthoz két másik is. A „Dickschrötlinge” csoport elterjedésének központja Északkelet-Szerbia volt, továbbá Dardánia, főleg a Rigómező (Kosovo), de az idetartozó pénzek szinte mindenhol eljutottak Illyricum területén, ahol a kelta pénzgazdálkodás meghonosodott.³² A „Kopf von vorn” csoportot ettől csak az előlapok ábrázolása választja el; a hátlapok ábrázolásai, a súly stb. megegyeznek és az elterjedési terület is azonos.³³ Úgy látszik, hogy ezekkel a veretcsoporthoz körülbelül egyidejű vagy legalábbis alig fiatalabb a „dél-szerbiai” csoport is, amelynek darabjai Dél-Szerbiában, főleg a Rigómezőn, továbbá Albániában és Bulgáriában terjedtek el.³⁴ A „Bartkranzavers” csoportról már Pink felismerte, hogy elterjedési centrumuk alapján a szkordiszkuszokkal hozható kapcsolatba,³⁵ s a „Dickschrötlinge” csoporttal kapcsolatban is megemlíti, hogy ennek elterjedési központjában a Strabónál említett *mikroi Skordiskoí* laktak.³⁶ A „Kopf von vorn” csoportot a magunk részéről elterjedése és a „Dickschrötlinge” darabokhoz fűződő kapcsolatai miatt szintén a „kis” szkordiszkuszokkal hoznánk összefüggésbe, a „Bartkranzavers” csoportot pedig világosan a *megaloí Skordiskoí* törzscsoportjához köthetjük. A területi megoszlással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az írott források alapján körülhatárolható törzsi szállásterületet a veretek csak egy jelentősebb területen nem fedik: a Szávától délre és a Moravától nyugatra (így a Drina alsó folyása mentén és ettől keletre) „Bartkranzavers” érmeiket, sőt egyáltalán kelta pénzeket Pink anyaggyűjtése nem tüntet fel. Ez a körülmény azonban elsősorban az említett terület hiányos átkutatottságából származhatik, annál is inkább, mivel egyébként éppen a pénzveréssel kapcsolatban is igazolható itt a szkordiszkuszok jelenléte. Mint Pink rámutatott, a szkordiszkuszok a pénzveréshez szükséges ezüstöt csak a kosmaji, rudniki és Domavia-környéki ezüstlelőhelyekről szerezhették (Belgrádtól délre, illetve a Drina alsó szakaszának balpartján).³⁷ A „dél-szerbiai” csoportot a magunk részéről leginkább a dardánokkal hoznánk kapcsolatba, akik i. e. 109 után felsza-

²³ Pink, K., Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann II. 15 (Bp. 1939).

²⁴ Pink, K., i. m. 121—.

²⁵ Pink, K., i. m. 34, 127—.

²⁶ Uo. 122—.

²⁷ Uo. 122 a „Bartkranzavers”, a „bánáti” és a „Dickschrötlinge” csoport egyidejűségéről. A „dél-szerbiai” csoportra l. a 34. jegyzetet.

²⁸ Uo. 41.

²⁹ Pink, K., i. m. 124, Alföldi A., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 162.

³⁰ Vö. Pink, K., i. m. 47.

³¹ Uo. 52—, 58—.

³² Uo. 61—.

³³ Uo. 66—.

³⁴ Uo. 50— a csoport elterjedéséről. Az ide kötött későbbi és másutt (Románia—Erdély) elterjedt „Kreuzreiter” típust (uo. 51) a magunk részéről külön csoportnak tekintenénk. Korban a dél-szerbiai veretek súlyuknál és jó összetételükkel fogva (vö. Pink i. m. 50, ennek datáló értékéhez uo. 17 és 122) aligha lehetnek későbbiek az első veretcsoporthoz.

³⁵ Uo. 127.

³⁶ Uo. 129—.

³⁷ Uo. 127.; vö. Marić, R., Starinar 3 (1955) 40.

badultak a szkordiszkusz befolyás alól. A „szkordiszkusz” veretek datálásában szintén a II. század vége és az I. század eleje jön tekintetbe. A bánáti érmekkel fennálló időbeli egyezés erre enged következtetni. Amellett ezek a veretek elterjedési központjaikból nagy területre jutottak el, és korántsem alkottak olyan zárt területi egységeket, mint a bánáti veretek vagy a későbbi szkordiszkusz pénzek (l. alább). Ezért arra a korszakra datálhatók, amikor a szkordiszkusok hadjáratai és befolyása széles területre terjedtek ki, vagyis leginkább a Scipio-féle hadjárat, de mindenesetre az i. e. 70-es évek elé.

2.

A Scipio Asiagenus-féle hadjárat és a római hódítás közötti időből (i. e. 88–15) a szkordiszkusok szállásterületére nincsenek olyan részletes adataink, mint Strabo megjegyzései a korábbi időszakról. Mivel a római hódítás után a törzsről civitas formájában csak Pannóniában történik említés, fel szokták tételezni, hogy már Scipio hadjárata után is inkább csak a Szerémségben éltek szkordiszkusok. A források azonban ezt az elgondolást nem igazolják.

A szkordiszkusok szerepléséről i. e. 88 után is elég sokszor hallunk. Közvetlenül a nagy vereség után, 85 körül Sulla Makedóniában kényszerült harcolni a szkordiszkusokkal, majd 78–76-ban Appius Claudius ismét a makedóniai határokról űzte vissza őket.³⁸ Igaz ugyan, hogy 75/73-ban G. Scribonius Curio a dardánok leverése után akadálytalanul jutott a Dunáig, és elsőnek érte el a folyamot a római hadvezérek közül, ez azonban nem jelenti azt, hogy Dardánia és a Szerémség között már ne éltek volna szkordiszkusok. Curio útvonala Naissustól a Timacus (Timok) völgyében vezetett³⁹ és nem a Morava mentén, ahol feltétlenül összecsapott volna a szkordiszkusokkal. Így a hadjárat alapján arra lehet csupán gondolni, hogy a Timacus környékén már valóban nem vagy csak jelentéktelen számban éltek szkordiszkusok. A 60-as években Mithridatész Róma-ellenes terveiben a törzsnek ugyanolyan szerep jutott, mint egy évszázaddal korábban V. Philippos koncepciójában: a pontosi király velük szövetekezett, hogy Rómát a Száva völgyén át támadja hátba.⁴⁰ A Száva torkolatvidékén így a törzs még mindig elég komoly katonai hatalomnak számított. Jelenlétét tulajdonképpen csak az i. e. I. század közepén veszítette el. Mint Strabótól tudjuk, Boirebista

őket is alávetette, s a szkordiszkusok ezután a dákok segédsapataiként szerepeltek (Strab. 7, 3, 11, 7, 5, 2). A bánáti éremveretek fiatalabb darabjainak elterjedése a szkordiszkusz területen, mint mondtuk, ezzel az időszakkal hozható kapcsolatba. A törzs alárendelt szerepe csak Boirebista halála és országának felbomlása után szűnt meg, ezután újra függetlenítette magát. I. e. 16-ban a szkordiszkusok újra betörték Makedóniába, mégpedig a Nyugat-Thrákiában élő Dentheletae törzsével együtt (Dio 54, 20, 3). A következő évben azonban Tiberius hadjáratot vezetett ellenük, amelynek eredményeképpen a szkordiszkusok római uralom alá kerültek.⁴¹ I. e. 12-ben már Róma oldalán harcoltak régi ellenfeleik, a pannónok ellen (Dio 54, 31, 3).

Mindezek az adatok nem támasztják alá a Strabo- és Appianus-helyekre épített következtetést, amelynek értelmében a szkordiszkusok számban erősen megcsappanva a Szerémségbe és ennek közvetlen szomszédságába szorultak volna össze. A makedóniai betörések (i. e. 85, 78/76, 16) arra engednek következtetni, hogy a Szávától és a Dunától délre is szilárdan tartották magukat a dardánok területéig, legalábbis a Morava völgyében és ettől nyugatra. A dardánok mindenesetre teljesen függetlenítették magukat. Mithridatész terveit másfelől arra utalnak, hogy a szkordiszkusok katonai hatalma legalábbis a dákok felemelkedéséig még mindig számottevő volt. Hogy a Szerémségtől délre eső észak-nyugat-szerbiai területeket továbbra is benépesítették, arra vonatkozólag szeretnénk még néhány adatra utalni.

Strabo azt írja Boirebistáról, hogy átkelve a Dunán, kiterjesztette hatalmát Thrákiára és Illyriára majdnem Makedóniáig, és alávetette a thrákok és illírek között élő keltákat (7, 3, 11). Itt világosan a szkordiszkusokról van szó. Mivel a Szerémségtől keletre dákok éltek, a szkordiszkusokat a Szerémségtől délre is ki kell terjesztenünk: elhelyezésük az illírek és thrákok közé így indokolt. Hasonló megfontolásra késztet Strabo egy másik helye is, ahol azt mondja, hogy „a hegyvidék, amelyet a pannónok laktak . . . kelet felé a Skordiskoi-al határos” (7, 5, 10). A pannónok szállásterülete Strabo és kora felfogása értelmében dél felé erősen benyúlik Dalmácia provincia területére, majdnem a Dinári Alpok vonaláig.⁴² Így az említett hegyvidék Észak-Dalmácia hegyes területe, amely majdnem a Moraváig terjed (a Papuk-hegység Szlavóniában nem jön számításba, mivel ettől keletre is pannónok éltek, mégpedig a breu-

³⁸ Vö. App. Mithr. 55, Plut. Sulla 55, Eutrop. 5, 7, 1, ill. Eutrop 6, 2, 1. Oros. 5, 23, 17—; Patsch, C., Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/1. Akad. Wiss. Wien, Phil.-Hist. Kl. 1932, Nr. 214/1, 35 stb.

³⁹ Patsch, C., i. m. 35—.

⁴⁰ App. Mithr. 119, vö. Alföldi A., i. m. 140.

⁴¹ Vö. Premierstein, A., JÖAI 1 (1898) Bb. 158—; Patsch, C., i. m. 83—; Swoboda, E., Forschungen am obermoesischen Limes. (Wien—Leipzig 1939) 113.; Mócsy, A., PW i. h. Abschn. III, 2, c stb. A. Premierstein ezzel az ese-

ménnyel hozza kapcsolatba a szkordiszkusok kiszorulását a Száva déli partjáról (i. h. 147): „Bald nach ihrer Besiegung im J. 739/15 verschwanden die Skordisker fast ganz aus Moesien und zogen sich auf den äussersten Südosten Pannoniens zurück; ihr Gebiet wurde wohl von Bewohnern moesischen Stammes eingenommen.”

⁴² Strab. 7, 5, 3, vö. Alföldy G., Dalmácia provincia társadalma és lakossága a principátus korában. (Bp. 1962, kézirat.)

kusok). Így Strabo szerint a pannónok és a szkordiszkuszok a Szávától délre is, valahol a Drina alsó folyása környékén határosak voltak egymással. Mivel a pannón törzsek kiterjedésének leírásában Strabo elsősorban Augustus-kori értesülések alapján dolgozott,⁴³ adata nem régebbi helyzetet ábrázol, hanem saját korának viszonyait. Ennélfogva a római hódítás időpontjában a Szerémségtől délre, a Drina és a Morava között is szkordiszkuszok kereshetők.

Megfontolandó Plinius egy adata is ebben a vonatkozásban. A nagy polihisztor a szkordiszkuszokról egy ízben tesz említést: *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci* (n. h. III, 148). Mint Mócsy A. kimutatta, ez az adat a következőképpen értelmezhető: a Mons Claudius valahol Szlavóniában feküdt (leginkább a Papuk-hegységgel azonosítható,) nevét Tiberiusról kapta ennek i. e. 15–12 körüli hadjáratai alkalmával, és a két kelta törzs sajátos tájolása csak úgy érthető, hogy Plinius forrása, amelynek szerzője feltétlenül Tiberius köréhez tartozott, Makedónia felől és nem Itália felől szemlélte a helyzetet.⁴⁴ Megjegyzendő itt, hogy Plinius a forrás nyomán még nem a római fennhatóság alatt megszervezett pannóniai civitasokról beszél, hanem a még önálló kelta törzsekről: a tauriszkuszokat semmiesetre sem tekinthette pannóniai civitasnak. Ezt bizonyítja az a körülmény is hogy Plinius a két törzset a civitasok földrajzi, ill. ABC rendben összeállított listáin (n. h. III, 147–148) kívül nevezi meg. Mivel a tauriszkuszok i. e. 16-ban,⁴⁵ a szkordiszkuszok pedig egy évvel később kerültek római fennhatóság alá, korábban viszont Tiberius nem harcolt ezen a területen, Plinius forrása az i. e. 16–15 körüli állapotokat rögzítette. Mármint, ha a szkordiszkuszokat csak a Szerémségbe és ennek közvetlen környékére lokalizáljuk, akkor ezek Makedónia felől nézve sincsenek „*in fronte*”, annál kevésbé, mivel a Dráva–Száva közét az antik földrajzi világkép nyugat–keleti irányban sokkal hosszabbnak tartotta a valóságnál,⁴⁶ s így a Taurisci—Mons Claudius—Scordisci vonal messze északra haladt volna Makedóniától. Ha viszont a szkordiszkuszokat kiterjesztjük a Szávától délre, a Drina és a Morava alsó folyása közé is, akkor a Makedónia felől értelmezett „*in fronte*” azonnal realissá válik.

Alátámasztják ezeket a megállapításokat azok a szórványos adatok is, amelyek magáról az i. e. 15-ben lezajlott háborúról beszélnek. Velleius a következőképpen foglalja össze Tiberius illyricumi

katonai tevékenységét a 15–12 körüli évekre vonatkozólag: *Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias* (II, 39, 3). Mivel Pannónia fogalma Velleiusnál már nem Strabo értelmében, hanem a későbbi provinciális közigazgatási egység értelmében használatos,⁴⁷ a szkordiszkuszok említése arra utal, hogy ezek leverése legalábbis részben Pannónián kívül történt, azaz a Szávától délre. A háborúra még egy késői eredetű adatunk van: *Tiberius Vindelicos et eos qui Thraciarum confines erant Romanas provincias fecit* (Eusebius-Hieronymus Chron. 248, 24 skk.). Thrákia levett szomszédai a szkordiszkuszok.⁴⁸ Ha ezt a „szomszédságot” nem is kell a szó szoros értelmében vennünk, annyi mégis valószínű, hogy legalábbis egy szomszédos provincia, azaz Moesia területéről van szó.

Mindezek alapján kétségtelennek tekinthető, hogy a szkordiszkuszok a Szávától délre eső korábbi szállásterületüknek legalábbis egy részét Scipio Asiagenus hadjárata után is benépesítették. Kérdés azonban, hogyan egyeztethetők össze ezek a megállapítások azokkal az adatokkal, amelyek a törzs megszappanásáról és a „Duna szigeteire” való menekülésükről szólnak? Mint láttuk, a „Duna szigetein” tulajdonképpen a Belgrád és a Karas-torkolat között húzódó Dunabalspartot kell értenünk. Strabo adatának tanúsága szerint a szkordiszkuszok ezt a területet legalábbis kisebb mértékben már Scipio hadjárata előtt is megszállva tartották. Éppen ezért Appianos adata, amely szerint 88 után ide menekültek, úgy értelmezhető, hogy a szkordiszkuszok egy része a vereség után bizonyos területeket a Dunától délre feladott és ide húzódott vissza. Mármint itt természetesen azok a szkordiszkuszok jönnek számításba, akik korábban a Belgrádtól kezdődő Duna-szakasztól délre éltek, vagyis az északkelet-szerbiai *mikroi Skordiskoi*. A Moravától nyugatra élő szkordiszkuszokat a vereség kevésbé sújthatta. Helyváltoztatásra kétségtelenül csak a *mikroi Skordiskoi* kényszerülhettek. A 88-as háború, amelyre bizonyosan Nyugat-Thrakiában került sor,⁴⁹ elsősorban őket érintette. Amikor 75/73-ban Scribonius Curio a Timacus völgyében elérte a Dunát, a *mikroi Skordiskoi* területén már valóban semmiféle szkordiszkusz ellenállásba nem ütközött, így innét a törzscsoport megvert maradékai 88 után ténylegesen a Duna túlsó partjára menekültek. Így a 88-as események a szkordiszkuszok szállásterületében annyiban idéztek elő változást, hogy Scipio

⁴³ Vö. 7, 5, 3 (Segestiké, a pannónok városa mint támaszpont a dákok ellen), 7, 5, 3 (pannón törzsek felsorolása, a Daesitiates-szal kapcsolatban az i. u. 6–9-es fölkelés vezére, Bato említése) stb.

⁴⁴ Mócsy A., Arch. Ért. 88 (1961) 178—.

⁴⁵ Vö. Zippel, G., i. m. 247—; Svoboda, E., Klio 28 (1935) 180—; Mültner, F., Klio 30 (1937) 207—.

⁴⁶ Különösen szembevetendő ez Ptolemaiosnál, akinek térképén (ez a munkájában ránkmaradt lokalizációs adatok alapján rekonstruálható) Pannónia nagyjából fekvő

téglalap alakú, mivel az Észak-Adria vízszintesnek számított tengelyét követi, s így elnyúlik.

⁴⁷ Vö. Jagenteufel, A., Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian (Wien 1958) 9. Dalmáciát illetően; Pannóniára I. II, 109, 3, 110, 2, 114, 4.

⁴⁸ Premierstein, A., i. h. 158—.

⁴⁹ A korábbi támadó hadjáratok mind erre a területre összpontosultak, a Strymon völgyében felfelé vezető úton mentén.

háborúja a *mikroi Skordiskoi*-t erősen megtizedelte és északkelet-szerbiai lakóhelyének elhagyására kényszerítette. A *megaloí Skordiskoi* seregeit 88-ban a rómaiak bizonyára szintén megritkították, de a lakóterület megváltoztatását ez nem vonta maga után.⁵⁰

A *mikroi Skordiskoi* sorsa a régészeti és numizmatikai forrásanyag alapján is hasonlóképpen világítható meg. Igen tanulságos ebben a tekintetben a židovari kelta oppidum története.⁵¹ Az oppidum a Dunától északra, a Karas nyugati partján fekszik.⁵² Késői La Tène-leletanyagának tanúsága szerint az i. e. I. században állt fenn. Létrejöttét B. B. Gavela i. e. 113-ra teszi,⁵³ megszűnését pedig Tiberius i. e. 15-ös hadjáratával hozza kapcsolatba.⁵⁴ Az oppidum alapításának datálásában Gavela is a Dunától délre eső területek kiürítésével érvel, erre azonban a 113-as háborúban még nem kerülhetett sor, sőt még Minucius Rufus hadjárata idején sem, csak Scipio hadjárata alkalmával. Ennélfogva az oppidum keletkezését a magunk részéről az i. e. 88 körüli évekre kelteznénk, s a nagy település kibontakozása a Dunától északra a *mikroi Skordiskoi* korábbi szállásterületének ekkor történt kiürítésével hozható kapcsolatba. Megjegyzendő, hogy az oppidum leletanyagában egy későbbi periódusban a dák befolyás is világosan lemérhető,⁵⁵ s így az i. e. I. század közepén az oppidum a többi szkordiszkusz területekkel együtt dák fennhatóság alá került.

Az illyricumi éremveretek sorában a déli területeken egy fiatalabb veretecsoporthoz találunk, a „szerémségi” csoportot, amelynek darabjai kizárólag a Szerémségben és ennek közvetlen környékén terjedtek el.⁵⁶ Ezen az alapon a csoportot feltétlenül a szkordiszkuszokkal kell kapcsolatba hoznunk, s az északnyugat-szerbiai darabok hiánya ugyanúgy a kutatás elmaradottságával értelmezhető, mint a „Bartkranzavers” darabok esetében. Kronológiai szempontok figyelembevételével a szerémségi veretek ezeknél kétségek nélkül fiatalabbnak bizonyulnak.⁵⁷ Mivel a „szerémségi” csoport a „Bartkranzavers” érmekkel szemben zárt területre korlátozódott, nézetünk szerint arra a korszakra keltezhető, amikor a szkordiszkuszok

észak-balkáni hegemoniája véget ért, és rablóhadjárataik is abbamaradtak, azaz az i. e. 80-as és 70-es éveket követő időkre. Mindennek tekintetbe vételével megállapítható, hogy Scipio hadjárata után a *megaloí Skordiskoi* területén a pénzverés többé-kevésbé változatlan keretek között tovább folytatódott; a *mikroi Skordiskoi* területén azonban, ahol korábban a „Dickschrotlinge” és „Kopf von vorn” veretek készültek, 88 után nemcsak a pénzverés szűnt meg, hanem tulajdonképpen a pénzforgalom is. Így a *megaloí Skordiskoi* esetében a szállásterület nagyjából változatlan maradt, a *mikroi Skordiskoi* viszont korábbi szállásterületükön már nem mutathatók ki.

3.

Kérdés, hogy a római hódítás után a különböző források alapján mennyiben tudjuk a szkordiszkuszokat korábbi lakóterületeiken kimutatni. Nehézséget okoz itt az a körülmény, hogy szállásterületüket az újonnan meghúzott illyricumi provincia-határok három részre vágták: a terület egy része Pannóniához került, más részeit viszont Dalmáciához, illetve Moesiához csatolták. Mivel e határok kérdésében a vélemények eltérnek, célszerű röviden meghatározni irányukat.

A dalmáciai—pannóniai határ a Kulpától és a Szávától délre haladt,⁵⁸ nagyjából nyugat—keleti irányban, körülbelül a mai Sv. Petar környékétől kezdve (Észak-Isztria).⁵⁹ Pontosabb meghatározásához kevés adatunk van. A metulumi municipium Ogulin környékén még Dalmáciához tartozott,⁶⁰ viszont a Kulpa völgye, ahol a Colapiani civitasát megszervezték (Plin. n. h. III, 147), már Pannóniához. A Glina-völgyi Velika Kladušából ismert római telep még pannóniai őrállomás volt, alighanem ide helyezhető az Itinerarium Antoniniból (274,6) ismert ad Fines.⁶¹ A Salona—Servitium úton fekvő ad Fines állomás (Tab. Peut.) Makovljani-ba tehető, Banjalukától (Castra) északra.⁶² A Bosna völgyében a doboji római táborhely még Dalmáciához tartozott,⁶³ de a határtól aligha feketett messze. Kérdés, merre haladt innét a határvonal. Ptolemaios szerint elérte a Szávát, mégpedig

⁵⁰ Vö. Zippel, G., i. m. 77—.

⁵¹ Gavela, B. B. Keltski oppidum Židovar. (Beograd 1952).

⁵² Uo. 6—.

⁵³ Uo. 53—.

⁵⁴ Uo. 61.

⁵⁵ Uo. 55.

⁵⁶ Pink, K., i. m. 64—.

⁵⁷ Uo. 64, 123.

⁵⁸ Hogy a határ a Szávától délre húzódott, azt Ptolemaios topográfiai meghatározásai (II, 14, 1, II, 15, 1) és Plinius utalása igazolják (n. h. III, 147: a Száva keresztülfolyik a Colapiani és Breuci területén).

⁵⁹ Vö. Jelić, B., WMBH 7 (1900) 183, Ptol. II, 16, 1 alapján. A határvonalat Pannónia és Dalmácia között különbözőképpen húzzák meg; l. Patsch, C., WMBH 5 (1897) 229—; Jelić, B., i. h.; Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I. 5 (Bp. 1935)

11—; Saria, B., PW Suppl. VIII (1956) 22.; Jagenteufel, A., i. m. 10.; Mócsy, A., PW i. h. Abschn. IV, 1, b.

⁶⁰ A különböző kétélyek ellenére Metulum Ogulin környékére lokalizálható a CIL III 10060. sz. felirat alapján, l. Veith, G., Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien. (Wien 1914) 29—, stb.

⁶¹ CIL III 14023 (13339³): L XIII G bélyeges téglá. Alföldy, G., Acta Ant. Hung. 10 (1962) 7.

⁶² Pašalić, E., Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. (Sarajevo 1960) 18. Banjaluka már dalmáciai területen feküdt a bf. cos. P. s. felirat (CIL III 14221) ellenére (másképp Patsch, C., WMBH 5 [1897] 229—), itt ugyanis Dalmáciában szolgálatot teljesítő beneficiariusról van szó (vö. CIL III 12802, Novae: bf. cos. P. super.).

⁶³ Vö. CIL III 8376/b (Patsch, C., GZMBH 26 [1914] 168), 14618 (12758), 14619 (12759), dalmáciai csapatok említésével.

a folyó torkolatánál (II, 15, 1, uo. 16, 1, III, 9, 1). Az a felfogás, amelynek értelmében a határ a Drinától keletre sem jutott el a Szávaig, hanem kelet—délkelet felé fordult, nagyjából Kragujevac irányába, nem indokolható.⁶⁴ Más kérdés, hogy a határ valóban csak Belgrádnál érte volna el a Száva vonalát. A folyó irányát tekintve ez semmiképpen sem valószínű, hanem arra kell gondolni, hogy a határvonal már a Sirmium és Singidunum közötti Száva-kanyarnál, Sabactól közvetlenül délre csatlakozott a folyó vonalához.⁶⁵ A dalmáciai—pannóniai határ így nagyjából egyenes vonalban futott, mégpedig Sv. Petar—Vrbovsko—Velika Kladuša—Bos. Novi—Makovljani—Doboj—Lešnica irányában.

Sokkal több nehézséget okozott a dalmáciai—moesia határ irányának kérdése. Annyi kétségtelen, hogy a *Dimensuratio provinciarum* alapján ezt tévedés lenne a Drinával azonosítani,⁶⁶ és az is bizonyos, hogy a felső moesiaai vámállomások nem tekinthetők Domaszewski nyomán egyszersmind határállomásoknak.⁶⁷ Ptolemaios szerint a határ itt egyenes vonalban haladt a Száva torkolatától a *Skardon oros-ig* (Šar-hegység, a Rigómező és Macedónia között), ahol a dalmáciai határ nyugatnak, a moesia keletnek fordult (II, 16, 1, III 9, 1). A valóságban a dalmáciai—moesia határ nem futott egyenesen észak-déli irányban. Meghatározásához a következő támpontokat lehet figyelembe venni. Kosmaj környéke (Belgrádtól délre) a korábbi kételyek ellenére már Moesia superior része lehetett: az itt előkerült feliratok ezt eléggé valószínűvé teszik.⁶⁸ A rudniki bányavidék is inkább Moesiához tartozott mint Dalmáciához,⁶⁹ viszont a čačaki római katonai tá-

maszponton (a Nyugati Morava völgyében) még dalmáciai csapattestek állomásoztak.⁷⁰ Itt alighanem határállomásról lehet szó, mint Velika Kladuša vagy Doboj esetében. Čačaktól délnyugatra a Moravica völgyében Ivanjica környéke azonban ismét Moesia területére esett: az itt említett *mun(icipium) Cel.* nem Celeia, hanem a Pliniustól Moesiában említett Celegeri névvel hozható kapcsolatba.⁷¹ Ivanjicától délre a Dalmáciára, ill. Moesia superiorra utaló feliratos emlékek világosan a Drina és az Ibar vízválasztója szerint oszlanak meg. A Drina mellékfolyóinak (Lim, Četina stb.) völgyei kétségtelenül Dalmáciához tartoztak, a határt azonban helytelenül terjesztették ki korábban a vízválasztótól keletre.⁷² A Rigómező, középpontjában az *ulpianumi municipiummal*, moesia terület volt.⁷³ A *municipium territoriuma* igen nagy területet foglalt magába, így északnyugat felé kiterjedt Studenicáig,⁷⁴ és a Peć környékéről ismert traianusi polgárjogú bennszülettek szintén Ulpianumhoz tartoztak, polgárjogukat a város alapításával egyidejűleg kapták.⁷⁵ Megjegyzendő továbbá, hogy az Ibar és a Fehér Drin felső folyása mentén több helyen kerültek elő moesiaai csapatokban szolgáló katonák feliratai (Banja, Vučitrn, Orahovac, Prizren),⁷⁶ Pećből pedig egy felsőmoesiaai kereskedőt ismerünk.⁷⁷ Így Dalmácia és Moesia határa Ivanjicától délre a Drina és az Ibar vízválasztója mentén húzható meg, az Albán Alpokig nagyjából észak—déli irányban, innét kezdve viszont a határvonal délkelet felé fordult, hogy a fekete Drin keleti partján elérje a Skardon hegység nyugati végét.⁷⁸

A szkordiszkusok kiterjedése szempontjából Északkelet-Dalmácia és Északnyugat-Moesia em-

⁶⁴ Másképp Kiepert, H., FOA XVII stb.

⁶⁵ A folyók kanyarulatait (a Duna-kanyarok kivételével) Ptolemaios nem ismerte, tévedése ezzel magyarázható.

⁶⁶ Így Zippel, G., i. m. 197.; Cons, H., La province Romaine de Dalmatie. (Paris 1881) 185.; Patsch, C., Beitrage... V/1, 1. j. (vö. Ua., RM 20 [1905] 223—); Papazoglu, F., i. h. 122. A *Dimensuratio provinciarum* vitás helye (18: *Illyricum ab oriente flumine Drino* stb.) valójában nem a Drináról, hanem az albán Drinról beszél (vö. Plin. n. h. III, 150), l. Domaszewski, A., AEM 13 (1890) 130—.

⁶⁷ Domaszewski, A., i. h. 129—, ezzel szemben l. főleg Patsch, C., RM 20 (1905) 223—.

⁶⁸ Bizonyára singidunumi collegiumokra utaló feliratok: CIL III 14543 (Suvodol), Spom. 71, 218/585 (Stojnik). A kosmaji bányák a *Tric(ornio)* és *classis* bélyegzők alapján Moesia superiorhoz tartoztak, a *m(etalla) D(almatiae)* bélyegzők legfeljebb a domaviai bányaprocurator felügyelő szerepére engednek következtetni. L. Veličković, M., Zbornik Radova Narodnog Muzeja 1 (1958) 95—.

⁶⁹ A CIL III 8333 (6313) sz. procuratorfelirat nem ad alapot a kérdés biztos eldöntésére, viszont a Kosmajtól nyugatra Čačak felé futó határvonal Rudniktól is nyugatra haladhatott.

⁷⁰ CIL III 8335 (6320), 8336 (6321), Spom. 98, 251/494. A Čačaktól nyugatra eső *Municipium Malvesatium* bizonyosan Dalmáciához tartozott, mint azt a *def(unctus) Salonis* stb. feliratok mutatják, vö. Domaszewski, A., i. h. 132.

⁷¹ Vö. Papazoglu, F., i. h. 114, CIL III 14610.

⁷² Domaszewski, A., i. h. 129—; Vulić, N., Glas Srpske Kralj. Akademije 1934, 54—; Garašanin, M.—Garašanin, D., Arheološka nalazišta u Srbiji (Beograd 1951) 109.; Sarica, B., i. h. 22.; Jagenteufel, A., i. m. 10.

⁷³ Ulpianum (Lipljan) lokalizálására és leleteire l. Čerškov, E.—Popović, Lj., GMKM 1 (1956) 319—; Čerškov, E., GMKM 2 (1957) 321—.

⁷⁴ Az itt előkerült municipális decurio-felirat (Spom. 98, 49/104) Ulpianum városi hivatalnokára utal.

⁷⁵ Ulpianum nevével fogva kétségtelenül traianusi alapítású municipium volt. Ulpianus nevű személyek a város környékén: Spom. 98, 49/104 (Studenica), Spom. 71, 112/275, 113/276 (Peć), Spom. 71, 112/272 (Koš), CIL III 8177, JÖAI 6 (1903) Bb. 33— (Gračanica) stb.

⁷⁶ A legio IV. Flavia beneficiariusai: Spom. 71, 325 (Prizren). A legio VII. Claudia beneficiariusai: Starinar 5—6 (1954—55) 357— (Banja), Spom. 71, 96 (Vučitrn), Spom. 71, 321 (Prizren). A cohors I. Dardanorum katonája: Spom. 71, 253 (Orahovac). A két legio beneficiariusai kapcsán ugyan felvethető, hogy ezek Dalmáciában szolgáltak, a dalmáciai beneficiariusok között azonban mindeddig csak pannóniai és alsómoesiaai légioskatonákat lehet kimutatni.

⁷⁷ Spom. 77, 52/47 *Fl. Kapitoni liberto qui casu Viminacium Dasmini a latronibus atrocissima(m) mortem [per]pessus est.*

⁷⁸ Ezzel a lokalizációval tévesnek bizonyul Ptolemaios adata, amely szerint a Drin végig Dalmácia folyamának számított (II, 16, 4). Megjegyzendő, hogy a folyam Strabo szerint Dardaniából (azaz Moesiából) folyik Dalmáciába (7, 5, 7).

lékei szorulnak vizsgálatra. Legtanulságosabbak itt a feliratos emlékek, amelyek megőrizték az óslakosság sajátos névadását. A számunkra érdekes területen a köemlékállítás szokása nem terjedt el mindenütt, csak a jobban romanizált területeken, így a Drina kanyarja és a Nyugati Morava környékén, illetve Kosmaj vidékén. A bennszülött névanyag egy része itt kétségtelenül illír, mind Északkelet-Dalmáciában, mind Északnyugat-Moesiában.⁷⁹ Ez azonban nem zárja ki, hogy itt szkordiszkusok éltek, mivel ez a kelta törzs kétségtelenül erősen elkeveredett az illírekkel; panóniai névadásában csak illír nevek fordulnak elő.⁸⁰ Figyelemre méltó azonban, hogy az említett területeken a bennszülöttek névanyagában eléggé gyakran fordulnak elő kelta személyek is. Az északkelet-dalmáciai szektorból a következő személynevek említhetők meg:

Aioia: CIL III 14607¹ (6315, 8348, 12719) *Aur. Aioia* (Visibaba, municipium Malvesatium).⁸¹

Bidna: Spom. 75,50/159 *Ulp. Ma[rci] f.* *Bidn[a]* (Gornji Buković).⁸²

Catta: WMBH 11 (1909) 158 *Cl. Catta* (Skelani), CIL III 14219¹⁸ *Ulp. Cat[t]a* (Crvica).⁸³

Dussona: Spom. 98,242/477 *Aur. Dussona* (Vrutci, Užice mellett).⁸⁴

Enena: CIL III 6316 *Ulp. Enena* (Gorobilje).⁸⁵

Matisa: CIL III 14219²⁰ *Sept. Matisa* (Osatica).⁸⁶

Totia: CIL III 8337 *Totia* (Negrisori).⁸⁷

Északnyugat-Moesiából a következő kelta személyneveket ismerjük:

Aia: CIL III 14538 *Aia Atti filia* (Sopot).⁸⁸

Bella: CIL III 14610 *Bella* (Ivanjica).⁸⁹

Pusia: JÖAI 15 (1912) Bb. 238 *Pusia* (Lišov).⁹⁰

⁷⁹ Részletesen l. *Alföldy G.*, Dalmácia provincia társadalma és lakossága (kézirat).

⁸⁰ Vö. *Mócsy, A.*, Bevölkerung 78. Az Athenaiosnál (6, 25 p. 234) és Strabónál (7, 3, 2 és 7, 5, 6) említett *Skordistai* névforma is illír keveredésre utal. Vö. *Krahe, H.*, Die alten balkanillyrischen geographischen Namen. (Heidelberg 1924) 7—.

⁸¹ A név csak itt fordul elő, l. *Holder, A.*, Alt-celtischer Sprachschatz. (Leipzig 1896—1914) III. 542, viszont *Aio, Aio, Aia, Aius* stb. kétségtelenül kelták: *Holder, A.*, i. m. I. 72.; *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 163.

⁸² A név csak itt fordul elő; a töre l. *Holder, A.*, i. m. I. 416—, III. 861.

⁸³ Elterjedt kelta névről van szó, vö. *Holder, A.*, i. m. I. 846—; *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 168.

⁸⁴ Csak itt fordul elő; a töre l. *Holder, A.*, i. m. I. 1387—; Kelta lehet *H. Krahe* szerint is (Lexikon altillyrischer Personennahmen [Heidelberg 1929] 45.).

⁸⁵ Csak itt fordul elő: *Krahe, H.*, Personennahmen... 46. szerint illír, az *En-* tövű nevek azonban kelták, l. *Holder, A.*, i. m. I. 1435—.

⁸⁶ Csak itt fordul elő, de *Matisco, Matisius, Matisonius* kelta, l. *Holder, A.*, i. m. II. 460—.

⁸⁷ Nyugati előfordulására és egyéb kelta párhuzamaira l. *Holder, A.*, i. m. II. 1859.

⁸⁸ L. a 81. j.

⁸⁹ *Holder, A.*, i. m. I. 395, III. 843.; *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 166.

⁹⁰ A töre l. *Holder, A.*, i. m. II. 1054.

Érdekes, hogy kivétel nélkül női nevekről van szó; ugyanez egyébként az illír neveknél is megfigyelhető egy-két kivétellel. A férfi lakosság körében inkább latin vagy legalábbis latinizált személynevek voltak használatosak. Ezek között egyébként elég sok olyan nevet találunk, amelyek a római birodalomban elsősorban a kelta alaprétegű területekre jellemzőek, s Dalmáciában, ill. Moesia superiorban egyébként alig vagy egyáltalán nem fordulnak elő, így Északkelet-Dalmáciában: *Alba, Albanus, Capito, Seius, Silvanus, Vindex*,⁹¹ Északnyugat-Moesiában: *Attius, Montanus, Tutor*.⁹²

A kelta és a kelta eredetű, latinizált személynevek sűrű előfordulása az említett két területen annál inkább feltűnő, mivel Dalmáciában viszonylag nagyobb számban csak a iapodok illír-kelta keveréknepeknél mutatható ki kelta névadás,⁹³ Moesia superiorból pedig szinte egyáltalán nem ismerünk kelta személyneveket.⁹⁴ Így ezek a személynevek Dalmácia és Moesia superior északi határterületein többé-kevésbé homogén kelta óslakosságra utalnak, amely csak a szkordiszkusokkal azonosítható. Így a *megaloí Skordiskoi* régi szállásterületén, a Drina és a Morava között a szkordiszkusz kelta etnikum továbbélése még a császárkorban is kimutatható, egészen az i. sz. II—III. századig, amelyből az említett feliratok származnak.

A személynevek mellett a Drina-kanyar és a Nyugati Morava mentén a sírkövek ábrázolásai is keltákra, illetve pontosabban szkordiszkuszokra utalnak. I. Čremošnik figyelte meg, hogy ezen a területen zárt csoportot alkotnak a halotti lakomajelenettel díszített sírkövek, amelyeket a kelta túlvilág-elképzelésekkel lehet kapcsolatba hozni,⁹⁵

⁹¹ *Alba*: WMBH 11 (1909) 159— (Skelani); Vö. *Holder, A.*, i. m. I. 77—. *Albanus*: CIL III 8344 (1671) (Vranjani), CIL III 12747 (8368) (Rogatica). Főleg a kelta provinciákban fordul elő, vö. *Holder, A.*, i. m. I. 78—; *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 163.; *Capito*: CIL III 8345 (p. 2328¹¹⁶) (Visibaba), CIL III 12751 (8376/c) (Visegrad), CIL III 8346 (1669) (Gorobilje). Mindenfelé gyakori, de a provinciák közül csak Nyugaton és Moesia inferiorban (l. CIL *indices*). *Seius*: CIL III 14219¹³ (Skelani); különben csak kelta területeken (CIL *indices*). *Silvanus*: CIL III 8342 (1672) (Požega), Spom. 39, 88/10 (Kosjerići), CIL III 14219¹², 14219¹³ (Skelani), Spom. 77, 16/19 (Rudo). Mindenütt gyakori, de főleg a kelta területeken, vö. *Holder, A.*, i. m. II. 1555—; *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 190. *Vindex*: CIL III 14607¹ (6315, 8348, 12719) (Visibaba). A *Vind-*tövé kelta nevekre l. *Šašel, J.*, Živa Antika 5 (1955) 129—.

⁹² *Attius*: CIL III 14538 (Sopot); vö. *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 165. *Montanus*: Spom. 75, 2 (Belgrád) Nyugaton igen gyakori, vö. *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 182. *Tutor*: Spom. 75, 2 (Belgrád), vö. *Mócsy, A.*, Bevölkerung... 193.

⁹³ *Alföldy G.*, Dalmácia provincia társadalma és lakossága (kézirat); Vö. *Žganjer, B.*, VAHD 53 (1950—51) 13—

⁹⁴ A felsőmoesiaí névanyag áttanulmányozása Mócsy András szívessége révén volt lehetséges.

⁹⁵ Čremošnik, I., JÖAI 44 (1959) Bb. 207—. Vö. különösen a 209—210. oldalon közölt térképet.

és ezenfelül gyakoriak a sírköveken az asztrális szimbólumok, amelyek szintén keltákhoz köthetők, akár a iapodok területén, ahol szintén gyakran előfordulnak.⁹⁶ Végezetül keltákkal állnak kapcsolatban a Nyugati Morava völgyében bizonyos viseletbeli sajátosságok is.⁹⁷ Mindezek a 2/3. századi kőemlékek ugyanúgy a szkordiszkusok továbbélését bizonyítják, mint a névanyag.

A Drina és a Morava alsó folyása között tehát mindazonokon a területeken, ahol a kőemlékállítás szokása elterjedt, az emlékanyag szkordiszkusz lakosságról tanúskodik. Aligha lehet kétséges, hogy a kevésbé romanizált területeken, ahol a sírkőállítás szokása nem honosodott meg, tehát a Száva déli partján, a Nyugati Moravától északra eső hegyvidéken és az Alsó-Morava völgyében hasonló etnikummal lehet számolni. Kérdés azonban, miért beszélnek a császárkori források szkordiszkuszokról mindenek ellenére csak Pannóniában?

Ptolemaiosnál és a feliratokon a szkordiszkuszokról mint civitasról történik említés. A civitasok a különböző provinciákban általában csak nagyjából fedték a korábbi törzsi formációk kereteit: sokszor megállapítható, hogy bizonyos törzseket biztonsági vagy közigazgatási okokból több civitasra tagoltak, vagy hogy kisebb autonóm közösségeket egy civitas keretei közé fogtak össze.⁹⁸ A szkordiszkuszok esetét vizsgálva igen tanulságos annak tisztázása, milyen civitasok álltak fenn északkelet-dalmáciai és északnyugat-moesiai szállásterületükön. Dalmáciában a három nagy conventusban tömörített sok civitas (Plin. n. h. III, 139—) lokalizálása sok nehézséget vet fel,⁹⁹ a Drina-menti Skelaniban talált *pri[nceps civ(itatis)] Dinda[rrior(um)]* felirat alapján (WMBH 11 [1909] 156) azonban meg tudjuk állapítani, hogy a Drina alsó folyásának környéke és a Nyugati Morava völgye a provincia északkeleti sarkával együtt a *Dindari* civitasának területe volt. A moesiai civitasokat a császárkori eleji viszonyokat ábrázolva Plinius a következőképpen sorolja fel: *Dardani, Celegeri, Triballi, Timachi, Moesi, Thraces Pontoque contermini Scythae* (n. h. III, 149). A későbbi Moesia superior területén kereshetők a *Dardani* (a tartomány déli felében, kb. Naissus vonaláig), a *Moesi* (a Moravától keletre), a *Timachi* (a Timacus folyó környékén) és a *Celegeri*. Ezt az utóbbi civitást, amelynek neve másutt nem tér vissza, korábban a dardánoktól északkeletre próbálták elhelyezni azon az alapon, hogy Plinius földrajzi

sorrendben nevezi meg a civitasokat.¹⁰⁰ A felsorolás azonban csak részben van tekintettel a földrajzi egymásutánra; a *Timachi* és *Moesi* a *Triballi*-tól nyugatra éltek. A civitást csak Moesia superior északnyugati részén kereshetjük, ahol más civitást nem ismerünk, s ahol az ivanjicai *mun(icipium) Cel. felirat* (CIL III 14610) *mun(icipium) Cel(egerorum)* vagy hasonló formában oldható fel (l. fentebb). Így a szkordiszkusz szállásterület Moesiához csatolt részében a császárkori elején a *Celegeri* civitasa állt fenn.

A *Dindari* és *Celegeri* civitas-neveinél egyaránt feltűnő, hogy csak a császárkorban fordulnak elő. Ilyen közösségeket a korábbi törzsek sorában nem ismerünk. Mivel Dalmácia és Moesia superior területének egykori független törzseit az antik szerzők (főleg Strabo és Appianos) különben részletesen leírják, nyugodtan feltehetjük, hogy ilyen törzsek soha nem is álltak fenn. Éppen ezért ezt a két civitást úgy tekinthetjük, mint a dalmáciai és moesiai szkordiszkuszok mesterségesen létrehozott civitasait. Vagyis a szkordiszkuszokkal a római hódítás után a következőképpen jártak el: a provinciahatároknak megfelelően a törzs három részre szakadt, és mindegyik törzscsoport külön civitassá szerveződött. Az eredeti törzsnevet azonban csak a pannóniai civitASNál tartották fenn, valószínűleg azért, mert ez a civitas lehetett a legnépesebb.

Ezek a civitasok nem egyszerre szűntek meg. A tulajdonképpeni szkordiszkusz civitást és a *Dindari* közigazgatási egységet alighanem csak Caracalla idején szüntették meg,¹⁰¹ Ptolemaios civitas-listáiban még mindkét közösség szerepel (II, 15, 2, II, 16, 5). A *Celegeri*-ről viszont Ptolemaiosnál már nem hallunk, ellenben egykori területükre helyezhetők a korábban ismeretlen *Tricornenses* (III, 9, 2). Ezekben az utóbbiakban a Dunán túlról a korai császárkorban Moesiába telepített barbárokat kell látnunk, amint a *Picensioi* (Ptol. i. h.) esetében is.¹⁰² Így a *Celegeri* civitasa valamelyik koracsászárkori moesiai betelepítés alkalmával megszűnt, helyén a zömmel új lakosságból új civitást szerveztek. A *Celegeri* neve azonban a civitas jogi megszűnése után is tovább élt (mint pl. a civitas *Eraviscorum* neve *Aquincumban* a III. század közepén is). A legkorábban Marcus Aurelius alatt alapított ivanjicai municipiumot erről az egykori közösségről nevezték el.

Alföldy Géza

⁹⁶ Čremonšik, II., GZMB 12 (1957) 232—.

⁹⁷ Čremošnik., , GZMS 13 (1958) 147—.

⁹⁸ Pannóniára l. Mócsy, A., PW i. h. IV, 6.; Hispániára Sutherland, C. H. V., JRS 24 (1934) 38—; Raetiára Plin. n. h. III, 133 (*Raeti et Vindelici, omnes in multas civitates divisi*) stb.

⁹⁹ Részletesen foglalkozunk ezzel a kérdéskörrel a

42. jegyzetben idézett munkánkban.

¹⁰⁰ Fluss, M., PW XV (1932) 2366.; vö. Patsch, C., PW III (1899) 1867.

¹⁰¹ A szkordiszkusz civitást talán már Septimius Severus alatt, amikor a bassianai kolóniát alapították, vö. Mócsy, A., Bevolkerung... 78.

¹⁰² Vö. Mócsy, A., Acta Arch. Hung. 11 (1959) 303—.

Einer der bedeutendsten keltischen Stämme, die in Illyricum angesiedelt waren, war der Skordisker. Der antiken Tradition zufolge hätten sie sich im 3. Jh. v. u. Z. im Mündungsgebiet der Save niedergelassen (Just. 32, 3). Man kann sie vom 3. Jh. an jedenfalls lange Zeit hindurch im Mündungsgebiet der Save nachweisen; die *civitas* der Skordisker ist uns auch aus der Kaiserzeit bekannt. Das Siedlungsgebiet des Stammes war aber — obwohl es das Mündungsgebiet der Save stets umfaßt hatte — während der langen historischen Rolle der Skordisker nicht ständigen Charakters. Der allgemeinen Meinung nach hätten sie im 2. Jh. v. u. Z. den mittleren Teil des Nordbalkans in Besitz gehabt und erstreckten ihre Macht auch in Richtung von Mazedonien und Thrazien; um die Wende des 2/1 Jhs. v. u. Z. aber verringerte sich infolge der Siege der Römer ihre Zahl sehr stark, und sie wurden in die unmittelbare Region des Mündungsgebietes verdrängt. Strabo erwähnt klar die Verringerung ihrer Zahl (7, 5, 3), und zur Kaiserzeit beschränkte sich die skordiskische *civitas* tatsächlich nur auf das genannte Gebiet bzw. dessen östliche Ecke (vgl. besonders Ptol. 2, 15, 2). Es ist aber fraglich, ob das Bild, das wir uns über die Verringerung des skordiskischen Siedlungsgebietes gemacht haben, der Wahrheit tatsächlich entspricht. Wir verfügen über viele Angaben aus dem 1. Jh. v. u. Z. und aus der Kaiserzeit, die dafür sprechen, daß die Skordisker auch weiterhin große Gebiete bevölkerten. In der vorliegenden Studie wird versucht, die Gestaltung ihres Siedlungsgebietes zu verfolgen von der Mitte des 2. Jhs. v. u. Z. (von wo an die Geschichte der Skordisker eher erfaßbar ist) bis zur Kaiserzeit.

1.

In der 2. Hälfte des 2. Jhs. und zu Beginn des 1. Jhs. können wir das Siedlungsgebiet der Skordisker mit ausreichender Genauigkeit bestimmen. Die wichtigste Quelle dazu haben wir bei Strabo, der die Beschreibung Illyricums z. T. auf frühere griechische Autoren, z. T. aber auf Augustus-zeitliche Informationen gestützt vorträgt. Er bestimmt das Siedlungsgebiet der Skordisker am ausführlichsten für das 2. Jh. v. u. Z. (7, 5, 12). Der Noaros-Fluß, der die Grenze der »großen« Scordisci bildet bzw. durch ihr Gebiet fließt (7, 5, 2) dürfte unserer Annahme nach am ehesten mit der Drina identifiziert werden, ferner mit dem unteren Lauf der Save, die Strabo von der Drinamündung an als Fortsetzung der Drina betrachtet haben dürfte. »Die Inseln der Donau«, die ebenfalls zum Gebiet der Skordisker gehörten (vgl. App. III. 3. und 5) wären das linke Ufer der Donau von Titel bis zur Mündung des Karas-Flusses. Die im Zusammenhang mit den Inseln erwähnten skordiskischen Siedlungen: Heorta und Kapedunon sind nicht identifizierbar. Der Stamm hatte laut Strabo folgende Gebiete bevölkert: das heutige Westserbien zwischen der Drina und dem unteren Lauf der Morawa, das Mündungsgebiet der Save (das der antike Autor infolge seiner hydrographischen Irrtümer nicht genau umschreiben konnte), das heutige Ostserbien östlich der Morawa (mindestens bis zum Timacus-Fluß), schließlich auch das linke Donauufer in der Umgebung von Beograd. Das vom Stamm beherrschte Gebiet erstreckte sich auch weiter südlich bis Nordmazedonien. Dieser große Stammsitz und die bei Strabo besonders hervorgehobene große Bevölkerung des Stammes kann man im großen und ganzen auf das 2. Jh. v. u. Z., näher auf die zweite Hälfte des 2. Jhs. und Beginn des 1. Jhs. ansetzen, als sich die Hegemonie der Scordisci zweifellos bis Nordmazedonien und Westthrazien erstreckt hatte. Diese Hegemonie fand erst 88 v. u. Z. ein unwiderrufliches Ende, infolge des Heerzuges des Scipio Asiagenus (vgl. App. III. 5. und Strab. 7, 5, 6).

Das Siedlungsgebiet der Scordisci ergibt sich in der besprochenen Zeitspanne auch mehr-minder aus den Münzfunden. Mehrere der von K. Pink abgesonderten südillyrischen Münzengruppen sind auf die Wende des 2/1.

Jhs. anzusetzen. Während man die »Banater« Gruppe zweifellos mit den Daken verknüpfen kann, stehen die »Bartkranzavers«-Münzen mit den westlich der Morawa lebenden »großen« Scordisci, die »Dickschrötlinge« und die »Kopf von vorn«-Gruppe mit den nordostserbischen »kleinen« Scordisci in Verbindung. Die »südserbische« Gruppe dürfte höchstwahrscheinlich zu den Dardanern gehören, die sich bereits zur Zeit des Skordiskerkrieges des Minucius Rufus (109 v. u. Z.) von dem früheren skordiskischen Einfluß emanzipiert hatten.

2.

Aus der Zeit zwischen dem Heerzug des Scipio Asiagenus und der Machtübernahme der Römer (88—15 v. u. Z.) verfügen wir über keine solchen Angaben bezüglich des Siedlungsgebietes der Skordisker wie aus der früheren Epoche. Da nach der Machtübernahme der Römer der Stamm nur in Pannonien als *civitas* erwähnt ist, wurde gewöhnlich angenommen, daß bereits nach dem Heerzug des Scipio die Skordisker eher nur im Mündungsgebiet der Save gelebt hätten. Tatsächlich aber hatten sie auch weiterhin eine bedeutende Rolle südlich der Save, wie es ihre Einfälle in Mazedonien beweisen. Gestützt auf Augustus-zeitliche Informationen gibt Strabo die Grenze zwischen Skordiskern und Pannonen beiläufig in der westserbischen Berggegend an (7, 5, 10), jedenfalls südlich der Save. Plinius verlegt den Stamm der Scordisci auf Grund einer Quelle aus der Zeit des Augustus (a. a. O. III, 148 — er spricht dabei nicht über die römische *civitas* sondern noch vom unabhängigen Stamm!) zwischen den Mons Claudius (zwischen Save und Drau) und Mazedonien (vgl. Mócsy A., Arch. Ért. 88 (1961) 178—), dementsprechend lebte mindestens ein Teil der Skordisker auch zur Zeit der Römerherrschaft südlich der Save. Im Jahre 15 v. u. Z. war der Schauplatz jenes Krieges, der mit der endgültigen Unterwerfung der Scordisci endete, vornehmlich außerhalb Pannoniens, im Bereich des späteren Moesia superior (vgl. Vell. Pat. II, 39, 3 und Eusebius-Hieronymus Chron. 248, 24—). All diese Angaben deuten darauf hin, daß die Skordisker auch nach dem Heerzug des Scipio Asiagenus mindestens einen Teil ihres früheren, südlich der Save liegenden Stammsitzes bevölkerten. Es stellt sich aber die Frage, wie weit diese Feststellung mit jenen Angaben übereinstimmt, welche über die Verminderung der Zahl der Skordisker bzw. darüber berichten, daß sie sich auf »die Inseln der Donau« zurückgezogen hätten (vgl. besonders App. III. 5, ferner ebda. 3)? Unserer Meinung nach können sich diese Angaben ausschließlich auf die früheren »kleinen« Skordisker beziehen, die östlich der Morawa lebten. In dieser Region treffen wir nach dem Jahre 88 tatsächlich keine Skordisker mehr an; es könnte sein, daß es die Skordisker waren, die auf das linke Donauufer in der Umgebung von Beograd übersiedelten.

Das Fundmaterial leitet zu ähnlichen Schlüssen. Im Gebiet der »großen« Skordisker werden auch nach 88 keltische Münzen geprägt, die »syrmische« Gruppe der Münzen stammt aus der Mitte des 1. Jhs. v. u. Z. und kann mit den Skordiskern verknüpft werden. Zugleich fand die keltische Prägung im Siedlungsgebiet der »kleinen« Skordisker ein Ende. Auch das Entstehen des *oppidum* von Židovar dürfte mit dem Übersiedeln dieses Teiles des Stammes in Verbindung stehen; wir würden sein Entstehen im Gegensatz zu B. B. Gavela nicht auf 113, sondern auf die Jahre um 88 v. u. Z. ansetzen.

3.

Man kann das Siedlungsgebiet der Skordisker auch in den Jahren nach der Machtübernahme der Römer und auch außerhalb Pannoniens verfolgen. Eine Schwierigkeit verursacht dabei aber die Tatsache, daß die Grenzen der Provinzen das frühere Siedlungsgebiet des Stammes in drei Teile zerstückelten. Dabei erwies sich die Notwendigkeit, die Grenzen zwischen Pannonien und Dalmatien bzw.

Dalmatien und Moesien zu klären. Die Grenze zwischen Pannonien und Dalmatien verlief im großen und ganzen entlang der Linie Sv. Petar — Vrbovsko — Velika Kladuša — Bos. Novi — Makovljani — Doboj — Lešnica und erreichte südlich von Sabac die Save. Die dalmatinisch-moesische Grenze begann westlich von Beograd, verlief westlich des Bergbaureviers von Kosmaj in Richtung Čačak, dann südlich der Westlichen Morawa, von der Umgebung von Ivanjica an (die noch zu Moesien gehörte), der Wasserscheide der Drina und der Ibar entlang bis zu den Albanischen Alpen und endlich von hier bis zum Skardon-Gebirge.

Während die kaiserzeitlichen Autoren nur innerhalb Pannoniens über Skordisker sprechen, kann man die keltische Einwohnerschaft auch in Nordostdalmatien und Nordwestmoesien nachweisen. Aus dem früheren Siedlungsgebiet der »großen« Skordisker sind uns auch aus dem 2/3. Jh. u. Z. keltische Personennamen bekannt (Nordostdalmatien: *Aioia*, *Bidna*, *Catta*, *Dussona*, *Enena*, *Matisa*, *Totia*; Nordwestmoesien: *Aia*, *Bella*, *Pusia*). Diese keltischen Personennamen können nur mit den Scordisci in Verbindung stehen, ebenso wie in Nordostdalmatien die mit Totenmahl und astralen Symbolen geschmückten Grabsteine, wie es von J. Čremošnik beobachtet wurde. Die »großen« Skordisker bevölkerten

also selbst zur Kaiserzeit noch beiläufig dasselbe Gebiet, das im 2. Jh. v. u. Z. von der Stammesgruppe bewohnt war.

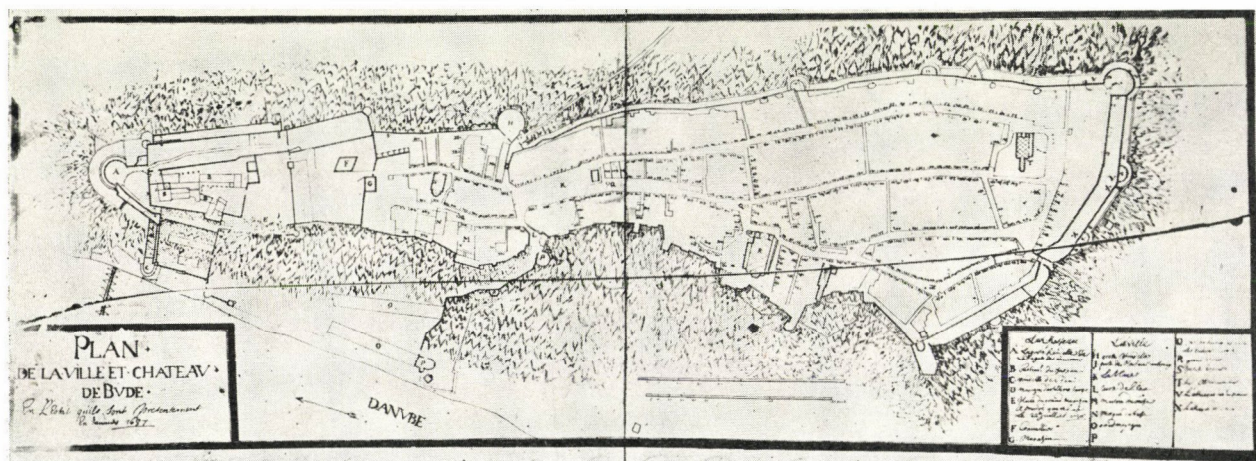
Nun aber stellt sich die Frage, weshalb die kaiserzeitlichen Quellen die Scordisci ausschließlich als pannonische *civitas* erwähnen? Die *civitates* als Verwaltungsdistrikte der Eingeborenen unter römischer Oberherrschaft deckten sich nicht überall mit den früheren Stammeseinheiten. Im Falle der Scordisci kann man feststellen, daß die Römerherrschaft bzw. die Organisation der illyrischen Provinzen den früheren Stamm in drei Teile gliederte. In Nordostdalmatien bestand in skordiskischem Gebiet die *civitas* der Dindari, in Nordwestmoesien die der Celegeri. In der Reihe der früheren Stämme sind diese Gemeinschaften völlig unbekannt: man darf sie als künstlich zustandegebrachte *civitates* der dalmatischen und moesischen Skordisker betrachten. Das heißt, daß die Römer nach dem Ergreifen der Macht sich folgendermaßen den Skordiskern gegenüber verhielten: der Stamm wurde, den Provinzgrenzen entsprechend, in drei Teile geteilt, und jede Stammesgruppe wurde zu einer selbständigen *civitas* organisiert. Der ursprüngliche Name des Stammes wurde nur bei der pannonischen *civitas* beibehalten, wahrscheinlich, weil diese die zahlreichste war.

G. Alföldy

A KIRÁLY ÉS A KIRÁLYNÉ KÚRIÁI A XIII. SZÁZADI BUDÁN

A középkori Budára vonatkozó oklevelek gyakran emlegetnek egy magna curia vagy domus regist, más néven Kammerhofot, amely azonban nem azonos a várhegy déli részén épült palotával. Csánki Dezső, a magyar helytörténetírás jeles egyénisége ismerte fel először ezeknek az adatoknak jelentőségét, és ezért külön tanulmányt készült írni róla. Sajnos, dolgozatát teljesen nem tudta (vagy akarta?) befejezni, s így az kéziratban maradt. Gyorsírásos kéziratában azt a hipotézist vetette fel, hogy az Árpád-kori királyi palota még nem a Várhegy déli oldalán épült, hanem az északi

régészetileg is alátámasztható. Ezért 1952-ben megjelentette Csánki adataira támaszkodó tanulmányát, amelyben azonban Csánki Kammerhof helymeghatározását korrekció alá vetette.² E cikkkel egy időben jelent meg a budavári ásatások vezetőjének, Gerevich Lászlónak előzetes ásatási jelentése, amelyben fenntartotta és régészetileg bizonyította a IV. Béla-kori déli palotaépítés elméletét.³ Zolnay ezzel szemben szükségesnek tartotta Gerevich tanulmányának cáfolatát,⁴ amelyre viszont egyrészt Gerevich és két munkatársa, másrészt Bártfai Szabó László válaszolt.⁵ A vitát Zol-

1. kép. Haüy térképe Budáról
Рис. 1. Карта Буда, составленная Хауя
Fig. 1. La carte de Buda par Haüy

Kammerhoffal volt azonos. Helyét pedig a városlalon kívül, a Szombatkapu (mai Bécsi kapu) előtt vélte meghatározhatónak.¹ Csánki tanulmányát Zolnay László méltatta legnagyobb figyelemre, aki azt tartotta, hogy a budai déli palota helyén a felszabadulás után megindult ásatások nem igazolták a XIII.-századi palotát, így Csánki elmélete

nay most felelevenítette. Új tanulmányában lényegében megismétli előző megállapításait, és cáfolni próbálja az ellenérveket.⁶ Mindez szükségessé teszi eredményeinek megvizsgálását, annál is inkább, mert az általa feltételezett helyen rövidesen ásatás kezdődik. Tanulmányának konklúziója: „a XIII—XIV. században a XIV. század második

¹ Csánki D., A „régí nagy királyi ház” és környéke Buda várában, az MTA könyvtára kéziratgyűjteményében őrzött gyorsírásos kéziratból készült másolat a BTM-ben.

² A XIII—XIV. századi budavári királyi szálláshely. Mű É 1 (1952) 15—28. (A továbbiakban Z. I. rövidítéssel idézzük.)

³ Castrum Budense. Arch. Ért. 79 (1952) 150—171.

⁴ Még egy szó a budavári XIII—XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építési időpontjáról,

Mű É 2 (1953) 204—209. (A továbbiakban Z. II. rövidítéssel idézzük.)

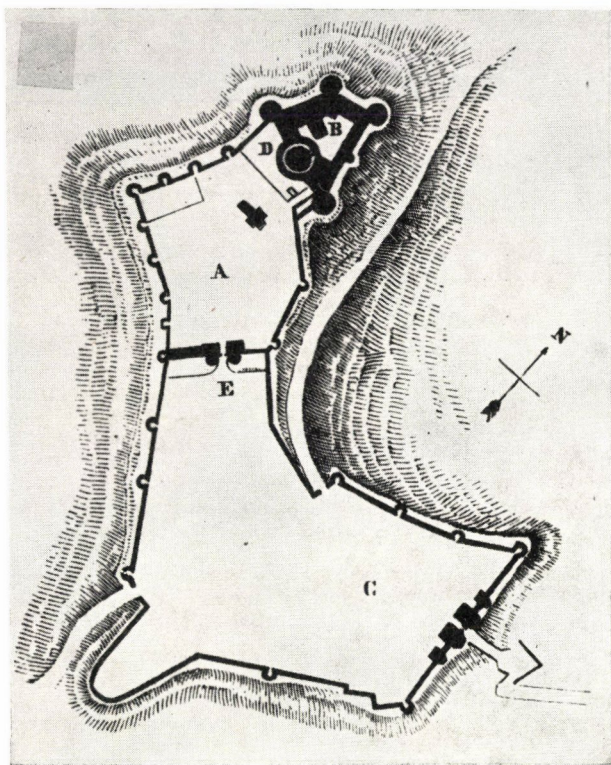
⁵ Gerevich L.—Seidl K.—Holl I., Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. Uo. 210—218. — Bártfai Szabó L., Hol állott a királyi palota. Uo. 219—220.

⁶ A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése, Műv. tört. Tan. (Bp. 1961) 7—64. (A továbbiakban Z. III. rövidítéssel idézzük.)

feléig a mai Bécsi-kapu, Táncsics Mihály utca környékén állt, közönségesen csak Kammerhofnak nevezett királyi nagykúria a magyar királyoknak egyedüli budai rezidenciája volt.”⁷ Valóban a Kammerhof az egyetlen királyi „rezidencia” Budán a XIV. sz. közepéig, és ha nem, akkor mi volt a Kammerhof? E kérdésekre kívánunk megfelelni a továbbiakban.

A budavári déli palota építése⁸

Egy város kialakulását sem vizsgálhatjuk önmagában, hanem csak az európai városi fejlődéssel kapcsolatban. Már régen észrevette a várostörténetírás, hogy egyes városok alaprajzi elrendezése

2. kép. Coucy város alaprajza
Рис. 2. План города Кузы
Fig. 2. Le plan de la ville de Coucy

hasonló. Hasonló alaprajzú város pedig korban és keletkezési körülményeiben is analóg a többivel.⁹ A középkori Buda alaprajzát megtekintve (1. kép) a következő jellegzetességekre hívjuk fel a figyelmet. 1. Az egész várhegyet egységes védőrendszer veszi körül. 2. A déli részen emelkedő palotát a várostól fal zárja el. 3. A város és a palota között a

közös védelmi rendszerbe foglalt szabad térség terül el. A kérdés az, hogy ezek az ismérvek kezdetől fogva megvoltak-e, vagy pedig csak később alakultak ki. Mivel az összehasonlító várostörténeti irodalom szerint az alaprajztípusok korjelző jelentőségűek, hasonló alaprajzú városokat kell keresnünk. A budaihoz teljesen hasonló típusú várost sokat találunk Európában. A német várostörténeti irodalom a fenti ismérvekkel rendelkező várost *Vorburgstadt*-nak nevezi,¹⁰ ugyanis a vár és a vár felé gyakran zárófallal ellátott város közt terül el a közös védelmi rendszerbe foglalt üres tér, a *Vorburg*. E típus a XII. sz. közepétől a XIII. sz. közepéig szokásos, tehát ebből következik, hogy szemben Zolnay állításával Budán már a XIII. sz.-ban állnia kellett a déli palotának. Ilyen város-alaprajza van pl. a francia Coucynak¹¹ (2. kép), a westfáliai Lippstadtnek¹² és a livlandi Fellinnek¹³ (3. kép). E típus létrejött a XII–XIII. sz.-i társadalmi fejlődésből következik. A termelőerők fejlődése Európa-szerte kezdte felemelni a polgárságot, és lehetővé tette a XII–XIII. sz.-ban a városi autonómia kialakulását. A polgárság felemelkedése heves osztályharcokkal járt, jogaikat a városúrral szemben gyakran fegyveres harccal kényszerítették ki.¹⁴ A városúr bár félt polgárai túlságos szabadságától, bizonyos fokig támogatta is őket, hiszen anyagi, és a rakoncátlankodó hűbérek feudális anarchiájával szemben katonai bázist is jelentettek számára. Ez a kettősség, a városúr és város ellentéte egyrészt, egymásrautaltságuk másrészt az alaprajzban is visszatükröződött. Olyan városban ahol nem vagy csak ideiglenesen lakik a városúr, nem volt szükséges külön erősség létesítése. A *Vorburgstadt*-ok legnagyobb része azonban olyan város volt, ahol a helyi városúr központját tartotta. Így a külső ellenség ellen ugyan közös fal vagy sánc védte őket, azonban a városúr magát is elválasztotta a polgárságtól. E várostípusnak tehát ez a társadalmi magyarázata.

Zolnay tagadja a IV. Béla-féle déli építkezéseket, szerint az ásátásoknál előkerült, az ásátásvezető és munkatársai által XIII. századnak datált leletek későbbiek,¹⁵ és régészetileg még az sem igazolható, hogy ez a déli rész suburbium lett volna.¹⁶ Utolsó cikkében már bizonyos fokig módosítja elméletét. Az előkerült leletanyag alapján bizonyítani próbálja a terület suburbium voltát, bár a következő oldalon az erre felhasznált XIII. sz.-i kerámiaanyagot önmagának ellentmondva, megint nem ismeri el XIII. századnak.¹⁷ A suburbium elméletét ugyan már első cikkében felvetette, ott azonban kizárólag oklevél interpretáció alapján.¹⁸ Ugyanezt megismétli újabb cikkében is. Okleveles alapja az 1390-es plébániahatárper ítéletlevele, amelyben a Magdolna

⁷ Z. III. 40.

⁸ Buda város alapításával itt nem kívánunk foglalkozni. Más alkalommal érintettük már ezt a kérdést „Buda város pecséthasználatának kialakulása” c. tanulmányunkban. TBM 14 (1961) 125–128.

⁹ Vö. Fügedi E., A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. TBM 12 (1957) 541–, és az ott idézett irodalom.

¹⁰ Johansen, P., Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland, Westfalen, Hanse, Ostseeraum (Münster/

Westf. 1955) 119–121.

¹¹ Viollet-Le-Duc, M., Dictionnaire raisonné de l'architecture française. I (Paris 1867) 371.

¹² Johansen, P., i. m. 121.

¹³ Johansen, P., i. m. 120.

¹⁴ Planitz, H., Die deutsche Stadt im Mittelalter. (Graz–Köln 1954) 102–.

¹⁵ Z. I. 15–16; Z. II. 205–208.

¹⁶ Z. I. 21.

¹⁷ Z. III. 13–14.

¹⁸ Z. I. 21; Z. III. 19–20.

templom (mai Helyőrségi templom) plébánosa azt állítja, hogy egyháza valóban plébánia, saját határa van mind Buda várában, mind pedig azon kívül. Hozzá tartozik a Várhegy északi fele, Lógod falu és Tótfalu, továbbá a zsidóutca és a Szent János kolostortól a királyi kúriáig terjedő rész.¹⁹ Persze ez az oklevél sehol sem állítja azt, hogy a zsidóutca és a Szt. János kolostor környéke suburbium lett volna, mint ahogy nem is mondhatta, hiszen sohasem volt ez a terület külváros. A ferencesek Szt. János kolostorát és környékét már a XIII. sz.-i oklevelek is a castrumba helyezik.²⁰ Az egész zsidóutcat pedig (mai Szt. György utca) nemcsak okleveles adatok,²¹ hanem maga Zolnay is a városba helyezik.²² Ha pedig a ferences és zsidó utcák a városban, nem pedig a külvárosban vannak, hol marad a Zolnay által feltételezett déli suburbium? Magának a királyi palotának a területe az 1390-es oklevél világos szavai szerint nem tartozott a Magdolna templom (a külvárosok temploma) plébániájához, hiszen szerinte a plébánia határa a királyi kúriáig tartott, ami tehát kívül állt rajta.²³ A kúria területe azért nem tartozott egyik plébániához sem, mert a királyi udvartartás exemptiót élvezvén a kápolnaispán joghatósága alá tartozott.²⁴

Nem mond-e azonban ennek ellent VI. Kelemen pápa 1352. július 31-i oklevele,²⁵ melynek értelmében a Magdolna és Szt. Péter plébániákat a Buda külvárosi lakosok alapították? A Szt. Péter templom és plébánia-területe valóban a külvárosban volt, a Magdolna templomhoz pedig szintén igen tekintélyes külvárosi részek tartoztak, hiszen elvesztett 1390-es jogigényén kívül joghatósága kiterjedt Tótfalu külvárosra és a Vízfőváros északnyugati felére.²⁶ Igaz, a Magdolna templomhoz tartozott a vár északi része is, amit sem Zolnay, sem pedig mi nem állítottunk külvárosnak, és ez a terület, az ún. Szombathely volt a plébánia központja. Ez a terület azonban teljesen összefüggött a városfalon kívüli tótfalusi külvárossal²⁷ olyannyira, hogy véleményünk szerint a XIII. sz. második felében a városfal építése vágja csak ketté.

Zolnay suburbium elmélete tehát nem tartható fenn, de akkor mivel magyarázható, hogy a déli két utcára a magyarok plébániája, a Magdolna templom emel igényt? Ez a kérdés összefügg a déli

palota építésével. Zolnay továbbfejlesztve Gárdonyi adatait helyesen állapítja meg, hogy Budát németek és magyarok két részletben alapították, lényegében két település olvadt össze.²⁸ A Fügedi által már a tatárjárás előtt valószínűsített²⁹ északi és magyarok által lakott rész alatt egészen a zsidó és Szt. János utcáig németek települtek, templomuk a Nagyboldogasszony templom volt. Véleményünk szerint az uralkodó délen kúriát kezdett építeni, amely ősfarmájában legkésőbb 1264-re készült el. Az északi magyar, középső német települések és a déli kúria együtt Vorburg típusú város, vagy ha úgy tetszik, Zolnay szavaival, városoród. Az 1264-es déli kúria építésének befejezését az igazolja, hogy ebben az évben függeszti fel IV. Béla király a város autonómiáját, és helyez olyan katonai parancsnokot a város és vár élére, aki egyben a város közigazgatásának és igazságszolgáltatásának a feje is.³⁰ A németek által lakott középső rész, és a kúriát védő szabad térség között telepített le a király a zsidókat és építteti fel a ferences kolostort. Egyik sem létesülhetett volna ezen a helyen, ha nem délen áll az uralkodó kúriája.

A ferences templom pontos építési idejét ugyan nem ismerjük,³¹ azonban a hatvanas években már állnia kellett. A ferencesek voltak ugyanis az uralkodó gyóntatói, aki a hatvanas években feleségével együtt elfordul a domonkos rendtől és a ferencesek oldalára szegődik.³² Elképzelhetetlen, hogy gyóntató papjának naponta az egész várat végig kellett volna gyalogolnia a Kammerhofig! A zsidótelep léte is a déli palota mellett szól. A Vorburgstadtknál ugyanis a zsidótelepek kivétel nélkül a városnak a városúr palotája felé eső végén helyezkednek el. Így pl. Fellinben³³ vagy Lippstadtban³⁴ is. A zsidókra az első adat 1278-ból van.³⁵ Ennél a típusnál a zsidónegyed elhelyezését kettős szempont indokolta: a város végén elkülöníthetők voltak a polgároktól, velük pedig a városúr számára vára felől volt a legkönnyebben biztosítható.³⁶ Kamaraszolgák voltak ugyanis

¹⁹ Schier, X., Buda sacra sub praeis regibus (Viennae 1774) 104–105.

²⁰ L. pl. Budapest történetének okleveles emlékei (a továbbiakban BpÖkl) I (Bp. 1936) 1290: 263; 1296. július 5: 301. stb. Az ezekben az oklevelekben említett beginakolostor a ferences kolostortól valamivel délebbre feküdt. Vö: *Palaki V.*, A budai vár középkori helyrajza. BpR 15 (1950) 11. kép.

²¹ 1365. február 4: Ol. Ft. Esztergomi kpt. orsz. lt. Capsa 6. fasc. 4. nr. 17.

²² Z. I. 19; Z. III. 19; és a Z. I. 16—17. oldalon közölt térképen.

²³ Schier, X., i. h.

²⁴ Vö. *Kumorovitz L. B.*, A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15. Sajtó alatt.

²⁵ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis (a továbbiakban MonVesp) II (Bp. 1899) 383—384.

²⁶ Schier, X., i. h.; Ol. Ft. Esztergomi primási lt. Arch. eccl. vet. nr. 46.

²⁷ Szombatkapun kívüli házak: 1485. szept. 5: Dl. 19 072; 1490. július 30: Dl. 19 665; stb. A Szombatfalun kívüli terület és Tótfalu azonosságára: *Gárdonyi A.*, Buda középkori helyrajza. TBM 4 (1936) 65.

²⁸ Z. I. 17; Z. III. 53—.

²⁹ Fügedi E., Középkori magyar városprivilegiumok. TBM 14 (1961) 80.; vö. még *Kubinyi A.*, i. m. 126—127.

³⁰ *Kubinyi A.*, i. m. 127.

³¹ *Karácsonyi J.*, Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon. I. (Bp. 1923) 152. lapján a ferences templomban temetkezni akaró Berki Demeter végrende-

letét 1266—70-re helyezi, tehát a templomnak ekkor már állnia kellett. *Clauderné Vladár M.*, [A Várszínház története. TBM 10 (1943) 163.] talán ez alapján helyezi a templom építését 1269—70-re. Ezzel azonban ellentétes *Tapolesányi Péter* 1276. július 26-án elhangzott vallomása (MonVesp. I. 291—3.), aki akkor azt mondta, hogy 18—19 éve él Budán a ferences templom mellett. Adatának megbízhatóságát azonban erősen gyengíti, hogy nem emlékezett IV. Béla és leánya Margit halálára, pedig azok a vallomás előtt néhány évvel haltak meg.

³² Vita b. Kingae, c. 10. *Gombos, A. F.*, Catalogus fontium historiae Hungaricae III (Bp. 1938) 2455.

³³ L. fenn 13. j.

³⁴ L. fenn 12. j.

³⁵ Z. III. 56.

³⁶ Zolnay ezzel szemben az 1279-es budai zsinat határozatával érvel, melynek értelmében a zsidók lakhelyét el kell választani a keresztényekétől. Nem tartja valószínűnek továbbá, hogy a zsidókat a királyi palota legfontosabb felvonulási útjába telepítették. A zsinati adat felhasználását lehetne azzal cáfolni, hogy a zsinat idejében már létezett a zsidótelep. Hasonló rendelkezéseket Európa-szerte sokat találunk. Az elkülönítés azonban leggyakrabban úgy érvényesült, hogy a zsidókat a város közepére, a legbiztonságosabb helyre telepítették, és fallal választották el őket a város többi részétől. (*Planitz, H.*, i. m. 281.) A „felvonulási úttal” kapcsolatos nehézségére pedig meg kell jegyeznünk, hogy szerinte a város lezárult a zsidónegyednél, és itt állott a Kelenföldi kapu. (Z. I. 19—20; Z. III. 18.) Mivel szerinte a városnak akkor csak két kapuja volt, hogyan történhetett volna az elkülönítés,

a zsidók, védelmükért az uralkodó volt felelős, aki ezért tőlük külön jövedelmet húzott.³⁷ Ezt a védelmet kúriájától távol nem tudta volna biztosítani.³⁸

Úgy véljük, ezek után már könnyen érthetővé tudjuk tenni azt a tényt, hogy ezt a két utcát miért vallotta a Magdolna-templom papja magáénak. A Ferences-templom és a zsidónegyed körül, a német városrész és a királyi kúriát megelőző szabad terület közé kezdettől fogva magyarok, mégpedig előkelőbb emberek települnek. Itt házbirtokos Mojs nádor, akinek felesége a királyi család rokona,³⁹ pedig bizonyára szerezhetett volna magának a Kammerhof körül is házat. Ugyancsak magyar (és gazdag) az itt élő Tapolcsányi Péter is, aki bár szoros kapcsolatban áll a ferencesekkel mégis súlyos betegségében a Magdolna-templom papját, nyilván mint illetékes plébánost, hivatja.⁴⁰ A zsidók helyére is magyarok kerülnek kitelepítésük után.⁴¹ A Magdolna-templom plébánosa, mint a magyarok lelkigondozója azért kéri jogkörének erre a területre való kiterjesztését, mert itt magyarok élnek, nem pedig azért, mert ez a terület külváros lett volna. A Magdolna- és Szt. Péter-templomok ugyanis először egyáltalán nem rendelkeztek plébániaterülettel, hanem a Nagyboldogasszony templom mint az egész város plébániája papjainak magyarul nem tudása miatt e két templom papsága szolgáltatni ki az egész város területén az itt élő és ügyeik elvégzésére ide seregülő magyaroknak a szentségeket.⁴² Magyarok számára a Magdolna-templom papsága végrendeletekről állított ki okleveleket.⁴³ A XIV. sz. közepére azonban már kezdett kialakulni tényleges plébániakörzete is a Szombathely körül, és ekkor már a Szombathely plébánosa címe alapján az itt élő németek lelkigondozását is ellátta.⁴⁴ Igényét a déli magyar területre azonban továbbra is fenntartotta. Fentiek alapján nem tudjuk megérteni Zolnay érvelését, aki elgondolkoztatónak tartja, hogy „miért a Vár-hegy északi részén, a Mária Magdolna templom körletében s az alsóvárosokban helyezkednek el

Buda magyarjai, ha maga a királyi udvar a Vár-hegynek — mint a vita során Gerevich állítja — éppen ellenkező, déli végére települ”⁴⁵. A palota környék magyarsága épp Gerevich mellett szól! Meg kell még jegyeznünk, hogy a német lakosság hazánkban Mályusz Elemér élesszemű megfigyelése szerint a királyi váraktól távolabbra telepszik meg, míg a magyarok közel,⁴⁶ ami szintén a déli palota létét igazolja.

Zolnay több helyen hivatkozik egy déli város-lezáró, általa feltételezett falra. Seitl Kornél jogos ellenvetéseket tett a fal Zolnay által feltételezett helyével szemben, amelyet szerzőnk komolyan nem tudott megcáfolni.⁴⁷ Ennek ellenére nem tartjuk lehetetlennek, hogy a várost délen fal zárta volna le, hiszen a Vorburg típusú városoknál — ha nem is mindig — olykor előfordul ez is (l. pl. Fellint).

Úgy véljük, hogy a fentiek alapján tökéletesen világos, hogy a királyi palota területén IV. Béla óta suburbiumot nem tételezhetünk fel. Vannak azonban a IV. Béla-kori déli építkezésekre pozitív adataink is. Az ásatási adatok egyrészt bizonyítják a XIII. századi építkezéseket, másrészt feltárták a város körül húzódó falnak a déli kúria körüli folytatásának részeit a XIII. századból.⁴⁸ Ha tehát már akkor ugyanaz a fal védi a várost és a kúriát, ez igazolja mind a suburbium hiányát, mind pedig azt, hogy Buda Vorburg típusú város. Ugyanezt igazolja a Kelenföldi kapu is. A déli részen a mai Nagyrondellában feltárt kapu XIII. sz.-i létét egy 1302. évi határjárás alapján igazolta Seitl Kornél.⁴⁹ Zolnay ezt nem tudván megcáfolni, egyszerűen nem fogadja el.⁵⁰ Seitlnek a határjárási technikát szépen elemző fejtegetéseit csak azzal kívánjuk kiegészíteni, hogyha egy határ hegyháton vonul végig a következő határpontig, akkor ezt mindig feltüntetik a határjáró oklevélben is.⁵¹ Mivel erről az 1302-es oklevélben nincs szó, a Kelenföldi kapunak sokkal közelebb kellett a déli hévizekhez feküdnie, mint ahogy azt Zolnay feltételezte.

ha a város főközlekedési útja a zsidótelepnél van?

³⁷ Kohn S., A zsidók története Magyarországon. I. (Bp. 1884) 114.

³⁸ Zolnay egyébként a zsidótelep északra telepítését a királyi udvarnak a városerődből való kitelepítésével hozza kapcsolatba. Mindössze csak annyi történt, hogy amikor Nagy Lajos az egész országból kitelepítette a zsidókat, szétadományozta a déli zsidótelep házait, és ezeket a zsidók visszatérte után már nem vehette vissza. (Z. II. 209; Z. III. 56); a zsidók kitelepítésére l. Kohn S., i. m. 135—136. Zsidóutcai házak eladományozására l. fenn a 21. jegyzetben idézett adatot.

³⁹ BpOkl. I. k. 300. 1296. július 5-én III. András „soror nostra”-nak nevezi Mojs özvegyét. A ház helyére: Pataki J., i. m. 276.

⁴⁰ MonVesp. I. k. 291—293.

⁴¹ Pataki J., i. m. 277.

⁴² Schier, X., i. m. 112.

⁴³ 1314. március 19: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, II. k. 693—4; 1321. december 24: Anjou-kori Okmánytár (a továbbiakban AO) I. k. 639; 1375. január 17: Dl. 6296.

⁴⁴ 1343. április 20: Dl. 87 195.

⁴⁵ Z. III. 53. Itt kell megjegyeznünk, hogy Zolnay

ezen a helyen és Z. I. 17. o. 20. jegyzetben a Buda északi részére telepített magyarok óbudai voltának igazolására azt az Óbudai Károly lovagot hozza fel példának, akinek nővérét Pertának hívták, sógora német volt, unokahúga pedig csak németül tudott. MonVesp. I. k. 302—303, 314, 317.

⁴⁶ Mályusz E., A magyarság és a városi élet a középkorban. Sz. 78 (1944) 42—.

⁴⁷ Z. I. 19—20; Z. III. 18—19; Gerevich L.—Seitl K.—Holl I., i. m. 211., 1—2. kép. Megjegyezzük, hogy Zolnay a Z. III. 19. oldalon idézőjelben, de pontatlanul közöl egy mondatot Seitl másik tanulmányából, és a hivatkozott lapszám sem helyes. A valódi lapszám: Arch. Ért. 79 (1952) 174. Seitl két tanulmányának figyelmes elolvasása után nyilvánvaló, hogy két cikke között nincs semmi ellentmondás. (Az Arch. Ért. cikkben különben is a Szent György tér déli és nem északi oldalán végzett ásatásról van szó.)

⁴⁸ L. Gerevich László készülő monográfiáját.

⁴⁹ Gerevich L.—Seitl K.—Holl I., i. m. 211—.

⁵⁰ Z. III. 18.

⁵¹ Vö. pl. 1303. február 26: pervenit ad unum Berez ... inde super eundem Berez eundo peruenit ad aliud Berez ... AO. I. k. 55—.

Nemcsak a fenti adatok igazolják a déli palota IV. Béla korabeli építését, hanem a Zolnay által a Kammerhofra vonatkoztatott oklevelek közül is nem egy a déli építkezést bizonyítja.

Zolnay egyik legfontosabb bizonyítéka a Szécsényiek 1354-ben említett háza. Ekkor ugyanis Lajos király megemlékezik két, néhai Szécsényi Tamás vajda birtokában volt budavárosi házról, amelyek közül az egyik „in vicinitate curie nostre”, a másik pedig a domonkosok Szt. Miklós kolostora közelében állott.⁵² Zolnay szerint az a királyi kúria, melynek szomszédságában a Szécsényi ház épült, azonos a Kammerhoffal, és ez által igazolható, hogy 1354-ben az uralkodó még a Kammerhofban lakik. A várhegy déli végén az István torony ugyan már áll ekkor,⁵³ azonban Zolnay igen helyesen mutat rá arra, hogy az „in vicinitate” kifejezés olyan távoli épületet, mint az István torony nem jelölhetett.⁵⁴ A tulajdonképpeni Nagy Lajos féle palota építkezéseit pedig Zolnaynak ugyancsak helyes megállapításai szerint az 1360-as évekre keltezhetjük,⁵⁵ tehát ez sem lehet azonos az 1354-ben említett kúriával.⁵⁶ Igaz, ez az 1354-es adat önmagában nem dönti el a kérdést, ha valóban a Kammerhofra vonatkozna, az csak annyit jelentene, hogy az oklevélből megismerjük a Budán és környékén állott több királyi kúria egyikének szomszédját. Mégis, minden jel arra mutat, hogy az a királyi kúria, amelynek szomszédja Szécsényi Tamás háza volt, nem azonos a Kammerhoffal. Zolnayt az vezette félre, hogy a XV. sz.-ban a Kammerhof szomszédságában említik Frank vajda házát, aki pedig Szécsényi Tamás unokája volt,⁵⁷ tehát joggal azonosította az unoka házát nagypapjával. „Így tehát az 1354-ben a Szécsényiek budavárosi házával szomszédos királyi kúria sem egyéb, mint a Kammerhof! (A Szécsényieknek más háza nincs Budavárban).”⁵⁸ Azonban éppen ez Zolnay tévedése: mert van még más háza is a Szécsényieknek, sőt a Frank vajda háza tulajdonképpen nem is lehet igazi Szécsényi ház. Szerzőnk maga idézi azt az 1386. évi birtokcserére szerződést, amelyben Szécsényi Frank és testvére Simon elcserélik birtokaikat, és ekkor az összes budavárosi Szécsényi házak Frankot illető birtokrészei is Simonra szállnak.⁵⁹ Mivel arra nincs adatunk, hogy Szécsényi Simon visszaadta volna testvérenek a házait,⁶⁰ kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy a királyi kúria mellett állt Szécsényi ház nem azonos a Kammerhof szomszédjával, Frank vajda házával. Ezt a feltételezést úgy véljük, bizonyítani is tudjuk. Szécsényi Simonnak (aki 1386-ban a budai Szécsényi házak egyedüli birtokosa lett) két gyermeke maradt: egy fia, Szécsényi, más néven Salgói Miklós, és egy lánya, aki Losonczy Zsigmondhoz ment férjhez.⁶¹ Salgói Miklós 1437. január 18-án végrendeletet Velencében (a következő napon meg is halt). A végrendeletben megtaláljuk az 1386-os birtokcserére oklevélben feltüntetett, és akkor a Simon ág birtok-

kába került javakat. Megemlékezik Salgói budai házairól is és első helyen a következőket mondja: „Item medietatem unius domus in castro Budensi positum (!) ex opposito palacii Frig, dimitto Domino Ladislao sororio meo de Losoncz, quia ad ipsum pertinet altera medietas.”⁶² Tehát a Friss palotával szemben épült fél házát nőági rokonának, Losonczy Lászlónak hagyja, mivel a másik fele ugyanis annak birtokában van. Az említett Losonczy nem más, mint Szécsényi Simon unokája, leányának és Losonczy Zsigmondnak a fia.⁶³ Losonczy László csak anyja révén lehetett nagybátyja társtulajdonosa a budai házban és más Szécsényi birtokokban, ez tehát azt bizonyítja, hogy Szécsényi Salgói Miklós a Friss palotával szemben épült házát atyjától, Simontól örökölte. Mind ez valószínűvé teszi azt, hogy ez a ház azok közé a Szécsényi házak közé tartozik, amelyek 1386-ban Szécsényi Simon birtokába jutottak.

De mindebből egyéb is következtethető. A rendelkezésünkre álló adatok — mint láttuk — nem engedik annak feltételezését, hogy a Kammerhof mellett álló Frank vajda féle ház azonos legyen az 1354-ben a királyi kúria mellett állt Szécsényi házzal. Ezzel szemben az 1437-ben említett Szécsényi ház, az igazi, örökölt Szécsényi ház a déli királyi palotával szemben épült. Mindebből — ha csak újabb — eddig még fel nem tárt — adatok ezt meg nem cáfolják — csak egy következtetést lehet levonni: az 1437-ben és az 1354-ben említett Szécsényi házak azonosak, és így az utóbbi szomszédságában megnevezett királyi kúria a Várhegy déli részén épült. Az adatból azonban további következtetés is levonható. Láttuk, hogy a helymeghatározás alapján a Szécsényi ház sem az István-toronnyal, sem pedig a Nagy Lajos-féle palotaszárnyal nem kapcsolható össze. A Friss palotát viszont még később, Zsigmond alatt építik.⁶⁴ Talán nem túl merész hipotézis ezek után annak feltételezése, hogy a régi, Nagy Lajos előtti királyi kúria — hiszen emellett állott Szécsényi Tamás háza — a későbbi Friss palota helyén, vagy annak közvetlen közelében épült. Ezt Bonfini egyik adata is alátámasztja, aki szerint Zsigmond palotája mellett az első udvarban még egy régebbi épület is állott.⁶⁵ Végül nem érdektelen megemlíteni, hogy az ásatásoknál az újkori beépítettség miatt a Friss palotából került elő a legkevesebb falrészlet,⁶⁶ olyannyira, hogy még helyhezköté-

⁵² Z. I. 18; Z. III. 26—, 35—36, 43.

⁵³ Z. I. 20; Z. III. 12, 14—16.

⁵⁴ Z. III. 27.

⁵⁵ Z. I. 20; Z. II. 209; Z. III. 15.

⁵⁶ 1354. szeptember 19: DL. 4454, AO. VI. k. 234—237. Vitabeli ellenfelei helyesen mutattak rá szerzőnk tanulmányának első variációjával szemben, hogy csonkán és hibásan idézte az oklevelet, ez azonban nem változtat a fenti tényeken. Gerevich L.—Seiül K.—Holl I., i. m. 218; Bártfai Szabó L., i. m. 219. L. ezzel szemben Z. III. 27—.

⁵⁷ Z. I. 18, Z. III. 32—34.

⁵⁸ Z. I. 18.

⁵⁹ Z. III. 33—34. Az eredeti szöveg: 1386. július 10: DL. 7214. Szécsényi Frank átengedi Szécsényi Simonnak budai és gyöngyösi birtokrészeit, és ezért cserébe annak szécsényi birtokrészét kapja.

⁶⁰ Zolnay szerint tehát a királyi kúria melletti ház „1386-ban Szécsényi Simonnak, utóbb az 1416 előtt meghalt Szécsényi Frank vajdának — kezén maradt”, (Z. III. 34.) ez utóbbi állítását azonban nem tudja igazolni.

⁶¹ Z. III. 33. kifejezti a családfában Losonczinét. L. rá Turul 29 (1911) 99 (Szécsényi családfa) és 101, továbbá Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez. I (Bp. 1908) 647—648.

⁶² Turul 29 (1911) 101. A végrendelet jelzete: Velen-cei Áll. Lt. Atti N. Sedia dell'archivio 179/III. A másolatot Kumorovitz L. B. professzor úr bocsátotta rendelkezésünkre, akinek ezúton is hálás köszönetet mondunk.

⁶³ Turul I (1883) 21, 23; és a 61. jegyzetben fenn idézett családfa.

⁶⁴ Gerevich L., A budai várpalota története 1541-ig. Budapest műemlékei, I (Bp. 1955) 272.

⁶⁵ „...in ... quadrata area ante Sigismundi atria constituta vetus a latere palatium...” *Antonius de Bonfinis*, *Rerum Ungaricarum Decades*, Decas IV. Liber VII. 98. (*Fogel—Iványi—Juhász-féle kiadás*, IV. k. (Bp. 1941) 136.

⁶⁶ Gerevich L., A budai vár feltárt maradványainak leírása. Budapest műemlékei I. (Bp. 1955) 257.

is vitathatóvá vált.⁶⁷ Ha tehát a százötven évvel később épült Zsigmond-féle palotából is alig került elő valami, akkor hogyan várhatjuk azt, hogy az alatta vagy mellette állott Árpád-kori kúriának in situ maradványai meglegyenek?⁶⁸

Mint láttuk, Buda Vorburg-típusú város lévén, királyi kúriája a Várhegy déli részén az északi várossal egy időben épült, és közös védrendszer vette körül. A déli részben suburbium egyáltalán nem tételezhető fel, de a zsidó és ferences utca ittéléte is a déli építkezést igazolja. A déli kúriát pedig egy 1354. évi oklevél alapján megkíséreltük lokalizálni is. De akkor mi volt a Kammerhof, a „király régi háza”?

A Kammerhof és rendeltetése

Miként említettük, Csánki érdeme volt, hogy a Kammerhofra vonatkozó okleveleket összeállította. Zolnay az ő adatai alapján vetette be a Kammerhof kérdését a tudományos köztudatba. Mi volt tehát a Kammerhof?⁶⁹ Az épületet e néven először Vencel király koronázásával kapcsolatban említi a nálunk tévesen Hornecknek nevezett Gaaler Ottokár-féle verses krónika azzal, hogy itt lakik a király. Következő említései a XV. sz.-ból valók. A Jogkönyv a zsidók melletti (a mai Táncsics utcában levő újabb zsidóutca) régi kamaraudvar őrzéséről beszél, míg utoljára 1423-ban említik. Ekkor Cillei Hermann ír oklevelében egy Chammerhofnak nevezett házról, amely egykor Károly királyé volt, s melyet Lajos király a pálosoknak adományozott. A házhoz egy Márton tiszteletére szentelt kápolna és egy földdarab — ahol Lajos király anyja építkezett — tartozott. Ezekből az adatokból igazolható, hogy az a királyi és királynéi kápolna, amelyet Erzsébet királyné, Lajos király anyja Szt. Márton tiszteletére emelt, és amelyre 1349-ből van adatunk, ebben az épületben volt; továbbá az is, hogy az 1382-ben Nagy Lajos által a pálosoknak adományozott és 1416-ban néhai Szécsényi Frank háza mellett állott, *antiqua domus regis*-nek nevezett pálos ház a Kammerhoffal azonos.⁷⁰

Az épület rendeltetésével kapcsolatban több elmélet küzd egymással. Zolnay, nyilván abból az elgondolásból kiindulva, hogy mivel hazánkban a

pénzverés pénzverőkamarákban történt, tehát kamaraudvar csak pénzverdét jelenthet, pénzverőháznak tartja. Királyi ház elnevezéséből pedig arra következtet, hogy ez az épület volt 1382-ig a király szálláshelye.⁷¹ Gerevich László és Bártfai Szabó László a Kammerhofot egy 1338-as királyi rendeletben *domus regalis*-nak, királyi háznak nevezett pénzbevéltő házakkal hozzák egyrészt kapcsolatba, másrészt rámutatnak arra, hogy a pénzverés és financiális igazgatás központja is: pénzverdében pedig nem lakhat a király.⁷² A harmadik elméletet Jankovich Miklós dolgozta ki. Rámutat arra, hogy a Kammerhof kifejezés nem jelenti okvetlenül a kincstári apparátus helyét, hanem elsősorban a királyi ház tagjainak magánlakosztályát. Szerinte az épület Nagy Lajos idejében az özvegy királynék háza volt, de egyes adatokból ennek esetleges Árpád-kori előzményeire is következtet.⁷³

Vegyük sorra a három elméletet. Zolnay idézi az 1255-ös királyi oklevelet, amelyben az esztergomi pénzverők, míg a pénzverés idején Buda városában tartózkodnak, vámmentességet nyernek. Az adatból feltételezi, hogy az oklevélben említett budai pénzverő-fabrica a Kammerhoffal azonos. Huszár Lajosra hivatkozva állítja, hogy mivel a 864. évi Edictum pistense a pénznek a királyi palotában való verését rendelte el, a magyar pénzverés pedig karoling mintát vett alapul, az említett fabrica viszont a városban állott, tehát a királyi rezidencia is ott volt. Másik helyen már részletesebb: „ha helyt áll Huszárnak az a feltevése, hogy a korai pénzverés színhelye a királyi rezidencia épülete volt, a Kammerhof kezdetei az 1255. évi, a budai pénzverésre vonatkozó adatot is értékeli.” Következő helyén már ezt írja: „... 1255-ben a budai — Huszár szerint a királyi házban dolgozó — pénzverők...”⁷⁴ Huszár azonban éppen az ellenkezőjét állítja a Zolnay által sajtóhibával idézett helyén, mint amit szerzőnk mond. Huszár ugyanis Erdyvel szemben itt rámutat, hogy az Edictum pistenset „már annak idején sem tartották meg pontosan,” tehát az adat a pénzverde I. István-kori helyének meghatározására sem használható már fel,⁷⁵ hogyan lehetne tehát feltételezni 1255-ban, hogy egy, már születése idején sem nagyon betartott 864. évi rendelet nálunk betartottak volna? Ebben az időben már sehol sem vertek pénzt királyi palotában.^{75a}

Mindez azt mutatja, hogy ha a Kammerhof valóban pénzverde lett volna, akkor ott — mint ahogy arra, mint láttuk Gerevich is rámutatott — nem lakhatott a király. Ellentmondanak a pénzverde jellegnek azok az adatok, amelyek Vencel ott lakását és a királynéi kápolna építkezését igazolják. Huszár Lajos, aki feltételezi a Kammerhof pénzverde és pénzbevéltőhely jellegét, ezt a nehéz-

⁶⁷ Nagy E., Zsigmond király budavári Friss-palotája. BpR 16 (1955) 105—.

⁶⁸ Zolnay ugyan azt állítja, hogy 1354-ben Lajos király kúriája Buda városában volt (Z. III. 26), azonban az oklevél ezt nem mondja, (L. fenn 56. jegyzet). A Szécsényi-féle házat helyezi csak az oklevél a városba, amint hogy az természetesen ott is volt.

⁶⁹ Itt csak azokkal az adatokkal foglalkozunk, amelyek kétségtelenül a Kammerhofra vonatkoznak, és azt említik. Bár Zolnay ezeken kívül más okleveleket is felhoz, ezek kétségtelen biztonsággal nem azonosíthatók a Kammerhoffal. Ezért, amennyiben Zolnay az épület rendeltetésének bizonyítására nem használta fel őket, nem foglalkozunk velük.

⁷⁰ Az adatokat l. Z. I. 17—18; Z. III. 25—; továbbá Csánki D., i. m. Ottokár stájer verskrónikáiról állítólagos Horneck nevét már a múlt századi Seemüller megcáfolta. Azóta megtalálták családi nevét (aus der Gaal,

vagy Gaaler) és tisztázták életrajzát. Vö. Kranzmayer, E., Die steirische Reimchronik Ottokars und ihre Sprache, Öst. Ak. der Wiss. Phil.-hist. Kl. Sitz. ber. 226/4. (Wien 1950) 7—8, 10.

⁷¹ Z. I. 17—, Z. III. 24—.

⁷² Gerevich L.—Seidl K.—Holl I., i. m. 218; Bártfai Szabó L., i. m. 219—220.; Gerevich L., A budai várpalota története 260.

⁷³ Jankovich M., Buda-környék plébániáinak kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. BpR 19 (1959) 77.

⁷⁴ Z. III. 24, 35, 40, 49.

⁷⁵ Huszár L., Szent István pénzei. Szent István Emlékkönyv, II. (Bp. 1938) 352—353. (Z. III. 61. o. 77. jegyzetben 532—533. oldalt ír.)

^{75a} Esztergomban a pénzverők a Kovács-utcában laktak: Dercsényi D.—Zolnay L., Esztergom. (Bp. 1956) 11, 48.

seget azzal kerüli meg, hogy feltételezi a pénzverde helyének és a Kammerhof rendeltetésének megváltozását.⁷⁶ Álláspontját — ha az épület volt is valaha pénzverde — azzal fogadhatjuk el, hogy a pénzverés Kammerhof-beli megszűnését 1301 előttre kell helyezni, hiszen Vencel király különben nem szállt volna itt meg. 1441-ben említettek egy pénzverdét a Miklós templom és a Nagybaldogasszony templom között.⁷⁷ Mivel 1255-től 1470-ig megszakítás nélkül vertek pénzt Budán,⁷⁸ semmi indokot nem látunk a pénzverőház helyének áthelyezésére, ezért azt hisszük, hogy kezdettől fogva az 1441-ben jelzett helyen verték a pénzt, hacsak az ásatások nem tárnak fel pénzverőműhelyt a Kammerhof területén. Az 1441-es pénzverde elhelyezése is e mellett szól, hiszen a német városoknál is a pénzverde a város központjában, a piacon, vagy a plébánia mellett volt elhelyezve.⁷⁹ Meg kell ugyan jegyeznünk, hogy az antiqua domus regis kifejezés és a Gerevich-Bárfai Szabó által idézett 1338-as oklevélben említett domus regalis annyira azonos, hogy elgondolkoztató.⁸⁰

Tehát a Kammerhof pénzverde jellege és az ideiglenes királyi ott-tartózkodás, továbbá az ott a királynétól alapított kápolna léte közti ellentmondás legfeljebb azzal osztható el, ha feltételezzük a pénzverde áthelyezését. Fel kell tehát vetnünk azt a lehetőséget is, hogy a Kammerhofnak semmi köze nem volt pénzveréshez. Mint láttuk, Jankovich is ezen az úton járt. Úgy véljük, az általa hozott analógiák tökéletesen igazolják, hogy a Kammerhofnak nem kellett okvetlenül pénzverdének lennie. Adataihoz hozzá kell tennünk, hogy a királyi levéltárat is hívták ekkor camera-nak.⁸¹

Jankovich, aki az özvegy királynék várbeli házának tartotta a Kammerhofot Nagy Lajos korában, egy 1285. évi adatot felhasználva felveti azt a kérdést, hogy nem vonatkozik-e az is a Kammerhofra, de kimondja, hogy ez „el nem dönthető”.⁸² Zolnay igyekszik Jankovich általa is joggal kitűnőnek tartott dolgozatának a Kammerhofra vonatkozó és saját elméletét cáfoló eredményeit

megdönteni, és ezért kritikájával elsősorban ezen 1285-ös adat ellen fordul. (Jankovich ugyan a Kammerhof özvegy királynéi kúria jellegét csak Nagy Lajos idejében látja bizonyíthatónak, és az 1285-ös adatot helyes tudományos önmérsékléssel csak feltevésként használja fel.) Zolnay ezen adat hitelét két bekezdésen keresztül cáfolja, úgy, hogy a Jankovich szövegét nem ismerő olvasó joggal gondolhatja, hogy ez az adat a szerző főérve.⁸³ Valóban nem használhatjuk fel az 1285-ös adatot topográfiai bizonyításra, azonban ezt a hibát először épp Zolnay követte el. Ifjabb (ebben igaza van Zolnaynak) Erzsébet királyné ugyanis 1285-ben azt írja, hogy a budai várba zárkózott a tatároktól való félelmében házának hú báráival és ifjaival, és a budai polgárokkal.⁸⁴ A domus szó itt nem egy bizonyos házat, hanem a királynéi udvartartást jelenti, amire számos analógiát lehet felhozni.⁸⁵ Egy budai háznak nincsenek bárói, de a Budán körülzárt királynéi udvarnak igen! Zolnay azonban ezt mondja: „Erzsébet... a budai királyi házba zárkózott”.⁸⁶ Budai királyi házról az oklevélben egy szó sincs. Másutt az oklevél latin szövegét átalakítva írja: „In castro Budensi... domus nostra”.⁸⁷ Utoljára már a „budai polgárok által is védett budavárosi királyi házról”⁸⁸ beszél.

Zolnay tehát a Kammerhof özvegy királynéi birtok elmélete ellen ezt a Jankovich által épp töle tévesen átvett adatot játssza ki. Nagy Lajos anyjának Kammerhof-beli özvegyi kúriájával szemben már jóval kevesebbet ír: „Nagy Lajos... azért telepítette 1343-ban, a neki adományozott Óbudára édesanyját, hogy e hatalmaskodó aszszonnyal közös udvarát Budán megszüntesse.”⁸⁹ Nagy Lajos azonban ekkor még Visegrádon székelt 1347-ig, tehát az anyakirálynéval közös udvara nem lehetett Budán.⁹⁰ Erzsébet udvartartása egyébként végig ugyanabban a városban volt, mint fiáé,⁹¹ hiába kapta meg Óbudát.⁹² Az anyakirályné befolyása mellett Lajos feleségeinek szerepe teljesen jelentéktelen, a királynéi kancellária végig az övé volt.⁹³

⁷⁶ Huszár L., A budai pénzverés története a középkorban. (Bp. 1958) 19—21. Zolnay László (Z. III. 49.) ezzel kapcsolatban sem idézi pontosan Huszárt. Zolnayt olvasva azt hihetnénk, hogy fenti helyen Huszár is elismeri a palotában történő pénzverést, továbbá azt, hogy a Kammerhof helyére és rendeltetésére vonatkozó Zolnay-féle véleményt kizárólag Patakinak azóta Zolnay javára módosított érvelése alapján nem fogadja el. Huszár azonban elsősorban Gerevich negatív álláspontjára hivatkozik. A rendeltetés kérdésében különben egyáltalán nem foglal állást.

⁷⁷ Huszár L., A budai pénzverés. 21.

⁷⁸ Uo. 103.

⁷⁹ Winterfeld, L. v., Gründung-, Markt- und Ratsbildung deutscher Fernhandelsstädte, Westfalen—Hanse—Ostseeraum i. m. 86—.

⁸⁰ Zolnay megjegyzése, hogy az 1301-es adat ellen 1338-as érvelni nem lehet, nem bizonyíték, pénzbevaltóhelyek sok helyen voltak, és ott nyilván királyi háznak is hívták. Zolnaynak az az érve sem áll helyt, hogy a Kammerhofot sohasem hívták domus regalisnak, tehát nem lehet azonos a domus regalisnak nevezett pénzverőházzal. (Z. III. 49.) A domus regis, domus regia és domus regalis teljesen szinonim kifejezések, ahogy azt a domus regalist pénzbevaltóhelyként emlegető oklevelek is felcserélve gyakran használják. Hóman B., A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. (Bp. 1921.) 212., 2. jegyzet.

⁸¹ Zichy Okmánytár (a továbbiakban ZO) III. k. 110. (1355. november 1: in Camera sua seu conservatorio.) A székesfehérvári káptalan levéltárát a király 1281. május

3-án szintén camera-nak nevezi: Szentpétery I.—Borsa I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, II/2—3 (Bp. 1961) 3109. sz.

⁸² L. fenn 73. jegyzet.

⁸³ Z. III. 38—39.

⁸⁴ „simul cum fidelibus baronibus ac juvenibus domus nostre...” BpOkl. I., 223.

⁸⁵ Vö. Erzsébet királyné lenn a 97. jegyzetben idézett végrendeletét stb.

⁸⁶ Z. I. 17.

⁸⁷ Z. III. 21.

⁸⁸ Z. III. 38. Vö. III. 25.

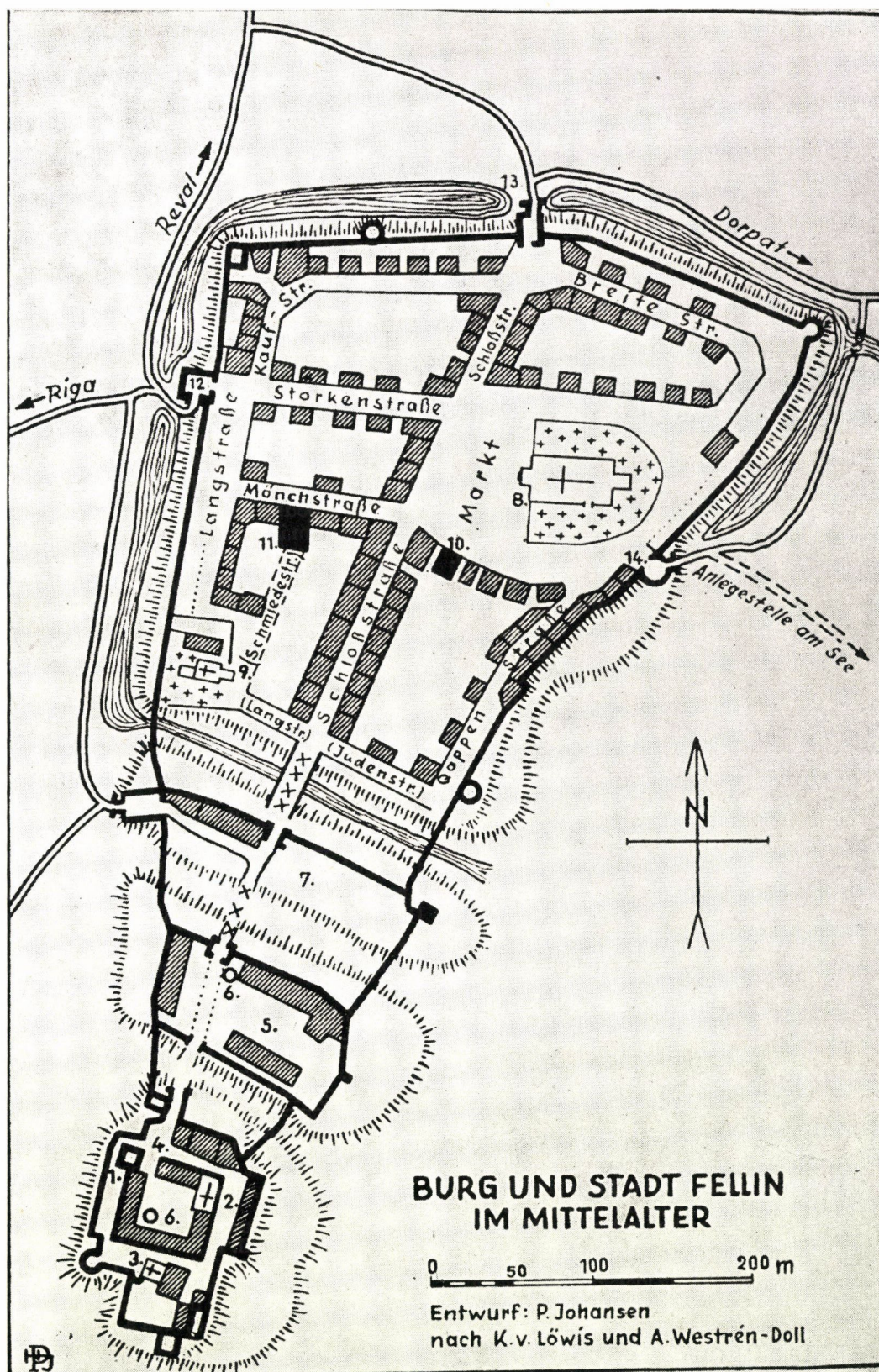
⁸⁹ Z. III. 39.

⁹⁰ Gárdonyi A., Magyarország középkori fővárosa. Sz 78 (1944) 224.

⁹¹ Mindig ugyanazokban a városokban keltez, ahol a királyi udvartartás székhelye volt. Óbudán szinte nem is ad ki oklevelet. 1346. február 5-én Visegrádon keltez (AO. IV. k. 561.), azonban 1347. szeptember 23-án Budán István vajdával együtt fia egyik oklevelén kancelláriai relátorként tüntetik fel. (Dl. 87 219.) A király 1347-től Budán lakik. (L. az előbbi jegyzetet.) Ugyancsak Budán keltez az anyakirályné 1348. március 31-én. (AO. V. k. 173.) Amikor pedig az ötvenes évek második felében az udvar visszaköltözik Visegrádra (l. Gárdonyi A., Magyarország., 225.), Erzsébet is visszatér Visegrádra, és ettől kezdve okleveleinek zömét itt adja ki. (1357. április 6: AO. VI. k. 553; 1357. december 28: AO. VI. k. 634—635; stb....)

⁹² 1343. január 7: AO. IV. k. 297.

⁹³ Gárdonyi A., A magyar királyné udvari kancelláriája az Anjouk alatt, Turul 23 (1915) 73—.

3. kép. Fellin város alaprajza
Рис. 3. План города Феллин
Fig. 3. Le plan de la ville de Fellin

Jankovichnak igaza van, amikor a Márton-kápolna alapításából következtet a Kammerhof királynéi kúria jellegére. Az anyakirályné ugyanis maga alapította és építtette a Márton-kápolnát:⁹⁴ ha az épület királyi kézben lett volna, erre okvetlenül rámutatott volna a királyné, mint ahogy 17 évvel később a déli palotában épített kápolnáról meg is mondja ugyanez az anyakirályné, hogy azt a király és királyné a királyi palotában építtették.⁹⁵ Erzsébet Kammerhof-beli építkezéseit Cillei Hermann 1423. évi oklevele is igazolja.⁹⁶ Ugyancsak a Kammerhof királynéiségét igazolja a Jankovich által helyesen felhasznált végrendelete az anyakirálynénak. Az 1380. április 6-án kelt végrendelet⁹⁷ több helységet említ, így Óbudát, Beregszászt, a budai külvárost (sub castro Budensi), Lippát stb. Többször szerepel azonban helymegjelölés nélkül a domus (mindkét értelemben, mint udvartartás és mint épület), a domus nostra thesauraria és a Jankovich által is idézett superior capella. A külön hely meg nem jelölés arra kényszerít bennünket, hogy ezeket az oklevél kelet helyére lokalizáljuk. Ez pedig Buda és nem Óbuda. Óbudát az is kizárja, hogy ott a várat említi, ha tehát a domus stb. Óbudán lett volna, akkor nem a domus, hanem castrum kifejezést használta volna az anyakirályné. Végül megjegyezzük, hogy a végrendelet egy példányát is a domus nostrában rendeli megőrizni, a királyi levéltár pedig mint láttuk a camera seu conservatorium-ban, melyet más adatok domus tavernicálisnak vagy thesaurariának neveznek, volt elhelyezve.⁹⁸ Ezek szerint egy olyan házról emlékezik meg az anyakirályné, amelyben található a domus thesaurariaja, vagy más szavakkal, cameraja. Mi ez, ha nem a Kammerhof? Azt hisszük, ez megoldja Zolnay kétségeit is a superior capella adat felhasználásáról. Azon ellenvetésre pedig, hogy az 1423-as oklevél szerint Károly királyé volt a ház,⁹⁹ és ezt nem egy oklevélben többször nevezik királynénak, megjegyezzük, hogy a kétségtelenül királynéi Óbudát is gyakran nevezik kirá-

lynak.¹⁰⁰ Jankovichnak abban is igaza van, hogy a Kammerhofot az öreg királyné halála miatt adományozták el, nem pedig a déli palota építése miatt, ahogy azt Zolnay gondolja.¹⁰¹ Zolnay ugyanis azt hitte, hogy amikor 1381-ben közszemlére tették Szt. Pál ereklyéit a budai királyi kápolnában, az esemény Márton-napkor történt. Ebből arra következtet, hogy ekkor még a Márton-kápolna a királyi kápolna, tehát a Kammerhof a királyi rezidencia.¹⁰² Mint Kumorovitz bebizonyította, a Zolnay által idézett adatokból egyrészt nem derül ki a Márton-napkor történt közszemlére tétel, tehát az adat nem igazolja, hogy a Márton-kápolnáról van szó, másrészt ekkor már állott a királyi kápolna a déli palotában is. Egyéb adatok is igazolják, hogy ez a közszemlére tétel a déli palotakápolnában következett be.¹⁰³

Látjuk tehát, hogy Jankovichnak igaza van, Nagy Lajos korában a Kammerhof valóban az özvegy királyné kezén van.¹⁰⁴ Kérdés azonban, hogy korábban mi volt a helyzet, akkor is királynéi vagy pedig nem. Nemrég megjelent tanulmányunkban már utaltunk arra, hogy Budán eredetileg egy királynéi tulajdonban levő település volt. 1265-ben IV. Béla király okleveleket keltez Budán a királyné kúriájában: ha tehát ezt szükségesnek tartja külön kiemelni, fel kell tételeznünk egy ugyanakkori királyi kúriát is. A keltezést Óbudához nem kapcsolhatjuk, mert a királyi kancellária 1265 előtt már állandóan Óbudának nevezi Óbudát.¹⁰⁵ Maga Zolnay is rámutat: „IV. Béla és közvetlen utódai sűrűn datálnak a budai várhegyen. A dátumhely a korábban szintén Budának nevezett későbbi, illetve ekkori Óbudával nem téveszthető össze”.¹⁰⁶ Mária királyné, IV. Béla neje maga is rendesen Budán, vagy in castro Budensi keltezi okleveleit.¹⁰⁷ A királyné az egész Árpád-korban különösen nagy befolyást élvezett Budán,¹⁰⁸ ami az Anjou-korban is megmarad. Gyakran ad utasításokat a városnak, budai polgárok tartoznak legszorosabb környezetébe.¹⁰⁹

⁹⁴ MonVesp. II. k. 130; vö. Jankovich M., i. m. 76.

Mejegyezzük, hogy maga a Márton kápolna titulusa is a királynéi birtoklás mellett szól. Erzsébet ugyanis ugyanaznap kér búcsút a színtől általa saját birtokán alapított hatvani Márton egyház számára, mint a budai Márton kápolnára. 1349. március 22: Bossányi Á., Regesta supplicationum. (Bp. 1916: 413–414. sz. Az adatait Kumorovitz Bernát professzor úr hívta fel a figyelmemet.

⁹⁵ Kumorovitz B., i. m.

⁹⁶ „...cum spatio terre, in quo fundamentum de lapidibus per condam dominam reginam genitricem ipsius domini Lodovici regis positum haberetur”. 1423. július 3: DL. 11 384.

⁹⁷ DL. 6692.

⁹⁸ Fekete Nagy Á., A levéltárak kialakulása, Levéltári Közlemények 14 (1936) 25., 10. jegyzet; Vö. még Sashegyi O. könyvtármegteremtését Levéltári Közlemények 32 (1961) 207.

⁹⁹ Z. III. 39.

¹⁰⁰ Bártfai Szabó L., Pest megye történetének okleveles emlékei. (Bp. 1938) 411. sz. (1373. március 11.); II. Lajos pedig 1524. december 8-án az óbudai királynéi város és a káptalan közti határjárásban mégis „civitatis nostre Bude Veteris”-t mond. Bártfai Szabó L., Óbuda egyházi intézményei a középkorban. (Bp. 1935) 122. Az adatokat szaporíthatnánk,

¹⁰¹ Z. III. 36.

¹⁰² Z. I. 18; Z. II. 205; Z. III. 29, 35.

¹⁰³ Kumorovitz B., i. m.

¹⁰⁴ Z. III. 38; az 1354 és 1362-es adatokat, amelyek királyi kúria melletti házakról emlékeznek meg, a Kammerhofhoz kapcsolja. Az 1354-es azonos a fent már ismertetett Szécsényi adattal, amelyik viszont a jelek szerint a déli kúriához kapcsolható. Az 1362-es adatot Zolnay is csak az 1354-es adat alapján kapcsolja a Kammerhofhoz.

¹⁰⁵ Kubinyi Á., i. m. 125–127 és a szöveghez tartozó jegyzeteket.

¹⁰⁶ Z. I. 17. ugyanez hasonló szövegezésben Z. III. 24.

¹⁰⁷ L. pl. BpÖkl. I. k. 72. stb.

¹⁰⁸ Kubinyi Á. i. m. 140., 225. j. Az ott közölt adatokhoz a következőt tesszük hozzá. Kont Miklós nádor egyik oklevelében tartalmilag átírja Erzsébet királyné egyik 1278-as adománylevelét. Ebben a következőket találjuk: „magister Georgius maior plaustrorum suorum reginalium civis Budensis in domo sua reginali a primevis sue pueritie temporibus” hűségesen szolgált. (Miskolci Áll. Levéltár, Borsod m. lt. Okl. 5. sz.) Tehát a királynéi székernagy budai polgár, aki gyermekkorától kezdve a királyné házában nevelkedett. Valószínű, hogy az itt említett királynéi ház a Kammerhoffal azonos.

¹⁰⁹ Királynéi harmincados budai polgár: 1346. au-

Már előző tanulmányunkban arra következtettünk, hogy mivel Jankovichnak sikerült valószínűsíteni a Kammerhof királynéi kúria jellegét, az Árpád-kori királynéi kúria is feltehetően ebben az épületben volt elhelyezve.

Ezzel azonban módosítanunk kell Jankovich állításait: a Kammerhof nem az özvegy királynék hanem a mindenkori királynék birtoka. Lengyel Erzsébet fenn vázolt különleges szerepe, a királynéi jogkörnek menyeivel szemben is érvényesülő tényleges gyakorlása következtében ült benn a Kammerhofban. Abban pedig nincs semmi különös, hogy egy városban a királynak és királynénak külön kúriája volt. Visegrádon pl. szintén volt külön kúriája, sőt ezen kívül legalább egy háza is a királynénak.¹¹⁰ Az uralkodói pártól függött mindig, hogy melyik kúriájukat tartották megszállásra alkalmasnak, ezért mint tényleges lakóépületet nehéz elválasztani egymástól a királyi és királynéi kúriákat. IV. Béla pl. lakott felesége budai kúriájában is. A kúriák egyben mindenesetre különböztek: akár a királyi, akár a királynéiben lakott éppen az uralkodói pár, mindig a királyi kúriában mint épületben működött a királyi, és mindig a királynéiben működött a királynéi kúria mint igazgatási és igazságszolgáltatási szerv.¹¹¹ Éppen a nagy apparátussal dolgozó két külön kúria (igazgatási és bíraskodási szempontból) tette szükségessé helyi szétválasztásukat. A főbb kúriákon kívül persze voltak az uralkodónak egyéb kúriái és házai ugyanabban a városban is. Ha mint láttuk, a Szécsényieknek több háza volt Budán, a királynak is lehetett.¹¹² Már az Árpád-korban is ez volt a helyzet, hiszen IV. Béla királynak pl. Felhévizen is volt kúriája,¹¹³ ahol időnként tartózkodott is.¹¹⁴ Vencel király 1301-ben Budára költözvén, nem volt királynéja az országnak. Az üresen álló Kammerhofba költözött a király, és nem a déli kúriába, feltéve, ha hitelt adhatunk Gaaler adatának.¹¹⁵

A Kammerhof elhelyezésével kapcsolatban Zolnay bizonyítása minden jel szerint alapos, és eredményeit nagyjából el is fogadhatjuk. Megjegyezzük azonban, hogy bár az adatok egy része alapján mi is osztjuk Zolnay álláspontját, vannak ezekkel ellentmondóak, így azok, amelyek alapján Csánki az épületet a városfalon kívül helyezte. Bár Zolnay igen szellemes okfejtéssel próbálta az ellentmondást feloldani, ezt nem érezzük annyira megnyugtatónak, mint a többi adat alapján a Tánicsics utcába való lokalizálást. Ezért ezen a téren a kutatást nem érezzük lezártnak, és fel kell vetnünk a kérdést, hogy nem volt-e esetleg a külvárosban is egy királyi ház, amelyik nem tartozott a Kammerhofhoz, és az ellentmondó adatok arra vonatkoznak.

Tanulmányunk végére érkezünk. Okleveles adatok, európai várostörténeti analógiák alapján bizonyítottuk, hogy egyrészt Zolnay déli suburbium elmélete nem tartható fenn, másrészt azt, hogy a város és a déli kúria egy időben, a XIII. sz. második felében épült. Ugyanezt konkrét régészeti anyag alapján igazolja Gerevich közeljövőben elkészülő nagy monográfiája is.

A Kammerhof viszont valószínűleg egy régebbi királynéi birtokszervezet maradványaként a budai vár és városalapítás után is elsősorban a mindenkori királyné használatában maradt. A királynéi udvartartás (igazgatás, bíraskodás, kincs- és levéltár) elhelyezését szolgálta, azonban gyakran szálláshelyül is szolgált az uralkodó nejének és rajta keresztül a királynak. Királyné nem létében egyes esetekben maga a király is lakott benne. Különös jelentőségre tett szert Nagy Lajos idejében, amikor az özvegy királyné birtokolta. Nem valószínű, hogy valaha is pénzverőház lett volna, de ha igen, mindenképpen csak rövid időre, a XIII. sz.-ban.

Kubinyi András

gusztus 26; Dl. 100 032; *Bossányi Á.*, i. m. I., 439. sz. A város eljár királynéi utasítás alapján: I. az előbbi 1346. évi adatot; budai polgár (Ulving Mihály) királynéi apród, 1359. február 16 és 22; AO. VII. k. 596—598. stb.

¹¹⁰ *Bárftai Szabó L.*, Pest megye... 423. sz. (1378. április 25.)

¹¹¹ A királyi kúriára I. *Hajnik I.*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. (Bp. 1899) 31—34. — A királynéi igazgatás és bíraskodás története még eléggé feldolgozatlan. Anyai azonban tény, hogy országbírája és tárnokmestere van, akik a királyné kúriájában a megfelelő királyi tisztviselőkkel analóg módon járnak el a királynéi népek ügyében. A királynéi országbíró, mint a királynéi kúria bírása épp úgy ítélkezik úrnője kúriájában, mint a királyi országbíró a királyiban. 1273 körül pl. illetékességi okokból tesznek át egy pert a királynéi udvartartás elé, és még a tárgyalási határnapot is megadják. (Zichy O. I. 33.) Joghatósága alá kiváltságok alapján nemcsak királynéi, hanem egyéb népek is tartozhattak, így a sági monostor népei. (1272. szeptember 15; *Szentpétery I.*—*Borsa I.* i. m. 2303. sz.) A királyné az ellentmondókat egy birtokiktatás esetén a saját kúriájába, saját praesentiaja, bírói jelenléte elé idézi. Így Erzsébet királyné 1284-ben az ellentmondókat „ad nostram curiam” idézi. Dl. 1158. A királynéi

kúria bírása, a királynéi országbíró pedig a XIII. sz. végén mindig Budán keltez. Így pl. 1273—79 között Aladár mester királynéi országbíró. (Dl. 75 158.) Hasonló a helyzet a királynéi tárnokmesterrel is.

¹¹² L. fenn a Szécsényiekre vonatkozó 1354-es oklevelet.

¹¹³ 1432. április 25: Dl. 12 452. (Az oklevélben Béla király kúriáját említik. Az adatot Gerevich Lászlónak köszönjük.) A kúria a szigeti apácák birtokába került, környékén királynéi telkek voltak. 1332. július 20: AO. II. k. 606.

¹¹⁴ 1246. január 10. *Szentpétery I.* Kritikai jegyzék... I. 827. sz.

¹¹⁵ Nem ritkaság, hogy a király városbeli és nem várbeli kúriájában tartózkodik. Így Pozsonyban igen gyakran a városbeli királyi kúriában laknak. *Orteng T.*, Pozsony város története. II. 1 (Pozsony 1895) 36. — Gaaler megfordult majd egész Európában, egészen Spanyolországig, de arra nincs adat, hogy hazánkban járt volna. A Kammerhofra vonatkozó adatot tehát másodkézből vette, és mivel ezt a részt (80255-ik sor) 1316 és 1318 között írta, azaz több, mint tizenöt évvel az esemény után, adatának hitelességét nem lehet feltétel nélkül elfogadnunk. *Kranzmayer, E.*, i. m. 11—13, 21.

Автор рассматривает в статье один из значительных моментов истории средневековой Буды — строительство королевского дворца. Крупные раскопки, начатые после освобождения Венгрии, открыли на южной части Замковой горы в Буде средневековый королевский дворец. Руководитель раскопок, Ласло Геревич начал постройки дворца относит ко второй половине XIII века, то есть ко времени основания города. В противоположность этому предположению возникло такое мнение, согласно которому дворец и город строились не в одно время. На месте дворца в конце XIII века размещался пригород, и государь только во второй половине XIV века на месте последнего построил свою курию. Королевскую резиденцию XIII века отождествляют с Каммерхоффом, находящимся в северной части города. Последняя гипотеза

основана не на археологических данных, а построена, в первую очередь, по материалам грамот. Пересмотр всех данных грамот, международные аналогии историй городов, а также результаты раскопок — все противоречит этой теории. На основании всего этого автор считает, что гипотеза Геревича правильна, или иначе, город и замок строились в одно время, во второй половине XIII века.

Далее автор изучает все источники, относящиеся к упомянутому выше Каммерхоффу. В результате их изучения выясняется, что Каммерхофф был ни чем иным, как постоянной курией королевы, центром управления владениями и центром правосудия королей всех времен. Его строительство, возможно, опережает основание города, поскольку территория города или часть ее первоначально была во владении королевы.

А. Кубини

LES RÉSIDENCES DU ROI ET DE LA REINE À BUDA AU XIIIe SIÈCLE

Résumé

Les fouilles effectuées dans le territoire du château royal de Budavár, construit au moyen âge, ont, dans les dix dernières années, suscité dans la littérature archéologique hongroise de vives discussions. Contrairement à László Gerevich, directeur des fouilles, qui a considéré les fouilles comme les témoins de l'opinion traditionnelle, selon laquelle dès la seconde moitié du XIIIe siècle le château royal s'élevait déjà sur son emplacement de plus tard, dans la partie sud de la colline appelée aujourd'hui Várhegy, László Zolnay a pris une position opposée. Selon lui les rois de Hongrie ont vécu jusqu'au milieu du XIVe siècle dans l'édifice s'élevant dans la partie nord du Várhegy actuel, appelé Kammerhof ou antiqua domus regis, et la partie sud n'était jusqu'alors qu'un suburbium. Les trouvailles du XIIIe siècle mises au jour attestent donc l'existence du faubourg et non du château. Zolnay est arrivé à ce résultat en interprétant en premier lieu les sources écrites, surtout les chartes. Nous entendons donc aussi, de résoudre ce problème en nous basant en premier lieu sur ces sources.

La construction du château sud de Budavár

En contemplant le plan médiéval de Buda, nous sommes frappés dès l'abord par la parenté avec un type de plan de ville médiévale assez répandu, plan que Johansen, urbaniste allemand appelle Vorburgstadt. Dans ce genre de plan la ville et le château du seigneur de la ville sont encadrés d'une ligne de défense commune; le château du seigneur de la ville est clos du côté de la ville par une muraille, et entre le château et la ville s'étend un espace non couvert de constructions, le Vorburg. Un exemple caractéristique en est la ville de Fellin en Livonie, construite au début du XIIIe siècle. Son plan est presque identique avec celui de Buda, ce qui nous amène, déjà par son propre fait, à dater la construction de Buda (y compris le château médiéval) à peu près du même temps que Fellin. C'est ce qu'attestent les données archéologiques elles aussi: on a réussi à retrouver autour du château sud la continuation du mur de défense du XIIIe siècle, et les chartes nous invitent à localiser, en 1302, la porte méridionale de Buda au sud du château. Donc, indépendamment des trouvailles mises à découvert dans le territoire du château, le fait que le château et la ville ont été déjà au XIIIe siècle, entourés de la même enceinte, exclue que ce territoire était un faubourg, d'une part, et d'autre part rend probable l'existence du château sud d'alors. A cette opinion contredisent aussi les données que Zolnay allègue en vue de prouver le caractère de suburbium. A savoir Buda disposait au moyen âge de trois paroisses dont deux se trouvaient dans la ville et

une dans le faubourg. L'archiparoiisse, l'église de la Vierge, appartenait aux Allemands, tandis que l'église de la Madeleine, située dans la ville, et l'église dans le faubourg consacrée à Saint Pierre appartenaient aux Hongrois. Lorsque, en 1390, on partagea l'aire de juridiction des paroisses, l'église de la Madeleine obtint en dehors de la partie nord de la ville deux faubourgs occidentaux, et dans la partie sud de la ville, la rue des Juifs ainsi que la rue menant de l'église des Franciscains jusqu'à la résidence royale. La partie centrale de la ville, le quartier des Allemands, reste celle de l'église de la Vierge. De cette donnée Zolnay tire la conclusion que les deux rues au sud et la résidence royale constituaient autrefois un suburbium. Or la résidence royale n'appartenait nullement à l'église de la Madeleine, puisque sa chapelle était soumise au comes capellae regis, et les deux rues étaient, selon les données, situées déjà au XIIIe siècle, dans la ville et non dans le faubourg. Aussi leur emplacement plaide-t-il en faveur de l'existence de la résidence royale sud, construite à cette époque. Le roi Béla IV, fondateur de la ville et de la résidence, eut des confesseurs franciscains, et les Juifs furent installés en tant que servants de la chambre, près du château pour des raisons d'ordre défensif. C'est aussi le cas pour Fellin. L'église de la Madeleine a prétendu à ce territoire — comme le témoignent les chartes — pour la raison que déjà au XIIIe siècle des Hongrois, notamment des aristocrates attachés à la cour royale, se sont établis à cet endroit. Nous avons tenté, dans ce qui suit, de déterminer, d'après les données des chartes, la place de la résidence royale du XIIIe siècle dans le territoire du château d'aujourd'hui.

Le «Kammerhof» et sa destination

Il convient toutefois d'établir la destination de l'édifice situé dans la partie nord de la ville et appelé Kammerhof. Bien qu'on appelle cet édifice d'habitude «royal», c'est une reine qui fait édifier sa chapelle. En 1382 le Kammerhof est remis à l'ordre des Paulistes. Du nom Kammerhof Zolnay tire la conclusion que l'édifice servait d'atelier de monnayage (le frappeage de monnaies était en Hongrie organisé par chambres), d'une part et d'autre part, le frappeage de monnaies ayant eu lieu autrefois dans la maison du roi, il y habitait lui aussi. Cette ancienne donnée n'est d'ailleurs pas valable pour le XIIIe siècle, et en plus Zolnay a mal interprété la source écrite qui ne prétendait pas que la monnaie était frappée dans la résidence royale. A l'encontre de Zolnay, Jankovich a démontré que le mot Kammer a encore d'autres significations: et selon lui l'édifice servait à entretenir les reines

douairières. Nous acceptons cette thèse avec la modification que le Kammerhof était la résidence de la reine exerçant le pouvoir effectif des reines et non celle des reines douairières. Ce qui a désorienté Jankovich, c'était évidemment la donnée relative au rôle de la reine à Buda au XIVe siècle, donnée qui se rapportait à Élisabeth de Pologne, veuve de Charles Ier d'Anjou et mère Louis le Grand, roi de Hongrie. Cependant il est généralement connu qu'Élisabeth de Pologne a exercé, même sous le règne de son fils, le pouvoirs de la reine et que la chancellerie de la reine et ses vastes terres seigneuriales étaient en la possession de la reine-mère qui eut une grande influence même sur le gouvernement effectif du pays, et que son rôle a éclipsé celui des femmes de Louis le Grand. Comme nous l'avons déjà démontré à un autre endroit, le territoire de Buda, avant sa fondation au XIIIe siècle, était la propriété de la reine, dans le centre de laquelle s'élevait la Curia reginae. En 1265, donc déjà

après la fondation de Buda, Béla IV date une charte dans la curia reginae de Buda. D'autres données attestent elles aussi l'existence de la résidence de la reine au XIIIe siècle, ainsi que les vestiges du droit seigneurial que la reine exerçait sur le territoire de Buda. Les données relatives à la possession du Kammerhof d'Élisabeth de Pologne permettent d'identifier cette résidence de la reine au XIIIe siècle. Le caractère de cet édifice n'était en premier lieu pas celui d'une maison d'habitation. C'était le centre d'administration de tout le domaine seigneurial de la reine, c'est là que fonctionnait le Grand-Justicier de la reine en sa qualité de juge de la curia reginae, dont la juridiction s'étendait, grâce à un privilège spécial, en dehors des comitats appartenant à la reine, sur diverses personnes et églises. Lorsque la cour royale hongroise abandonne au XIVe siècle Buda à deux reprises, et transmet son siège à Vise-grad, les reines y gardent aussi pour elles un édifice à part, la curia reginae.

A. Kubinyi

A BODROGKERESZTÚRI KULTÚRA KERÁMIÁJÁNAK FONOTT EDÉNYEKET UTÁNZÓ ORNAMENTIKÁJA

Patay Pál „Szőttek utánzó díszítések a rézkori kerámián” című 1956-ban megjelent dolgozatában¹ közli néhány jellegzetes bodrogkeresztúri típusú díszített cserépedény mintájának rajzát. Az edényfelületen — gyakran töredékes cserepeken — talált körülhatárolt mintamezőket — illetve mintatöredékeket — kiegészíti végtelen térborító ornamentumokká, az elrajzolásból adódott szabálytalanságokat kijavítja. Az így módon felsorakoztatott mintakincs vizsgálatának eredményeit így összegezi: „A kihagyott sávok szélessége az egyes mintákban a hálózat meghatározott számú kockájának felel meg. Ügyszintén meghatározott számú kockányi szélességet érnek el a kihagyott sávok közleinek megfelelő helyei is. Kiténik tehát ebből, hogy maga ez a hálólalac eredeti szerkezeti alkatelem is. A hálólalac szerkezete azonban kizárni látszik azt, hogy ez a minta háncs- vagy gyékény fonatolás után készült volna. Ez a szerkezet sokkal inkább szövésre emlékeztet, amelyben minden egyes bekarcolt vonal egy-egy fonálnak felel meg.”² Majd: „A kérdés mármint csak az, mit jelentenek a kihagyott minták? Hogy valamilyen, a legegyszerűbb szövés szerkezettől eltérő megoldással létrehozott díszítés utánzatai azok, az nem vitás. Eredetijük létrehozható volt egyrészt szövés-technikával, másrészt — amit valószínűbbnek is tartok — hímzéssel. Ahogy a bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának díszítésében már nem háncs- vagy gyékényfonatolást utánzott, úgy az edényeinek alakja sem vezethető már le a fonatolt edényekből.”³

Fenti véleményét Patay később kibővített formában egy német nyelvű cikkében is megismétli. Ezúttal sokkal több rajzos példa alapján vizsgálva a bodrogkeresztúri ornamentika valamennyi típusát szűri le a fenti következtetéseket, melyeknek lényege Csalog József e kérdéskörben tett megállapításainak⁴ elutasítása a bodrogkeresztúri típusú ornamentika vonatkozásában. Együttal ez visszatérés az általa idézett Kovács István téves álláspontjához,⁵ mely szerint a kérdéses ornamentika nem fonást, hanem szövést, szövetet, sőt Patay szerint még inkább hímzést utánzó.⁶

A Pataytól vett fenti idézet kiindulását bizonytalanul érzem. Ha ugyanis kételemű, szögletes, ún. „geometrikus” ornamentum egyik térelemét sűrű hálómintával borítjuk, a másik térelem mérete szükségszerűen megfelel a hálóminta bizonyos számú négyzetegységének. Ha pedig Patay a fentieket úgy értette — mint ahogy azt az eredeti mintákat idealizáló rajzain látjuk is —, hogy a bodrogkeresztúri cserépedényeken szereplő végtelen minták ismétlődő mintaegységei a megfelelő pontokon a háló egységeivel mérve azonos méretűek, úgy véleményével az eredeti mintarajzok átvizsgálása

után nem érthetők egyet. Patay hivatkozásai alapján könnyen ellenőrizhető tapasztalatom szerint a legtrikább esetek közé tartozik, hogy az ismétlődő motívumok hálószerű vonalkázása az egyes motívumokon azonos módon, azonos számban történt volna. Misem bizonyítja tehát, hogy a hálóminta eredeti szerkezeti elem lenne. Nyugodtan hihetjük ehelyett, hogy a hálóminta egyszerűen „satírozás”, s a keramikus például festék híján folyamodott a két mintaelem így módon való megkülönböztetéséhez. Ilyenformán nem érzem bizonyítottnak Patay feltételezését, miszerint a kérdéses ornamentumok a szövés technikából vagy a hímzett textilek ornamentikájából lennének levezethetők. S a másik oldalról szemlélve a kérdést: A nagyon is jellegzetes bodrogkeresztúri ornamentikát a meglehetősen szabad ornamentális lehetőségeket nyújtó hímzés technika nem determinálja, de nem determinálja a szövés technika sem; ilyen bonyolult mintákat csak a szövés technika egy igen magas fejlődési fokán lehet leszozni, szövés esetén viszont semmi sem teszi szükségszerűvé éppen ilyen minták alkalmazását.

A bodrogkeresztúri kerámia Patay által felsorakoztatott mintáit — a hálózott részeket kételemű minta egyik elemének, az üresen hagyott vagy hosszanti irányú díszítéssel ellátott részeket a másik elemnek tekintve — lefontam. Megtehettem ezt annál is inkább, mert különös ellentmondásként Patay nemcsak a keretelt mintájú bodrogkeresztúri edények esetében fogadja el azt a nézetet, miszerint ezek fonott edények konstrukcióját utánozzák, hanem a bodrogkeresztúri ornamentika fonateredetének tagadása mellett elismeri annak feltűnő hasonlóságát az általa is fonateredetűnek elismert neolitikus ornamentikákhoz⁷ — nem is szólva arról, hogy Csalog József 1941 óta (és nem véletlen tévedés alapján, mint azt Patay állítja,⁸ hanem tudatosan) bevonta a fonatolt ornamentikát illető vizsgálataiba a bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának mintakincsét is.⁹

Mielőtt kísérleteim eredményeinek bemutatására térnék, szükségesnek látom, hogy a gyékény (szőnyeg)- és kosárfonás esetünkben érintett négyzetrendszeres technikájáról rövid technológiai ismertetést adjak.¹⁰

A kérdéses technika lényege, hogy a fonat két irányban, egymásra merőlegesen futó szálak összeszővődéséből adódik. A két szálcsoport szálainak minősége, szélessége, egymástól való távolsága azonos, a fonat mintája így négyzethálózatba illeszthető.

A technika egészen belül a fonás közelebbi módja gazdagon variálható. A síkfonatokra, illetve konstrukciók résztextúrájára vonatkozó változatokat, fonásmódokat a továbbiakban képletekkel fogom jellemezni.

¹ Patay P., A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. december. 5—14.

² Patay P., i. m. 9.

³ Uo. 12—13.

⁴ A bodrogkeresztúri kultúra ornamentikájának vonatkozásában is: Csalog J., FA 3—4 (1941) 11.; FA 7 (1955) 39—40.; Acta Arch. Hung. 9 (1959) 12. — stb.

⁵ Kovács I., Dolg 6 (1915) 251—252, 307—308.

⁶ Patay P., Ornamente der Keramik der ungarländischen kupferzeitlichen Bodrogkeresztúrer Kultur. Świa-towit 23 (1960) 363—368.

⁸ Uo. 382.

⁸ Uo. 365.

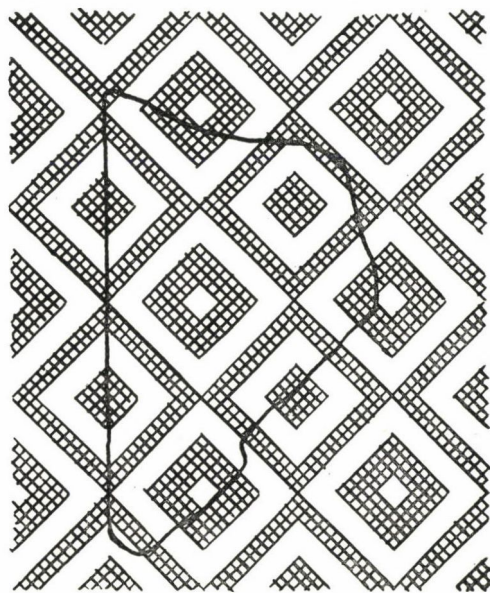
⁹ Lásd: 4. jegyzet.

¹⁰ Részletesebben lásd: Csalog Zs., A magyar népi fonástechnikák típusai. Etn. 73 (1962) 302—323.

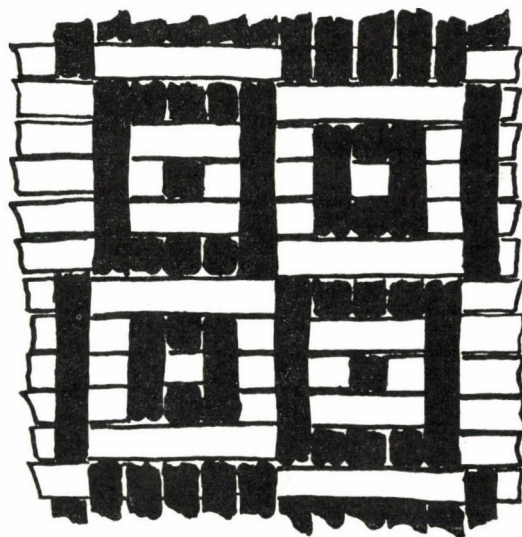
A képletekben alkalmazott rövidítések: a = alatt, f = fölött. Eszerint az $1a-1f$ képlet jelentése: A textúrában szereplő szálak mindegyike egy keresztirányú szál alatt, majd egy fölött halad, és így tovább. A képlet után mindig odaértendő a „stb.”, azaz az effektív textúra a képlet elvben végtelenszer történő ismétlődéséből adódik.

Többszínű minták esetében a képletet kiegészítjük a színek jelölésével. A képlet előtt jelölöm, hogy az egyik irányba futó szálak, majd pedig a másik irányba futó szálak egymás utáni sorrendben milyen színűek. A fehér (natúr) szín jele: 0 , a színes szál (fekete, piros) jele: X , az esetleges harmadik szín: $+$. Egy „vászonzkötés”-minta ($1a-1f$) például lehet $0-X$ $1a-1f$ (az egyik irányban futó szálak mind fehérek, a másik irányban futók mind pirosak), vagy lehet például $0X-0X$ $1a-1f$. E két fonat színes mintája alapvetően különbözik.

A színekkel kiegészített fonatképlet abszolút pontossággal visszaadja a fonatmintát, a képlet adatai

a.

b.

1. kép. a. A tiszadob—borziktanyai díszített edénytöredék mintája (Patay nyomán). — b. A minta fonott változata

Рис. 1. a. Рисунок фрагмента орнаментированного сосуда из Тисадоб—Борзиктаны (по Патая). — b. Сплетенный вариант орнамента

Fig. 1. a. Dessin du tesson orné de Tiszadob—Borziktanya (d'après Patay). — b. La version du dessin en vannerie

alapján a minta lefonható. Vizuális képet viszont nem ad, erre csak a fonatnak minimum egy *mintaegység* terjedelmű részét ábrázoló rajz képes. A mintaegység a mintának legkisebb önállóan is „értelmes” része, melynek ismétlődéséből adódik a minta egésze. A mintákra rendkívül jellemző adat a *mintaegységszám*, az a szám, amely megmutatja, hogy az adott minta egy mintaegysége hány négyzetre terjed ki. Ha a képletben szereplő számokat összeadjuk, a mintaegységszámot kapjuk.

A fonásmódnak, azaz a rendszernek, sorrendnek, amelyben az egyik irányban futó szálak a rájuk merőlegesekkel kereszteződnek, számtalan változata lehetséges. Ezek közül a legfontosabbak:

Vászonzkötés. Képlete: $1a-1f$.

Sávolykötés.

—Kettes sávoly. $2a-2f$.

—Hármas sávoly. $3a-3f$.

Stb.

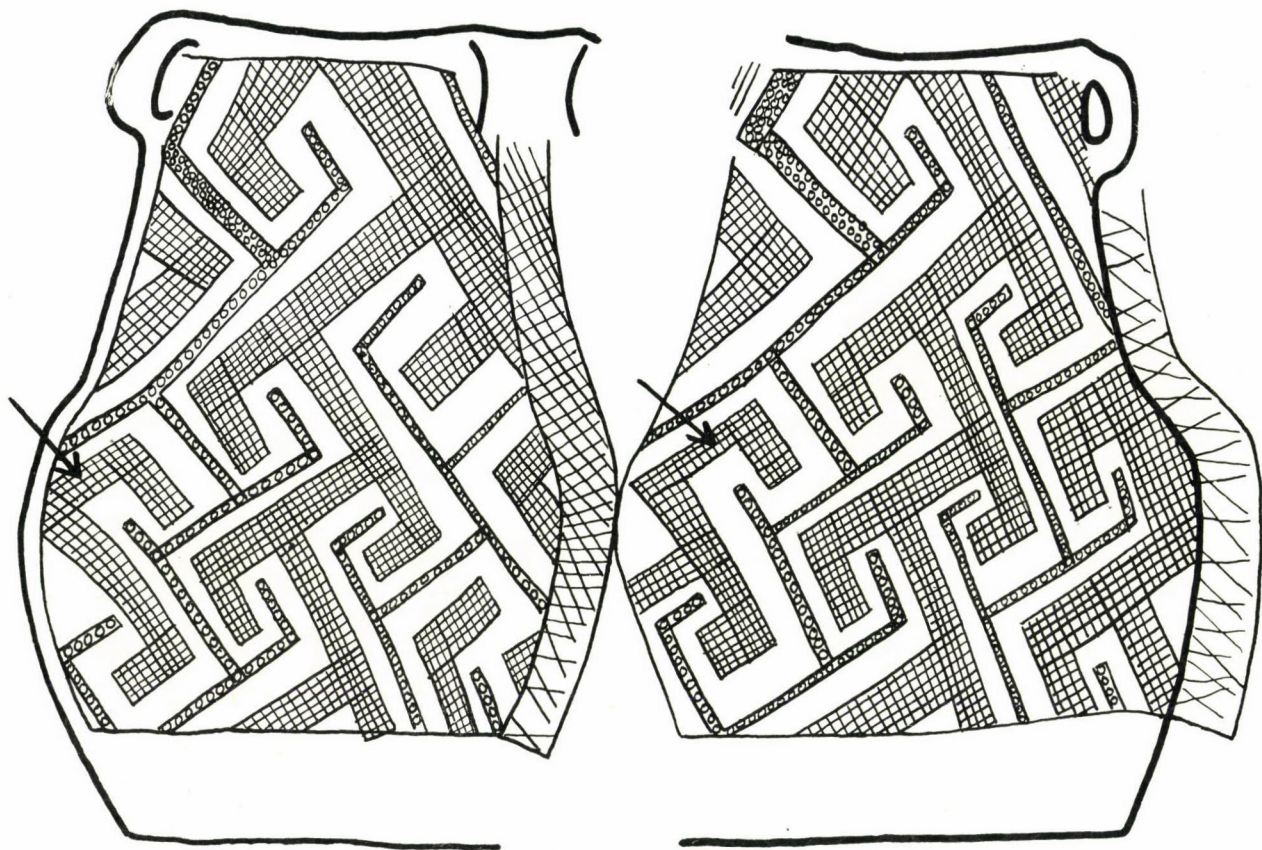
némileg megváltoztatva lefonhatóvá vált (1. kép b.). A fonat színeképlete a legegyszerűbb: $X-0$, mintaegység-mérete 50. A minta két irányban végtelen, jellegét tekintve centrális négyzetelemekből összetett. — A 2. kép a. alatt¹² bemutatott minta eredeti formájában, a teljes köcsög felületének mindkét mezején egyformán (mint Patay is utal rá, pontosan azonos helyen — a rajzon nyílal megjelölve) elrajzolt, hibás, de a hiba könnyedén kijavítható, s a minta az arányok megváltoztatása nélkül lefonható (2. kép b.). Színeképlete ugyancsak $X-0$, mintaegység-mérete csak 24, fonásképlete viszont bonyolult: $6f-1a-1f-2a-1f-1a-1f-1a-2f-1a-1f-6a$. Mindkét irányban végtelen minta, stílusjellegére jellemző, hogy átlós irányú párhuzamos mintasávokból tevődik össze. — A 3. kép¹³ mintáját már jobban át kellett formálni, rekonstruálni kellett, az eltorzult, mintegy szét-húzott mintát függőleges irányban össze kellett nyomni, és egy teljes sávon ismétlődő hibát ki kellett javítani

mente... XV. t. 6.

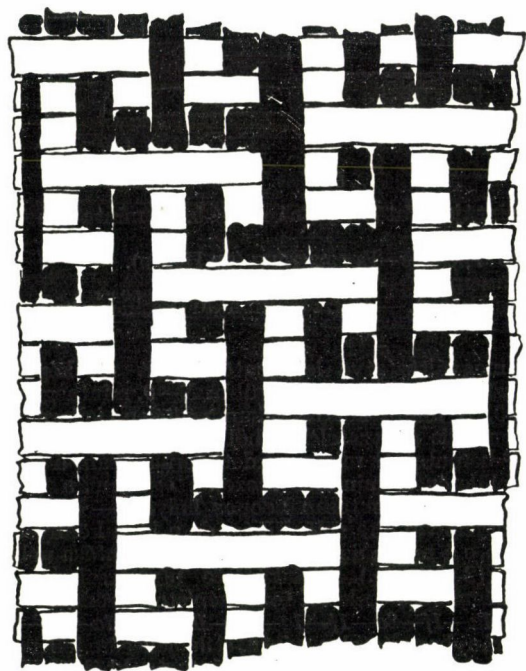
¹³ Marosvásárhely (Tîrgu Mureș). Kovács I., i. m. 16. kép. — Pataynál hibásan ábrázolva: Orna... 8. kép.

¹¹ Tiszadob-Borzik tanya. MNM 27/1939. 1. ltsz. Patay rajza idézett cikkeiben 13., ill. 9. kép.

¹² Pusztaitvánháza, 29. sír. MNM 25/1928. 80. ltsz. Fényképét lásd: Hillebrand J., A pusztaitvánházi korá-rézkori temető. AH 4 (Bp. 1924) V. t. 2.; Patay P., Orna-

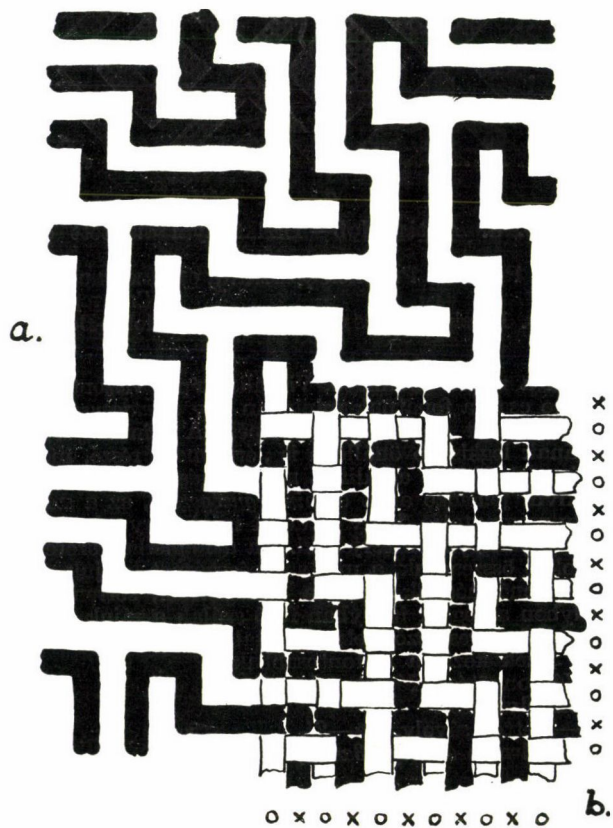
a.

b.

x x x x x x

2. kép. a. A pusztaistvánházi 29. sír tejeskőcsögének kiterített rajza. — b. A minta fonott változata
Рис. 2. a. Развернутый рисунок орнамента кувшина из 29-ой могилы могильника в Пустайшванхазе. — b. Сплетенный вариант орнамента
Fig. 2. a. Dessin développé du pot-au lait livré par la tombe no 29 de Pusztaistvánháza. — b. La version du dessin en vannerie

a.

b.

o x o x o x o x o

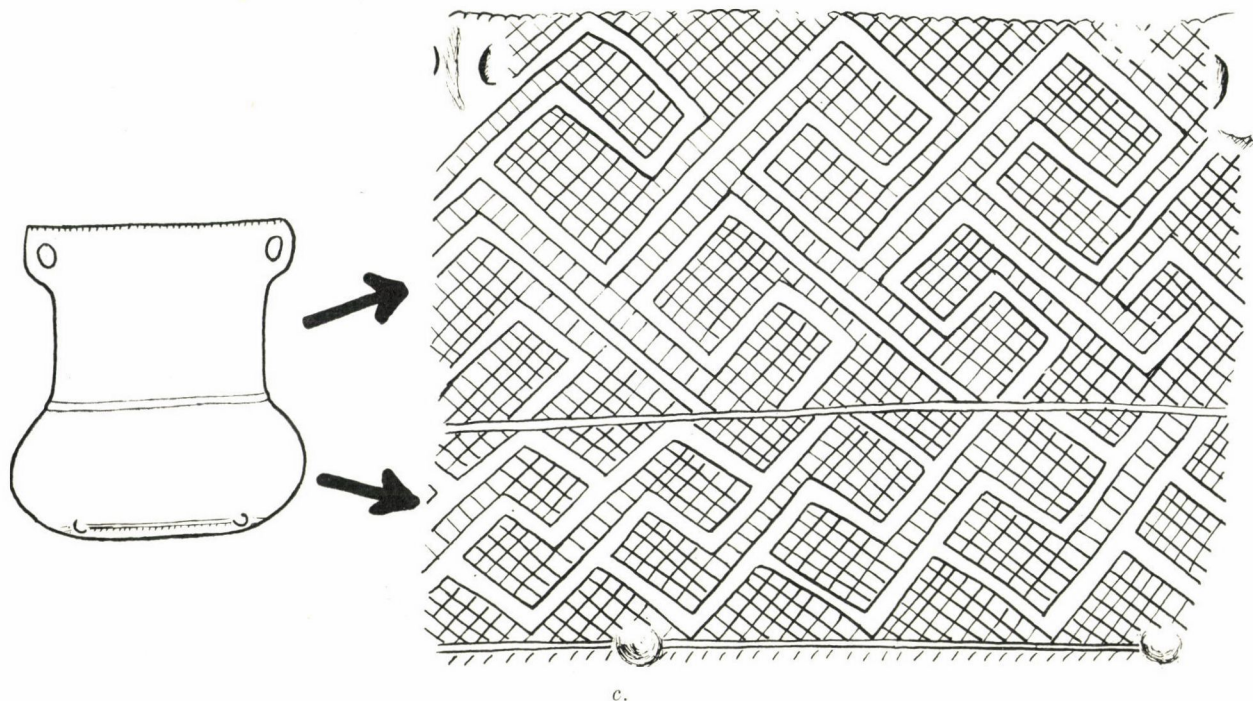
3. kép. a. A marosvásárhelyi (Tîrgu Mureş) tál kijavított mintája. — b. A minta fonott változata
Рис. 3. a. Восполненный орнамент миски из Марошвашихей (Тигру-Муреш). — b. Сплетенный вариант орнамента
Fig. 3. a. Le dessin corrigé du plat de Marosvásárhely (Tîrgu Mureş). — b. La version du dessin en vannerie

a.

b.

c.

5. kép. a. A tiszakeszi edény. — b. A tiszakeszi edény alapján készült kosárrekonstrukció. — c. A tiszakeszi edény mintájának kiterített rajza

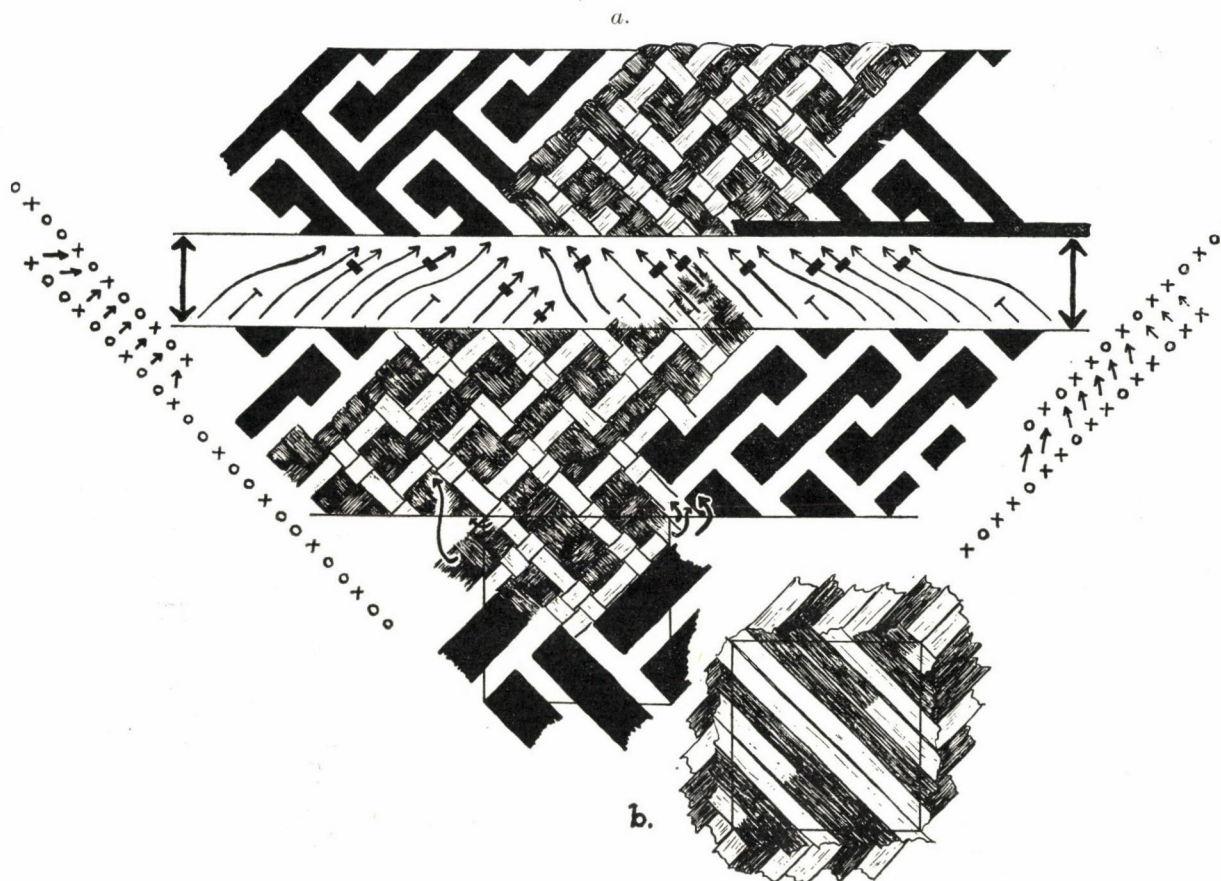
Рис. 5. a. Сосуд из Тисакеси. — b. Реконструкция корзины, построенная на основании сосуда из Тисакеси. — c. Развернутый орнамент сосуда из Тисакеси.

Fig. 5. a. Le vase de Tiszakeszi. — b. Reconstitution du panier faite d'après le vase de Tiszakeszi. — c. Dessin développé du motif du vase de Tiszakeszi

annyi szálát indítottam és olyan színekkel, ahogy azt a következő szakasz, az alsó mintasáv megkívánta. Mint a kezdőszálak elrendeződését bemutató 6. kép b. alatt látható, ez csak úgy sikerült, hogy a 2×12 kezdőszálból font fenékben 2×4 natúr, 2×4 festett és 2×4 olyan szálát indítottam, amelynek egyik végét befestettem, másik végét festetlenül hagytam. Mindazoknak az edényalakú fonatoknak az esetében, amelyeknek oldalfalán változatlan mintasávok futnak körbe, bonyolultabb színekkel esetén ez a fenékmegoldás az egyedül lehetséges; csupa egyszínű szálból jóformán csak azok az edények fonhatók, melyeknek oldalfonatában a minta-

azonban a rekonstrukció fenékmintáját. Az adott szál-elrendeződésből ugyanis tetszés szerint többféle végtelen térkitöltő vagy centrális elrendezésű végtelen minta fonható. Ezért — az eredeti cserépedényen erre vonatkozó útbaigazítást nem találván —, a fonat mintáját magam választottam a számos, elvben lehetséges változat közül, felhasználva egy morvaországi újabbkőkori tál fenékén található festett mintát (7. kép a.).¹⁸

Ugyancsak nem ad egyértelmű útmutatást a tiszakeszi edény a fülek fonásának kérdésében. E tekintetben a kultúra kerámiájának egy másik darabja volt segítségemre. A pusztasátházi temető anyagából származó

6. kép. a. A tiszakeszi edény alapján készült kosárrekonstrukció alaprajza. — b. A kosárfenéken elindított fonószálak összeállítása

Рис. 6. a. Рисунок плетения, изготовленный на основе сосуда из Тисакеси. — b. Составление плетенок, исходящих со дна корзины

Fig. 6. a. Le dessin en vannerie de la reconstruction du panier, faite d'après le vase de Tiszakeszi. — b. La composition des verges partant dans le fond du panier

sávok függőleges keretrendszerrel elválasztva két vagy négy eltérő mintájú szakaszra tagolódnak. Valószínűnek tartom egyébként, hogy a bodrogkeresztúri kerámia díszített cserépedényein oly gyakran megtalálható függőleges, négyes kerettagolás éppen azokról a kosárrekonstrukciókról ered, melyeken ez a megoldás a bonyolultabb festési eljárást volt hivatva megkerülni. A felemás festésű szálakból font kosár analógiáját különben a természeti népek anyagában is megtaláljuk.¹⁷

A rekonstrukció fenékfonatában szereplő szálak elrendeződését, színekkel tehát az oldalfonat alsó sávjának mintája egyértelműen meghatározza. Nem úgy

egyik csészén a fül világosan utal a fonott eredetre, sőt pontosan jelzi a fonás módját is (8. kép a.).¹⁹ Ennek mintájára készítettem el a fonatrekonstrukció fülét (8. kép b.).

A négyzetrendszeres technikával készült recens kosarak tanúsága szerint a kosár szerkezetének és a belőle következő formának három alapváltozata lehetséges: 1. a fenékebe font szálakat fokozatosan, ívelten görbítik függőleges irányba, vagy körvonal mentén törik fel. Az oldalfal fonása mindkét esetben szabályosan hengeres szakasszal kezdődik, s a fonat négyzethálózata a fenék és a száj síkjára párhuzamos-merőleges lesz.

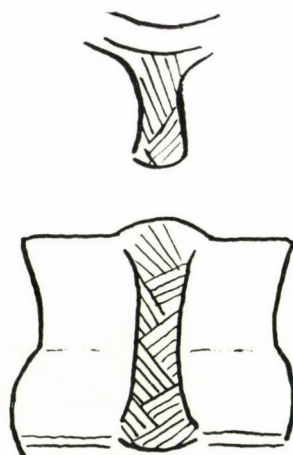
¹⁷ Például a Néprajzi Múzeum szíami anyagában.

¹⁸ Steklá, M., AR 11 (1959) 103. kép.

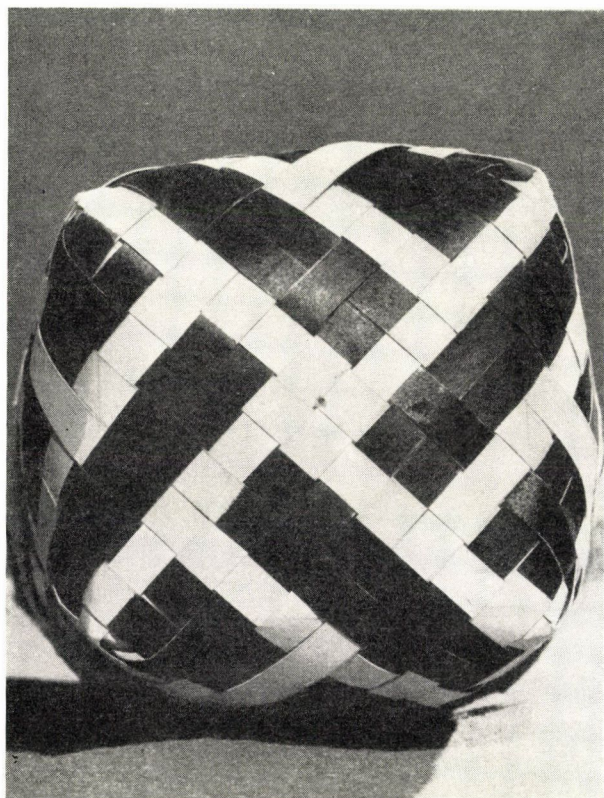
¹⁹ MNM 25/1928. 18 ltsz.

a.

a.

b.

b.

7. kép. a. Újabbkőkori festett tál mintája. Lhánice, Morvaország (Steklá nyomán). — b. A tiszakeszi edény alapján készült kosárrekonstrukció fenéke

Рис. 7. a. Орнамент крашеной миски неолитического времени. Ланице, Моравия (по Стекла). — b. Дно корзинки, реконструированной на основе сосуда из Тисакеси

Fig. 7. a. Dessin d'un plat peint du néolithique. Lhánice, Moravie (d'après Steklá). — b. Le fond de panier reconstruit d'après le vase de Tiszakeszi

8. kép. a. A pusztaistvánházi temető 5. sírjából származó kétfülű csésze fülének díszítése. — b. A tiszakeszi edény alapján készült kosárrekonstrukció füle

Рис. 8. a. Орнамент ручки сосуда из 5-ой могилы могильника в Пустаиштванхаза. — b. Ручка корзинки, реконструированной на основе сосуда из Тисакеси

Fig. 8. a. Le décor de l'anse du gobelet à deux anses, livré par la tombe n° 5 du cimetière de Pusztaištvanháza. — b. L'anse du panier reconstruit d'après le vase de Tiszakeszi

2. A fenék szálait a fonat hálórendszerébe illeszkedő négyzet mentén török fel. A fonat teste hasáb alakú, az oldalfal textúrájának négyzethálózata — mint az előbb — függőleges-vízszintes lesz. 3. A szálakat a fenékfonat hálózataiban átlósan elhelyezett négyzet mentén török fel. Az oldalfal négyzethálózata így átlós irányú lesz. A fenéknél a fonat négy csücsöt ad, feljebb azonban — mivel valamennyi szál átlósan fut — hengeressé formálódik. E harmadik megoldást jóval gyakrabban alkalmazzák, mint az előzőket, mivel így valamennyi szál a fenéktől a peremig végighalad se ezért. a kosár jóval tartósabb lesz.²⁰

A bodrogkeresztúri kerámia edénydíszítő ornamentikája — néhány kivételtől eltekintve — mindig átlós hálózatra rendezett. E tény a harmadik megoldásra utal, s megadja a kosár négy kicsücsösödését idéző, igen gyakran alkalmazott négy bütyök magyarázatát is.

A tiszakeszi edényen található ornamentumok egybefüggő lefonásakor a minták és kapcsolódásuk hű visszaadása volt egyedüli szempontom. Hogy azután a rekonstrukción a mintázaton kívül számos egyéb jegy is egyezik a cserépedény jegyeivel, az a következő módszer helyességét igazolja. Így a már említett négy bütyök meglete is, mely a kosáron az átlós szálvezetésre építő konstrukció következménye. Úgy-szintén azután az a tény, hogy az alsó sávban az eredeti mintának megfelelően nyolc mintaegységet véve, a felső sávban pontosan négyszer ismétlődve kaptam meg a másik minta egységét. (A cserépedényen ez a minta — látható zavarral — négy és félszer ismétlődik.²¹) A rekonstrukción a felső sáv henger, a nyak keresztmetszetének szűkülése az alsó szakaszhoz képest abból adódott, hogy a szinképlet megváltoztatása érdekében a felső sávban csak az elindított szálak ötödöt részével dolgoztam tovább. A vállnál elhagyott felesleges szálakból képeztem azt a mintasávokat elválasztó abroncsot, amely az eredeti edényen is jelezve van. A nyak és has átmérőjének aránya ilyenformán 5 : 6 lett, ami a rekonstrukciót hasonlóná teszi a cserépedényhez. Az egyezés azonban e tekintetben nem tökéletes; a cserépedényen a megfelelő arány kb. 5 : 7,2. Az eltérés oka vagy egyszerűen az, hogy az edény készítője nem pontosan utánozta formában a lemasolt kosarat, vagy pedig a mintául szolgált kosarat nem egyenletes szélességű szálakból fonták. Az eredeti arányokat akkor kaptam volna meg pontosan, ha a fonat készítésénél használt szálaknak a fenékre és hasra eső szakaszát valamennyivel szélesebbre méreteztem volna a nyak fonatában futó szálvégeknél. E megoldásnak recens analógiáját nem ismerem ugyan, mégsem tartható lehetetlennek, hogy az egykori kosárfonó e fogással élt volna. A Patay által bemutatott hatvani csésze²² ugyanis egészen nyilvánvalóan négy függőleges pánttal ellátott fonott edényt, kosarat utánoz; a készítésénél mintául szolgált kosár viszont kizárólag e módszer segítségével fonható le. — Ha pedig a rekonstrukcióképpen készített fonat formában nem is egyezik tökéletesen a tiszakeszi edénnyel, annál érdekesebb, hogy alakja egészen közel áll a tiszakeszinél sokkal általánosabb ún. tejesköcsőgformához.

Sikerült tehát előállítani egy kosarat, mely minden egyes ornamentális és formai elemében, s elemeinek kapcsolódásában is egyezik az előttünk álló cserépedénnyel. Érzésem szerint így hitelt érdemlően sikerült bizonyítani, hogy a tárgyalt edény kosár utánzata, s egyúttal, hogy az elkészített kosár valóban létezett.

Természetesen nem egyetlen bodrogkeresztúri típusú edény példány kosár-előképre való visszavezetése volt a célom. A tiszakeszi edény fonott változatának elkészítésekor figyelembe vett jegyek (az ornamentika, a forma, a négy bütyök, a fülek) a bodrogkeresztúri kerámián mind típusalkotók, így bátran vonatkoztatjuk az egyetlen példán elért eredményt teljes típusokra.

Befejezésül még egy kronológiai kérdésre térek ki. Csalog József már 1941-ben, s azóta többször is felhívta a figyelmet az újabbbkőri és bodrogkeresztúri kerámia díszítésének alapvető rokonságára, s e tényből időrendi következtetéseket is levont.²³ Patay megismétli Csalog J. észrevételeit, kifejtve, hogy a neolitikus (a tiszai és a — Tompa terminológiájához visszatérve — általa Bükk III-nak nevezett), valamint a bodrogkeresztúri ornamentika rendkívül hasonló. E hasonlóság magyarázatát azonban rendkívül bonyolult módon abban látja, hogy az újabbbkőri fonatornamentika textilre átmenvén, textilen megőrződve, textiltől került egy későbbi korszakban újra a kerámiára. Patay a fenti tények ellenére, a rézkor kronológiájáról vallott korábbi nézeteivel összhangban változatlanul feltételezi tehát, hogy a két, lényegében azonos jellegű kerámiacsoport között időbeli hiátus tátong.²⁴

Mint a fentiekből kiviláglik, a bodrogkeresztúri kerámia ornamentikájának textilhez nincs köze. Kapcsolatot tart mindössze a neolitikus kerámia díszítő-hagyományával, valamint *ugyanazzal* a kosárkultúrával, amely a neolitikus kerámiának is mintájául szolgált. A fonástechnikák ismeretében bizonyos ornamentumokról megállapíthatjuk, hogy fonat-ornamentumok, a fonástechnika viszont nem determinálja egyértelműen magát a konkrét mintát, azaz adott technikai feltételek esetében is rendkívül sokféle, stílusban, jellegben eltérő egyedi minta kialakítására van lehetőség. (Jó példa erre a délföldi tiszai és a Patay által Bükk III-nak nevezett díszítőstílus eltérése, teljesen azonos fonástechnikai adottságok mellett.) Eszerint tehát a bodrogkeresztúri ornamentika rendkívüli egyezését a neolitikus ornamentikával nem tekinthetjük egyszerűen „nagyfokú hasonlóságnak”, hanem alapvető rokonságnak kell tartani, amely rokonság elképzelhetetlen közvetlen kontinuitás, etnikai és főleg időbeli érintkezés nélkül.²⁵

Kronológiai következtetéseket levonni tisztán stíluskritikai alapon módszertanilag helytelen lenne. Mivel azonban a bodrogkeresztúri kerámia másszempontú vizsgálata alapján ugyancsak a fentivel összhangban álló véleményre kellett jutnom,²⁶ bátran merem levonni az ornamentika elemzéséből is a Csalog József kronológiai nézeteit támogató, a jelenlegi közfelfogással ellentétben álló tanulságokat.²⁷

Csalog Zsolt

azokat a fonatmintákat is megtaláljuk. Tulajdonképpen csak a képlettel leírt teljes mintakincs módszeres egybevetése alapján lehetne megállapítani, hogy a bodrogkeresztúri ornamentika egésze mennyiben tér el a neolitikus ornamentikától — s ez az eltérés mindenesetre lényegesen jelentéktlenebb, mint a neolitikumon belül az ún. Bükk III. és a tiszai ornamentika eltérése. Holott — mint ismételtelen hangsúlyoznom kell — e messzemenő egyezés nem szükségszerű folyománya az azonos fokon álló és azonos jellegű fonástechnikai ismereteknek sem. A két ornamentika között különbség jóformán csak abban a modorban van, ahogyan a közel azonos fonatmintákat az edényműves másolatban visszaadja.

²⁶ Csalog Zs., A Jászberény—borsóhalmi rézkori temető és lakótelep. Jászakunsg 1961. 53—58, 144—150.

²⁷ Ezúton fejezem ki köszönetemet Patay Pálnak, amiért bodrogkeresztúri edénydíszekről készült rajzait a fenti vizsgálat céljaira rendelkezésemre bocsátotta.

²⁰ Csalog József — Endrey Walter információja alapján — tévesen úgy véli, hogy a függőleges—vízszintes hálórendszerbe illeszkedő minták nem utalhatnak kosár-előzményre, hanem csakis szőtt textilre. [FA 7 (1955) 39—40.] E nézetet a kosárfonás recens anyagának vizsgálata alapján a leghatározottabban cáfolhatom.

²¹ E mintákat ugyanis szabad kézzel edény felületére másolni úgy, hogy önmagukba visszatérően találkozzanak, igen nehéz. A fentiek után természetesen el kell vetnünk Patay nézetét, amely szerint e mintákat az edényre helyezett sablon segítségével kopírozták.

²² Patay, P., Ornamente... XVI. t. 6.

²³ Csalog, J., FA 3—4 (1941) 11; FA 7 (1955) 39; Acta Arch. Hung. 9 (1959) 12. stb.

²⁴ Patay, P., Ornamente... 264—365, 382—383.

²⁵ A neolitikus kerámiában és a bodrogkeresztúri kultúra anyagában számos esetben pontosan ugyan-

ÜBER DIE GEFLOCHTENE GEFÄSSE NACHAHMENDE ORNAMENTIK DER KERAMIK
DER BODROGKERESZTÜRER KULTUR

Auszug

Die ungarische Fachliteratur untersucht seit längerer Zeit jene Anzeichen in der Ornamentik der neolithischen Keramik des Karpatenbeckens, die vom Nachahmen der geflochtenen Ornamentik zeugen. Für das ungarländische Neolithikum ist es bereits eine bewiesene Tatsache, daß ein beträchtlicher Teil der Keramik auf geflochtene Vorbilder zurückzuführen ist. Mit dieser Möglichkeit haben wir — gestützt auf die Forschungen von József Csalog — auch im Falle der Bodrogkeresztúrer Keramik gerechnet, während Pál Patay die Frage des Ursprungs der Bodrogkeresztúrer Ornamentik auf grundlegend andere Weise zu lösen versuchte (Patay P., Ornamente der Keramik der ungarländischen kupferzeitlichen Bodrogkeresztúrer Kultur. *Swiatowit* 23 (1960) 363—387). Er ist nämlich der Auffassung, daß die in Frage stehenden Ornamente Textilien oder noch eher Handarbeiten (Stickereien) nachahmen. Ziel der vorliegenden Arbeit war, diese Frage endgültig zu klären.

Es ist dem Verfasser gelungen, die in Frage stehenden Ornamente mit der Methode, die aus J. Csalogs Versuchen bezüglich des Neolithikums bekannt ist, »nachzuflechten«. Im Laufe der Versuche wurde es sogar klar, daß die bei der Keramik zur Verwendung kommenden Ornamente keine Flächenmuster, sondern an der Oberfläche von Rundgefäßen in sich zurückkehrend angeordnete Streifen waren. Gestützt auf diese Erkenntnis ist es gelungen, das Gefäß aus Tiszakeszi, dessen Ornamentik aus zwei Musterstreifen zusammengestellt ist (Abb. 5a), gänzlich »nachzuflechten« und somit jenen kupferzeitlichen Korb zu rekonstruieren, der bei der Herstellung des Tiszakeszier Gefäßes als Vorbild gedient hatte. Dabei verfolgte der Verfasser streng das einzige Ziel, das Ornament getreu wiederzugeben; dennoch gelang es nahezu dieselbe Form

als das ursprüngliche Tongefäß mitsamt der aus der Flechttechnik erklärten vier Buckeln zu erhalten. Das am Gefäßboden nicht angegebene Muster wurde nach einer zeitgetreuen Analogie gewählt; auch für die Henkeflechte diente ein zeitgenössisches Tongefäß als Muster.

Die nachgeflochtenen Muster und die Ornamente des Tiszakeszier Gefäßes wie auch seine förmlichen Charakterzüge sind keineswegs individuell: sie sind innerhalb des Bodrogkeresztúrer Typs die kennzeichnenden. Man darf daher die Ergebnisse des Versuches als für den Gesamttyp der Kultur gültig betrachten. Alldies widerlegt die Annahme von P. Patay und bekräftigt jene von J. Csalog; die Ergebnisse verhelfen zur Rekonstruktion der verschollenen Flechttechnik und gestatten einen Einblick in die Entstehungsweise der Keramik einer urzeitlichen Kultur.

Der Flechtmusterschatz der Bodrogkeresztúrer Kultur stimmt weitgehend mit dem des Neolithikums bis zur Identität der konkreten einmaligen Muster überein. Der Unterschied zwischen den zwei Gruppen besteht sozusagen nur im Stil, dessen sich der Keramiker beim Übertragen der nahezu gleichen Muster auf das Gefäß bedient. Dieses genaue Entsprechen kann nicht allein mit dem Entsprechen der technischen Gegebenheiten erklärt werden. Eben deshalb kann der Verfasser, gestützt auf die grundlegende Verwandtschaft der zweierlei Ornamentiken und, da auch andere Anzeichen in diese Richtung hinweisen, jener in der modernen ungarischen Forschung fast allgemein angenommenen Chronologie nicht beipflichten, nach welcher zwischen das Neolithikum der Großen Ungarischen Tiefebene (Theiß- und Bükker Kultur) und die Bodrogkeresztúrer Kultur eine die beiden strikt absondernde Phase (Tiszapolgärer Kultur) eingekeilt wäre.

Zs. Csalog

ADATOK SAVARIA TOPOGRÁFIÁJÁHOZ

Régész számára aligha akad vonzóbb feladat, mint ókori auktorok adatainak, közép és újkori források leírásainak, s a legújabb kori ásatások pontos eredményeinek ezer és ezer darabból összetevődő mozaikja alapján megkísérlni kialakítani egy valaha létezett település körvonalait, azt a keretet, amelyet évezredekkel ezelőtt élet töltött meg. Amilyen vonzó, annyira veszélyes a téma, mert bizonytalan adatok halvány körvonala könnyen viszik csábításra a kutató fantáziáját a kérdés „végleges” kialakításában. Mégis el kell kezdeni, még akkor is, ha az eredmény csak ötven százalékos biztonságot ígér, mert feltétlen jelentős lehet az adatok rendszerbe foglalásán kívül a további kutatások iránya szempontjából is.

Egy város topográfiai feldolgozásánál jelentős szerepet tölt be úthálózatának megállapítása, mivel az úthálózattal már a város település rendszerét is meghatározzuk. Ezért dolgozatunkban Savaria eddig ismert útmaradványait és az erre vonatkozó adatokat szeretőnk rendszerbe foglalni és ezzel hozzájárulni a város topográfiai kérdésének az előbbre viteléhez.

Az ókori szerzők nem sok segítséget nyújtanak Savaria úthálózatára vonatkozóan, hiszen a sokkal jelentősebb, kiemelkedő emlékekről sem szólnak. Az utakkal csupán, mint a birodalmat összekötő és hadi utakkal foglalkoznak. Így sorolja fel őket az Itinerarium Antonini¹ is, amely megemlíti, hogy Savariát utak kötötték össze a szomszédos városokkal. A III. sz. elejéről fennmaradt római térkép, a Tabula Peutingeriana² fontos útkereszteződésnél ábrázolja Sabariát. Ammianus Marcellinus³ IV. sz.-i történetíró soraiból tudunk meg közelebbit Savariáról: „Item cum ab urbe praedicta tenderet ad procinetum, per portam voluit, unde introit, exire, ut omen colligeret, quod cito remeabit ad Gallias. Cumque locus adgestis rudibus neglectus purgatur, lapsam forem ferratam, quae exitum obseravit, multitudine removere non potuit viribus magnis enisa, et dum frustra tereret diem, coactus per aliam egressus est portam.” Vagyis 375-ben, amikor I. Valentinianus császár Savariában tartózkodott a városnak két kapuja volt és az egyiken át vonultak Galliába. Jelentősebb adatokat találunk a Savariában mártírhalált halt Quirinus sisciai püspök passiójában⁴: „Tunc inter ceteras, quas pertulit passiones, iussit sancto Dei Sacerdoti vel famulo molam ad collum ligari et in fluvii Sibaridis undas demergi. Cumque de ponte praecipitatus fuisset in fluvium et diutissime supernataret et cum spectantibus locutus est, ne suo terrentur exemplo, vix orans ut mergeretur obtinuit. Cuius corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, in-

ventum est: ubi etiam locus orationis habetur. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum ubi maior est pro meritis eius frequentia procedendi”. A püspököt Savariába hurcolták, s miután a theatrumban halálra ítélték a Sibaris folyóba fojtották, és testét a porta Scarabetensisnél álló bazilikába temették el. Az utolsó, 791-ből származó forrásunk⁵ nem ad közelebbi felvilágosítást az ókori város utcáiról, csak annyit tudunk meg belőle, hogy még állt a Savariát Arrabonával összekötő római út.

Az ókori szerzők gyér adatközlései után nézzük meg, hogy Szombathelyen hol kerültek elő eddig római út és csatornamaradványok. A felsorolásnál a régebbi kutatások és kutatók eredményeit, valamint az újabb ásatások adatait egyaránt figyelembe vesszük.⁶

Ady Endre tér = Ferry Oszkár tér, Széna tér, Óvásár tér.

1705 Hrsz. 1953-ban az É—D-i irányban húzódó tűzoltó laktanya D szárnyának alapozásánál, 200 cm mélységben K—Ny-i irányú, római útszakaszra bukkantak. A 600 cm széles út nagyméretű bazaltkövekből volt kirakva, két szélén élére állított peremkövekkel. Az egyik oldalán a lelépő kő is megmaradt. Az úton terra sigillata töredékeket és 3 db komikus terrakotta szobrocskát találtak.⁷

1956-ban kutatást végeztek ennek az útnak az irányában, de az út további szakaszára nem derített fényt.⁸

Alkotmány u. = Szily János u., Kámon u.

A. 1. sz., 1682 Hrsz. Járdányi Paulovics István Romkert. 1939—43 közötti romkerti ásatás során több római útszakasz is felszínre került. A bazilikától D-re fekvő út, az alatta húzódó boltozatos csatornával együtt DNy—ÉK-i irányban halad. Az egyik feltárt szakasza (I) (1. kép) a bazilikával egyidőben épült apsisos helyiség alatt, illetve a középkori vár félkörívvé fala alatt látható. A másik szakasza viszont a papi szeminárium DK szárnyának bővítésekor került elő. Ezt az utat keresztezte a székesegyház előtt feltárt É—D-i irányú út (II) és a bazilika apsisától É-ra fekvő É—D-i irányú út (III), amelyre a IV. sz.-i cella trichora épült rá, továbbá a bazilikától Ny-ra húzódó ÉNy—DK-i irányú út (IV) (2. kép). Ez utóbbinak két részletét tárták fel a romkertben. A bazilika É oldalán futó ÉNy—DK-i irányú út (V) keresztezi a III. és IV. utakat. A IV. és V. utak találkozásánál egy ÉNy—DK-i irányú utélagazást (VI) (3. kép) sikerült teljes szélességében megmenteni.⁹

palota 1932) 160—.; Paulovics I., i. m. 7.

⁵ Paulovics I., i. m. 19; Pleidell A., Sz. 48 (1934) 178—.

⁶ A régebbi adatok nem pontos bemérésen alapulnak, általában fő égtájak szerint határozták meg. A corpus szerű leírásban igazodunk a források és az adatközlések eredeti szövegeihez.

⁷ MNM Adattár. 113. Cs. II. (1956 Türr Ervin).

⁸ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése. MNM. Adattár. 406. Sz. VII. (1956 Szentlélek Tihamér).

⁹ Paulovics I., i. m.; Ua., VSz 5 (1938) 138—151.; Géfin Gy., A szombathelyi szemináriumi és püspökkerti feltárások története. 1938—1943. (Szombathely 1954) Kézirat.

¹ Itinerarium Antonini, 262, 9, 10; 232, 8—288, 5; 263, 3—9; 265, 1—3.

² Tabula Peutingeriana.

³ Ammianus Marcellinus XXX, 5, 17, Paulovics I., Savaria Szombathely topográfiája. Acta Savariensa 1 (Szombathely 1943) 7.

⁴ Acta SS. Jun. I. 380—381.; Ruinart, T., Acta martyrum... (Ratisbonae 1859) 522—.; Részletesen tárgyalja: Nagy T., A pannoni keresztyénység története. DissPann II. 12 (Bp. 1939) 65—.; Paulovics I., La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria. Estratto nell'antica Savaria. Estratto da Corvina 3 (1938) 8.; Magyar fordításban: Balogh A., Szent István könyvek. 102 (Rákos-

1. kép. Szombathely. Alkotmány u. 1. Romkert, I. út
 Рис. 1. Сомбатхей. Ул. Алкотмань. 1. Ромкерт, Дорога I.
 Fig. 1. Szombathely. 1, rue Alkotmány. Romkert, route I.

2. kép. Szombathely. Alkotmány u. 1. Romkert, IV. út
 Рис. 2. Сомбатхей. Ул. Алкотмань, 1. Ромкерт, Дорога IV.
 Fig. 2. Szombathely. 1, rue Alkotmány. Romkert, route IV.

3. kép. Szombathely. Alkotmány u. 1. Romkert, VI. út a vámépülettel
 Рис. 3. Сомбатхей. Ул. Алкотмань, 1. Ромкерт, дорога VI. с таможенным зданием
 Fig. 3. Szombathely. 1, route Alkotmány. Romkert, route IV, route le bâtiment de la douane

- B. 3. sz., 1861 Hrsz. 1958-ban, a ház újjáépítésekor 280 cm mélyen K—Ny-i irányú útszakaszra találtak, amelyet egy É—D-i irányú út keresztezett. Ez utóbbi alatt csatorna is húzódott. Ezekre az útmaradványokra épült rá az épület új lépcsőháza.¹⁰
- C. 7. sz., 1677 Hrsz. A bíróság épületének alapozása alkalmából É—D-i irányú csatorna került elő.¹¹
- D. 11. sz., 1673 Hrsz. Az épület múlt századi átalakításakor „1°3' mélységből egy délről éjszaknak húzódó római járdát szedtek föl”.¹²
- E. 13. sz., 1670 Hrsz. Az udvaron bazalt útburkoló kövek láthatók.¹³
- F. A székesegyházzal szembeni oldalon elhelyezett Szily János szobra mögött É—D-i irányú csatorna húzódott.¹⁴
- Bajcsy Zsilinszky Endre u.* = IV. Károly király u.
- A. 9. sz., 1474 Hrsz. K—Ny-i irányban csatorna halad.¹⁵
- B. 10/9. sz., 1408 Hrsz. A volt kaszinó telkén (jelenleg MÁV Ady Endre Művelődési Otthon), 1894 őszén terméskövekből kirakott úttestre bukkantak.¹⁶
- Berzsenyi Dániel tér* = Széchenyi tér, Megye tér.
- A. A téren álló Berzsenyi szobortól K—Ny-i irányú

¹⁰ Dr. Géfin Gyula és dr. Vágó Lajos szíves szóbeli közlése.

¹¹ „Az úgynevezett Stáb ház telkén emelkedő törvényszéki épület alapjának ásásánál, ... semmi különösen említésre méltó tárgy nem került elő. Legfőleg az lehetne megemlíteni, hogy éjszak—déli irányban egy csatorna és sokféle épületrom volt található, de azokról határozott véleményt mondani egyáltalán nem lehet.” VREJ 15—16 (1889) 71.

¹² „Különösen a kámoni utca 254. szám házában átalakítása alkalmával volt ilyféle leletek valódi díszje.

csatorna maradványa húzódik a lebombázott város-ház telke (1913 Hrsz) felé.¹⁷

- B. 1960 júliusában a Széchenyi u. és Alkotmány u. sarkán kábel lefektetése alkalmával római csatorna maradványa került napfényre, a járda szintjétől számított 91 cm mélységben. A csatári kőből rakott, boltozatos csatorna belső m. : 120 cm, sz. : 70 cm, a fal vastagsága pedig mindenütt 30 cm volt. A csatorna kőlapokkal kirakott alján vékony rétegben üledék volt. A csatorna ÉK—DNy-i tájolással haladt. Kísérő lelet nem került elő.¹⁸

Kertész u.

3. sz., 3068—3069 Hrsz. Kútásás alkalmából római útszakasz került felszínre a kertészetben.¹⁹

Kiskar u. = Kiskaricsa.

A Perint patak medrének K-i oldalán, a híd alatt még ma is látszik egy K—Ny-i irányú útszakasz.

Kossuth Lajos u. = Forró u.

„Az ópostai utcának a piac felől levő bejáratánál a légszesz-vezeték csőveinek lerakása alkalmával ráakadtak a hajdani Szombathely egyik kapujának alapköveire.”²⁰

E helyt 1°3' mélységből egy délről éjszaknak húzódó római járdát szedtek fel.” *Lipp V.*, Arch. Ért. 5 (1871) 266.

¹³ Dr. Prugberger Tamás szíves szóbeli közlése.

¹⁴ Boltizár Endre (Vízmu) szíves szóbeli közlése.

¹⁵ Dr. Prugberger Tamás szíves szóbeli közlése.

¹⁶ VREJ 21—22 (1895) 47—49.

¹⁷ Bizmathy Dezső szíves szóbeli közlése.

¹⁸ 236. XXXIX. Rég. Fü. 14 (1960) 38.

¹⁹ Billik János kertész szíves szóbeli közlése.

²⁰ *Lipp V.*, Arch. Ért. 7 (1870) 103.; *Fettich N.* VSz 6 (1939) 129.

Körmendi u.

35 Hrsz. Az evangélikus templom előtti úttesten római csatorna került napfényre.²¹

Köztársaság tér = Horváth Boldizsár tér, Szentháromság tér + Erzsébet királyné u., Főpiac tér + Gyöngyös u.

- A. 2. sz., 1871 Hrsz. K—Ny-i irányú út mutatkozott.²²
 B. 18. sz., 1461—1462 Hrsz. A ház építéskor 1864-ben nagyméretű cloaca maradványát találták meg.²³
 C. 23. sz., 1455 Hrsz. Az épület alapozása közben, 1894-ben római épületmaradványra bukkantak. A kb. 1,5 m mélyen haladó D—K-i irányú faltól K-re szabálytalan alakú, lapos terméskövekből kirakott „utca” vonul DK-i irányban.²⁴
 D. 47. sz., 1927 Hrsz. Az udvaron 10 cm mélységben ÉNy—DK-i irányú útmaradvány került elő 1960 nyarán, villanyvezeték földelése közben. Az út Ny szegélyköve teljesen ép volt.²⁵
 E. A park ÉNy-i részén fénycső világítás bevezetése alkalmából római úttestre ástak rá.²⁶

Nikosz Beloianisz u. = Kőszeg u.

- A. 18. sz., 1490/1 Hrsz. Az udvar egy része római útburkoló kővel van kirakva.
 B. 38. sz., 1511 Hrsz. Ház előtt a járda szélén 1960 IX. 21—27 között, gázcső lefektetése alkalmából egy ÉNy—DK-i irányú útszakasz került elő 80 cm mélységben. Az út peremkövekkel kirakott Ny-i szegélye is felszínre került.²⁷
 C. 40. sz., 1512/1 Hrsz. Ház előtt a járda szélén 1960. IX. 21—27. között, gázcső lefektetése alkalmából egy ÉNy—DK-i irányú útszakasz került elő 80 cm mélységben. Az úton keresztbe 60 cm széles, K—Ny-i fal húzódott 45 cm mélyen, mely útburkoló kővel kevert csatári kőből készült.²⁸
 D. 44. sz., 1512/13 Hrsz. Ház előtt a járda szélén, 1960-ban gázcső lefektetése alkalmából ÉNy—DK-i útszakasz maradványa került elő 80 cm mélységben.²⁹ Ennek a háznak a kapualjában később rá találtak a római út K-i szegélyére is 125 cm mélységben.³⁰
 E. 46. sz., 1528 Hrsz. Ház előtt a járda szélén, 1960-ban gázcső lefektetése alkalmából ÉNy—DK-i irányú út maradványa került elő 80 cm mélységben. Az úton egy 104 cm széles fal húzódott K—Ny-i tájolással. A 34 cm mélyen fekvő fal útburkoló kővel kevert csatári kőből volt kirakva.³¹

Operint u.

1. sz., 132 Hrsz. A ház előtt 1959 februárjában, csatorna lefektetése közben egy nagyméretű, boltozatos csatornára ástak rá. Az ÉK—DNy-i irányú csatorna az épülettől 160 cm távolságra, 166 cm mélyen húzódott a járda szintje alatt. A lelőhelytől Ny-ra 1500 cm hosszan tudunk behatolni a csatornába, míg K-felé 240 cm után éles töréssel D-re fordult, ahol még 920 cm hosszan lehetett követni. Valószínű, hogy a Perint patakba torkollott. A csatorna alját és két oldalát csatári kőlapok, míg a tetejét téglák alkották.

Az alját közepén egy nagy, a két szélén pedig egy-egy kisebb kőlap fedi. Ez utóbbiak 10 cm-rel alányúltak az oldalfalak alá. A csatorna legnagyobb m.: 100 cm, a legn. sz.: 80 cm, az oldalfalak m.: 75 cm volt. Az alja alatt átlag 10 cm vastag, erősen ledöngölt, apró kavics réteg húzódott. Némely helyen a boltozatot kijavították, mert az utólag berakott római téglák nem követték a boltozat ívét. Kísérő lelet nem volt.³²

Petőfi S. u. = Faludy F. u., Új utca.

- A. 2. sz., 1700—1701 Hrsz. A telken 1960. VI. 2.—VII. 3.-ig tartó ásatás során két útburkoló kő mutatkozott, 50 cm mélyen az 1. sz. kutató árokban.³³
 B. 6. sz., 1657 Hrsz. Az épület előtt állítólag római csatorna húzódik, melyet téglával kevert csatári kőlapokból építettek.³⁴
 C. 39. sz., 1288 Hrsz. Az épület előtt a járda szélén nemrégiben még látható volt egy K—Ny-i irányú, római út szegélyköve.³⁵
 D. 41. sz., 1291 Hrsz. Az udvaron az iskola kerítése közelében egy É—D-i irányú útszakasz került elő.³⁶
 Rákóczi F. u. = Óvoda u.
 A Thököly I. u.-tól a Majakovszkij térig terjedő szakaszán levő — pontosabban be nem azonosítható — Tulok János házában „a ház fundusa közepén ment keresztül diagonálisan a római út”.³⁷

Széchenyi u. = Berzsényi u., Uri u.

- A. 2. sz., 1582 Hrsz. A Nagy Lajos gimnázium épületének emelésekor É—D-i irányú, római útszakasz került napfényre.³⁸
 B. 4—6. sz., 1587—1588 Hrsz. Az épület alapozásánál K—Ny-i irányú, római útmaradványra ástak rá, amely a székesegyház felé emelkedett. Amíg az épület K-i szárnyánál 220 cm mélyen, addig a Ny-i szárnyánál csak 130 cm mélyen futott. Az út két oldalán árok húzódott. Az út szélessége 560 cm volt. A Széchenyi u.-tól mintegy 24 m-el beljebb haladt.³⁹
 C. 10. sz., 1594 Hrsz. A ház pincéjében K—Ny-i irányú útszakasz mutatkozott.⁴⁰

Tolbuczin u. = Szentmárton u.

A Savaria téri új házak csatornahálózatát 1956 októberében kötötték be a főcsatornába. Ebből az alkalomból az 1965 Hrsz. úttestet É—D-i árokkal vágta át, amelyben szórványosan útburkoló kővek is mutatkoztak.⁴¹

Thököly I. u. = Hosszú u.

18. sz., 2037 Hrsz. Az utcai frontra emelt olajtisztító épület alapárkában a múlt században, két, bazaltkővel kirakott útra találtak. Ezek az utak párhuzamosan, egymástól kb. 4 m távolságban 115 cm mélyen, É—D-i irányban futottak.⁴² Valószínű, hogy az Isis temenos kapujánál feltárt útrészlet a fent említett utak egyike.⁴³

Vorosilov u. = Mátyás király u.

11—13., 2055—2052 Hrsz. A Vasipari KTSz területén, az Isis temenos mögött ÉNy—DK-i irányú, bazaltkővel kirakott útmaradványt tártak fel teljes szélességében, a szegélykövekkel együtt.⁴⁴

²¹ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

²² Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

²³ „Gyöngyös u. 3. sz. ház építéskor” VREJ 5 (1877) 27.; Lipp V., A római szobrászat emlékei Vas megyében. (Szombathely 1877) 27.

²⁴ „a gyöngyös-utcai Mennyei-féle ház alapásása közben” Kárpáti K., Arch. Ért. 14 (1894) 449.; VREJ 21—22 (1895) 47. Gyöngyös u. Mennyei-féle ház = Gyöngyös u. 7 = Erzsébet királyné u. 13 = Köztársaság tér 23.

²⁵ 233. XXXIX. Rég. Füz. 14 (1960) 38.

²⁶ Szentlélek Tihamér szíves szóbeli közlése.

²⁷ 234. XXXIX. Rég. Füz. 14 (1960) 38.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² 260. Arch. Ért. 87 (1960) 235.

³³ 235. XXXIX. Arch. Ért. 88 (1961) 289.; Rég. Füz. 14 (1960) 38.

³⁴ Boltizár József (Vízmu) szíves szóbeli közlése.

³⁵ Dr. Prugberger Tamás szíves szóbeli közlése.

³⁶ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

³⁷ „Óvoda-utcai T...k féle ház” VREJ 3 (1875) 70.

³⁸ VREJ 21—22 (1895) 61.

³⁹ Potyán kőműves szíves szóbeli közlése. „Martineum ház építése.”

⁴⁰ Dr. Géfin Gyula szíves szóbeli közlése.

⁴¹ Dr. Prugberger Tamás szíves szóbeli közlése.

⁴² „Pick A. kereskedő hosszú-utcai telkén”... „A Hosszú utcára dülő részen a tulajdonos egy olajtisztító gyárnak való házat építtetett.” Lipp V., Arch. Ért. 3 (1870) 43.

⁴³ Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 10.

⁴⁴ Szentlélek T., i. m. 10.

SZOMBATHELY

Jelmagyarázat:

..... I. periódus útjainak kiegészítése

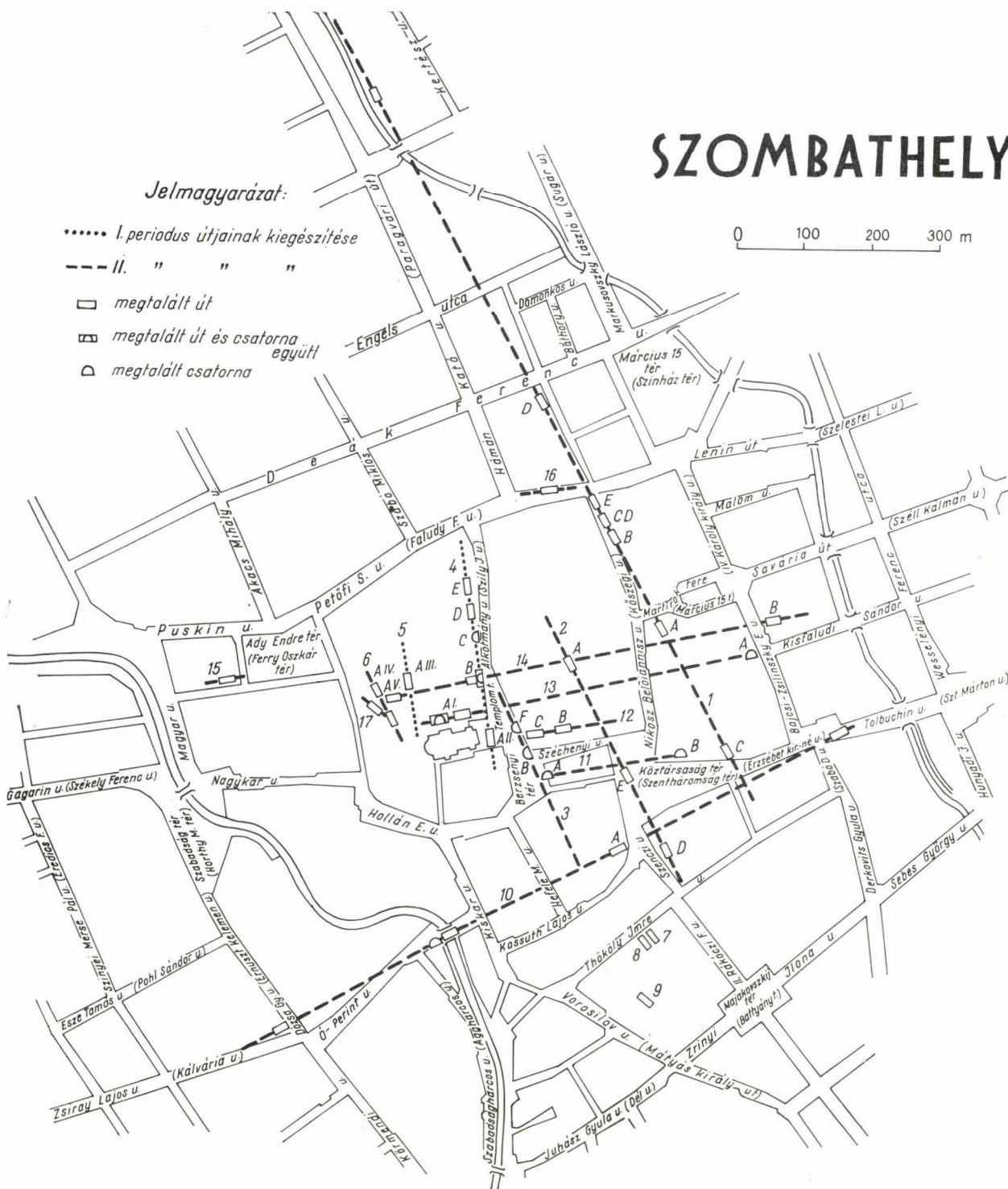
--- II. " " "

□ megtalált út

▣ megtalált út és csatorna együtt

△ megtalált csatorna

0 100 200 300 m

4. kép. Savaria úthálózata

Рис. 4. Схема дорог Саварии

Fig. 4. Le réseau routier de Savaria

Zsiray Lajos u. = Kálvária u.

2. sz., 671 Hrsz. Az udvaron útburkoló kövek hevernek.

IX. kerület (Olád).

Római kori csatorna húzódik a templom mellett özv. Balfán Jánosné háza alatt, valamint az iskolától öt házzal K-re özv. Kiss Ferencné udvarán álló kút közelében, továbbá a Bleyer vendéglő alatt.⁴⁵

Ha az eddig felsorolt út és csatornamaradványokat

a mai Szombathely térképére vetítve rendszerezzük, a következő útvonalakat állapíthatjuk meg:

1. ÉNy-DK-i irányú út. Köztársaság tér 23 (C) — Nikosz Beloianisz u. 18 (A), 38 (B), 40 (C), 44 (D), 46 (E) — Petőfi S. u. 41 (D) — Kertész u. 3.

⁴⁵ Türr Ervin feljegyzései. Szombathelyi Savaria Múzeum Adattára. RA. 103.

2. *ÉNy-DK-i irányú út.* Köztársaság tér 47 (D) — Köztársaság téri park (E) — Széchenyi u. 2 (A).
3. *ÉNy-DK-i irányú csatorna.* Alkotmány u. Szily János szobra mögött (F) — Berzsényi tér (B. Alkotmány u. és Széchenyi u. sarok).
4. *É-D-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A. II. a székesegyház előtt) — Alkotmány u. 3 (B) mindkét esetben csatorna húzódik alatta — Alkotmány u. 7 (C) csak csatorna maradvány — Alkotmány u. 11 (D) — Alkotmány u. 13 (E).
5. *É-D-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A. III). — Petőfi S. u. 2 (A).
6. *ÉNy-DK-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A. IV).
7. *ÉNy-DK-i irányú út.* Thököly I. u. 18.
8. *ÉNy-DK-i irányú út.* Thököly I. u. 18.
9. *ÉNy-DK-i irányú út.* Vorosilov u. 11—13.
10. *ÉK-DNy-i irányú út.* Tolbuhin u. Ferences templom mellett — Köztársaság tér 2 (A) — Kiskar u. Perint híd — Óperint u. 1 (csatorna) — Zsiray L. u. 2.
11. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú csatorna.* Berzsényi tér, Berzsényi Dániel szobra mögött (A) — Köztársaság tér 18 (B).
12. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A) — Széchenyi u. 10 (C) — Széchenyi u. 4—6 (B).
13. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út.* Alkotmány u. 1. (A. I); csatornával együtt — Bajcsy Zsilinszky u. 9 (A).
14. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A. V.) — Alkotmány u. 3 (B) csatornával — Bajcsy Zsilinszky E. u. 10/9. (B).
15. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út.* Ady Endre tér tűzoltó laktanva.
16. *K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út* Petőfi S. u. 39 (C).
17. *Ny-ÉNy-K-DK-i irányú út.* Alkotmány u. 1 (A. VI).

Az itt meghatározott utak többsége ÉNy-DK, illetve K-ÉK-Ny-DNy-i irányú. Az ÉNy-DK-i irányú utak közül az 1. sz. utat ismerjük a leghosszabb szakaszon. Első nyoma a Köztársaság tér 23 sz. alatt, majd a Nikosz Beloiannis utcán végig — ahol teljes szélességét is meg tudjuk állapítani (megközelítőleg 6 m) — a Petőfi S. u. 41 sz. kertben pedig már a városon kívül fekvő szakaszt találjuk meg. Ezen a részen kezdődik a várostól É-ra fekvő korai temető, amelynek a Hámán Kató utcában felszínre került sírjai ismertek.⁴⁶ Ezt az utat még tovább követhetjük, hiszen ennek az útnak maradványa került napfényre a Kertész utcai kertészetben. Valószínű, hogy ezzel az úttal követhetjük össze a Szombathely VIII. kerületében (Herény) talált útszakaszt is.

Ez a megállapítás azonban két kérdést vet fel. Az egyik, hogy hol szelte át az 1. sz. út a Gyöngyös patakot; a másik, hogy miért húzódott a római temető a Gyöngyös mindkét oldalán. Ha azonban a Gyöngyös régi medrét nézzük, akkor ez a probléma fel sem merülhet. Ti. a Gyöngyös a 17—18. sz.-ban sokkal keletebbre folyt, mint ma, kb. a mai Markusovszky L. u. vonalában. Nyilvánvaló, hogy még inkább ez volt a helyzet a római korban, vagyis az 1. sz. út és a mellette elterülő temető nem a Gyöngyös két partján, hanem a pataktól Ny-ra húzódott.⁴⁷

Az 1. sz. úttól Ny-ra, vele párhuzamosan fut a 2. sz. út, melynek irányát a Köztársaság tér 47. sz. alatt, a Köztársaság téri parkban és a Széchenyi u. 2. sz. alatt mutatkozott maradványok összekötése adja meg.

Az Alkotmány u. párosszámú oldalán, Szily János szobra mögött, továbbá a Széchenyi és Alkotmány u. sarkán felszínre került csatornamaradványok egy ÉNy-DK-i irányú csatornához tartoznak. Ez a 3. sz. csatorna.

A 3. sz. csatornával párhuzamosan, tőle Ny-ra fekvő 6. sz. utat két részletben tárták fel a romkertben. Iránya ugyancsak ÉNy-DK.

Az eddig felsorolt utak mind ÉNy-DK-i irányban, egymással párhuzamosan és megközelítően egyenlő távolságra haladnak. Ettől a rendszertől a 4. sz. és 5. sz. útszakasz tér el, amelyek egymással párhuzamosan

É-i—D irányt vesznek fel. A 4. sz. út vonalát a székesegyház előtti ásátás maradványa, valamint az Alkotmány u. 3, 7, 11, 13 sz. alatt feltárt nyomai adják meg. Ez alatt az út alatt nagyméretű, boltozatos csatorna is futott. Az Alkotmány u. 7. sz. alatt csupán a csatorna maradványai mutatkoztak, a fölötte húzódó úttest már elpusztult. Az 5. sz. út feltárt része a romkertben látható. Erre a szakaszra épült rá az ókeresztény bazilika és a cella trichora. Valószínű, hogy ehhez az úthoz tartoznak a Petőfi S. u. 2. sz. alatti ásátásnál feltárt útburkoló kövek is.

A 7. sz. és 8. sz. egymással párhuzamos utak az Isis temenos K-i oldalát szegélyezik. Ezek az utak az insulákat meghatározó főbb útvonalakon belüli kisebb utakhoz tartoznak.

A 9. sz. út az Isis temenos Ny-i oldalán halad. Iránya ugyancsak ÉNy-DK.

Ezek után pedig térjünk át a fenti ÉNy-DK-i irányú utakat keresztező, K-ÉK-Ny-DNy-i irányú utak tárgyalására.

A Köztársaság tér 2 sz. alatt napfényre került útszakaszt a Perint patak hídja — Kiskar és Óperint utcákat köti össze — alatt látható útmardvánnyal hozzátjuk összefüggésbe. Az út további szakaszát az Óperint u. 1. sz. alatt talált csatornamaradvány és a Zsiray L. u. 2. sz. alatti útburkoló, bazalt kövek határozzák meg. Ehhez az ÉK-DNy-i irányú 10. sz. úthoz követhetjük a Tolbuhin úton talált útmardványt is.

A következő K-ÉK-Ny-DNy-i irányú út a 11. sz. út, amelynek irányát elsősorban csatornamaradványok adják meg. Első nyomát a Berzsényi téren, a Berzsényi szobor mögött találjuk és a volt Városháza épületéig követhetjük. A következő szakasza a Köztársaság tér 18 sz. alatt került elő.

A 11. sz. úttal párhuzamosan, tőle É-ra fut a 12. sz. út, melynek az 5. sz. úttal való kereszteződését Paulovics István tártá fel a székesegyház előtt. További vonalát a Széchenyi u. 10. sz. és 6—4 sz. alatt talált maradványai határozzák meg.

Tőle É-ra, vele párhuzamosan halad a 13. sz. út. A romkertben feltárt szakasza alatt boltozatos csatorna is húzódik. További részét a szeminárium, illetve a Savaria gimnázium alatt tárták fel.

A 13. sz. úttól É-ra, vele párhuzamosan fut a 14. sz. út. Az 5. sz. és 6. sz. utakat keresztező szakasza a romkertben látható, a 4. sz. utat metsző részére pedig az Alkotmány u. 3. sz. házban bukkantak rá. További maradványa a Bajcsy-Zsilinszky E. u. 10/9. sz. alatt került ismét felszínre.

Bár a 15. sz. útnak csupán egy rövid K-ÉK-Ny-DNy-i irányú szakasza került elő az Ady Endre téri tűzoltóaktanya alatt, az eddigi eredményekre támaszkodva a 14. sz. úttól É-ra, feltehetőleg azzal párhuzamosan haladó útra egészíthetjük ki.

A 16. sz. út iránya megegyezik a fenti utakéval. Maradványa a Petőfi S. u. 39. sz. előtt mutatkozik.

Problemátikus a 17. sz. út, mely a romkertben látható útkereszteződéseknél ágazik el a 7. sz. útból ÉNy felé. Vajon ÉNy felé tartva a 15. sz. út is alkotó része lenne? Az ez irányban végzett kutatások 1956-ban negatív eredményre jutottak. A kérdés végleges eldöntése még további kutatásra vár.

Miután az adott lehetőségekhez képest tisztáztuk a város egyes utcáinak fekvését, egyúttal megkaptuk a város útrendszerét, vagyis a város település rendszerét is. A város fejlődésében két periódust tudunk megállapítani. Az I. periódushoz tartozott a 4. sz. és 5. sz. út, melynek É-D-i iránya eltér a többi ÉNy-DK-i irányú úttól. Korukat meghatározza, hogy az 5. sz. útra épült a IV. sz.-i ókeresztény bazilika és cella trichora. Valószínű, hogy a város korai periódusának magva a romkert, illetve a székesegyház és a püspöki palota környékén található. Nem lehet véletlen, hogy az I. sz. végére kezeltetett capitóliumi trias Minerva torzója a püspöki

⁴⁶ Mócsy A., Arch. Ért. 81 (1954) 167—190.

⁴⁷ Steinmanger. Szombathely. 1857. K. 252. Szombathelyi Állami Levéltár.

palota alapárkából került elő.⁴⁸ Feltételezhetjük, az alattuk húzódó cloaca maximák alapján, hogy a 4. sz. és 13. sz. út alkotta a korai periódusú város két főten-gelyét.

A város II. periódusához tartoznak az ÉNy—DK-i irányú utak. Ehhez a rendszerhez igazodik az Isis teme-nosa is, amely a II. sz. végén és a III. sz. elején épült.⁴⁹ Úgy látszik, hogy Savaria utcarendszerének későbbi periódusát az átfolyó két patak, az egymással szinte párhuzamosan folyó Perint és Gyöngyös határozta meg. A patakok ÉNy—DK-i irányának megfelelően futnak a velük párhuzamos utcák. Az őket keresztező utak nem merőlegesek rájuk, a K—Ny-i iránytól csak kis szög-ben eltérő K-ÉK—Ny-DNy-i irányúak. Az így létrejött insulák rombold idomot alkotnak, és területükre nézve majdnem teljesen megegyeznek egymással. Nem vélet-len, hogy Savaria rendezett, szabályosan épült város volt, hiszen az antik városokra jellemző, hogy meghatározott terv szerint létesültek. Az aquileiai ásatásoknál — amely városhoz igen szoros szálak fűzik Savariát — sok utalást találunk a város szabályos insula rendszerére.⁵⁰

A rendelkezésünkre álló adatokat összevetve sike-rült megállapítani a város település rendszerét. Ennek során azonban újabb kérdések merülnek fel, amelyek meghatározzák a soronkövetkező kutatások irányát.

További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy miért tér el a 10. sz. út erősen ÉK—DNy-i iránya a tőle É-ra fekvő K-ÉK—Ny-DNy-i irányú utakétól. Vajon azért, mert a későbbi periódusban épült volna? Ezt a feltevést egyedül az Isis temenos igazolja.

További kutatásra vár az is, hogy melyik út veze-tett ki a városból, és hol álltak a városkapuk. Megnehezíti a kérdést az a tény, hogy mérföldkő sehol sem került elő Savaria környékéről. Látszólag az 1. sz. utat tudjuk követni a leghosszabban, és ennek az útnak ismerjük a városon kívül, a korai temető közelében fekvő szakaszát. Ennek az útnak közelében városkapu nyomaira is buk-kantak.⁵¹ Fekvését egy régi megyei térkép sarkán fel-

vázolt rajz örökítette meg, amelyet Kenedics József vármegyei mérnök készített 1785-ben. „A kivágott rajz részletet Szombathelyről küldték fel 1863-ban Pestre a M. Tud. Akadémiához. A rajta levő ceruza-jegyzetek szerint a kapu állt a mostani és a régi posta-ház között” „1820 körül egy része még meg volt, akkor rabokkal a megye lebontatta.”⁵² Ez a hely pedig a Nikosz Beloiannis u. és Hámán Kató u. között volt. Ez lett volna a soproni kapu? Ezt felvetve tisztázunk kellene Paulovics nézetét, ami szerint a romkertben talált 5. sz. út lett volna a soproni út. Ezt a véleményét az út mellett épült kaputoronnyal is bizonyítja, amelyet Szt. Quirinus passiójában említett soproni kapuval azonosít.⁵³ A rom-kerti kapu a korai periódus soproni kapuja, a másik a későbbi soproni kapu lett volna? Ezt a kérdést is a későbbi kutatás fogja eldönteni. Egyelőre fenntartással kell fogadnunk Fettich állítását is, mert kétséges, hogy létezett az általa említett kapu.⁵⁴

Kérdéses az is, hogy a Lipp Vilmos által leletmentett kapu valóban kapu volt-e az „Óposta utcai piac felőli bejáratnál”,⁵⁵ vagy pedig csak egy épület rész.

Savaria insulákat határoló utcáit nagyméretű, szürke bazaltkövekkel burkolták. Az átlag 5—7 m széles, peremkövekkel is ellátott utak legtöbbször csatorna is tartozott.

Mint a fentiekben láttuk, a város területén folyó építkezések és ásatások során megfigyelt út és csatorna-maradványokból szinte mozaikszerűen rajzolódik elő-tünk Szombathely ókori utcahálózata. Az antik városok alaprajzában példái nyomán Savaria városszerkezete is insulák településformát mutat. Az újabb ásatások meg-figyelései, valamint a város területén az építkezések során előkerülő maradványok helyének pontos rögzítése minden bizonnyal értékes adatokat fog szolgáltatni a most megismert utcahálózat még problematikus kérdé-seinek megoldásához, és tovább bővíti majd ismeretein-ket Savaria ókori topográfiájára vonatkozóan.

P. Buocz Terézia

ANGABEN ZUR TOPOGRAPHIE VON SAVARIA

Auszug

Ziel des vorliegenden Aufsatzes ist, die in Savaria bis-her bekannten Straßenreste und die diesbezüglichen An-gaben in ein System zusammenzufassen, um somit einen Beitrag zur römischen Topographie der Stadt zu liefern.

Die wenigen von antiken Autoren stammenden An-gaben werden angeführt; danach werden die aus der frü-heren Literatur und der neueren Forschung stammenden Angaben lokalisiert und je nach Straßen angeführt. Schließlich werden die Reste der aufgezählten Straßen-und Kanalreste summiert und auf der modernen Karte der Stadt Szombathely geordnet. Demzufolge ergibt sich, daß Savaria dem System nach eine Insularsiedlung war. Die Straßen verlaufen NW—SO-lich bzw. NO—SW-lich, von welcher Richtung nur die Straßen Nr. 4. und 5. mit N—S-licher Orientierung abweichen. Demzufolge kann man in der Entwicklung der Stadt zwei Perioden unter-scheiden.

Die zwei N—S-lich verlaufenden Straßen (4. und 5.) gehören zur Frühperiode der Stadt. Dies beweisen die an die Straße 5. gebaute altchristliche Basilika und die cella trichora aus dem 4. Jh. Wahrscheinlich lag der Kern des frühzeitlichen Savaria in der Umgebung des Járdányi-Paulovics-István-Ruinengartens bzw. der Bischöflichen Palastes. Es kann kein Zufall sein, daß der Minerva Torso der auf Ende des 1. Jhs. anzusetzenden Capitoli-

schen Trias im Fundamentgraben des Bischöflichen Pa-lastes zutage gekommen ist. Man darf annehmen, daß die Straßen Nr. 4 und 13 die zwei Hauptachsen der Stadt bil-deten. Unter ihnen verläuft die große cloaca maxima.

Die NW—SO-lich verlaufenden Straßen gehören zur späteren Periode der Stadt. Diesem System schließt sich auch der Temenos des Ende des 2. — Anfang des 3. Jhs. erbauten Iseums an. Es scheint, daß die zwei die Stadt durchquerenden Bäche (Gyöngyös und Perint) die spä-tere Periode des Straßensystems von Savaria bestimmt haben.

Bisher können wir die Straße Nr. 1. über die längste Strecke verfolgen. Auch ein außerhalb der Stadt verlau-fender Teil ist bekannt, neben welchem ein Gräberfeld aus dem 2. Jh. liegt (in den Publikationen als »Gräberfeld aus der Hámán-Kató-Straße« erwähnt).

Die, die gleich großen insulae umgebenden, mit Rand-steinen versehenen Straßen Savarias sind durchschnittlich 5—7 m breit, mit grauem Basalt gepflastert; meist gehörte auch ein Kanal zu ihnen.

Bei der Festlegung des Siedlungssystems der Stadt stellten sich weitere Fragen, die den Weg für weitere For-schungen festlegen. Weitere Forschungen müssen die Fragen klären, wo die Stadttore standen und welche Straßen aus der Stadt führten.

T. P. Buocz

⁴⁸ Paulovics I., i. m. 22.; Fettich N., VSz 6 (1939) 122.; Püspöki Levéltár: Nitrai Pál levele 1779 május 5.

⁴⁹ Szentlélek T., i. m. 10.

⁵⁰ Brusin G., Aquileia. (Udine 1929) Pianta di Aquileia.; Ua., Kleiner Führer durch Aquileia u. Grado. (Padova 1956).

⁵¹ Fettich N., VSz 6 (1939) 129—.

⁵² Uo. 128—129.

⁵³ Paulovics I., i. m. 42—.

⁵⁴ Fettich N., VSz 6 (1939) 128—131.

⁵⁵ Lipp V., Arch. Ért. 7 (1870) 103.

RÓMAI SZARKOFÁG DEBRECENBEN

A Debrecenben és környékén talált régészeti leletek között sajátos helyet foglal el egy római sírláda, melyet Keresztési József szalacsi református lelkész (élt 1748—1812) forrásértékű naplója,¹ valamint Rakovszky Dániel debreceni főbíró 1822-ből származó — Zoltai Lajos által közzétett — feljegyzése² szerint 1800-ban a Cegléd utcai (ma Kossuth u.) temetőben ástak ki. Az emléket, amint erről az említett írások tájékoztatnak, a református kollégiumba szállították,³ itt állt 1802-ig, amikor is a város nagy részét rombadöntő tűzvész elpusztította.⁴ E körülménnyel magyarázható, hogy a szarkofág mindmáig sem nyert részletesebb ismertetést a régészeti irodalomban, jóllehet Keresztési naplója a lelőhely megjelölése mellett közli az emlék rövid leírását és a felirat szövegét, a kézirat pedig megerősítve a napló adatait, a fellelész mozzanatainak részletesebb ismertetésén kívül a felirattal együtt megőrizte számunkra a koporsó homlokoldalának vázlatos rajzát is. Egyedül Zoltai Lajos foglalkozott — a Rakovszky-kézirat előkerülése kapcsán — bővebben az érdekes régészeti emlékekkel.⁵ Cikke azonban amellett, hogy a kutatás számára kevésbé hozzáférhető helyen jelent meg, helyes megállapításai dacára oly sok szempontot nélkülöz, hogy talán nem lesz érdektelen, ha most ismét soravesszük a szóban forgó emlékekkel kapcsolatos ismereteinket.

Ha a szarkofágot előljáróban a helytörténet szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává, Zoltaival együtt biztosan állíthatjuk, hogy azt semmiképpen sem in situ, nem eredeti helyén, hanem másodlagos felhasználás kapcsán találták meg. Kiténik ez a Rakovszky-kézirat lelhely-leírásából, ahol világosan újkori rétegekről esik szó, de kiváltképpen magából a felirathból, amely a II—IV. századok folyamán Aquincumban állomásozó legio II. audiutrix veteránusát és családját említi. Mivel 200 km-re Pannónia inferior limesétől, az ellenséges szarmaták földjén kiszolgált római katona letelepedése nehezen képzelhető el, a koporsót csak a Dunántúlról, éspedig legvalószínűbben Aquincum-Óbuda polgár- vagy katona-városának rommezőiről szállíthatták Debrecenbe.

A szarkofág római történeti forrásként való elemzésénél autopszia híján a Keresztési-napló adataiból és a Rakovszky Dániel hagyatékából származó rajzból indulhatunk ki.

A felirat Keresztésinél így hangzik: Aelia. Concordia. quae. vixit. Annos XVII. Mensibus VIII. Dies VII. Aelius Victorinus. Vet. Leg. II. Adi. Ex. Eg. Et. Casparina, Faventina, Valentina, Clementina. N-tina Parentes Filiae Dulcissimae. F. C.⁶

Kevés eltéréssel ugyanezt olvassuk a Rakovszky-féle rajzon is;⁷

AELIA CONCORDIA
QVAE VIXIT · ANN · XVII
MENSIBVS VIII · DIES VII
AEL VICTORINVS · VET ·

(5) LEG · II ADI EX EQ · ET ·
CASPARL · / · / · / · E N
TIN · PARENES · FILIAE (sic)
DVLCISSIMAE · F C

Ha most a felirat két változatát összehasonlítjuk, könnyen megállapítható, hogy azok lényegében fedik egymást, s ami kevés különbség akad, az nagyobb nehézség nélkül feloldható, ill. megmagyarázható — a tollrajzból ismert változat javára. A rajz készítőjének számlájára tulajdonképpen mindössze a parentes szó hibás másolása írható (vagy kihagyta a T-t vagy nem vette észre, hogy az ligatúrában van), minthogy a 6/7. sorba vésett név már nehezen és csak töredékében volt olvasható. Amennyiben a megmaradt betűket jól másolták le, a nomen gentile talán Caspar [ia] — Casperia volt,⁸ a cognomenre Keresztési kiegészítési javaslatai közül leginkább a [Vale]ntin (a) jöhet számításba. A felirat olvasása így a következő lehet: Aelia Concordia / quae vixit ann (is vel-os) XVII / mensibus VIII dies VII / Ael(ius) Victorinus vet(eranus) / leg(ionis) II adi(utricis) ex eq(uite) et / Caspar [ia] ? Vale ? / n / tin (a) ? parentes filiae / dulcissimae f(aciendum) c(uraverunt))

A sírládát tehát Aelius Victorinus veteránus és felesége készítették Concordia nevű elhalt lányuknak. A legio II. audiutrix, amelyben Victorinus mint lovas-katona szolgálatot teljesített, a II. sz. első évtizedétől a tartomány feladásáig Aquincumban állomásozott,⁹ bizonyosan itt történt a szolgálati idő letele után a katona elbocsátása és letelepedése is; a sírláda eredeti felállításának helyéül tehát nagy valószínűséggel jelölhetjük meg Pannónia inferior fővárosát, ill. annak territóriumát.

A korhatározás problémájának megoldásához először a felirat elemzése kapcsán adódó sajátosságokat kell számításba vennünk. A családfő: Aelius Victorinus polgárjoga, amint ez a veteránus nomenéből világosan kiténik, Hadrianus (117—118) esetleg Antoninus Pius (138—161) uralkodásának éveire vezethető vissza. A Concordia és a Victorinus cognomenek vizsgálata kapcsán az is megállapítható, hogy jelen esetben — legalábbis apai ágon —

¹ Keresztési J., Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. (Pest 1868) 382—383.

² Zoltai L., A Cegléd-utcai temető rómaiakori sír-emléke és Méliusz sírköve. Debreceni Képes Kalendárium 35 (1935) 124—125.

³ Keresztési J., i. m. 382.

⁴ Zoltai L., i. m. 124.

⁵ L. Zoltai L., i. h.; említi még Szűcs I., Szabad királyi Debrecen város történelme. I (Debrecen 1870) 39;

Csobán E.—Csűrös F., Debrecen sz. kir. város (Bp. 1931) 23.; Csobán E.—Herpay G., Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. (Bp. 1940) 53.; Sőregi J., Vezető Debrecen Déri Múzeumában. (Debrecen 1939) 73.

⁶ Keresztési J., i. m. 382.

⁷ Zoltai L., i. m. 125.

⁸ Schulze, W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. (Berlin 1933) 270.

⁹ Ritterling, E., Legio. PW 12 (1924) 1437—.

romanizált északkelet-pannoniai—aquincum-környéki bennszülött család emlékével állunk szemben.¹⁰ Aquincum polgári települését Hadrianus császár emelte municipiumi rangra, s Mócsy András kutatásai bebizonyították, hogy a civitas Eraviscorum-ot ugyanekkor, 124 k., a városához attribuíta a római kormányzat.¹¹ A bennszülött arisztokrácia tagjainak a továbbiakban módjában állt az aedilitas tiszttségének viselésén keresztül megszerezni a római polgárjogot s bekerülni az ordo decurionum-ba.¹² Lehetséges, hogy a veteránus családja a jelzett események kapcsán jutott a cives Romani sorába, de az is elképzelhető, hogy a rangemelkedésben auxiliaris vagy légios szolgálat játszott közre.¹³ A Victorinus cognomen inkább az utóbbi lehetőségre utalhat. Datálási támpontot nyújthat még a felirat megszövegezése is: a „quae vixit” kifejezés használata és a „h(aec) s(ita) e(st)” formula hiánya a II. sz. második felétől lesz jellemző az aquincumi sepulchralis feliratok nyelvezetére.¹⁴ Jellemző még, hogy a személyneveknél a praenomen és a filiatiót nem írják ki,¹⁵ segíthet a korhatározásban a köfaragó hibás latinsága: a „mensibus” és a „dies” szavak nyelvtanilag kölcsönösen kizárják egymást. Mindez együttvéve már eleve a II. sz. harmadik negyedénél későbbi datálás mellett látszik dönteni. Megerősít feltevésünkben az a körülmény is, hogy a szarkofágtemetkezés a markomann háborúk (166—180) után terjedt el, és a III. sz. első felében lett gyakran használatos a pannóniai halotti kultuszban.¹⁶ Az új temetkezési szokás hordozói és propagátorai, amint erre már többen rámutattak, kezdettől fogva a Marcus Aurelius, majd a Severusok alatt zárt csoportokban Pannóniába települt orientálisok voltak,¹⁷ s így az eredetileg égetéses temetkezést kultiváló italikus, nyugati és bennszülött lakosság¹⁸ feltételezhetően csak bizonyos idő elteltével, a keleti vallásos világnézet térhódítása után vehette azt át.¹⁹ Ezek a mozzanatok arra utalnak, hogy a sírláda készítésének és felállításának idejét a III. sz.-ra helyezzük.

Külön figyelmet érdemel a szarkofág homlokoldalának díszítő rendszere (a fedél nem került elő), amelynek képét a már többször idézett tollrajz megőrizte számunkra. Persze nem szabad elfelejteni, hogy az egyébként is vázlatos rajzot nem szakember készítette, ennél fogva mellőznünk kell az itt-ott kivehető részletek elemzését, s természetesen nem érinthetők a sírláda kidolgozásának művészi színvonalával kapcsolatos kérdések sem; viszont a figurális ábrázolásokat, azok elosztását, a napló és a rajz egybevetése után feltétlenül hitelesnek, tehát kiindulási alapnak fogadhatjuk el.

Keresztesi leírása: a koporsó „nagy négyszegletű monumentum, az elejének két szélén két fákllyát oltó genius, azután egy fegyveres férfi és egy síró asszonykép, ezek közt... inscriptio vagon...”²⁰

A rajzon (1. kép) a következőket látjuk: a feliratos mező mellett bal oldalt téglányba foglalt férfi mellkép, jobbról hasonlóképpen ábrázolt női portré helyezkedik el. (A férfialak Aelius Victorinust, a női az elhunytat vagy az anyát ábrázolhatta. A harmadik portré talán a fedélén kapott helyet.) Az előlapot a sarkokon szárnyas génuszok domborművei zárják le, a felfelé fordított fákllyát a mellképek felé néző oldalon tartják, átnyúló másik kezük vállukon nyugszik. (A feliratot, ha a rajz hiteles, léckeret határolta, a génuszok az előlap síkjából kissé kiemelkedő, bemélyített fülkében álltak.) Ami a vázolt előlap kompozíción mindenekelőtt feltűnik, az a portrék szokatlan, téglányba foglalt mellképpel való ábrázolása. A két tartomány emlékegyében az ilyenféle megoldás — tudunkkal — a legritkábbak közé sorolható: az általunk ismert darabokon ui. a feliratos oldal portréreliefjei többnyire egészalakot mintáznak.²¹ Bizonyos hasonlóságot csak egy mitrovicai leheltyű, nagyméretű mészkőszarkofág mutat, amely ma a belgrádi nemzeti múzeumban van (2. kép).²² A kérdéses sírládát Aur. Asclepiodotának készítette Aur. Alexsander (sic!) (a cognomina szerint mindketten kisázsiai vagy szíriai tartományokból valók),²³ készülésének idejét S. Ferri véleménye nyomán²⁴ és az Aurelius nomenek alapján is a III. sz.-ra kell tennünk. Az analógiaként idézett emlék előlapján (a sarokgénuszok itt hiányzanak) a koszorús medaillonba vésett felirat mellett, négyszegletű mezők közepén, csavartvonalas („pannóniai barokk”) keretű mélyedésben elhelyezett mellképeket találunk.

Mellékes portréábrázolásokra további analógiákat csak a szarkofág-feliratokkal művészi szempontból sok azonosságot felmutató sírfeliratok köréből tudunk idézni,²⁵ és pedig a bennszülött eredetű Aur. Respectus gyermelyi (Komárom m.),²⁶ valamint M. Aur. Heraclitus vet. coh. I. mill. Hemesenorum intercisiai²⁷ síremlékét. Meg kell azonban jegyezni, hogy az említett sírköveken a portrék — melyekhez egyébként más ábrázolás nem csatlakozik — nem téglányba, hanem léckeretű, ill. koszorús medaillonba vannak foglalva. Ezek a feliratok más nagyméretű fektetett hosszúnégyszögű táblával egyetemben a III. sz.-ra keltezhetők,²⁸ s elterjedésüket ugyancsak az orientálisok megjelenésével hozhatjuk kapcsolatba.²⁹ Műhely szempontjából Heraclitus emléke aquincumi darabokkal van rokonságban,³⁰ Aur. Respectusét a lel-

1939) 24—; Fitz J., Arch. Ért. 85 (1958) 169—.

²⁰ Keresztesi J., Krónika... 382.

²¹ Vö. Hoffiller, V.—Saria, B., AIJ I (Zagreb, 1938); Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1944) XX—t.; Intercisa I. LI. t.

²² Saria, B., BRGK 16 (1925—26) 112—, 20a—b kép.

²³ Asclepiodota : Kuzsinszky B., Aquincum. (Bp. 1934) 65—, CIL III 870 (i. sz. 235) („nomina Asianorum”) Alexander : Barkóczi L., Brigetio. F 94 = CIL III 4315; Intercisa I. 81—, 212., K 117.; Szilágyi J., BpR 16 (1955) 396.; Kerényi, A., Die Personennamen von Dazien. DissPann I. 9 (Bp. 1941) 156—.

²⁴ Ferri, S., Arte romana sul Danubio. (Milano 1933) 244., 303—305. kép.

²⁵ Vö. Erdélyi G., Intercisa I. 165—.

²⁶ CIL III 3659, Römer F.—Desjardins, E. 160., 382. sz.; Hampel J., Arch. Ért. 27 (1907) 337—, 55. kép; Erdélyi G., i. m. 166.; Respectus : Mócsy, A., i. m. 117., 187.

²⁷ Erdélyi G., Intercisa I. 166., K 116., L. t.; Heraclitus : Fülep F., Intercisa I. 211., 222.; Alföldi G., Acta Ant. Hung. 6 (1958) 193.

²⁸ Nagy T., Arch. Ért. 1944—45. 268.; Erdélyi G., i. m. 166.

²⁹ Vö. Balla L.—Kádár Z., AT 6 (1959) 113—; Vágó, B. E., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 630., 138. sz.

³⁰ Erdélyi G., i. m.

¹⁰ Aelii : Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen krieg. (Bp. 1959) 150.; Barkóczi, L., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 171. Victorinus : Mócsy, A., i. m. 196., 238/1. sz.; CIL III 10 609 (3677) Aelius Victorinus, bennszülött, Aquincum környékéről. Concordia : Mócsy, A., i. m. 117, 170.; I. század: Intercisa : Mócsy, A., i. m. 205/30. sz. = Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) K 52. Concordia Flori f.; i. sz. 180 után: Aquincum : CIL III 3527 Aelia Concordia; CIL III 10 349 (6454) Aelia Concordia; Intercisa : Intercisa I. K 26. [...] Concordius.

¹¹ Mócsy, A., i. m. 70—.

¹² Mócsy, A., i. m. 71.

¹³ Staerman, J. M., Arch. Ért. 80 (1953) 7.

¹⁴ Nagy T., Arch. Ért. 1942. 276.; Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. (Bern 1951) 19.

¹⁵ Vö. Nagy T., Arch. Ért. 81 (1954) 28. és pl. CIL III 4150.; Kraft, K., i. m.

¹⁶ Nagy L., Arch. Ért. 42 (1928) 83—; Ua., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 473., 608—.

¹⁷ Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 42.; Erdélyi G., Intercisa I. 167., 20. j. Az orientálisokra vö. Balla L.—Kádár Z., AT 6 (1959) 114—, további irodalommal.

¹⁸ Nagy L., Bp. Tört. I. 464—.

¹⁹ Nagy T., A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II. 12 (Bp.

**RÓMAI KOPORSÓ A KOSSUTH-UTCAI
TEMETŐBEN. Kozmann-foto.**

1. kép. Római szarkofág Debrecenben
Рис. 1. Римский саркофар в Дебрецене
Fig. 1. Sarcophage romain à Debrecen

2. kép. Szarkofág Sremska Mitrovicáról
Рис. 2. Саркофар из Сремска Митровица
Fig. 2. Sarcophage de Sremska Mitrovica

hely alapján ugyan sorolhatnánk a brigetói kőfaragás produktumai közé is,³¹ azonban valószínűbbnek látszik, hogy Aquineumban készült.³²

A mellképes portrékon túlmenőleg további problémát képez a figurális domborművek szokatlan száma. A pannóniai sepulchralis plasztika által használt kép-típusokon ui. az előlapot rendszerint csak két emberalakos relief díszíti, a most tanulmányozott emléken viszont a sarokfülkékben álló góniuszok és a felirat között adódó

mezőkbe a kőfaragó még egy-egy mellképet is illesztett. Az ilyen előlapkompozíció a tartomány szarkofáganyagában tudomásunk szerint egyedülálló, ennél fogva a típus kialakulásának körvonalazását csak távolabbi analógiák bevonásával kísérelhetjük meg. Elsőbben egy brigetói sírládacsoportra kell hivatkoznunk, amelyen a homlokmező reliefjeinek a mieinkhez hasonló elrendezését fedezhetjük fel. M. Ulp. Celerinus interpres Dacorum sírládáját a felirat és sarokfülkék között kantharoszról

³¹ Vö. Mócsy, A., i. m. 55.

³² Vö. 28. j.

kinövő akanthuszlevelek dekorálják.³³ Másik két emléken, az orientális T. Antonius Fortunatus Aug. mun. Brig.³⁴ és honfitársa, M. Aur. Polideucus dec. mun. Brig., ex reg. Dulca (= Doliche)³⁵ koporsóin az akanthuszleveleket szülő helyettesíti, s az előbbin a sarokfülkék helyére is növényi dísz, páлмаág került. Barkóczy László kutatásai alapján ezeket az emlékeket két különböző, de feltehetőleg azonos eredetű mintakönyvből, a sirmiumi kőfaragóművesség formakincsé után dolgozó Severus-kori műhely alkotásainak tekinthetjük.³⁶ Az előlap díszítő beosztását tekintve Aquincumban a bennszülött származású P. Ael. Provincialis sevir col. Aq. és családjának sírládája kapcsolható még ehhez a körhöz.³⁷ A kettős profilált keretbe foglalt feliratot kis bemélyedésekben madaras pálmák fogják körül, a széleken keretnélküli fülkékben a miénkhez hasonló testtartású gúniuszok állnak. Az emléket a III. sz. első felére datálhatjuk.

Bizonyos összevetésekre kínál még lehetőséget gúniuszaink testtartása. Ilyen vagy ehhez közelálló pozitívában ábrázolt gúniuszokat főként az aquincumi és az intercisai szarkofágokról ismerünk.³⁸

Összefoglalva a szóban forgó képtípus vizsgálata kapcsán adódó problematikát, megállapíthatjuk, hogy a sírláda az előlap díszítő rendszere alapján egyelőre nem illeszthető szervesen egyik pannóniai szarkofág-csoporthoz sem. A legközelebbi analógiaként idézett sirmiumi szarkofág, valamint az intercisai és gyermelyi sírfeliratok, továbbá a brigetioi és aquincumi sírládák, ha nem is teszik lehetővé a típus kialakulásának részletezőbb megvilágítását, mégis jelzik azt a területet — Észak- és Kelet-Pannónia — és kort — III. sz. —, ahol és amikor ez a képtípus használatban lehetett. Valószínűnek látszik továbbá az is, hogy a mintaképet a portrék alkalmazására és az előlap térkitöltésére a III. sz.-ban virágzó sirmiumi kőfaragó műhelyek³⁹ alkotásai

szolgáltatták az aquincumi mester számára, aki az egyes díszítőelemeket a megrendelő igénye szerint alkalmazta. Ízlés tekintetében a debreceni sírláda legtöbb hasonlóságot P. Ael. Provincialis emlékével mutat — a brigetioi és sirmiumi szarkofágok sokkal dekoratívabbak. E jelenség nem annyira a megrendelők vagyoni helyzetében, mint inkább a pompakedvelő orientálisok és az egyszerűbb ízlésű romanizált bennszülött lakosság igénybeli különbözőségében leli magyarázatát.

Végül felmerülhet a vizsgált előlap kompozíció legjellemzőbb sajátossága: a mellképes portrék távolabbi genezisének kérdése. Alig hihető ui. — már csak a ritka előfordulás kapcsán sem —, hogy valamiféle pannóniai „specialitás”-ról lenne szó. Már az is figyelemre méltó, hogy az egyetlen pannóniai analógiaként ismert sirmiumi szarkofágot keletiek számára készítették (épp úgy mint a brigetioi sírládákat és a szintén mellképes portréval díszített intercisai sírfeliratot!). Még kevésbé lehet közömbös az a körülmény, hogy a sirmiumi műhelyek a II. sz. végétől a sírládák mellett más készítményekkel is (mint pl. o. mithraikus kultusztárgyakkal)⁴⁰ elsősorban a tartomány keleti eredetű lakosságának kultikus igényeit kívánták kielégíteni. Mindez már önmagában kétségtelenné teszi, hogy ezek a kőfaragók jól ismerték egyes keleti műhelyek formakincsét, mintakönyveit.⁴¹ Jóllehet a probléma részletesebb kifejtésére itt nem térhetünk ki,⁴² úgy véljük Aurelia Asclepiodota sírládájával kapcsolatban: tehát a büstök alkalmazásánál is egy, az Oriensen kialakult képtípus átvételével és helyi kivitelezésével állunk szemben.⁴³ Erre következtethetünk pl. egy, a kilikiai Djambazli-ban talált szarkofág homlokoldali ábrázolásából, melyek a mitrovicai sírládáival egyező képtípus jellegzetességeit mutatják, bár eltérő művészi megfogalmazásban.⁴⁴

Balla Lajos

A ROMAN SARCOPHAGUS AT DEBRECEN

Summary

In the year 1800 a sarcophagus without a lid had been found in a secondary position at Debrecen in the cemetery of Cegléd Street. Soon afterwards, in the year 1802, the find had been destroyed by fire.

The interesting stone was probably brought to the area beyond the river Tisza from Obuda (Old Buda) i. e. from the ruins of the civil and military city of Aquincum (Pannonia inferior). The inscription of the sarcophagus and the figures of its front may be reconstructed on the basis of a description and a pen-and-ink sketch dated from the time mentioned. According to these the sarcophagus was made at the order of Aelius Victorinus veteranus legionis II adiutricis and his wife for the coffin of their daughter Aelia Concordia. The father came from an autochthonous family, his civic rights were probably derived from Emperor Hadrian. The tomb may be dated back to

the first half of the third century. The front of the sarcophagus is ornamented in a noteworthy manner; the sculptor has placed the half-length portrait of a man and that of a woman in a rectangular frame between the inscription and the genii, standing with torches in the corners. Although we have only a few analogies at our disposal, we may infer that this type of portrait and the rite of the sarcophagus as well were brought to Pannonia from the eastern provinces of the empire in the decades around the turn of the second and the third century through the medium of ethnical groups immigrating from the East. In North-Eastern Pannonia we find a simpler variety of the portrayal shown at the specimen described above, one more suited to the taste of the native population; here it was known through the model books of the workshops of Sirmium sculptors.

L. Balla

³³ Barkóczy L., Arch. Ért. 1944—45. 178—LXX. t. 1.; *Ua.*, Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 40. F 91. XIX. t. 1.

³⁴ Barkóczy L. Brigetio. 40. F. 92. XIX. t. 2.; *Fortunatus*: Alföldy, G., i. m. 452.; *Ua.*, AT 5 (1958) 74.

³⁵ Barkóczy L., Brigetio. 41. F 93. XIX. t. 3.

³⁶ Barkóczy L., Arch. Ért. 1944—45. 182.; *Ua.*, Brigetio. 40—.

³⁷ CIL III 3527, *Rómer, F.*—*Desjardins, E.*, 88., 157. sz., XXVIII. t.; *Alföldy, G.*, Acta Ant. Hung. 6 (1958) 450.

³⁸ *Aquincum*: *Rómer, F.*—*Desjardins, E.*, 87, 142, 154, 157. sz.; *Intercisa*: *Intercisa I. K* 113, 115, 129., p. 81 (XII. t. 3); *Brigetio*: *Rómer, F.*—*Desjardins, E.*, 191. sz.

³⁹ *Ferri, S.*, i. m. 238—; *Alföldi A.*, Sz 70 (1936) 136—; *Barkóczy L.*, Arch. Ért. 1944—45. 182—; *Nagy T.*, Arch. Ért. 85 (1958) 14.; *Ua.*, BpR 15 (1950) 77., 90.;

Sz. Póczy K., BpR 19 (1959) 139—.

⁴⁰ *Nagy T.*, Arch. Ért. 85 (1958) 13—14.; *Ua.*, BpR 15 (1950) 77.

⁴¹ Sirmium keleti kapcsolataira vö. CIL III 6443 = *Brunšmid, J.*, Kamení spomenici HNM. (Zagreb 1904—1911) 254., 431. sz.; CIL III 2006, az utóbbi felirathoz l. még CIL III 7762 (1818).

⁴² Vö. *Nagy L.*, Arch. Ért. 42 (1928) 68—95.; *Kuzsinszky B.*, Aquincum. (Bp. 1934) 64—.

⁴³ A Duna—kelet—balkáni orientális kereskedelemről. *Dobias, J.*, Orientální vlivy v římském podunají. = „Bidlův Sborník” (Praha 1928) passim. Vö. még CIL III 13 804—5 = *Cumont, F.*, AEM 17 (1894) 27., 31.; *Alföldi A.*, i. m. 146, *Cumont, F.*, i. m. 28—; *Mócsy, A.*, Acta Arch. Hung. 11 (1959) 307.; *Ua.*, Die Bevölkerung... 102.

⁴⁴ *Keil, J.*—*Wilhelm, A.*, Mon. As. Min. Ant. 3 (Manchester 1931) 36., 57. kép, XVIII. t.

KÉSŐRÓMAI ŐRTORONY NESZMÉLY HATÁRÁBAN

1959-ben a Dunai Erőmű tervezését megelőzően régészeti szempontból átkutattuk a Dunaalmás—Tát közötti partszakaszt. Terepbejárásunk alkalmával megfigyelt jelenségeknél több ponton ásatást folytattunk. Így került sor Neszmély határában egy későcsászárkori burgus feltárására.

A kis erőd maradványai az I. sz. műút 66. km kövétől délre mintegy 200 m-re húzódnak. Figyelmünket e helyre a Tekeress patak torkolatánál a szakadékos partfalban mutatkozó római kori padlószint, tegulatöredékek, nagyobb faragott kövek hívták fel. Valószínűleg ezzel a ponttal azonosítható több kutató már korábbi feljegyzése.¹ A szóban forgó területen a Duna-partra lehúzódó domboldal természetes platót képez, amelyet nyugaton a Tekeress patak torkolata, keleten a „Kalin-hegy” víz fölé kiugró meredek emelkedője határol. A platóra épült egy négyzet alaprajzú burgus, amelynek belmérete mindössze $7,5 \times 7,5$ m (1—2. kép). Az erődöt három oldalról kőből rakott kerítésfal,² majd mintegy 11 m távolságra vizesárok³ vette körül (3—6. képek).

A vallumot mindenütt egy zselizi kultúrához tartozó lakótelep gödörlakásainak rétegébe ásták bele.

Az őrtorony közvetlenül a limes-út mellé épült, amely itt a hegy meredek emelkedője miatt a patak torkolatánál lejtett a Duna-partra, s terepfigyeléseink szerint csak a Kalin-hegy túlsó oldalánál kanyarodott vissza a lejtős domboldal ármentes szintjére. A limes-út fölötti dombhátról szép kilátás nyílik a Duna szigeteire és a túlparti síkságra. Gyümölcsösök és szőlők között a felszínen elszórtan II. sz.-ra tehető római kori kerámia töredékeket találtunk. Talán villagazdaságok maradványai rejtőzhetnek itt a felszín alatt...

A Duna-parton egy blokkal ráástunk a római útra. A burkolat kövezése között II. sz.-ra jellemző kis bronzcsatát és Marcus Aurelius ezüst denárját (Coh. 1041 AR) találtuk.⁴

A „Kalin-hegy” tetejére is építkezhettek a rómaiak,⁵ mert a felszínről császárkori apró leleteket szedhettünk fel. Feladatunk csak a partmenti régészeti jelenségek megfigyelésére korlátozódott, ezért egyetlen kutatóárkot húztunk itt, hogy tisztázzuk a magaslaton levő római kori emlékek és a Duna-parton fekvő burgus egymáshoz

való viszonyát. A dombtetőn kör alakban kis kerek épület részben kiszedett és erősen összeforgatott falmaradványait találtuk, amelyek agyagba rakott kőből készültek. A fal mellett tüzelőhely hamujában késő IV. sz.-ra jellemző barna mázas és besimított díszű kerámia töredékek, nyílhegyek, vas lándzsahegy, ácskapcsok és négy érem heverték. Ezek közül kettő-kettő II. Constantius (Coh. 45 PB) és Valens (Coh. 11 PB) idejéből származik.

A kis tornyot árokrendszer vette körül, az ellenség felőli oldalon három lépcsőben (7—8. kép). A középső árok aljában cölöpnymok mutatkoztak, két-két nagyobb átmérőjű elszíneződés között kissé eltölve két-két keskenyebb, amelyek rendszere talán palánkszerkezet rekonstrukcióját engedné meg.

A dombhát dél felőli enyhébb lejtőjén ereszkedhetett le az út a Duna-parti őrtoronyhoz a római korban. Egy blokkal tisztáztuk ennek is az irányát és szerkezetét, amely sódéres alapozáson egy sor lekövezésből állt. Az út a négyzet alakú burgus déli oldalán nyíló bejárat előtt haladt el, és a patak torkolatánál kötött be a limes útba.

A burgus bejáratánál még in situ találtuk a küszöb-követ, (9. kép) amelyben csaplyuk nyoma és az összeégett faszerkezet megszenesedett rostjai maradtak meg. A bejárat nyugati oldalán szintén megszenesedett gerenda maradványok alatt három Constans érmet (Coh. 18 MB, 10 PB és 176 PB), egy II. Constantius (Coh. 293 PB) érmet találtunk, egy nagyméretű vassésű, és bronz ládaveret társaságában.⁶ Utóbbihoz még textilmaradványok is tapadtak, s valószínűleg ékszerláda verejtét képezhette, mert mellette két különböző bronzkarperec átégett töredékeit figyelhettük meg. A lelet együttest vaskapcsok, két nyílhegy és egy ívelt levél alakú vaskés egészítették ki (10. kép). A bejárat keleti oldalán keskeny fallal elválasztott kis térség őrlőhelyül és a kemence tüzelőterül szolgálhatott. A sarokba támasztva vasszerkezetű, peremes *malomkő* hevert, mellette feltűnően nagy méretű fémmázas peremű dörzstál töredékei, szürke háziedények, vasszegek, vaskapcsok.

A tüzelőnyílástól délre ferde irányú kürtő alakult ki, amely a *kör alakú kemencéhez* tartozott.

¹ Römer F., AK 3 (1862) 44; Finály G., Arch. Ért. 25 (1905) 215; Graf A., Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása, Diss. Pann. I. 5 (1936) 94.; Pavan M., La provincia romana della Pann. Superior. (Venezia 1955) 403., 480.; Legutóbb Soproni S., Arch. Ért. 87 (1960) 209.

² A burgus falai héjfalazással, habarcsba rakott kővekből készültek. Az alapozás délnyugati sarkában II. Constantius (Coh. 44 MB) érme került elő. Mellette az alsó padlószintről szintén II. Constantius (Coh. 293 PB) verejtét szedtük fel. A 130 cm széles kerítés falát agyagba rakott kövek és tegula töredékek képezték.

³ A 4 m széles és 2,25—2,60 m mély vizesárkot egy korábbi járószintbe vágták bele, amely valószínűleg udvar lekövezése lehetett. A vallum különböző pontjain I. Constantinus (Coh. 244 és 626), II. Constantius (Coh. 92) és Constans (Coh. 94), valamint Valens (Coh. 47) érmeit találtuk. A vizesárok északkeleti fordulásánál három kör-

alakú 60—65 cm átmérőjű tüzelőhely nyomát figyelhettük meg, bennük IV. sz. végére tehető edénytöredékekkel.

⁴ Százhalombattán a római limes út kövezése alól hasonló korú éremlelet került elő, vö. Mócsy A., Arch. Ért. 82 (1955) 67. Neszmély határában a felkutatott útszakasz közelében két mérföldkő került elő korábban XI MP számozással (CIL III. 4626 és 4627) vö. Gráf A. i. h.

⁵ A Kalin hegyen felkutatott megfigyelő állomásról a korábbi irodalomban is megemlékeztek, vö. Weninger M., Arch. Ért. 7 (1887.) 178.; Balogh A., Esztergom Évlapjai 7 (1934) 44.

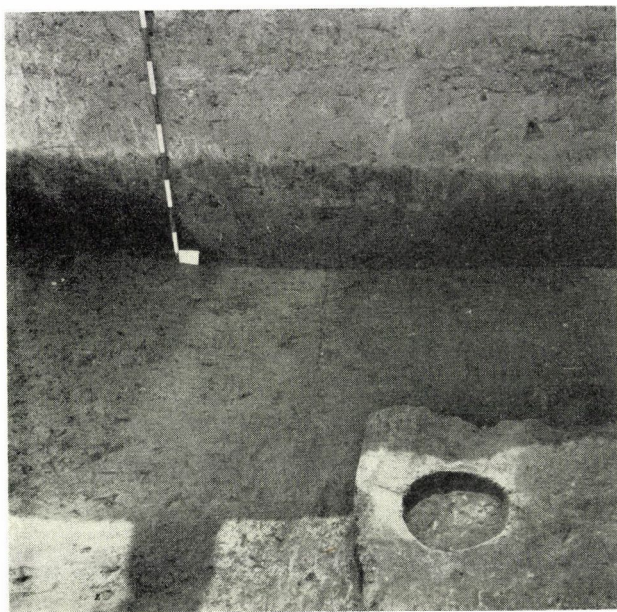
⁶ A fésű összehajtott vaspántból készült, (h: 19,5 cm) ebbe a pántba szorították bele a fogakat. A tűzhely mellett birkaesontok heverték, talán kártólásra használták a fésűt? — A bronz ládaveret átm.: 3,8 cm. Vö. Radnóti A., Intercisa II. AH 36 (1957) 333., L. t. 10.

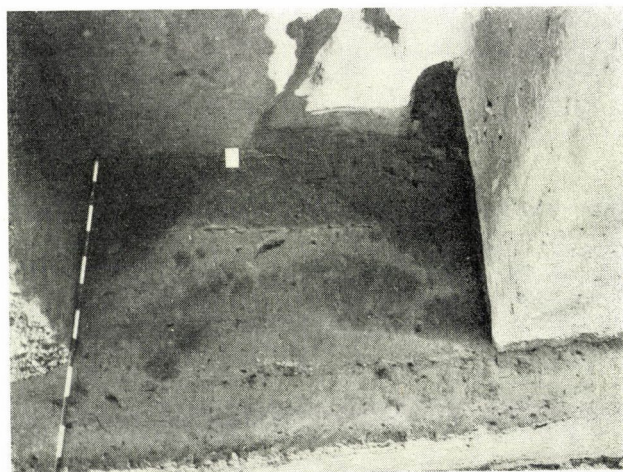
1. kép. Őrtorony maradványai
 Рис. 1. Остатки сторожевой башни
 Fig. 1. Restes d'une tour de guet

2. kép. Őrtorony maradványai
 Рис. 2. Остатки сторожевой башни
 Fig. 2. Restes d'une tour de guet

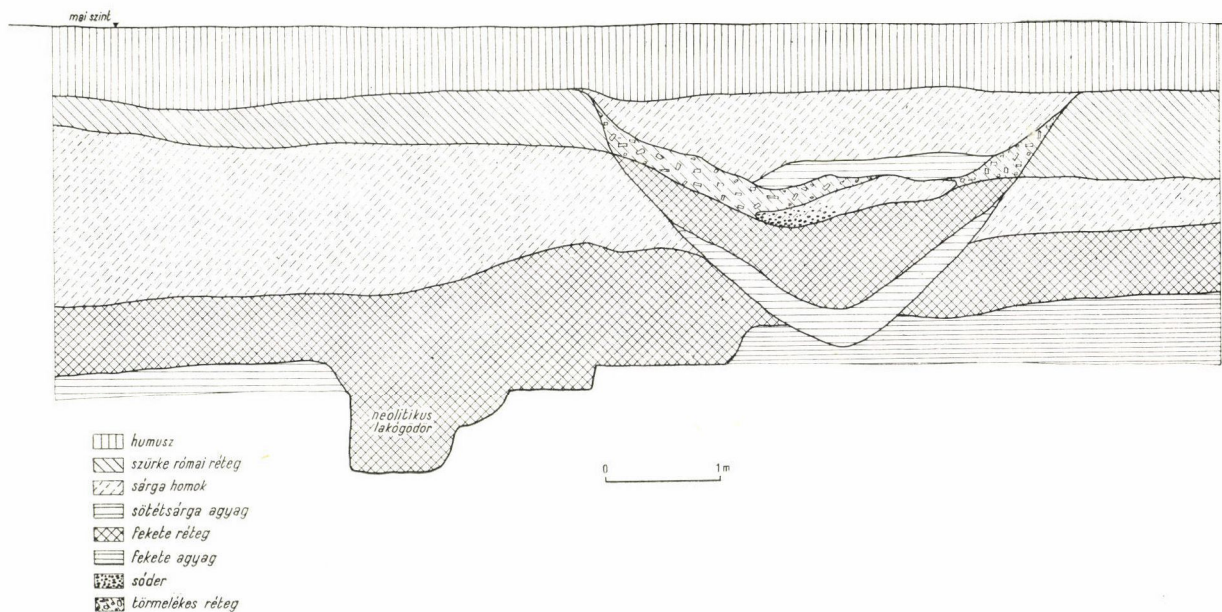
3. kép. Vallum metszet észak felől
Рис. 3. Разрез валлума с севера
Fig. 3. Coupe de vallum vue du nord

4. kép. Vallum metszet észak felől
Рис. 4. Разрез валлума с севера
Fig. 4. Coupe de vallum vue du nord

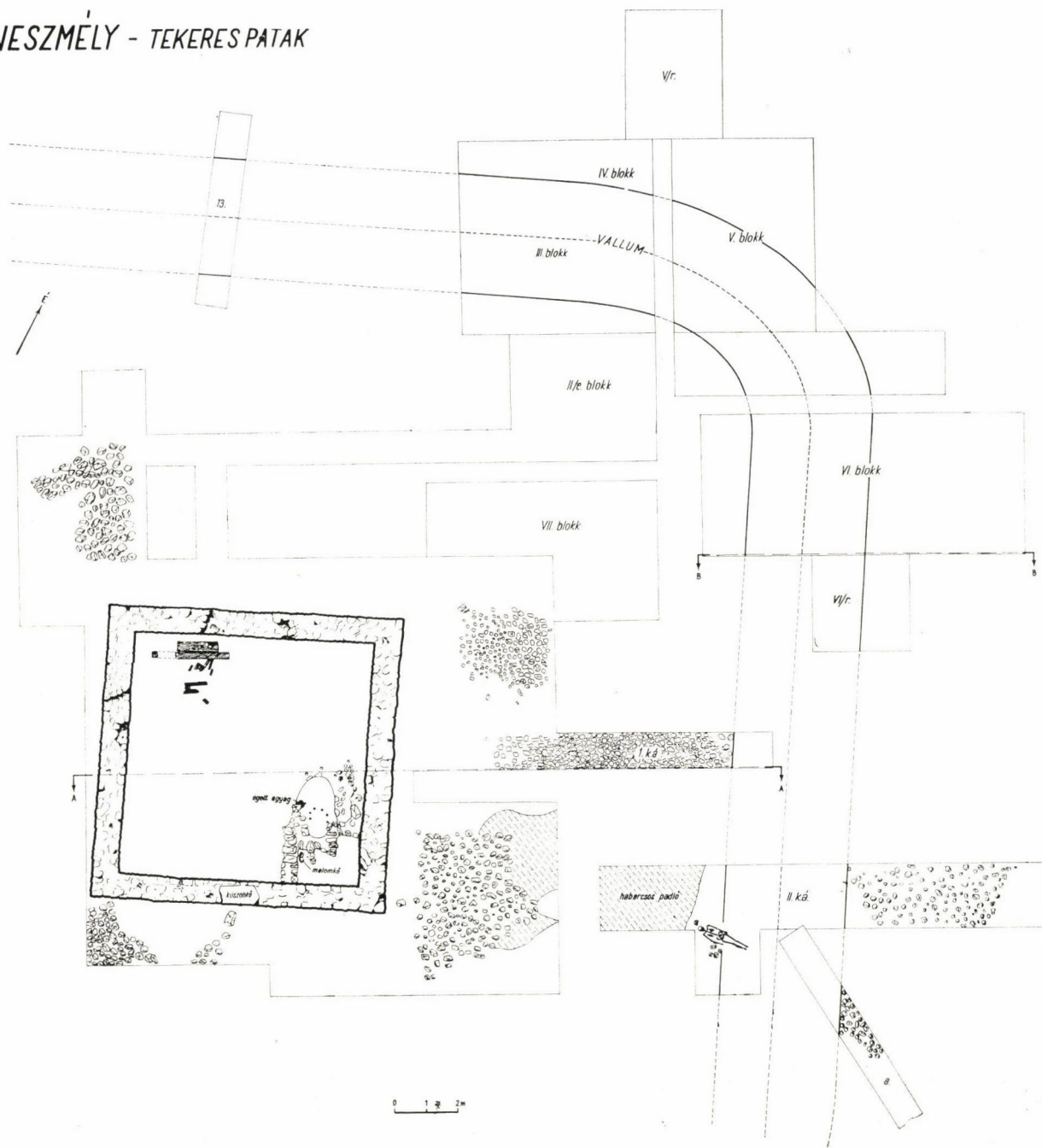
NESZMÉLY, TEKERES PATAK

B-B metszet

5. kép. Vallum metszet az északkeleti sarokban
Рис. 5. Разрез валлума в северо-восточном углу
Fig. 5. Coupe de vallum dans l'angle nord-est

NESZMÉLY - TEKERES PATAK

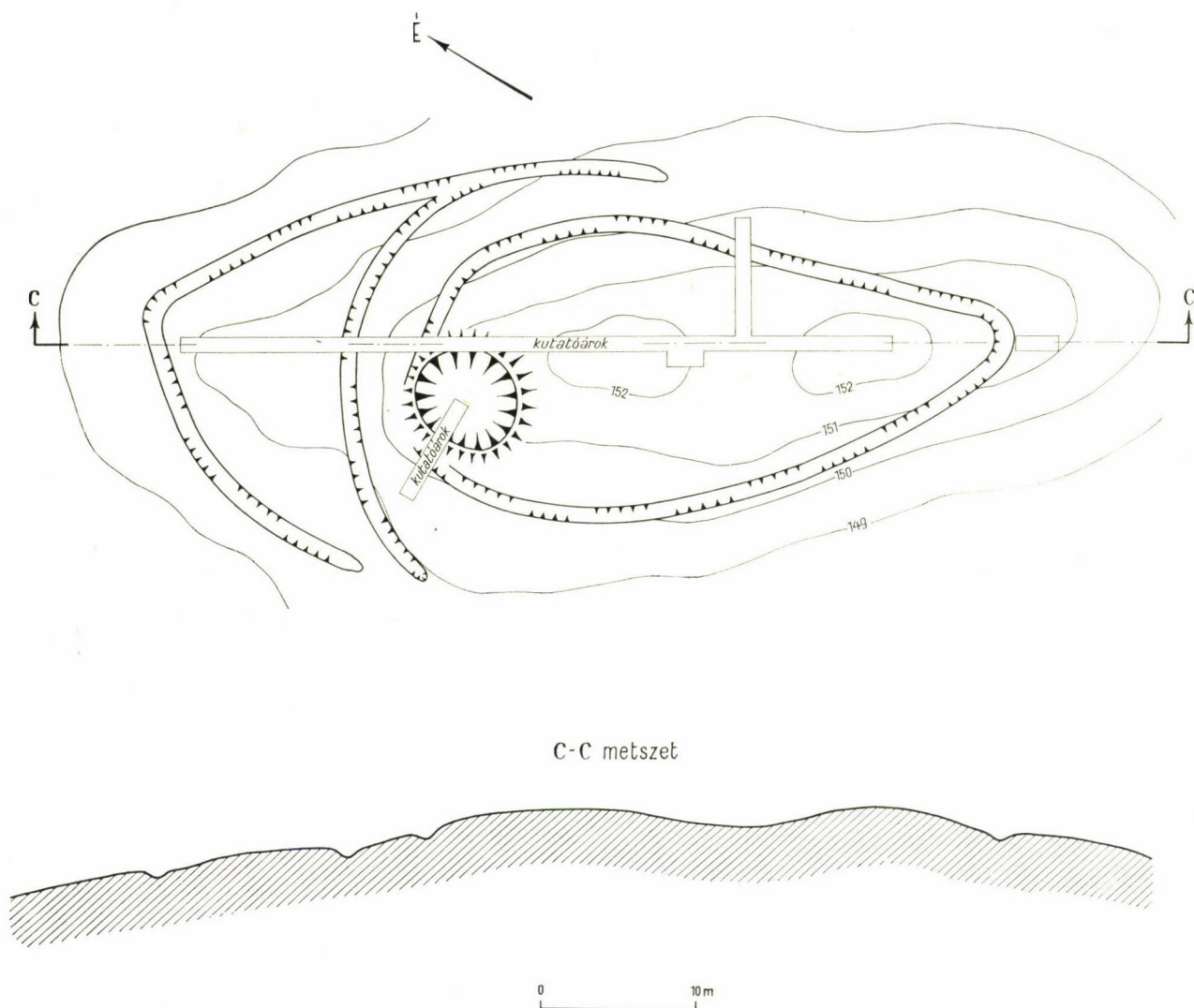
6. kép. Összesítő alaprajz
Рис. 6. Объединенный план
Fig. 6. Plan d'ensemble

Egymás alatt kissé elcsúszva két sütőlapot bonthattunk ki. Mindegyiket — a korábbi és későbbi tapasztását —, átégett nagy kövek szegélyezték. A korábbi alsó sütőlap teljes rostélyzatát megőrizte a későbbi agyagréteg.⁷ A kemence tetején szürke korsó, behúzott peremű durva mélytál, sárga mázas edény és egy üvegpohár töredékei heverték. Közvetlenül a kemence mellett, seprűs mintájú nagy fekete hombar összeroppanó maradványai mellett igen sok szárnyas csont halmozódott a padlón.

⁷ A 135 cm átmérőjű főzőlapon körben, egymástól szabályos távolságra hat 20 cm átmérőjű kör alakú nyílás volt. Az alsó és felső sütőlapok azonos mérettel készültek. — Kenyérsütő kemence került elő a budakalászi őrtó-

A kemencét a helyiség felőli oldalon félkaréjban cölöplyukak szegélyezték, amelyek egy padkához tartozhattak. Itt találtuk egy összeolvadt bronz edény alaktalanná vált tömegét, vas pilum hegyet, lándzsa töredékeket, vasszegeket és bronz pénzek szintén összeolvadt halmazát. A pénzek textil zacskóban állhattak, mert ennek maradványai néhol még hozzátapadtak az átégett érmekhez. A 17 darab IV. sz.-i kisbronz közül egyetlen darabot határozhattunk meg, ez I. Constantinustól származott (Coh. 120 PB).

rony bejárata mellett, de az épületen kívül. Ez négyszögű alaprajzú volt. Vö. Nagy L., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 756.; Ua., BpR 12 (1937) 271.

7. kép. Vázlat a „Kalin-hegy” tetején álló római megfigyelőhelyről
 Рис. 7. Чертеж римского наблюдательного пункта, находящегося на «горе Калин»
 Fig. 7. Esquisse du poste de guet romain sur le sommet de la «montagne Kalin»

A burgus észak-nyugati sarkában tetőfedő cserepek vastag rétege alatt nagy darabokban találtunk *ágfonatos patics darabokat*, olyan mennyiségben, hogy itt a Duna felőli oldalon faszerkezetű körüljárót képzelünk a torony tetejére.⁸ A patics réteg alatt szénén égett fa maradványok vastag rétege következett. A beégett, lezuhant gerendák nagy területen benyomódtak a döngölt agyag padlóba. Az északi fallal párhuzamosan két 15 cm vastag gerenda néhol teljes vastagságban megmaradt. Köztük ellenkező irányban 8–10 cm széles fenyő lécek heverték egymás fölött több rétegben elcsúsztva. A gerendákon még kivehetők a csaplyukak, és a lépcsőfokok helyén egy-egy ácskapocs. A lépcsőfokokat tartó gerendák a burgus nyugati kőfalába be voltak kötve. Minden valószínűség szerint a *toronyba felvezető létrát* találtuk itt meg összeégett állapotban⁹ (11. kép). A fa-szerkezet alatt a padlón öt érmet találtunk, szintén erősen átégett állapotban. I. Constantinus (Coh. 21 PB), három II. Constantius (közelebről meg nem határozható példányok) és egy Valens (Coh. 11 PB)

vereteit. Az érmeikkel együtt vasszegek, vaskapcsok és egy ásópapucs töredékei heverték.

Az épület belsejében talált leletek összképe arról tanúskodik, hogy az őrtorony váratlan támadás alkalmával pusztult el, hiszen lakóinak még annyi idejük sem volt, hogy a tűzvészből kimentsék értékeiket. Benn égett az őrség zsoldja, ékszerládája, a tűzhelyen ételmaradványok. Maga alá temette a bezuhant tetőszerkezet a határvédelemmel megbízott katonaság önellátására jellemző munkaeszközeit is: gyapjú kártoló fésűt, ásópapucsot, őrlőkövet. A leletek azt is elárulják, hogy egyidejűleg pusztult el az alsó burgus a megfigyelőhelyét képező Kalin-hegyi kis kilátó toronnyal.

A feltárás során megfigyelt jelenségek arról is tájékoztatnak, hogy ezt a végleges pusztulást a burgusban egy korábbi rombolás előzhette meg. Az épületen több helyen észlelhetünk javítás, planírozás nyomát.¹⁰ Későbbi a burgus hevenyészett kerítésfala, sőt maga a vízesárok is. Előbbit egy korábbi udvarszintre úgy emelték, hogy előbb a korábbi lekövezésre ráplanírozták a meg-

⁸ Őrtorony ábrázolásokhoz: Forrer R., Germ. 2 (1918) 73.

⁹ A már említett budakalászi őrtoronnál is rekon-

struálható volt a toronyfeljáró. Irodalmához l. 6. jegyzetet.

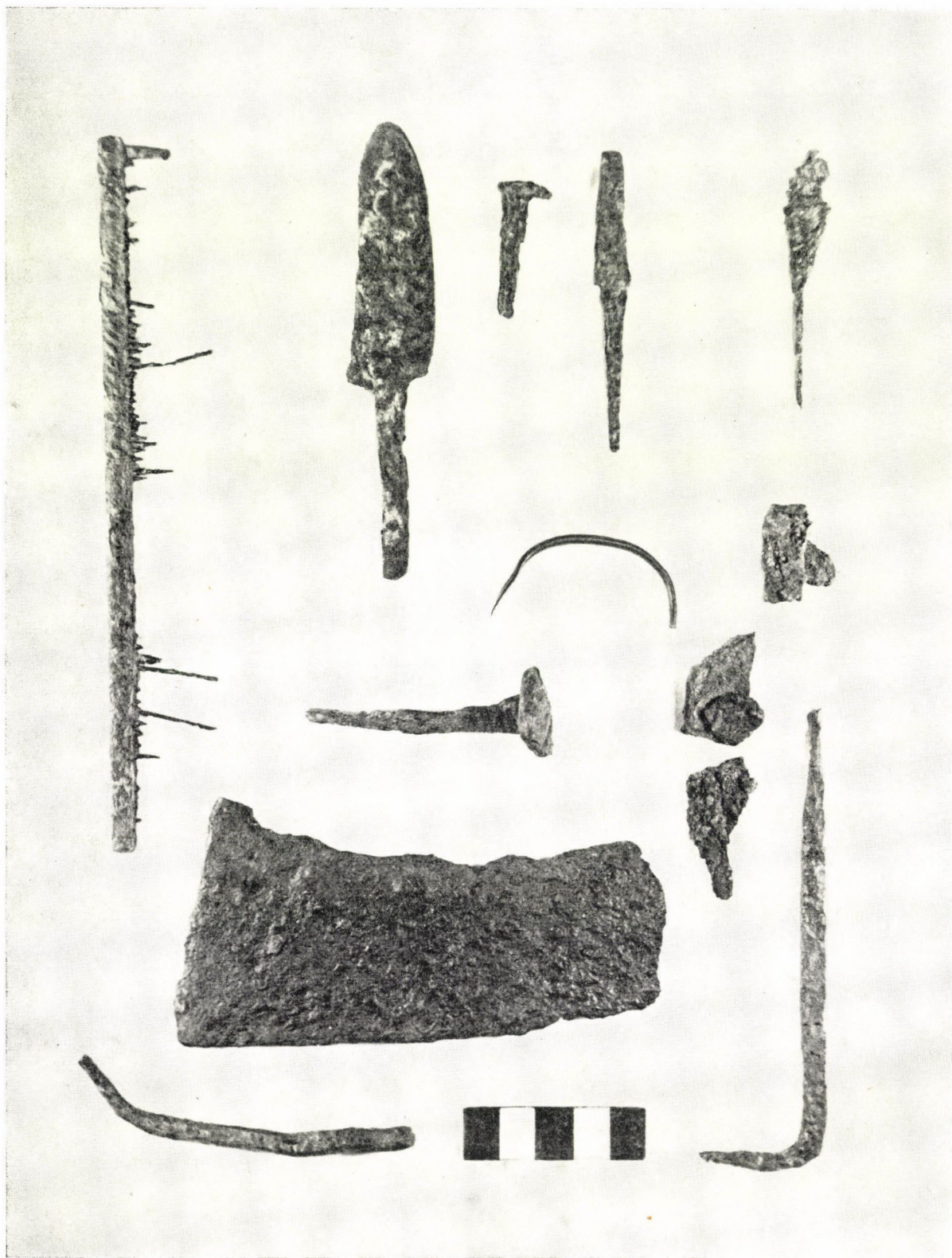
¹⁰ A burgus keleti oldalán egy elfalazott korábbi bejáratot figyelhetünk meg.

8. kép. A felső torony sáncrendszerének átvágása délnyugat felől
 Рис. 8. Разрез системы валов в верхней башне с юго-запада
 Fig. 8. Coupure du système de rempart de la tour supérieure vue du sud-ouest

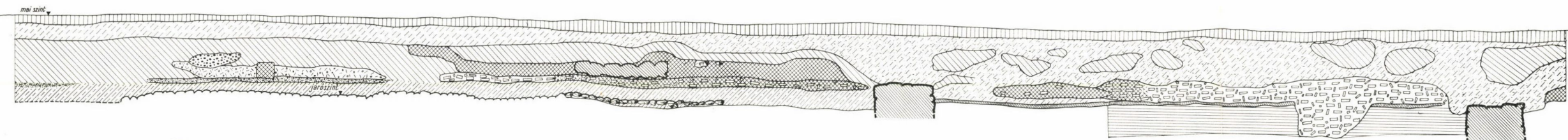
9. kép. Küszöbkő a burgus bejáratából
 Рис. 9. Порог из входа в бургус
 Fig. 9. Dalle du seuil de l'entrée du burgus

10. kép. Leletek a burgusból
Рис. 10. Находки из бургуса
Fig. 10. Trouvailles provenant du burgus

NESZMÉLY, TEKERES PATAK
1.sz. kő.

A-A metszet

- humusz
- kevert római réteg
- habarcsos betöltés
- római betöltés, agyagos szürke
- hamus réteg
- égett réteg
- kavics réteg
- tégla törmelék
- kora-római betöltés
- agyag
- habarcsos padló
- égett, dörgölt agyagpadló

12. kép. Metszet a burgusból észak felől
Рис. 12. Разрез оупрыча с севера,
Fig. 12. Coupe du burgus, vue du nord

rongált épület törmelék anyagát. A kerítés agyagba rakott kővei közül tégladarabok és törött kerámia darabok is előkerültek, valamint a délnyugati falsarokban két érem: I. Constantinus és II. Constantius veretei. A vallum árkát ugyanebbe a korábbi járószintbe vágták bele, amelyre a kerítésfalat ráhúzták (12. kép). *Minthogy a két építési periódus leletei között kronológiai különbség nem állapítható meg*, a burgus felépítése és a szenvedett károk kijavításával egyidejű erősítési munkák — így a dombháttra emelt kerek megfigyelő torony megépülte — között legfeljebb néhány év telhetett el.

A kérdés az, hogy mikor épült a Neszmély melletti burgus és meddig lehetett használatban, vajon a limes erősítés mely fázisában töltött be funkciót, s milyen történelmi eseményekhez kapcsolható pusztulása?

A IV. sz.-ban a Duna menti limest szinte kerítészerű sűrűségben kiserődök sorával erősítették meg, a birodalmi stratégia defenzív elgondolásaihoz híven.¹¹ Az erődök elhelyezésénél fontos szempont lehetett a főútvon-

11. kép. Toronyfeljáró leégett fakonstrukciója
Рис. 11. Сгоревшая деревянная конструкция башенной лестницы

Fig. 11. La construction en bois incendiée de la rampe d'accès d'une tour

¹¹ Nagy L., Az Eskü téri római erőd Pest város őse. (Bp. 1946) 92. Soproni S., Der spätrömische Limes zwischen Visegrád u. Esztergom. Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 131—.

¹² Laur-Belart, R., The Late Limes from Basel to the Lake of Constance, „The Congress of Roman Frontier Studies 1949”. (Basel 1952) 61, 66.; vö Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 759.

¹³ Ehhez Rostovceff M., Gesellschaft u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich (Leipzig 1942) 237.; A pannóniai őrtornyok elhelyezkedéséhez: Soproni S., Arch. Ért. 81 (1954) 49.; Ua., Arch. Ért. 87 (1960) 207.; Fitz J., Arch. Ért. 82. (1955) 71.

¹⁴ Ehhez Anthès Ed., BRGK 10 (1917) 155.

¹⁵ A dolgozat megírása után értesített Soproni Sándor arról, hogy 1957. évi terepbejárása alkalmával az őrtorony területén egy LV(picinus trb) bélyegű téglát töredékét találta, amely az Esztergomi Múzeumba került. Közlését ezúton is köszönöm.

¹⁶ Előkerülési helyük szerint összesítve a burgus területén talált érmeket a következőket közölhetjük:

lak mentén völgyelzáró pontok megszállása,¹² továbbá kilátó helyek megerősítése. Ezért olyan magaslatokra épültek az őrtornyok, ahonnan be lehetett látni az elleneséges területeket, dunai szigeteket. A terep alakulása bizonyos mértékig megszabta az őrtornyok közti távolságokat is, pl. fényjelzések továbbításához feltétlenül át kellett látni egyik megfigyelő toronyból a másikhoz.¹³ Ezeken az általános szempontokon kívül minden limes erősítési programnak megvolt a maga egyéni taktikai követelménye. Ezért egészen ritkán fordul elő, hogy néhány évtized különbséggel felépülő erődvonalak a hely megválasztásánál vagy az épülettípus megkonstruálásánál azonos elveket követnének.¹⁴ Ezeknek a közismert megfontolásoknak az alapján a régészeti kutatás a pannóniai limes mentén ma már több erősítési korszakot tart számon a IV. sz.-on belül. Az irodalomban közzétett tapasztalatok, megfigyelések segítségével közelíthetjük meg a neszmélyi burgus történetének felvázolását.

Legtöbb esetben a pannóniai burgusok korhatározásához a téglabélyegek segítettek hozzá. A Neszmély határában feltárt kis őrtorony romjai közül több száz tetőfedő téglát került elő, de sajnálatos módon az ásatás alkalmával egyetlen példányon sem találtunk bélyegzőt,¹⁵ így az épület korhatározásához az irodalomból ismert analógiák mellett csak az ásatási megfigyelések és a leletanyag nyújthat támpontokat. Ebben az összefüggésben elsősorban az érmeket említjük, amelyek I. Constantius, Constans, II. Constantius és Valens veretei.¹⁶ Az érmek alapján a burgusban megfigyelhető két építési periódus között nem telhetett el említésre méltó időbeli különbség. Véleményünk szerint téves következtetésekhez vezetne, ha jobban hangsúlyoznánk, hogy a burgus belsejében a legkésőbbi veretek II. Constantiustól származnak, míg a külső kerítésfalból, a vallumból és a felső kis kerek toronyból Valens érmek is napfényre kerültek.¹⁷

Ha most az épülettípusra vonatkozó pannóniai analógiákra emlékeztetünk azt látjuk, hogy kis méretű négyzet alaprajzú őrtornyok ismeretesek eddig Esztergom határából,¹⁸ Békásmegyerről,¹⁹ Óbudán az Aranyhegyi patak torkolata mellől,²⁰ Intercisa határából.²¹ Ezek a kis őrtornyok lehetőleg egy-egy Dunába torkolló patak mellett emelkednek.

Kör alaprajzú jelző tornyokról a Szentendrei szigeten Szigetmonostor határában,²² Aquincum térségében a Testvérhegyen,²³ a Margitsziget északi csúcsán,²⁴ a tabáni rév fölött,²⁵ majd Aquincumtól délre Intercisa határában²⁶ történt eddig említés, mindenütt a völgyben álló kis négyszögű tornyok közelében.

A kis négyszögű tornyok korhatározása az irodalomban nem teljesen egységes a IV. sz.-on belül. A részletes ásatási megfigyelések többsége a harmadik negyedre keltezi ezek építtetését is akárcsak a kerek tornyokét, amelyekről egyöntetűen az a vélemény alakult ki eddig,

az épület belsejéből, átégett padlószintről 3 db I. Constantinus, 3 db Constans és 7 db II. Constantius származik. A burgus kerítésfalából egy II. Constantius és egy Valens, a Kalin-hegyen levő megfigyelő helyről két II. Constantius és két Valens, a torony körüli lekövezésről és a vallumból Constantinus és Constans érmeit hozták felszínre az ásatások. Az út kövezéséről Marcus Aurelius ezüst denárja került elő.

¹⁷ A feliratos építési táblák alapján hasonló burgusok 370—372 évek közt épültek, vö. Soproni S. Der spätrömische... 142.

¹⁸ Soproni S., Arch. Ért. 87 (1960) 207.

¹⁹ Nagy L., BpR 12 (1937) 272.

²⁰ Nagy L., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 756.

²¹ Fitz J., Arch. Ért. 82 (1955) 77.

²² Nagy L., Bp. Tört. I. 759., 57. j.

²³ Uo. 760.

²⁴ Uo. 750.

²⁵ Uo. 752., 27. j.

²⁶ Fitz J., Arch. Ért. 82 (1955) 75.

hogy a limes utolsó tervszerű erősítése alkalmával I. Valentinianus alatt készültek. Ez a korhatározás támogatná a neszmélyi burgusban előkerült érmek adatait is.

A kétféle toronytípus tehát egy erősítési rendszerhez tartozik, s egy-két év különbséggel épül 370—375 között. Feltételezhetjük, hogy a Neszmély melletti kis négyszögű burgus a 374. évi quad betörés alkalmával szenvedhetett kárt első ízben. Soproni véleménye szerint a quad támadás különösen ezt a partszakaszt érintette súlyosan.²⁷ Rövidesen kijavították az erőd falait, kerítéssel, vízesárokkal és megfigyelő toronnyal bővítették ki, s így még évekig egyik erőssége lehetett a Solva-Brigetio közti aránylag ritkán erősített határvonalnak,²⁸ míg fel nem gyújtották s végképp el nem pusztult.

A IV. sz. legvégén beomlott épület vízesárka idővel teljesen feltöltődött törmelékkel. Feltárásunk során a burgus dél-keleti sarka mellett a vallum süppedékében, csontvázat találtunk. A vázat kövekkel borították be, amelyeket a római útburkolatból hordtak el. Az észak—déli tájolású csontváz jobb kézfeje és bal lábfeje hiányzott. Jobb karja mellett fenőrkő, medencéjénél Béla dux (1048—1060) érem hevert. Utóbbi alapján arra gondolunk, hogy a XI. sz.-ban a későcsászárkori épület romjai mellett a limes út még használatban lehetett, s csak a bekötő út vesztette el funkcióját.²⁹ Maguk a romok még tekintélyes magasságig állhattak a múlt század végéig, ekkor készültek róluk Rómer Flóris feljegyzései.

Sz. Póczy Klára—Sz. Czeglédy Ilona

A LATE ROMAN WATCH-TOWER IN THE VICINITY OF NESZMÉLY

Summary

In 1959 we have unearthed a Roman watch-tower in the eastern part of Neszmély. The small fortress was built on the plateau flanking the Danube, situated between the mouth of the brook Tekeres from the West and the slope of the so-called Mount Kalin from the East. The burgus has a square ground-plan, with the inner measures of 7,5 × 7,5 m. Near its entrance there was a grinding place with a millstone, and a large round oven nearby; the broken vessels were still lying on its upper grate. In the chimney-corner an amount of coins was found, in the north-western corner of the burgus the calcined beams of the ruined staircase came to light again. Among the significant finds of the burgus a spade, an iron comb for carding wool, the furnishing of a jewel box, and the remains of arrows and spears may be mentioned. The finds were covered by a thick burnt layer and by a heap of tiles from the roof on it.

In course of the excavations we observed an earlier

period of construction or traces of an earlier devastation as well. The second floor level of the burgus was built on the layer of debris made even, at the same time the building was surrounded by a fence and a moat. In the second phase of construction the hill above the burgus was crowned by a round watch-tower, surrounded by an earthwork similarly. The two towers were connected by a road, being linked to the way of the limes. Partly the finds uncovered in the burgus, partly the Pannonian analogies have induced us to attach the construction of the fortress to Valentinian's policy of strengthening the limes. Built in 370—372 of our era, the burgus was damaged two years later, during the invasion of the Quads. Its rebuilding described above was made after this event. The strengthened building had survived several decades, until it was finally destructed so unexpectedly that the guard was unable to rescue its belongings, arms and implements from the burgus.

K. Sz. Póczy—I. Sz. Czeglédy

²⁷ Soproni S., Arch. Ért. 85 (1958) 54.

²⁸ Nagy L., BpR 12 (1937) 271.; Soproni S., Arch. Ért. 87 (1960) 209.

²⁹ A római őrtorony alatt elszórtan badeni edénytöre-

dékek kerültek elő, majd még mélyebben egy zselizi kultúrához tartozó lakótelep gödörlakásai. Az őskori telep feltárását Makkay János fejezte be, az ásatás eredményeit ő teszi közzé.

A SZAKCSI X. SZÁZADI TEMETŐMARADVÁNY

Szakacs nagyközség, egykor mezőváros, a Tolna megyei dombóvári járásban fekszik, Somogy megye határán, ÉNy—DK irányú völgyben. A völgy tengelyében a község felett ÉNy-ra eredő csermely folyik, mely Dombóvár alatt éri el a Kapos medrét.

A szakcsi völgy DNy-ról ÉK-re lejtő lankáján, Süle Lajos, Deák Ferenc utca 6. szám alatti házának szérűs-kertjében, udvarbővítés, talajjegyvetés közben, 1955 őszén csontvázas sírok kerültek felszínre.

A leletek bejelentése alapján, 1955 október hónapban kisebb, mindössze néhány napos leletmentő ásatást végeztünk itt, a szekszárdi múzeum részéről.

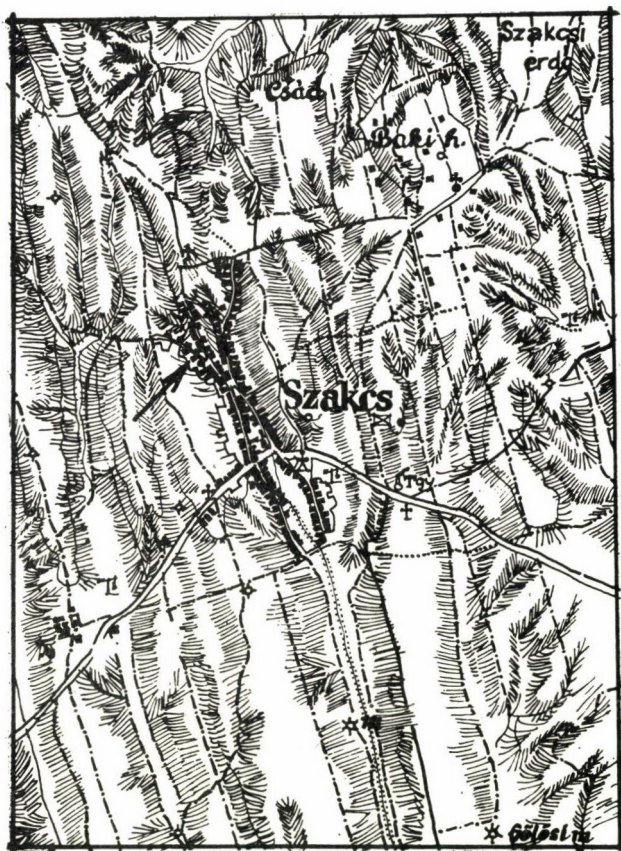
Szakacs község neve eddig gyéren szerepelt a múzeum régészeti kataszterében. Mindössze két római agyagkorsó került be korábban innét. A századunk elején talált,

900 db-ból álló III. szd.-i éremlelet állítólag a MNM-nak jutott.¹

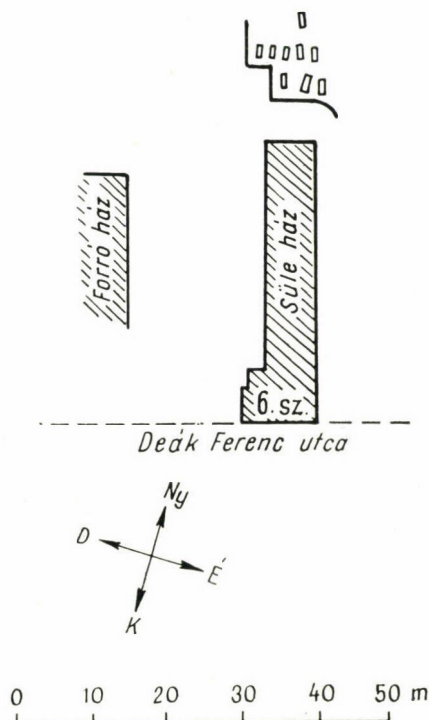
A helybeli lakosok azonban egyéb leletekről is tudnak: Pintér Vendel szakcsi lakos említi, hogy 1929-ben, a Steiner-féle ház építésénél, fundamentum ásás közben, 3 méter mélyen „rég, ásott gödör” körvonalait vette észre. Felébe vágta a 100—110 cm átmérőjű kört, melynek hamuval, földdel, állati csontokkal kevert kitöltéséből egy ovális átmetszetű, „¾ liter őraltalmú” rézkolompot emelt ki.

Hangya Gyula elmondja, hogy a községtől ÉK irányban, 3—4 km-re eső „Csádi” legelőn sok a tűzkő. „Valamikor a község lakosai innen gyűjtötték a csiholásra alkalmas tűzkövet.”²

Horváth József juhász szerint „a községtől délre, a leperdi „Szedres-út” melletti földeken sok a kő- és téglatörmelék. Buzsáki József, Deák F. u. 8. szám alatti lakos „Gölös” nevű dűlőben levő földjén „fehér márvány-töredéket, a mainál nagyobb méretű téglákat”

1. kép. Szakacs község fekvése
Рис. 1. Расположение села Сакч
Fig. 1. Le site de la commune Szakacs

2. kép. A szakcsi X. századi temetőrészlet fekvése
Рис. 2. Расположение части могильника X в. в с. Сакч
Fig. 2. La situation d'un détail du cimetière du Xe siècle, de Szakacs

¹ Gohl Ö., NK 13 (1914) 17.

² Régészeti ellenőrző terepbejárás alkalmával neolitikus és Árpád-kori telepnyomokat állapítottunk itt meg.

talált. (Már Wosinsky Mór is felfigyelt itt a nagykitérjedési római romterületre.)

Forró Ferenc arról tud, hogy a „Baki-gödör”-től DNy-ra, „körülbelül 2 kilométerre, a „Török-úton” menve, földpúp, körülötte sok a cserép”.

Süle Lajos szerint valamikor a Deák Ferenc utca Süléekkel átellenes oldalán levő telken is találtak csontvázakat.

A Süle-féle szérűskertet közepén, az udvar tengelyének meghosszabbítása vonalában keskeny dűlőút szeli át. A kidobott sírok a dűlőút lefaragott K-i végében és az útvonaltól D-re eső udvarrészen feküdtek, két sorban, 30–40 cm mélységben. Az alsó sorból 5, a felette levőből 3 sírt bontottak ki. Süle szerint „valamennyiben fiatal, többnyire 4–5 éves gyermek” váza feküdt.

Mindössze kettőnél talált mellékleteket. Az általa begyűjtött leletanyag a következő:

a) sír : (3. kép a/1—a/2 ábra.)

1. Egyszerű bronz hajkarika, nyitott, összeérő végekkel, kerek átmetszetű huzalból. Külső átmérő: 2,35 cm, huzal vastagság: 1,6 mm. (Lelt. sz: 60.851. 1.)
2. Bronz karperec, három szál kerek átmetszetű, egyenként 1,65–1,75 mm vastag huzalból sodorva. Kampóját úgy képezték ki, hogy két, egyenlő hosszúra vágott szálát egymással párhuzamosan visszahajtottak, míg a harmadik, az előbbieknél hosszabbra hagyott huzalt a kampó nyaktővénel háromszor, szorosan körütekerték. A karperec hurkos vége letörve. Külső átmérője 6,45 cm. (Lelt. sz: 60.851. 2.)

b) sír : (3. kép b/1—b/2 ábra.)

1. Nyitott bronz karperec, kerek átmetszetű huzalból, egyik felől alig észrevehetően, másik felől erősebben elvékonyodó, egyenesen levágott végekkel. A huzal legnagyobb vastagsága: 4,3 mm. Külső átmérő: 7 cm. (Lelt. sz.: 60.852. 1.)
2. Az előbbihez hasonlóan összegörbített, részben kinyújtott példánya, 2 darabra törve. Vastag-

ság: 4,2 mm. Legnagyobb külső átmérő, jelenlegi állapotában: 8,2 cm. (Lelt. sz: 60.852.2.)

A feltárást október 14-én, a Süle-féle lakóház nyugati végében, attól 6 méterre Ny-ra kezdtük meg, az elpusztult alsó sír-sor folytatásában, a talajegyengetésből egyelőre kimaradt, még lehordásra szánt 6,5 m, feljebb 9 méter széles, 1–1,5 méteres partmagasságú kis löszterazon. A szűkre szabott feltárási területen, csekély mélységben, gyümölcsfagyókerektől sűrűn behálózott humuszban nyolc gyermeksírt találtunk, soros elrendezésben, három É—D irányú sorban, egymással párhuzamosan, általában Ny—K-i sírirányítás mellett. A legfelső (Ny-i) sorban 1, a középsőben 5, míg a legalsóban 2 a megtalált, feltárt sírok száma.

Utóbbi sor északi végéhez csatlakozik az 1960 tavaszán, lebontott göré helyén előkerült, partfaragás során kibontott, kilencedik gyermeksírről. (A korábban előkerült sírokat is beleszámítva, a tizenhetedik.) Az egyes sorok közötti távolság: 1,6, illetve 2,5 méter. A középső, 5-ös sorban az egyes vázak (nem sírok!) D-ről É-i irányban mérve, 110–90–145 — és 135 centiméteres közökkel következtek egymás után, míg az alsó sor két váza között 260 cm volt a távolság. A sírok, mint fentebb említettük, nem nagy mélységben és általában humusszá vált talajban feküdtek, olyan területen, amely a helybeliek tanúsága szerint korábban fákkal volt beültetve. (Kivételt csak az 5. sír és a Sülék által legutóbb kibontott 9. sír váza képez, melyek a humuszréteg alatti löszben találtattak.) A sírok körvonala így nem vált el a környezettől, éppen ezért sem típusuk, sem méretük nem volt megfigyelhető. (Az ásatási naplóban felvett sírméreteket — nem számítva az 5. sírt —, a mélység kivételével csak a vázakhoz arányított, hozzávetőleges számokat adják.)

A sírok leírása

1. sz. sír : (5. kép) Gyermek: bolygatott. Irányítása Ny-DNy—K-ÉK. Mélység: 25 cm., Váz hossza: 125 cm. Hanyattfekvő váz, arccal jobbra fordulva. Az alsókarok tompa szögben behajlítva a has felett, egymásra keresztbe téve feküdtek. A csontok hiányoznak. A váz korhadott. Melléklet nincs.

2. sz. sír : (6. kép) Gyermek. Irányítás Ny—K. Sírmélység: 60 cm. Váz hossza: 142 cm. A váz hanyatt fekszik, arccal előre néz. A koponya berogyva. A két felsőkar közül a jobb a mellkashoz szorul, míg a bal a törzstől kissé eltart. Az alsókarok tompaszögben behajlítva, a bal medencerész felett, csuklóban keresztbezik egymást. Melléklet nincs.

3. sz. sír : (7. kép) Gyermek. Irány: Ny—K. Sírmélység: 25 cm. Váz hosszúság: 89 cm. A váz hanyattfekvő. A vékony falú, teljesen berogyott koponya jobb oldalán fekszik. A jobb alsókar enyhén behajlítva a has fölé.

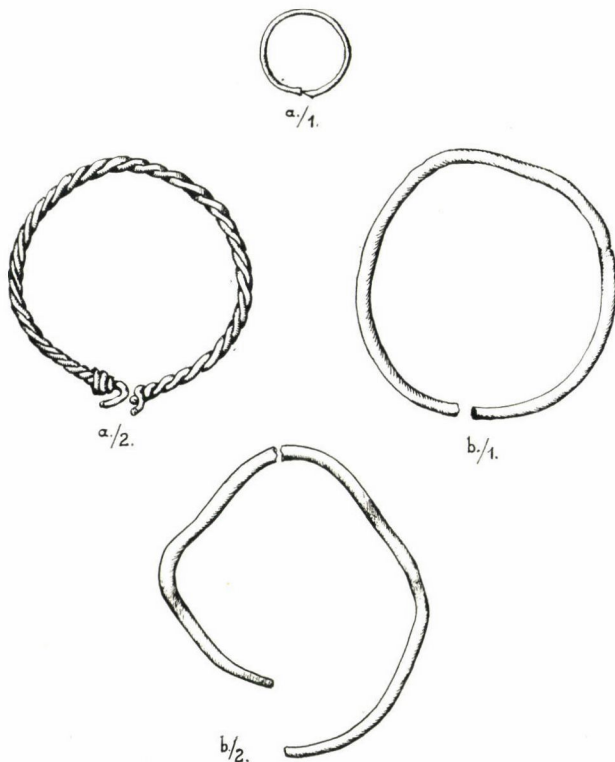
A lejjebb csúszott bal kar a törzstől kifelé tolódva, az előbbihez hasonló, gyengén behajlított állapotban maradt meg. A lábak kinyújtva.

Mellékletei : (8. kép)

1. A nyakban sodrott bronz huzalkarika, három darabban.
2. Egy szem pasztyagöngy, a huzalkarikára fűzve.
3. A bal vállon vasoxid darabka.
4. A koponyamaradványok kiemelése után a jobb halánték felett pödrött végű bronz hajkarika feküdt.
5. A koponya belsejében bronz huzalkarika.

A 3. sz. sír mellékleteinek részletes leírása:

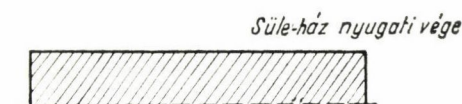
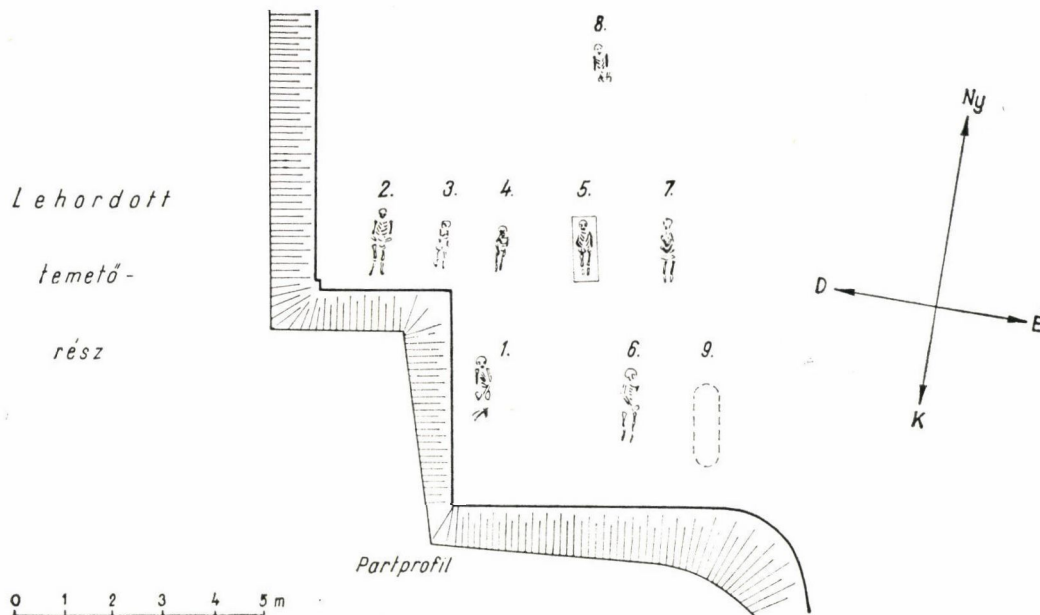
Nyakperek (8. kép 1.). Három szál, egyenként 1,4 mm átmérőjű, kerek átmetszetű bronz huzalból csavarva. A torques vastagsága 2,8 mm, legnagyobb külső átmérője 15,2 cm. Két vége egyfelől 7,6 mm külső átmérőjű hurokban, másik felén 6,8 mm-re visszahajtott horgoskában végződik. A végek illetlen kiképzésében a harmadik huzalszál nem szerepel,

3. kép. Az a—b sírok mellékletei

Рис. 3. Погребальный инвентарь могил a—b

Fig. 3. Le mobilier des tombes a—b

4. kép. A sírok helyszínrajza
Рис. 4. План могил
Fig. 4. Relevé de plan des tombes

5. kép. 1. sz. sír
Рис. 5. Могила № 1
Fig. 5. Tombe n° 1

6. kép. 2. sz. sír
Рис. 6. Могила № 2
Fig. 6. Tombe n° 2

7. kép. 3. sz. sír
Рис. 7. Могила № 3
Fig. 7. Tombe n° 3

hanem a hurok, illetve a horog nyaktővénel egyszerűen levágással végződik.

A torques három egyenlőtlen darabra törve feküdt a váz nyakában (Lelt. sz.: 60.853.1.). Gyöngyszem. (8. kép 2.) Korong alak, domború külső fallal. Anyaga szürkésbarna színű paszta. Külső átmérő: 1,3 cm, magassága 6,2 mm. Az egyedül álló gyöngyszem a nyakpercre volt felfűzve (Lelt. sz.: 60.853.2.). Vasoxid darab (8. kép 3.). Amorf, szerkezete szivacsos, inkább vas salak benyomását kelti. Méretei:

5 × 7 × 25 mm. Kissé simább felületrészehez finom szövésű, egészen vasoxiddá vált, 7 × 22 mm-nyi textildarabka tapadt. A sűrűn szövött szálak lencérna vastagságúak. (Lelt. sz.: 60.853.3.) Pödrött végű bronz hajkarika (8. kép 4.). Az 1,5 mm vastag, körös átmetszetű bronz huzalból készült, kissé ovál alakú karika nyitott végeinek egyikét 3 mm szélesre kalapálták és háromszoros tekercsbe csavargatták. A karika külső, legnagyobb átmérője: 2,5 cm (Lelt. sz.: 60.853.4.). Nyitott végű bronz

8. kép. A 3. sz. sír mellékletei
Рис. 8. Погребальный инвентарь могилы № 3
Fig. 8. Le mobilier de la tombe n° 3

9. kép. 4. sz. sír
Рис. 9. Могилы № 4
Fig. 9. Tombe n° 4

10. kép. 5. sz. sír
Рис. 10. Могилы № 5
Fig. 10. Tombe n° 5

karika (8. kép 5.). Egyik vége tompa eldolgozása, míg a vele szemben 3 mm-re levő másik végét — annak kétoldali, ferde irányú metszési síkjából következtetve — csípőfogóval vágta el. Feltehetően ez is inkább hajkarika, mint fülbevaló volt. Keresztmetszete a huzalnak kör alak, vastagsága 1,8 mm. A karika külső átmérője 2,4 cm. (Lelt. sz: 60.853.5.)

4. sz. sír : (9. kép).
Gyermek. K—Ny-i irányítású. Sírmélység: 50 cm. Váz hossza: 85 cm. Hanyattfekvő váz, arccal előre

tekint. A bal alsókar alig észrevehetően behajlítva, a kézfej a bal combtőre csúszott. A jobb alsókar tompa szögben behajlítva, a kézfej a lágyékra borul. A váz rossz megtartású. Melléklet nincs.

5. sz. sír : (10. kép).

Gyermek. Irányítás: Ny-DNy—K-ÉK. Sírmélység: 60 cm. Sír hosszúság: 120 cm. Szélesség: 50 cm. Váz hossza: 105 cm. A csontváz hanyatt fekszik, arccal kissé balra fordulva. Bal karja egyenesen kinyúlik, szorosan a törzs mellett. Ugyanígy a jobb felsőkar, míg az alkar tompa szögben behajlítva, a kézfej a medenceüreg bal felét takarja. A koponya berogyott. A végtag-csontok közepes tartásúak.

Mellékletek : (11. kép). 1. A nyakban sima bronz huzal (torques). 2. A huzalra csüngőként ráfűzött bronz csipesz. 3. A koponya belsejében nyitott, sima bronz karika.

A sírmellékletek ismertetése: *Torques* (11. kép 1). Sima, vékony bronz huzalból készült. Két vége kampóban fejeződik be. Méretei: A szabálytalan kör alakú karika legnagyobb külső átmérője: 10,5 cm. A huzal vastagsága: 1,8 mm. A behajlított kampók hossza 8, illetve 10 mm (Lelt. sz: 60.854.1.). *Bronz csipesz* (11. kép 2a—b). A torquesre fűzve, csüngőként a mellre lógott le. (12. kép.) Lelettárgyunk az eddig ismert népvándorlás-kori csipetők sorában a legformásabbak közé tartozik. Teljes hossza: 9,3 cm. Ebből a szár-, helyesebben fogantyú-részre 6,5 cm esik. A tulajdonképpeni csipeszt képező rész kifelé ívelő oldalélekkel, lapátszerűen kiszélesedik, majd az alapélek behajlítva, 2 mm széles csípő-ölt képeznek. A két szárrész egyenként fél-henger átmetszetű, melyek sík metszésű belső lapjaikkal egymáshoz illeszkedve, szabálytalan kerületű hengert alkotnak. A két félhenger-szerű szár illetően összehajtása által keletkezett hurok, függesztőkarika és az alsó, csipetető rész egy-egy, alig kiemelkedő gyűrűtaggal, közvetlen ezek alatt egy-egy elmosódó, kissé megnyúlt duzzadással csatlakoznak a szárrészhez. A függesztő hurok külső felülete kannellirozott (Lelt. sz: 60.854.2.). *Nyitott bronz karika* (11. kép 3). Kicsiny méret, kerek átmetszettel. Alakja szabálytalan ovál, összeérő végei kissé egymás mellé szorulnak. Legnagyobb külső átmérő: 1,85 cm, huzal vastagsága: 1,5 mm. Végei levágottak. A karika kicsiny méreténél, vékonyságánál fogva inkább fülbevalónak, mint hajkarikának tekinthető. (Lelt. sz: 60.854.3.)

6. sz. sír : (13. kép).

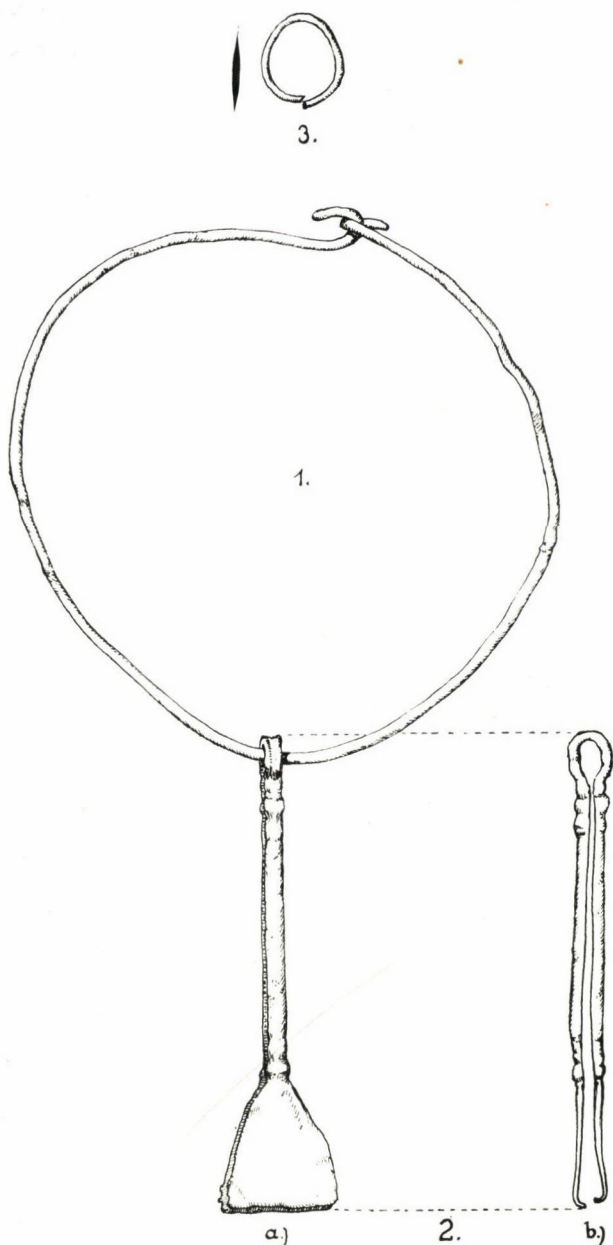
Nagyobb gyermek váza. Bolygatott. Irányítása: K—Ny. Mélység: 30 cm. Váz hossza: 142 cm. Hanyatt fekszik, az arc kissé balra billent. A jobb alsókar-könyökben kissé behajlítva, a kézfej a has-tájra esett. A bal kar hiányzik, az alsókar radius csontjának egy töredéke azonban a mellkas alatt feküdt haránt irányban; így feltehető, hogy szintén be volt hajlítva. Az egész medencérész hiányzik. Helyén nagy méretű cölöplyuk mutatkozott, kerek átmetszettel. A váz rossz megtartású.

A 6. sz. sír melléklete: A jobb könyök mellett, kívül, deltoid alakú, tövis-szerű *vas nyílcsúcs* (14. kép 1). Teljes hossza: 7,4 cm. Nyéltövis hossza: 2,5 cm. Lapjának (pengéjének) legnagyobb szélessége: 2,1 cm. A szakcsi nyílhegynek Sebestyén K: „A magyarok íjja és nyila” című műve A—F típus-sorozatában nincs pontos analógiája.³ A lemez a tövisnyújtványból nem fokozatosan, hanem 1—1 mm-es, derékszögű kiugrással megy át. A hosszabb, tövis felőli oldalélek enyhén befelé ívelnek, míg a rövidebb vágó-élek egyenesek. A nyílcsúcs egyik oldalán, a hosszanti tengely mentén elmosódó bordaél fut végig (Lelt. sz: 60.855.1.).

7. sz. sír : (15. kép).

Gyermek. Irányítás: Ny-DNy—K-ÉK. Sírmélység: 35 cm. Váz hossza: 125 cm. A váz hanyatt fekszik.

³ Cs. Sebestyén K., Dolg 8 (1932) 197—266.

11. kép. Az 5. sz. sír mellékletei
Рис. 11. Погребальный инвентарь могилы № 5
Fig. 11. Le mobilier de la tombe n° 5

Az arc teljesen jobbra fordul. A felsőkarok természetellenesen egymás közelébe szorulva, a mellkas szélei fölé kerültek, míg az alkarok eredeti helyükön visszamaradva, könyökben erős behajlítást mutatnak, csuklóikkal a gyomor felett egymásra keresztbe fektetve találkoznak. A koponya berogyva, a végtagok közepes megtartásúak.

Melléklet: A gerinc alatt, deréktájon pasztagyöngy, mely levegőre jutva szétporlott. Anyagban és méretben a 3. sz. sír gyöngyéhez volt hasonló.

8. sz. sír: (16. kép).

Bolygatott, csonka gyermek sír. Irányítása az előző hét sírétől annyiban tér el, hogy itt a tájolás DNy—ÉK. Mélység: 40 cm. A csonka váz (törzs) hossza: 66 cm. Hanyattfekvő váz, arccal előre tekint. A felsőkarok szorosan a mellkashoz simulnak, a

két alkar enyhén behajtvá, a kézfejek a szeméremcsont felett találkoznak. A koponya roncsolt, az alsó végtagok töből hiányoznak. Rossz tartású vázmaradvány. Melléklete nincs. A 8. sír magában fekszik, mint a harmadik, legfelső sírsor egyedüli képviselője.

9. sz. sír: (4. kép — helyszínrajz — 9).

A legalsó, két síros (1, 6 sz.) sor É. felőli folytatásaként 1960 tavaszán, lebontott göré helyén földkitermelés során kidobott sír gyermek váza. Fekvéséről pontos megfigyelés nincs; Süléék elmondása szerint a korábban előkerült, részben a múzeum által feltárt sírokhoz hasonló irányításban feküdt, mintegy 50—60 cm mélységben. A sír helyének visszahagyott gödre Ny-DNy—K-ÉK irányítást mutat. A gyermekkoponyának néhány töredékét még megtaláltuk.

A 9. sír utólag beszolgáltatott mellékletei: *Félhold alakú csüngő* (14. kép 2).

Rossz ezüstből öntve. Alsó lapja homorú, s a díszítésnek megfelelően üreges. Felületén helyenkint reá tapadt vasoxid maradvány volt megfigyelhető.

12. kép. Részlet az 5. sz. sírből
Рис. 12. Часть могилы № 5
Fig. 12. Détail de la tombe n° 5

A csüngő külső ívének legmagasabb pontján, rövid nyakon, szabálytalan öntésű, nagyjából kör alakú otromba fülecs ül, közepén kihagyott ovál alakú függesztő nyílással. A holdsarló szarvai rövid, tompa makkban végződnek, tövüknél haránt irányú vonallal határolva. Szemben nézve a jobb oldali makk valamivel csúcsosabb, mint az ellentétes oldalon levő.

A csüngő széleit egészen keskeny, elmosódó perem szegélyezi, ezen belül gyöngykeret következik. A közbeeső, simán hagyott belső mező domború. Középpüth, a fülecs alatt, szorosan egymás mellett négy gömböcs, kereszt alakú csoportosításban domborodik. A legalsó gombszerű dísz vízszintes irányú bemetszéssel két féltekére osztott, s alsó fele kissé túlnő a belső ív szélén. Méretei: Magasság:

4,9 cm. A holdszarvak egymástól való távolsága, a makk külső szélétől mérve: 5,1 cm. A sarlótest legnagyobb szélessége az alsó, kiugró gömböcstől a függesztő karika felső széléig: 3,4 cm (Lelt. sz.: 60.856.1.).

Nyitott bronz karperec (14. kép 3.). Kissé ovál alak, fokozatosan vékonyodó, majdnem összeérő hegyes végekkel. Átmetszete a végeknél négyszög, míg a külső él a karikatest közepe felé fokozatosan félhengeresre tompul. Legnagyobb külső átmérője: 6,5 cm. Legnagyobb vastagsága: 4 mm (Lelt. sz.: 60.856.2.).

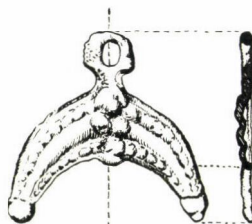
13. kép. 6. sz. sír
Рис. 13. Могила № 6
Fig. 13. Tombe no 6

15. kép. 7. sz. sír
Рис. 15. Могила № 7
Fig. 15. Tombe no 7

16. kép. 8. sz. sír
Рис. 16. Могила № 8
Fig. 16. Tombe no 8

14. kép. 1. 6. sz. sír — 2—3. 9. sz. sír
Рис. 14. 1. — Могила № 6 — 2—3. Могила № 9
Fig. 14. 1. Tombe no 6 — 2—3. Tombe no 9

A szakcsi temető rész kora

A szakcsi gyermeksírok korának meghatározásánál az alábbi három tényezőt vettük figyelembe: A temető fekvése és elrendezése; a vázak helyzete és végül a mellékletek típusköre.

I. Fekvés:

A temetőmaradvány lankás domboldalon fekszik, annak K—ÉK-i lejtőjén. A sírok szabályos sorokat alkotnak. Irányításuk K—Ny., azaz arccal Kelet felé tekintenek. A néhány sírnál mutatkozó eltérés mértéke

jelentéktelen. A korábban elpusztult nyolc sír, az 1955 októberében megmentett, ugyancsak nyolc sír, valamint az 1960 tavaszán előkerült újabb sírlelet kivétel nélkül gyermekvázakat tartalmazott. Valamennyi sír csekély mélységgel bírt (25—60 cm.). A gyermeksírok ilyen csoportosítása nem ritka a korai, X—XI. sz.-i temetőkben. (Pl. Képuszta).⁴ A hazai, csontváz-temető kutatások eddigi eredményei szerint a szakcsihoz hasonló elrendezésű temetők a honfoglalási kornak, valamint a kora Árpád-kornak felelnek meg.

II. A vázak helyzete:

A szabályszerűen feltárt 8 sír hanyattfekvő, ki nyújtóztatott vázáinál 6 esetben mindkét kart, egy esetben pedig az egyik kart (5. sír) a medencére behajlítva találtuk. Volt még egy harmadik típus, melynél a karok csupán enyhe behajlítást mutattak (3. sír). A Halimba-cseresi temetőfeltárás során Török Gyula arra a megállapításra jutott, hogy a temető legkorábbi sírjaira a behajlított karú vázak jellemzők.⁵ Ez a temetkezési mód Halimbán a X. sz. első felében dívott, míg a század második szakaszában a behajtott karú vázak száma egyre gyűrűlt.

A szobi, X—XI. sz.-i temető régebbi, tehát X. sz.-i szakaszában a behajlított karú vázak több esetben fordulnak elő, mint annak fiatalabb kori részén.⁶ A szakálhát, X. sz.-i magyar temetőben többször találkozunk medencére, vagy mellre hajlított karú vázakkal.⁷ Fehér Géza szerint pedig a szakálhát magyarok leletanyagában nincs semmi idegen hatás.⁸ A ptuji, X. sz.-i pogány szláv temetőben a halottak túlnyomó részben

⁴ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szóke, B., Acta Arch. Hung. 3 (1953) 205—279., 281—300; Nemeskéri J.—Acsády Gy., Arch. Ért. 79 (1952) 134—136.

⁵ Török Gy., FA 6 (1954) 95—105.

⁶ Török Gy., FA 8 (1956) 129—136.

⁷ Bálint A., Dolg 12 (1936) 205—216.

⁸ Fehér G., Arch. Ért. 83 (1956) 25—38.

kinyújtott karokkal feküdtek.⁹ A behajlított karú vázas temetkezés ezek szerint pogány magyar rítus gyakorlása mellett tanúskodik.

III. A mellékletek:

a) Hajkarika.

Az egyszerű, nyitott hajkarikáról Szőke Béla megjegyzi, hogy „ez a karika-típus a honfoglaláskori magyar sírokra is jellemző”.¹⁰ Továbbá: „Ptujon, Halimbán és Kérpusztán a temetők korai szakaszára jellemzők... így inkább magyar hatásnak tulajdoníthatók.”¹¹

A nyitott, sima karikák a szakálhádi temető anyagában is gyakoriak.¹² Ezek szerint a sima, egyszerű karika X. sz.-i elterjedése magyar hatásnak tekinthető.

A szakcsi, 4. számú sírból pödrött végű bronz karika került elő. Szőke B. szerint a pödrött végű hajkarikát már a Kárpát-medencében alakította ki a magyar nép.

„... a honfoglaló magyar köznépi temetőkben a X. század második negyedében, vagy közepén jelent meg.”¹³

A halimbai temető régebbi szakaszában először csak egyszerű, sima hajkarikák, majd csavart, spirális és végül vékony „S” karikák jelentkeznek.¹⁴ Török Gyula a szobi temető ismertetésénél megjegyzi, hogy a csavart végű hajkarika megjelenése Halimbán a II. csoport kezdetét jelenti.¹⁵ Hampel Székesfehérvárról, Gombásról és Fábiansbestyénből közöl megközelítő formákat.¹⁶ B. Mikes Katalin a Szob-kolbái X—XI. sz.-i temető anyagának ismertetése során a pödrött-végű, kerek átmetszetű hajkarikát (28. sír) a X. sz. második felére datálja.¹⁷ Míg Kérpusztán, a XI. sz.-i temető 82. sz. gyermeksírből került elő pödrött-végű karika.¹⁸ Az ún. „S”-végű hajkarika a szakcsi gyermeksírokban nem fordult még elő.

Az 1959-ben Uzdön megmentett temetőmaradványban, mely griffes-indás övgarnitúrájú avar lovas sírok felett, csekély mélységben feküdt, egy pödrött-végű karikás váz és egy vékony, kicsiny „S”-karikás gyermekváz is akadt. (I. felnőtt és 12. sz. gyermeksírr.) Ezt az uzdi temetőt, melyben felnőttek és gyermekek sírjai vegyesen fordultak elő, szintén behajlított alkarú vázak jellemzik.¹⁹ Kralovánszky Alán, kutatásai során arra az eredményre jutott, hogy „az egyszeres „S”-végű hajkarika hazánk területén és külföldön egyaránt legkorábban csak a X. század második felében, illetve utolsó harmadában vált használatossá.”²⁰ Megjelenésüket Szőke Béla a X. sz. 60-as, 70-es éveire teszi.²¹ A szakcsi temetőmaradvány sima, nyitott karikái és pödrött-végű karikája tehát a magyarsággal hozható kapcsolatba, s korban a X. sz. közepére és második felére datálhatók. (A pödrött-végűek az egyszerű, nyitott karikáknál később jelennek meg.)

b) Kar- és nyakperek. A csavart testű nyakperek már a honfoglaló magyarságnál megjelennek.²² A halimbai temetőben a kar- és nyakperek a X. sz. második felére eső sírokban tűnnek fel először.²³ A letört végű, sodrott karperek a magyar köznépi temetők jellegzetes eszkerei ebben az időben.²⁴ Szőke B. szerint „új ékszerként jelent meg nálunk a kora Árpádkor elején a sodrott

nyakperek.”²⁵ „A hegyesdő végű, kerek átmetszetű, nyitott karperek a honfoglalási korra jellemzők.”²⁶ Szabó Kálmán szerint „a XI—XIII. században alföldi népünk általánosan viselte a nyakperecet, az úgynevezett torquest”.²⁷ A sodrott, hurkos-gajmós nyakperek is tipikus honfoglalás-kori és kora Árpád-kori ékszerforma. A nyakperek általában rendes kísérője lesz az „S”-végű hajkarikával szereplő, valamint az Árpád-házi királyaink érmeivel datált síroknak is.

c) Csipesz

A csipesz, ez az ősi pipereeszköz általában az egész népvándorlás korán is végigvonul mint sírlelet. Előfordulása a korai magyar temetőkben már ritkább. A Rád-kishegyi, X. sz.-i magyar temető 15. sz. gyermeksírből vas csipetű került elő.²⁸ Ennek fekvése, a szakcsi bronz csipeszéhez hasonlóan, kettős célú felhasználással szel: Ékszerként: csüngődíszként is alkalmazták. „... A nyakcsigolyák mellett, valamint a bal legfelső borda felett Kopasz Károly ezüst érméből és 12 pasztagyöngyből álló füzér, míg a csipesz a gerinccel párhuzamosan, részben a gerinc és a bal kulcs-csont alatt” feküdt. Tehát a szétszakadt gyöngyösor tartozéka kellett hogy legyen, mint csüngődísz. A szakcsi, torquesre fűzött csipetűt a Rád-kishegyi analógia alapján a magyarsággal hozzuk kapcsolatba és X. századnak tartjuk.

d) Nyílhegy

A deltoid alakú vas nyílhegy általában a magyar sírmellékletek között jelentkezik, a honfoglalástól végig vonulva belenyúlik az árpádházi királyok korába is. A korai magyar leletek között megtaláljuk a szakcsi nyílcsúcs típusát a tuzséri, tarsolylemez magyar temető 5. sírjának vas nyílhegyei között,²⁹ de megközelítő analógiát találunk a pilinyi Árpád-kori temető (XI. sz.) 16. sírjának öt nyílhegye sorában is.³⁰ A 4. és 6. leletszámmal jelzettek hosszabb oldalélei ugyanúgy befelé íveltek, a rövidebb vágóélek pedig egyenesek, mint a szakcsi nyílcsúcs. Egyházasserge XI. sz.-i éremmel datált sírjában (10. sz.) is volt deltoid alakú nyílhegy.³¹

Megjegyzés: A szakcsi, romboid alakú nyílhegy s magyar nyílhegytípusok „A” csoportjába tartozik, mégpedig az „A” 1. és „A” 3. típusok keveredésének formájában. Ugyanis míg a két rövidebb, hegy felőli oldalél (vágóél) egyenes vonalú („A” 1.), addig a két hosszabb, a tövis felőli él enyhén befelé ívelő, mint az „A” 3. típusnál.

Van azonban a szakcsi nyílcsúcsnál egy másik eltérés is, ami azt a Sebestyén-féle táblázat valamennyi egyedétől megkülönbözteti: ti. a tövisből a levél nem ívelten, sem nem tompaszögű töréssel megy át, hanem abból sarkosan kiugorva, elkülönülve folytatódik (M. Gy.).

Magyar formájú nyílhegyek Szobon a temető X. sz.-i részéből kerültek elő.³² Meglepő a szakcsi nyílcsúcsnak gyermeksírből való előfordulása. Megjegyzendő azonban, hogy a 6. számú, nyílcsúcsos szakcsi sír már serdülő korban volt fiúgyermeké (váz hossz: 142 cm.).

e) Félhold alakú csüngő (lunula).

Kralovánszky Alán vizsgálatai a X—XI. sz.-i, félhold alakú csüngőkre vonatkozólag arra az eredményre vezettek, hogy ezek a nyakdíszek, szemben Z. Vaňa

⁹ Szőke B., Arch. Ért. 83 (1956) 91—93.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Bálint A., i. m.

¹³ Szőke B., Arch. Ért. 86 (1959) 32—36.

¹⁴ Török Gy., FA 6.

¹⁵ Török Gy., FA 8.

¹⁶ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1—3. (1905) 440., 1306—1307. kép. Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (1907) 166. Fábiansbestyén B. Negyedik sír 2.; Lásd még: Csallány G., Arch. Ért. 25 (1905) 33—44., 11. kép.

¹⁷ B. Mikes K., FA 8 (1956) 115—127., XXVII. t. 1.

¹⁸ Nemeskéri, J.—Lipták, P.—Szőke, B. i. m.

¹⁹ Mészáros Gyula 1959. évi leletmentése.

²⁰ Kralovánszky A., Arch. Ért. 83 (1956) 206—212;

A Zalavár-vári temetőben pedig csak annak XI. sz.-i szakaszában jelennek meg először az S-végű hajkarikák.

— Fehér G., FA 6 (1954) 92—94.

²¹ Szőke B., Arch. Ért. 86.

²² Bp. Tört. I. (1942) 798., CXLVII. t. (László Gyula ismertetéi Csepel szigetről).

²³ Török Gy., FA 6.

²⁴ Hampel, J., Alterthümer... 3. Horgos: 373. t. 6. Kecskemét: 377. t. B. 1., 379. t. 1—2. Székesfehérvár—Demkőhegy: 516. t. 3. 1. sír, 517. t. 11. sír, 518. t. 15. sír.

²⁵ Szőke B., Arch. Ért. 86.

²⁶ Uo.

²⁷ Szabó K., BHH 3 (1938); B. Bónis Éva a fővárosi Képtár kertjének temetőjében talált csavart torquest. BpR 15 (1950) 391—399.

²⁸ Patay P., Arch. Ért. 84 (1957) 58—66.

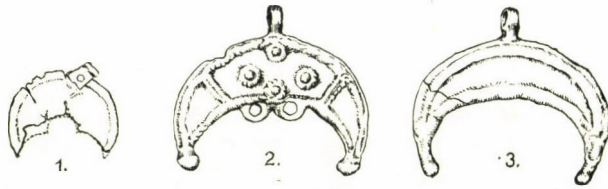
²⁹ Hampel, J., Alterthümer... 2. 671., 435 t. 3.

³⁰ Nyáry A., Arch. Ért. 24 (1904) 50—70.

³¹ Patay P., i. m.

³² B. Mikes K., i. m.

megállapításaival — aki szerint a félhold alakú csüngő a szláv kultúrkör egyik jellegzetes ékszere — nem tekintendő egyetlen nép sajátjának, sem a Kárpát-medencében, sem azon kívül eső területeken, mivel kimondottan kereskedelmi árucikkek, és mint ilyenek „Skandináviától Kaukázusig — azonos típusban” terjedtek el.³³ Nálunk főleg magyar etnikumú területen találhatók. Kralovánszky A. megállapítja, hogy a félhold alakú csüngők álta-

17. kép. Félhold alakú csüngők Tolna megyéből. 1. Kajmád-pusztá. — 2. Szekszárd—Csötönyi-völgy. — 3. Tolna m.

Рис. 17. Лунницы из комитата Толна 1. Каймад-пуста. — 2. Сексард—долина Чётень. — 3. Комитат Толна
Fig. 17. Pendeloques en formes de croissant, du Comitatus de Tolna. 1. Kajmád-pusztá. — 2. Szekszárd—Csötönyi-völgy. — 3. Comitatus de Tolna

lában sodrott nyakpercec, „huzal- és lemezgyűrűk, gyöngyök, kígyófejes karperecek” társaságában fordulnak elő, de „két esetben ... kimondottan a honfoglaló magyar sírokból” is előfordultak.³⁴ A szakcsi csüngő a Kralovánszky-féle típusbeosztás öntött főcsoportjához tartozik ugyan, de az ide kapcsolódó alcsoportok egyikébe sem sorolható, már csak a csüngő testével egy síkba öntött, kiugró nagy fül miatt sem. A díszítés viszont több különböző típus keveredését tükrözi. (Gyöngykeret: i. m. XII. t. 17, XIII. t. 15. Makkos végződésű holdszarvak: XII. t. 18—21, XIII. t. 1—2, 5—6, 8—15. stb. A középső gömböcs-csoport a szakcsi, négyes összeállítás szemben ezeknél hol egyesével, hol hármasával stb. jelentkezik.)

Szöke B. a kora Árpád-kori emléktárgy ismertetésénél, a nyak ékszerei közé a félhold alakú csüngőt is felveszi: „... A gyöngyosorba foglalt félholdas csüngők (lunulák) több változatát ismerjük: A magyarországi példányok mind öntött utánzatok ... Hazájuk a Kijevtől északra eső terület, a Baltikum és a Visztulától az Elbáig terjedő terület.”³⁵

A szekszárdi múzeum a szakcsin kívül még három olyan, félhold alakú csüngőt őriz, melyek a magyarsággal vannak kapcsolatban (17. kép.). Ezek közül a legkorábbi a kajmádpusztai, mely honfoglaláskori magyar lovas sírból származik. Vékony ezüst lemezből nyírták ki, alul hármas beveléssel. Felülete sima, csak felső felének szélén, a külső ív mentén fut körül alig kidomborodó, keskeny szegélykeret. A függesztő fület bronz szögcs segítésével felerősített, hurkosan visszahajtott keskeny ezüst pántocskából képezték ki. A felerősítés pontja a függőleges felezővonalától kissé jobbra esik.

A csüngő szélessége mindössze 2,9 cm. (Lásd: Wosinsky: Tolna. tört. II. CCLVII. t. és uo.: „Leletek a kajmádi pogány magyar sírból.” Lelt. sz: N. 3.933.5.) A kajmádi ezüstcsüngő kísérő leletei: Átlukasztott vékony ezüst lemez-töredékek, némelyikben bronz szögcses. Vékony ezüst pánt-töredékek. Vékony bronz karika töredékei.

3 db nagy alakú, domború rozetta-díszes aranyozott

ezüst szíjveret. Ez utóbbi garnitúra darabjai a gádorosi³⁶ és törtéti³⁷ honfoglaláskori sírok lószerszám-vereteivel formában, stílusban és kivitelben szinte teljes analógiát mutatnak. (Lásd még: Koroncó és Gyömrő honfoglaláskori temetőinek anyagát. Szöke B., Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez., Arch. ért. 81 [1954].) Végül pofarudas vas zablá és honfoglaláskori típusú magyar kengyel ugyanezen sírleletből.

A két másik, nagy méretű, félhold alakú, öntött bronz csüngő közül a díszesebbik Szekszárd határában került elő mint sírlelet (17. kép 2.). A kísérő leletanyagból ítélve, a csüngő — mint általában ezen későbbi típusok — női sírból származik. (Lelt. sz: N. 32.933.6.) Megközelítő analógiáját Kralovánszky idézett munkájának XIII. tábláján, a 9. és 10. ábrákban találjuk. Közös sajátosságuk, hogy a sarkok (holdszarvak) nyomott gömb alakú makkban végződnek; a belső tér hármas beosztású, az alsó ívhajlatban kettős fülecs-kiképzés látható. Eltérés mutatkozik viszont abban, hogy a széleken végigfutó keretet és a két belső harántlécet a szekszárdi példányon nem S, hanem V alakú díszítmény párhuzamos sora borítja, mint ahogy azt az i. m. XIII. táblája 4—6. ábráinál láthatjuk. További eltérések, hogy a mi csüngőnk két belső, a teret áthidaló léctagja nem függőleges, tehát egymással nem párhuzamos, mint az idézett rajzon, hanem az alsó bevelésre merőlegesek. Végül, a szekszárdi példány hármas beosztású belső terében csak a középső, nagy mezőben találunk négy, gyöngykeretes gombdíszet, míg a két szélső, háromszög alakú tér kitöltetlenül marad. A csüngő szarvainak egymástól való távolsága 5,3 cm, magassága a függesztő füleccsel 4,55 cm. A szekszárdi múzeum szűk-szavú régi Leltár-könyve „Szekszárd — Csötönyi-völgy” lelőhely alatt sajnos nem tájékoztat arról, hogy a félhold alakú csüngővel egy lelőhely és vezérszám alatt futó, három szálú bronz huzalból sodort torques, a honfoglaláskori magyar típusú három bronz gomb (domború felületükön, középen kis kerek beszélyedéssel, a széleken körbe futó gyöngykerettel, kettős csírral), egy vékony testű, „S”-végű bronz hajkarika, bogycsokból képzett rozettás fejű bronz gyűrűtöredék, széles nyitott bronz pántgyűrű, kerek átmetszetű bronz huzalkarika (hajkarika), továbbá ugyancsak a honfoglaló magyarság hagyatékára jellemző kicsiny, gömb alakú, tömör, füles gomb, öntött bronz csörgőgomb fele-része, végül 6 db üvegyöngy vajon egy sírleletet képeznek-e, vagy több sír mellékleteihez tartoznak? Esetleg meg nem figyelt szörványlelettel van dolgunk, mely szőlőforgatás alkalmával került felszínre, mint elpusztult sírok mellékleteinek maradványa. Utóbbi jellegű munkák folyamán került elő ugyanezen területről pár évvel ezelőtt egy kerek átmetszetű, végei felé vékonyodó, nyitott bronz karperec, hozzá hasonló huzalból sima torques, kampós véggel; 5 db lapos korong alakú, közepükön bemélyedő, aranyozott ezüst, csíres gomb, négyzetes átmetszetű vastag bronz huzalból készült nyitott gyűrű, egy egészen kicsiny, vékony, bronz „S” végű hajkarika, végül szabálytalan ovál alakú (utólag deformálódott) bronz fülbevaló, rajta letört csüngődísz nyomával, tompa végénél kis gömböccsel. A szekszárdi leletek párhuzamba hozhatók Szentes-Szent László X. sz.-i temetőjének leleteivel.³⁸

A tolnamegyei, közelebből ismeretlen lelőhelyű harmadik félhold alakú csüngő sarkai szintén makkos végűek (Lelt. sz: 59.432.1.). A keretelt belső mező ennél teljesen sima. Az alsó fülecses sírcsenek kiképezve. Az ékszer meglepő hasonlatosságot mutat a Szentes környéki Csanytelek-Díltör XI. sz.-i temetője 61. sírjának félhold alakú csüngőjével.³⁹

³³ Kralovánszky A., Arch. Ért. 86 (1959) 76—82., XII—XVIII. t.

³⁴ Uo.

³⁵ Szöke B., Arch. Ért. 86.

³⁶ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. Bp. (1944).

³⁷ László Gy., i. m.

³⁸ Széll M. FA 3—4 (1941) 231—255.

³⁹ A sövényházai hasonló, de ezüstből készült példány I. István pénzérméjével datált Csallány G.; Dolg. 9. (1933); Széll M., i. m. XII. t. B. 2. Ez az ékszer típus példál Budapest—Lipótváros sodrott torques, kígyófejes karperec és S-végű karikák társaságában fordult elő. (Hampel J., i. m. 847—848.) Hasonlóan Arad—Földváron, de ott szív alakú csüngőkkel és pánt-karpereccel is (uo. 506.)

A Tolna megyei csüngődísz méretei: Szélesség: (a holdszarvak közötti távolság) 5,35 cm. Magasság a függesztő fölé: 4,7 cm.

A szakcsi temető-maradvány eredetének, korának meghatározását illetően, a temető fekvése, a sírok helyzete és a mellékletek vizsgálata alapján az alábbi következtetésre jutottunk:

Szakcsen, a Deák Ferenc utcai házak telkeinek létesítése és az azokon végbement építkezések során nagyobb kiterjedésű, soros elrendezésű csontvázas temető pusztulhatott el. Ennek a javarészből megsemmisült temetőnek maradványa az a kizárólag gyermekvázakat tartalmazó, kisebb sírcsoport, melynek számát — a közelmúltban elpusztult, de utólag tudomásul vett sírokkal együtt 17-ben állapítottuk meg. (Bár a lelőhellyel közvetlenül szomszédos telkek tulajdonosainak válasza a sírok további, esetleges korábbi előfordulását illetően negatív volt, mégis fel kell tételeznünk, hogy a temető kiterjedése nem szorítkozhatott csupán a Süle-féle telek területére.)

A sírok elrendezése, a behajlított karú vázak, mint már fentebb megjegyeztük, korai pogány magyar temetkezési szokás mellett tanúskodnak.⁴⁰ A mellékletek pedig a már megtelepült, X. sz.-i, honfoglaló magyar köznép hagyatékára, öltözködésére vallanak. A leletanyag a honfoglalás- és a kora Árpád-kor köznépi magyar temetőinek átmeneti periódusát jelzi.

Az „S”-végű hajkarikát még nélkülözve, Árpád-házi királyaink érmeinek hiányában, a sima, nyitott karikák, tört végű sodrott karperecek, sima nyitott karperecek és az egyik döntő fontosságú melléklet: a pöd-rött végű karika jelenléte mellett, nem utolsósorban pedig a jellegzetesen magyar, deltoid alakú nyílhegy tanúsága alapján, bár antropológiai vizsgálatok lehetőségét nélkülözve (elkorhadtt gyermekvázak), a szakcsi gyermeksírok korát a X. sz. második felére tesszük, feltehetően magyar etnikummal.

Támaszkodunk még ezen megállapításunkban Szőke Béla következtetésére, miszerint a magyarság ezt a területet — mely még beszámítható a Dunamente jobb oldali sávjába, már csak a Szakestől északra eső, ugyancsak tolnamegyei Nagyszokoly hitelesen honfoglaláskori sírleletének tanúsága szerint is,⁴¹ valamint a környező ősi magyar települések tényére támaszkodva (Kér, Keszti, Koppány, Nyék, Megyer) elég korán megszálta.⁴²

A szakcsi, Deák Ferenc utcai szérűskertek, gyümölcsösök rejthetnek még a magasabban fekvő, tehát az építkezés által még megkímélt részekben sírokat, ez a terület azonban feltárás számára egyelőre hozzá nem férhető.

Mészáros Gyula

ОСТАТКИ КЛАДБИЩА X ВЕКА В СЕЛИЕ САКЧ

Резюме

Осенью 1955 года в селе Сакч (комитат Толна) во время сглаживания грунта обнаружили детские могилы. В октябре того же года музей г. Сексард провел в этом районе небольшие раскопки спасательного характера. В ходе этих раскопок было обнаружено восемь детских могил, расположенных на небольшой глубине в трех правильных рядах с основной ориентацией Запад-Восток. Скелеты лежали на спине в вытянутом положении, почти без исключения с согнутыми в локтях руками.

Расположение отдельных могил и открытой части могильника, а также типологический круг погребального инвентаря доказывают, что на территории села Сакч были обнаружены детские захоронения венгерского могильника ранней эпохи Арпадов, относящиеся к середине и второй половине X века. Значительная часть самого

могильного поля в ходе строительства нового времени была, по всей вероятности, уничтожена.

Эта часть Задунайского края также относится к территории, заселенной венграми в самое раннее время. Последнее доказывается, кроме древнего названия Сакч, топонимикой окрестности также древнего венгерского происхождения: Нек, Кер, Кеси, Медьер на границе комитатов Шомодь и Толна (от названия племен, занимающих современную территорию Венгрии), а также в непосредственном соседстве с Сакчом—Коппаны (имя древнего венгерского вождя) и, не в последнюю очередь, венгерской могилы эпохи завоевания венграми родины, открытой несколько лет тому назад на краю села Надьсокой, лежащего недалеко от Сакча.

Д. Месарош

DER GRÄBERFELDREST AUS DEM 10. JH. IN SZAKCS

Auszug

Im Herbst des Jahres 1955 stieß man im Inneren der Gemeinde Szakcs beim Planieren auf Kindergräber.

Im Oktober desselben Jahres ließ das Szekszárdi Museum eine kleinere Rettungsgrabung vornehmen, bei welcher 8 Gräber (ebenfalls von Kindern) in drei Reihen systematisch angeordnet, in nicht besonderer Tiefe, meist W—O-licher Orientierung, zutage kamen.

Die Skelette lagen ausgestreckt auf dem Rücken, die Arme waren fast ausnahmslos eingeknickt (bei einem Skelett war nur der eine Unterarm auf das Becken gelegt).

Beigaben :

Aus den bei den Erdarbeiten früher verwüsteten 8 Gräbern eingelieferte Streufunde: 2 glatte Bronze-armreifen mit offenem Ende; 1 Bronze-armreifen, aus 3 Bronzedrähten gewunden, mit Schlinge und Haken; 1 offener, glatter Schläfenring (Abb. 3, a—b).

Von den regelrecht ausgegraben weiteren 8 Gräbern führten 4 Gräber Beigaben: glatte Bronzetorques mit Hakenende mit einer aufgeschnürten Pinzette; aus 3 Bronzedrähten gewundener Halsring mit Schlinge und

⁴⁰ Pogány rítus szerinti, behajlított karú vázak XI—XII. sz.-i temetőkben is többször előfordulnak, mint pl. Gellértgyházán. Itt a pogány szokás továbbélését még a sírrejtés, temetési tűzáldozat megvalta is alátámasztja. (Zalotay E., Rég. Füz. 7 [1957]).

⁴¹ Mészáros Gyula gyűjtése.

⁴² Szőke Béla megállapítása szerint a magyar honfoglalási korra (X. sz. eleje—X. sz. utolsó harmada) jellemzők: „Egyszerű nyitott huzalkarikák” ... „sodrott nyakperek” ... „hegyesdű végű, kerek átmetszetű nyitott karperecek” ... „hurkos-gajmós kapcsolószerkezetű sodrott karperecek”. (Szőke B., Arch. Ért. 86).

Haken, mit einer aufgeschnürten Perle aus Glaspaste; zwei offene Schläfenringe, der eine mit glattem, der andere mit mehrfach gewundenem Ende; ein kleiner, offener Ohrring aus Bronze; endlich aus dem Grab eines halbwüchsigen Knaben eine deltoidförmige Pfeilspitze ungarischen Typs (s. Abb. auf Abb. 3, 8, 11, z. T. auch 14). In demselben Gebiet fand man an der Stelle eines eingestürzten Nebengebäudes ein weiteres Kindesgrab, das Skelett hatte am Hals einen halbmondförmigen Anhänger aus minderwertigem Silber und an dem einen Arm einen offenen Bronzearmring mit spitzem Ende.

Somit sind in Szakcs 17 Kindergräber erforscht bzw. bekannt.

Der Gräberfeldteil, die Anordnung der einzelnen Gräber und der Typenkreis, zu dem die Beigaben gehören, bewiesen, daß in Szakcs ein in der Mitte und in der zweiten Hälfte des 10. Jhs. benutztes, d. h. aus der frühen Regierungszeit des Hauses Árpád stammendes Gräberfeld bzw.

dessen Kindergräber zutage gekommen sind. Der bedeutende Teil des Gräberfeldes dürfte bei den neuzeitlichen Bauarbeiten wahrscheinlich bereits verwüstet worden sein.

Dieser Teil Transdanubiens gehört zu dem Gebiet, das von den Ungarn zum frühesten Zeitpunkt bevölkert wurde. Diese Tatsache beweisen neben dem altungarischen Namen der Ortschaft auch die Namen der in der nahen Umgebung liegenden Ortschaften mit altungarischen Namen: Nyék, Kér, Keszi; etwas weiter, bei der Komitatsgrenze: Megyer (Namen der landnehmenden ungarischen Stämme), das unmittelbar neben Szakcs liegende Koppány (altungarischer Stammesfürstennamen) und nicht zuletzt der in der Gemarkung des ebenfalls naheliegenden Nagyszokoly vor einigen Jahren zutage gekommene, sensu stricto landnahmenzeitliche ungarische Grabfund.

Gy. Mészáros

AZ ÁRKOK SZEREPE ÁRPÁD-KORI FALVAINKBAN

Az utóbbi évtized faluásatásai hiteles adatokkal gazdagították Árpád-kori falvainkról és azok lakóiról való ismereteinket, azonban korántsem olyan mértékben, hogy a megoldott kérdések arányban állhatnának azoknak a feladatoknak a sokaságával és nagyságával, amelyek a lakosság életmódjának, népi összetételének, települési viszonyainak stb. kutatásában a régészetre hárulnak.

Ennek okaira most részletesebben nem térhetek ki. Csupán annyit említek meg, hogy az ásátás, vagyis a tudományos nyersanyag előteremtése, igen költséges s az okleveles kutatáshoz képest hosszadalmas és igen bonyolult munka, amellyel eddig nem álltak arányban anyagi és technikai feltételeink, a feladatok elvégzéséhez pedig csekély volt — és ma is az — a faluásatók száma. Ezért kevés és kisméretű ásátást végezhetünk, amely csak egyes részletkérdésekre adhatott határozott feleletet.

Eddigi faluásatásaink főként az Alföldön folytak s így elsősorban az ottani falusi életbe engedtek bepillantást.¹ Biztos ismereteink vannak a falvak lakóinak házairól, azok szerkezetéről. Egyre világosabban körvonalazódik a házak felszerelése, berendezése, bontakozik ki a bennük és körülöttük folyó mindennapi élet. Utóbbinak megismerését jelentősen segíti, hogy kezdenek elkülönülni a lakóházaktól a más rendeltetésű építmények, mint pl. a szövőházak,² gazdasági épületek stb.

A települési viszonyokról, a település szerkezetéről azonban alig tudunk valamit. Egyelőre tehát lehetetlen az egyeztetés a rokontudományoknak, főként frott forrásokra támaszkodó, újabb eredményeivel, amelyekből a gazdasági-társadalmi és földrajzi viszonyok hatására alakuló települések változatai — főként a későbbi évszázadokban — sokrétűen bontakoznak ki.³

Alföldi Árpád-kori falvainknak a terepbejárásokon megfigyelt felszíni nyomai meg-megszakadó foltokban, igen tágas körzetben mutatkoznak. Hosszúságuk gyakran az 1000 m-t, szélességük pedig a 3—500 m-t is eléri. E nyomok tehát rendszertelennek látszó, laza szerkezetű településekről tanúskodnak.⁴ A település belső lazaságát az eddigi ásátások eredményei is megerősítik. Egyre gyarapszik ugyanis a más és más rendeltetésű építmények száma. A lakóházakon kívül ma már nemcsak vermeket, szabadban levő nagy sütő- és füstölő kemencéket ismerünk, hanem hasonlóképpen földbemélyedő ól (is-

tálló)-féle gazdasági épületeket is (1. kép). Mindezek a lakóházakhoz tartoznak, de külön-külön, szétszórtnak és gyakran egymástól távol vannak. A tárgyi emlékek anyag pedig a földművelés és állattenyésztés között megoszló foglalkozásról tanúskodik ugyan, de az állattenyésztést, megpedig — az állattenyésztés anyag összetétele alapján⁵ — a nagyállattartást hangsúlyozza ki. Mindezekből a jelenségek közül halvány körvonallal az ún. csoportos falura emlékeztető településforma bontakozik ki.⁶

A régészeti eredmények azonban ennél tovább nem vezetnek, mivel a kisméretű ásátások miatt a települések szerkezetére biztos adataink nincsenek. Egyes megfigyelt jelenségek alapján így csupán sejthető, hogy a falvak területét valamilyen módon beosztották, tagolták. Az évszázadokon át lakott falvakban ugyanis a település tágassága ellenére az egyik helyen összezsúfolódnak, a másikon meg hiányoznak a házak és más rendeltetésű építmények. Ez a jelenség azt a látszatot kelti, mintha a falu lakói össze-vissza, kényük-kedvük szerint települtek volna. Am az ilyen építmények beasott gödrei rendszerint egymásba vágódnak, tehát világosan jelzik, hogy nem egy időben használták, hanem egymás után készítették őket. A házcsoportok és beépítetlen területek váltakozásából így éppen azt sejtethetjük, hogy a nagycsaládok, vagy családok, a laza szerkezetű településen belül is, megszabott területen laktak, tehát — ha más és más elrendezésben is — ugyanabban a szűkebb környezetben építkeztek.⁷

Erre azonban egyelőre csak általánosságban következtethetünk. Ásátásaink előkerülő településmaradványok között azonban vannak olyanok is, amelyek a jövőben elősegíthetik, hogy a falvak egy részének szerkezetét világosabban megismerhessük. A következőkben e településnyomok közül csupán az árkokkal foglalkozom. A rendelkezésre álló megfigyelés azonban még kevés és hiányos s így a velük összefüggő kérdéseknek inkább csak felvetésére, mint megoldására vállalkozhatok.

Árpád-kori faluásatásainkon egykorú árkok is napfényre kerültek, amelyekből azonban a kisméretű ásátási felületek miatt legtöbb esetben csak részleteket bonthattunk ki:

① A Kardoskút- „Hatablak”-i ásátáson⁸ (Békés megye) több helyen is rábukkantunk árkok részleteire. A falu Ny-i felében, É-ÉNy felé lejtő partosabb részen

¹ Az Alföldön folytatott faluásatások közül eddig közölt a Tiszaalok-rázompusztai (Méri I., Arch. Ért. 79. [1952] 49—65.) és a Szarvas-rózsási (Kovalovszky J., Arch. Ért. 87 [1960] 32—40). Közöletlen a Kardoskút-hatablakai, a Csongrád-felgyői és más kisebb alföldi ásátások eredménye.

² Endrei W., Magyar Tudomány 64 (1957) 309—329.

³ Példaképpen a történeti néprajz és a településtörténet körébe tartozó néhány olyan feldolgozásra hivatkozom, amely részint a gazdasági élet kutatása, részint a települések közvetlen vizsgálata során elért értékes idevonatkozó eredményeket is tartalmaz: Belényesi M., Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A Magyar Táj és Népméret Könyvtára 10. (Bp. 1958); Etn 65 (1954) 387—415.; Etn 66 (1955) 57—98.; NÉ 38 (1956) 23—59.;

Etn 69 (1958) 117—128.; Hofer T., Etn 66 (1955) 125—186.; Etn 68 (1957) 377—421.; Hoffman T., Etn 70 (1959) 171—206.; Major J., Településtudományi Közlemények 11 (1959) 3—16.; 12 (1960) 34—55. stb.

⁴ Méri I., i. h. 57—58.; Ua., Arch. Ért. 81 (1954) 138., 2. j.; Kovalovszky J., i. h. 33, 38.; a Kisalföldre: Szőke B., Arch. Ért. 82 (1955) 87—89.

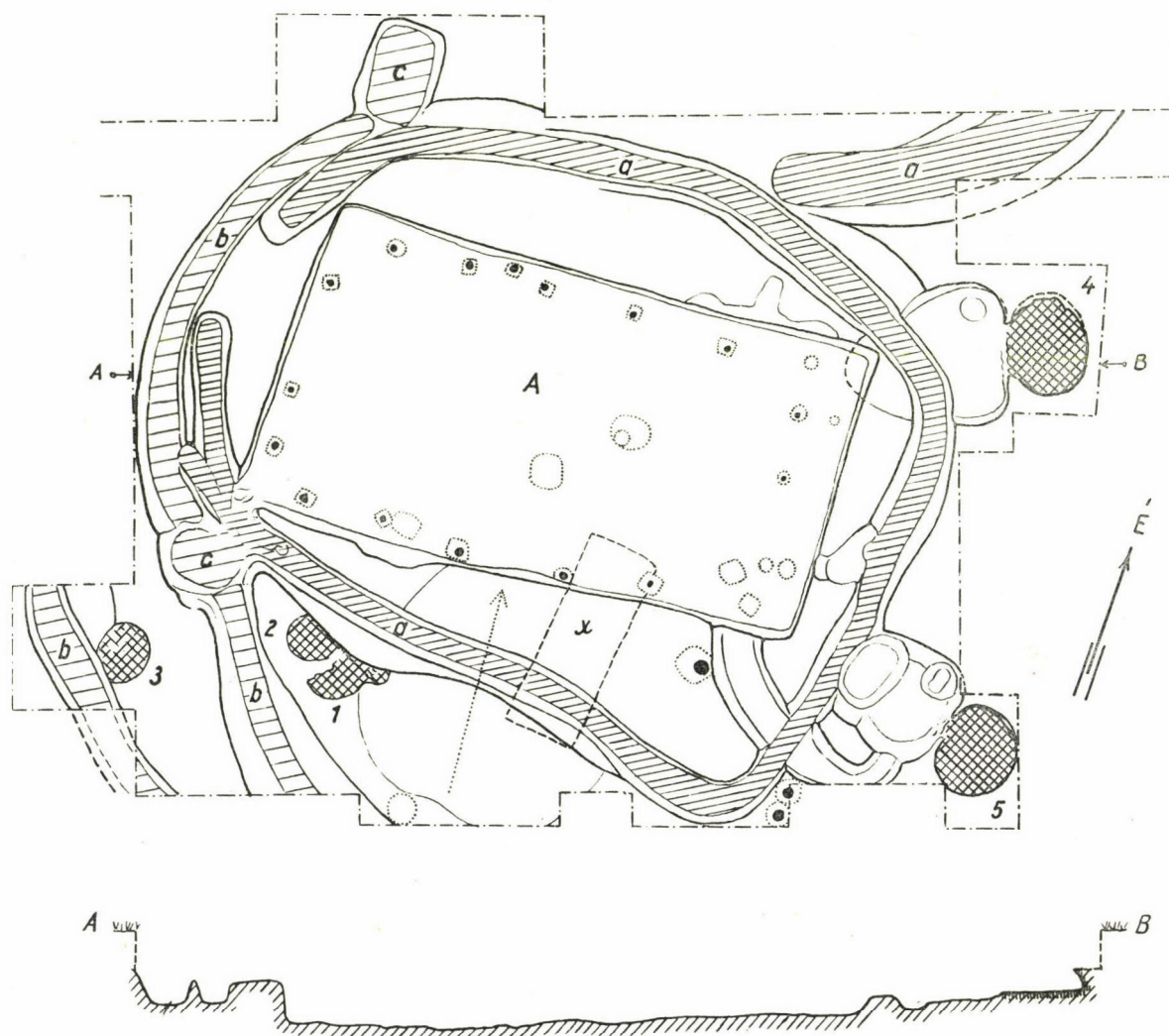
⁵ Bökönyi Sándor előzetes vizsgálata szerint mind Tiszaalokon, mind pedig Kardoskúton legnagyobb százalékban a szarvasmarhák (34%, ill. 31%) és lovak csontjai (24%, ill. 28%) kerültek elő.

⁶ Magyarországi Néprajza I³ (Bp. é. n.) 113; Magyar Művelődéstörténet I (Bp. é. n.) 205—210.

⁷ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 63.

⁸ Az ásátás feldolgozása kéziratban.

KARDOSKÚT - HATABLAK, 1957.

- A** földbeásott gazdasági épület
a az épületet kerítő egykorú árok
b-c korabeli, az épületnél korábbi árkok és gödrök
1-5 az épületnél korábbi és későbbi szabadban levő kemencék
x szarmata-kori sírgödör

0 1 2 3 4 5 m

1. kép. Kardoskút—Hatablak (Békés m.) Árokkal körülvett földbeásott gazdasági épület
 Рис. 1. Кардошкút—Хатаблэк (комитат Бекеш). Углубляющаяся фундаментом в землю хозяйственная постройка, окруженная канавой
 Fig. 1. Kardoskút—Hatablak (Comitat de Békés). Bâtiment de ferme creusé dans la terre et entouré d'un fossé

egy földbe ástott, nagyméretű gazdasági épületet tártunk fel, amelynek négyszögletes gödrét közvetlen közelről ívben hajló árok kerítette. (1. kép.) A Ny-i oldalon megszakadó átlag 1 m mélységű árkot, a lejtő irányában, belőle kiinduló, valamivel sekélyebb (75 cm), de szélesebb másik árok — valószínűleg — egy nagyobb árok-rendszerbe kapcsolta. A körárok fenéke D-DK felé kissé — 15—20 cm-t — lejtett.

A teknős aljú, felfelé szélesedő ároknak, folyamatos összefüggésben, csak alsó részére bukkantunk rá. Szélessége a mai felszíntől 70 cm-re 50—60 cm-t tett ki. Helyenként azonban magasabbra emelkedő szakaszát is megtaláltuk. 50 cm mélységben már 1 m-esre bővült. Keresztmetszetben azonban az árok körvonala nem volt szabályos. Az épület felőli belső oldala ugyanis nagyjából egyenletesen hajlott, míg a külső oldala erős ívben megtörve lépcsőre tagolódott.

Ugyanebben a mélységben a hasonlóan teknős aljú szélesebb árok 150 cm átmérőjű volt. A ma már meg nem állapítható egykorú földfelszín közelében a most leírt árkok tehát jóval szélesebbek voltak. Ha csupán 50—50 cm-rel növeljük őket, akkor is 1,50, ill. 2 m szélességű árokkal kell számolnunk.

Mivel az épületet szorosan közrefogó árok ásásakor a földet csak a külső oldalra dobhatták, nyilvánvaló, hogy az árokhoz kívülről hozzá kell még vennünk a nagyjából hasonló szélességű és — az árok mélységének megfelelően — 1 m magasságú földhányat is. Igen szűken számítva is 3 m széles és az árok aljától a földhány tetejéig 2 m szintkülönbségű sáncnak kellett körülvennie ezt a gazdasági épületet. Ezt a méretet az épület belsőjéből kikerülő nagytömegű föld is jelentősen emelte, még akkor is, ha annak egy részével az épület héjazatát borították be.

Az épület a többretegű település középső szakaszába tartozott. A kerítőárok ugyanis nemcsak szarmata sírt, hanem Árpád-kori árktól és kemencéket is átvágott. Későbbi kemencék viszont rá is települtek.

Más rendszerbe tartozó korábbi árkok részletei és velük összekapcsolódó — valószínűleg vízgűjtő — mélyebb gödrök is előkerültek. Ezek arról tanúskodnak, hogy ezen a területen más elrendezésű árokrendszer is volt a település korábbi szakaszában.

Az árkok fenéke rétegesen, 20—25 cm vastagon iszap rakódott. Tömör földjéből főként állatcsontok — köztük egy teljes kutyacsontváz — kerültek elő. Az árok felsőbb szakaszát kitöltő lazább, kevert földben gyakoribbak voltak az edénytöredékek és vastárgyak is. III. Béla rézpenze is előkerült belőle.

2. Árpád-kori árkok részletei, a Tisza-örs-rázompusztai ásatáson is napfényre kerültek.⁹ A mentőmunka természete azonban nem engedte meg, hogy ezeket nagyobb összefüggésekben kutathassuk. Közülük az alábbiakban csupán kettőt mutatok be. Az egyik a Tisza közelében, de az árterületből magasan kiemelkedő és D-DNy felé kissé lejtő partosabb részbe ástott házat kerítette. Az előbb leírttól eltérően azonban nem közvetlen közelről és ívelten, hanem tágasabban és szögletekkel megtörve fogta közre az épületet (2. kép). A ház bejáratánál megszakadó árok É felé nem volt követhető, mivel az országot árkával szétrombolták. (Az árokkal körülvett területen — ugyanúgy, mint a falu feltárt más részein is — őskori és szarmatakorai sírokra és gödrökre, továbbá jelenkori beásásra is rábukkantunk.)

Az erősen lekopott földfelszíntől az árok alja 65—75 cm-re volt. A bolygatott föld határán — 50 cm mélyen — 50—70 cm szélességű, teknős kiképzésű árok fenéke jelentősebben egyik irányban sem lejtett. Mivel az ároknak csak iszapos földdel kitöltött legalsó — 15—20 cm-ig emelkedő — szakaszát őrizte meg a föld, felső részének kiképzését nem ismerhettük meg.

3. Házak közötti, kisebb részleteiben feltárt, árkok kerültek elő a Szarvas-rózsási (Békés m.) faluásatáson is.¹⁰ A mai felszíntől 80—100 cm mélységbe hatoló árkoknak itt is csak alsó szakasza volt bolygatatlan. A teknős aljú árkok, amelyeknek fenéke rétegesen leülepedett sárreteg tapadt, 65—85 cm mélységben 40—60 cm szélességűek voltak.

4. A felsoroltakon kívül azonban hosszú árokrendszerek is kibontakozóban vannak. Tisza-örs-Rázompusztán az egyik földház mellett 40 m hosszúságban követhettünk egy árktól, amely a Ny felé kissé lejtő árvízmentes területen húzódott (3. kép). A háztól K-re az új országút építése során mélyen kitermelték a földet. Mintegy 80 m-es kitermelt szakasz után azonban az előbbi irányát követő árokra bukkantunk. Ennek alapján feltehető, hogy az árok K-DK-i irányban még igen hosszan tovább folytatódott. A háztól Ny-ra nyomon követhető árok szakasz vége kissé ívelten meghajlik, amiből valószínű, hogy megtörve halad É felé. Az árok irányát egymástól távolos kis átvágásokkal követtük, s így nem állapíthattuk meg, hogy csatlakozó kereszt-árkok tagolták-e a területet.

Nagyrészt 80—90 cm mélységig kevert földréteg alatt az átlag 112 cm mélységű ároknak csupán alsó szakasza rajzolódott ki világosan. A teknős aljú árok, az említett mélységben 35—45 cm szélességű volt. Felső részének kiképzését tehát itt sem állapíthattuk meg. Az árok hosszúságán kívül számunkra itt az a lényeges, hogy alja 33 m-es szakaszon — nagyjából a föld felszínéhez igazodva — 100 cm-t lejtett. (A 7 m-es utolsó szakaszon viszont a felszín lejtése ellenére az árok alja kissé [12 cm-t] emelkedett és a kevert föld határán — 55 cm mélyen — 60 cm széles volt.)

A fenéke fölötti iszapos földből elsősorban állatcsontok kerültek elő, de egy benne talált, töredékeiből összeállítható bögre alapján, amelynek felületét fésűvel bekarcolt vonalszalagok díszítették, arra következtethetünk, hogy az árktól a település korai (X. sz.-ba visszanyúló) szakaszában ásták.

5. Hosszú árkok összekapcsolódó, egymáshoz szögletesen kapcsolódó rendszere van kialakulóban a Csongrád-felgyői (Csongrád m.) ásatáson,¹¹ homokhátak által erősen tagolt nagy területen.

Ezek az árkok, amelyeknek részleteit más és más helyen tárták fel, egyelőre nem kapcsolódnak felismert lakóhelyekhez, annak ellenére, hogy az őskori, szarmata- és népvándorláskori temetők, ill. településmaradványok mellett, közvetlen környezetükben Árpád-kori templom maradványa, sőt korábban egy X. sz.-i magyar temető¹² is napfényre került.

Az árvízmentes területeken feltárt árkoknak csupán néhány idevonatkozó jellegzetességét említem meg. Mélységük itt is általában a földfelszínhez igazodott. Így az egyik homokhátról lefelé haladó, mintegy 30 méteres szakaszon kibontott árok fenekének lejtése — a rázomihoz hasonlóan — megközelítette a 100 cm-t.

Az árkok mélysége a mai felszíntől többnyire 100—120 cm volt, de egy részük 170—180 cm-re is lehatolt. Ívelten teknős aljukra iszapos réteg rakódott.

Mivel ezek az árkok többnyire mélyebbek az eddig felsoroltaknál, a felső kevert földréteg pedig általában csak 40—60 cm vastag, felsőbb szakaszuk kiképzése is világosabban mutatkozik. Ez pedig azért fontos számunkra, mert elárulja, hogy az alsó szakaszában szabályosra alakított árok felfelé ívelődő két oldala sem tükrösképe egymásnak. Így pl. a tagolatlan kiképzésű, egyszerűbb árkok egyik oldala rendszerint meredekebb ívű és magasabbra nyúlik, mint a másik. Gyakori az árok egyik oldalának lépcsős kialakítása, sőt sekélyebb és keskenyebb árkos tagolással való szélesítése is. A két oldal egymástól elütő kiképzése alapján arra következtethetünk, hogy az

⁹ A 2—3. képen bemutatott objektumok itt kerülnek először közlésre.

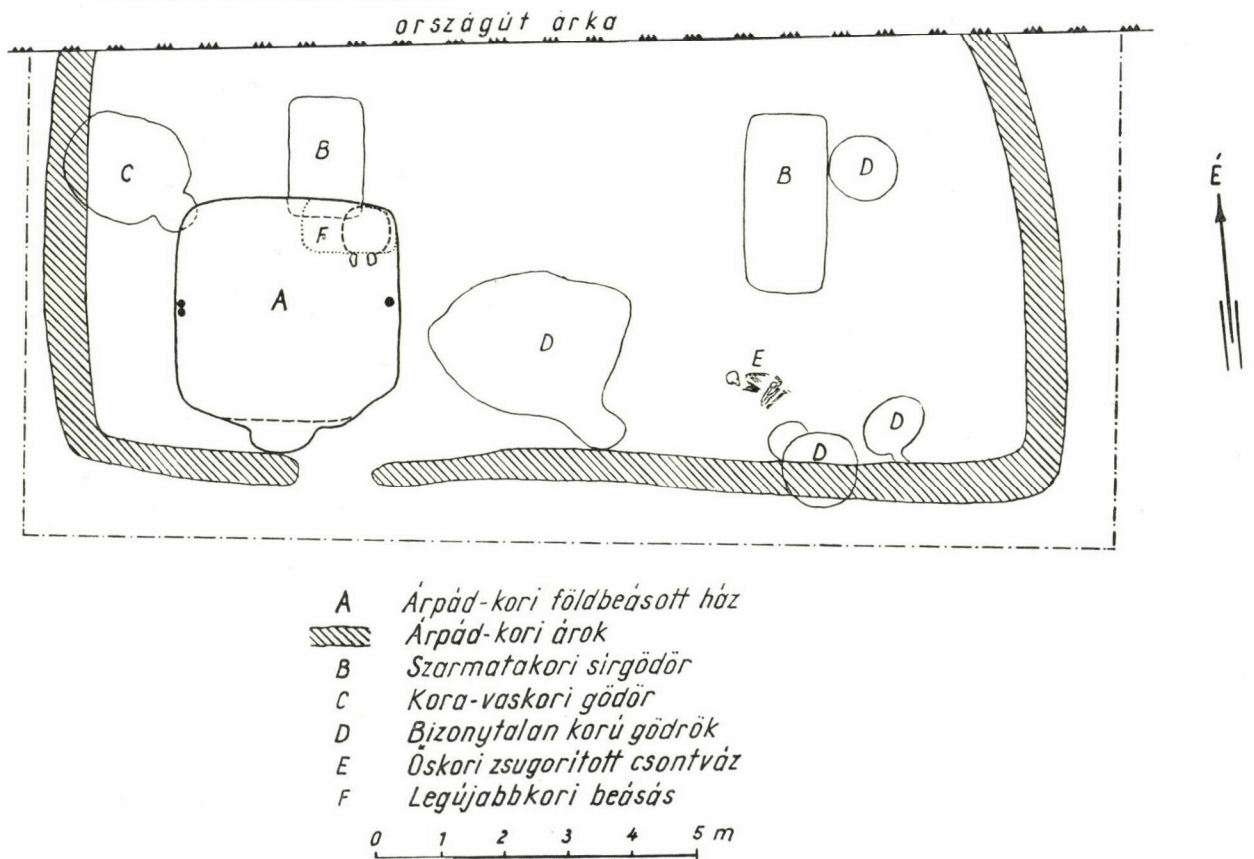
¹⁰ Kovalovszki J., i. m. 4. kép e—f.

¹¹ Itt köszönöm meg László Gyula egyetemi tanár úrnak, hogy a vezetésével, 1955 óta megszakításokkal

follyó és még közvetlen ásatások dokumentációs anyagának átnézését és az idevonatkozó adatok közlését megengedte.

¹² Párducz M.—Tary L., FA 1—2 (1939) 189—195.

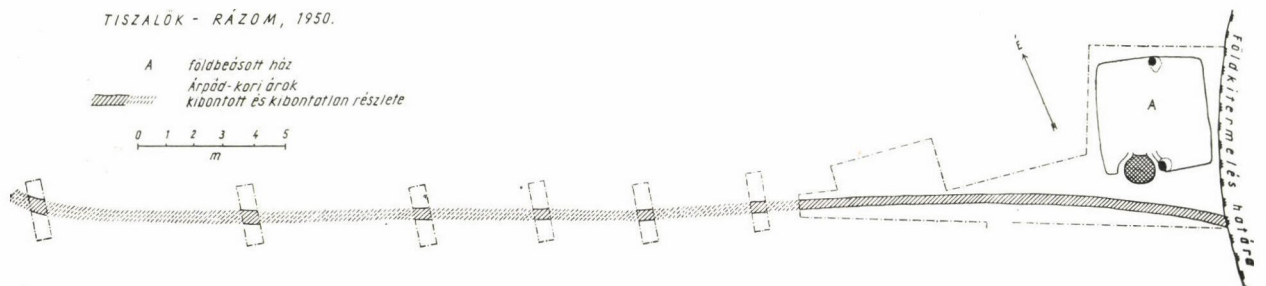
TISZALÖK—RÁZOM, 1951.
TÖRÖK GYULA ÁSATÁSI TERÜLETE

2. kép. Tiszalök—Rázom (Szabolcs m.). Földbeásott házat kerítő árok

Рис. 2. Тисалёк—Разом (комитат Сабо́льч). Канавка, окружающая дом, с фундаментом, углубленным в землю

Fig. 2. Tiszalök—Rázom (Comitat de Szabolcs). Fossé entourant une maison creusée dans la terre

3. kép. Tiszalök—Rázom (Szabolcs m.). Földbeásott ház mellett húzódó hosszú árok

Рис. 3. Тисалёк—Разом (комитат Сабо́льч). Длинная канава, расположенная рядом с углубленным в землю домом

Fig. 3. Tiszalök—Rázom (Comitat de Szabolcs). Long fossé s'étendant le long d'une maison creusée dans la terre

árok ásásakor a földet az egyik oldalra dobták. Ha az árok mélysége mellett szélességüket is figyelembe vesszük, jelentős méretű sáncok képződhetnek. Az árok szélessége ugyanis a bolygatott felső réteg határán — 40—60 cm mélységben — általában 120—160 cm, de volt ennél keskenyebb (80) és szélesebb is (180—200 cm).

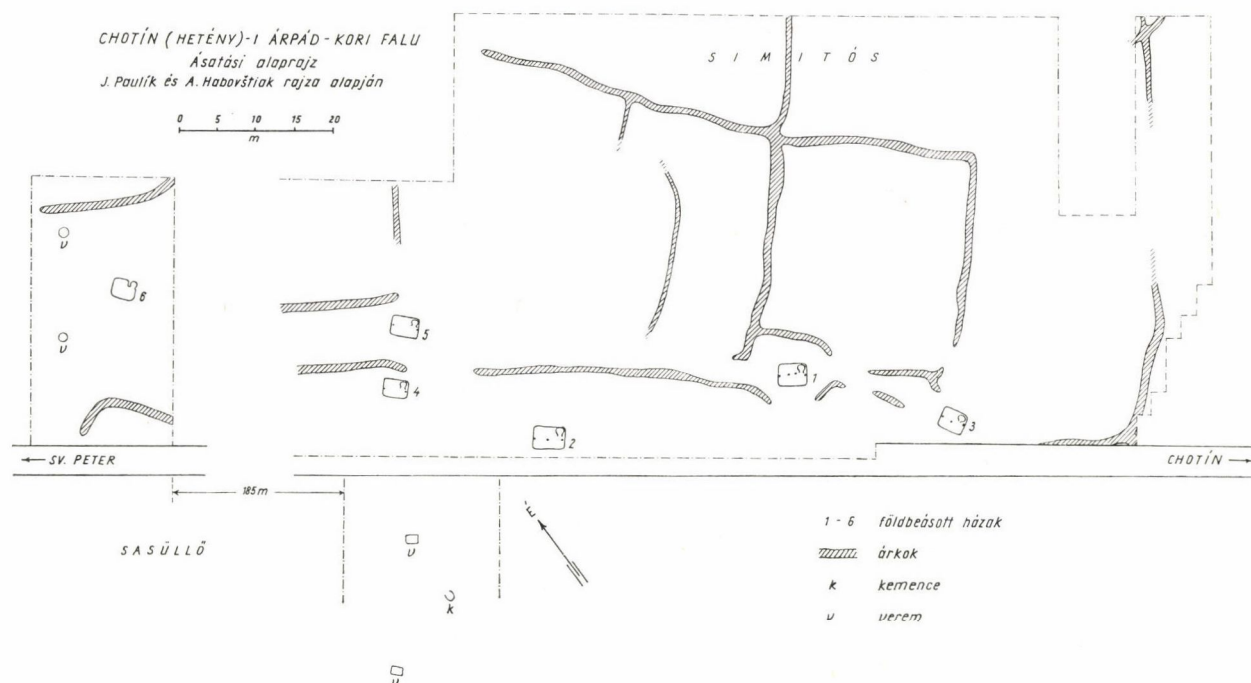
Az egyik oldalon árkosan tagolt szélűek egyik-másika a 260—280 cm-t is elérte.¹³

6. A Csongrád-felgyőiekhez meglepően hasonló árokrendszernek házakkal való összefüggéséről az egyik szlovákiai ásatás tájékoztat.¹⁴ Chotín—Hetény határában, a Zsitva régi árterületének szegélyén húzódó egyik

¹³ László Gyulának a felgyői árokkal kapcsolatos néhány igen tanulságos megjegyzését l. Östörténetünk legkorábbi szakaszai c. munkájában (Bp. 1961) 22.

¹⁴ Paulík, J.—Rejholec, E., SA 6 (1958) 223—234.;

A. Habovštiak, Príspevok k poznain našej nižinej dediny v XI—XIII. storočí c. munkájában (SA 9 [1961] 451—481) kiegészítő ásatás eredményeivel együtt közli a Chotín-i feltárást (459—462).

4. kép. Chotín (Hetény, Csehszlovákia, komarnói kr.). Földbeásott házakhoz kapcsolódó árokrendszer
 Рис. 4. Хотин (Хетень, Чехословакия, р/н Комарно). Система канав, примыкающая к углубленному в землю дому
 Fig. 4. Chotín (Hetény, Tehécslovaquie, arr. de Komarno). Système de fossés se rattachant à des maisons creusées dans la terre

homokháton, Árpád-kori falu részletét ásták ki, amelyet a kerámiai leletek mellett III. Béla rézpénze keltezett. Idesorolását nemcsak a feltárt házaknak a nálunk kiásottakkal való azonossága indokolja, hanem a leletanyag (fazekak, cserépüstök, lócsontok) közeli rokonsága is.

A feltárt hat ház környezetében szögletesen meg-törő, 25–50 m hosszú árkok, részint egymáshoz kapcsolódó, részint egymásba foglalt területeket zártak be. A belőlük kiágazó, illetőleg hozzájuk igazodó kisebb árokreszletek pedig házakat is közrefogtak (4. kép).¹⁵

Az árkok a ma is mocsaras jellegű É-i terület felé irányultak. Az ásatás feldolgozói feltételezik, hogy a külső nagyobb és belső kisebb árokrendszer esetleg nem volt teljesen egyidejű.

Az egyes árkok, amelyek fokozatosan keskenyülő végződést mutatnak, nem voltak egyforma mélységűek. Helyenként csak kissé mélyedtek a homokrétegbe, másutt viszont — főként a kereszteződéseknél — lényegesen mélyebbre, 120–150 cm-re is, lehátoltak. Szélességük is különböző s helyenként elérte a 175 cm-t.

Az árkokban iszapos jellegű föld rakódott le, amelyből elsősorban a házak közelében kerültek elő nagyobb mennyiségben edénytöredékek és állatesontok, főként lócsontok. A házakban és árkokban talált leletek egyezése alapján a szerzők — igen helyesen — bizonyítottanak veszik, hogy a település fennállása idején az árkok nyitottak voltak.

Az ásatás feldolgozói az árokrendszer rendeltetésére is következtetnek. Véleményük szerint az árkok, a Zsitva áradásai ellen, a település védelmét szolgáló vízlecsapoló rendszer maradványai.¹⁶ Az árkokat időnként talán halfogásra is felhasználták.¹⁷

Felvetik azt a gondolatot is, hogy a település nem lehetett átmeneti jellegű, mivel az árokrendszer kiépítése

nagy munkát igényelt s így a lakosságot szorosabban kapcsolta a területhez.¹⁸

Az ásatók megfigyelései és a feldolgozók életrevaló gondolatai ellenére, az árkok leírásának hiányosságai miatt, az árokrendszer rendeltetésével kapcsolatban nem szerezhetünk megnyugtató bizonyosságot s így a feldolgozók véleményét sem tarthatjuk eléggé megalapozottnak. Mivel az ásatási terület domborzati képét a feldolgozás alapján nem ismerhetjük meg, nem tudhatjuk, hogy az árkok alja lejtett-e a mocsaras terület felé. E miatt az árkoknak a házak közelében említett nagyobb mélysége, másutt viszont egyes árkok középső szakaszának elsekélyesedése a vízvezetésnek ellentmondani látszik. A mindkét oldalon lezáródó, tehát a rendszerbe közvetlenül nem kapcsolódó keresztárkok is ellene szólnak. — Az árkokról egyetlen keresztmetszetet sem közölnek. Nem ismerjük tehát, hogy milyen volt az árkok oldalának kiképzése. Így, pl. Csongrád-Felgyővel szemben, nem következtethetünk arra sem, hogy az árkok földjét kétoldalra (vízelvezetés), vagy egyik oldalra dobták-e (körülzárás).

7. Egy másik szlovákiai ásatáson (Bohatá-Bagota, Komáromi j.) Árpád-korban megtelepült, de a XIV. sz.-ban is létező, falu területén szintén rábukkantak árkok maradványaira.¹⁹ A templomkörüli temető széléhez csatlakozva, ívben hajló szélesebb, a rajta kívül eső területen pedig egyenes, de keskenyebb árkok részleteit tárták fel. Ezekről metszeteket is készítettek, amelyek a már leírtakkal egyezően, teknős aljúknak mutatják a különböző mélységű és helyenként eltérő keresztmetszetű árkokat.²⁰ A bennük talált leletek tanúsága szerint az árkok a település fennállása idején nyitottak voltak.

Az ásatás feldolgozója az árkok rendeltetését biztosan eldönteni nem tudja, de kiképzésük és irányuk alap-

¹⁵ Paulík, J.—Rejholec, E., i. m. 1. kép; Habovštiak, A., i. m. 8. kép.

¹⁶ Paulík, J.—Rejholec, E., i. m. 227.

¹⁷ Habovštiak, A., i. m. 461.

¹⁸ Paulík, J.—Rejholec, E., i. m. 233.; Habovštiak, A., i. m. 461.

¹⁹ Habovštiak, A., i. m. 462–475.

²⁰ Uo. 14. kép

ján valószínűtlennek tartja, hogy vízlevezető árokrendszerekbe tartoztak.²¹

A bemutatott árokra vonatkozó megfigyeléseinket az alábbiakban összegezhetjük:

Azok a települések, amelyeken eddig árkokat találunk, különböző, egymástól távolos területeken vannak. Az árkok készítését és használatát tehát a Kis- és Nagyalföldön általános elterjedésűnek vehetjük, mégpedig a bennük talált leletek alapján, mind a korai (Tiszalök), mind a késői (Kardoskút, Chotín-Hetény, Bohatá-Bagota) Árpád-korban.

A magasabb, árvízmentes területeken húzódó, vagy onnan az alacsonyabb részek felé haladó árkok részint egyes épületeket kerítenek (Kardoskút, Tiszalök, Chotín-Hetény), részint épületeken kívül eső nagyobb területeket, szögletes megőrzésekkel zárnak közre (Felgyő, Chotín-Hetény). Világosan elárulják tehát, hogy közvetlen kapcsolatban vannak a településsel.

Valamennyi árok megegyezik abban, hogy aljára vékonyabb-vastagabb rétegekben iszap rakódott le, ami a belőle előkerülő leletekkel együtt nemcsak azt bizonyítja, hogy az árkok nyitottak voltak, hanem azt is, hogy bennük időnként víz állott, vagy folyt.

Az árkok mélysége általában a földfelszínhez igazodik. Így a nagyobb lejtésű területen húzódó hosszabb árkok alja komoly szintkülönbséget mutat. Ebből az következik, hogy ezek az árkok terület-elhatárolásra, vagy vízelvezetésre, helyenként és időnként talán vízgűjtésre is szolgálhattak, de öntözésre alkalmatlanok voltak.

Az árkok méreteire és alakjára vonatkozó adataink nagyrészt még bizonytalanok. A megbízhatóbb adatok figyelembevételével egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy különböző mélységű, szélességű és kiképzésű árkokkal kell számolnunk (Felgyő). Megnehezíti a pontos megfigyelést egyes területek erős lekopása, továbbá a helyenként nagy mélységig kevert felső földréteg. Ilyenkor ugyanis az ároknak csak alsó szakasza állapítható meg hitelesen. Különös gondot kell mégis ezek pontos megfigyelésére és rögzítésére a jövőben fordítanunk, mivel csak így remélhetjük, hogy az árkok rendeltetését a legtöbb esetben eldönthetjük. A vízelvezető árkokat, csatornákat ugyanis az jellemzi, hogy alakjuk általában szabályos és kétoldalra dobja a belőlük kiásvott földet. Az elhatárolásul, védelmi szolgáló sáncoknál az árok alakja inkább szabálytalan, amit még fokoz az egyik oldalra felhalmozott föld. Az eddigi megfigyelések egy része (Kardoskút, Felgyő) egyelőre csupán az utóbbit látszik erősíteni.

²¹ Uo. 472.

²² Szamota I.—Zolnai Gy., Magyar Oklevéltár-Szótár (Bp. 1902—1906) 29—30.

²³ Knieza I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai. (Bp. 1955) 81.; Gombocz Z.—Melich J., Magyar Etimológiai Szótár I. (Bp. 1914—1930) 286.

²⁴ Szamota J.—Zolnai Gy., i. m. 50.

²⁵ Knieza I., i. m. 791.; Gombocz Z., Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. (Bp. 1908) 13 527/7.; Bárczi G., Magyar Szófejtő Szótár. (Bp. 1941) 10.

²⁶ Zichy I., A magyarság őstörténete a honfoglalásig. A Magyar Nyelvtudományi Kézikönyve I. 5 (Bp. 1923) 51.; Fehér G., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 271.; Váczy P., Sz 92 (1958) 306—.

²⁷ Györffy Gy., Sz 92 (1958) 30., 21. j. Eddig kiásvott árkaink, amelyeknél a határárkok inkább nagyobbak, mint kisebbek voltak, ellentmondani látszanak annak, hogy az árkokat ekével készítették.

²⁸ A garamszentbenedeki alapítólevélben (1075?) határjelek sorának készítéséről van szó (...fovea facta est). Mivel a készülő határjelek megszakításokkal követik egymást, és az oklevél szövegében a 'fovea'-tól függetlenül, 'aruch' is többször szerepel, alig hihető, hogy a fovea itt árkot jelent. (Knauf, F., Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. [Esztergom 1874] 56—58.) Más példák: 1086/XII. sz. (Keteloca) ...de vulpinis foveis. A pannoni

A régészeti feltárások kisszámú eddigi adatainak bizonytalanságai szükségessé teszik, hogy az árkok rendeltetésének kérdését más oldalról is megközelítsük.

E szempontból elsősorban frott forrásainkat kell bevonnunk vizsgálatainkba. Árpád-kori árkok ugyanis nemcsak ásatainkon kerülnek napvilágra, hanem gyakran említik azokat okleveleink is. A latin elnevezések (fossa, fovea, fossatum, fossatura) mellett gyakran a magyar 'aruk', 'aruch', 'ark',²² ritkábban a szláv eredetű²³ 'barazda', 'brazda' kifejezést is használják.²⁴

Az árok honfoglalás előtti török jövevényszavunk. Mivel a török nyelvjárásokban általában 'csatorna', 'öntözőár' jelentésű,²⁵ kutatóinknál újra meg újra felmerül, hogy a magyarság az öntözéses földművelést is ismerte.²⁶

Az árkok Árpád-kori okleveleinkben elsősorban határjelzőként szerepelnek. Az adatok legújabb értékelése alapján Györffy György az Árpád-kori árkokat az állattartó magyarság határjelölési módjának tekinti. Szerinte ígérővel szántott, majd kitisztogatott árkok voltak ezek.²⁷

Határleírásainkból az derül ki, hogy az árkok rendszerint más természetű határjelekkel váltakoznak és általában vizekkel összefüggő területeken húzódnak. Igen gyakran azonban nem folyóvízhez, hanem mocsárhoz, nádashoz, tóhoz kapcsolódnak. Okleveles adataink többségéből azonban nem állapítható meg, hogy a határleírásokban említett kisebb-nagyobb árkokat az emberek, vagy a természet munkája alakította-e ki. A latin elnevezés nem is mindig árkot jelent.²⁸ Itt-ott viszont az tűnik ki, másutt meg sejtethető, hogy patak, tehát élővíz — helyenként vízmosás stb. — medre, vagy pedig más és más természetű vízvezető árkok jelöli a határt.²⁹

A természetes és mesterséges árkok biztosabb szétválasztása csak a határleírások helyneveinek pontos és részletes földrajzi azonosítása során kísérlelhető meg. A gondos egyeztetésre azonban még kevés példa van.³⁰ Egyelőre tehát inkább csak sejtethető, mint bizonyítható, hogy az ember-készítette árkok egy részét azok között kereshetjük, amelyeknek a természetes árkoktól elütő jellegzetességére az oklevelekből is következtethetünk. Ilyeneknek vehetjük azokat a gyakori eseteket, amikor az árkok szögleteiről van szó. Ezek az árkok ugyanis megtörve futottak tovább.³¹ Külön ki kell emelnem közülük azt a csoportot, amely a bakonybéli apátság 1086/XII. sz.-i oklevelében található. Az összeírt birtoktestek határleírásában ugyanis az árkokkal azonos jelenségnek veszik a 'munimentum' kifejezést,³² ami kétségtelenné teszi, hogy mesterséges árkokat sorol fel az ok-

Szent-Benedek-rend története (a továbbiakban: PRT) VIII. 268; 1193 (Sold) ...ad foveam wlpis... (Knauf, F., i. m. 144.)

²⁹ Az 1009(?)-ből származó kwarok magyarázatát lásd: Györffy Gy., MTAK-II. 3 (1953) 91—93.; 1211 (Sala-föld)... fossatura, per quam trahitur aqua ad stagna et paludes... (PRT I. 622); 1214... iuxta canalem... (PRT I. 629); 1224 (Chectow)... ad aqueductum, qui chectow dicitur... (Wenzel G., Árpád-kori Új Okmánytár VI [Pest 1867] 426.)

³⁰ A tihanyi apátság Kolon nevű birtokának földrajzi helyét Györffy György határozta meg. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához c. dolgozatában (Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára [Bp. 1956] 407—415.) Ennek alapján szinte biztosra vehető, hogy a határleírásban mesterséges árkok szerepelnek.

³¹ 1055 (Huluoodi) ...ad angulum Aruk... (PRT X. 489); 1067 (?) ...ad angulum Aruk. (Wenzel G., i. m. I. 24); 1075 (?) ...in angulo aruch... (Knauf, F., i. m. I. 56); 1211 (Kolon) ...ad angulum longe fosse... ad angulum alterius fosse (PRT X. 508—509); 1211 (Fotud) ...in angulo fosse est meta. Inde ad alium angulum et ad tercium et transeundo fossam... (PRT X. 511).

³² (Panauadi) ...per munimentum quod vulgo dicitur aruk, ...ad longum [munimentum] quod vulgo

levél. Akadnak olyan határleírások, amelyekben az ilyen árkoknak csak szögleteiről van szó,³³ de vannak olyanok is, amelyekben az árok láncolata, mégpedig szögleteik sorával követhető. Utóbbiak tehát a közrefogott területet is érzékeltetik.³⁴ A „munimentum” kifejezés pedig nemcsak a terület kerítetttségét sejteti, hanem egyúttal azt is, hogy az árokhoz a belőle kidobott földből adódó sánc is hozzátartozott. A „humuch aruk” (homokárók) kifejezés így szinte a felgyői árok alakjának képzetét kelti.

Az Ördögárok és Csörszárók néven ismert, helyenként ma is látható hatalmas földsáncok további vizsgálata is bizonyára erősíteni fogja, hogy az Árpád-korban az árok szó fogalmába a sányszerűen kiképzettek is beletartoztak. E földsáncok egyes szakaszait ugyanis több-kevesebb sikerrel már azonosították Árpád-kori árkaink egyik-másikával s valószínű, hogy más szakaszaira is kiterjedő további egyeztetések egyre biztosabbakká válnak.³⁵

Árpád-kori okleveleink határleírásaiban szereplő árok rövid áttekintése során, a bizonytalanságok tömege ellenére is megfigyelhettünk olyan jelenségeket, amelyeket a feltárt árok vizsgálata folyamán is tapasztalhattunk: A határárkok jelentős része alföldi jellegű tájon, vagy annak peremén, vízben bővelkedő területen húzódtott. Közöttük is rábukkantunk szögletesen megtört árkokra, sőt azokkal szinte körülzárt területekre. Az árok egy részének sányszerű kiképzése is biztosra vehető.

Okleveleinkben szereplő árkokat azonban egyelőre nem tudjuk a falvak ásatainak találtakkal közelebből egyeztetni. Ásatainkon ugyanis eddig a településen belüli vagy közvetlenül hozzácsatlakozó árok részleteire bukkantunk. Ezek kapcsolatát sem látjuk még világosan. Az oklevelek viszont rendszerint nem egyes falvak, hanem birtoktestek határait írják le. E határok nem egyszer több települést is magukba foglalnak,³⁶ másszor viszont egy falu határát is szétdarabolják. Ezenkívül a leírt határon belül a település helyét rendszerint nem említik. Így nem állapíthatjuk meg, hogy az oklevelekben említett árok hogyan viszonylanak a lakott részhez. Csupán egy-két adat alapján sejtethetjük, hogy az árok csatlakozott a falu megtelepült részéhez,³⁷ vagy hogy a falu körül árok volt.³⁸

A régészeti és okleveles adatok alapján levonhatunk bizonyos következtetéseket és felvethetünk problémákat is.

A fentiekből annyi valószínűnek látszik, hogy az Árpád-kori árkoknak többféle rendeltetése volt. Egyelőre azonban a régészeti feltárások során és az okleveles anyagban nem bukkantunk olyan határozott nyomra, amelyből öntözőcsatornákra következtethetünk volna. Azok az okleveles adatok, amelyek mocsárhoz, nádasához, tóhoz, tehát álló- és nem folyóvízhez kapcsolódó árkokat említenek, ennek inkább ellene szólnak. Ugyanígy cáfolják eddigi ásatainkon megfigyelt árok is, amelyeknek mélysége még akkor is a föld felszínéhez igazodik, ha nagy szintkülönbségű területeken húzódnak keresztül; tehát nagy lejtésük miatt sem lehetnek öntözőcsatornák. A magyarság az öntözést ismerhette ugyan, nyomait azonban továbbra sem ismerjük.

Mind okleveleink, mind pedig eddigi ásataink „árkos” adatai, a Nagy- és Kisalföldön, vagy ha másutt is, de a folyóvölgyek árterületének szegélyén, ill. mocsaras részek közelében levő területekre vonatkoznak. Ezek a helyeken a folyószabályozások előtti időkben a meg-megújuló áradásokkal, sőt a kiöntések mértékének bizonytalanságával is számolni kellett. Nagyobb áradások és hosszú esőzések idején a vízzel előtört részek nemcsak a határt, de a megtelepült falu belső területét is szétszabdalták és sártengerré változtathatták. Szinte biztosra vehető, hogy mindenfajta építményt, főleg a földbemélyedőket, véderi igyekeztek az ellen, hogy a nagy esőzések és áradások idején a víz — esetleg talajvíz — belsejükbe folyék. A partosabb helyek kiválasztása mellett ebben segítséget nyújthattott a földbeásott építmények gödrének kialakításakor kitermelt föld, amellyel a közvetlen környezetet kissé megmagasíthatták. Nagyobb biztonsággal gondoskodhattak azonban erről, ha a vizet a közvetlen és távolabbi környezetből árkokkal vezették el.

Joggal számolhatunk tehát azzal, hogy az árok egy részének vízelvezető, vagy vízgyűjtő szerepe volt. Ám az építményeket közvetlenül kerítő árkoknál is felvetődik azoknak más jellegű rendeltetése. Különösen hangsúlyozottá válik ez utóbbi azoknál az árokrendszereknél, amelyek nagyobb területeket fognak közre s amelyek okleveleink egyik-másikából sejtethetők, ásatainkon pedig ellenőrizhető módon kezdenek kibontakozni.

Azoknak az egyezéseknek az alapján, amelyeket az okleveles és feltárt árok egy része között felismerhettünk, vethetjük fel, hogy az árok a település rendjével is kapcsolatban voltak. Mivel okleveleinkben gyakran a lovasszolgálatral is tartozó falvaknál említik, feltárt falvaink leletanyaga is inkább a nagyállattartásra utal, valószínű, hogy elsősorban nem a földműveléssel, hanem az állattenyésztéssel kapcsolatban számolhatunk az ilyen fajta árok használatával.

A Chotín-Hetény-i és a Felgyői ásataink alapján feltehető, hogy a síkvidéki s általában az árterek-menti települések egy részének házaihoz az Árpád-korban olyan árokkal — sánccal s talán annak tetejébe erősített nád- vagy sövényfállal körülzárt helyek tartozhattak, ahová pl. az állatokat kerítették el, szénát stb. gyűjtöttek, illetőleg ahol különböző gazdasági épületeket emeltek. Az egymáshoz csatlakozó elkerített területeket kívülről esetleg körülzáró árok és sánc foghatta egységbe. A most felvázolt, de még részletes bizonyításra váró település-rend alapján a csoportos falu képe körvonalazódik.³⁹

A kerített helyek kapcsolatban lehettek az állatok teletetésével s általában az állatok összetartásával olyan vonatkozásban is, hogy a legelőket elkülönítsék nacsak a település házaitól, hanem — figyelembevételével, hogy az okleveles adatok szerint a falu határában is lehettek ilyen kerített helyek — a szántóföldektől is. Így az árok többek között az állatok kártevését — pl. a bevetett földek eltiprását — is megakadályozhatták, de a legelőket is védhették az elöntéstől.

Másodjára azonban a bekerített területek bizonyos mértékben s talán váltakozva, kapcsolatban lehettek

dicitur huzeubrazda. (PRT VIII. 268); (Arpas) ... ad sabulosum munimentum, qui vulgo dicitur humuch aruk (uo); (Quiar) ... ad munimentum = 1234 (Cuyar) ... ad aruch (uo. 267—268, 283).

³³ (Ketelloc) ... ad angulum munimenti ... ad angulum alterius munimenti (PRT VIII. 268); Kigouis ... ad angulum munimenti (uo. 269).

³⁴ (Forkosig) Incipit de fossa ad angulum munimenti salsuginem, in qua [!] est fossa; inde ad munimentum vadit, supra quod est fossa; inde itur ultra alveum salsuginis; quam girando vadit ad angulum munimenti; inde ad rotundam salsuginem; de qua tenditur per viam et vergit ad angulum munimenti; a quo tenditur per sulcum ad viam, per quam vadit ad fossam; (PRT VIII. 268); (Panauadi) ... per munimentum, quod vulgo dicitur

aruk et vadit ad angulum munimenti, qui vergit ad alium angulum munimenti, a quo vertitur ad occasum et terminatur per longum munimentum ... (uo).

³⁵ A Csörsz- és Ördögárokra vonatkozó irodalom kritikai számbavételét elvégezte és saját eredményeivel együtt közölte Balás Vilmos (Az alföldi hosszanti földsáncok. Rég. Füzet. II. 9 [Bp. 1961.] 36—40, 102—108.)

³⁶ Pl. Almas és Fyzegtu (PRT I. 778); három Temurd (uo. 777); Zeles (Zseliz) erdőben egy határgyűrűben 10 kanászfalu (uo. 786); Petend és Naryhag (uo).

³⁷ (Kolon) ... ad villam Michola et Rodussa, ... iuxta eandem villam est fossa, (PRT X. 508).

³⁸ 1193 ... ad fossam petri (Knausz, F., i. m. 144); 1211 (Fotud) ... ad fossam ville (PRT X. 511).

³⁹ L. 6. j.

— többek között trágyázottságuk révén — a növény-termesztéssel is.

Mindez azonban egyelőre csak feltevés és a fenti falukép durva felvázolása is csaknem meghaladja eddigi kevés és hiányos adatainkból valószínűleg lesűrhető következtetések határát. Éppen ezért tartózkodom attól, hogy részint külföldi, részint hazai középkori település-és gazdaságtörténeti, továbbá néprajzi párhuzamok kínálkozó tömegével a valóság látszatát igyekezzem a laza feltevések köré varázsolni.

Céлом az volt, hogy a településnyomok egy csoportjával, az árkokkal, összefüggő kérdéseket felvegyek s így a további kutatás szempontjait gazdagítsam. A jövő ásatásaink ez irányban is kiterjedő gondossága segíthet

annak eldöntésében, hogy az árkok milyen rendeltetéssel és milyen fontossággal illeszkedtek be egy-egy falu települési és gazdasági rendjébe.

Annai azonban már most is biztosra vehető, hogy a komoly földmunkával készülő nagy és hosszú árkok — függetlenül rendeltetésüktől — önmagukban is a terület és lakosság szorosabb kapcsolatát jelzik.⁴⁰ Azokban a falvakban tehát, amelyek területén ilyen árkokat nagy számban találunk, nem rövid életű, ideiglenes, hanem állandó jellegű megtelepedést kell feltételeznünk. Így az árkok — a bennük található tárgyi emlékek tanúszkodása alapján — a megtelepedés folyamatának nyomkövetésében, falvaink kialakulásának vizsgálatában is jelentősekké válnak.

Méri István

ДАННЫЕ К ВОПРОСУ ОБ УСТРОЙСТВЕ ВЕНГЕРСКИХ ДЕРЕВЕНЬ ЭПОХИ АРПАДОВ

Резюме

Деревни эпохи Арпадов (XI—XIII вв.), расположенные в равнинных местностях, начиная, главным образом, с рубежа XI—XII вв., размещаются поразительно густо по краям заливных площадей, а в ряде случаев и на возвышенных внутренних участках Большой Венгерской низменности. Следы деревень с немногочисленным населением, прослеживающиеся на поверхности земли, растянуты однако на обширной территории и свидетельствуют, таким образом, о неплотной структуре поселений, в которых постройки различного назначения, углубляющиеся в землю, часто располагаются разбросанно, далеко друг от друга. Из вещественных памятников, свидетельствующих о наличии у населения земледельческого и скотоводческого хозяйства, выделяются такие, которые указывают на преимущество скотоводства и на разведение крупного рогатого скота. Из всего этого вырисовывается, хотя и не совсем четко, общеизвестная форма расположения так называемой групповой деревни. Однако вследствие небольшого масштаба раскопок пока нет определенных данных относительно внутренней структуры деревень. В некоторых деревнях с относительно неплотной структурой заселенности имеются густо заселенные районы, которые чередуются с незастроенными площадями. Это дает приблизительное представление о разделении территории деревень.

Автор считает, что часто вскрываемые при раскопках канавы разграничивали внутреннюю часть поселений. Но такие канавы известны лишь по небольшим отрезкам, открытым при раскопках; наблюдения над ними отличаются неполнотой и их мало. Поэтому проблемы, связанные с канавами, сейчас можно только поднять, а разрешить их пока трудно.

Часть известных нам канав находится в непосредственной близости от построек и окружает последние (Рис. 1), другая часть располагается отдаленно от построек (Рис. 2). Более длинные канавы (Рис. 3), относятся к такой системе канав, когда последние примыкают к домам, изменяя свое направление под углом (Рис. 4). Канавы известны по раскопкам деревень, лежащих далеко друг от друга, и, таким образом, они были, вероятно, общераспространенными на равнинных территориях в эпоху Арпадов.

Об этом же свидетельствуют и грамоты эпохи Арпадов, в которых в качестве обозначения территориаль-

ных границ на равнинных территориях фигурируют, в частности, и канавы. Автор рассматривает в статье и эти грамоты.

На основании совокупности двух групп данных, автор показывает, что открытые при раскопках и известные из грамот канавы не совпадают с первоначальным значением этого слова, заимствованного из турецкого языка *arug*, которое означает «оросительный канал» (по-венгерски канава — *арок*). Это, таким образом, противоречит гипотезам, сложившимся относительно оросительных каналов, связанных с земледелием, только на основании происхождения этого слова. Структура оросительных и водосточных канав тождественна (выкопанная земля сбрасывается по обе стороны траншеи). Однако открытые археологами и известные из грамот канавы дали пока только такие данные относительно канав, которые свидетельствуют о другой их структуре, а именно, — сходной со структурой оборонительных рвов (выкопанная земля сбрасывается лишь по одну сторону траншеи). Вследствие этого автор считает недостаточно обоснованным мнения тех исследователей, которые разработали материал раскопок в Хотине (Хетень, Чехословакия, р/н Комарно). Последние предполагают, что открытые там канавы (Рис. 4) являются остатками водоотводной системы.

Принимая во внимание вышеизложенное и не исключая другого употребления канав, автор, основываясь на системе канав в Хотине и на иллюстрированной, но совершенно ей аналогичной системе канав в Фельде (комитат Чонград), считает возможным, что к домам определенной части поселений, расположенных на равнинных территориях и по краям заливных площадей, в эпоху Арпадов относились массивы, окруженные канавами (и рвами), куда население могло, например, загонять скот, где могло храниться сено, то есть точнее, где находились хозяйственные постройки различного назначения.

На территории деревень надо считаться с наличием многочисленных имеющих большую протяженность канав. Их прорытие связано с большими земельными работами, что само по себе указывает на тесную связь этих площадей с населением, а это означает, что деревни с канавами, как это уже подчеркивали и раньше, не могли быть поселениями переходного, временного характера.

И. Мери

⁴⁰ L. 18. j.

ANGABEN ZUR SIEDLUNGSFORM DER ARPADENZEITLICHEN UNGARISCHEN DÖRFER

Auszug

Die aus der Regierungszeit des Hauses Árpád (11—13. Jh.) stammenden Dörfer sind im Flachland besonders seit der Wende des 11/12. Jhs. am Rande der Überschwemmungsgebiete, stellenweise aber auch in den zentralen Regionen der Großen Ungarischen Tiefebene, die von den Überschwemmungen nicht mehr erreicht wurden, in überraschender Menge bekannt und liegen einander auffallend nahe. Die oberflächlichen Spuren dieser Dörfer mit geringer Einwohnerzahl erscheinen dennoch auf großen Flächen; die Siedlungsform dürfte daher eine lockere gewesen sein, wo die teilweise in die Erde vertieften Gebäude verschiedener Bestimmungen verstreut, oft recht entfernt voneinander angelegt waren. Die Funde, die von Ackerbau und Tierzucht als Beschäftigung zeugen, weisen darauf hin, daß vornehmlich die Viehzucht — insbesondere das Züchten von Rind und Pferd — betrieben wurde. Aus all diesen Erscheinungen entfalten sich die verschwommenen Konturen der bekannten Siedlungsform des sog. Gruppendorfes. Infolge der kleinen Ausgrabungsgebiete stehen aber die sicheren Angaben bezüglich der inneren Struktur der Siedlungen noch aus. In einzelnen Dörfern lösen sich zusammengepferchte Häusergruppen und unbebaute Flecken, wo man die Einteilung des Siedlungsgebietes vermuten kann.

Der Verfasser ist der Auffassung, daß die bei den Ausgrabungen oft zutage kommenden gleichzeitigen Gräben das Siedlungsinne gegliedert haben mochten. Von diesen Gräben wurden aber bisher nur kleine Teile freigelegt, auch verfügt die Forschung lediglich über wenig und mangelhafte Beobachtungen. Vorläufig kann man daher die Fragen bezüglich der Gräben nur stellen, nicht aber lösen.

Ein Teil der bisher bekannten Gräben umgibt Gebäude, und zwar in ihrer unmittelbaren Nähe (Abb. 1) oder in etwas größerer Entfernung (Abb. 2). Die längeren unter ihnen gehörten aber zu einem Grabensystem, das sich in mehrfach gebrochener Linie den Häusern anschließt (Abb. 3, 4). Solche Gräben sind aus weit voneinander entfernt ausgeführten Dorfausgrabungen bekannt, es ist daher wahrscheinlich, daß sie zur Arpadenzeit im Flachland allgemein verbreitet waren.

Das würden auch die arpadenzeitlichen Urkunden belegen, in denen als Grenzangabe in der Großen Ungarischen Tiefebene auch Gräben angeführt sind. Verfasser untersucht auch diese Urkunden.

Nach einem Vergleich der zwei Gruppen von Angaben wird nachgewiesen, daß die bei archäologischen Forschungen freigelegten und aus den Urkunden bekannten Gräben in ihrer Bestimmung nicht dem ursprünglichen Sinn jenes türkischen Wortes, aus dem die ungarische Benennung des Grabens stammt (aryq: »Bewässerungsgraben«, »Kanal«) entsprechen. Die Funde unterstützen daher jene Auffassung nicht, die einzig auf Grund des Ursprunges des Wortes über die Bewässerungsgräben in der Landwirtschaft ausgebildet wurde. Da nun aber die Irrigations- und die Wasserabzugskanäle dieselbe Form haben, und da die ausgegrabenen und aus den Urkunden bekannten Gräben vorderhand nur für schanzmäßig ausgebildete Gräben Anhaltspunkte verleihen, hält der Verfasser die Meinung der Bearbeiter der Ausgrabungen von Chotín (CSR) als nicht genügend begründet. Die diesbezügliche Meinung ist nämlich daß es sich um die Reste von Wasserabzugskanälen handelte (Abb. 4).

In Anbetracht des Bisherigen — wobei auch eine andere Bestimmung der Gräben nicht ausgeschlossen wird — wirft der Verfasser auf Grund des Chotíner und des — nicht abgebildeten, aber sehr ähnlichen — Felgyőer (Kom. Csongrád) Grabensystems die Möglichkeit auf, daß zu den Häusern eines Teiles der arpadenzeitlichen Siedlungen im Flachland und allgemein entlang des Überschwemmungsgebietes solche mit Graben (und Schanze) umgebene Plätze gehört haben dürften, in denen man z. B. die Tiere unterbrachte, das Heu sammelte, bzw. wo man die verschiedenen Wirtschaftsgebäude errichtete.

Innerhalb eines Dorfes muß man jeweils mit vielen und langen Gräben rechnen. Ihr Herstellen beanspruchte bedeutende Erdarbeiten; sie bezeugen somit einen engen Kontakt zwischen Boden und Bewohner. Die mit Gräben ausgerüsteten Dörfer können daher — wie bereits anderenorts aufgeworfen — keine Rastplätze oder übergangsmäßige Siedlungen gewesen sein.

I. Méri

A ZALASZÁNTÓI TEMPLOM FELTÁRÁSA ÉS KÖRNYÉKÉNEK KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

A zalaszántói r. k. plébániatemplom 1957 októberében megkezdett műemléki kutatása során előkerült jelentős románkori és gótikus részletek¹ s a kutatás nyomán megindult műemléki helyreállítás szükségyszerűen felvetette a templom körül mutatkozó falmaradványok régészeti feltárását. A feltárásoktól a falmaradványok alaprajzi tisztázásán túl a templom építéstörténetének felderítéséhez szükséges adatok előkerülését is vártuk. A régészeti feltárást 1959. május 29-én kezdtük meg. A feltárás nagyobb részét július hó első felébe végeztük el. Néhány kérdés tisztázására a templom körül előkerült falmaradványok konzerválása, s az azzal kapcsolatos tereprendezési munka során, október hónapban került sor.

A régészeti kutatást megelőző műemléki feltárás tisztázta, hogy a templom egyszerű homlokzata mögött — amely azonban egyszerűsége dacára, jó hatású tömege miatt a falukép legértékesebb részének tekinthető (1. kép) — értékes középkori maradványok rejtőznek. A keletelt templom D-i falának szentélyhez kapcsolódó feléről a kutatás során kiderült, hogy az az eredeti románkori fal, amely szépen faragott kváderkövekből épült. E falrészén előkerült három „szimmetrikus” elrendezésű, félkörös záródású, tölszerű kávjú románkori ablak, magasan fent, a fal felső részében (2. kép). Az ablakok közül a szentély felé eső teljesen épségben került elő, csak belülről metsz bele a barokk boltozat. A második ablak K-i részét elpusztították a barokk ablak kialakításakor, kávjájának Ny-i részét azonban a templom hajójában láthatjuk. A harmadik ablakot kívülről csak részben láthatjuk, mert a barokk korban eléje építettek egy támpillért. (Erre a pontra fut le a barokk boltozat két fiókjának válla, amely részben bele is metsz a harmadik románkori ablak belső nyílásába.) A harmadik, Ny-i románkori ablak alatt előkerült a románkori templom D-i bejárata is (3. kép), amelyet később elfalaztak, majd eléje építettek az előbb említett barokk támpillért. A három románkori ablak alatti külső falfelületen színes sávval keretezett mezőben alakos freskótöredékek kerültek elő (4. kép). A régészeti feltárás kétségtelenné tette, hogy a románkori templom nem volt oldalkápolnás,

sem bazilikális, háromhajós elrendezésű, amint erre a freskomaradványok és a románkori ablakok magas fekvéséből korábban következtettek.² A feltárt románkori fallal párhuzamosan húzott kutatóárokban semmiféle olyan falmaradvány vagy kiszedett fal nyoma sem mutatkozott, amely a fenti feltevést megerősítette volna.

A románkori templom külső falsíkján levő freskótöredék nem egyedülálló eset a hazai anyagban,³ s a magasan fekvő, három szimmetrikus elrendezésű ablak pedig románkori falusi templomaink legjellemzőbb jegyei közé tartozik. Ilyenféle homlokzatkialakítással gyakran találkozunk románkori falusi templomainknál.⁴ Ennek a megfigyelésnek alapján a zalaszántói r. k. templom feltárt románkori falával kapcsolatban az a feltevésünk, hogy a két szélső románkori ablaktól körülbelül 2—2 méterre volt a románkori templom DK-i és DNy-i külső sarka. E feltevésünket támogatja a DK-i sarok esetében a diadalív és a krypta helyzete, a DNy-i saroknál pedig a románkori falszövetnek Ny-i végénél az „egyes” végződés, amelyből csak a bekötőkövek nyúlnak bele a később épített gótikus falba (3. kép). Ezek egykor a románkori templom Ny-i falát kötötték a D-i falhoz. A románkori templom bővítései Ny-i falát lebontották, mert abba az irányba történt a bővítés. Sajnos a templom belsejében nem volt lehetőségünk az ásásra, de számtalan hasonló eset támasztja alá feltevésünket.⁵

A zalaszántói románkori templom bővítésére minden bizonnyal már a XIV. sz.-ban sor került, amire a D-i fal Ny-i részében előkerült, kisméretű, koragótikus ablak utal (6. kép). Hasonló gondosan kifaragott kerete van, mint a három románkori ablaknak. Nyílása ennek is egészen keskeny, csak már csúcsívvvel zárul és kissé alacsonyabban helyezkedik el, mint a három románkori ablak. Az ablak Ny-i részét eltakarja egy eléje épített barokk támpillér, tágas fülkévé bővülő belső részébe belemetsz a barokk boltozat egyik fiókjának válla (7. kép). Ez az ablak nagy hasonlóságot mutat a már említett lovászpatonai ev. templom II. gótikus periódusának a D-i homlokzaton kialakított ablakával mind formailag, mind az elrendezés tekintetében. Bizonyos formai hason-

¹ Détsky M.—Sedlmayr J., A zalaszántói plébániatemplom restaurálása. Műemlékvédelem. II. 2 (1958) 84—87.

² Détsky M.—Sedlmayr J., i. m. 87.

³ Kozák K., A lovászpatonai ev. templom feltárása. Műemlékvédelem. VI. 3 (1962) (Sajtó alatt.) — A zalaszántói templom déli falán feltárt freskótöredékek feltehetően a XIII. században készültek. Erre utalnak a képek stílusjegyei és a faragott kőre hordott vékony vakolatréteg. A jobb oldali képtöredék bal felső sarkában a szalagkerettel háromszöget bezáró felhőből istenkéz nyúlik ki, nyilván az Atyaisten szimbóluma. A kéz mutatoujjainak irányában férfi alakja látható — feje és válla hiányzik —, amint bal kezével ruházatát derekán összefogja. Ez a részlet valószínűleg a Jordán vízében megkeresztelkedő Jézust ábrázolja. Ez a töredék benyúlik a gótikus támpillér alá. A másik töredék ettől kb. 3 méterre van nyugatra, kivehető rajta egy térdeplő angyal. (Illés János festőművész, a képtöredékek restaurátorának szíves közlése.) Az előkerült képtöredékeket

külső felületen elhelyezett falfestmény maradványainak tartjuk, amelyet az egyház tanító céllal festetett a déli bejárat melletti falra, hogy mindenki lássa azt, mielőtt a templomba belép. Hasonló középkori freskótöredékeket ismerünk a szentendrei rk. plébániatemplomban a sorokpolányi rk. templom, a lovászpatonai ev. templom külső falsíkján, és ilyenekről történt említés az ecséri és a Szigliget, Ávasi-templom történetével foglalkozó munkákban.

A zalaszántói templom északi oldalán folyó feltárások során is kerültek elő kisebb falfestménytöredékek égésnyomokkal is —, de ezek minden bizonnyal belső falfelülete hulltak le.

⁴ Ilyen a zánkai ref. templom, a lovászpatonai ev. templom, a mecseknádasdi temetőkápolna és még számos templom, valamint templomrom déli homlokzata (5. kép).

⁵ Hasonló bővítés történt a lovászpatonai ev. templom esetében is, csak ott kelet felé nyújtották meg az épületet először. Zalaszántón erre csak a későgótikus szentélybővítés idején került sor.

1 kép. A zalaszentőti templom délről, a feltárások előtt
 Рис. 1. Вид на церковь в Заласанто с юга, перед раскопками
 Fig. 1. L'église de Zalaszentőti vue du sud, avant le dégagement

lóság azonban az I. gótikus periódus ablakaival is lehetővé teszi az összehasonlítást, ami megerősíti datálására vonatkozó feltevésünket. Mind a zalaszentőti r.k. templom tárgyalta koragótikus ablakának kialakítása, a három románkori ablakkal közös vonásai, mind a lovászpontonai ev. templom I. gótikus periódusának ablakainál mutatkozó elrendezés a románkori építőgyakorlatnak a korai gótikában egyes helyeken való továbbélésére utal. A zalaszentőti koragótikus ablak alatt — az elfalazott románkori bejárat közelében — egy nagyobb kőből kifaragott, gótikus „fülke” is előkerült (8. kép).

Valószínűleg később, a XV. sz. második felében következett be a jelenleg is álló szentély felépítése, amikor a románkori templom hajójának K-i végéhez, a hajóval azonos szélességű, sokszög záródású szentélyt építettek, a régi szentélyt pedig lebontották. E feltevés mellett a jelenlegi szentély feltárt későgótikus ablakait (12. kép), az ugyancsak későgótikus szentségházat (9. kép), valamint a nagyvásonyi szentélyt. István templom szentélyének teljesen azonos módon történt bővítését említhetem meg érvként. A fentiekben röviden vázolt műemléki kutatás beszámolójára az összkép könnyebb kialakítása céljából volt szükség, amely nagyjából megelőzte a régészeti kutatást. A következőkben a terület történetét vázolom fel, hogy az ásatás eredményeinek közlésekor már ismerjük a történeti adatokat, s így könnyebben vonhassuk le a végső következtetéseket és vessük fel a még megoldásra váró kérdéseket.

Zalaszentőti a Keszthelyről Sümegre vezető országút közepe táján, a hegyekkel övezett, természeti szépségekben bővelkedő, történeti hangulatot sugárzó szántói medencében fekszik. A táj történeti hangulatát a községtől ÉK-re magasodó Tátika és a medencét D-ről meredek oldalával lezáró Rezi hegyének csúcsát koronázó középkori várak romjai adják, amelyek története egybefonódik Zalaszentőti középkori történetével. A terület tör-

ténete azonban a várak felépítését megelőző korokba nyúlik vissza, egészen az újabb kőkorig.

Tátika hegyén egy függőlegesen átfúrt fülű, újabb kőkori edényt, Zalaszentőti-Csermajorban pedig bronzkori kincsleletet találtak. A korai vaskor emléke a Zalaszentőti-Kovácsipusztán előkerült kincslelet és a Tátika alatt sorakozó halomsírok, a közelben levő telep vagy földvár — amely minden bizonnyal a tátikai hegyen lehegett — előkelőinek temetkezési helyei. Az egyik halomsírban egy később beleásott, csontvázas kelta sírt is találtak. A keltákat leigázó rómaiak emlékműanyagával gyakran találkozunk a környéken. A Zalaszentőti előkerült három római sír közül kettő kőládás, egy pedig téglasír. A sírokból üveg- és bronztárgyak kerültek elő, az egyikből pedig CRN betűkkel jelzett téglá. Ilyen máshol is előkerült a Balaton környékén.⁶

A fenti, vázlatos történeti áttekintésből is kitűnik, hogy Zalaszentőti területe az újabb kőkortól kezdve lakott hely, s az utána következő korok emlékműanyaga bizonyos folyamatosságra enged következtetni, egészen a római hatalom hanyatlásáig. Vonatkozik ez azonban környékére is. A Keszthely, Tapolca, Sümeg és Zalavár közé eső terület lakottsága — amelyhez hozzátartozik a Balaton környékének legjelentősebb későrómai központja, a Keszthely melletti Fenékpusztá — a VIII. sz.-ig bizonyítottan vehető.⁷ Ebből viszont levonható az a következtetés, hogy megérhette az avar uralom bukásának idejét. Talán kimutatható lesz az is, hogy a IX. sz.-ban is volt itt élet, ha a település jelentősége ez időre jelentős mértékben csökkent is. Közeliében, a Pritina fennhatósága alá tartozó terület központjában — a Zala mocsarai által jól védett Zalavárott (Mosaburg) — a IX. sz. közepén három templom is épült. A terület egyház-kormányzati szempontból a salzburgi érsekség joghatósága alá került. Zalavárott és környékén több templom felszenteléséről tudósítanak a korabeli források. Ezeket

⁶ Radnóti A.—Gerő L., A Balaton régészeti és történeti emlékei. (Bp. 1952); Entz G.—Gerő L., A Balaton környék műemlékei. (Bp. 1958); Dornyay B.—Vigyázó J.,

Balaton és környéke. (Bp. 1934) 275.

⁷ Entz G.—Gerő L. i. m. 14.

2. kép. A déli homlokzaton feltárt románkori és gótikus ablakok

Рис. 2. Романские и готические окна, обнаруженные на южном фасаде

Fig. 2. Les fenêtres romanes et gothiques dégagées sur la façade sud

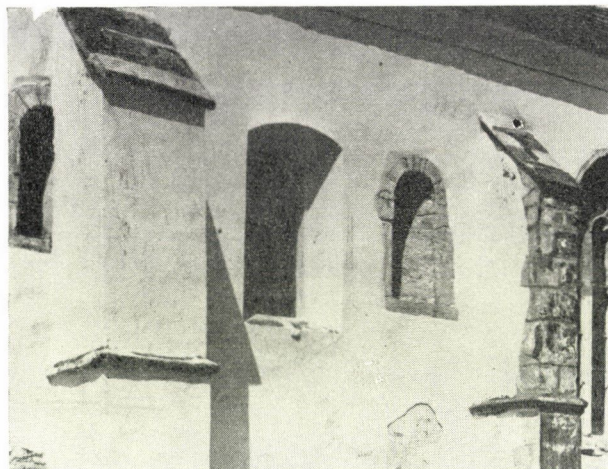
3. kép. A feltárt románkori bejárat és a koragótikus bővítés csatlakozása

Рис. 3. Вскрытый романский вход и стык раннеготической пристройки

Fig. 3. La communication de l'entrée de l'époque romane dégagée et de l'agrandissement à l'époque gothique primaire

a templomokat általában a nyugati területeken kedvelt szentek tiszteletére szentelték.⁸ A salzburgi érsekségnek egyházkormányzati kérdésekben kialakult autonómiája sértette Róma érdekeit, ezért a Szávától északra lakó szlávok megnyerésének reményében támogatta a görög származású testvéreknek, Szt. Cyrillnek és Metódznak

⁸ Kos, M., *Conversio Bagoariorum Et Carantanorum*. (Ljubjana 1936) 97—100.

4. kép. A kibontott románkori ablakok, alattuk freskómaradványok

Рис. 4. Раскрытые романские окна, перед ними остатки фресок

Fig. 4. Les fenêtres romanes dégagées, avec en-dessous des fragments de fresques

5. kép. A lovászpatonai ev. templom déli homlokzata feltárás után (1961)

Рис. 5. Южный фасад евангелической церкви в Ловаспатоне после раскопок (1961 г.)

Fig. 5. La façade sud de l'église luthérienne de Lovaszpatona après le dégagement (1961)

Pannóniában és a morva területeken való működését. Görög egyházi szokásaiknak egy részét is megtarthatták, ami igen jelentős engedmény volt Róma részéről. Metód 869-ben érkezett II. Adorján pápa küldötteként Pribina utódjának, fiának, Kocelnak udvarába, Mosaburgba.⁹ Csak néhány évig működhetett e területen, mert 874-ben

⁹ Váczy P., *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*. Szt. István Emlékkönyv. I. (Bp. 1938) 236.

6

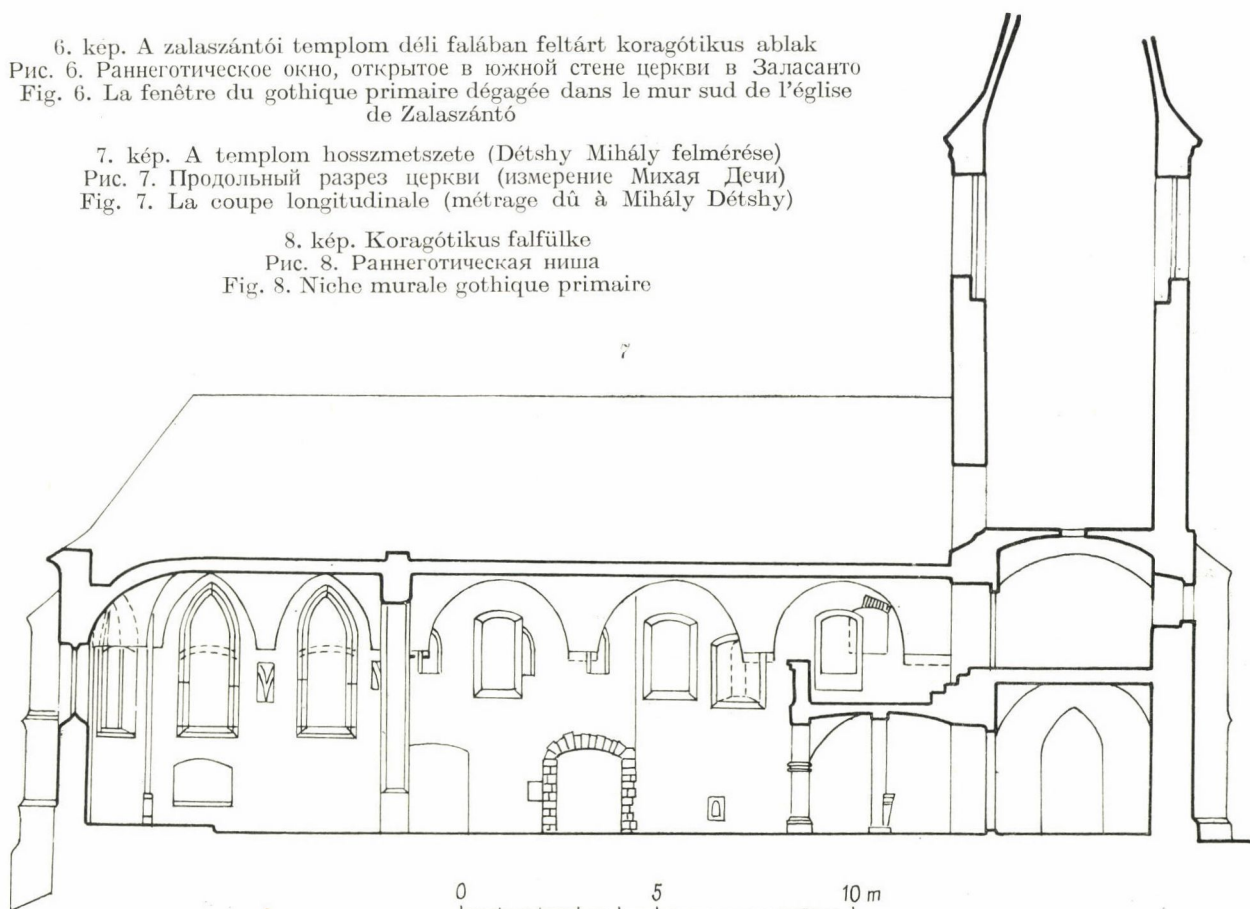

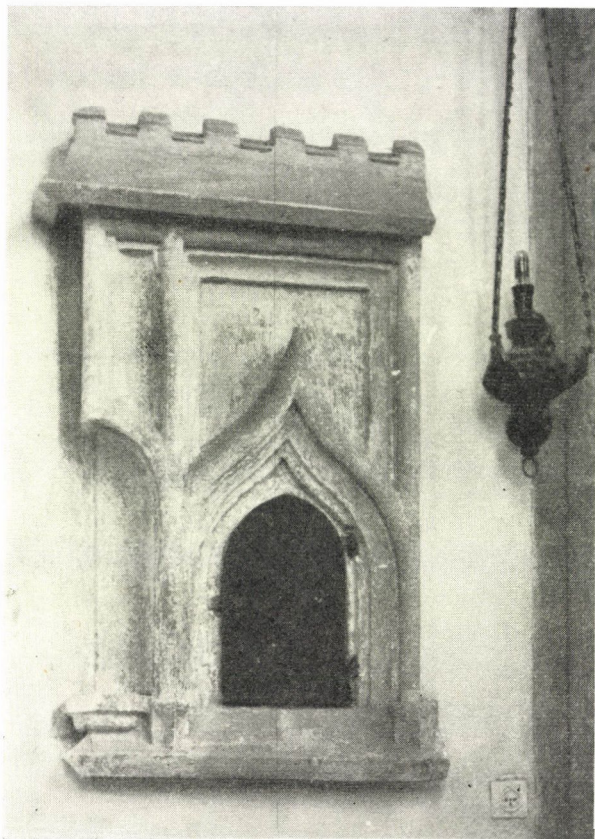
8

6. kép. A zalaszántói templom déli falában feltárt koragótikus ablak
 Рис. 6. Раннеготическое окно, открытое в южной стене церкви в Заласанто
 Fig. 6. La fenêtre du gothique primaire dégagée dans le mur sud de l'église de Zalaszántó

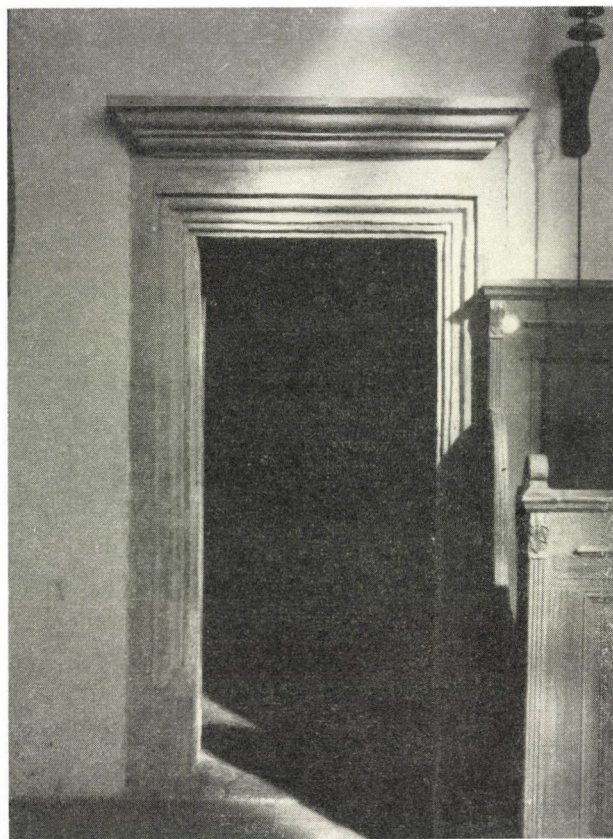
7. kép. A templom hosszmetSZete (DétsHY Mihály felmérése)
 Рис. 7. Продольный разрез церкви (измерение Михая Дечи)
 Fig. 7. La coupe longitudinale (métrage dû à Mihály DétsHY)

8. kép. Koragótikus falfülke
 Рис. 8. Раннеготическая ниша
 Fig. 8. Niche murale gothique primaire

9. kép. Későgótikus szentségház
Рис. 9. Позднеготическая ниша для хранения сакра-
мента
Fig. 9. Tabernacle gothique tardif

10. kép. Reneszánsz sekrestyeajtó
Рис. 10. Дверь ризницы эпохи возрождения
Fig. 10. Porte de sacristie Renaissance

már ismét a salzburgi érsek szentel templomot e vidéken.¹⁰ Metód működése a rövid idő dacára is igen jelentős lehetett, mert ilyen nehéz feladat elvégzésére csak egy tehetséges, erős akaratú ember vállalkozhatott.

Zalavár, a tárgyalt területnek központja nem néptelenedik el a magyar honfoglalás után, hanem tovább él, és bizonyos vonatkozásban jelentőségét sem veszti el még hosszú ideig. A fentiekben egy kicsit részletesebben — de mégis csak vázlatosan — foglalkoztunk e terület IV—IX. sz.-i történetével, mert biztosra vesszük, hogy Zalaszentő is hozzátartozott Pribina és Kocel birtokához. Az igaz, határait nem ismerjük, de Zalavár földrajzi helyzete feltevésünket véleményünk szerint csaknem bizonyossá teszi. A Zala folyó D-i szögletében fekvő Zalavár (Mosaburg), amely egy jelentős birtok, kisebb fejedelemség központja, stratégiai megfontolások miatt sem lehetett ennek a területnek határán. Egy XVIII. sz. végén készült térkép jól mutatja e terület vízrajzi helyzetét (11. kép), amely szerint a Zala D-i szögletét minden oldalról védik a folyók mocsaras árterületei, csak É-ről nem, Zalaszentő irányából. A területet É-ről a Sümeg alatt elterülő mocsaras rétság, a Marcal forrásterülete és az ugyancsak mocsaras uszai völgy határolta, K-ről pedig a Lesence-patak még ma is vizenyős rétsége. A XVIII. sz. végén a Balaton vize a szigligeti öböltől — a Lesence és a Tapolca-patak közti vizenyős rét helyén — felért egészen Tapolcáig.

¹⁰ Entz G.—Gerő L., i. m. 15.

¹¹ Darnay K., A zalaszentői halmok és két magyar lovassír. Arch. Ért. 19 (1899) 278.

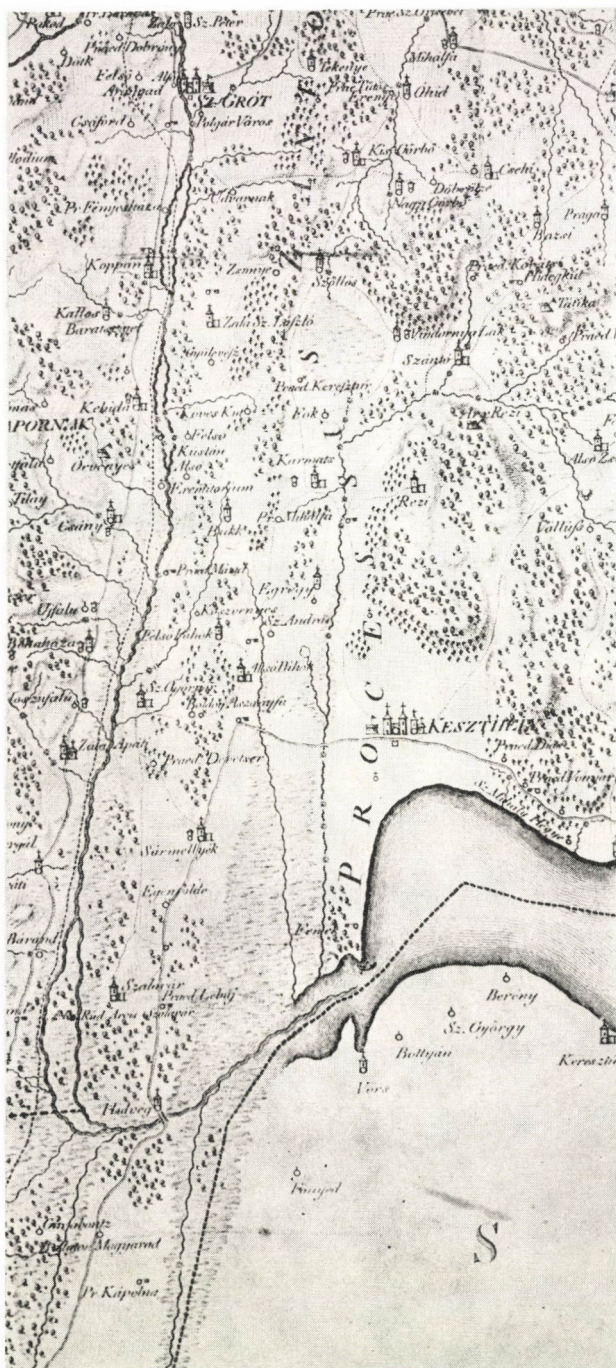
¹² Hazai Okmánytár. VI. 30—34. — Az oklevelek

Zalaszentő területéről előkerült szláv leletet nem ismerünk, de a Tátikától Ny-ra, a zalaszentői szőlő-hegyen egy magyar lovas-sír került elő a múlt század végén.¹¹ Ezzel a lelettel kezdődik a község középkori története. Az eddig ismert első írásos emlék 1236-ból való, amely számunkra igen értékes adatokat tartalmaz. Az oklevél a Kaplony nemzetségből származó Zlandus székesfehérvári olvasó-kanonok és a Vindornya melléki ecséri udvarnokok közti, szántói birtokkal kapcsolatos vitában Dénes nádor által hozott ítéletet tartalmazza.¹² Zlandus a birtokot rokonától, az úgancsak Kaplony nemzetséghez tartozó Andornak fia Jánostól vette, szabadokkal, szolgálkkal, szőlőkkel és szőlőmunkásokkal együtt. A vita leírása közben említés történik a faluban álló, szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt templomról, ahonnan megkísérelték erőszakkal kihozni a nádor emberét.¹³

Mielőtt folytatnánk a község története szempontjából oly fontos oklevél ismertetését, szükségesnek tartjuk, hogy a fentiekben említett néhány adattal részletesebben foglalkozzunk. Az eddigiekből megtudtuk azt, hogy Zalaszentő 1236 előtt a Kaplony nembeli János birtoka volt, amely örökségként szállt rá. Ez a tény viszont a község történetét néhány évvel, évtizeddel régebbre viszi vissza, de talán még annál is messzebbre. A Kaplony nemzetséget a honfoglaló ősök egyenes leszármazójának tartják. Kézai krónikája szerint a hétvezér egyikétől,

fordításánál és a fordítások ellenőrzésénél nyújtott segítségért Hársing Lászlónak mondok köszönetet.

¹³ Hazai Okmánytár. VI. i. h. „... ipsum de Ecclesia Sanctorum Cosme et Damiani extrahere conabantur, ...”

11. kép. Zalaszentőrs és környékének térképe 1792-ből
Рис. 11. Карта 1792 года Заласанто и его окрестности
Fig. 11. Carte de Zalaszentőrs et de ses environs, de 1792

Kündtől származnak, szállásterületük központjának a nyírségi Kaplonyt tartják.¹⁴ Bizonyos jelekből viszont

arra lehet következtetni, hogy egyik ágának a Dunántúlon ősi birtokai voltak. A nemzetség ősi és előkelő voltára következtethetünk címeréről, amelyben kék alapon balra néző arany sólyom van.¹⁵ A sólyom a nemzetség fennmaradt címereiben könnyen összetéveszthető a sassal. Önkéntelenül is felvetődik annak lehetősége — ősmagyar nemzetségről lévén szó —, hogy valamilyen kapcsolatot feltételezzünk őseink totemisztikus madara, a turul és a Kaplony nemzetség címerében fennmaradt, sassal összetéveszthető sólyom között. A nemzetség tagjai közül Zaland (Zlandus, Zelandus, Zalandus, Zalaldus) emelkedett legnagyobb hírré és méltóságra. 1226—36. években szélkestehérvári olvasó-kanonok, 1226-ban a királyné kancellárja. 1236-ban szülőföldjén, Zalamegyében a várföldek visszavételére kiküldött bizottság tagja, 1241—45-ben pozsonyi prépost, 1245—62-ig pedig veszprémi püspök. 1242-ben szántói birtokát lerombolta a Tátika nembeli II. Tátika, amiért 1248-ban megkapja a várhegyet, ahol várat épített. Ezt 1258-ban, Szántóval együtt a veszprémi egyháznak adományozta.¹⁶ Zaland püspök Tátika várában halt meg.¹⁷ Zaland testvére Márton és fiai a püspök halála után lefoglalták a veszprémi egyház várbán őrzött kincseit (többek között a királytól ajándékozott aranykelyhet is). Tettük miatt I. Béla elvette tőlük Zalaegerszeg, Szántó, Nyírád és Szőcsev nevű falvakat.¹⁸

A fentiekből kitűnik, hogy a nemzetségnek Zala megyében máshol is voltak birtokai, nemcsak Szántón. Minden bizonnyal Vas megyében is szerzett birtokokat Zalandus atyja, Márton, aki vasi ispán volt.¹⁹ Úgy tűnik, hogy a Kaplony nemzetségnek ez időben egyes birtokrészei határosak voltak a Vértulcsú nemzetség birtokai. 1258-ban Zaland püspök egy veszprémi malmot és 6 hold mellette levő földet vett meg a nemzetség három tagjától.²⁰ Úgy gondoljuk, az eddigiek alapján feltételezhető, hogy Zalaszentőrs már a XII. sz. végén a Kaplony-nemzetség birtoka volt. A következőkben a falu oklevélben említett templomával kívánunk foglalkozni.

Az 1236-ban írt oklevél szerint a falu templomát szt. Kozma és Damján tiszteletére szentelték. Ez a templom a műemléki kutatás során előkerült román kori templommal azonosítható vagy pedig egy korábban épült templommal, amelynek maradványait nem ismerjük. Nagyon érdekes, ma eléggé ritkának tűnő a templom titulusa, szt. Kozma és Damján. Arra gondoltunk, olyan névvel állunk szemben, amelynek tisztelete a XIII. sz.-nál régebbre nyúlik vissza hazánkban is, s névadó szentekként először a XI—XII. sz.-ban fordulnak elő nálunk. Ez irányú vizsgálódásaink hoztak is némi eredményt. Békefi Remig a Balaton környékének egyházairól és várairól írt munkájában három olyan templomról említ, amelyet szt. Kozma és Damján tiszteletére szenteltek: Zalaszentőrs (1236), Vöröstó (1276) és Pösze (1383). Az utóbb említett két község Veszprém közelében van. Vöröstó szt. Kozma és Damján tiszteletére szentelt templomáról azonban már 1121-ben említés történik, az almádi monostor alapításával kapcsolatban.²¹ Figyelmet érdemel az a tény, hogy a monostort alapító Atyusz nemzetség birtokai közt szerepel ez időben a Zalaszentőrsi határos Egregy, Zsid és a közeli Vállus. Így elképzelhető, hogy a szomszédos birtokos egyik falujának, Vöröstónak templomához hasonlóan Zalaszentőrs is állt már a szt. Kozma és Damján tiszteletére szentelt templom. 1129-ben említene egy szt. Kozma és Damján tiszteletére szentelt kolostort a régi Belgráddal szemben.²² Zalaszentőrs közelében még egy hasonló nevű egyházzal olvashatunk egy 1247-ben kelt oklevélben, a Zala melletti

¹⁴ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II (Bp. 1901) 289.; Györffy Gy., Krónikáink és a magyar őstörténet. (Bp. 1948) 104—105.

¹⁵ Csoma J., Magyar nemzetségi címerek. (Bp. 1904) 112.

¹⁶ Karácsonyi J., i. m. II. 291.

¹⁷ Békefi R., A Balaton környékének egyházai és várjai a középkorban. (Bp. 1907) 299.

¹⁸ Békefi R., i. m. 299.; Fejér G., Cod Dipl. IV/III. 322—330.

¹⁹ Karácsonyi J., i. m. II. 291.

²⁰ Karácsonyi J., i. m. II. 343.

²¹ Szentpétery I., Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. MNy (1927) 360—370.

²² Karácsonyi J., i. m. III. (Bp. 1901) 213.

12. kép. A szentély déli, helyreállított ablakai
Рис. 12. Восстановленные южные окна святилища
Fig. 12. Les fenêtres sud du chœur, reconstruites

13. kép. A szentély feltárás közben
Рис. 13. Святилище во время раскопок
Fig. 13. Le chœur en cours de dégagement

szt. Kozma és Damján egyházáról, amelyet szegénysége miatt felmentettek az egyházi adózás alól.²³

A fenti néhány adat bizonyítja azt, hogy a XII. sz.-ban már voltak hazánkban szt. Kozma és Damján

tiszteletére szentelt templomok. Egy XI. sz.-i adat — bár nem templomra vonatkozik — segít a felvetett kérdés kifejtésénél, mert megmutatja az utat, honnan is került hazánkba a két orvosszentnek tisztelete, s milyen történeti előzmények hatására következhetett be egyes vidékeken való megjelenése. A magyar királyi korona alsó részén, Krisztus, Dukasz Mihály császár (1071—79), I. Géza magyar király és néhány kedvelt bizánci szent mellett ott találjuk szt. Kozma és Damján zománcképét, mellükre helyezett jobbkezükből orvosi műszert tartva.²⁴ Ez a korona világos bizonyítéka a hazánk felé irányuló bizánci törekvéseknek, amelyek minden területen kimutathatók a X—XII. sz. folyamán. Az egyházi kapcsolatokkal már a honfoglalástól kezdve számolhatunk. Zalavárott és környékén talán már szt. Methód működése idején terjedhetett Szt. Kozma és Damján tisztelete, hisz Róma engedélyezte számára a bizánci egyházi szokások egyikének-másikának megtartását, s bizonyára nem tiltotta a két orvosszent tiszteletének terjesztését, akiknek nevére Rómában már 493—526 között díszes templomot szenteltek.²⁵

Már többen is felvetették a kereszténység kontinuitásának kérdését Zalavárott és környékén.²⁶ Bulesu és Gyula Bizáncban felvette a kereszténységet. Bulesu később megtámadta Bizáncot, de Gyula, leányán, Saroltán keresztül tovább vitte a görög kereszténységet az Árpád-házba. Bár szt. István a térítést nyugati szerzetesekre bízta és Rómától kapott koronát, az anyja által hozott hagyományt sem vetette el. Veszprém völgyében görög apácakolostort, Konstantinápolyban magyar zarándokházat és templomot építtetett.²⁷ A későbbiekben is telepítenek még görög rítusú orosz szerzeteseket hazánkba (Tihany, Visegrád). Az még elképzelhető lenne, hogy a veszprémi püspök — mint a királyné kancellárja — valameddig tovább vitte volna a Sarolt által hozott hagyományt, de inkább valószínűnek látszik szt. Kozma és Damján tiszteletének korábbi, X—XII. sz.-i elterjedése a püspökség területén. Ezt a feltevést látszik alátámasztani az a tény is, hogy a szt. István által alapított zalavári bencés apátság megtartotta a korábbi, szt. Adorján templom tiszteletét.²⁸ Az elmúlt évek során feltárt számtalan románkori templom is azt bizonyítja (Zalaszentő, Lovászpata, Celldömölk), hogy nemcsak a nevet tartják meg, hanem az újjáépülő templom is marad régi helyén. Zalaszentő esetében is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy temploma már állt a XI—XII. sz.-ban és szt. Kozma és Damján tisztelete esetleg visszanyúl a IX—X. sz.-ig.

A tárgyalat, 1236-ban kelt oklevél még számos, a falu története szempontjából figyelemre méltó adatot tartalmaz. A nádor az udvarnokokat elmarasztalja a perben. Megparancsolja, hogy közülük három embernek a feje részben nyirattassék meg, s a lerombolt régi határjelek állíttassanak fel. Elrendeli a határok végigjárását, hogy a felek között a jövőben vita ne támadhasson. Dél felé haladva — természetesen a kiindulási pont alatt csak a falut érthetjük — átmentek az Egregy folyón és a zalai várhoz tartozó Rezinél letették az első jeleket. Innen nyugat felé tartva határjeleket raktak az említett várföldek és a jobbra eső szántói föld között, egészen egy bizonyos füves útig, ahonnan észak felé visszamentek az Egregy folyóig, jeleket rakva az udvarnokokig. Ma ezt az utat pontosan megállapítani lehetetlen, de főbb vonalaiban rekonstruálhatjuk, az égtájakat, az Egregy folyót és a földrajzi-vízrajzi helyzetet véve elsősorban alapul. Ez utóbbihoz jó segítséget nyújt már említett térképünk (11. kép), amelyről leolvasható a terület rendezése, csatornázás előtti állapota, a folyók hatalmas, mocsaras árterületei és az ezek között vezető utak. Ez az állapot pedig, a XIII. sz.-hoz viszonyítva, lényeges változást nem mutathatott. Ilyenformán a határjárást végzők a

²³ Hazai Okmánytár. VI. 46—47.

²⁴ Moravcsik Gy., A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szt. István Emlékkönyv. III. (Bp. 1938.) 433—34.

²⁵ Kádár Z., Ókeresztény és kora-bizánci művészet.

(Bp. 1959) 28., 31.

²⁶ Entz G.—Gerő L., i. m. 16.; Váczy P., i. m. 257.

²⁷ Váczy P., i. m. 265.; Györffy Gy., i. m. 148.

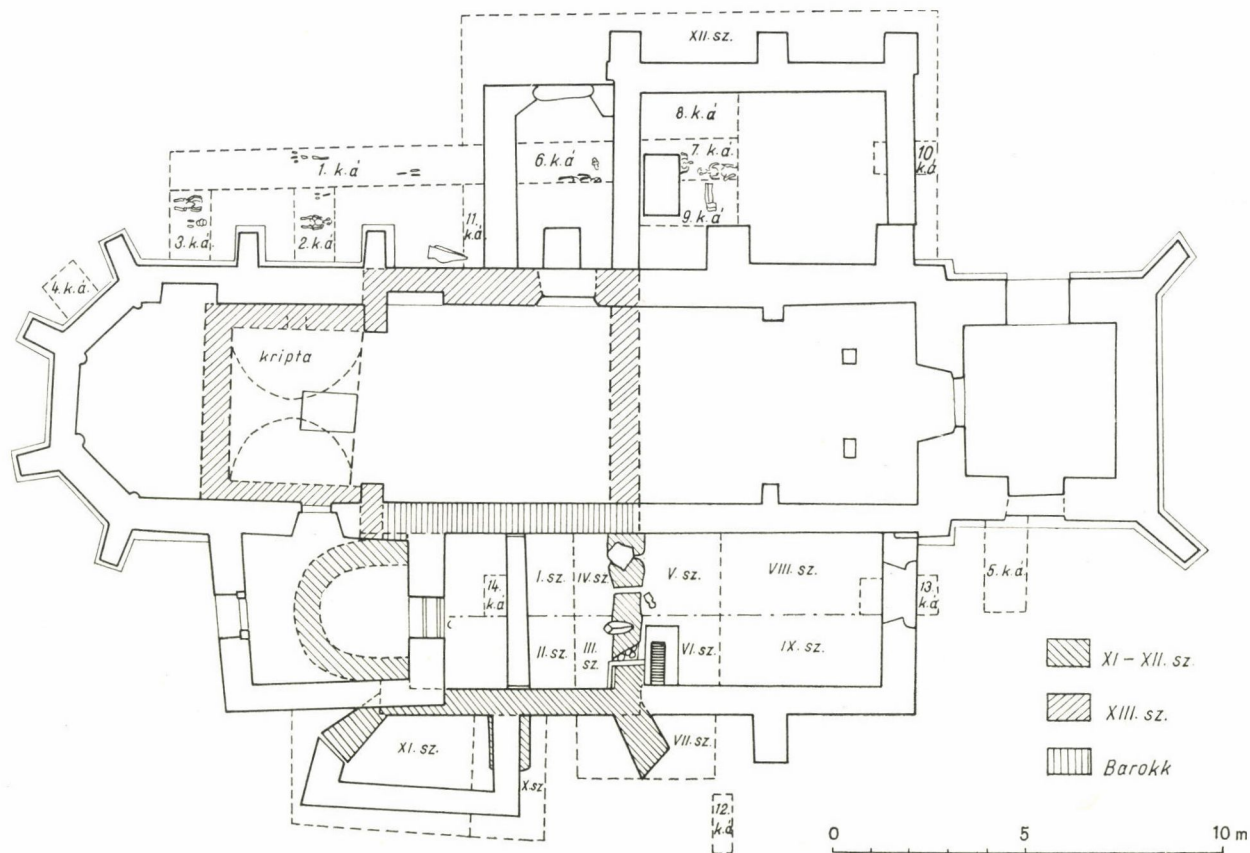
²⁸ Váczy P., i. m. 257.

14. kép. A szentély feltárás után
Рис. 14. Святилище после раскопок
Fig. 14. Le chœur après le dégagement

15. kép. A szentély kibontott, keleti gótikus ablakai
Рис. 15. Открытые восточные готические окна святи-
лища
Fig. 15. Les fenêtres gothiques est du chœur, dégagées

16. kép. A templom alaprajza a feltárt falmaradványokkal (A ritkább vonalazás rekonstrukció)
Рис. 16. План церкви с вскрытыми остатками стен. (Редкая штриховка обозначает реконструкцию.)
Fig. 16. Plan de l'église, avec les restes de murs dégagés (La partie à pointillés moins dense marque la reconstitution)

Zalasántón áthalad, Sümegyet és Keszthelyt összekötő úton indulhattak el dél felé. Mindig az úton haladva, vagy annak vonalát követve rakhatták le a határjeleket a Rezit északnyugatról határoló és körülölelő hegyek lábánál — az említett füves útig, amelyet térképünk már nem jelöl —, és körülbelül a folyó és az út által bezárt háromszögnek közepe táján északnak fordulva visszamentek az Egregy folyóig. Azonban az is elképzelhető, hogy lementek addig az útelágazásig, ahonnan kelet felé Rezibe, északnyugat felé pedig Karmacsra vezet egy út. Ez utóbbi esetben a határjárás további része is érthetővé válik. Ugyanis a határjárás szerint innen észak felé menve eléri az Egregy folyót, amelynek medre kelet felé tart, egészen a Modoroz malomig. A térképen az említett útelágazástól észak felé, Karmacs irányába menve egy patakot érünk, amelynek a medre kelet felé tart. A patak az Egregy folyóba folyt, a torkolat közelében a XVIII. sz.-ban egy malom volt az Egregyen. Akár az első vagy akár a második feltevés is a helytálló — a két hely nem esik messze egymástól —, e helyek közelében érték el ismét az Egregy folyót, ahonnan a szántói Detfia vincellérnél átmertek a folyón észak felé. Ott bizonyos gödrök mellett voltak a határjelek kissé kelet felé, onnan pedig észak felé a völgyben vannak a jelek. Ez az északi irány és a völgy ismét egy olyan meghatározás, amely azonosítható, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a völgyön át a „Rekettyéshez” érünk. Ezt a helyet az oklevél szerint Kuldotoo-nak nevezik. Ez a tó térképünkön is felismerhető. (Zalasántón a Zerna patak folyik át. Ez beleömlik az egregyi templom alatt folyó nagy patakba, amelyet a középkori oklevél Egregynek nevez.)

A határjárás legdélibb pontját a fentiekben megkíséreltük azonosítani. Mindkét általunk felvetett helytől észak felé haladva a tóhoz érünk a völgyön át, mely utóbbi alatt csakis az Egregy patak völgyét érthetjük. Érdekes az, hogy a térképen jelzett Karmacs és Fok falvakra nem történik utalás. Fok alatt a mai Vindornyalakok értendő. Minthogy az oklevél a vitában szereplő Vindornya melletti ecseri udvarnokokról tesz említést, feltételezhető, hogy Fok ebben az időben még nem alakult ki, az említett Vindornya pedig a Szántótól északnyugatra eső Vindornyalakkal, vagy Szöllőssel azonosítható, amelyek a nagy tó másik, északi oldalán fekszenek. Annál is inkább, mert Szöllőssel északnyugatról Udvarnok község szomszédos. Itt lakhattak a vitában említett udvarnokok, akiknek neve valamiféle kapcsolatra enged következtetni a Révfülöp melletti, elpusztult középkori Ecsér községgel.²⁹ Minden bizonnyal az udvarnokok Ecsérről származtak, s talán az Atyusz nemzetség birtokainak osztódása idején, a XIII. sz. elején kerültek az ecseri udvarnokok kezére. Az udvarnokok területének és a szántói birtoknak a határjárásban említett legdélibb pontja alatt fekvő Egregy birtok a XII. sz.-ban az Atyusz nemzetség birtokai között szerepel, valamint az Ecsér melletti Révfülöp, Kővágóörs is.³⁰

A határjárásban említett tótól észak felé haladva a jelek egy patakocskánál vannak, amely az „Almacuth”-tól (Almakúttól) folyik és egy másikba ömlik. Ennek az utóbbinak neve „Yeur ozov” és itt volt András comes halastava is. Észak felé menve az Yeur Ozov patakocskájának forrásánál vannak a határjelek és innen egyenesen lefelé, Mokov új szőlőjénél. Innen a völgyön át, a szőlők közepén, majd a hegy alján vezető út bal oldalán vannak a határjelek. Idáig ér az udvarnokok földje és a Lvev(?), jobb oldalt a szántói föld. Innen egy bizonyos köves úton keresztül a szőlőknél már említett tölgyfához vezetnek a jelek, amely az erdőn túl bal oldalt van. Az említett út Szántó falu valamennyi lakosa és a környező faluk számára közös. Ezzel be is fejeződik az oklevél határ-

járásra vonatkozó része. Térképünk alapján észak felé menve elérjük a tó északi pontját, ahol egy patak ömlik bele. Az oklevél szerint ez a patakocska az „Yeur ozov”-ba ömlik, amely nem patak, hanem egy vízenyős terület, mert csak így képzelhető el ott András comes halastava. Feltehető ezekután, hogy a XVIII. sz.-ban itt jelzett tó északi része a XIII. század első felében még különálló, vízenyős, tavas terület volt, amelyet Yeur Ozovnak neveztek. Ekkor még Szöllös sem volt település, hanem helyén a határjárásban említett szőlők voltak, amelyről aztán később elnevezték az ott kialakult települést. A kis patakocska forrásánál van az „Almacuth”. Innen a térképen jól kivehető kis völgy tart délkelet felé, Szántó falu irányába. Az oklevélben említett közös út, kövesút, véleményünk szerint a Sümegről Keszthelyre vezető út, amelynek itt említett szakasza egyezett a ma is használt út nyomvonalával. Így tulajdonképpen vissza is érkeztünk kiindulási pontunkhoz. A Zalasántóról Vindornyalakra vezető út közepe táján, a kissé délre eső területet ma is Almakútnak nevezik. Forrásának vize egy mély vízmosáson át Ny-felé folyik a Berekbe. Ezt nevezték a középkorban „Yeur ozov”-nak. Az Almakúttól délre találjuk a Rakottyás dűlőt („... Rocotya...”).

A határjárás összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen csak a szántói birtok nyugati felét járták körül, ahol az udvarnokokkal kapcsolatos vitás kérdések felmerültek. Ezt bizonyítja az, hogy a határjeleket leromboló udvarnokok között ott találjuk Modoros fia Guge (Modoroz malom) és Mochov (fent északon említi az oklevél Mokov új szőlőjét) nevét, akikről a határjárás során kiderült, hogy nagyon is érdekelték a szántói határ hovatartozandósága kérdésében. Megismer-tünk egy szántói lakost is, Detfia személyében.

A község történetén kívül figyelemre méltók azok az adatok, amelyek a szomszédos településekre vonatkoznak. Bizonyosra vehetjük, hogy Vindornyalakok és Vindornyalakok ekkor még nem alakult ki teljesen, s talán még Karmacs sem. De Vindornyalakot sem említi még a határjárás, pedig ez is a bejárt területen fekszik. Az oklevélben pedig előfordul nevük, amikor a Vindornya melletti ecseri udvarnokokat említik. Az oklevél egyik része azonban úgy gondoljuk, választ ad erre a kérdésre is. Zlandus panaszában azt is előadja, hogy az udvarnokok, szántói birtokán már két faluját lerombolták és családját a birtokról erőszakkal elűzték.³¹ Minden bizonnyal ezek közül egyik Vindornyalak, a másik pedig Szöllös lehetett.

Minthogy a nádor elítélte az udvarnokokat, azok a veszprémi káptalan előtt megjelentek, és kérték Zlandust, hogy bocsásson meg nekik. Megígérték, hogy az okozott kárt jóváteszik, az elvitt értékeket visszaadják vagy megterítik és a birtok határait többé nem háborgatják, nem vitatják, de azokat a szabadosokat, szolgálát és szolgálókat sem, akiknek a neve a budai káptalannál levő iratokban szerepel. IV. Béla 1239-ben kelt oklevelében megerősítette Dénes nádor ítéletét.³²

Szántó további történetére nem világítanak rá a fent ismertetett határjáráshoz hasonló adatok. Mint már említettük, Zlandus Szántót — Tátika várával és egyéb más birtokaival együtt — a veszprémi egyházra hagyta, és az említett, 1266. nov. 20-án kelt oklevél halála után megerősíti ezt az adományt. A következő adatunk már a XIV. sz.-ból való. Szántó papja, Demeter, 1333-ban tíz garast, 1334-ben és 1335-ben pedig negyven-negyven széles dénárt fizetett a pápai tizedszedőknek.³³ Ha figyelembe vesszük, hogy a környék falvaiban jóval kisebb összegeket fizettek, akkor ez az összeg a falu jelentősége mellett szól. Megerősíti ezt egy nem sokkal későbbi adat is. 1341-ben Róbert Károly Peeth-i Lukács fia ellenében Felső-Tátika és alsó erődítményeit a hozzájuk tartozó Zala

²⁹ Az udvarnokok faluját a határjárás idején lehetséges, hogy Ecsérnek nevezték, amely később — talán a tatárjárás utáni időben — Udvarnokra változott.

³⁰ Entz G.—Gerő L., i. m. 20.

³¹ Hazai Okmánytár. VI. i. h. — „...duas villas

suas unum libertinorum, et aliam liberorum in Samto dixit vt Vduornici iam dicti destruxissent...”.

³² Hazai Okmánytár. VI. 37.

³³ Mon. Episc. Vesp. II. 66., 74., 80.; Békefi R., i. m. 176.

17. kép. A 7. sz. kutatóárokban feltárt oltármaradvány
Рис. 17. Остатки алтаря, открытые в траншее № 7
Fig. 17. Le fragment d'autel dégagé dans le chantier n° 7

megyei Zantou, Errad és Sceulch falvakkal együtt a veszprémi püspököknek és káptalannak ítéli a bemutatott oklevél alapján. Kívánságukra elcsereéli azt a Kaal-völgyi királyi és királynői népekkel, udvarnokokkal és birtokokkal. Felszólította a csókakői várnagyot és a fehérvári káptalant, hogy járják be a birtokok határait, majd adják át a cserebirtokot a veszprémi püspököknek és a káptalannak.³⁴ Ugyanez év májusában a székesfehérvári káptalan jelenti a királynak, hogy parancsa értelmében bejárták a Kaal-völgyi és a tátikai birtokot. A vár alatt 30 mansiót és egy szt. Kereszt tiszteletére emelt templomot találtak. A hegy alatt levő Hydegkuton 21 mansiót, Zantou birtokon szt. Cosma és Damján templomát és 73 mansiót jegyeztek fel. Errad faluban Mindszentek egyházát, egy nagy curiát és kőpalotát, valamint 52 mansiót, a falu határában levő Gerencer birtokon Szűz Mária egyházát és 5 mansiót találtak. Sceulch földje azonban már elnéptelenedett volt.³⁵ A fenti adatok jól tükrözik, hogy a püspökség e birtokának — amelyet most a királlyal elcsereelt — legjelentősebb

települése Szántó volt. Emellett szól az is, hogy 1357-ben Jánost, Szántó papját esperesként említik.³⁶ A cserével Szántó történetében új fejezet kezdődött. Egyházi birtokból királyi birtok lett. Könnyebben adományozták, adták-vették, zálogosították, mint azelőtt.

1363-ban a falu nevét Zantho-nak írják, majd Zanthou formában is említik a vásárhelyi apácák Veszprém megyei birtokai között.³⁷ A község történetének ez a korszaka igen változatos, de sok helyütt még bizonytalan is. 1358-ban a szántói királyi jobbágyokról hallunk, 1378-ban pedig már a Lackfi István és Lackfi Dénes fia, István tulajdonában volt Tátika vára és tartozékai, de nem tudjuk mikor és hogyan került birtokukba.³⁸ A Lack-család ősei már 1321-ben szántói előnevet használtak.³⁹ Így könnyen elképzelhető, hogy a Lackfiak már korábban is jelentős szerepet tölthettek be Szántó történetében. Lackfi István nádor segítségével az 1350 táján Keszthelyre települt ferences szerzetesek 1386-ban befejezték nagyméretű templomuk építését, s ide temették az 1397-ben lefejeztetett alapító tetemét.⁴⁰ A hűtlenségért lefejeztetett Lacfi birtokait Zsigmond elkobozta, s mint királyi birtokot, hol cserélte, hol adományozta, de legtöbbször zálogosította.⁴¹ Ez volt Szántó sorsa is.

1419-ben V. Márton pápa oklevelében említés történik Szántó papjáról, János fia Mihályról.⁴² 1423-ban pedig Szántó város királyi vendégnepeiről.⁴³ 1438-ban végre igazi gazdára talál Szántó. Albert király Tátika várát és tartozékait — köztük Szántót is — Gersei Pethő fia János fiainak, Lászlónak és Petőnek adományozza. Bár többen és több alkalommal is tiltakoznak a Pethőknél — többek között Vetési Albert veszprémi püspök nevében is —, jogtalanannak tartva birtoklásukat, de azok megszakítás nélkül urai Tátikának és tartozékainak.⁴⁴

A Pethők idejéből származik az az adat is — 1441. március 17. —, amely arról tudósít, hogy Szántó egyháza Szt. Cosma és Damján tiszteletére van felszentelve, annak temetőjében egy kápolna áll, amelynek Gyümölcstől Boldogasszony napján egyéves és negyven napos búcsú engedélyeztetik.⁴⁵ Minden bizonnyal e búcsú elnyerését már a Pethők szorgalmazták mint a templom kegyurait. Hasonlóan cselekszik Ecséri László királyi altárnok, aki az ecséri egyház részére hároméves búcsút kért.⁴⁶ A feltárás eredményei is arra mutatnak, hogy a Pethők nem tartották alkalmi birtoklásnak itt tartózkodásukat, hanem Tátika várát és Szántót örök, családi birtoknak rendezték be. A templom második gótikus bővítése is az ő nevékhöz fűződik. Ők bővítették a szentélyt a hajóval azonos szélességűre, és készítették azokat a szép mérműves ablakokat, amelyeket a műemléki feltárás során megtaláltak (12. kép). Teljesen hasonló szentélybővítés történt a nagyvázsonyi Szt. István templom esetében, amely Kinizsi Pál nevéhez fűződik. Ez a munka 1481-ben be is fejeződik. 1480–81-ben kezdődött meg a nagyvázsonyi pálos kolostor építése, amely hosszú évekig tarthatott.⁴⁷ Minthogy a nagyvázsonyi Szt. István-templom és a zalaszentőri rk. plébániatemplom későgótikus szentélybővítése sok azonosságot mutat — szerkezeti és formai tekintetben egyaránt —, felvetődött a két helyen dolgozó kőfaragóműhely azonosságának kérdése.⁴⁸ Arra kell gondolnunk, hogy a zalaszentőri templom szentélybővítését már 1481 előtt befejezték, s az itt dolgozó műhely ment át Nagyvázsonyba. E feltevésünk mellett

³⁴ Kumorovitz L. B., Veszprémi Regeszták. (Bp. 1953) 134–35.

³⁵ Kumorovitz L. B., i. m. 135–36.

³⁶ Zal. Oklevéltár. I. 580.

³⁷ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III (Bp. 1897) 251.

³⁸ Békefi R., i. m. 299.; Iványi B.—Sági K.—Takács K., Hegyész, Tátika, Rezi. (Bp. 1961) 46.

³⁹ Gr. László M., A két Lack család eredete. Turul. 2 (Bp. 1884.) 114.

⁴⁰ Sági K.—Iványi B.—Péczy P., Keszthely. (Bp. é. n.) 26.

⁴¹ Békefi R., i. m. 300.

⁴² Zal. Oklevéltár. II. 418.

⁴³ Dornay B.—Vigyázó J., i. m. 275.

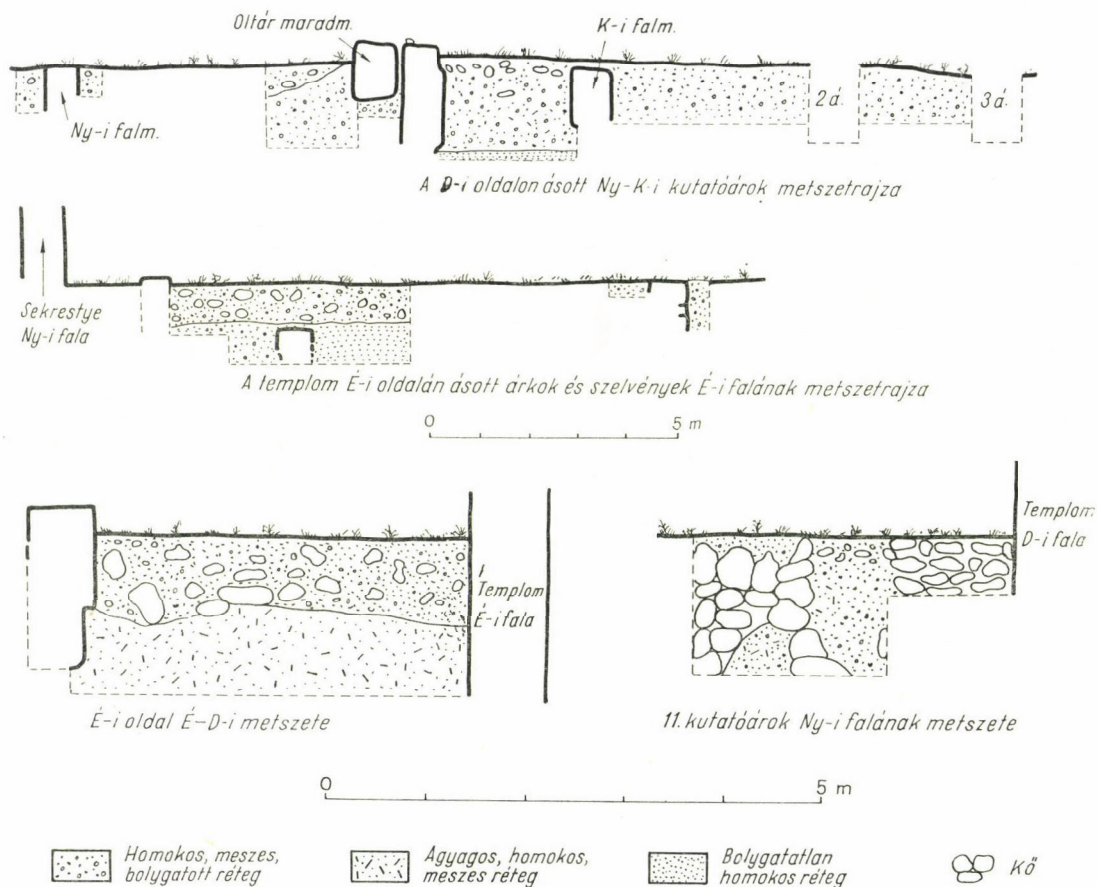
⁴⁴ Békefi R., i. m. 300–301.

⁴⁵ Mon. Episc. Vesp. III. 15.

⁴⁶ Békefi R., i. m. 135–36.

⁴⁷ Éri I., Beszámoló a nagyvázsonyi pálos-kolostor helyreállításáról. Műemlékvédelem. V. (1961) 1–13.; Sedlmayr J., A nagyvázsonyi Szent István templom helyreállítása. Műemlékvédelem. VI. (1962) 1–7.

⁴⁸ Kozák K., Jelentés a zalaszentőri rk. templomnál végzett ásatásról. 1959. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára.

18. kép. A kutatóárok és szelvények metszetei

Рис. 18. Разрез траншеи и блоков

Fig. 18. Les coupes des chantiers et des segments

szól az a történeti adat, amely szerint a megyei törvényszék 1480 körül Szentgrótról Szántóra került. E változtatást Pethők vívhatták ki. Az első adat erről azonban csak 1494-ből ismeretes. Amikor 1496-ban el akarták innen vinni a törvényszéket, a Pethők a királyhoz fordultak segítségért, aki 1497. január 20-án elrendelte, hogy az Szántón maradjon.⁴⁹

A Pethők már 1438-ban, Tátika és Szántó megszerzésekor magas tisztséget töltöttek be, zalai főispánok voltak. A család egyik tagja, Miklós 1458-ban Zala megyei főispán volt. Így érthető, hogy a Pethők családi birtokukat folyton, gyarapították és Szántót birtokuk méltó központjává kívánták tenni. Ezt a törekvést véljük felfedezni a már említett búcsú elnyerése, valamint a törvényszék Szántóra való helyezése esetében. Ez utóbbi mindenképpen Szántó megnövekedett jelentőségét bizonyítja, viszont erre csak akkor kerülhetett sor, amikor a Pethők a „város” külső megjelenésével is súlyt adhattak törekvéseiknek. Erre viszont a templom bővítése, a későgótikus formák pazar gazdagsága kiválóan alkalmas volt. A finom megmunkálású, formában gazdag és változatos mérműves ablakok (12. kép), a környéken egyedülálló szentségház (9. kép) és az elpusztult, de maradványaiból (csavart és gyémántmetszéses lábazatú karcsú faloszlopok a szentélyben) következtethetően igen szép szentélyboltozat (13–14. kép) a kegyurak gazdagságát és bőkezűségét hirdették (15. kép).

Gersei Pethő Péter özvegye 1490. április 25-én Szántón írt levelében tudatja János fiával, hogy a birtok szétosztása során Tátika vára az övé és Miklós testvéréé lett tartozékaival, Szántóval együtt. 1508-ban gersei Pethő János, Tamás és Ferenc voltak a birtokosok.⁵⁰ János a gyermek Lajos királyfi udvarmestere volt. Talán vele hozható kapcsolatba a sekrestye reneszánsz ajtaja (10. kép). Ezzel le is záródtak a templom jelentősnek mondható építkezései, ami egyben jelzi a birtokos Pethők anyagi helyzetének romlását is.

A veszprémi püspökök, mint már említettük, több ízben is tiltakoztak a Pethőknek tátikai birtoklása ellen. 1538-ban Kecsethy Márton veszprémi püspök emberei a sümegi várból indulva elfoglalták Tátika várát, Pethő Antalt foglyul ejtették, feleségét elűzték a várból, és a várban talált értékeket magukkal vitték.⁵¹ Kecsethy még 1550-ben is birtokában tartotta a várat, bár már 1538-ban békés megegyezés jött létre közte és a Pethők között az országgyűlésen elhangzott panasz után. 1554-ben azonban már a Pethő-család kezén van újra a vár és minden tartozéka, amit Nádasdy Tamás nádor december 7-én kelt leveléből tudunk. A nádor felszólítja a birtokosokat, hogy az elhanyagolt várat büntetés terhe mellett hozzák rendbe. A király 1561-ben Gyulaffy Lászlót küldte ki a Pethő-család várainak szemléjére.⁵² A fentiekből kitűnik, hogy a Pethő-család anyagi helyzete fokozatosan rosszabbodott. Szántó sorsa egyezik a váréval. A lakosság hely-

⁴⁹ Csánky D., i. m. 24.; Iványi B.—Sági K.—Takács K., i. m. 52–53.

⁵⁰ Békefi R., i. m. 301.; Iványi B.—Sági K.—Takács

K., i. m. 53.

⁵¹ Békefi R., i. m. 302.

⁵² Iványi B.—Sági K.—Takács K., i. m. 54.

zete is erősen megromlott. Állandó a török veszély. Sok község — még a várak közelében levők is — magyarnak, töröknek egyaránt adózik. A török adórajtstrom szerint Szántó hat háza 1563—66-ban 50 akcese adóval Redseb timárja.⁵³ 1589-ben következett be a Tátikai vár pusztulása, amikor egy török csapat elfoglalta és kirabolta. A esetről Huszár Péter levele tudósít bennünket.⁵⁴ Minden biztonnal Szántót is kirabolták, mint ahogy a keszthelyi vásáron is rajtaütöttek, és nyolc pápai kereskedőt elvittek onnan. Ezután nem igen hallatszik már hír Tátikáról és Szántóról.

A Pethő-család kihaltával (1741) a Festetics-családé lett Tátika és a hozzátartozó birtok. Festetics Kristóf 1765-ben hitbizományt szervezett a birtokból Pál és Lajos fia részére, amit II. József 1788. március 22-én hagyott jóvá. Az 1814. évi birtokrendezés idején a következő birtokok tartoztak Tátika romvárához: Szántó, Szöllös, Vátka, Tátikahidegkút, Kovácsi, Újbács, Marcalmelléke, valamint Zágota és Zebike rétek.⁵⁵ Még egy adatot szeretnénk a történeti részben közölni. 1860. január 20. és 22-én földrengés volt Zalaszántón,⁵⁶ de károkról nem történik említés. A történeti adatok összegyűjtése és a műemléki feltárások eredményeivel részben megtörtént egyeztetés lehetővé teszi az ásatás adatainak, eredményeinek a falu történetébe, illetve a templom építéstörténetébe való közvetlen beleillesztését.

A templom déli oldalán ástott 1—3. (16. kép) és 6—7. kutatóárkokban előkerült Ny—K-i tájolású sírok mélysége azonosnak mondható (1,10—1,30 m). Ezek alapján a sírok egy korszak temetkezésének emlékei. A sírokból bolygatatlan állapotban talált melléklet nem került elő, de több koponyán zöldes oxidfoltok mutatkoztak, az elpusztult párták nyomai. A 7. kutatóárkokban előkerült, hasonló tájolású alsó csontvázra épült a támpilléres D-i, gótikus kápolna oltára (17. kép). Ennek alapján az e csoportba tartozó sírok kora a XIII. sz. második fele és a XV. sz. közé tehető. A 3. kutatóárkokban feltárt csontvázról megállapíthattuk, hogy a halott kezeit ölében egymásra helyezték.⁵⁷ A 7. kutatóárkokban egy ellenkező K—Ny-i tájolású csontvázat is találtunk. E körül a föld beszakadt, s a kis üregben koponyatöredékek, mésznymok és korhadtt famaradványok mutatkoztak. E csontváz mélysége nem érte el a Ny—K-i tájolású sírok mélységét, ami a tájolással együtt arra mutat, hogy ez már egy más korszak emléke. Kora a XV—XVI. sz. közé tehető, arra a korra, amikor már állt az a mellékkápolna, amelynek oltára előtt előkerült ez a sír (17. kép). Feltűnő, hogy aránylag kevés sír esett a templom déli oldalán ástott kutatóárkokba, de tájolásuk és mélységük kétségtelenül bizonyítja a templom körül elhelyezkedő egykori temetőhöz való tartozásukat.

A templom déli oldalán, az 1., 6., 7. és 10. kutatóárkokkal megtaláltuk két elpusztult építmény falait, meghatároztuk azok keleti, illetve nyugati irányú kiterjedését. A 8—9. kutatóárkokkal a 7. árktól szelvénné bővítettük, s meghatároztuk a nyugati épületmaradvány belső szélességét. Az itt előkerült „falmaradvány” mérete és helyzete elárulta, hogy egy oltára bukkantunk, amely viszont meghatározta az elpusztult épületrész rendeltetését is. A hajó délnyugati sarkánál egykor kápolna állt, nyugati falának északi végére — lebontása után — ráépítették a legszélső barokk támpillért (16. kép). A kápolna lebontása és a barokk támpillér építése között időbeli kapcsolat feltételezhető. Az említett kutatóárkok metszetei az épületmaradványokon belül a felső rétegben bolygatottságot mutattak (18. kép 1. á.). A 9. árkokban két későgótikus (XV. sz.) boltozati bordatöredéket találtunk, amelyek feltehetően a lebontott kápolna boltozatához tartoztak (19. kép 1. á.). A keleti épületmaradvány mel-

lett ástott 11. kutatóárok és a XII. szelvény csekély mértékű süllyesztése a maradványok külső falsíkjait is tisztázta. A kápolna déli falát egykor három szabályos elrendezésű támpillér (20. kép) erősítette és tagolta, amely megerősíti a gótikus boltozat egykori meglétére és a kápolna korhatarozására (XV. sz.) vonatkozó feltevésünket. A kápolna építése a Pethő-család birtoklása idejére tehető.

A déli oldalon előkerült kápolna maradványai mellett egy előcsarnok falcsontjait és déli bejáratának küszöbkövet tártuk fel (21. kép). Alapfalai nem nyúlnak olyan mélyre, mint a mellette levő kápolnáé, s a fal anyaga homokkő. A kápolna falait bazaltkőből rakták. Az előcsarnok nyugati falát a kápolna keleti fala adta, ahhoz úgy építették hozzá, ami viszont korára vonatkozólag is ad némi felvilágosítást. Építésének idejét csak a gótikus kápolna felépülése utáni időre, a XV. sz. végére, XVI. sz. elejére tehetjük, vagy annál valamivel későbbre, de az az idő — amint a történeti adatokból láthatjuk — már nem igen kedvezett az építés számára. A török hódoltság utáni időben kerül sor a barokk átépítésre, amikor a románkori déli bejáratot befalazzák, és eléje egy barokk támpillért emelnek. Ekkor megszűnt a bejárat elé épített előcsarnok szerepe, s akkor azt már le is bontották. Az előcsarnok feltárt küszöbkővén nem látszik erős kopás nyoma, ami arra utal, hogy nem használták túlságosan sokáig. Akuszkőből megmunkáltuk a kávakövek elhelyezésére szolgáló bekarcolt vonalakat, amelyek lehetővé tették, hogy a bejáratot a konzerválási munkák során téglából kialakítsuk (21. kép). Az előcsarnok melletti kápolna bejáratát nem ismerjük. A kápolna nyugati felének feltárására nem kerülhetett sor az idő rövidsége miatt.

A 2. kutatóárok északi végében 2,15 m mélységben megtaláltuk a későgótikus szentély alapját. Az alapozás azonban nem volt eredetileg ilyen mély, ugyanis 1930 körül az országút felől támfalat építettek, s akkor a helybeliek elbeszélése szerint a templomdomb egy részét feltöltötték. Erre utal talán az a megfigyelésünk is, hogy a 3. kutatóárok északi végében néhány laposan fekvő, egymás melletti bazaltkővet találtunk a templom fala mellett 1 m mélységben, amely elképzelhető, hogy a XV. sz. második felében kialakított járószint maradványa. A 4. kutatóárkokban, a szentély mögött, 60 cm mélységben az országút felé lejtő falazat került elő, amelynek felületén gyenge habarcsba rakott újkori tetőcsereptöredéket figyeltünk meg. Minden bizonnyal ez a falazat az előbbi említett tereprendezés, feltöltés előtt még a felszínen volt.

A templom északi oldalán bolygatatlan sír nem került elő, csak az 5. kutatóárkokban találtunk egy koponyát — tetején zöld oxidfolttal, közelében pártá csekély maradványával — a faltól és a felszíntől 1,10 m távolságra. Az árktól a torony északi, elfalazott gótikus bejáratának kutatása miatt ástuk, küszöbét 30 cm mélységben találtuk meg. A felszínen itt-ott mutatózó kövek, a hajóval párhuzamos épületmaradványt sejtettek. A sekrestyétől nyugatra, az I—VII. szelvények feltárásakor előkerült falmaradványokból megállapítottuk, hogy két különböző korú épületrész csatlakozási pontjára találtunk. Ezek közül a kelet felé eső a régibb, ehhez építették hozzá később — bővítésként — a torony irányába húzódó épületrészt (16. kép). A 13. kutatóárkokkal meghatároztuk a bővített épületrész nyugati kiterjedését, s feltártuk annak egykori bejáratát is, amelyet később homokkővel — mint a déli előcsarnok falának anyaga — elfalaztak. Az elfalazás feltehetően azért történt, mert az északi toldalékrészt mellékhajóként a templom teréhez kapcsolhatták nagy ívekkel, amint ezt több hasonló gótikus példa is alátámasztja (Lovászpata, Sopronhorpács).⁵⁸ Érdekes egyezések mutatkoznak e bővített északi épületrész és a templom déli oldalán feltárt kápolna

⁵³ Dornay B.—Vigyázó J., i. m. 275.; Velics A.—Kammerer E., Magyarországi török kincstári defterek. 2. (Bp. 1890) 305.

⁵⁴ Takács S., Régi magyar kapitányok és generálisok. (Bp. é. n.) 318.

⁵⁵ Iványi B.—Sági K.—Takács K., i. m. 58.

⁵⁶ Dornay B.—Vigyázó J., i. m. 275.

⁵⁷ Kozák K., Jelentés a zalaszántói r. k. templomnál végzett ásatásról. 1959. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára.

⁵⁸ Dümmerling Ö., A sopronhorpácsi románkori templom helyreállítása. Műemlékvédelem. V. (1961) 196—206., 6—7. kép.

között. Nyugati és keleti zárófalaik, középső támpilléreik egymással szemben helyezkednek el, ami szerkezeti azonosságra mutat. Falvastagságuk, szélességük nem egészen egyforma, de falazatuk anyaga — bazaltkő — azonos. Mindez arra mutat, ha talán nem is egészen azonos időben — bár ez is elképzelhető —, de egységes építészeti elgondolás alapján, egy mester munkájának eredményeként épült fel a déli kápolna és a templom északnyugati bővítése. A templom északkeleti oldala mellett egykor álló épület — amelyhez az előbb tárgyalt északnyugati épületrészt bővítésként csatolták a XV. sz.-ban — véleményünk szerint jóval régebben épült, mint a fent

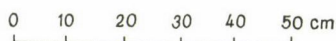
Boltozati borda
töredék

Borda töredék

Gótikus faragott kő

19. kép. A feltárt gótikus kövek profiljai

Рис. 19. Профили вскрытых готических камней

Fig. 19. Les profils des pierres gothiques dégagées

tárgyalt kápolna. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy ez az épületrész a műemléki feltárás során megismert román kori templom előtt is állt már. Ezt a továbbiakban északi kápolnának nevezzük.

Az északi kápolna hajójának északkeleti és északnyugati sarkát meghatározza az a két vésőalakú támpillérmарadvány, amelyet a VII. és a XI. szelvényben megtaláltunk (16. kép). Az északkeleti támpillérrhez később hozzákapcsolták egy kisebb épület keleti falát, de nem kötötték bele a régebbi falba. Ez a kis épület ossarium volt, amit kétségtelenül bizonyít az ott talált, rendszertelenül fekvő emberi csont nagy mennyisége. A VII. szelvényben is igen sok bolygatott csontot találtunk. Az ossarium nyugati falának maradványa alatt megtaláltuk az északi kápolna középső támpilléreinek alapjait is. Az északnyugati, véső alakú támpillér alapozását 1 m mélységben találtuk meg. A támpillér nyugati oldalán világosan megfigyeltük, hogy a kápolnához később építették a nyugati épületrészt, annak fala nem köt bele a támpillérbe. Ezt különben világosan bizonyítja ennek a támpillérnek a helyzete is. Egy másik, már előbb is meglevő épület maradványához, az északi kápolnához tartozik, annak sarkát erősítette. Az északi kápolna északnyugati sarkát a támpillér csatlakozási pontjától dél felé induló falmaradvány — a kápolna nyugati zárófalanak alapozása — is meghatározza. Ez a

falmaradvány egyben a kápolna építési korának meghatározásához ad némi támpontot. Föléje ugyanis — északi végénél — egy gótikus pillért építettek később (22. kép), amelynek egyszerű lábazata hasonlít a szentélyen és a tornyon körbefutó, élszedett lábazat kiképzéséhez. Ez a pillér pontosan szemben van a déli kápolna keleti falával, így azzal szerkezeti kapcsolatot mutat. Az alatta említett falmaradvány így a gótikus pillérnél korábban épült, amire más adatok is utalnak. Az északi kápolna nyugati zárófalanak maradványa mellett, az I—IV. szelvényekben XIV. sz.-i boltozati bordatöredékek kerültek elő (19. kép. 2. á.)⁵⁹ A templom északi oldalán egyetlen olyan későgótikus boltozati bordát sem találtunk, mint a déli kápolnában, a déli oldalon viszont nem került elő olyan borda, mint az északi kápolnában. Ez arra mutat, hogy az előkerült darabok ahhoz az épületrészhez tartoztak, ahol azokat megtaláltuk. A műemléki feltárás során Szakál Ernő szobrász megállapította a szenteltvíztartóról, hogy azt egy boltozati zárókőből másodlagosan alakították ki (23. kép). A zárókő oldalán kirajzolódó bordaprofil sikerült azonosítanom az északi kápolnában talált bordákkal (19. kép 2. á.). Így bizonyos, hogy ez a zárókő eredetileg az északi kápolna boltozati rendszeréhez tartozott. A boltozat a XIV. sz.-ban készült, amit az előkerült bordák bizonyítanak. Ekkor épülhettek a kápolna sarkainál feltárt támpillérek is, hogy a boltozattal megerősített falakat erősítsék. Alaprajzi elrendezés tekintetében hasonló az északi kápolna saroktámpilléreihez a torony sarkait támasztó két pillér is, de a nagylőzsi Szt. István temetőkápolna⁶⁰ (24. kép) — román kori, félköríves apszissal — összehasonlításra még inkább alkalmas. Valószínű, hogy ez a román kori templom sem volt eredetileg boltozott, s a támpillérek csak később, a boltozat építésekor kerültek a hajó sarkaihoz, hasonlóan a zalaszentőli templom északi kápolnához. E feltevést erősíti több, a feltárt román kori templommal szerkezeti összefüggést mutató adat is.

Az északi kápolna III—IV. szelvényben feltárt nyugati zárófala a román kori templom feltételezett nyugati falának vonalában került elő. Bár a román kori templom nyugati falának maradványát nem ismerjük, mert a templom belsejében nem folyt feltárás, egykori létét és helyét a kutatás eddigiekben közölt eredményei kétségtelenül bizonyítják (a déli román kori fal nyugati végződése — ahonnan a koragótikus bővítés kezdődik — három félköríves záródású ablak szimmetrikus elrendezése, a román kori templom hajójának aránya). Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a román kori templom hajójának nyugati és keleti fala — ez utóbbi az északi kápolna északkeleti, vésőalakú támpillér maradványából pontosan megállapítható, benyúlik a jelenlegi sekrestye alá — egymás folytatásának tekinthető. Csak a két hajó szélességében mutatkozik kisebb eltérés, ami viszont éppen az északi kápolna korábbi építése mellett szól. A román kori templom mellett elképzelhetetlen, hogy egy csaknem hasonló méretű, azonos hosszúságú kápolnát építettek volna, amikor ott inkább a sekrestye kialakítása volt a fontos. Az északi kápolna viszont erre alkalmatlan volt, mert a román kori, vagy egy koragótikus szentéllyel nem lehetett közvetlen kapcsolata. Éppen ezért előző feltevéseink mellett maradunk. Az északi kápolna véleményünk szerint korábban épült, mint a feltárt román kori templom. Ez lehetett Zalaszántó „első” kőtemploma, amelyet már a koraközépkorban Szt. Kozma és Damján tiszteletére szenteltek. Ennek a korai templomnak, északi kápolnának szentélye a jelenlegi sekrestye helyén állt. Minden bizonnyal félköríves záródású volt hasonlóan a hazánkban ismert koraközépkori templomokhoz (Szombathely, Fenékpusztá, Zalavár, Feldebrő, Pécs, Székesfehérvár, Veszprém stb.) és az említett nagylőzsi temetőkápolnához. Természetesen e feltevést véglegesen a sekrestyében folytatandó feltárás igazolja majd, ami a kora-

⁵⁹ Várnai D., Budavári középkori boltozatok bordái — formai fejlődése. BpR 16 (1955) 363—69.

⁶⁰ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei. (Bp. 1956.) 566—67.

20. kép. A déli kápolna falmaradványai konzerválás után

Рис. 20. Остатки стен южной часовни после консервации

Fig. 20. Les restes de murs de la chapelle sud, après la conservation

21. kép. A déli előcsarnok falmaradványai konzerválás után

Рис. 21. Остатки стен южного вестибюля после консервации

Fig. 21. Les restes de mur du narthex sud, après la conservation

középkori történetkutatás szempontjából jelentős adatokat szolgáltathat.

Az északi kápolna korábbi léteire vonatkozó feltevésemet néhány hasonló példával kívánom még alátámasztani. A felsődörögicei templomrom feltárása kétséget kizárólag igazolta, hogy a koraközépkori templom déli oldalára mellé egy románkori templom épült (25. kép).⁶¹ Hasonló esettel állunk szemben minden bizonnyal a zalasabari r. k. templom esetében is, ahol a templom jobb oldalán álló sekrestyét románkori kápolnának tartják.⁶² A románkori templom építését megelőző kor emlékének tartjuk a Vas megyei Bucus és Meszlen községek r. k. templomainak északi oldalán álló, félköríves záródású, ma sekrestyének használt épületeket, amelyek szélessége csaknem azonos a hajó szélességével.⁶³

A zalaszentőti templom északi kápolnájának maradványa azonosítható az idézett 1441. március 17-én kelt oklevélben említett kápolnával, amely a temetőben van és Gyümölcsoltó Boldogasszony napjára búcsút kapott. Az azonosság mellett szól a kápolna északkeleti sarkánál feltárt ossarium, valamint a templom déli oldalán feltárt kisszámú sír is. Úgy tűnik, hogy a korai templom — északi kápolna — körül kialakult temető megmaradt a feltárt románkori templom felépítése után, és bizonyos fokig még később is az ősi hely körül kialakult temetőben temetkeztek inkább, a megnagyobbított templom északi oldalán (26. kép). Emellett szól az északi oldalon előkerült nagy számú bolygatott emberi csont, valamint a déli oldalon a sírok ritkasága. Feltehető, hogy a temetőkápolna említett búcsújának kéréséhez, elnyeréséhez a kápolna ősi volta, a gyógyító szentek, Szt. Kozma és Damján régi időkbe visszanyúló tisztelete is hozzájárult. A műemléki, történeti és régészeti kutatás eredményeinek ismertetése után összefoglaljuk a templom építéstörténetét.

Zalaszentőti első temploma a XI—XII. sz.-ban épülhetett, amelyre utal az északi oldalon feltárt kápolna, a kápolna és a románkori templom szerkezeti, formai, méretbeli kapcsolata, a templom névadó szentjeinek ősi időkbe visszanyúló tisztelete e vidéken, valamint a terü-

letnek IX. sz.-i kapcsolata Zalavárral. A fenti okok felvetik annak lehetőségét, hogy a kereszténység kontinuitása is kimutatható lesz Zalavárhoz hasonlóan.

Bár elképzelhető, hogy a most feltárt románkori templom már állt 1236-ban, amikor Zlandus pereskedése folyt az udvarnokokkal, mégis valószínűbbnek tartjuk annak feltételezését, hogy a templom a tatárjárás után épült, de még 1257 előtt, amikor Zlandus veszprémi püspök már a veszprémi egyháznak adta a nem régen épült Tátika nevű várát és Szántó birtokot, minden tartozékával együtt.

A templom első gótikus bővítésének idejét nem tudjuk. A románkori ablakok közelében feltárt korábbi gótikus ablak arra utal, hogy az aránylag hamar bekövetkezett a második románkori templom felépítése után. Az viszont bizonyítottan vehető, hogy a hajó nyugati irányú bővítése a XIV. sz. második felére már megtörtént. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a veszprémi egyháznak a királlyal 1341-ben elesterelt Szántó birtokán korán szerephez jut a Lack-család, akik magukat már a XIV. sz. elejétől szántói Lackoknak nevezik. Úgy gondoljuk, velük hozható kapcsolatba a templom nyugati irányba történt végleges kibővítése, amelyet talán meg is előzött a régi templom, az északi kápolna beboltozása. A torony kettős bejárata — amely talán a férfiak és nők külön bejáratát volt hivatva biztosítani⁶⁴ —, valamint a szentély lebontott barokk boltozatának oltár fölötti részéből előkerült körtetagozatos kötőredék (19. kép 3. á.) nagy hasonlóságot mutat a Laczkffy István nádor által építtetett keszthelyi volt ferences templom egyes részleteivel (1386). Valószínű, hogy a torony is ez időben épült. A szántói építkezések feltehetően megelőzték a keszthelyi templom építését.

Laczkffy István lefejezése után ismét a király kezére került Szántó (1397). Ekkor már jelentős település, mezőváros lehetett, ugyanis 1378-ban vásároshelyként, 1423-ban pedig már városként említik.⁶⁵ A közben eltelt idő — amikor egyik kézből a másikra vándorolt a birtok — nem igen kedvezett a fejlődésnek. A gersei Pethő család-

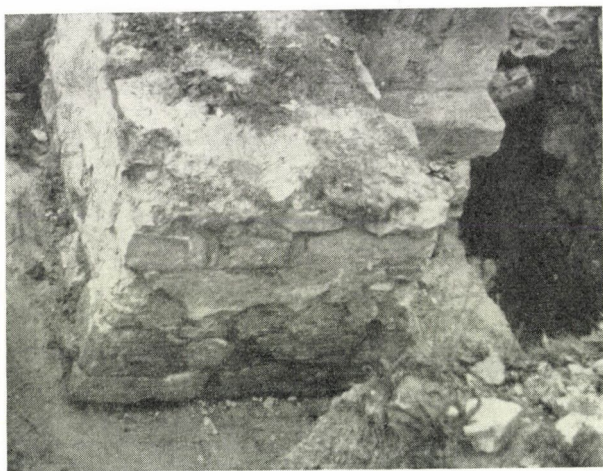
⁶¹ Dercsényi D., Magyarországi művészet története. I² (Bp. 1961) 111; Éri I.—Gerő Antalné, A felsődörögicei templomrom feltárása és helyreállítása. Magyar műemlékvédelem. (1960—62) (Sajtó alatt.)

⁶² Genthon I., Magyarország műemlékei. I. (Bp. 1960) 437—38.

⁶³ Genthon I., i. m. 48, 196.

⁶⁴ Viski K., A magyarság néprajza. Szellemi néprajz. II. (Bp. 1943.) 245. „... A bemenetelre többnyire külön ajtajuk van a férfiaknak és külön a nőknek...”; Kozák K. Adatok a mőri r. k. templom építéstörténetéhez. Műemlékvédelem. V. (1961) 56—57.

⁶⁵ Csánki D., i. m. 24.

22. kép. Az északi kápolna nyugati falának maradványa a gótikus pillér alatt

Рис. 22. Остатки западной стены северной часовни под готическим пилоном

Fig. 22. Le reste du mur ouest de la chapelle nord sous le pilier gothique

ban azonban ismét gazdára talált, amikor 1438-ban véglegesen birtokba vették Szántót és azt birtokaik központjává fejlesztették. A temetőben álló kápolna — északi kápolna — számára kért búcsú időpontja is arra mutat, hogy a templom bővítésének gondolata talán már akkor felvetődött (1441). Az északi kápolna nyugati irányba történt bővítése ez időre már elkészülhetett, hogy a búcsúra érkezők elférjenek a kápolnában. Erre mutat a nyugati oldalon feltárt, később elfalazott bejárat is. Az északi, már bővített kápolnát külön térként, búcsújáróhelyként használták a század közepe táján. Nem sokkal ezután készülhetett el a déli, talán családi kápolna, s a szerkezeti vizsgálat arra utal — a XV. sz.-i oldalkápolnák támpilléreinek és a jelenlegi karzat tartópilléreinek egyvonalba való esése —, hogy ekkor már a hajó nyugati végében kegyúri karzat is állt, hacsak már azt a korábbi építkezések idején ki nem alakították. Ezzel el is érkezünk a templom utolsó, jelentősebb középkori átépítéséhez, amikor a szentélyt hajó szélességűvé szélesítették, gyönyörű mérműves ablakokkal és szentségházzal látták el, amely méltón képviselhette a Pethő-család és a megerősödött mezőváros hírét, gazdagságát, versenyre kelve e tekintetben talán még olyan országos hírű méltósággal, mint Kinizsi Pál. Az említett történeti adatok arra mutatnak, hogy a zalaszentői templom bővítése megelőzhette a nagyvázsonyi Szt. István templom későgótikus átépítését (1481), és elkészült arra az időre, amikor a megyei törvényszéket áttették Szentgrótról Szántóra (1480 körül).

A fent vázolt utolsó gótikus átépítéssel bizonyára egy időben került sor az északi kápolna nyugati bejáratának lezárására és a déli előcsarnok építésére, amire az azonos kőanyag mutat. Valószínűleg erre azért került sor, mert az északi kápolna terének a hajó teréhez való kapcsolásával a templom belső megjelenését nagy mértékben emelték. Erre azonban csak az említett példák, az északi kápolna bejáratának lezárása és a jelenlegi templom északi falának barokk volta — feltehetően a nagy gótikuívek által meggyengített s talán későbbi időkben is rongált falat nem tartották elég erősnek a barokk boltozat hordására — utal.

⁶⁶ A mellékoltár mélyedéséből előkerült csontokat átadtuk a plébániának. Ehelyütt is megköszönöm a plébániának a munka zavartalanságát biztosító segítségét,

Az északi kápolnában feltárt gótikus pillér elé épített mellékoltár a XV. sz. közepe táján készülhetett, miután a nyugati bővítés elkészült. A mellékoltár felső részében teknőszerű mélyedést találtunk, a benne levő törmeléken földből csontmaradványok kerültek elő. Feltehető, hogy az oltárnak ez a kialakítása ereklve tartására szolgált. A csontok fekvéséből nem lehetett pontosan megállapítani, hogy bolygatatlan helyzetűek-e, mert közvetlenül a humusztakaró alatt voltak.⁶⁶ Az északi kápolna feltételezett szentélyét és hajójának keleti részét a XV. sz. végén vagy a XVI. sz. elején foszthatták meg eredeti rendeltetésétől, amikor a bővített szentély mellett abból sekrestyét alakíthattak ki. Ennek maradványát véljük felfedezni az I—II. szelvényben és a 14. kutatóárokban feltárt, gyenge alapozású falban.

A zalaszentői templom ekkor élte fénykorát. Érdekes látvány lehetett, mert a nagyméretű ablakain keresztül megvilágított szentély mellett a hajó csak a régi, kis-méretű románkori és koragótikus ablakokon keresztül kapott némi fényt (27. kép). Más, nagyobb ablakok maradványai nem kerültek elő.

A templom a török hódoltság alatt bizonyára jelentős károkat szenvedett, különben nem vált volna szükségessé az oldalkápolnák és az előcsarnok lebontása, amire a XVIII. században kerülhetett sor, 1732 körül, amikor az

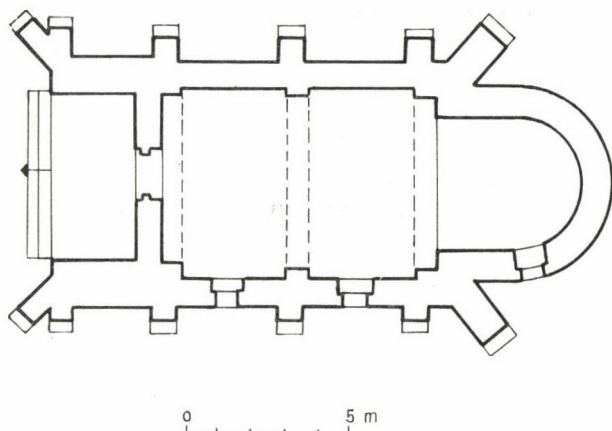

23. kép. Az északi kápolna boltozatának zárókövéből kialakított szenteltvíztartó

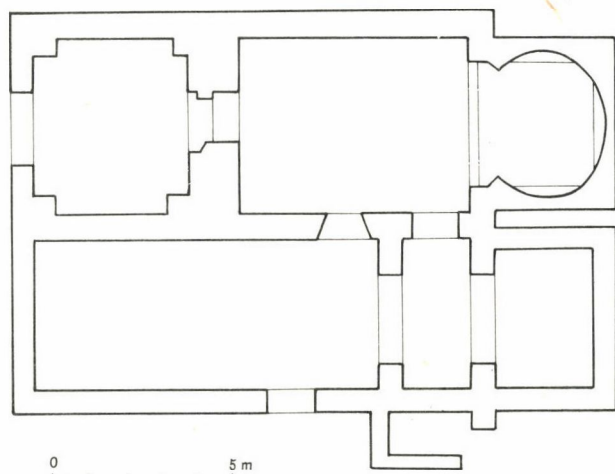
Рис. 23. Урна для святой воды, сделанная из плиты, замыкающей свод плиты северной часовни

Fig. 23. Le bénitier formé de la clef de voûte de la chapelle nord

Garam Éva, Walter Ilona, Végh Katalin és Kiss Attila középkoros régész hallgatónak pedig az ásatásban való részvételét.

24. kép. A nagylózsí temetőkápolna alaprajza
Рис. 24. План часовни при кладбище в Надьлож
Fig. 24. Plan de la chapelle mortuaire de Nagylózs

25. kép. A felsődörgicsi templomrom alaprajza
Рис. 25. План церкви в Фельшдэргиче
Fig. 25. Plan de la ruine de l'église de Felsődörgics

anyakönyvek vezetését megkezdték⁶⁷ vagy 1765–88 között, a tátikai birtok hitbizománnyá való szervezések.

A zalaszántói r. k. plébániatemplom helyreállításával műemlék állományunk ismét gazdagodott, s az ezzel kapcsolatos kutatás a templom építéstörténetét és a vidék korai történetét is előbbre vitte. A község történetével

⁶⁷ Dornay B.—Vigyázó J., i. m. 276.

⁶⁸ Az ásatás során bolygatatlan régészeti anyag nem került elő. Ennek okára rávilágít a Zalamegyei Újság 1934. jún. 17-i száma, amelyben Darnay Kálmán, a sümegi múzeum akkori igazgatója beszámol a templom körül végzett feltárásokról. A munka méreteire a beszámoló néhány sorából következtethetünk; „... minden várakozásomat felülmúlta a nagy gonddal feltárt, hármastagozású, az Árpád-házi királyok korában szerepelt román ízlésű templom, mely méreteiben kétszeresét mutatja a mostaninak ... Balról a sekrestyeszerű helyiséggel határosan előkerült a csontkamra (ossarium), megszámlálhatatlan mennyiségű csont maradványával volt megtöltve ... Legérdekesebb sírlet, a templomhajó sarkában került felszínre. E sírban csodás ép koponya, úgy Szt. István idejében használt sarupatkökon kívül jellegzetes díszítésű

26. kép. A templom északi oldalán feltárt épületmaradványok

Рис. 26. Остатки здания, вскрытого с северной стороны церкви
Fig. 26. Les restes d'édifices dégagés au côté nord de l'église

27. kép. A zalaszántói templom a műemléki helyreállítás után

Рис. 27. Церковь в Заласанто после архитектурной реконструкции
Fig. 27. L'église de Zalaszántó après la reconstruction

összefoglalóan eddig nemigen foglalkoztak.⁶⁸ A jelen dolgozat az elért eredmények mellett számos kérdést vetett fel, amelyek megoldása további kutatást tesz szükségessé, de ezek tisztázása a vidék koraközépkori történetéhez is fontos adatokkal járulhat hozzá.

Kozák Károly

— zöld zománcos — bronz övesatot is találtak. Mindez hivatalosan igazolja az első Árpád-házi királyunk korát ...”. A fentiekből világosan kitűnik, hogy a templom környezetét csaknem teljesen felásták, megbolygatták, de az nem járult hozzá a templom építéstörténetének tisztázásához, s a község történetét sem bővítette. Az előkerült falmaradványokat később visszatemetették, mert a műemléki munka megkezdésekor felszín fölé emelkedő falmaradványok nem mutatkoztak, csak a felszínen elhelyezkedő, néhány egymás melletti kőből következtethetünk a földben rejtőző falakra.

(A dolgozatban közölt fényképfelvételeket Détshy Mihály, Dobos Lajos, Király György és Kozák Károly készítették. Tervező: Koppány T. A kriptá felmérésért Szakál Ernőnek mondok köszönetet.)

РАСКОПКИ ЦЕРКВИ В ЗАЛАСАНТО И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ ЕЕ ОКРЕСТНОСТИ

Резюме

В ходе исследования католической церкви в Заласанто как художественного памятника в 1957—58 годах на южной стене были открыты важные романские и готические части (окна, дверь, фрагменты фресок), которые с остатками стен неясного назначения, находящимися на обеих сторонах церкви, подняли вопрос о необходимости проведения здесь археологических исследований.

В ходе сверки и обработки данных архитектурных археологических и исторических исследований стало возможным наметить схему истории строительства церкви, а также значительно пополнить историю села и его окрестностей. Был поднят вопрос и о возможности наличия непосредственных связей села Заласанто с близлежащим Залаваром (Мозабург), а также о непрерывности христианского славянского населения, жившего на этой территории в IX веке. В пользу этого предположения говорит тот факт, что с. Заласанто в географическом отношении относилось еще и в XVIII веке к той территории, центром которой в IX веке был Залавар (Мозабург). Это доказывается замкнутостью территории, окруженной рекой Зала, Балатоном и болотами района истоков реки Марцал, которую можно указать еще и на публикуемой карте 1792 года (Рис. 11).

Вышеприведенная гипотеза поддерживается и титулом церкви в Заласанто, который дает возможность предполагать наличие греческих и византийских связей. Самое раннее известное нам упоминание о церкви в Заласанто, построенной в честь святых Козмы и Дамьяна, относится к 1236 году. На основании наших исследований, кажется вероятным, что распространение поклонения этим двум святым врачам относится к более раннему времени. В этом районе нам известны церковь и

монастырь в честь святых Козмы и Дамьяна, относящиеся еще к первой половине XII века. На основании этого можно предположить, что и церковь в Заласанто была построена значительно раньше 1236 года. Эту гипотезу поддерживают, хотя еще и не доказывают, археологические данные. Размеры «часовни», открытой с северной стороны церкви, почти совпадают с размерами романской церкви, обнаруженной в ходе раскопок. «Часовня» расположена рядом с романской церковью, их западные стены оказываются продолжением друг друга. Мы считаем, что здесь, так же как в ряде других случаев на территории Венгрии, рядом с более ранней романской церковью в XIII веке выстроили другую романскую церковь, которую в дальнейшем расширили в западном направлении. Об этом расширении свидетельствует хорошо прослеживающийся в южной стене стык другой стены и обнаруженное в этой примыкающей стене раннеготическое окно (Рис. 3, 6, 7). Позднее в западном направлении удлинители и северную «часовню», перед западным фасадом нефа построили массивную башню, с южной стороны была выстроена также готическая часовня, а рядом с ней, перед южным романским входом — вестибюль. Постройка этих зданий была проведена во второй половине XV века. В то же самое время расширили и святилище, а также пестроили открытые сейчас позднеготические окна и нишу для хранения сакраментума, являющиеся работой талантливого мастера (Рис. 9 и 12). Во время господства турков церковь была, вероятно, подвергнута разрушениям, а в XVIII веке ее перестроили во вкусе барокко, романские же и готические части закрыли стеной.

К. Козак

LE DÉGAGEMENT DE L'ÉGLISE DE ZALASZÁNTÓ ET L'HISTOIRE MÉDIÉVALE DE SES ENVIRONS

Résumé

Au cours des recherches faites en 1957—1958 dans l'église paroissiale de Zalaszentó, nous avons mis à découvert sur le mur sud d'importants détails des époques romane et gothique. Les trois fenêtres cintrées, dégagées dans la partie méridionale du mur sud de la nef, ainsi que le mur construit de bossages attestent sans nul doute l'origine romane de ce pan du mur. Les trois fenêtres étroites, hautement placées, sont disposées «symétriquement», correspondant à la loi démontrée dans l'architecture villageoise de l'époque romane. Nous avons retrouvé dans l'extrémité ouest du mur roman l'entrée originale plus tard emmurée, et sur le pan de mur extérieur sont apparues sous le crépi abattu des fragments de fresques (fig. 3—4). Près de la dernière fenêtre romane occidentale et de l'entrée emmurée nous avons dégagé une fenêtre du gothique primaire, et entre celles-ci se dessinaient nettement la ligne du premier agrandissement, effectué dans la direction ouest. Les fenêtres gothiques tardives à réseau de fenestration, trouvées et dégagées dans le mur du sanctuaire (fig. 9) ont témoigné d'un second agrandissement et d'une construction importante.

Les résultats des recherches ci-dessus exposés, ainsi que les restes de mur se présentant dans tous deux côtés de l'église et jusqu'à présent indéterminables, ont nécessairement suggéré l'idée d'y faire des recherches archéologiques. Les restes de murs mentionnés — n'étant indiqués par endroits que par les pierres présentes seulement au ras de sol — et les fragments de fresques mis à découvert sur la surface extérieure du mur dégagé ont permis à certains spécialistes de supposer que l'église avait autrefois trois nefs dont les collatéraux ont été plus tard détruits. La recherche archéologique a enfin éclairci cette question. Les restes de murs n'appartenaient pas à une église à trois nefs, mais sur ces murs reposaient des chapelles gothiques et le narthex de l'entrée sud qui ont dû

être détruits au temps de la domination turque, aux XVIe ou au XVIIe siècle. Dans la partie sud de l'église nous avons dégagé quelques tombes du cimetière de jadis, orientées toutes ouest-est, de profondeur identiques, tandis que sur le côté nord — à côté de la sacristie actuelle — nous avons mis au jour les restes d'un ossuaire accolé plus tard aux contreforts de la première chapelle (plan). Le recoupement des données de la recherche artistique, archéologique et historique ont permis de retracer l'histoire de la construction de l'église, aussi l'histoire de la commune et de ses environs s'est-elle considérablement enrichie. De même la possibilité se présentait d'établir une relation directe entre Zalaszentó et Zalavár (Mossburg) avoisiné, ainsi qu'une continuité de la population slave chrétienne vivant au IXe siècle dans ce territoire. C'est en faveur de cette supposition que plaide le fait que Zalaszentó appartenait au XVIIIe siècle encore géographiquement au territoire, dont le centre était au IXe siècle Zalavár (Mossburg). Ce fait se trouve attesté par l'état fermé du territoire marécageux limité par la région des sources de la rivière Zala, du lac du Balaton et de la rivière Marcal, état qu'on peut démontrer encore sur la carte exécutée en 1792 (fig. 11). Dans le cas de Zalavár (Mossburg) cette continuité peut, d'après les résultats des recherches archéologiques faites dans ces dernières dizaines d'années, être considérée comme prouvée. L'abbaye des Bénédictins, fondée en 1019 à Zalavár par Saint Étienne, roi de Hongrie, porte elle aussi le nom de l'église construite à cet endroit au milieu du IXe siècle et consacrée à Saint Adrien martyr.

La première donnée documentaire relative à l'église Saint Côme et Damien de Zalaszentó nous est connue de 1236. Nos recherches nous amènent à supposer que le culte de ces deux saints d'origine orientale a dû arriver en Hongrie avec le christianisme byzantin grec, et que leur

diffusion ait dû avoir lieu plutôt au XIe ou au XIIe siècle que plus tard. C'est ce qu'indique le fait que dans le territoire de l'évêché de Veszprém — auquel appartiennent Zalaszántó et Zalavár, ainsi qu'une partie considérable habitée au IXe siècle par les Slaves — on trouve des églises relativement nombreuses consacrées à ces saints, églises dont l'une est mentionnée déjà dans une charte de 1121. On connaît aussi plus au sud un cloître consacré à Saint Côme et Damien, sur lequel on lit pour la première fois en 1129. Sur la partie inférieure de la couronne des rois de Hongrie — mandée par l'empereur de Byzance Michel Dukas (1071—1078) à Géza 1er — on retrouve encore les deux saints médecins, fait qui indique également la diffusion de haute époque de leur culte. On peut supposer que le culte de ces deux saints est arrivé en Hongrie par l'intermédiaire de Gyula — sa fille Charlotte était la mère de Saint Étienne — qui reçut le baptême à Byzance. En rapport avec la diffusion du culte de ces deux saints il y a encore une autre possibilité qui se présente. Il est connu que Saint Cyrille et Saint Méthode ont participé à l'évangélisation des Slaves de Pannonie. Saint Méthode arrive en 869 à Mosasburg, la cour de Kecel, et y réussit à évangéliser pendant quelques années un grand nombre de Slaves. Il poursuivait son travail d'évangéliste avec l'autorisation du pape Adrien II qui lui permit même de conserver en partie les coutumes religieuses de l'église grecque. Ainsi nous n'estimons pas impossible que Méthode, d'origine grecque, ait, en christianisant, diffusé aussi le culte des saints affectionnés des grecs chrétiens, dont de Saint Côme et Damien. Le culte de ces deux saints, qu'il soit arrivé en Hongrie par l'une ou par l'autre voie, selon ce que nous venons de dire nous offre la possibilité de dater la construction de l'église de Zalaszántó des années antérieures à 1236. En dehors de ce que nous avons dit plus haut, une donnée archéologique étaye également notre supposition.

Les murs dont les restes sont dégagés dans la partie nord de l'église n'ont pas été élevés dans le même temps. La partie orientale est plus ancienne — elle s'étend en partie sous la sacristie actuelle — et a été prolongée dans la direction ouest (plan). Nous avons dégagé les restes du mur ouest de l'édifice du côté est plus ancien, dont l'extrémité est marquée par le contrefort en forme de ciseau auquel fut accolé plus tard l'ossuaire. Il ressort de ces deux données que l'édifice s'élevait autrefois à cet endroit était, quant à ses dimensions, semblable à l'église de l'époque romane, récemment dégagée; leurs murs ouest et est peuvent être considérés comme leur continuation. Les concordances des dimensions et de la structure ne peuvent pas être regardées comme accidentelles. Il est inconcevable qu'à côté de l'église de l'époque romane on aurait construit plus tard une chapelle de dimensions analogues, et nous pensons plutôt qu'à côté de l'église romane dégagée ait dû se trouver une église plus ancienne dont les murs du sanctuaire sont cachés sous la sacristie actuelle. Malheureusement nous ne sommes pas en mesure de faire des fouilles dans l'intérieur de l'église, pourtant ce n'est que par ce moyen que nous pourrions obtenir une réponse définitive à une partie des questions soulevées. Deux églises romanes similaires construites l'une près de l'autre ont déjà été dégagées en Hongrie (Felsődörgicse), aussi l'examen de plusieurs églises de l'époque romane en Hongrie étaye-t-il notre hypothèse. Nul doute, cette partie de l'édifice est identique avec la chapelle élevée dans le cimetière, qui en 1441 a obtenu une indulgence. C'est ce qu'indique l'ossuaire et le nombre restreint des tombes dégagées dans la partie méridionale.

La recherche ultérieure, tout en éclaircissant les problèmes soulevés, est susceptible de fournir de données importantes à l'histoire médiévale de cette région.

K. Koza k

SZŐKE BÉLA
1913–1961

Szőke Béla nagy értékű dolgozatai nyomán gazdagabb lett hazánk földjének története. Tanulmányában és posztumusz könyvében a Középduna-medence IX–XI. századának népeivel foglalkozott, együttérző tudományos fegyellemmel. Művelődésükben közös alaprétet fedezett fel, s ezzel — a maga eszközeivel — hozzájárult e terület népeinek szellemi összefogásához. Igen jelentős felfedezése volt a honfoglaláskori magyar köznépi temetők meghatározása, amely a magyar elődök társadalmának elmélyültebb elemzését alapozta meg. Nemcsak kutatónak volt kiváló, hanem mint múzeumszervező is nagy munkát végzett. Érsekújvár múzeumát saját gyűjteményével alapozta meg. A szlovák régészet egyik alapítójaként tartják számon. Később a neki új otthont adó Győr városának múzeumigazgatójaként méltó utóda volt nagy elődeinek: Rómer Flórisnak, Börzsönyi Arnoldnak és Lovass Elemérnek. Érdeklődése nem végződött a régészeti korok határán, hanem újabbkori művelődéstörténetünknek és néprajzunknak is tevékeny kutatója volt. A kései utódok méltán értékelik majdan úttörő jellegű munkáját, de egyéniségének nemes humanizmusát, barátaira és munkatársaira sugárzó hatását már nem érezhetik. Pedig azt szeretnők, hogy amikor írásai fölé hajolnak, legalább valamit megéreznének abból, hogy Szőke Béla nemcsak tudósnak volt kiváló, hanem embernek is. Azért tudott kitűnő műveket alkotni, mert tehetségével tündöklő jellem párosult.

Búcsúztatójából valók a következő szavak: „Krisztályember voltál. Mindeneknek örömmel segítettél. Idegen volt számodra a tülekedő élet. Mosolyos, tiszta tekintetedet hosszú betegséged sem fátyolozta, szereteted szenvedéseid közben egyre mélyebb lett... Lázrózsákkal arcodon is dolgoztál — tudtad: időd kimerült —, hogy minél emberibb közelségbe hozzad eleinket s a régi szegénysort. Tudományos értekezéseid a kitartás és tehetség, a becsület és találekonyosság mintaképei, erkölcsi tisztaságuk példás. Ezért becsülték és szerettek téged azok is, kik nem ismertek személy szerint: hazánkban, a Dunától északra s Lengyelhonban, Erdőlvén és a Drávántúl, nemzetközi megbecsülés övezett... Írásaidon keresztül a fiatal magyar s kárpátmedencei kutatónemzedék tanítómestere leszel: élőként formálod őket, hogy szeressék népünk, népeik múltját, egymást és az életet. Ez a te nagy és élő tanításod.”

Ilyennek ismerték s becsülték, szerették barátai és munkatársai. Mélyre hatoló tudományos munkájával, emberi magatartásának tisztaságával írta be nevét Szőke Béla régészet-tudományunk történetébe.

*

Életrajzi adatai: 1913-ban született Malackán s az első világháború után Érsekújváron fejezte be középiskoláit. Brünmben kezdte egyetemi éveit, mint joghallgató, majd Jan Eisner professzor munkatársa lett a

pozsonyi egyetemen mint történelem-magyar szakos tanárjelölt. Tanulmányait 1940-ben a budapesti Tudomány Egyetemen fejezte be, bölcsészdoktori oklevelét 1948-ban Szegeden szerezte meg. 1961-ben a történelem-tudományok kandidátusa lett.

Kora fiatalsága óta foglalkozott régészettel és nagy nehézségek közepette gyűjtött régészeti anyagával megalapítója volt az érsekújvári múzeumnak. Tíz éves munkája veszett kárba, amikor 1945-ben légítámadás semmisítette meg ezt a kiváló gyűjteményt. 1946-tól a győri múzeum igazgatója, itteni munkájának 1951-ben támadt súlyos tüdőfolyamata szakított véget. Ettől fogva mint rokkantsági nyugdíjas, minden idejét és erejét — még a kórházban is — tudományos munkájának szentelte.

Irodalom: Nevezetesebb dolgozatai: Honfoglaláskori sírok Naszvadon — Gräber der ungarischen Landnahmezeit in Naszvad. FA 3—4 (Bp. 1941) 214—224. — Honfoglaláskori magyar sírok Pozsonyvezekényben. UMMúz 5 (Kassa 1944) 47—51. — Nyárhíd. MNy 44 (1948) 148—150. — Az érsekújvári régi halászat emlékei. Etn. 59 (1948) 128—133. — A földbevált üregek kérdéséhez. Arch. Ért. 79 (1952) 95. — Győr. MNy. 49 (1953) 202—203. — Le cimetière de XIe siècle de Képuszta (Nemeskéri Jánossal és Lipták Pállal egyetemben). Acta Arch. Hung. 3 (1953) 205—370. — Egy mezőváros erdeje a XVIII. és XIX. században. Etn. 65 (1954) 222—227. — Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért. 81 (1954) 119—132. — Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch a Bešeňov (Zsitvabesenyő). — Pappöldi őskori és 11—12. századi temető (Nemeskéri Jánossal együtt). SA 2 (1954) 105—135. — Cserépbográcsaink kérdéséhez. Arch. Ért. 82 (1955) 86—98. — IX. századi sírok Sopronköhidán. SSz 9 (1955) 55—68. — Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. StuSI 2 (1956) 119—155. — Az avarokori temetők „nomád” kerámiája. Arch. Ért. 84 (1957) 53—57. — Egy XVIII. századi temetkezési rendszabály. Arch. Ért. 85 (1958) 55. — A bjelobrdi kultúráról. Arch. Ért. 86 (1959) 32—47. — Brod na riece Nitre pri Nových Zámkoch — Furt auf dem Flusse Neutra bei Nové Zámky. Študijské zvesti AU—SAV 2 (1957), Jansákov Sborník. Nitra, 1957. 105—113. — Fejezetek Győr kora-középkori történetéből. Arrabona 1 (1959) 83—100. — Az avarok hringje. Arch. Ért. 87 (1960) 61—63. — Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. StuSI 6 (1960) 75—112. — Győr nevééről. Arrabona 2 (1960) 12—31. — Köziratban: A Kisalföld honfoglaláskori betelepülése és az Árpád-kori települési rend kialakulása. Doktori értekezés. Szegedi Egyetem, 1948. — Fehér-Éry—Kralovánszky IX—XI. leletkataszterének szerkesztési munkái. — Honfoglaláskori és kora-Árpád-kori társadalmunk (sajtó alatt).

László Gyula

PÓSTA BÉLA

(1862 aug. 22.—1919. ápr. 16.)

Születésének 100. évfordulóján idézzük emlékét és elismerő kegyelettel gondolunk példamutató kötelességtudására, sokfelé ágazó munkájának maradandó eredményeire.

Életrajzában beszélni kellene a mindig a maga útján járó, egyéni érvényesülést soha nem kereső politikusról, politikai napilap mindenki munkájáért felelősséget érő szerkesztőjéről, egyetemi diák szociális intézmények megteremtőjéről és fáradhatatlan támogatójáról, mert mindez beletartozik abba a munkakörbe, amelyet helyzeteket felismerve magára vállalt, és éppen úgy, egész emberként végzett el, mint élethivatásul választott pályájának minden munkáját. Említés nélkül hagyni mindezt nem lehet, de részletesen beszélni róla régészeti folyóiratban nem lenne helyénvaló.

Életrajzának legfontosabb adatait ismertetve, Pósta Bélával a tudóssal, a magyar múzeumügy egyik leglelkesebb, de mindenestre legáldozatkészebb vezető egyéniségével és a kiváló tanárral kívánunk ez ünnepélyes alkalommal foglalkozni. Csak ezért jelenik meg ez a szerény megemlékezés.

*

1862. augusztus 22-én Kecskeméten született. Bajai, majd kalocsai gimnáziumi tanulmányai után, 1880 szeptemberében, apja nyomdokait követve, a budapesti Tudományegyetem jogi karára iratkozott be. Nagy érdeklődéssel hallgatta Torma Károly régészeti előadásait is és ezek hatására a jogi abszolutórium megszerzése után, a Bölcsészeti karon nemcsak abszolválta, de tudományos törekvéseinek bizonyosságaként: *Érmészeti bizonyítékok Magyarország történetéhez* c. értekezése alapján letett bölcsészettudományi szigorlat után esküvel kötelezte magát a tudomány művelésére, és ezt haláláig meg is tartotta.

1883-ban — még mint egyetemi hallgató — a Magyar Nemzeti Múzeum napidíjas szakdíjnoka, 1885-ben írnok, doktori diplomája megszerzése után 1886-ban segédőr, 1895-ben múzeumőr lett, s ebben a minőségben szolgált 1899-ig, kolozsvári egyetemi tanári kinevezéséig. Itt, alig összefoglalható, az egész országra kiterjedő, sokirányú munkássága után, 57 éves korában, 1919. április 16-án fejezte be gazdag életpályáját.

Bár 1883 óta részt vett Torma Károly aquincumi ásatásaiban, nem kötötte le magát a római régészethez. Érem-, címer- és pecsétani tanulmányai széleskörű érdeklődését bizonyítják, ásatásai pedig a régészet minden ágában eredményeket mutatnak fel. Apró mozaikok ezek, amelyekből a millennium idejére első nagy szintézise: *Baranya vármegye története az őskortól a honfoglalásig* c. könyve született meg. Az első olyan magyar munka, amely a régészeti anyagon keresztül az ember életét is megrajzolta. Ebben az időben készült el: *Szolnok-Doboka vármegye ősrégészete* c. összefoglalása is.

Egész munkásságára kiható változást jelentett a Zichy Jenő gróf kaukázusi és középpázsiai utazása II. kötetében megjelent: *Az archaeológiai gyűjtemény leírása* c. könyve. A munka jelentőségét az adta meg, hogy — amár a magyarság emlékei hiányoznak a különböző értékű, vásárolt és gyűjtött anyagból — más korok kaukázusi kapcsolataira először hívta fel a figyelmet, s ezzel elsősorban önmagát az egyoldalú nyugati szemlélet helyett kelet felé fordította.

Ez a munka — a vele együtt járó orosz nyelvi tanulmányaival — jó előkészület volt a már tervezett harmadik Zichy expedícióra, amely alkalmat adott arra, hogy az orosz múzeumoknak — a magyar őshaza kutatása szempontjából legfontosabb — anyagát, a már akkor is gazdag orosznyelvű szakirodalmat megismerje, és igaz barátokat szerezzen későbbi tervei támogatására, amelyek sajnálatos módon örökre elmaradtak.

Most kiadásra kerülő naplója, az Archaeológiai Értesítőben nyilvánosság elé jutott, és még közöletlen levelei, a később megjelent nagy, értékelő beszámoló: *Régészeti tanulmányok az oroszföldön* címen mutatják azt az utat

amelyen járva eredményeket lehetett volna elérni, ha a vállalkozás költségeit pár hónapon keresztül viselő mecénás szeszélyei, tudománytalan elképzelései erősen nem akadályozták volna a kitűzött cél felé törekvésben. Ezért tekintette ő maga az expedíció régészeti részét kizárólag tanulmányútnak. Ennek ellenére a munka ma is forrásértékű és Nagy Géza elismerő, de történelmi kiegészítésként írt kritikájával együtt határkövet is jelent a régészeti kutatások történetében.

Nem vehetjük itt sorra Pósta Béla minden tudományos munkáját, de valamennyinek eredményeként meg kell állapítanunk azt, ami tanításából kicsendül:

„Hazánk földje régészeti tekintetben közvetítő a tőle keletre és nyugatra fekvő területek közt. Mégpedig nem egyszerűen átvevő és továbbadó, hanem az átvett művelődési anyagra kitörőhatetetlenül rányomja a maga bélyegét és úgy adja tovább. Az ő magyar művelődési elemeket kiindulási pontjukon erős mezopotámiai hatás érte, mely hatással, közbeeső művelődések közvetítésével, későbbi útjukban is találkozunk. A görög-római műveltség is sokat köszönhet Mezopotámiának, minthogy kimutatható annak hatása a Praehistoriában is.”

Ez a gondolat nem máról holnapra született elmélet, hanem olyan részlettanulmányokon keresztül érlelődött meggyőződésé, amelyek az ő-, a népvándorlás- és a honfoglaláskor minden részletével behatóan foglalkoztak. Hogy a honfoglaláskor emlékei különösen is érdekelték, azt Nagy Gézával közös törekvései tökéletesen megmagyarázzák. Ezek a korok főleg kolozsvári kinevezése előtt foglalkoztatták, de kiegészültek azután is, és a *kis- és nagy bronzdísztütemények* és a *benei bronz hydria* beható, egészen új utakon járó tanulmányozásával.

Erdély kisebb művészeti emlékei, amelyeket tudatosan ő ismertetett először, az újabb korok felé is terelték figyelmét. Hogy itt a *gyulafehérvári székesegyház sírletei*, a *pókafalvi egyház hímezései*, a *vízaknai kehely*, a *lúdvégi ref. egyház régi edényei*, vagy éppen a *Kolozsvári testvérek* alkotásai foglalkoztatták — sok esetben rámutatva a „közövel és vonalzóval történt szerkesztés geometria csodavirágaira” — nem jelentett mást, mint következetes törekvést annak igazolására, amit a fentiekben röviden említettünk. És ezekben soha sem csak a témához választott tárgyra kapunk részletekbe menő fejtegetéseket, hanem mindenkor az egész művészeti irány háttéréből megrajzolva szemléltethetjük a rendkívül klasszikussá tett képet, aminek értékét éppen ez a széleskörű perspektíva adja meg. Ez jellemezte őt a tudóst legjobban, s ez magyarázza meg, hogy kolozsvári intézetének szélessé tett gyűjtési körére tanítványokat tudott nevelni. De volt még valami, ami ezt nagyban elősegítette. Sokat emlegette Torma Károlyt, akinek egyénisége Pulszky Ferencen kívül a legnagyobb hatással volt tudományának egyéniségének kialakulására. Nemcsak emlegette, de jellemezte is:

„Tudós volt a szó nemes értelmében, és ideálja a tanárnak, aki előtt a tudomány művelése nem az egyéni érvényesülés létrája, hanem az igazság keresésének eszköze: aki nem azt ítélte fontosnak, hogy valamely tudományos igazságot ő állapított legyen meg, hanem azt, hogy az csakugyan igazság legyen. Ezért tanítványainak igaz barátja, minden feltékenység nélküli vezetője és sikereik őszinte méltányolója volt.”

Ha egy tanár hatását tanítványain le lehet mérni, úgy mindezt szó szerint megtaláljuk Pósta Bélában. És ez magyarázza meg a maga és tanítványai sikereit is.

Ahhoz, hogy tanítványokat nevelhessen, nemcsak egyetemi előadásokra, de a régészeti oktatásban nélkülözhetetlen leletanyagra is szüksége volt. Ezt nyújtotta volna a már negyven éve fennálló Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára, amelynek alapvetésében nagy része volt vasszorgalmú polihisztor elődjének, Finály Henriknek is. Nem rajta múlt, hogy ez a gazdag anyag mostoha elhelyezése miatt nem szolgálhatta sem az egyetemi oktatás, sem a közművelődés céljait. Pósta Bélának jutott az a feladat, hogy a húszezer éremből és

tízezer régiségből álló gyűjteményből múzeumot csináljon, amely műhelye legyen annak a régészeti iskolának, amelyet tervezett és céltudatos munkával meg is valósított.

Benyújtott jelentése feltárta a szomorú állapotokat, amelyek minden osztálynál jobban éppen a régiségtár működését bénítják, amelynek tárgya természeténél fogva a tanárképzés gyakorlati vonatkozásaival semmimű érintkezése nincsen. Nem vizsgatárgy, s így az önként vállalkozók kiképzésének célját szolgáló, a múzeummal közös igazgatás alatt álló intézet érdekei egyéb, szintén kis pénzzel dotált intézetek érdekeivel sehogysen egyeztetethetők össze. A meglevő helyiségek elégtelenek és alkalmatlanok. A gyűjtemény anyaga a többszöri költöztetés következtében a legnagyobb összevisszaságban várja a kezét, amely rendet fog teremteni a pusztuló értékek közt.

Erre vállalkozott Pósta Béla akkor, amikor a tanácsképet elfoglalva, a múzeum igazgatását megkezdte.

Csaknem két évtizedes múzeumi tapasztalattal és sok külföldi tanulmányút tanúságaival, kész munkatervvel jött Kolozsvárra. A terv az Erdélyi Nemzeti Múzeum és az Egyetem közös munkáját tartotta szem előtt. Csak ezt a közös munkát tartotta életképesnek, mely egyrészt a hallgatóság elméleti és gyakorlati kiképzését szolgálhatja, másrészt, a múzeum révén, az arra hivatottnak munkalehetőséget és életpályát biztosít, amely az erdélyi emlékek összegyűjtésére és feldolgozására is megmehetetlen haszonnal jár. Mikor minden illetékes tényező tetszését megnyerte, maga előtt látta élete egész programját, amelyetől soha el nem tért.

És mi volt ez a program?

„Erdély magyar múltjának emlékeit minden erőnk-ből meg kell menteni; azokat a tudományos kincseket, amelyeket Erdély földje az általános emberi művelődés különböző szakaszaiból magában rejt, lehető legteljesebb mértékben és a legszigorúbb szakszerűséggel fel kell tární és az egyetemes tudományosság számára hozzáférhetővé kell tenni.” Ez már az 1910–1919 közt megjelent, Magyarországon első kétnyelvű régészeti folyóirat elgondolása volt.

A célok valósítása érdekében első teendő volt a múzeumi anyag preparálása, leltározása és megfelelő helyiségekben és keretben való felállítása; szakkönyvtár szervezése; tudományos munkaerők kiképzése; technikai segéderők betanítása; megfelelő anyagi erők intézményes biztosítása és a rendszeres kutatások megindítása, ha másként nem lehet, anyagi kötelezettség vállalásával is.

Négy esztendő sem telt bele, és 1903. május 29-én már megnyílt az egyetem új épületében a modern szellemenben, szigorúan tudományosan rendezett Érem- és Régiségtár. Még ezt az otthont is ideiglenesnek tekintette, bár ez — nem utolsósorban politikai okokból — végleges maradt, de még ezenkívül még öt bérelt épület volt csak képes befogadni a tervszerű ásítások és vásárlások gazdag anyagát. Ezek az épületek színhelyei voltak a lázas munkának, amely csakhamar Erdély egész területén, sőt Pósta Béla egyúttal régészeti főfelügyelő is lévén, az egész ország összes vidéki múzeumaiban — amelyeknek szabályzattervezetét is vele dolgoztatta ki a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége — érezte üdvös hatását.

Ilyen sokirányú múzeum kezeléséhez megfelelő szakemberekre volt szükség, hiszen az anyag csak ezeknek munkásságán keresztül válhatott közkincsé, s volt felhasználható az egyetemi oktatás céljaira.

Ennek a programnak megvalósítását csak olyan ember vállalhatta, akinek munkásságában, a régészeti szakok a kor színvonalán képviselve voltak, s aki előtt nem voltak ismeretlenek azok a problémák, amelyek a különböző tudányszakokat pillanatnyilag foglalkoztatták.

Csak ilyen ember dolgozhatta ki azt a módszert, amellyel tanítványait képezte. Éppen annyi része van ebben a módszerben, a tervszerű nevelésnek, mint a jelölt egyéni hajlandóságának. Sokkal kevesebb erőszak van ebben, mint bármely más nevelési rendszerben, mert

tudta, hogy annak a munkának van igazán értéke, amelyet egész lélekkel végeznek, s amelynek elvégzése a vágyak beteljesedését jelenti.

Pósta Béla numizmatikával indult régészeti pályáján. Ennek saját magán tapasztalt nevelőhatásáról kialakult véleménye később sem változott meg, és mindvégig ezt tartotta az archaelógus legjobb iskolájának. „Az érmen annyi az aprólékos megfigyelni való, olyan kis területen vannak elhelyezve a jellemző egyéni vonások, hogy nemcsak, mint türelempróba kitűnő, hanem a kezdő komoly érdeklődésének, megbízhatóságra való törekvésének, megfigyelő- és ítélőképességének is alkalmas próbaköve.”

Ezen az iskolán minden tanítványának — az ország különböző múzeumaiból tanfolyamra két ízben Kolozsvárra rendelt szakembereknek is — keresztül kellett menniük. Csak azután kaphatták meg az ásó tudományához való, kellő elméleti megalapozást, gyakorlati kiképzést. Az irányválasztás a kipróbált egyéni hajlamhoz igazodott, amit az önállóan végzett feladat eredménye mutatott meg.

Erdély mindenkor leletekben gazdag földjén — de messze túl a határokon, az alföldi részekén is — volt miből választani. Aki bejelentett leletek feltárására kiszállt, és az elért eredményekért őszintén lelkesedett, az bizonyára olyan kor anyagát találta, ami érdeklődését nemcsak felkeltette, de ki is elégítette. Aki eddigi tanulmányai alapján a római provinciális régészet iránti hajlandóságot dédelgette magában, hiába ment őskori lelőhelyre. Bizonyára elvégezte a munkát, mesterétől tanult becületességgel, de nagyobb érdeklődést vagy éppen lelkesedést nem mutatott iránta.

Ezzel a módszerrel vezette az ősrégészeti kutatások terére Roska Márton, akinek néprajzi érdeklődését is szívesen istápolta, a római régészet és felirattan, sőt a limes kutatás területére Buday Árpádot, a népvándorláskori régészetre és numizmatikára Kovács Istvánt, az erdélyi iparművészet területére Schneller Vilmost, a keleti régészet terére Létay Balázst, akivel közkeletű kutatási terveit akarta megvalósítani. Tragédiája, hogy ezt a legutolsó tervét az első világháború elején eltévedt puskagolyó, összes terveit pedig a világháború befejezése után bekövetkezett változások döntötték halomra, kevéssel azután, hogy ő maga lassan ölt betegségének lett áldozata.

Húsz évig állott Pósta Béla az egyetemi Intézet és ezzel együtt az Érem- és Régiségtár élén. Ismertetett módszerével egész generációt nevelt a tudomány szolgálatára, akik elegendő számmal lévén, a régiségtudomány minden ágában segítségére tudtak lenni mesterüknek, s tőle távol vidéken az ország minden részén dolgozva, követni tudták mindig a tudomány érdekében adott jó tanácsait.

Pósta Bélának egyetemi tanári kinevezése után, a Société Royal d'Archéologie de Bruxelles tagságán kívül — semmi elismerés nem jutott osztályrészül az egész országra kiható munkásságáért, amely pedig a változott viszonyok között még ma is érezteti hatását. De nem is ezért dolgozott. Fiatalon lángolt fel benne az alkotás tüze, amelyet a méltánytalanságok, az agyonhallgatások, a semmibevevések nem voltak képesek kioltani. Nem is tehettké, mert dolgozni csak az tud, aki hiszi, hogy a társadalomnak hasznos munkát végez. Pósta Béla nemcsak hitte, de eredményei láttán meg is volt, de meg is lehetett győződve erről. Mit tudott volna alkotni, ha több megértéssel találkozott volna és a maihoz csak egy kicsit is hasonló támogatásban lett volna része? Az örökös munkában, az értetlenséggel való küzdelemben idő előtt fel kellett örlődnie, ami mérhetetlen vesztesége a magyar régészethoz, a magyar múzeumi ügynek, a magyar és az egyetemes tudománynak. Nemcsak az ellenségeit is megdöbentő halál pillanatában láttuk így, hanem ma is negyvenhárom évvel azután.

Ezért őrizi emlékét kegyelettel a magyar régészet és becsüli munkásságát a tudománytörténet.

Banner János

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM (TÖRTÉNETI MÚZEUM) ÚJ RÉGÉSZETI KIÁLLÍTÁSA

Érdeklődéssel néztünk a Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítására elé. Ezt az érdeklődést fokozta a Múzeum főigazgatóságának az az eljárása, hogy már a kiállítás forgatókönyvét is szélesebb vitára bocsátotta, és így éreztetni kívánta azt, hogy a készülő új kiállítás nemcsak a múzeum, hanem az egész magyar régészet ügye. És ezt a kezdeményezését tetézte azzal, hogy a kiállítást megnyitása előtt bemutatta nagyjából a forgatókönyv megvitatására egybegyűlt régészek előtt, és így még egy lehetőséget nyújtott a megnyitás előtt a kívülről jövő kritikai megjegyzésekre, melyek közül nem is egyet az utolsó pillanatban is megszívleltek a kiállítás rendezői. Példamutató volt a főigazgatóság e cselekedete, bárcsak minél többen követnék a múzeumok vezetői közül.

Múzeológiai szempontból vizsgálva a kiállítást, kétségtelenül nagy és jelentős lépést jelent a közelmúlt magyar régészeti kiállításainak sorában. A kiállítás tervezőinek és rendezőinek szándéka kétségtelenül az volt, hogy a régészeti koroknak a múzeumban őrzött anyagából minél többet mutasson be a látogatóknak. Az első benyomásunk tehát ennek a nagy anyag-gazdagságnak megállapítása; kevés kivétellel a múzeumnak a legjelentősebb anyaga kiállításra került ez alkalommal (persze a szilágyosmlyói kincs bemutatásának elmaradását azért őszintén fájjaljuk), és így a kiállítás valóban a múzeum régészeti anyagának bemutatását jelenti. Fogalmazhatnánk ezt a megállapításunkat úgy is, hogy a kiállítás mintegy keresztmetszetet adja mai régészeti munkánknek és eredményeinek. Jólesik a kiállításról előjáróban ezt elmondani, mert vele talán ezután rendezendő hasonló kiállításainknak értékes és követésre méltó útmutatása született.

Nem szólva most a magyarországi paleolitikum emlékeit bemutató és nagyjából érintetlenül hagyott teremről, jól hatott a termék egymásutánjának kellemes, világos, termék szerint alig váltakozó színű kifestése. A falak semleges színe tehát nem vonja el a látogató figyelmét a kiállított anyagról. Kevésbé mondhatók sikerülteknek a falakon alkalmazott, különös apró foltos technikával felfestett magyarázó, rekonstruáló képek, viszont legtöbbször kellemesen hatnak és a figyelmet megint csak nem vonják magukra a szekrényeknek és vitrineknek falait borító, pasztell színű festések, melyek csaknem kivétel nélkül jó megválasztottságukkal az ott elhelyezett anyagnak hatását emelik, mert az anyagot előtérbe helyezik. Tetszetősek az új szekrények és vitrinek is, színük is kellemes, nem hivalkodó. Lehet, hogy a fém-szekrények mai kultuszában talán kissé régieseknek mutatkoznak, céljuknak viszont kitűnően megfelelnek. Jól megoldott a terméknek és a szekrényeknek s vitrineknek megvilágítása is, az anyag jó megfigyelését jelentősen megkönnyítik.

A szekrényeknek és a kiállítás nagyobb méretű tárgyainak a termekben való elhelyezése nem a tengely és nem a termék egyensúlyozottságának figyelembevételével készült. Ebből két teremben, úgy érezzük, némi zsúfoltság származott (a neolitikus és rézkori kultúrákat és a pannóniai perisztíliumos beépítést tartalmazó termekben). A kiállítás sorrendjében való eligazodást a kiállítás bútorain és önálló darabjain elhelyezett számok biztosítják.

Örömmel olvastuk az egyes termék korszaki összefoglalását tartalmazó, röviden és világosan megfogalmazott feliratokat. Sok eddigi hasonló kiállításunkkal szemben itt feltűnik, hogy a feliratokat és magyarázó szövegeket nagyon takarékosan, de mindig jóleső világos fogalmazásban és röviden alkalmazták a rendezők; itt is az anyagnak adtak elsőbbséget, beszéljen az magáért és magáról. A rekonstrukciók, amennyiben makettek formájában történtek, sikerültek, csak a pannóniai ókereszttyén épületeknél éreztünk némi bizonytalanságot. Ellenben kevésbé sikerült a II. terem természetes kunyhó-ábrázolása, valamint nem egészen értettük meg a külön szoborformában is bemutatott budakalászi szekérke ókrós rekonstrukciójának szükségességét. Talán itt tegyük

szóvá a pusztasomodori pannóniai kocsi plexit rekonstrukcióját is. Az egyébként elhíhető képet nyújtó rekonstrukciónál nagyon zavar a plexitanyag átlátszósága. A különböző helyeken elhelyezett eredeti kocsi-részek és díszítések szemléletében nagyon zavar a másik oldalon álló látogató már pusztá ottlétével, és különben is — a kocsi eredetije sem volt átlátszó! Különben a magyar múzeumok rendezési technikájában, annak történetében is jelentős lépést jelent a plexitnek a kiállításon való kiválóan sikerült alkalmazása és egyúttal egyéb kiállításaink számára követendő példát.

A kiállítás múzeológiai eredményeinek összefoglalásaként, véleményünk szerint, a Nemzeti Múzeum ezen új kiállítása jelentős lépés előre. A kiállított anyag mennyisége és előtérbe állítása terén kétségtelenül példamutató. A kiállítás technikai segédeszközeinek igénybevétele és használata a legmodernebb múzeológiai felfogásnak megfelelő. A kiállításon alkalmazott dokumentáció, mint arra már fentebb rámutattam, nagyon takarékos, sőt lehet, hogy egyesek szűkösen is tartják. Azonban ezt a nézetet vallók nem számolnak azzal, hogy ez a kiállítás hangosan kiált jól megírt „múzeumi vezető” után. Ebben a kalauzban pedig mindazt pótolni lehet, amit esetleg egyesek hiányolnak a felhasznált dokumentációnak. Csak arra kérjük a múzeum vezetését, hogy a jól sikerült kiállításához olyan vezetőt adjon, mely világos, érthető magyarázataival, összefoglalásaival képes legyen még elmélyíteni azt a hatást, melyet a kiállítás minden látogatójára anyagával és felépítésében gyakorol. Így a múzeum jó példát mutathat a falai között folyó tudományos munka eredményeinek egy kiállítás keretében való összefoglalására, melyet a magyar népművelés érdekében minden múzeumnak követnie kell.

Oroszlán Zoltán

*

Őskorkutatásunkkal szemben egyre sürgetőbb az igény történeti módszerű és szemléletű munkák létrehozására. A jól megfigyelt ásatásokon előkerült leletanyag fokozatos gyarapodása és a vizsgálati módszerek széleskörű kibontakozása lehetővé teszi, hogy az őskor vázlatos és csak egy-egy állapotot bemutató képét egyre inkább mozgásban, változásában, vagyis történeti folyamatában vizsgálhassuk. A nagy koregységek vázlatos, egyszerű egyenes vonalú fejlődését elképzelő mechanikus szemlélete helyére a kisebb közösségek életének lehetőleg minden részletére kiterjedő elmélyült dialektikus szemléletű vizsgálata lépett. Ezekből tevődik össze a nagy összefogó korszakok színes, változatos, időnként visszatekintése és kitérőkön keresztül érvényesülő fejlődési képe.

A forrásanyag merev, statikus volta miatt azonban a kutatásnak igen nagy nehézségekkel kell szembenéznie. Jóval egyszerűbb egy-egy állapotot bemutatni, mint ezt az állapotot létrehozó gazdasági és társadalmi mozgató erőket feltárni. Mégis, kutatásunk csak ezen az úton haladhat tovább. Fokozott nehézségek jelentkeznek, amikor az őskor történetét szemléltetnénk, kiállításon kell bemutatni. Ez a feladat egyelőre még alig látszik megoldhatóknak. Ennek ellenére, a lehetőségek legnagyobb fokú kihasználásával a régészeti kiállításokon is ezt a célt kell szem előtt tartani. Ha más mód nincs, a kisebb közösségek anyagi és szellemi kultúrájának minél szélesebbkörű bemutatásával, de — s ezt külön hangsúlyozni kell — a kis közösségek életére jellemző leleteket és jelenségeket csak együttesen, összefüggésükben szabad kiállítani nem elemekre széttagolva, mert ebben az esetben elvesz az, amit szemléltetni akarunk: a történelem.

Új őskori kiállításunk ismertetése előtt szükséges ezeket a szempontokat felvetni, hogy világosabban megérthessük azokat a problémákat, amelyek a kritikus nézőben felmerülnek.

Az első terem őskori kiállítása már a múlt évben elkészült és ismertetése kívül esik e sorok írójának feladatán.

Belépve az élénk világítású második terembe, mintegy kilépünk a barlangok sötétjéből a napfényre, a nyílt síkságokra. Ez ugyan leegyszerűsített módon, de felhívja a figyelmet arra, hogy az életben valami nagyon jelentős változás történt, az élelemszerző „zsákmányoló” életmódról az élelem megtermelésére való áttérés forradalmi jellegű és hatású fordulata kezdődött el.

A második terem kiállítóinak ennek a nagy fordulatnak az eredményeit mutatják be, méghozzá úgy, hogy a korabeli élet elemeire, jelenségeire helyezik a fő súlyt. Így az egész terem egységes fejlődési színezetű, életkép jelleget kapott. Emiatt történt a szándék és megvalósítás összekapcsolása. Életet, történelmet akartak bemutatni, ehelyett egy igen jelentős, hosszú ideig tartó nagy korszak (sőt két korszak) igen különböző gazdasági szinten álló s eltérő időben fellépő kisebb közösségeit egyetlen egységes vázba merevítették. Ezáltal elvesztett a lehetőség, hogy a bemutatott nagy korszak életének színes változatosságát, az egyes kisebb közösségek fejlődési különbségeit és egymáshoz fűződő kapcsolatait megismerhessük.

A kiállítási terem az ősközösség jelentős időszakát, az újkőkort és rézkort legalább 2000 esztendő fejlődését öleli fel. Régészeti kutatásunk régen túljutott azon a ponton, hogy az újkőkort és a rézkort egységes fejlődési szintnek tekintse. Az elkülönítésnek a bőséges leletanyagokon kívül gazdasági, történeti alapjai is világosabbá váltak. A jelenlegi kutatás szerint úgy látszik, hogy az újkőkort inkább földművelő közösségeinek helyét a rézkor idején inkább állattenyésztést folytató közösségek foglalták el. Így már ez a tény is komoly alapot adott volna a kiállításon a két korszak határozott elkülönítésére.

A terembe lépve az ajtótól jobbra az újkőkort nagy változásait előidéző növénytermesztés és állattenyésztés bizonyítékait látjuk a tárlókban. A falon villogó térképek mutatják az egyes domesztikált állat- és növényfajok származási helyét. Az ajtótól balra pedig nagyméretű újkőkori kunyhó rekonstrukciót látunk mintegy $\frac{2}{3}$ -os nagyságban, eredeti hatást keltő természetes építőanyagok felhasználásával. Kétségtelen, hogy ez a három tényező: a növénytermesztés, állattenyésztés és ezek által lehetővé vált tartós letelepedés nyomta rá bélyegét az újkőkori életre, és így logikus a bevezetés. Egy kiállítás belső terében azonban nem megfelelő ilyen természetes rekonstrukció. Méretében inkább nyomasztó, s jellegében önmagában áll az egész kiállításon.

Az építmény méretének túlzása akkor tűnik ki, amikor a kiállítás menetiránya egy másik rekonstrukcióhoz vezet. Szabadon álló tárlóban a zengővárkonyi telep egyik nagy házának fából és műanyagból készült modelljét látjuk. Szerintem ez a korszerű kiállítási követelményeknek teljesen megfelel. Az alaprajz, szerkezet és építési technika világosan látható rajta, és ennyi elegendő is. Az előbbi nagy rekonstrukció és a kis modell aránytalansága megzavarja a nézőt, de a kiállítás összhatását is.

A következő két tárló az edényművességet mutatja be. Jó képet kapunk a készítés technikájáról és a természeti formák hatásáról. Nem helyes azonban a különböző kultúrák emlékeinek összekeverése s a töredékek kiállítása. A használati és díszedények itt jelzett szembeállítására hangsúlyozottan különböző használati és díszedények bemutatását kívánta volna meg. Itt azonban az elválasztó vonalon kívül a leletek jellege és minősége nem utal erre. Ez utóbbi tárlóban túl sok az üres tér, az anyag nem beszél, a néző figyelme elsiklik.

Tovább haladva megismerkedünk a halászat-vadászat és a szövés-fonás emlékeivel. Jól sikerültek a tiszai kultúra edénymintái alapján elkészített színes gyékényfonat rekonstrukciók, az eredeti díszített cserepek melléhelyezésével. Jó a kis saroktárló újkőkori kovabányát ábrázoló modellje.

A következő tárlóban vannak az újkőkori és rézkori kőből, csontból és agancsból készült munkaeszközök, felhasználásuknak megfelelő elhelyezésben, egy-két rekonstrukciós rajzzal. Ez a bemutatás a valóságnak és követelményeknek megfelel.

Közös tárlót kapott a fémfeldolgozás és a kereskedelem. Első felében a réz és arany felhasználása látható. Megfelelő példák szemléltetik a kő- és rézeszközök for-

máinak egymásrahatását. Örömmel látjuk a rézkori nagy aranyékszerek közül első ízben a hatvani melldíszet. Jobb lett volna azonban annak érzékeltetése, hogy milyen gazdasági alappal kapcsolatos a réz és arany nagymérvű felhasználása, hogy ez egy meghatározott közösség, a bodrogkeresztúri kultúra sajátja.

A tárló másik felében vannak a kereskedelem eszközei. Jelentős és szép leletek tükrözik a kereskedelmi kapcsolatok jelentőségét. Ebbe a tárlóba került a békásmegyeri kagylókürt. Azt hiszem azonban, hogy jelentősebb volt funkcionális szerepe. A közsímsert krétai ábrázolás miatt és annak dokumentálásával a hitvilágnál kellett volna bemutatni. Az sem közömbös, hogy a péceli kultúra emlékei közé tartozik.

A terem sarkába egy korban szerencsésen összekapcsolódó együttes került. A budakalászi agyagkocsi-modell és a centeri ember alakú edények a péceli kultúra kiemelkedő jelentős leletei (1. kép 2). A budakalászi kocsimodell a szarvasmarha igavonó erejének a felhasználását elsőnek bizonyítja Európában. A kis kocsimodell és az alsónémedi állattenyésztésű sír egymás mellé helyezése szerencsésen egészíti ki egymást. Éppen ezért feleslegesnek és túlzottnak érezzük a nagy méretarányban elkészített rekonstrukciót, mely naturalizmusával és arányával a kunyhónál elmondottakat ébreszti a nézőben. Sajnos, emellett és emiatt az eredeti kocsimodell szinte teljesen észrevétlenül marad, csak a nagyon figyelmes néző fedezi fel. Ez a lelet pedig egészen különleges, hangsúlyozott kiemelést érdemelt volna. Így a rekonstrukció hatásában agyonüti az eredeti leletet.

A péceli kultúrába tartozó három centeri ember-alakú edény jelentőségének megfelelően egy egész tárlót foglalt el. Hatásuk igen erőteljes, bár a néző nem ismeri meg kulturális összefüggéseiket.

Az ajtó másik oldalán vannak egy tárlóban a hitvilág emlékei. Igen fontos ez a tárló, mert hazánkban sok szép és jelentős emléke van a déli jellegű, főleg agyagból készült ember- és állatszobroknak, a korabeli hitvilág legjellemzőbb tárgyainak. Sajnos számos jelentős darab nem a Nemzeti Múzeumban van. Gipszmásolattal azonban ezeket is lehetett volna pótolni. A tárló másik felében látjuk a javaréz kori szigorú rítusú temetők férfi és női sírjainak jellemző mellékleteit.

Ennél a tárlónál tűnik fel legerősebben az újkőkort és rézkort egy síkba vetítésének hibás volta. A hitvilággal kapcsolatos leletek, amint a felirat is mondja, a megfelelő gazdasági alap tükröződései. Mai tudásunk szerint már nem mindegy, hogy az említett leletek milyen gazdálkodást folytató közösségekhez tartoztak. Hogy csak egy példát említek, a Körös- vagy tiszai kultúra női szobrai szorosan kapcsolódnak az állandó tell-letelepüléseket létrehozó, súlylალ növénytermesztő közösségekhez. Ugyanakkor a rézkori — gyaníthatóan — főleg állattenyésztést folytató s tartós telepekkel nem rendelkező tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák leletanyagából ezek teljesen hiányoznak. A későrézkori péceli kultúrában, melynek új déli összetevői vannak, és az állattenyésztés mellett bizonyos növénytermesztésre lehet következtetni, ismét megjelentek a női szobrok, ember alakú edények, de korántsem olyan mértékben, mint a Körös- vagy tiszai kultúra idején. A kisplasztika ilyen hullámozó előfordulása tükrözi a különböző gazdasági viszonyokat. Sajnos a kiállítás egyik ábrázolásából ez nem derül ki.

Jól sikerült a tárlóhoz csatlakozó jászladányi temetőterkép világító megoldása. Ezt a képet egy eredeti kiemelt pusztaitvánházi sír teszi érzékletessé. Kár, hogy a sírok leleteit a hitvilág tárlójában helyezték el. Ugyanakkor nem derül ki, hogy az itt bemutatott szigorú temetkezési rítus csak a bodrogkeresztúri kultúrára volt jellemző. A későrézkori folyamán pedig országszerte elterjedt az égetéssel temetkezési szokás urnás és szórt-hamvas formájában.

A kiállításnak eddig is hangsúlyozott logikai törése a továbbiakban jelentkezik legélesebben. Maguk a rendezők is észrevették, hogy a neolitikum és rézkor életéről így bemutatott kép nem elegendő a fejlődés érzékeltetésére. Ezért az eddigiekhez hozzáfűzték a magyarországi újkőkort és rézkort területi és időrendi helyzetét bemutató

két tárlót. A kutatás állásának megfelelően elterjedési térkép s néhány jellegzetes, de nagyon kevés lelet hivatott bemutatni a fejlődés folyamatosságát.

Ez a kétféle bemutatás nem kapcsolódik össze szervesen. Az átlagos néző nem érti, hogy miért van erre szükség, tehát számára felesleges, ezzel szemben a szakembernek kevés. Itt is az újkőkort jóval kevesebb lelet képviseli, mint a rézkort. Az újkőkori kultúrák abszolút időrendjét nem kellett volna ilyen határozottan megállapítani, hiszen csak becslésen alapulnak.

Annak ellenére, hogy a kultúra fogalmának használata ma már nem kielégítő, de ezzel a fogalommal gazdasági és kulturális közösségeket tudunk jelölni, sokkal helyesebb és korszerűbb lett volna a függelékben követett rendszert az egész kiállítási teremre alkalmazni. Akkor megláthattuk volna az egyes közösségekre jellemző életmódnak megfelelő anyagi és szellemi kultúra egészét összefüggéseiben s nem elemeire bontva. A területi és időrendi beosztás önmagában is jelzi a fejlődés folyamatát. A rendezésnek ezt lehetett volna valamilyen kisegítő eszközökkel hangsúlyozni. Ez azonban nem így történt, s ezért azt mondhatjuk, hogy az újkőkor és rézkor bemutatása az előző kiállításokhoz képest — amikor kultúránként az említett beosztást követték — visszaesést jelent.

A kiállítás harmadik terme a bronzkoré, jobban mondva a régészvilág túlnyomó része által bronzkornak nevezett időszak.

Az új kutatási eredményeknek megfelelően a zóki és harangedény kultúra leletei helyesen a bronzkori terembe kerültek át, mivel szervesen a bronzkori fejlődéshez kapcsolódnak.

Jobbra az első tárlóban láthatjuk a bronzkor kialakulásában nagy szerepet játszó kultúrák emlékényegét. Öröndetes módon végre első ízben szerepel a régészeti kiállításon a keleti sztyepei pásztortörzsekkel kapcsolatos néhány hazai lelet. A kiállított tárgyak között a harangedény és zóki kultúra emlékein kívül a korai nagyrévi típusú leletek dominálnak. A szöveg nagy vonásokban helyesen említi a korai bronzkor kialakító tényezőit. A csáfordi aranykorongok is ebbe a tárlóba kerültek. Ennek jogosultsága azonban vitatható. Véleményünk szerint inkább a lengyeli kultúra késői, bodrogkeresztúri-val párhuzamosítható késői szakaszába sorolható.

A bevezető tárló alapján azt várnánk, hogy a bronzkori kiállításon az előző teremmel szemben a történeti fejlődést fogjuk látni. Azonban ezzel a tárlóval meg is szakad a fejlődés vonala, s csak a két utolsó kiállítási szekrény tér vissza ismét a fejlődés érzékeltetéséhez.

A második tárló címe szerint egy alföldi bronzkori telep életét mutatja be. Ez az élet azonban rendkívül sokáig a bronzkori kutatás középpontjában álló tószegi telep rétegsorát láthatjuk itt, részben a tárló melletti falra eredeti méretben felvetített rajzon, részben a tárlóban a rétegeknek megfelelő elhelyezésben néhány leletet. A kiállított leletanyag kevés arra, hogy érzékeltethesse az életet és az egyes rétegek fejlődési különbségeit. Többet kaptunk volna, ha a tószegi rétegsor három kultúrájára jellemző leletegyütteseket külön-külön állítják ki. Ezek egymáshoz fűződő kapcsolatát lehetett volna a tószegi rétegsor bemutatásával bizonyítani. Így elveszett a nagyrévi, hatvani és a füzesabonyi kultúra megismerésének lehetősége.

A sarokban a tószegihez hasonló jelentőségű dunaújvárosi koszideri telep mészét látjuk. Helyes a telep kerésmészének szemléltetése, mert így a laikus néző is fogalmat kaphat a hosszan tartó letelepült életmóddal kapcsolatos tell-telepekről. A telep leletanyagát csak három nagyobb edény képviseli. Ezek azonban nem pótolják a vatyai kultúra egészét.

Helyes volt felhívni a figyelmet azokra a viszonyokra, melyek a telep erődítéséhez vezettek. Ezek bemutatása erősen vázlatos. Az egyes közösségeknek, kultúráknak más és más típusú erődítései voltak. Ezek időben is különféleképpen oszlanak meg. A térképet az egyes kultúrák elterjedésének feltüntetéseivel kellett volna megszerkeszteni az egyes erődítéstípusok grafikus bemutatásával.

A térkép alatt bemutatott két házmodell közül a füzesabonyi modell jobban sikerült, a zengővárkonyihoz hasonló áttekinthető szerkezetével és a műanyag nem zavaró felhasználásával. A békéserdei házmodell, bár szerkezetileg ez is megfelelőnek látszik, teljes befejezettségével játékszerűvé vált.

A következőekben a bronzkori kulturális és kereskedelmi kapcsolatok emlékeit látjuk. A tárló háttérét vázlatos térkép tölti ki, feltüntetve a kapcsolatok irányját és útvonalát. A kapcsolatokat megfelelő leletek támasztják alá. Sajnálatosan háttérbe szorult a kocsizás emlékényeg, melyre pedig bronzkorunkból az újabb kutatási eredmények alapján szép példákat ismerünk. A gyulavarsándi kocsimodellt feltétlenül be kellett volna mutatni a vázlatos rajz helyett.

A következő tárló a temetkezésekről ad egy olyan szűk keresztmetszetet, amelyet a szűk hely megengedett. Helyes törekvés volt a bemutatásnál az egyes népekre jellemző temetkezési szokások elkülönítése.

A terem közepén két szabadon álló vitrinben a bronzkori fémművesség emlékeit állították ki. Az egyikben a középső bronzkor számos pompás fémtárgyát látjuk. Az egyetlen arany karperec mellett hiányoljuk az ottlakai aranykorongot. A másik tárlóban vannak még korabronzkori, középső és általunk már későbronzkorinak tartott öntőminták. Ezek között legjelentősebb a soltvadkerti öntőminta lelet néhány darabja. Kár, hogy a fémművesség emlékei is környezetükből, összefüggésükből kiragadva szemlélhetők.

Az ajtó melletti tárló ismét a történeti fejlődés sodrába zökkent. Ez a középső bronzkori fejlődést lezáró történeti eseményekkel és leleteivel ismert meg. Ekkorra azonban sajnálkozással állapíthatjuk meg, hogy bronzkorunk jelentős közösségeit képviselő kultúrák bemutatása nem történt meg. Így a bronzkor nagy szakaszának ismertetése is egysíkú és erősen hiányos lett. Ugyanis ma már nem az az érdekes, hogy a bronzkorban fémművesség, kereskedelem, erődítések stb. voltak, hanem az, hogy ezek a jelenségek milyen közösségek sajátjai voltak, és mi volt összefüggésük. Az is igaz, hogy egyetlen terem nem lett volna elegendő bronzkorunk ilyen részletes bemutatására.

Az általunk későbronzkorinak tartott, a kiállítás szerint ki nem mondott középső bronzkorinak vett ajtó melletti tárlóban térkép szemlélteti a Közép-Dunamedencét ért nagy történelmi eseményt, a halomsíros kultúra népeinek támadását. Ezt a helyi lakosság elrejtett jelentősebb kincsleleteivel igazolja.

A halomsíros kultúra behatolásával mint történeti eseménnyel kutatóink egyhangúan egyetértenek, időpontja és leletanyaga körül azonban igen komoly nézeteltérések állnak fenn, nyílt vita folyik. A kiállítás rendezője az egyik pólust képviseli. A kiállítás ezt az időpontot a XIII—XII. sz. fordulójára keltezi. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy hazai régészeti kiállításon első ízben került sor e jelentős és önállóan csak néhány éve elismert kor bemutatására. A tárló főleg a fémművesség leletein keresztül szemlélteti a behatolt népesség magával hozott anyagát és a helyi lakosság hagyományainak hatását. Az edényművességet kevés, de jó típusú edény képviseli.

A terem utolsó tárlójában vannak a behatolt és helyi népesség összeolvadása útján kialakult kultúra emlékei, zömmel a pilinyi kultúrából. A korszakra jellemző gazdasági és társadalmi viszonyokat tükrözi az igen fejlett bronzművesség, melyben kiemelkedő szerepük van a fegyvereknek. Az erősen bomló közösségről vallanak a rangjelző diadémák is. A nagy aranykincsekből egyet érdemes lett volna kiállítani.

A korszakot a XI. sz.-ban feltételezett újabb vámadással zárja le a kiállítás. (Újabb kincsleletek és fegyverek feltűnése.)

A bronzkori teremben látottakat összefoglalva megállapítható: a nagyon röviden bemutatott legkorábbi szakasz (egy tárló) és a fejlődést lezáró késői szakasz (két tárló) képviseli a bronzkori történeti fejlődés menetét, és így ez korszerű. Ami a kettő között volt, az a kiállításon elvész, és nagyon egysíkú, kiragadott szemelvények tudósítanak csak erről a fontos fejlődési szakasz-

ról. Az így bemutatott anyag nem elegendő arra, hogy a nagy tell-telepek korának népeiről valamelyes képünk legyen.

A negyedik terem az általánosan elfogadott terminológia szerint a koravaskor első felének (HA—B) emlékeit tartalmazza. A felirat azonban későbronzkorinak nevezi. Nem tudom, helyes volt-e a régi elnevezés megváltoztatása.

Az ajtó melletti tárlók a Dunától keletre eső területek és a Dunántúl leletanyagát mutatják be. A két tárló híven tükrözi a kutatás jellegét is. Az alföldi tárlóban csak sírleletek és kincsleletek vannak, a dunántúliiban főleg teleptelepek. Az előbbiben főleg a hamvasztásos sírok leletei uralkodnak. Igen szép gávai típusú edények és a hasonló korú remek pécskai bronzlelet néhány darabja tükrözi a kor edény- és fémművességét. A kiállítás szövege szerint a keleti területekről 900 körül behatoló nép honosítja meg újból a csontvázas temetkezési szokást. E sírok leletei mellett erős hangsúlyt kapott a ló felszereszköze is, amit a tárlóban bronz rúd vég, lovasszobrok s a tárlón kívül elhelyezett bronz kocsikerekek tesznek életszerűbbé.

A remek leletanyag miatt az alföldi tárló hatásosabb, mint a Dunántúli. Ez utóbbi apró teleptelepei miatt szétesebb, a figyelmet nem tudja kellőképpen összpontosítani.

A rövid fal nyílásában dioráma ábrázolja az egykori bányászat mozzanatait, s ez vezet el a fémművességgel kapcsolatos eszközök bemutatásához. Homérosztól vett idézet eleveníti meg a munkafolyamatot.

Nem eléggé életszerű a mezőgazdaság és fagegmunkálás bronzeszközeinek bemutatása. A lazán szétszóró sarlók, fűrészek nem töltik meg a tárlót, túl levegős. Esetleg egy-két grafikus dokumentáció kíváncsított volna ide.

A két utolsó vitrin pompás anyagának összeállítása igen jól sikerült. Jó a bronzedények elterjedését feltűntető térkép és a térkép előtt az eredeti edények bemutatása. Eszerint hazánk lenne a bronzedénygyártás egyik központja. A szöveg utal a társadalom állapotára is, amikor ezeket az edényeket már csak egyes személyek szerezhették meg.

A másik kitűnő tárlóban a korabeli harcos bronz fegyverzetét látjuk. Ez hangsúlyozza azt, hogy az ősközösség felbomlása idején milyen nagy szerepe volt a fegyveres harcos rétegnek.

Az ötödik teremben láthatjuk a koravaskor (HC—D) leleteit és őstörténetünkben névről elsőnek ismert népek, a szkíták és kelták emlékanyagát.

Az első két tárló a vas elterjedésének jelentőségét ismerteti, mely mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat idézett elő, az ősközösség bomlása egyre jobban előrehaladt. A vasművességet és a szerszámok használatát ugyeneszemlélteti a kiállítás a csaknem egykorú, görögországi vázafestészet köréből vett ábrázolásokkal és a mellőljű helyzetű eredeti tárgyakkal. Igen jól sikerült a kismezei halomsír rekonstrukciós metszete. Jó lett volna egy a korszakra jellemző földvármodell bemutatása is. Ugyancsak utalni lehetett volna a törzsi ipari és a kereskedelmi központok kialakulási folyamatára és a kereskedelmi útvonalak kezdődő nagy szerepére.

A bejáratától balra, tehát a Dunántúltól elválasztva látjuk a szkítakor emlékeit. Egy egész tárlót tölt meg a néhány éve előkerült nagyszerű ártándi fejedelmi lelet. Legkiemelkedőbb darabja a Görögországban készített bronzhydria. Másik kisebb tárlóban az angyalöldi lelet lepi meg a nézőt. Nem tudom, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján indokolt volt-e a szkíta leletek közé tenni.

Külön kerültek bemutatásra a szkítákkal legszorosabb kapcsolatba hozható fémművességi leletek (1. kép 1). Kiemelkedő darab a zöldhalompusztai aranyzarvas. Kár, hogy a tápiószentmártoni nem tették ki. Helyes volt ezt a tárlót elválasztani a következőtől, ahol a szkítakor általános leletei vannak, hangsúlyozva a helyi lakosság szerepét. Így igen szembevető a fejedelmi leletek, a vezető réteg leletei mellett a nagy tömegeket képviselő köznép meglehetősen szegényes jellege, a széles skálájú társadalmi differenciálódás bizonyítéka.

A szkítakor emlékanyagát zárja le az egyedül álló, eredetiben kiállított kocsi, ló-temetkezés. A szkítakort elegendő, jól hangsúlyozott leletanyag képviseli.

A terem második fele mutatja be a kelták hagyatékát (késővaskor). Az első tárló a legjelentősebb kelta leleteket tartalmazza, és bemutat egy gyalogos harcos felszerelést is. Ez utal a kelták történeti szerepére, behatolására hazánkba. A bükk-szentlászlói (óhutai) Nagysánc modellje felhívja figyelmünket arra, hogy a kelták idején tovább folytatódott a korábban kialakult törzsi, ipari központok élete. A sarok melletti tárlóban szép térkép szemlélteti az idegen hatásra megindult s az egyes törzsekkel kapcsolatos pénzverést, a megfelelő eredeti pénzek feltűntetésével. A térkép különböző színű foltjai mutatják, hogy a színek mértékértartó alkalmazásával mennyire ki lehet hangsúlyozni a mondanivalót.

A pénz bemutatása logikusan vezet a kereskedelem ábrázolásához. A görög eredetű vagy hatású aranyékszeren kívül rengeteg borostyánt állítottak ki. Ez meg-bontja a vitrin egyensúlyát.

Az utolsó tárló a keltakori társadalmat igyekszik ábrázolni, statisztikusan, s ezt kivéteve egy-egy sírlelet bemutatásával. Ismételve látjuk a harcos férfi leleteit, ezenkívül megvannak a gazdag női, a szegényebb férfi és szegényebb női sírleletei is. Így azonban sematikus hatású. A hitvilágra a temetkezések használatának tett fémmellékletein kívül csak a bátoi bronz vadkan utal. Köztudomású a vadkan nagy szerepe a kelták vallási életében, ezért minden hasonló hazai leletet be kellett volna mutatni. Egy eredeti hamvasztásos sír zárja a keltakort s egyúttal az őskort.

Az ismertetett kiállításon megkaptuk a magyarországi őskor vázlatos képét, az ősközösség virágzó szakaszától a teljes felbomlásig, a társadalmi differenciálódás igen magas fokáig.

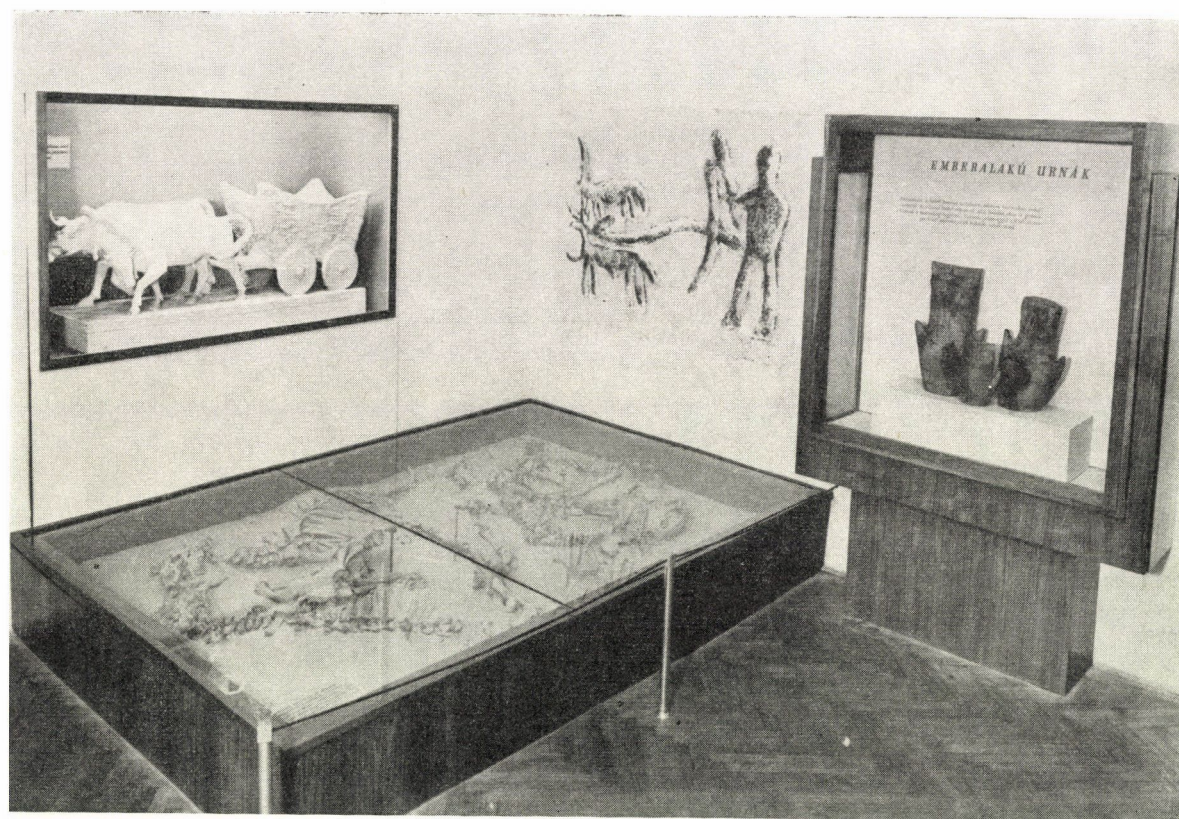
Sajnos a kiállítás vonalvezetése egyenetlen. Hol az életkép, keresztmetszetszerű bemutatás, hol a fejlődési folyamat érzékeltetése tűnik elénk. Ezek törést okozva váltogatják egymást, valószínűleg amiatt, hogy több rendező személy elgondolását nem lehetett megfelelően összehangba hozni. Az újkőkori és bronzkori teremben több anyagot lehetett volna bemutatni. (Ez a kiállítás további részein jól meg is valósult.)

A kiállítás ellentmondásossága abban nyilvánul meg, hogy bár az elavult tipológia előtérbe helyezését lehetőleg szerencsésen elkerülték, egyúttal a legfontosabb célt, a történelmi folyamatosság ábrázolását is igen sok helyen eljuttették, s az őskor képe főleg a korai szakaszokban nem olyan világos, mint régen. A mondanivaló megvalósítása részleteiben legtöbbször sikerült.

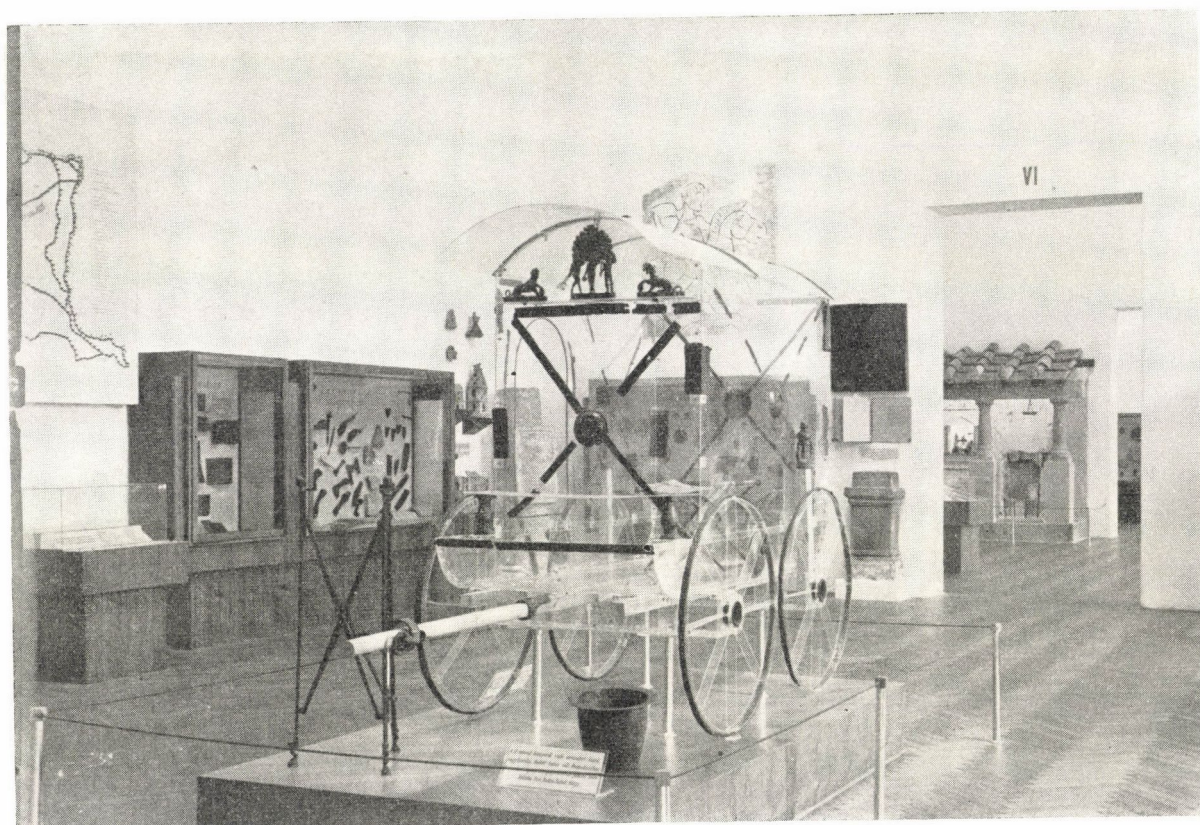
Kalicz Nándor

A kiállítás a római hódítás korában itt élt őslakosság és Pannónia provincia kultúrájának régészeti hagyatékát eddig még soha nem látott gazdagságban mutatja be. E sorok írójának alkalmá volt a Nemzeti Múzeum minden hasonló kiállítását 1913-tól kezdve alaposan megismerni, de elmondhatja, hogy az anyagnak ez a teljessége eddig még egyetlen alkalommal sem szerepelt. Az anyag felosztását, anélkül, hogy szükségesnek tartanók e felosztást ismételni, helyesnek tartjuk. Ezekből a figyelmes látogató csakugyan felépítheti és összegezheti magának a római hódítás alatt itt folyó élet fontosabb megnyilvánulásait, az itt élő kultúra jelentősebb vonásait. Persze azzal, hogy a kiállítás rendezői elkülönítették, de mondom, szükségszerűen elkülönítették egymástól az őslakosság (2. kép 1) és a római hódítók életének emlékeit, a látogatók csoportjaiban talán e két elem teljes és egymással össze nem függő eltávolodására keletkezhetnek helytelen vélekedések. Azonban ezt, a kiadandó „Vezető”-ben néhány mondattal eliminálni lehet.

A kiállítás e részének is, mint az egész kiállításnak érdeme, hogy nem statikus, hanem dinamikus ábrázolásban mutatja be e négy évszázad kultúráját. A szekrények, bár egyikük-másikuk az anyagtól zsúfoltnak tűnik, ügyes ökonomiával, világos csoportosításban adják elő mondanivalójukat. Nem is tudnék alapvető kifogást emelni egyik

1. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. Budapest
 Рис. 1. Новая археологическая выставка в Венгерском Национальном Музее. Будапешт
 Fig. 1. La nouvelle exposition archéologique du Musée National Hongrois. Budapest

2. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. Budapest
 Рис. 2. Новая археологическая выставка в Венгерском Национальном Музее. Будапешт
 Fig. 2. La nouvelle exposition archéologique du Musée National Hongrois. Budapest

sze krény vagy vitrin tartalmával szemben sem, de mégsem zárkozhatom el néhány megjegyzés megtételétől, amelyeket megszívlelni, úgy vélem esetleg utólag is érdekes lenne.

A koe si rekonstrukciójáról a bevezető részben már említést tettem (2. kép 2). Itt csak megismétlem azt a gondolatot, nem volna-e jobb az egészet befuttatni, meghomályosítani: az alkalmazzott eredeti koe si-részek és díszek kétségen kívül úgy jobban és főleg zavartalanabban érvényesülhetnének. Helyes lenne egy katonai diplomának a szövegét feliratban közölni; ebben a felállításban ugyanis az egész becses anyag a látogatók legnagyobb részére semmi hatást nem tesz, a legtöbbben nem is találkoztak még ezzel a fogalommal; egyetlen szövegnek, ha kivonatok közlése is, egészen más színben tűntetné föl előttünk a sze krény tartalmát. Éppen így rövid ismertetést kellene fűzni a katonaság béke idején teljesített munkájának munkaeszközeit feltüntető sze krényhez is. Ha azonban a rendezők úgy gondolták, hogy ezeket egy kiadandó „vezető” szövegében fogják pótolni, akkor ezt én is elegendőnek vélem. A római pénzek tartalmazó gazdag anyagú tárlóban okvetlenül szükséges volna néhány pénzhez teendő kis címkén a római pénzek legfontosabb fajtáinak megnevezése, mert így a különböző nagyságú és anyagú pénztömeg sok látogató számára semmi érdekességet nem nyújthat.

Néhány megjegyzést megérdemel a kiállítás beépített perisztílium részlege is. A rendezőket itt ismét a kiállítás minél dinamikusabbá tevésének vágya vezette. Ennek elérése érdekében nem vonakodtak e beépítéssel néhány nem megfelelő rekonstrukciót is elkövetni. Nagyon jó e részlegnél a tetőzet rekonstrukciójának bemutatása eredeti cserepekkel, imbrekkel és antefixekkel. Helyes volt bemutatni a padozatfedésnek néhány nálunk szokásos, gyakori formáját. Helyes volt a perisztílium falán az új nagy értékű és különleges érdekességű fal-festmények rekonstruktiiv bemutatása (helytelen viszont, hogy a középső kis mitológiai tárgyú képek elnevezése hiányzik); a „tubi”-k beépítésének formája a hypocaustum szerkezet bemutatása vagy képen való ismertetése nélkül laikus látogatók előtt érthetetlen, végül egészen helytelen a kis larariumnak e környezetben való bemutatása. Persze ezek a kifogások is inkább annak érdekében tételnek, hogy a kiállítás oktató erejét e hiányok kiküszöbölésével vagy a dokumentáció némi pótlásával, esetleg a „vezető” megfelelő helyén adandó magyarázattal még jobban növeljük. A szomszédos bolt ábrázolása hideg fehér színével kirí a rendezésből; jobb volna itt az elárúsító pultok színén valami kellemesebb enyhén barnás, esetleg téglavörös színű elnyitni, különben az alkalmazott grafika a hely rendeltetését eléggé érthetően magyarázza.

Szellemes, bár nem új az Itáliából és a különböző provinciákból Pannóniába irányuló kereskedelem tárgyainak bemutatása, csak itt az anyagot éreztem kissé kevésnek; vagy nagyobb, vagy két sze krényben kellett volna ezt a gondolatot megvalósítani, mert ez az egy sze krény így közel sem ad való képet a pannóniai gazdasági életnek e fontos részlegéről.

Kétségen kívül lehetne még néhány kifogást emelni a kiállítás e részének ilyen vagy olyan részlege ellen. Ilyenekre azonban véleményem szerint nincs szükség. Lehetnek ezek a rendezés bizonyos sajátos elképzelései, melyeknek változtatása könnyen megbonthatná egy-egy sze krénynek jelen formájában jól kiegyensúlyozott, kiváló hatású képét, amire pedig nincs szükség. Bizonyára a rendezők is látják és érzik már azokat az apróbb hibákat, hiányosságokat, amelyek annak idején a munka lázában föl sem tűntek nekik, ma pedig számukra is nyilvánvalóak. Ezeken idővel úgyis segítenek majd, és a „vezető” megjelenése, helyes szerkesztése mellett, alkalmas lesz arra, hogy az itt felhozott kifogásokat kellő magyarázatokkal kielégíthessék, eltüntethessék. Kötelességünk megismételni az első mondatokban kifejezett állításunkat: a pannóniai kultúra ilyen mennyiségben, ilyen jól áttekinthető felállításban ötven esztendeje nem került kiállításra a Nemzeti Múzeumban. Ez nagy erénye és egyúttal nagy ereje e kiállításnak, melyről joggal vár-

hatjuk, hogy látogatói gazdagabb élmény- és ismeretanyaggal fognak távozhatni falai közül, mint bárminő eddigi hasonló kiállításunkról.

Oroszlán Zoltán

*

A kiállítás népvándorláskori részlegét, a korábbi kiállításokhoz képest, a korszak fokozottabb történeti felfogása és érzékeltetése jellemzi. Az 1938. évi kiállítás első felállítását még a művészettörténeti szemléletben gyökerezett. A vaskori szkitákkal kezdődő „népvándorláskor” a római kori szarmata és germán leleteken keresztül egészen a honfoglaló magyarság keleti „postszászanida” jellegű hagyatékaig terjeszkedett. 1600 év különböző eredetű és sorsú népei vegyültek össze egy képzelte művészeti „egységben”, az ún. állatstílus, az iráni és a pontusi görög művészet keverékében. — Ez a mesterséges keret azonban csakhamar annyira tarthatatlanná vált, hogy már azon a kiállításon módosítani kellett — a szkita régiségeket helyükre, a korai vaskorba helyezték át.

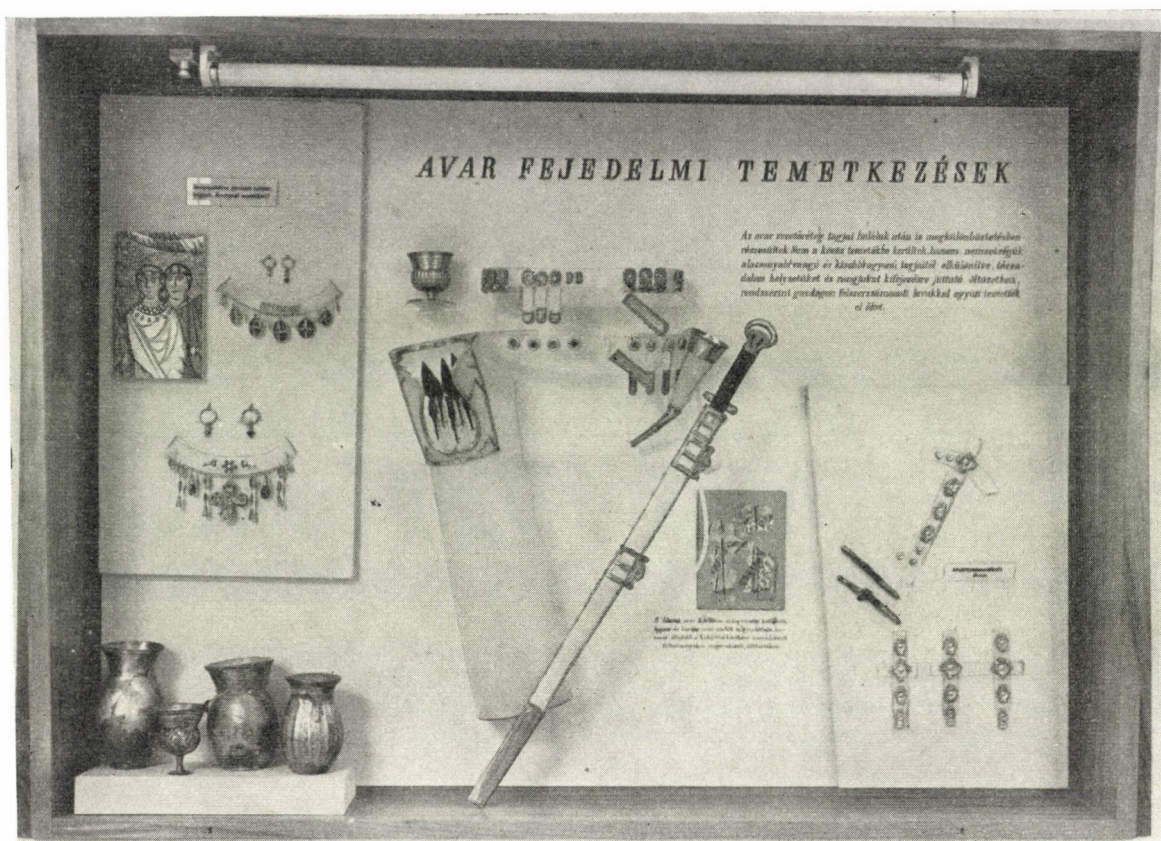
Az 1950-ben megnyílt kiállítás népvándorláskori részlege lényegében az előbbi módosított változatot követte. Bizonyos javítások csírái azonban már feltűntek. Így pl. a quádok emlékei (nagyobbrészt II–III. sz.-i leletek) a római kiállítás végére kerültek s mintegy átmenetet alkottak a még mindig a népvándorláskor élén szereplő szarmatákhoz. A két évvel később elkészült magyar történeti kiállítás pedig már helyesen a honfoglaló magyarságból, mint a magyarság történelmének alapjaiból indult ki. Ezekkel a helyes törekvésekkel szemben a dák leletek (i. e. II-i. sz. I. sz.) a korábbi helyes római kori környezetből a „népvándorláskorba” a szarmatákhoz kerültek át.

Ezekből a korábbi kísérletekből is okulva az 1961. évi kiállítás rendezői végre az egyedül helyes történeti szempontú felállítást valósították meg. A korai római korszakhoz kapcsolódnak, külön kiemelve, a dákok, s a római korba kerültek egymással szoros összefüggésben a szarmaták és a császárkori germán törzsek közül a quádok és vandálok.

A népvándorláskor így valóban azzal kezdődhet amivel tényleg megindult: a hun mozgalommal. A magyar honfoglalók sem a „nomád” művészetet illusztrálják többé, hanem a kiállítást lezáró kitűnő vitrinben csupán érzékeltetik, hogy lezáródott a magyar föld magyarok előtti története. A látogatót egyúttal a magyar történeti kiállításához irányítja, amely átrendezése után a honfoglaló magyarság hagyatékával fog kezdődni.

Mivel a szarmata és római kori germán sze krényeket is a népvándorláskori kiállítás tervezői rendezték be, rövid kitérővel nézzük meg először ezeket. A szarmata leletek az I., II. és III. sz.-i néphullámok szerint tagolódnak. A megtisztított csillogó ezüst ékszerek és a gyöngy-nyakláncok színegyvelege jó benyomást tesz a szemlélőre. A rendezés szakmailag igyekezett mindazt érzékeltetni, ami a jelenlegi emléanyagból egyáltalán kiolvasható. A császárkori germánok sajnálatosan kis helyen zsúfolódnak össze, viszont válogatott szép, nagyrészt még soha ki nem állított leletek (Malacka, Apa) jellemzik őket. Szigorú időrendi szemüvegen nézve ide kíváncskoznának a III–IV. sz.-i gepida leletek is, a valóban itt szereplő herpályi pajzsdudor mellé a gepida vitrinbe került újhartyáni harcos sír leletei is. Ez azonban a rendelkezésre álló helyen megoldhatatlan volt, de a gepida emléanyag teljes kétféle tagolása önmagában sem lenne helyes.

Áttérve a tényleges népvándorláskori kiállításra az első, amit hangsúlyozni kell, a történelmi és tematikai sorrend kitűnő megoldása, amely e részleg világos áttekinthetőségét és egységét biztosítja. Igaz, a folyosó az egy irányú haladást önmagában megadja, mégsem könnyű a rendezést úgy megoldani, hogy az egyik oldalt ne zavarja a másik. Ez azzal, hogy a leleteket tartalmazó vitrineket kizárólag az ablakossal szemben fekvő oldalra helyezték, a szemben fekvő oldalt pedig dokumentációval (térképek, makettek) „semlegesítették”, igen jól sikerült. A vitrinek falba süllyesztése nemcsak esztétikailag szép, de egyúttal biztosítja a közbeeső falfelületek szerves bekapcsolását is a tematikába. Ide a történeti eseményeket

3. kép. A Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. Budapest
Рис. 3. Новая археологическая выставка в Венгерском Национальном Музее. Будапешт
Fig. 3. La nouvelle exposition archéologique du Musée National Hongrois. Budapest

és az egyes témákat előre megmagyarázó szövegek kerültek, amivel a rendezés egyúttal azt is elérte, hogy a vitrinekben a leleteket csupán néhány szavas feliratok kísérik.

A terembe lépve a négy hun üst (hatásosan megvilágított) megkapóan monumentális látványa (3. kép 2) mindenki számára jelzi: valami egészen új, eddig ismeretlen kezdődik. Kitérő a mögöttes elhelyezett kizil-kájai sziklarajz másolat, amely szavak nélkül is utal az üstök rendeltetésére és eredetére.

A legelső, a hunok emlékeit bemutató vitrin, sajnos nagyon elárulja, hogy a hazai nagy sírleletek más gyűjteményekben találhatók. A hiányokat némileg enyhítik az első ízből kiállításra kerülő remek csornai diadémá és a nagyszéksői aranyedények. Kár, hogy a lévai lemezek rossz állapota nem engedte meg e fontos hun lovasfelszerelés rekonstruált kiállítását — emiatt a látogatók elesnek annak a fontos összefüggésnek a nyilvánvaló felismerésétől, hogy az avaroknál mesteri módon helyreállított lószerszámok közvetlen őseivel, előzményével a hunoknál találkozhatunk. A cikádák egy részén kívül, a vitrinben szereplő többi lelet (besímitott díszítésű korszak, a jászberényi pontusi típusú rövid kard stb.) már inkább a következő vitrinbe kívánczok.

A hunkori népek hagyatékát összefoglaló vitrin jól tükrözi azt a bizonytalanságot, amellyel ebben az időben tapogatózunk. Gondosan igyekeztek ugyan az V. sz. első felére jellemző leleteket összeválogatni, ám megbízható időrendi támpontok hiányában itt-ott nem teljesen meggyőzően. Európa-szerte hasonlóan homályos ez a korszak, ezért legújabbban az V. sz. első kétharmadának leleteit egységesen szokták ismertetni. Lényegében ebből az időből mutat be a vitrin jellemző, de történetileg és etnikailag közelebből alig szétválasztható leleteket.

A torzított koponyák elterjedését feltüntető térkép felirata helyesen hangsúlyozza, hogy a szokás ugyan hun és alán eredetű, de az V. sz.-ban Európa-szerte elterjedt, — tehát a hun mozgalom területi körülhatárolására önmagában aligha alkalmas.

A Nemzeti Múzeum gazdagságát tükrözi a következő, az egyik legszebb vitrin, az ún. gót leletek szinte páratlan együttese. Ezek a gazdag ékszeres sírok nagyrészt tulajdonképpen az előző vitrinben szereplő V. sz.-i köznép nemzeti arisztokráciájának képviselői. A Tiszavídeden alighanem a gót divat szerint öltözködő gepida előkelőket jelzi, míg a Duna mentén és a Dunántúlon a keleti gótokat. Az utóbbiak közül az új répcelaki női sírleleten kívül a németkéri „fejedelmi sír” törénék — a poueni ún. Theodorich sír törjének párja — rekonstrukciója figyelemre méltó. — Ennél a vitrinnél szeretnék azonban rámutatni, hogy bármilyen szépek is a kiállított ékszerek, a szilágysomlyói kincset nem helyettesíthetik, s annak állandó kiállítását előbb-utóbb meg kell oldani.

A VI. sz.-i gepida és langobard leleteket bemutató következő vitrin ismét a leletek legjavát igyekszik nyújtani. A gepida leletek terén azonban a Nemzeti Múzeum többnyire múlt századi szórványokból álló gyűjteménye kiegészítésre szorul. A langobardokat már nagyrészt új leletek képviselik, mégis kíváncsok lesz majd kiegészítésük, illetve részbeni kicserélésük legújabbán kiásott lényegesen szebb sírgyűjtésekkel. Az eddigi elenyészően kevés szakszerű gepida sírfeltáráshoz kitérünk, hogy a VI. sz.-ban a gepidák — mint kivétel nélkül valamennyi szárazföldi germán törzs — asszonyai a fibulákat már többnyire a ruháról lecsüngő szalagokon viselték. A langobard és gepida viselet szembeállítására tehát nem fogható fel éles különbségként. — A tápiógyörgyei kopt bronz-méces helyesen került ebbe a vitrinbe, nyilván bizánci kézből jutott germán területre.

A következőkben sorra kerülő avar korszak leleteit a VI—VII. sz. nagy fejedelmi sírjai vezetik be. Leleteik szerepét, használatát és viseletét rekonstruáló kiállításuk ebben az esetben már komoly előzményekre tekinthet vissza. A jelenlegi kiállításban azonban a homályos plexit ötleletes alkalmazása még sikeresebben oldja meg ezt a feladatot, mint az előző kiállítások, és szinte kézzelfogható emberi közelségbe hozza e hatalmas nomád

főnököket (3. kép 1). A kucsai freskók szinte hagyományos párhuzama mellett, amely a viselet keleti gyökereire utal, szinte minden magyarázat és szöveg nélkül is megvilágítja az ékszerek másik részének bizánci eredetét a ravennai mozaikról mellérábrázolt párhuzamuk. Ez egyébként mint tudományos eredmény is elismerésre méltó.

Az avar feudális társadalom csúcsán álló dús keleti pompájú fejedelmi családok ékszereinek megcsodálása szinte értelemszerűen vezet el a következő vitrinhez, amely az avar társadalmi piramis felépítéséről ad világos és jó képet. Az állattartás és a földművelés eszközeire mint a gazdasági alap maradványaira épülnek fel a különböző mesterségek emlékei: az ötvösök préselőmintái, szerszámai, készítményei és a fazekasok edényei. A nő társadalmi szerepét a házimunka: szövés, fonás, varrás eszközei világítják meg. A csont tűtartók használatának plexitelt megoldott magyarázata éppen úgy iskolát fog teremteni a hazai kiállításrendezésben, mint az avar íjak, tegezek és főleg az övek újjáalkotása.

A sajátos Keszthely-vidéki kultúra először kap a régészeti kiállításon önálló vitrint. Az utóbbi évek keszthelyi és fenékpusztai ásatásából végre tisztán kibontakozó rendkívül érdekes leletcsoport méltán meg is érdemli a hangsúlyozást. Reméljük, hogy a kiállítást megtekintő külföldi, népvándorlással foglalkozó szakemberekben egyszer s mindenkorra eloszlatja majd a közel egy évszázados zűrzavart és félreértéseket, amelyek az avar és a Keszthely-vidéki etnikai elemek leleteinek összekeverése során előállottak.

A Keszthely környéki kiterő után ismét visszakanyarodunk az avarokhoz. A következő vitrin a VI—VII. sz.-i korai avarság fegyvereit, lószerszámain, ékszereit mutatja be. Az íj, tegez, kard, nyereg plexittel történt ízléses és minden ember számára világos rekonstrukciói mintaszerűek. Ugyanezt mondhatom a következő vitrinben kiállított VIII. sz.-i késő avar leletekről. A késői avar művészet legszebb, válogatott leleteit láthatjuk itt együtt, anélkül, hogy zsúfolt vagy fárasztó lenne áttekintésük.

Visszatérve a kiállítás korábbi szakaszaira ízlésesnek és szakmailag jól összeválogatottnak tartom az egyes vitrinek közti nagyobb falfelületeket díszítő gipszdomborműveket. Bár szakmailag kifogástalanok, kevésbé jól sikerültek a térképek, grafikai kivitellük elavult, gyenge. A folyosó végét lezáró és a karoling-korszak hatalmi és népi viszonyait érzékeltetni kívánó nagy térkép azonban nemcsak nem szép, de nehezen érthető, zavaros, sőt hibás. Az arányaiban is felettébb torz térkép a karoling-birodalom határait sem tünteti jól fel, „érdekszféráját” egészen az Oderáig nyújtja ki — az utóbbi valójában a XI—XII. sz. német viszonyainak felel meg —, a beneventumi langobard hercegséget ugyanúgy jelöli, mint a nyugati szláv törzseket stb. stb. Ez a térkép méltatlan a szakmailag kifogástalan kiállításához, eltávolítása, illetve kicserélése mielőbbi feladat.

A VIII—IX. sz.-i erős szláv kapcsolatokat és hatásokat tükröző legkésőbbi avar temetőket a szobi temető jellemzi a következő vitrinben. Mellette először került teljes egészében, karoling szárnys lándzsájával együtt, kiállításra a blatncai szláv törzsfőnök sírlelete — az új korszak új arisztokráciájának legszebb Duna-vidéki képviselője.

A következő vitrinben a IX. sz.-ot jellemző zalavári leletek nem tükrözik e hely kiemelkedő fontosságát. Noha az előző kiállításon e korszakot még úgyszólván semmi nem képviselte, tehát a haladás figyelemre méltó, mégis nyilvánvaló, hogy kutatásában még csak a legelső lépéseket tettük meg. Az elszenesedett cölöpvég nem vitrintárgy, nem beszélve arról, hogy majd felbillenti a vitrin egyensúlyát. Nyilvánvaló, hogy a szinte valamennyi szláv törzsre jellemző cölöp és boronaeépítkezést akarták vele valamiképpen — egyébként nagyon helyesen — hangsúlyozni, ám ezt sokkal egyszerűbben is megtehetették volna. A szemben levő Zalavárt és környékét ábrázoló térképre kellene a szinte egyedülállóan jól követhető dorongutakat rávezetni, annál is inkább, mert jelen alakjában a látogató ugyancsak tűnődhet, hogyan is közlekedett Pribina népe a mocsarakban fekvő szigetek között.

Itt jegyzem meg, hogy a fenékpusztai és récéskúti bazilikák makettjei is gondosabbak lehetnének.

A hazánkban eddig egyedülállóan izgalmas szoprónkőhidai temetőt jól érzékelteti a neki szentelt vitrin. Különleges érdeklődésre tarthat számot viaskodó táltos-állatokat ábrázoló sőtartója, az avar sámánvallás új nagyszerű emléke.

A kiállítást méltóképpen zárja le talán legnagyobb sikerű vitrinje, a honfoglalást jelképező magyar lovasharcos övdíszai, lószerszáma és fegyverzete, az ízlés

modern kiállítási rekonstrukció mintaképe. Felirata arra utal, hogy őseink éppen 1100 éve, 862-ben jelentek meg először hazánk földjén.

A kiállítás népvándorláskori részlegének rendezői feladatuk magaslatán állva végezték munkájukat. Tudományos előkészítése, ízlésessége és ötletei felülmúlják a korábbi kiállításokat, példát mutatnak az elkövetkező évek kiállításrendezőinek, amiért komoly elismerés illeti őket.

Bóna István

RÓMAIKORI TÉGLÁK VIZSGÁLATA¹

Régészetileg ismert tény, hogy a mai Óbudai Gázgyár területén a római időben 150 ezer m² területen Aquincum polgárvárosának fazekastelepe állott. Az ásatások harmincöt (35) kemencét hoztak napvilágra,² amelyek közül 6 méreteinél és szerkezeténél fogva kizárólag csak tégláégetésre szolgálhatott. Ezek közel hasonló méretű, 6–7 m oldalú négyzetes alapterületű kemencék voltak. Igen fejlett alagúttüzeléses és lángvezetéses szerkezetük azt engedti feltételezni, hogy bennük egyenletes nagy hőfokon lehetett téglát égetni.

Az aquincumi fazekas-negyed feltárásának régészeti publikációja megtörtént, a részletes feldolgozás azonban nem tért ki a kerámiai készítmények alapanyagának vizsgálatára.

Ilyen irányú vizsgálatok eredményeként közölhetem az alábbi adatokat.³

Jelenkori kerámiai összehasonlító anyagot az Óbudai I. sz. téglagyár műszaki osztálya adott.

A laboratóriumi munkákat, a csiszolást és a mikroszkópi vizsgálatokat az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Ásvány-Közetani és Földtani tanszékén végeztük.

Az aquincumi római polgárváros ásatásakor előkerült bélyeges téglák felületi csiszolatát vizsgálva, rávilágító mikroszkópikus módszer segítségével, nem várt eredményt észleltem. A római téglákban *Foramifera* keresztmetszeteket láttam. Megesizoltam 18 különbözőnek látszó (különböző színű, alakú és bélyegzőjű) téglát, s ezeknél elvéve ugyan de a belső részekben gyakrabban figyeltem meg *Foramifera* vázakat.

Megtartásuk elsősorban a házanyaguktól és szerkezetüktől függ. A vizsgálatok eredményeképpen különböző formák egész sorát sikerült megfigyelni. Legjobb megtartásúaknak a homokos házu *foramifera* látszanak, azonban kifejezetten mészvázú, sósav hatására intenzíven pezsgő, egy síkban felcsavart formák is aránylag ép állapotban láthatók egyes felületeken. A fehér színű házakat rendszerint sötét barnászörös vasas, limonitos anyag tölti ki, az jól eltér színben a téglá anyagától. Helyenként csak ilyen sötét limonitos foltok alakjából lehet következtetni arra, hogy tulajdonképpen *Foramifera* kőből csiszolatáról van szó. Másol alakatlan fehér tömeggé összeolvadva látszik a héj anyaga. Az ép példányok sem mindig határozhatóak meg pontosan, de rendszerint felismerhető valamely formakörbe való tartozásuk.

A bemutatott fényképek (1. kép) néhány jobb megtartású *Foramifera* keresztmetszetet ábrázolnak az aquincumi bélyeges téglákból.

1. *Clavulinoides* szaboi. Hantken. (37-szeres nagyítás).

A hosszában félbecsiszolt homokházu forma a legjobb megtartásúak egyike. Felismerhető, hogy először három kamrasoros (közülük egy síkban csak kettő látszik), majd a fiatalabb kamrák egy sorban helyezkednek el. Sötétbarna, vöröses, szemcsés kitöltése jól látható.

Itt kell megemlíteni, hogy két esetben is felismertem jó megtartású háromszög alakú *Clavulinoides* keresztmetszetet a római-kori téglákban.

2. *Ammodiscus incertus* d'Orbigny. (40-szeres nagyítás.)

Az egy síkban felcsavart CaCO_3 házanyagú alak jól felismerhető és meghatározható. Kitöltése szintén limonitos.

3. *Vulvulina subflabelliformis*. (Hantken) (37-szeres nagyítás).

Jó megtartású forma, sósavval megeseppentve pezsgő.

4. *Quinqueloculina* sp. (20-szoros nagyítás).

5. *Nodosaria* sp. (37-szeres nagyítás).

6. *Ammodiscus* sp. (37-szeres nagyítás).

A felismert *Foramifera* fauna jellege azt igazolja, hogy a római-kori bélyeges tégláknak tengeri üledék volt az alapanyaga. Továbbmenően figyelembe véve és az ismert leírásokkal összehasonlítva megállapítható, hogy ez a fauna azonos a középső oligocén *foramifera* agyagmárga faunájával. Abból a tényből kiindulva, hogy Budapesten, ill. Budán éppen Aquincum közelében felszíni vonulatban húzódik a paleogén fedőhegység oligocén tagozatának középső, rupéli *foramifera* agyagmárga ún. 4. szintje, természetes az a következtetés, hogy ebből származik a római bélyeges téglák alapanyaga. Tehát az újabb korban feltárt és művelt agyagfejtők, melyek anyagát az óbudai, ill. kiscelli téglagyárak több mint másfél évszázada használják téglá és cserépetégetésre, már a római korban is művelés alatt állottak.

A jó minőségű alapanyag tehát csaknem korlátlan mennyiségben állt a római fazekasok rendelkezésére. A képződmény jól hozzáférhető, meredek domboldalakkal nyúlik le, közel az egykori tégláégetés színhelyéhez. Sőt van régészeti feltárás közvetlenül a kérdéses képződményben is. (A Kiscelli-utca 69. sz. ház udvarán egy kisebb kerámiaégető kemencét találtak. Ugyancsak ilyen kemence került elő a Szépvölgyi út alsó szakaszán végzett ásatások során is.)

Végéredményben a talált *Foramifera* segítségével bizonyított tény, hogy az aquincumi római-kori téglák alapanyaga az ún. „rupéli agyag”. A további vizsgálatok csak alátámasztották ezt a tényt.

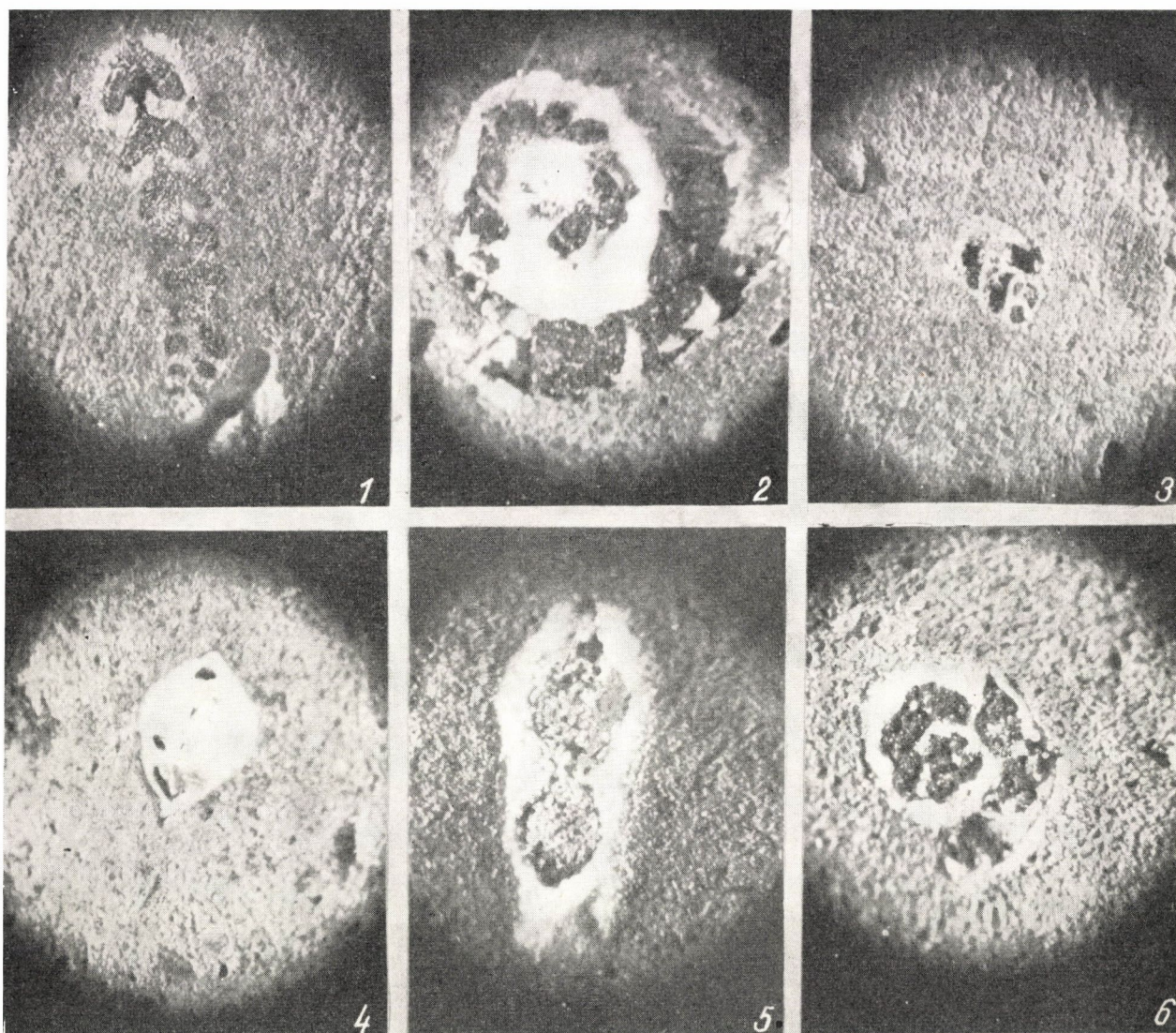
Főképpen a tárgyalt *Foramifera* alapján állapítható meg a különböző lelőhelyekről előkerült téglák azonossága az aquincumiakkal. Külön figyelmet kell szentelni a *Foramifera* kitöltéseként jelentkező barnavasas kőbeleknek. Ismert, hogy a rupéli *Foramifera* agyagmárga erősen pirités és belőle kikerülő *Foramifera* legnagyobbrészt piritanyaggal vannak kitöltve. A pirités kitöltés égetéskor pörkölődik és barnavassá alakul. Ezt észlelhetjük a téglák *Foramifera*-kőbeleknek anyagaként. Visszafordítva szintén bizonyítékként lehet felhasználni a téglák származásának tekintetében. A „Kiscelli agyag” finom eloszlású piritje kiégetéskor már viszonylag alacsony hőfokon pörkölődik, és így a jellegzetes vöröses szint ez adja a tégláknak.

Vékonycsiszolat is készült a téglákról. Ennek tanúságaként az a tapasztalat adódott, hogy a törmelékes agyag jóformán hiányzik a téglák anyagából. Még kvare sem mutatkozott számottevő mennyiségben.

¹ A téma jelentőségének felismeréséért és az ilyen irányú vizsgálat megindításáért Dr. h. c. Vadász Elemér professzor úrnak ez úton is köszönetet mondok.

² Részletes leírásukat és feldolgozásukat lásd: Kuzsinszky B., BpR 11 (1932) 25–54.

³ A vizsgálatokhoz szükséges anyagot a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya, az Aquincumi Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztálya bocsátotta rendelkezésemre.

1. kép. Foraminifera keresztmetszetek római bélyeges téglákban. Aquincum

Рис. 1. Профили фораминифера на римских кирпичках. Аквинкум

Fig. 1. Coupes transversales de foraminifères dans des briques estampillées romaines. Aquincum

Főképpen agyag-ásványokból álló 0,02 mm átmérőjű szemcsék alkotják az anyag nagy részét. Vékonycsiszolatban igen szépen látszik, hogy az agyagásványokból álló szemcséket körülfogja, behálózza a limonitos, barnavasas kiválás. Ez a szint-adó és ilyen formában jelentkező vasoxid-hidroxid a legjelentősebb mennyiségű. A hasonló anyagú gumók és Foraminifera-kőbelek szembevetőbbek és jobban felismerhetők ugyan, de az anyag egészére vonatkoztatott %-os mennyiségük erősen elmarad a finom elosztású vastartalom mennyisége mögött. A vékonycsiszolati vizsgálatoknál kell megemlíteni, hogy Albertfalváról ugyanebből a korból származó téglá a vizsgálat szerint a Dunai hordalékagyagból készült. Ezekben a téglákban jól felismerhető az agyagásványok mellett kb. 40%-ban előforduló 0,1—0,32 mm átmérőjű koptatott kvarcsemm. Törmelékanyag hiánya aquincumi téglákban szintén a rupéli agyagból való származását igazolja. Ebben az agyagösszetételben vannak olyan szintek, ahol a terrigén anyag teljes hiánya jellemző az agyagra. Az óbudai I. téglagyár fejtőjéből frissen szedett rupéli foraminiferás agyagmárga iszapolási maradékában a törmelékanyag hiánya és sok piritgumó figyelhető meg. Ezek kiégetéséből származó barnavasas, limonitos gumók keresztmetszete igen jellemző és gyakori

az aquincumi bélyeges téglák csiszolt felületén. Kiégetés után nem figyelhető meg szerkezet bennük.

További vizsgálat tárgya a mésztartalom változása volt.⁴ Ennek jelentősége azonban főleg a technológiai vizsgálatoknál van, különös tekintettel a mai téglák és a kísérleti célból különböző hőfokon kiégetett mintákon való összehasonlításoknál. Már a Foraminiferák héjanyagának vizsgálatakor lényeges különbség adódott a mai és római kori téglák között. A mai 960—1000°-on kiégetett cserépben nem találtam egyetlen Foraminiferát sem, amely sósav hatására pezsgett volna. Még a kifejezetten mészvázúnak minősülő planospirális formák sem pezsgtek. (Azért használtam cserépet az összehasonlító vizsgálat céljára, mert csak ez készül ma tisztán a rupéli agyagból. A közönséges téglákat pernyével kevert agyagból készítik.)

Ez a viselkedés könnyen értelmezhető azon az alapon, hogy a CaCO_3 anyagú házak égetéskor CaO -dá égtek ki. Csiszoláskor viszont vízhez jutottak, és mészanyaguk mintegy beoltódott Ca(OH)_2 -dá. Ezért azután

⁴ Dr. Végh Sándorné: „Földtani anyagvizsgálatok” 1958 (Laboratóriumi jegyzet).

sem a sósav, sem pedig a víz nem pezsegetti őket. Emellett szól, hogy ezek a héjak aránylag lágyak. Ez a megállapítás természetesen a mai téglákban a kisebbséget képviselő biztosan mészvázúnak minősíthető alakokra vonatkozik. Túlnyomórészt homokosházú formák azonban azok, melyek megmaradtak felismerhetően a mai téglákban. Közömbös viselkedésük a sósavval szemben természetes.

A római-kori téglákban viszont kb. egyenlő arányban találtak mészvázú és agglutinált vázú Foraminiferákat. Mészvázúaknak itt olyan alakokat értek, melyek híg sósavval való megcseppentéskor pezsegték. Ilyenek tették ki tehát a talált alakok felét. A megfigyelés nem azt jelenti, mintha az alakok másik fele mind homokosházú volna, mert hiszen ezek között is lehetnek olyan példányok, melyeken a mai téglákon észlelt és fent leírt jelenség ment végbe, hogy tudniillik meszes vázuk volt, de kiégetés folyamán a CO_2 -ból csak oxid, ill. hidroxid maradt vissza. Ennek ellenére, tehát ha nem is lehet megállapítani, hogy a római kori téglák mészhéjas alakjai közül mennyi van CO_2 -as formában mégis igen jelentős a felismerés. A mai téglákhoz viszonyított különbségben két dolog nyilvánulhat meg. Először az, hogy alacsonyabb hőfokon égethették ki a római téglákat, és így nem égett ki minden CaCO_3 anyagú Foraminifera ház CaO -vá. Másodszor pedig lehetséges, hogy a CaO az időközben eltelt több, mint 1600 év alatt CO_2 -os vizek hatására CaCO_3 -tá alakult. Ez a két tényező nézetem szerint együttesen hatott. A további adatok mindkettő lehetőségét bizonyítják. Az alábbi táblázat a jelenkori cserép nyers és különböző hőfokon kiégetett anyagának, valamint a római kori téglák anyagának mésztartalmait mutatja:

Mai téglák	Római téglák
Nyers:	15,08% Aquincumi 5,1%
500°-os:	12,75% Aquincumi 6,4%
600°-os:	10,62% Gázgyár 5,95%
700°-os:	7,22% Hajógyári sziget 3,2%
800°-os:	2,12% Hajógyári sziget 3,72%
850°-os:	1,38% Laktanya u. 4,25%
960—1000°-os:	1,06% Schütz-csárda 7,22%
	Albertfalva 3,8%
	(edény tör.)

Az ismeretlen égetési hőfokú római kori téglák karbonát tartalma tehát 700—800° között kiégetett mai cserép karbonát tartalmával egyezik. Ez az eredmény nem jelenti azt, hogy okvetlenül 7—800° közötti hőmérsékleten égették ki őket. Sőt egész bizonyosan az eredeti égetési hő valamivel magasabb, mint az a CO_2 tartalomból következik, hiszen számolni kell az időtényezővel is, amely lehetővé teszi a visszaalakulást CaO -ból CaCO_3 -tá. Ez a folyamat, ha kis mértékben is, de bizonyosan lejátszódott. Mégpedig az idő szerepét azért kell hangsúlyoznunk, mert kísérletileg a 850°-on kiégetett téglát egy héti szódavízben áztatva csak olyan kis méretű visszaalakulás volt, amelyet a műszer nem tudott jelezni. (Egy téglán belül karbonát változást nem sikerült kimutatnom.) Valószínűleg egyenletes az eloszlása a mésztartalomnak. Egy bizonyos hőfokon tovább égetve a téglát idővel sem áll be karbonát tartalom változás. A CaCO_3 tartalom jelentős része finom elosztású, és az alapanyag kissé márgás jellegéből adódik. Igen alárendelt mennyiség származik csupán apró mészkonkréciókból, ill. Foraminifera házakból. Nagyobb ősmaradványhajat még töredékben sem sikerült sem a mai, sem a római kori téglákban felismernem.

Még egy lehetőségéről kell szólni, amely újfent más szempontból magyarázza a mai és római téglák karbonát tartalma közti különbséget. A mai agyagjövésztés kizárólag olyan helyeken folyik, ahol a rupéli agyag aránylag nem túl márgás. A mégis bekerült márgásabb darabokat részben kidobják, részben az összegyűrés folyamán elkeverik. Így nem található meszes, márgás rész a téglákban, és nincs meg az a veszély, hogy helyenként az ezek

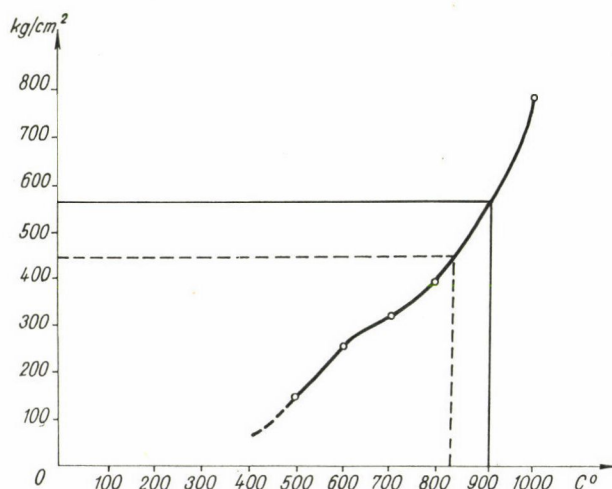
kiegátásával létrejövő térfogatcsökkenés által belső üreg képződjék. Ilyen üregek a római kori téglákban is csak igen ritkán mutatkoznak. Ebből következik, hogy a márgás részek káros hatását már valószínűleg felismerhették a rómaiak is. Nem bizonyítható azonban ezzel, hogy olyan mértékű mészmentességet értek volna el, mint az a mai technológia mellett lehetséges. Ezért tehát a római kori téglák nagyobb mésztartalma részben ilyen okból is eredhet.

Technológia: A római kori bélyeges téglák készítmény technológiája jórészt még ismeretlen. A földtani módszerekkel végzett anyagvizsgálat eredményeiből, és ezeknek a mai cserepek hasonló módon nyert adataival történt összehasonlításából, valamint az ide vonatkozó régészeti megismerésből vett ismeretek alapján néhány adatot szeretnék a továbbiakban rögzíteni a római kori téglák készítmény technológiájáról.

Anyagelőkészítés: A római téglák anyaga általában tiszta. Látszólag tervszerűen elkerülték a durvább törmelék és a keményebb márgás részeket. Az anyag egyenletességéből bizonyos keverésre lehet következtetni. Valószínű, hogy formázás előtt az agyagot vízzel a mai-nál puhábbá gyúrták. (Ma 35—40% víztartalmú anyagot formáznak.)

Formázás: A téglákat egyenként formázhatták. (Valószínűleg fakeretbe préselték a képlékeny gyúrt agyagot. Erre utal egyes téglákon oldalt egy, a fa ereztére emlékeztető vonalkázottság. Vágás nyomát, ami minden mai téglának és cserépnek jellemzője (tudniillik folyamatos készítésnél az egyfolytában a présből kijövő anyagot egyenlő darabokra szabdalják, és a készítmény végein felismerhető a vágás nyoma) — a római kori téglákon nem ismertem fel.)

Égetés: A bevezetőben ismertetett kemence viszonylag korszerű volta az égetési technológia fejlettségét sejteti. Ezt végképp bizonyossá teszik az anyagvizsgálat

2. kép. Törési szilárdság
Рис. 2. Устойчивость трещин
Fig. 2. Résistance de cassure

eredmények. Már a CaCO_3 tartalom vizsgálatánál kint, hogy az égetési hőfokuk 700° feletti volt.

Az égetési hő fokáról hozzávetőleges, de a mésztartalomnál közelítőbb értéket ad a nyomószilárdsági értékek összehasonlítása. A teherbírás azonos minőségű alapanyagot feltételezve, legfőképpen az égetési hőfoktól függ. A 2. képen közölt diagram a hőfok függvényében ábrázolt teherbírást tünteti fel a mai téglákra vonatkozóan, míg a római kori téglák olyan egyenesekként szerepelnek, melyek a teherbírást feltüntető tengely megfelelő pontjából kiindulva metszik egy bizonyos hőfokhoz tartozó értéknél a görbét. Ebből a diagramból az adódik, hogy a római kori téglák égetési hőfoka kissé

alacsonyabb volt 920°-nál, de 800° felett volt. Ez az eredmény alátámasztani látszik tehát azt, hogy a mésztartalomtól adódó égetési hőfok kissé alacsonyabb, mint az valóban volt. Azonban az itt kapott értéket is korrigálni kell egy tényezővel, melynek hatása éppen ellenkező, mint a visszakarbonátosodás utólagos hatása. Itt ugyanis azzal kell számolni, hogy az időközben lejátszódtó kémiai változások (éppen pl. a karbonátosodás) mintegy cementáló hatásként léptek fel, és a római kori téglák anyagát szilárdabbá tették. Ellenkező hatású vegyi folyamat lejátszódása nem valószínű, mert a rupéli agyagból égetett téglák a természetben előforduló legterményebb savaknál és lúgoknál koncentráltabb vegyi anyagokkal szemben is ellenállóknak bizonyultak. Így esetleges mállások csak mechanikai úton mehetett végbe. Azonban a szilárdsági vizsgálatokat kizárólag ilyen szempontból ép példányokból készült próbatesteken végeztem.

Az égetési hőfok meghatározására a legegzekebb eredményt D. T. A. (differenciáltermoanalízis) felvétellel nyertem.⁵ Két különböző aquincumi római bélyeges téglát ilyen módszerrel vizsgálva, az alábbi eredményre jutottam (összehasonlításként a más módszerekkel nyert égetési hőfok értékeket is itt közlöm):

CO₂ tartalomról: Törőszilárdságból: D.T.A.-ból:

I.	720°	835°	740°
II.	760°	910°	810°

Ez az érték úgy adódott, hogy az agyagásványok lebomlása az égetéskor csak a megfelelő hőmérsékletig tartott. D. T. A. felvételnél pedig ennél a hőmérsékletnél az egyenletesen eső görbe kis CaCO₃ csúcsot mutat és hirtelen meredeken megemelkedik. Ez az érték közelítően az égetési hőfoknak tekinthető (3. kép).

Az égetés időtartamára vonatkozólag csak annyit, hogy jelenleg égetéskor 72 órát van az anyag a kemencében. Ezalatt fokozatosan 1000°-ig hevítik és fokozatosan hűl le. Ezzel a cserép teljesen egyenletesen történő kiégetését éri el. A római kori téglák általában sem színbeli, sem pedig mésztartalombeli változást nem mutatnak kívülről a belsejük felé. Tehát egyenletes kiégetésük megfelelő időtartamú fejlett égetési technológiáról tanúskodik.

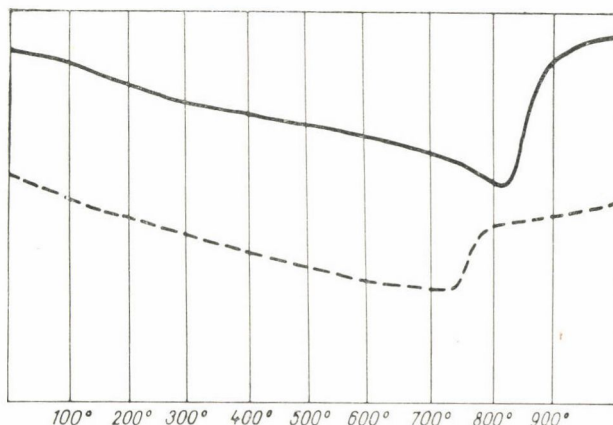
Rupéli anyagból égetett római kori bélyeges téglák, ill. cseréptárgyak egykori elterjedése

A mai óbudai Gázgyár helyén elterülő római-kori fazekas-negyed téglakészítményei a Nagybudapest területére eső akkori települések minden ásatási helyéről előkerültek. Sőt továbbmenőleg a lelőhelyek nagy többségéről kizárólag ilyen anyagú téglák kerültek elő. Nézetem szerint ez nemcsak annak tulajdonítható, hogy igen fejlett és nagy kapacitású agyagműves ipari központ alakult ki Aquincumban, hanem közvetve abból ered, hogy ez az iparág itt olyan gazdag és jó minőségű nyersanyag forrásra támaszkodhatott, mint az óbudai „kiscelli agyag”. Ezért azután természetes, hogy a régészeti lelőhelyek egész sora ilyen anyagú kerámia emlékeket szolgáltat.

Az aquincumi polgári város területéről kizárólag ilyen anyagú téglákat ástak ki. 18 különböző fajta (több fajtát nem sikerült megkülönböztetni) vizsgálatokor anyagukra nézve teljesen hasonló eredményt kaptam.

Ugyancsak ilyen anyagú téglák kerültek elő: a Gázgyár területéről, a Schütz-csárdától; a Kiscelli utca 79 sz. udvarából; a Szépvölgyi út alsó szakaszáról; a Fő utca Bem téri szakaszáról és a Laktanya utcából. Ezen óbudai, ill. budai lelőhelyeken kívül, ilyen téglák találhatók a Hajógyári-sziget és Március 15. téri római kori épületmaradványokkal kapcsolatban. A Margitszigeten és Rákospalotán végzett ásatások során kőépületek romjai kerültek elő és velük kapcsolatban kerámiai termékek is. A Margitszigetről egy táltörredék, Rákospalotáról egy nagyobb cserépedény darabjait szintén azonos eredetűnek (tehát a rupéli for. agyagmárgából valónak) állapítottam meg.

Érdekes eset még az Albertfalván feltárt római kori települések közül az ún. északi polgárváros kerámialelete. Az innen előkerült téglák nem azonosíthatók az

3. kép. DTA felvételek
Рис. 3. Снимки ДТА
Fig. 3. Photographies DTA

aquincumi készítésűekkel. Ezek ismertetését, ill. az ártéri agyagból való származásuk bizonyítását már az előzőkben részleteztem. Viszont ugyaninnen előkerült kerámia tárgyak alapanyaga ismét rupéli agyagból ered. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a rómaiak felismerték a kiscelli agyag értékét és a finomabb kerámia árukat a lelőhelytől távolabb is ebből az anyagból készítették, esetleg az ebből készült cseréptárgyakat jó minőségük miatt nagyobb távolságokra is elszállították.

Az ország területén különböző korokból származó kerámia leletek anyagának vizsgálatára új lehetőség nyílik. Ezen munka eredményei azt mutatják, hogy földtani módszerekkel végzett anyagvizsgálatok új adatokat szolgáltathatnak a régészeti megismeréshez.

Bohn Péter

TEXTILVIZSGÁLATOK

MINT IDŐ- ÉS HELYMEGHATÁROZÓ ESZKÖZÖK A RÉGÉSZETI GYAKORLATBAN

A régészet és a technikátörténet munkáját is eredményesen segítik más tudományágak, mint a nyelvész segíti a történettudást. Az egyiptomi ásatások leletei mennyivel kevesebbet mondanának az ókori iparágak

⁵ Földváriné Vogl M., „Differenciál Termikus Analízis” (kézirat).

eljárásairól, ha a balzsamoktól az ügyeg a legváltozatosabb anyagokat nem vegyelemezték volna.

Mennyivel kevesebbet jelentenének a tudomány számára a régi idők textíliái E. Vogt, K. Schlabow, R. Pfister és sok más tudós munkája nélkül, akik vizsgálataik alapján régmúlt idők szövés-fonás-textilfestési eljárásaira derítették fényt.

Különösen az utolsó két évtizedben jelent meg számos régészeti és technikátörténeti munka, mely következtetéseiben más tudományágak vizsgálataira támaszkodva alakította ki álláspontját, rekonstruálta az eljárásokat. A régi szokással ellentétben ma már a textilmaradványok nem csupán ornamentika és stílus meghatározásra szolgálnak, hanem a nyersanyag, a szövés- vagy fonástechnika az esetlegesen alkalmazott festék megvizsgálásával a korra, a keletkezés helyére és technikátörténeti vonatkozásban is szolgáltatnak adatokat, melyek a régész segítségére lehetnek.

A Textilipari Kutató Intézetben sok hazai és külföldi múzeum részére végzünk vizsgálatokat. Ezekből ragadok ki néhány példát, hogy szemléltessem, mennyiben lehet a textilanalítika a régész segítségére.

Vannak esetek, amikor sem kísérő leletek, sem a leletkörülmények nem segítik a régészt, s egyedül a textilmaradványokból kell a *kort megállapítania, meghatározni*.

A baradlai barlang fáklya töredéke szolgáljon példaképpen.

Ebben az esetben két lehetőség volt. Vagy az ősember által használt fáklya maradványaira bukkantak, vagy azok a kutatók hagyták ott, akik azt a szakaszt először járták meg a XIX. sz.-ban. Nem sok remény volt a kérdés határozott eldöntésére, mert abban az esetben, ha a fáklya textíliája len vagy gyapjú, úgy az lehet száz vagy akár néhány ezer éves is. A len használata Közép-Európában az i. e. 4—3. évezredre nyúlik vissza, a gyapjúé úgyszintén.¹

A gyantába ágyazott textiltöredékeket terpentines oldással kellett kellőképpen fellazítani. A gyantától nem lehetett teljesen megszabadítani a szálakat, melyek a mikroszkóp alatt vizsgálva, lennek bizonyultak. A rendelkezésre álló egész anyag átvizsgálása volt szükséges ahhoz, hogy eredményre jussunk. Feltűnt, hogy a szálak külső felületén komolyabb mértékű károsodás vagy öregedés nem látható, ez azonban még nem bizonyító erejű. A teljes anyag áttekintésekor a len szálak közé keverve a gyantába ágyazott pamut szálak is mutatkoztak, melyek — ha előzetesen a lelet vattába lett volna csomagolva — utólag semmiképpen sem kerülhettek a len szálak közé sodorva. Európában a pamut Spanyolországba került legkorábban a mók útján, Dél-Európába csak a XII. sz.-ban, hazánk területén a pamut felhasználásának legkorábbi bizonyított időpontja a XV. sz.²

Vagyis a fáklya nem lehetett az ősemberé, mert a XII. sz. előtt semmiképpen nem készülhetett.

Ugyancsak a kor meghatározását nehezíti egy esetleges *rétegzavar*. Sokszor elkerülhetetlen, hogy a felsőbb rétegekből törmelék, szemét ne kerüljön az alsóbb rétegek leletei közé. A Pomáz-Klisszai középkori temető egyik sírjában lelt fémes bevonatú textiltöredékek közé egy nyomott vászon darabka került. A nyilvánvaló rétegzavarnál azt kellett eldönteni, hogy a nyomott töredék a XVII—XVIII. sz. rétegeiből való-e, vagy modernkori maradék. A nyomott áru nyersanyaga pamutszálnak bizonyult, a színezék XX. sz.-inak. A fémszálak textíliája selyem volt olyan színezékekkel festve, mely a XIII—XIV. sz.-i Itáliára jellemző. A leletanyagok kor szerinti elkülönítése így lehetővé vált.

Régi textíliák vizsgálatánál nem egy esetben derül ki, hogy *származási helye* nem azonos a lelőhellyel, ami egyben a kereskedelem útvonalainak bizonyítását segíti elő. A XI—XIV. sz.-ból származó novgorodi gyapjú szövetek vizsgálatánál egyes mintákon határozottan merinó gyapjút állapítottunk meg. Ez a bizonyíték megerősítette azt a feltevést, hogy a szövet Nyugat-Európából került arra a vidékre, amelyet a festékanalízis eredménye méginkább aláhúzott. A Novgorod környékén készült szövetek valamennyie durva birka gyapjúból készült, olyan fák kivonataival festve, melyek azon a környéken is honosak.

A szálanyag-vizsgálat útmutatást adhat *olyan idők és olyan népek ruházatára, melyekről egyébként alig tudunk*. Ez esetben még csak textilmaradványokról sem beszélhetünk, mert vagy a fém-díszek s egyéb fém tárgyakhoz tapadtan — a fémbe ágyazva — maradtak meg szálak, vagy szemmel nem láthatóan a fémdísz alatti-közötti földrétegben. Hazánk éghajlata, talaja nem kedvező a földbe került textíliákra, de fém ruhadíszek mellett mindig érdemes egy darabka földet kiemelni, mert a mikroszkóp alatt előtűnik egy-egy sokatmondó szálacska. A Tápé 152 számú sír egy 3300 éves női csontvázat rejtett magában, a dereka körül szépen díszített, de az idők folyamán teljesen összelapult bronz övvel. Feltételezve, hogy az egykori textíliának itt nyomára lelünk, a bronz öv közötti földből mintát vettünk. Szabad szemmel a homokos földben mi sem volt látható. A mikroszkóp lencséje alatt, azonban a kvarc kristályok között száltöredékek tűntek elő, sőt az eredeti szövésmintákra is lehetett következtetni. A szálanyag megállapításához a homokot s a bronz okozta zavaró erős felfestődést is el kellett távolítani, ami eléggé hosszadalmas és kényes munkát jelentett. A szál hengeres formájú, helyenként kerek, másutt szálkásan szakadozott törésfelületű volt. Pikkelyezettsége, sőt egy szálon a velőcső is előtűnt. Állati eredetű szőrt állapítottunk meg, de a fajtát már nem lehetett biztonsággal megítélni. A tüzetes vizsgálatnál a földben bőrdarabkákat is találtunk, melyek csakis finoman cserzett bőrből maradhattak meg, talán az öv belése volt?

Ugyanebből a temetőből egy férfi sírból való bronz pitykék földjében hasonló bőr maradványokat találtunk, de textíliának nem leltünk nyomára.

Vizsgálataink némi segítséget nyújthattak a régészeknek, akik e nép ruházatkódásáról kevés adattal rendelkeznek.

Néha, egykori *csalások leleplezéséhez* is hozzájárul a nyersanyag vizsgálata. A szekszárdi levéltár a múlt század elejéről őriz egy beadványt, melyben az „újító” hernyó nélkül, egyenesen az eperfűből velt selymet előállítani. A szálak mikroszkópiái képe és a nyersanyag megkülönböztetésére szolgáló színezékekkel való felfestés is minden kétséget kizáróan mutatta, hogy 90% pamut és 10% nyersselyem keveréke volt az „eperfa-selyem”.

Nagyobb darab vizsgálati mintáknál természetesen sokkal több következtetés vonható le az adatokból. A Szépművészeti Múzeum által rendelkezésünkre bocsátott múmiagyöles vizsgálatánál a kötésminta, fonál-sűrűség, lánc-vetületek arány, szövetsűrűség-ingadozás, szövés hibák, írezéshiány alkalmas adatokat szolgáltatott arra, hogy a kor szövés technológiájára vonatkozó következtetéseket vonhassunk le. Ez a viszony fordítva is fennáll, a szövés technológiából az ismeretlen korra is következtethetünk.

Sok apró kis adatból rekonstruálhatjuk olyan idők technika-történetét, melyekről nincsenek feljegyzéseink, s ez elsősorban a hazai leletekre vonatkozik.

Vizsgálataink során szereztünk néhány olyan tapasztalatot, melyre szeretnénk a régészek és muzeológusok figyelmét felhívni. Általános szokás, hogy feltett és törekeny leleteket vattába, papírvattába ágyazzunk. Ez a mód zavaró, és félrevezetővé válik, ha a lelet textíliája, vagy textiltöredéket tartalmazó föld. Elképzelhető, milyen öröm, mikor a mikroszkóp lencséjében feltűnik egy szépen formált szál a csomagoló vattából!

Ugyancsak sok zavaró okoz a megóvásra alkalmazott gyanta vagy mügyanta stb. oldat, melynek eltávolítása olyan nehézkes, hogy a vizsgálat meg sem ejthető, mert addigra a textília tönkre megy, színezékvizsgálat pedig eleve szóba sem jöhet. Vizsgálatra szánt textíliát nem szükséges konzerválni, vagy ha nagyon porlékony, olyan anyagot kell alkalmazni, mely könnyen oldható, eltávolítható.

Hajnal Lászlóné

¹ La Baume, O., Die Entwicklung des Textilhandwerks in Alteuropa. (Bonn 1955) 31.

² Zsigmond idejében, 1400 táján szereztek a kassai barchend takácsok elsőként privilégiumot a gyártásra.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1960–1961. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Tisztelt Közgyűlés

Évenként megismétlődő feladatomban szerintem az idén közel másfél év társulati életéről kell számot adnom. Múlt évi közgyűlésünket 1960. július 12-én tartottuk, s ma, visszatekintve az elmúlt 17 hónap munkásságára, jólesően állapíthatjuk meg, hogy egyesületünk életének e legutóbbi periódusa eredményekben gazdag volt. Múlt évi beszámolómban társulatunk tevékenységét egy csillogó látványosságokban talán nem gazdag, de a következetes és csendes tudományos előrehaladás terén megbízható eredményeket produkáló időszakként jellemezte. Általánosságban így jellemezhető az 1961-es esztendő is. A MTA II. Osztálya — felügyeleti hatóságunk — augusztus hó folyamán megvizsgálta a hozzá tartozó tudományos társulatok munkásságát, s egyesületünk tevékenységét helyesnek találta. Szervezeti életünk élénkségét, rendezvényeink változatosságát tekintve e vizsgálat során jól álltuk az összehasonlítást más és a miénknél nagyobb tudományágak társulataival.

E rövid bevezető mondatok után legyen szabad munkásságunkat — szokásunkhoz híven — néhány számszerű adattal és néhány rendezvényünkre emlékeztetve részletesebben is ismertetnem. 1960. július 12 óta máig egyesületünk összesen 36 rendezvényt szervezett. Ezek a következőképpen oszlottak meg: 11 ülést tartott egyesületünk összessége, régészeti szakosztályunk 2 alkalommal jött össze, művészettörténeti szakosztályunk 10 előadást tartott, iparművészettörténeti szakosztályunk 5 ülést szervezett, numizmatikai szakosztályunk pedig 7 alkalommal tartotta meg gyűlését. Különböző rendezvényeinken összesen 48 előadás hangzott el, több előadónk fiatal tagtársaink közül került ki. Üléseink sorában külön kell megemlékeznünk ez év márciusi ünnepi gyűlésünkről, amelyen 70. születésnapja alkalmából társulatunk elnökét, Oroszlán Zoltánt köszöntöttük, ugyanekkor több éve bevált szokásunkhoz híven művészeti filmeket vetítettünk. Utolsó közgyűlésünkön Mihalik Sándor tagtársunknak nyújtottuk át Ipolyi emlékműnket s Fitz Jenőnek pedig Kuzsinszky-plakettünket. Az eltelt időszakban két vidéki kirándulást szerveztünk, az elsőt múlt év szeptemberében Székesfehérvárra és Tácsra, ahol a város műemlékeit, illetve a római ásatásokat tekintettük meg a másodikikat pedig ez év novemberében Szegedre, ahol háromnapos vándorgyűlésünket rendeztük meg. Mindkét kirándulás komoly sikerrel zajlott le, amiről az újabb tudományos eredmények iránt érdeklődő résztvevők nagy száma tanúskodott. Külön kell megemlítenünk múlt decemberi társulati ülésünket, ahol két tagtársunk a szovjetunióbeli nyevolinói temető ásatásairól számolt be, és külön kell szólnunk ez évi novemberi régészeti szakosztályi rendezvényünkről, amelyen vendégünk, Emil Condurachi professzor a román Tudományos Akadémia tagja tartott előadást. Külföldi kapcsolataink esetlegessége miatt kíváncsian hangúlyosabban regisztrálnunk azt az örömdetes tényt, hogy a múlt évi moszkvai orientalista kongresszuson Dobrovits Aladár alelnökünk részt vett, az ez évi csehszlovák numizmatikai kongresszuson Pávó Elemér, a római konferencián pedig Huszár Lajos képviselte éremtani szakosztályunkat.

Társulati életünk ismeretének teljessége érdekében szólunk arról is, hogy Vayer Lajos alelnökünk javas-

latára körlevélben hívtuk fel a középiskolákban művészettörténetet tanító történelemtanárok figyelmét egyesületünk munkásságára. Felhívásunkra 50 válasz érkezett, s ez a biztató kezdeti érdeklődés jogosít fel bennünket arra, hogy társulatunk és a művészettörténetet oktató tanári kar szorosabb kapcsolatának kiépítésében egyesületünk új és szívesen vállalt feladatát jelöljük meg.

36 ülésünk és 48 előadásunk gazdag során tekintve végig megállapíthatjuk, hogy felolvasásaink a társulatunkban tömörült 3 tudományág fontos kutatásairól egyaránt számot adtak, bár a valójában folyó régészeti, művészettörténeti és numizmatikai munkák képét nem arányosan vázolják fel. Örömmel kell beszámolnunk arról is, hogy rendezvényeink közül több a mai szocialista kultúránkkal közvetlen kapcsolatban álló közelmúlt művészeti kérdéseivel foglalkozott. A magyar régészet, művészettörténet és érmészet messze szétágazó kutatásai teszik eleve lehetetlenné, hogy felolvasásainkat belső értéküknek megfelelően is mérlegre helyezzük. Bizonyosan voltak közöttük kevésbé kiérlelték is, mégis úgy hisszük, hogy többségük tudományágaink jelentős előrehaladását, érdeklődési körének bővülését, helyes világnézeti tájékozottságát tanúsította; meggyőződésünk, hogy rendezvényeink népes sora és tudományos munkásságunk egésze népünk kultúrájának ügyét becsületes őszinteséggel szolgálta.

A társulatunk nevét viselő folyóiratok közül az Archaeologiai Értesítő és a Művészettörténeti Értesítő rendszeresen megjelent, a numizmatikai szakosztály Az Érem c. közleményeinek 17. száma hagyta el a sajtót s a Magyar Éremhatározó egy füzetét látott napvilágot.

Tagságunk létszáma múlt évi közgyűlésünk idején 884 volt, az idén 1053. A növekedés, mint eddig is, numizmatikai szakosztályunknak köszönhető.

Vázlatos rövideggel tekintve végig egy éves munkásságunkon, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy egyesületünk megbízható következetességgel haladt kitűzött célja felé. Kisebbségi és nagyobb új feladat természetesen adódik majd még a jövőben is, közülük ez alkalommal csupán egyet említsünk meg: jobb előrehaladásunk érdekében fontosnak tartjuk, hogy a rokon külföldi társulatokkal kapcsolatainkat kiépítsük s velük a rendszeres összeköttetést fenntartsuk.

Végezetül, örömmel jelentjük be, hogy egyesületünk helyiséghelyettesége remélhetően a közelebbi jövőben megoldódik, a MTA újjáépítés alatt álló budai épületében, a Régészeti Kutatócsoport szomszédságában felügyeleti hatóságunk jóvoltából saját helyiségekre van reményünk.

Tisztelt Közgyűlés. Utolsó mondatomban legyen köszönet mindazoknak, akiknek szép eredményeink elérésében oly nagy szerepük volt. Mindenekelőtt Oroszlán Zoltán elnökünket illeti igaz hála, aki mindig a leglelkesebb önzetlenséggel, és agilis fáradhatatlansággal irányította társulatunk életét. Munkájában a szűkebb vezetőség tagjai sorából első helyen Dobrovits Aladár és Vayer Lajos alelnökünk támogatta. A szakosztályi élet Baróczi László, Entz Géza, Weiner Mihályné és Huszár Lajos szakosztályi titkárainknak köszönheti eredményességét. Hétköznapi gondjainkat, mint eddig is, Soós Gyula másodtitkárunk megbízható lelkiismeretességgel vállalta. Végül köszönet előadóinknak, tagtársainknak s mindazoknak, akik elmúlt évünk sikerén önzetlen munkájukkal fáradoztak.

Radocsay Dénes

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE 1961. ÉVBEN

Az év folyamán főleg a havi felolvasó ülések keretében hangzottak el régészeti előadások. Régészeink ez évben is sokat ásattak, és végeztek más irányú terepmunkát. A Magyar Nemzeti Múzeum kutatóit a külső terepmunkák mellett nagymértékben lekötötték az állandó régészeti kiállítás felállításának munkálatai. A kiállítás december 15-én megnyílt.

Az ásató és kiállításrendező tevékenység mellett szakembereink több külföldi konferencián vettek részt, és több alkalommal tartottak külföldön előadásokat. A külföldi tanulmányutak az év folyamán örvendetesen gyarapodtak, s az ezeken szerzett tapasztalatokat kutatóink már is nagymértékben hasznosították mind az új kiállítás megrendezésében, mind tudományos munkájukban.

Havi felolvasó ülések:

Január 24. Szentlélek Tyhamér, Beszámoló az olaszországi tanulmányút eredményéről.

Február 7. Vértess László, Paleolit kultúrák vizsgálata matematikai-statisztikai módszerrel.

Március 13. Társulati rendkívüli ülés, Oroszlán Zoltán elnök ünneplése 70. születésnapja alkalmából. Utána bemutatóra kerültek: Római kori ásatások Afrikában, Volterrai etruszk urnák, Pompeji a festészet városa, Románkori francia festészet, Utrillo művészete, XX. századi gobelinek c. olasz és francia színes filmek.

Április 11. Oroszlán Zoltán, A Pheidias-kérdés újabb problémái. — Szilágyi János György, Atheni vörösalakos vázafestők művei a Szépművészeti Múzeumban.

Szakosztály ülések:

Május 5. Pleidell Orsolya, Eros a virágban (a Savaria Múzeum egy bronzszobra).

November 3. Emil Condurachi, Fouilles et recherches archéologiques des villes pontiques de la Dobrudja.

November 23, 24, 25. Vándorgyűlés Szegeden. 23-án: László Gyula, A magyar őstörténet-kutatás újabb eredményei. — Szeles Zoltán, Szeged művészete a XIX—XX. században. 25-én: Ankét a „Múzeumi régészeti és művészeti kiállítások problémái” címmel.

B. L.

KÜLFÖLDI RÉGÉSZETI HÍREK

Az ún. holt-tengeri tekercsekhez hasonló nagy jelentőségű lelet került felszínre az izraeli Nahal Hever hegy egy barlangjában, melyet a lelet után az „Írások barlangjának” neveztek el.

A leletek írásos emlékei a Bar Kochba felkelés eddig pusztán a Talmudból és az egykorú pénzvereteken megörökített néhány utalásból ismert történetéhez hozták új, hiteles történeti adatokat, sőt több felirat Bar Kochba személyes utasításait, rendelkezését tartalmazza.

Yadin professzornak, az expedíció vezetőjének előzetes beszámolójából értesülünk az ásati eredményekről, megfettett feliratok tartalmáról, melyek megfettésével Bieberkraut professzor, a holt-tengeri tekercsek kutatója foglalkozik.

Az 1961. évben folyó feltárások néhány más környékbéli barlangban végzett próbaásatás után kizárólag a Nahal Hever hegy emeltett barlangjára korlátozódtak. A végtelenül nehéz munkakörülményeket a kutatók csak a hadsereg és a tengerészet bekapcsolásával tudták valamelyest megkönnyíteni.

A Nahal Hever tetején még jól látszanak az egykor ott állott római tábor épületmaradványai. Ebben a táborban zsákmányolták Bar Kochba katonái a római bronzedényekből — korsók, paterák, tömjénes lapát — álló kincseket, melyeket azután a barlangba menekítettek és egy kosárban elástak. A barlang több családnak is menedéket adott, akik magukkal hozták ide féltett értékeiket, írásos okmányaikat.

A barlang talaja különlegesen alkalmas volt az általában gyorsan elpusztuló papír, bőr, hánccs és egyéb anyagok konzerválására. A tábor visszafoglaló római katonák a barlang lakóit zár alá vették, és ezek itt lelték halálukat. A barlangba magukkal vitt írásos emlékek megtalálása pedig a tudományos világ nagyszerű felfedezésévé vált.

Az egyik kötet papirusztekercsek közé csomagolt vékony feliratos falemezeket tartalmazott. A felületes megtisztítás után a feliraton láthatóvá vált „Simon Bar Kochba Izrael fejedelme” szöveg érthető módon felcsigázta a kutatók érdeklődését. A fatáblákra írt rendelkezések egyike egy gabona elkobozó rendelkezés és egy elfogató parancs, melyet Bar Kochba segédtszije írt alá.

A papiruszok, melyekbe a falapok csomagolva voltak, 15 dokumentumot őriztek meg, 4 héber, 9 arameus, 2 görög nyelven írott szöveggel.

A levelek változatos tartalmú szövegei élesen fényt vetnek Bar Kochba vezető módszerére, és még abban az időben íródtak, amikor ő parancsnokolt. Valószínűleg a szövegekben szereplő Johanatan és Masabala nevű főemberek vitték magukkal az írásos emlékeket az En Gedi-től 3,5 mérföldre fekvő barlangba.

A héber papiruszok egyike részletes instrukciókat tartalmazott az alparancsnokok részére. Egyik nagy terjedelmű szöveg fő érdekessége, hogy Johanatan és Masabala tartózkodási helyére vet fényt, amennyiben a parancsnok En Gedi-ben üdvözlí őket. — Egy másik levélben Bar Kochba Teqoah városát említi, melynek neve eddig a Makkabeus háborúkkal kapcsolatban volt ismert. Két alkalommal említi Teqoah városát. Feltehető, hogy a két férfi fennhatósága En Gedi-től Teqoah-ig terjedt, magában foglalva a Judeai sivatag középső részét és a Holt-tenger partját.

A héber papiruszok egyike részletes utasításokat tartalmazott az alparancsnokok részére. — Egy másik papiruszban pedig Bar Kochba megfetteti az emeltett két férfiút, hogy csak esznek, isznak, jól élnek és nem törődnek izraeli testvéreikkel. — Az egyik arameus nyelven írt levélben Simon Bar Kochba parancsot ad Elasar Bar Hittak javainak felhasználására a köz javára. — A görög levelek egyikében Bar Kochba felszólítja Johanatan-t és Masabala-t, hogy a fennhatóságuk alatt levő területen arassák le a gabonát. — Egy Qiryat Arbaya-ba Jehuda Bar Menase-nak címzett papirusztekercsben Bar Kochba jelzi, hogy az általa küldött két ember két ösvérfogattal azért megy, hogy pálmaágakat, fűzfagallyakat, citrom- és mirtuszágakat hozzon. — A kért növények valószínűvé teszik, hogy rituális ünneplés céljából volt szükség rájuk.

A barlangban egy különálló kis fülkében egy összefüggő leletegyüttes, illetve úgy látszik, egy család féltett tárgyai voltak elrejtve: fa ékszeres doboz, több fatányér, fanyelű kések, két kulcs, egy pár női sandál, egy vasfazék, két bronzpalack, fémütkör és egy bőr vízestömlő. Legjelentősebb azonban egy rongyköteg, melyben az eddig ismert legnagyobb papiruszlelet volt, mely a papiruszletekben gazdag jordániai barlangokból napvilágra került.

Az itt felszínre került papiruszok szövegei gyönyörű, jól olvasható betűkkel, hivatásos írnok munkájának látszanak.

Az egyik okirat ebből a csomagból Marheshvan év 28. napján kelt és Simon Ben Kosibach Izrael fejedelme bocsátotta ki En Gedi-ben. Az irat egy szerződés, mely egy területet, mely korábban négy személynek volt bérbe adva, most két embernek utal ki. A bérbeadás összegét dénárban jelöli meg. A szerződésben szerepel Masebala neve is, aki az En Gedi kerület katonái és polgári előjárója. Végül az okiraton a szerződő felek neve szerepel, akik vagy maguk, vagy megbízottjuk által írták alá.

A papiruszok között egy másik földbérleti szerződés is szerepel, mely három nappal később kelt az előzőnél.

A papiruszokból néhány értékes és fontos adat vált ismertté. Nyilvánvaló, hogy Bar Kochba idejében az összes termőföldet, legelőket államosították és Simon Ben Kosibach fejedelem tulajdonának tekintették, aki a római császár összes jogait bírta. Jól szervezett adminisztrátorai az ország központjában és városaiban felügyeletet gyakoroltak a földbérletek és adók pontos befizetése felett. A papirusztekercsek érdekes adatokat őriztek meg a fizetési módokra vonatkozólag is, továbbá a körzetek megjelölése új adatokat hoz a Holt-tenger vidékének topográfiájához és közigazgatási beosztásához is.

A csomag további két okirata arameus nyelvű és Bar Kochba uralmának első évéből származik. Bar Kochba uralmának második évéből származó okiratok héber nyelvre azt mutatja, hogy uralma megszilárdulásával a héber nyelvet hivatalos és kötelező nyelvvé tették.

A papiruszok egy másik része nádesótokban volt elhelyezve, ezek igen rossz megtartásúak és konzerválásuk most van folyamatban. Közülük az egyetlen eddig megfejtett tekercs szövege egy arameus nyelvű adásvételi szerződés, mely egy En Gedi-ben levő fél zöldségeskertre vonatkozik.

A barlang egy másik pontján elrejtett 36 darab papirusztekercs jól olvasható szövege részint arameus nyelven, részint görögül vagy a két nyelv kombinációjából készült és még a Bar Kochba felkelés előtti időben kelt.

Roppanat érdekes ezek közül egy okmánysorozat, mely egy család történetét keresztül enged bepillantást egy nép történelmének legmozgalmasabb éveibe.

Egy kurzívbetűs arameus nyelvű okmány, mely Tamuz 24-én kelt, Hadrianus uralkodásának harmadik évében. Ajándékozási szerződés, amelyben Simon Bar Menaden feleségének Mirjam-nak ajándékozza minden vagyonát. — A gazdag jogi terminológiától eltekintve arról értesülünk ebből az iratból, hogy nevezett Simon egy Machosa nevű falu lakosa, mely Zoar tartományban fekszik a Holt-tenger déli csücskénél Arabia provinciában. — Azt is megtudjuk, hogy van egy Babata nevű lányuk. Majd Simon összes vagyonának részletes felsorolása következik — s kijelenti, hogy abban az esetben ha leánya netán özvegy lesz, birtokába veheti egyik raktárházát s addig bírhatja, míg özvegy marad.

A további okmányokból értesülünk Babata házasságáról Jeshua-val Elasar fiával, s hogy elsőszülött fiuk is a Jeshua nevet nyerte.

Más papiruszokból kiderül, hogy Babata özvegy lesz, majd újból férjhez megy Jehuda Ben Elasar-hoz. Közben Babata három bonyolult jogi ügyetbe keveredik, melyek között egy per is szerepel, egy zsidó és egy naba-teus gyám ellen, akiket első házasságából való fia mellé jelöltek ki. Babata, mint egy másik okmányból kiderül, megnyerte a pert, és mint a további papiruszok bizonyítják kéri és meg is kapja a fia fölötti gondnokságot.

Két év telik csak el nyugodtan Babata életében, majd a 127. év telén második férjével Rabbat-Moab-ba utazik, a római lovasság ottani parancsnokának főhadiszállására, — a provincia kormányzója által elrendelt népszámlálás alkalmával vagyonának bevallására. — Házassága azonban ismét nem volt szerencsés, mert 130-ban Jehuda, mint Babata elhunyt férje szerepel egy okmányban. Második férjének halálát további pörösködés követi, melynek révén sok értékes adattal és papirusztekercsel gazdagodott a tudomány és az utókor.

Felvetődött a kérdés, hogy Babata és családja hogyan került a Nahal Hever belsejében levő „Írások barlangjába”. — Mint a korábban említett papirusz szövegekből kiderült, Johanatan Be Ayan és Masabala, a két parancsnok a barlangba menekült az iratokkal, rendletekkel együtt. Babata anyjának teljes neve Mirjam Be Ayan leánya, más szóval tehát testvére annak a Johanatan-nak, akivel Simon Bar Kochba levelezett a felkelés alatt. Mindebből nyilvánvaló, hogy a menekülés-kor Johanatan családtagjait, rokonait magával vitte a biztosnak vélt barlangi menedékhelyre.

A családi papiruszokat őrző köteg egyetlen olyan görög nyelvű okmányt őriz, mely a Babata ügyektől független, mégpedig Jehuda Elasar fiának biztosítéklevele a házassága előtti időkből, mikor Machosa faluba költözött, melyet a papirusz szövege a „császár falujának” nevez. Ezen a papiruszon kapunk első ízben tájékoztatást Bar Kochba lázadásáról az El Gedi területen Hadrianus idejéből. Jehuda ugyanis 60 tyrsusi ezüst dénárt kölcsönöz az I. Thrak cohors centuriójától Valenstől. A kölcsön visszafizetéséről nyolc hónap alatt kezeskedik 1% kamat mellett s a zálog: „atyám Elasar birtoka, melynek határai keleti sátrak, nyugati sátrak és Elasar üzlete, délen a piac, északon az út és az erdő”. — A forradalom kitörésekor En Gedi népe nyilván az említett római egység ellen harcolt.

Az egyre szélesebb körben folyó régészeti feltárások a Holt-tenger vidéki barlangokban mindig újabb adatokkal gazdagítják ismereteinket az első századok történetére vonatkozólag. Az egész tudományos világ nagy érdeklődéssel várja Yadin és Bieberkraut professzorok további közléseit az eddig még el nem olvasott papirusztekercsek szövegének tartalmára vonatkozólag.

B. Thomas Edit

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1961

Wie auch in den vergangenen Jahren, referiert die Abteilung für Dokumentation des Ungarischen Nationalmuseums auch dieses Jahr über die Ausgrabungstätigkeit im Jahre 1961.¹ In der Form dient die Publikation der Ausgrabungen des Jahres 1960 als Muster.²

URZEIT

A) Transdanubien

Budapest III., Békásmegyer, Vöröshadsereg útja (231. V.). Auf der Westseite der Straße und im Bereich des Erholungsheimes der Budapester »Mezőgazdasági Gépgyár« kamen parallel zu jenem Streifen, wo 1961 Rettungsgrabungen ausgeführt wurden, 37 bronze- und

früheisenzeitliche Gräber zutage. Die bronzezeitlichen gehören größtenteils zur Glockenbecherkultur, die früheisenzeitlichen zum Váler I. Typus. Von besonderer Bedeutung sind unter den Funden zwei Fußgefäße, eine mit Bronzebeschlägen verzierte Schüssel, eine zum frühen Typus gehörende Bronzeschale und mehrere kultische Objekte. Das reiche und mannigfache keramische Material ergänzen kennzeichnende Bronzeschmuckstücke.³

László Nagy

Budapest XIV., Zugló, Ecke Cinkotai- und Paskál út (235. V.). Beim Abtragen eines Hügels kamen Teile einer Siedlung der Pécelér Kultur zutage mit bedeutender Keramik und einem mit Keramik datierten Pferde-

¹ Arch. Ért. 87 (1960) 245., Anm. 3.

² Arch. Ért. 88 (1961) 282—.

³ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

skelett. Latène D-zeitliche und frühmittelalterliche Spuren durchweben die Siedlung.⁴

László Nagy

Budapest XXI., Csepel-Háros (236. V.). Nördlich der Csepeler Wasserwerke und in der Anlage des Budapester »Cement és Kőipari V.« am Donauufer haben wir ein Gebiet von 150 m² ausgegraben und dabei einen Teil einer dicht bewohnten frühbronzezeitlichen Siedlung beobachtet. Die Abfall- und Feuergruben lagen unregelmäßig nebeneinander. Infolge der starken Deflation konnten unterhalb des heutigen Humus meist nur die Grubenböden beobachtet werden. — Neben den Feuerherden und in den Abfallgruben kamen viele intakte Gefäße und frühbronzezeitliche Scherben, ferner Knochen von Schaf, Ziege, Pferd und Rind zutage. Am Boden von zwei Gruben fanden wir regelrecht bestattete Hundeskelette.⁵

Rózsa T. Schreiber

Esztergom-Burg (Kom. Komárom). S. Seite 268.

Kölesd-Lencsepusztá (Kom. Tolna, Kr. Gyöngy) (103. XL.). Bei Bauarbeiten an der Geflügelfarm wurde auf einem Hügel eine Sandgrube eröffnet, wo ein keltisches Gräberfeld war. Die ersten 4 Gräber retteten Gy. Mészáros u. Mitarbeiter. Im Laufe des Sommers haben wir weitere 24 keltische Gräber ausgegraben. Im südlichen Teil des Gräberfeldes waren Körperbestattungen, im nördlichen Brandbestattungen zu beobachten. Die Funde verweisen auf Latène C und D. In den Frauengräbern fanden wir 3 Gürtel aus Eisen, Halsketten aus Bronze, Fibeln aus Bronze und Eisen, Arm- und Beinringe, einen goldenen Ohring und reiche Gefäßbeigaben. Die bestatteten Männer waren meist mit Waffen ausgerüstet. Sämtliche Gräber enthielten Wildschweinknochen. Auch kamen zwei äneolithische Gräber zum Vorschein mit Skeletten in Hockerstellung und bemalten Gefäßen. Im östlichen Teil waren 3 Gräber ohne Beigaben. In diesem Teil fanden wir auch den viereckigen, in den Boden vertieften Grundriß eines römerzeitlichen Eingeborenenhauses, das eine Amphora enthielt. Eine padanische Sigillate datiert das Haus auf das 1. Jh. u. Z. Mitarbeiter war István Bóna.

Eszter B. Vágó

Mosonszentjános-Hansági tanyák (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Seite 264.

Mőzs (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd). S. Seite 265.

Nagygyörbő (Kom. Veszprém, Kr. Sümeg) (134. XXIX.). Oberhalb der Gemeinde, auf dem Várdomb befindet sich auf einer Bergzunge ein etwa 400 m langer Burgwall. Die Burg ist in 3 Teile geteilt, der größte Wall schützt das Innere; diesen haben wir durchquert. Der Wall besteht zur Gänze aus Basaltsteinen (der auch den ganzen Berg bildet), doch konnten wir die Konstruktion nicht feststellen. Im Inneren des Walles waren auch starke Brandspuren. Im Inneren haben wir mit Hilfe vieler Forschungsgräben festgestellt, daß die in der Mitte liegende Burg am dichtesten bewohnt war, die zwei äußeren bereits viel schütterer. Die Scherben stammen vom Ende des Neolithikums — Anfang der Bronzezeit.

Gyula Nováki

Nagynyárad-Sátorhely (Kom. Baranya, Kr. Mohács). S. Seite 269.

Sárbogárd-Cifrabolondvár (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd). (163. XXXVI.). Im hinteren, hufeisenförmigen Teil des Erdwalles wurden zwei Profile erschlossen mit Flächen von 7 × 4 bzw. 5 × 4 m, wo die Mächtigkeit der Kulturschicht sich zwischen 50 cm und 2,40 m bewegt. In beiden Profilen beobachteten wir je 3 Häuser, mehrere Feuerstätten und Abfallgruben. Das Fundmaterial gehört, wie das der vorjährigen Ausgrabung, zur Vatayer Kultur.

Éva F. Petres—Gábor Bándi

Sárbogárd-Tringer-Gehöft, Hügel „A“ (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd). S. Seite 266.

Sümege-Mogyorósdomb (Kom. Veszprém, Kr. Sümeg) (172. IV.). Die 1960 begonnene Ausgrabung wurde mit der materiellen Hilfe des Veszprémer Rates fortgesetzt. Die Stollen wurden in einem Gebiet von cca. 100 m² freigelegt. Über die Angaben bezüglich der einstigen Bergbautechnologie hinaus konnten wir wieder mehr als 100 Bergbauwerkzeuge aus Hirschgeweih und Quarziteinfunde sammeln. Obwohl wir weder polierte Werkzeuge, Scherben oder Haustierknochen fanden, müssen wir den Grubenfund auf Grund der C-14 Zeitbestimmung des Radiokarbonlaboratoriums zu Arizona auf das Ende der jüngeren Steinzeit ansetzen.

László Vértés

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron). S. Seite 266.

Tatabánya, untere Bahnstation (Kom. Komárom) (194. XLI.). Bei Bauarbeiten verwüstete man mit Bulldozern ein großes Urnengräberfeld. Bei der Rettungsgrabung kamen nur mehr 16 Bestattungen ans Tageslicht. Die Gräber lagen in 20—50 cm Tiefe, ein Teil von ihnen war mit Steinen überpackt. Die meisten enthielten reiche Beigefäße. Das Gräberfeld gehört in die HC—D Periode.

Tibor Kemenczei

Tokod-Altáró, Árpád-Stollen, Schlammwerk (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (206. IX.). In diesem Jahre haben wir die Freilegung des der Verwüstung zugehenden bronzezeitlichen Urnengräberfeldes fortgesetzt. Bei der Ausgrabung kam ein Urnenbrandgrab zum Vorschein. Alle Gräber waren mit Ringen aus Bruchstein umgeben und mit Steinen bedeckt. Auf Grund der Beigaben kann man das Gräberfeld auf die Übergangsperiode zwischen dem Volk der Tokoder Gruppe und dem Volk der nordtransdanubischen inkrustierten Keramik ansetzen.

Gábor Bándi

B) Große Ungarische Tiefebene

Aszód-Papi földek (Kom. Pest, Kr. Aszód) (6. XLVIII.). Mit der Unterstützung des Kreisrates von Aszód haben wir im April die im Vorjahr begonnene Erschließung der Siedlung und des Gräberfeldes fortgesetzt. Der Fundort enthält die typischen Nachlässe der Lengyeller Kultur. Innerhalb einer Fläche von cca. 160 m² haben wir mehrere große Grubensysteme freigelegt. Oberhalb einer mit Abfall gefüllten Grube fanden wir die Reste eines Hauses in Strohlehmkonstruktion mit den Bruchstücken des Herdes und Gefäßen unter den eingestürzten Wänden. Dieser Fund belegt, daß die Siedlung mehrere Perioden hatte. In der Siedlung fanden wir weitere 3 Gräber mit Skeletten in Hockerstellung, zwei von diesen enthielten Beigefäße. Das Fundmaterial enthält viele Knochen- und Steingeräte, ferner recht viel bemalte Keramik, Gefäße mit Tierfiguren als Henkel, Knochenkämme und äußerst viele Tierknochen.

Nándor Kalicz

Jánkmajtis, Jugendbaulager (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Fehérgyarmat) (80. XXIV.). Beim Graben eines Kanals stieß die Jugendbrigade Nr. 10 (9 Pers.) auf einen hallstattzeitlichen Depotfund, der ursprünglich in einem Tongefäß schichtenweise gehortet war. Er enthielt 13 Bronzearmreifen und 5 Armreifen aus Gold. Das Gesamtgewicht dieser letzteren beträgt 152,6 gr. Eines der Armringe hat gewundene Enden.

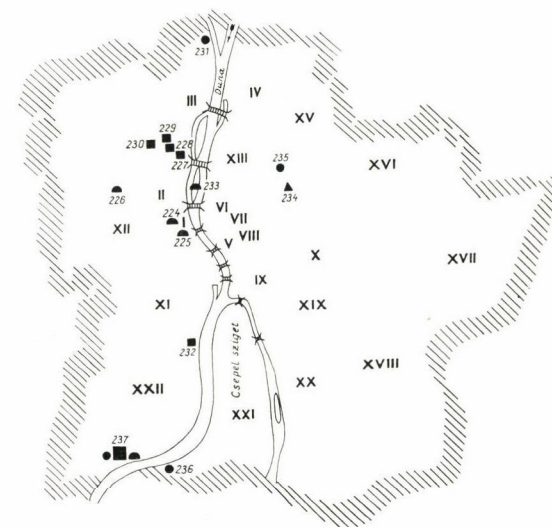
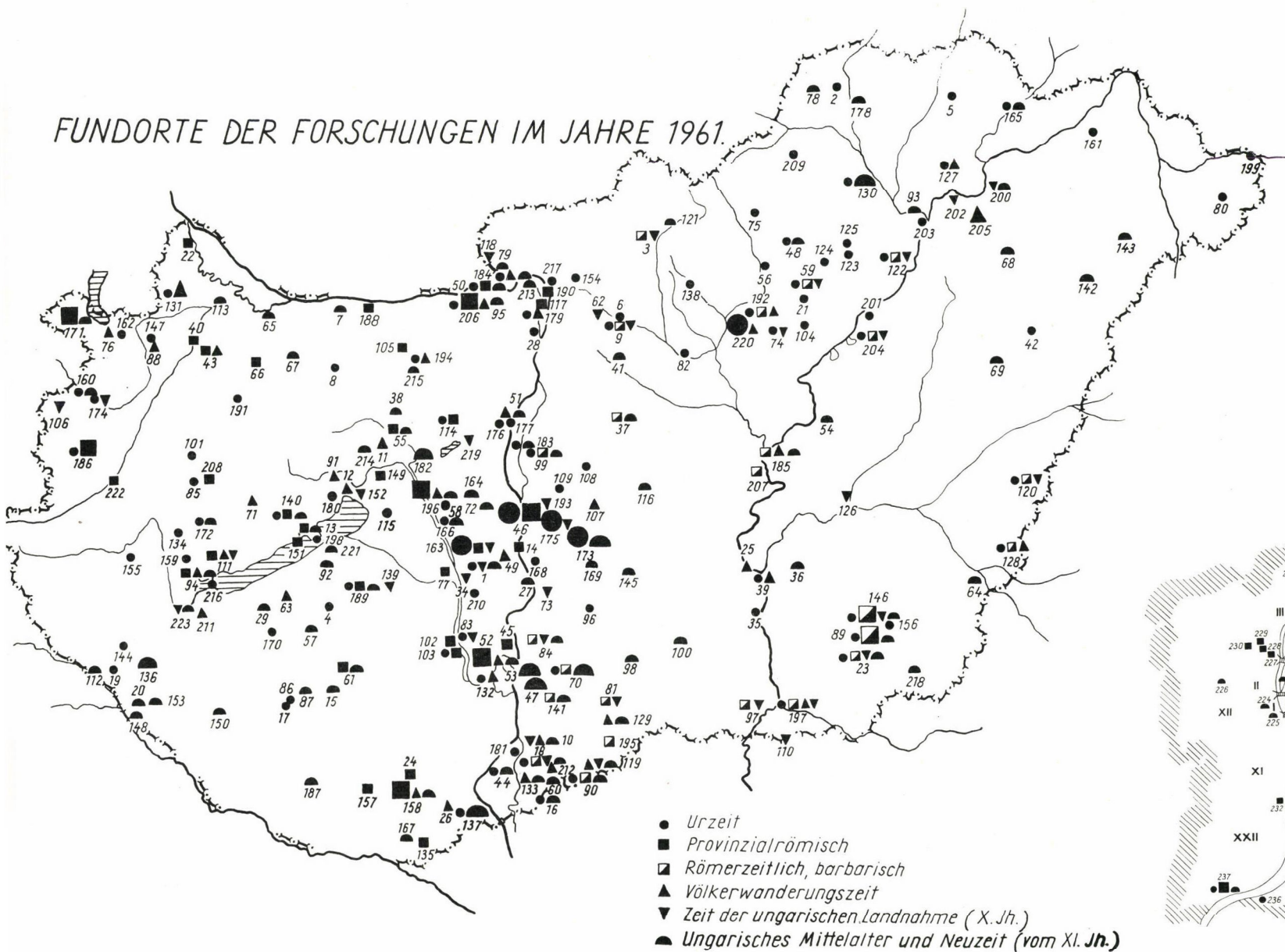
Dezso Csallány

Kiskőrös, Sportplatz (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskőrös.). (96. XIV.). Im Gebiet der Motoren- und Traktorenstation kamen beim Anlegen eines Sportplatzes Brand-

⁴ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

⁵ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1961.

Les sites des fouilles de l'an 1961. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites „de l'époque des Romains en territoire barbare" [marqués par un carré divisé en deux]. Sites de l'époque de la Grande Migration [marqués par un triangle dressé]. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle) [marqués par un triangle renversé]. Sites du moyen âge hongrois et de l'époque moderne [marqués par un demi-cercle]

gräber zutage. Im Laufe der Rettungsgrabung kamen 17 Urnenbrandgräber zum Vorschein. Auf Grund des Fundmaterials ist das Gräberfeld auf die jüngere Periode der Vátyaer Kultur anzusetzen. Das Gräberfeld störte die Erscheinungen einer früheren Siedlung. Aus diesem älteren Niveau wurden eine Wohngrube und mehrere Abfallgruben freigelegt. Auf Grund der wenig typischen Keramik dürfte die Siedlung wahrscheinlich zur Kisapostager Kultur gehören.

Gábor Bándi

Magyarhomorog (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Bihar-keresztes). S. Seite 267.

Rétközberencs-Paromdomb (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárdai) (161. XXIV.). Im Rahmen einer von der MTA vorgeschriebenen Forschung haben wir mit István Dienes eine Probegrabung ausgeführt, um auf Grund der 1957 gefundenen landnahmezeitlichen Gräber und des 1959 gehobenen Fundes nach weiteren Gräbern zu forschen. Die Probegrabung zeitigte nur das Freilegen einer großen bronzezeitlichen Grube. Der Boden der länglichen, mehrerem langen Grube ist eng, wie ein Kanal: hier fanden wir die Scherben von cca. 20 zerbrochenen großen Gefäßen. Auf der Grubenbasis lagen die Reste eines verkohlten Balkens. Die Funde gehören zum Kreis der Ottományer Kultur.

Nándor Kalicz

Szabadszállás-Józan (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (173. XIV.). In der südlichen Gemarkung des Dorfes stießen Schatzgräber auf Brandbestattungen. Bei der Ausgrabung haben wir 100 Gräber eines skythenzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Aus den Gräbern (55 Körperbestattungen in Hockerstellung, 36 Brandschüttungsbestattungen und 9 Urnenbestattungen) kamen Näpfe mit kennzeichnend hohen Henkeln, Schüsseln mit eingezogenem Rand, doppelkonische Urnen, ferner handgeformte, graphitüberzogene Tongefäße, außerdem Messer, Perlen aus Schneckengehäuse und Glaspaste, Pfeilspitzen aus Bronze, Armringe, Ohringe, Tonstempel, Spinnwirtel und Steinplatten mit abgenutztem Rand zum Vorschein. Der Fund ist umso wertvoller, als ein gut erhaltenes anthropologisches Material ihn ergänzt. Die Ausdehnung des Gräberfeldes ist vor derhand ungewiß. An der Ausgrabung nahmen Gyula Dezső, Sándor Wenger und Elvira H. Tóth teil.

Attila Horváth

Szalkszentmárton-Cifrahíd (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (175. XIV.). Östlich der Gemeinde, in cca. 10 km Entfernung, kamen bei Erdarbeiten in der Nähe des Kígyósér Urnengräber zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung wurden insgesamt 25 Gräber freigelegt. Während man die aus den Gräbern gehobene Keramik der Frühperiode der Vátyaer Kultur zuschreiben kann, sind die Bronzefunde kennzeichnende Stücke der Kisapostager Kultur. In der oberen Schicht des Gräberfeldes fanden wir einige Brandschüttungsgräber aus der ausgehenden Hallstatt-B-Periode mit Bronzebeigaben (Dolch, Schmucknadeln, Armringe, Anhänger).

Attila Horváth

Szentendre-Pannóniatelep (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (179. XXXIV.). In der unmittelbaren Nähe der Papierfabrik, in einem der Donau zu liegenden Gebiet konnten wir bei einer Rettungsgrabung auf der Fläche zwischen Donau und Landstraße in mehreren Forschungsgräben eine große Siedlung der bronzezeitlichen Vátyaer Kultur fixieren. Die Siedlung war durch Wohn- und Abfallgruben vertreten. Aus den Gruben kamen in bedeutender Zahl Scherben dieser Kultur, ferner Tierknochen und sonstige Abfälle zutage.

Frigyes Kőszegi

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (197. XXXII.). In der Lehmgrube der Tápéer LPG* »Tiszatáj« haben wir die 1960 begonnene Rettungsgrabung fortgesetzt. Der Fundort lieferte ein spätbronzezeitliches Gräberfeld, eine spätsarmatische Siedlung, ein awarisches Gräberfeld und eine arpadenzeitliche Siedlung. In der arpadenzeitlichen Siedlung fanden wir auch eingegrabene mittelalterliche Gräber. Bis Ende des Jahres 1961 haben wir insgesamt 310 Gräber freigelegt. Das bedeutendste Gräberfeld ist das bronzezeitliche, aus dem typische Denkmäler der örtlichen Variante der Hügelgräberkultur zum Vorschein kamen. Die vollständige Erschließung des Gräberfeldes wird voraussichtlich den Großteil der ethnischen und chronologischen Bewandnisse der Kultur lösen.

Ottó Trogmayer

Tiszabecs, LPG »Új Élet« (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Fehérgyarmat) (199. XXIV.). Neben der Anlage der LPG kamen beim Kanalreinigen ein hallstattzeitlicher Depotfund zutage: 7 Bronzearmringe, 6 Beile mit Scheibenende, 1 Bronzebeil, 1 Bronzebeilfragment, ein Bronze-fragment, die gemeinsam in einem Gefäß untergebracht waren. An Ort und Stelle fanden wir nur mehr kleine Bruchstücke des Gefäßes.

Dezső Csallány

Tiszafüred-Majoros halom (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (201. XXXVIII.). Es gelang, in der Nähe der Tiszafüred-Ásotthalomer mehrschichtigen bronzezeitlichen Siedlung auf die Spur eines großen Gräberfeldes der Füzesabonyer Kultur zu kommen. Bei Sand- und Lehmgewinnen wurden zwei Gräber aufgestöbert, die Rettungsgrabung brachte weitere 11, mit Keramik und Metallbeigaben reich ausgestattete Skelettgräber zutage.

Zsolt Csalog

Tiszaszőlös-Csákányszeg, Gyp (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (204. XXXVIII.). In Fortsetzung der 1960 begonnenen Arbeit wurde ein weiteres gefährdetes Gebiet freigelegt. Die diesjährige Rettungsgrabung zeitigte weitere 11 skythenzeitliche Gräber mit Urnen-, Brandschüttungs- und Körperbestattungen, 2 sarmatenzeitliche Gräber und ein arpadenzeitliches Haus. An der Rettungsgrabung war Ferenc Csépai, Restaurator anwesend.

Zsolt Csalog

C) Ungarisches Hochland

Alsótelekes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény) (2. XVII.). An das Ausgrabungsgebiet vom Jahre 1959 anschließend fanden wir weitere 17 skythenzeitliche Gräber. Ihre Funde und Befunde entsprechen den früher ausgegrabenen Gräbern.⁶

Pál Patay

Arka-Herzsarét (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Abaujszántó) (5. IV.). Die 1960 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Die Aurignacientraditionen hortenden Ostgravettienfunde erschienen an zwei Niveaus gebunden; wir beobachteten Teile von Wohnplätzen.⁷

László Vértes

Füzesabony-Kettőshalom, Sandgrube Nr. 2 (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (59. X.). Die neolithische Linéarkeramik war durch eine Abfallgrube vertreten mit Resten eines großen Rohtopfgefäßes mit anthropomorph verziertem Hals. — Zur bronzezeitlichen Füzesabonyer Kultur gehörten die 9 Bestattungen in Hockerstellung und ein Keramik-Komplex (Brandgrab?). — Früheisenzeitlich waren 6 Gräber, die auf dem Rücken ausgestreckt liegende Skelette und auf das HB—C

* Abkürzung für Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft.

⁶ Publikation erscheint in FA 14 (1962).

⁷ Vorläufige Mitteilung erscheint in Acta Arch. Hung.

anzusetzende Funde enthielten. — 4 Gräber dürfen der I. Periode der Sarmatenzeit zugeschrieben werden. — Vor der Ausgrabung wurde das Material eines landnahmezeitlichen Grabes gesammelt.

János Szabó

Mezőcsát-Hörsögös (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (122. XLVIII.). Die seit 1958 laufende Ausgrabung wurde fortgesetzt. Das Gräberfeld der Hügelgräberkultur ist von einem auf das ausgehende HB datierbaren Gräberfeld überdeckt, wo 1961 14 Gräber ausgegraben wurden. Am Nordrand dieses Gräberfeldes verläuft eine arpadenzeitliche Siedlung. In ca. 200 m Entfernung südlich vom Gräberfeld haben wir einen HA-zeitlichen Siedlungsteil freigelegt, dessen höher liegender Teil verwittert war. Aus den erschlossenen 15 Gruben sammelten wir mehrere Scherben, die Gußform eines Tüllenbeiles, eine Nadel, eine Spinnwirtel, viele Tierknochen und wenig Strohlehm. Am Nordrand der Siedlung lag ein sarmatisches Grab. $\frac{3}{4}$ des zwischen Siedlung und Gräberfeld befindlichen Hügels wurde angegraben. In seinem südwestlichen Teil — ca. im Basalniveau des Hügels — fanden wir einen 1,75 m hohen geschnittenen Stein und unter dem Hügel 11 Badener Gräber. Südlich von der HA-Siedlung in etwa 300 m Entfernung haben wir 9 Gräber eines skythischen Gräberfeldes ausgegraben. Mitarbeiter war Nándor Kalicz.

Erzsébet Patek

Mezőkeresztes (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (123. XVII.). Beim Bau des neuen Stalles der LPG Táncsics kamen aus dem Forschungsgraben folgende Funde zutage: das Grab eines jungen Mädchens; das Skelett war in einem Haufen verbacken. Auf dem Schädel war ein Kopfputz aus 4 Seemuscheln. Der Melder des Fundes übergab aus demselben Grab ein ebenfalls aus Seemuscheln verfertigtes Armband, das auf einem Unterarm des Skelettes war. Später lieferte man aus diesem Grab noch eine schuhleistenförmig polierte Steinaxt ein. Das Grab wurde in 126 cm Tiefe gefunden. Die streuweise zutage gekommenen Menschenknochen wiesen, wie auch das im Grab gefundene Skelett, Spuren roter Farbe auf. Die Funde dürfen als neolithisch betrachtet werden.

Géza Megay

Mezőzombor (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Szerencs) (127. XVII.). Beim Sandgewinnen im sog. »Bálványdomb« etwa 6 km von der Gemeinde kamen Scherben zum Vorschein, größtenteils atypische urzeitliche, Bronzezeit II—IV-, hallstatt- und völkerwanderungszeitliche Stücke. In dieser Region wurde 1958 bereits ein landnahmezeitliches ungarisches Gräberfeld ausgegraben.⁸

Géza Megay

Miskolc-Avas (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (130. XVII.). Das Miskolczer Museum beherbergt typische mesolithische Werkzeuge, die aus verschiedenen Stellen der Weinberge am Avas stammen. Der Museumsfreund Lajos Tóth sammelte von anderen Stellen weiteres reiches Material. Mit Unterstützung der Ung. Akademie d. Wiss. haben wir mit László Vértes an mehreren Punkten des Avas-Berges Profile eröffnet um die Beziehungen zwischen Mesolithikum und Neolithikum zu erforschen. Es kam kein auf das Neolithikum hinweisende Material zum Vorschein, doch gelang es, an zwei Stellen aus ungestörten Schichten Steinwerkzeuge zu heben; die aus der Schicht stammenden Holzkohlenreste werden einen Stützpunkt zur genaueren Bestimmung des Avaser Materials bieten.

József Korek

Sárospatak — Rákóczi-Burg (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely). S. Seite 273.

Tiszaszederkény (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). (203. XVII.). Bei den Bauarbeiten am »Tisza-vidéki Vegyikombinát« kam zwischen den Betonpfeilern 33—34 ein früheisenzeitlicher Schatzfund zum Vorschein. Die Gegenstände lagen in ca. 70 cm Tiefe, in einer nicht gegrabener Grube. Die Bestandteile des aus 23 Stücken bestehenden Fundes sind: Wendelringe, Armringe, spiralenförmig gewundene Ringe, Ende eines Bronzetutulus usw. Bei dem Gebäude der Kunstdüngerfabrik kam ferner ein awarisches Grab zutage; ein Bronzereifen, 3 Gegenstände aus Eisen, drei Ösenknöpfe aus Bronze und ein eiserner Steigbügel waren die Beigaben.

József Komáromy

Uppony (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén, Kr. Ózd) (209. XVII.). Bei der Forschung des Problemkreises des Überganges zwischen Mesolithikum und Neolithikum kam es zur Ausgrabung der Upponyer neolithischen Siedlung, um aus einer solchen Region Vergleichsmaterial zu erhalten, die entfernt vom Silexrohmaterial liegt. Die Ausgrabungen im Malomvölgy und im Mogyorósdal lieferten zwei Siedlungen verschiedenen Charakters; im ersteren Fundort bildeten auf der einstigen Oberfläche befindliche bzw. kaum vertiefte Strohlehnhütten mit rundem Grundriß die Siedlungsform, während im Mogyorósdal unverputzte, tiefe, miteinander verbundene, ein System bildende Gruben die Siedlungsform repräsentieren. Aus beiden Stationen kam Linearkeramik, ohne klassische Bükker Ware zum Vorschein. Die bei der Ausgrabung gefundenen Steinwerkzeuge sind als Vergleichsobjekte nicht zu gebrauchen.

József Korek

RÖMERZEIT

A) Transdanubien

Bezenye (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (22. XIX.). Im Búdskuti-dűlő kamen die Fundamentmauern eines römischen Wachturmes (Grundriß: 400 × 375 cm) mit hervorspringenden Eckpfeilern zum Vorschein. Die mit Kalkmörtel gebundenen Steinmauern sind 160—170 cm stark. Kleinfunde kamen nicht zutage. Auf Grund des Grundrisses kann der Turm auf das 2. Jh. angesetzt werden. — Die Forschung ergab die Plätze weiterer drei vernichteter römischer Wachtürme, ferner einer römischen Eingeborenenvilla mit L-förmigen Grundriß. Die Wachtürme standen entlang der von Rajka nach Hegyeshalom führenden römischen Landstraße in 200—300 m Entfernung voneinander. Auf dem Schuttkegel des einen Wachturmes kam ein Stempelziegelfragment der X. Legion zum Vorschein.

Rezső Pusztai

Bogád (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (24. XXVI.). Die 1959—60 begonnene Erforschung des spätrömischen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Auch diesmal kamen 6 Gräber mit reichen Beigaben zutage. Von diesen war — infolge des Bestattungsritus — besonders das letzte Ziegelgrab bemerkenswert (Nr. 21). Nach einer gründlichen Durchforschung der Umgebung haben wir die Ausgrabung des Bogáder Gräberfeldes beendet.⁹

Alice Sz. Burger

Budapest III., Bécsi u. (230. V.). Bei der Fundamentierung der Óbudaer Versuchswohnsiedlung kamen spätkaiserzeitliche Gräber ans Tageslicht. Bei der Authentisierungsggrab konnten wir die Ausdehnung des

⁸ Megay G., »A mezőzombori honfoglaláskori magyar temető« (Das landnahmezeitliche ungarische Gräberfeld von Mezőzombor) HOMÉ 1959 (Jahrb. d. Herman-Ottó-

Museums)

⁹ Publikation erscheint im Jahrb. d. Janus-Pannoni-Mus., Pécs, Jahrg. 1962.

Gräberfeldes und die Bestattungsarten beobachten. Auf Grund der verschiedentlich orientierten (O—W und NW—SO) und mit verschiedenen Beigaben ausgestatteten Gräber konnte festgestellt werden, daß die Bestattungen hier etwa ein halbes Jahrhundert lang erfolgten.¹⁰

Klára Póczy—Györgyi Parragi

Budapest III., Meggyfa u. (229. V.). Die Ausgrabungen der im vergangenen Jahr gefundenen Gebäudegruppe mit Mosaikfußboden wurde fortgesetzt. Es kamen Mauerreste aus dem 2—3. Jh., ferner neben einer mit Kanal flankierten Straße, Keramik, Teile eines Freskos und eines Stuckgesimses zutage. Am Südrand des bis hierher reichenden spätrömischen Gräberfeldes aus der Bogdáni-u. haben wir weitere 6 aufgestöberte Gräber ausgegraben. In zwei Gräbern fanden wir als Beigaben graue Näpfe bzw. einen einhenkeligen Krug.¹¹ Die materielle Hilfe zur Ausgrabung sicherte der Rat der Stadt Budapest.

Györgyi Parragi—István Wellner

Budapest III., Raktár u., cella trichora (228. V.). Die 1930 ausgegrabene und konservierte cella trichora und ihre Umgebung sind während des Krieges sozusagen gänzlich zugrunde gegangen. 1961 ließ das OMF¹² die 7 Perioden mit neuer Technik konservieren, unter archäologischer Fachanleitung. Bei der Authentisierung der Schichten der einzelnen Mauern gelang es, die ursprünglichen Grunsteinreihen der 3. und 6. Periode zu finden, ferner bisher unbekannte Teile von Mauern und Kanälen. — Seitens OMF oblag die technische Leitung Frau Dr. Antal, Piroška Czetényi, Ingenieurin.

Melinda Kaba

Budapest III., Flórián-tér 4—5. (227). Die Fundamentierung des 1960 hier begonnenen „Lotto-Hauses“ verzogen sich auf das Jahr 1961. Im südlichen Ende des Grundstückes erschlossen wir unterhalb des römischen Fußbodenniveaus ein verzweigtes Wasserableitungssystem, das, zusammen mit den Ausgrabungsergebnissen des vergangenen Jahres, mit den Resten der thermae maiores zu verknüpfen ist. Die hier im Keller gefundenen bedeutenden römischen Nachlässe werden mit einer Betonkonstruktion überdacht und zu einem Museum ausgebildet.

Melinda Kaba

Budapest XI., Albertfalva, Hunyadi János u. 18. (232. V.). Bei Bauarbeiten an der »Öntődei Formázó Anyagok Gyára« wurden präventive Ausgrabungen im Bereich der nördlichen canabae vorgenommen. Eine weitere Strecke des aus dem Limesweg abzweigenden Weges kam zum Vorschein. Auf beiden Seiten des Weges befanden sich Wohnhäuser mit zwei Perioden (auf das 2. und 3. Jh. zu datieren), ferner Depotgruben, Abfallgruben und ein mit Lerchenholz ausgestatteter Brunnen. Unterhalb des durchschnittenen Weges verziehen sich Siedlungsreste aus dem 1. Jh.¹³

Tibor Nagy

Budapest XXII., Nagytétény, Ady Endre u. 25. (237. IV.). Im Garten von J. Lindenmayer stieß man beim Baumpflanzen auf ein römerzeitliches Steindenkmal. Bei der Rettungsgrabung kam ein großer, schön bearbeiteter Sarkophag zum Vorschein, mit Inschrift. Die schwere Steindecke wurde, als man den Sarkophag ausraubte, eingebrochen. Nach Entfernung der Decke fanden wir die Reste von zwei zusammengeworfenen Skeletten, ferner einen granulierten Goldring und das Stück eines Kammes. Der Sarkophag wurde in das Nagytétényer Kastellmuseum eingeliefert. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepi

Esztergom-Burg (Kom. Komárom.) S. Seite 268.

Fehérvárcsurgó-Pörösök földje (Kom. Fejér, Kr. Mór) (55. XXXVI.). Westlich von der Gemeinde in cca. 4 km Entfernung, im abgeschlossenen Tal, kann man neben einer Quelle die Reste von 4—5 römischen Villen beobachten. Bei der Authentisierungsgrabung wurde festgestellt, daß die cca. 17 × 11 m große Villa ein Wohnzimmer mit Hypocaustum und Terrazzofußboden und mehrere (3—4) wirtschaftliche Räume enthielt. Die Funde sind: eine Kleinbronze des Valerianus, ein Leuchter aus Eisen, wenig Eisenwerkzeuge und minimale Keramik.

Alán Kralóvanský

Igar, Jókai u. 206. (Kom. Fejér, Kr. Sárboárd) (77. XXXVI.). 1959 kam beim Graben eines Kellers aus 150 cm Tiefe ein Bronzekessel von cca. 100 l Rauminhalt zum Vorschein, mit verschiedenen Bronzegegenständen im Inneren. Der Fund wurde verkauft, nur folgende Stücke konnten gerettet werden: 1 großer Bronzekessel, ein mit Negerkopf verziertes Balsamarium, ein Bronzekrug, 1 Bronzeschüssel, 1 Bronzeteller, 1 kleiner Bronzekopf (wahrscheinlich Verzierung eines Gefäßes), 1 Bronzehenkeln eines Kruges, 1 Bronzereifen. Außer diesen enthielt der Fund noch mindestens »3 Krüge, 1 große, mit Pflanzenmuster verzierte Schüssel, 1 Teller, 1 kesselartige große Schüssel, 1 kleiner Kessel, 4 Blätter, 5 kleine Krüge, 1 großer Krug, 1 gänseeigroße und -förmige Büchse, in der Mitte zu öffnen, Platten, Stangen«. — Bei der Authentisierungsgrabung wurde festgestellt, daß es sich tatsächlich um ein vergrabenes Depot handelt. Die den Kessel beinhaltende Grube war in der Ecke eines aus dem 1—2. Jh. stammenden Wohnhauses mit Balkengerüst. Der Schatz wurde sorgfältig verborgen: der Kessel dürfte ursprünglich mit irgendwas zugedeckt gewesen sein, da er nach Aussage der Finder keine Erde enthielt. Auf Grund der zur Verfügung stehenden Angaben darf man vermuten, daß die ursprünglich zur Ausrüstung einer Kirche gehörenden Gegenstände wegen der Glaubensverfolgung vergraben wurden.

Alán Kralóvanský

Kistormás-Hosszúdűlő (Kom. Tolna, Kr. Gyöngy) (102. XXXIII.). In der Gemarkung von Kistormás wurde an jener Stelle, wo beim Pflügen mit dem Traktor ein römerzeitlicher Silberdenarschatz zum Vorschein kam, eine Authentisierungsgrabung ausgeführt. Bei einer Durchforschung des Terrains fanden wir 20 verstreute Silbermünzen, 2 Scherben des die Münzen beinhaltenden Gefäßes und in der Nähe des Fundortes Spuren einer römerzeitlichen Siedlung. Der komplette Denarenfund, der aus dem 3. Jh. u. Z. stammt (in der Hauptsache Münzen des Trebonianus Gallus, Volusianus, Valerianus und Aemilianus) besteht aus 808 Stücken. Aus dieser Region ist dies der zweite bedeutende römische Münzfund innerhalb von wenig Jahren.

Gyula Mészáros

Kölesd-Lencsepuszta (Kom. Tolna, Kr. Gyöngy) S. Seite 258.

Lesencetomaj (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) S. Seite 264.

Nagyharsány (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (135. XXVI.). An der Südseite der nach Villány führenden Landstraße, 67 m westlich vom 15. Kilometerstein und von dort in 110 m Entfernung in südlicher Richtung brachten 1959 die Ausgrabungen von Dr. László Papp die Reste einer römerzeitlichen Siedlung zum Tageslicht. 1961 gruben wir die Reste einer großen römischen Villa zentraler Anordnung, mit Porticus, aus. Unter den Trümmern des frühesten, aus dem 1—2. Jh. stammenden Baus

nyos Akadémia) = Ungarische Akademie der Wissenschaften

¹³ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

¹⁰ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

¹¹ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

¹² OMF (Országos Műemléki Felügyelőség) = Landesinspektorat für Denkmalspflege; MTA (Magyar Tudomá-

befanden sich besonders viele Freskenteile in Begleitung früher Keramik. Nach der Planierung dieser Schicht wurde im 4. Jh. eine cella trichora gebaut (26 × 13 m), vor deren narthex sich eine Räumlichkeit mit Terrazzo-Fußboden und elliptischen Abschluß (10 × 21 m) anschloß. Die nördliche und südliche Apsis der cella trichora wurde in späteren Jahrhunderten vermauert, man benutzte sie danach als einschiffige Kirche. — Von den in diesem Jahr freigelegten Gebäuderesten wurde die cella trichora konserviert und dem Publikum zur Verfügung gestellt. Die Spesen der Ausgrabung und der Konservierung sicherte der Komitatsrat Baranya. An der Ausgrabung nahmen Kornél Seitz und Vilmos Balás teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepp

Örvényes (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (151. XLV.). Mit der Unterstützung der MTA und des Fremdenverkehrsbureaus vom Kom. Veszprém kamen in Fortsetzung des Ausgrabungsgebietes der Jahre 1958—59 weitere Gebäude der römischen Siedlung zum Vorschein. Ein L-förmiger Gebäudetrakt mit einer Schmiede umgab einen Hof, in dessen Mitte der Amboß stand. Zum Abkühlen diente das aus einer höher liegenden Tonne mit Terrazzoboden abfließende Wasser. Neben dem Gebäude fanden wir Eisengegenstände, u. a. ein Leuchter mit einem Pan-Kopf, ferner die Bronzebeschläge einer kleinen Kiste samt Schloß. Auf einem um 1 m höheren Niveau schloß sich der Schmiede im Nordwesten ein ebenfalls 24 m langer und 10 m breiter Wohntrakt an, dessen Räume ein Hypocaustumsystem Fresken und Badewannen wohnlich einrichteten. Südlich der Werkstatt kam das Badehaus zum Vorschein: den einen Fußboden bedeckte ein Mosaik, den des anderen Raumes 20 × 20 cm große bunte Marmorplatten (pavimentum tessellatum).

Tihamér Szentlélek

Pellérd (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (157. XXVI.). In ca. 2,5 km Entfernung westlich vom Binnengebiet der Gemeinde wurden bei größeren Erdarbeiten viele Hundert Quadratmeter einer römischen Siedlung vernichtet. Bei der Rettungsgrabung am Südrand des weiteren Verwüstung ausgesetzten Gebietes kamen mehrere fragmentierte Mauerteile und Stücke von Terrazzo-Boden ans Tageslicht mit Wandverputzstücken, die mit Dachziegelstücken gefärbt waren, und Scherben. Die Siedlung stammt aus dem 4. Jh.

Valéria Kovács

Pécs, Park zwischen Dischka Gy.-u. und Eötvös-u. (Kom. Baranya) (158. XXVI.). Beim Bau der Postzentrale von Pécs im Jahre 1903 stieß man auf die Mauern eines großen römischen Gebäudes, die damals eingerissen wurden.¹⁴ Bei der systematischen Erforschung von Sopianae wollten wir vor allem Alter und Zweck dieses Gebäudekomplexes klären. Deshalb wurde im heute noch freistehenden Gebiet im Park zwischen der Postzentrale und der chirurgischen Klinik eine Ausgrabung begonnen, da man das Postgebäude erweitern will. Nach Aussage unseres Forschungsgrabens haben wir Mauern, Räume mit intaktem Terrazzo-Fußboden, Ziegelsäulen des Hypocaustums gefunden, die zum Anfang des 1. Jahrhunderts gefundenen Gebäude gehören. Die nun zutage gekommene, auf die Wende des 1.—2. Jhs. datierbare besonders feine Keramik, ferner die Münzen ließen die Bestimmung zu, daß zu Sopianae bereits im 1.—2. Jh. große römische Gebäude standen; man darf mit einem entwickelten städtischen Leben rechnen, daß im Fundmaterial bis Ende des 4. Jhs. zu verfolgen ist. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepp

Pécs, Geisler Eta u. 8. (Kom. Baranya) (158. XXVI.). Im Hof der Komitatsbibliothek wurde im Rahmen der arch. Forschungsgemeinschaft der MTA die Erschließung

des frühchristlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die 1960 bereits ausgegrabene, aber wieder zugedachte Grabkammer Nr. 25 wurde zwecks Konservierung und Vorstellung dem Publikum wieder ausgegraben. Zugleich wurde auch die Umgebung der Grabkammer weiter durchforscht. Wir fanden an ihr nordwestliches Ende weitere 3 Ziegelgräber angebaut; in einem von ihnen war eine Doppelbestattung. Etwas weiter im Norden und Westen fanden wir weitere 3 Gräber, die Gesamtzahl der Gräber beträgt somit 35. Die bei dieser Ausgrabung zutage gekommenen Nachlässe werden mitsamt der Grabkammer im zu errichtenden Museumsraum »in situ« ausgestellt. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepp

Sárbogárd-Tringer-Gehöft, Hügel »B« (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (163. XXXVI.). Am höchsten Punkt des Hügels wurde eine Grabkammer ausgegraben. Ihre Mauern bestehen aus ohne Mörtel in die Erde bzw. aufeinander gelegten Steinen, der Grundriß ist viereckig, sie ist unten mit Lehm verputzt. Im südöstlichen Teil des früher teilweise augestöberten Grabes kamen verstreut Menschenknochen zum Vorschein, das aus den übrigen Teilen stammende reiche Fundmaterial enthält eine Amphora, eine Glasschüssel, ein Trinkglas, ein Knochenjeton, eine Schlüsseldecke, 13 Gefäße (2 Resatus-Schüsseln), das Skelett eines ursprünglich auf dem Bauch liegenden, intakten Hundes, Schädel fragmente eines Eberferkels und eines Hundes. Die Amphora war auf zwei Seiten von Steinen umgeben. — Neben der Grabkammer wurden beim Pflügen zwei Brandschüttungsgräber vernichtet. Ihre Beigaben waren, wie aus den Beobachtungen bzw. der Ausgrabung folgt: Bronzegefäße, Eisenmesser, Eisenharpune, Gefäße und ein mit echtem Filigran verzierter vergoldeter Silberring. An der Ausgrabung nahm Jenő Fitz, ferner Attila Kiss, Universitätshörer, teil.

Alán Kralovánszky

Sopron, Szent György u. 18. (Kom. Győr-Sopron) (171. XXIX.). Anstelle eines bombenvernichteten Hauses der Inneren Stadt wurde ein neues Haus errichtet, doch wurde zuvor der kleine einstige Hof angegraben. Das mittelalterliche Hofniveau war in 1 m Tiefe, darunter befand sich eine römische Mauer; das zu dieser gehörende Fußbodenniveau erschien in 2,70 m Tiefe. Im Laufe der Arbeit wurden in ungestörter Schicht mittelalterliche und römische Scherben gefunden.

Gyula Nováki

Szombathely, Thököly Imre u. 14—18. (Kom. Vas) (186. XXXIX.). Mit der Unterstützung der MTA, des Komitats- und des städtischen Rates wurde das Bereich des Isseums weiter erforscht. In diesem Jahr begann die Wiederherstellung und die Errichtung des Ruinengartens. Bisher wurde das Gebiet bis zum Niveau des zukünftigen Ruinengartens ausgegraben. Im südlichen Teil des Binnenhofes kamen Fragmente eines Brunnens mit steinernem Brunnenkranz und einem Syphon aus Bronze zutage. Auch die Umgebung der Niveaus des vor dem zentralen Heiligtum befindlichen Altars wurde geklärt. Das zentrale Heiligtum wurde in der zweiten Bauperiode mit einem Erdpodium umgeben, das gegen das Altar zu abgestuft, danach in einem sanften Hang auslief. An beiden Seiten des Altars verliefen offene Kanäle. Das höhere Niveau der umrandenden Räumlichkeiten ist von einer — mit opus incertum-Technik ausgeführten — Schutzmauer umgeben. Auf der nordwestlichen Seite erscheinen außerhalb des Temenos Räumlichkeiten mit Terrazzoboden. Zwischen den Fußbodenniveaus der einzelnen Räume bestehen Differenzen von bis zu 20 cm. Im außerhalb des Heiligtums geführten Forschungsgraben sind die Räumlichkeiten auch nach 20 m anzutreffen. Im Rahmen der Rekonstruktionsarbeit ließ das OMF die Fassade des zentralen Heiligtums und seine Grundmauern wiederherstellen.

Tihamér Szentlélek

¹⁴ Gerece P., Arch. Ért. (1904) 322—.

Szőny (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (188. XLI.). Die 1960 begonnene Erschließung des römischen Gebäudes mit Fresken wurde fortgesetzt. Ein Teil eines größeren Raumes wurde freigelegt, wir fanden mehrere Fragmente mit figuraler und Pflanzenverzierung. Bei den Grundmauern des Raumes fanden wir den Sockelteil der mit Fresken verzierten Fläche in seiner ursprünglichen Lage.

Endre Bíró

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (196. XXXVI.). Die Siedlungsausgrabung wurde an 5 Punkten fortgesetzt. Die Erschließung der Villa I. ist — nach der Klärung der stark zugrunde gegangenen südwestlichen Ecke — beendet. Aus dem Fußboden des Bades kam der Hadrian-zeitliche Grabstein eines Eingeborenen aus weißem Marmor zutage. Auch die vor der Villa verlaufende Straße wurde geklärt, die zum Zentrum der Siedlung führte. Um die Bauperioden endgültig klarzustellen, wurden an 9 Stellen Profile eröffnet. Das Durchschneiden des Fußbodens des Tempels bekräftigte unsere frühere Feststellung, nach welcher die Bauzeit auf die Periode nach den Markomannenkriegen angesetzt wurde. Auch die Ausgrabung der Villa II. ist beendet. Auf der Ostseite konnte ein weiterer Raum geklärt werden und wir fanden auch die südliche, teilweise ausgehobene Mauer des Gebäudes. Nordwestlich der Villa stießen wir auf einen großen Brunnen. Auf beiden Seiten der vor der Villa I. verlaufenden Straße wurde die Ausgrabung von zwei weiteren Gebäuden begonnen. Das III. Gebäude bestand aus einem großen, längsviereckigen Raum und zwei kleineren, mit Apsis versehenen Räumen, die sich den kürzeren Seiten des Vierecks anschlossen. Das kleine Gebäude stammt vom Anfang des 4. Jahrhunderts. Auf seinem Platz kann man die Schichten der früheren Bauten vom 2. Jh. an gut absondern. An die Ostseite des Gebäudes schließt sich ein leicht ovaler Brunnen (Durchmesser: 3,5 m) an. Der mit Steinen verputzte, 10 m tiefe Brunnen wurde auf in Reihen viereckig angeordneten, gut erhaltenen Balken aufgebaut. Die ältesten Stücke des riesigen Fundmaterials stammen aus dem letzten Drittel des 1. Jhs. Das auf der Südseite der Straße befindliche IV. Gebäude ist 30 m lang, es stammt ebenfalls aus dem 4. Jh. Unter diesem befand sich ein früheres Gebäude, unter diesem wiederum kann man die Spuren einer Eingeborenen-Siedlung vom Anfang des 2. Jhs. beobachten. In das aus dem 4. Jh. stammende Gebäude bestatteten nach seiner Verwüstung die Awaren ihre Toten (2 Reitergräber wurden gefunden), später befanden sich ebendasselbst ein mittelalterliches Haus und ein Friedhof. Das Gräberfeld Nr. IV. in Margittelep wurde weiter ausgegraben, die Gräber Nr. 25—94 wurden freigelegt. Mitarbeiter waren: Eszter Geszty, Margit Kanozsay, Alán Kralovánszky, Eszter B. Vágó. An der Ausgrabung nahmen Zsuzsa Bánki, Erzsébet Borzsák, Dorottya Dobrovits, Erzsébet Jerem, Márta Kelemen, Éva Kocztur, Tibor Kovács, Vera Lányi, Emőke László, Vera Molnár und Mária Pető, Universitätslehrer teil.

Jenő Fitz

Tokod (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (206. IX.). Ziel der Ausgrabung war, Teile des 1960 erschlossenen spätrömischen Lagers zu prüfen und die Tortürme freizulegen. In den Tortürmen kamen 3 Fußbodenniveaus zum Vorschein, zwischen denen sich eine sehr dicke Ausfüllung befand. Auf dem obersten Niveau des einen Torturmes befand sich ein gut erhaltener Ofen. Im untersten Niveau befand sich ein Stempelziegel: LVPI-CINTRB. Das Innere des großen südwestlichen, dem Tor gegenüber befindlichen Turmes wurde zur Gänze erforscht. In der Mitte des Turminnen mit Terrazzoboden waren Spuren eines Pfeilers, und nördlich von diesem Pfostenlöcher eines völkerwanderungszeitlichen Gebäudes, welches eine awarische Axt aus Eisen datiert. Den Boden des Turmes bedeckte überall — mit Ausnahme des Gebietes des Pfostenbaues — eine sehr dicke, tegulae enthaltende Bauschuttschicht, in der viele verschiedene

verkohlte Samen und Eisengeräte lagen. An der Ausgrabung nahm Géza Alföldy teil.

András Mócsy

Tokod, Erzsébet-Schacht (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (206. IX.). Neben der Schlammgrube wurde bei der Rettungsgrabung ein Badehaus der römischen Siedlung ausgegraben. Ein Teil des Gebäudes ging infolge der Grubenarbeit früher zugrunde. Im Badehaus waren vier Bauperioden zu unterscheiden. Von den 5 Räumen des in der zweiten Hälfte des 1. Jhs. erbauten Badehauses waren 3 mit Hypocaustum versehen. Das durch Feuersbrunst verwüstete Bad wurde Anfang des 2. Jhs. als Wohngebäude umgebaut und blieb auch in der III. Periode ein Wohnhaus. Im 4. Jh. entsteht anstelle der Wohnsiedlung eine industrielle Siedlung: kleinere Räumlichkeiten und Öfen wurden erbaut. Wir fanden einen Hochofen (?), ferner einen Backofen, der aus einem Keramik-Ofen umgestaltet wurde. Neben dem Badehaus kamen mehrere Mauerreste aus der II.—III. Periode; diese Gebäude wurden nicht erschlossen.

Sándor Soproni

B) Große Ungarische Tiefebene

Békéssámszon-Erdőháti halom (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (23. III.). Mit Unterstützung des Komitatsrates wurde die Rettungsgrabung im keltisch-sarmatischen Gräberfeld fortgesetzt. 23 Gräber (Nr. 42—65) wurden ausgegraben, von denen 11 keltisch und 13 sarmatenzeitlich sind. Die keltischen Gräber sind Brandschüttungs-, verschiedentlich orientierte Körperbestattungen und Kenotaphe. Die größtenteils aufgestöberten süd-nördlich orientierten sarmatischen Gräber sind arm an Beigaben. Man kann sie auf das 1—4. Jh. u. Z. ansetzen, die Enden der Grabschächte sind abgerundet. In der Nähe der Gräber waren verstreut Tierknochen (Pferd, Rind) und viele kleine Silexabsplisse.

Ernő Olasz jr.

Füzesabony-Kettőshalom, Sandgrube Nr. 2. (Kom. Heves, Kr. Füzesabony). S. Seite 259.

Kardoskut — Ziegelgrube der LPG »Kossuth« (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (89. III.). Die mit dem Lehmgewinnen verbundene Rettungsgrabung zeitigte weitere 13 spätsarmatische Gräber (Nr. 41—53) und 7 Gruben (Nr. 14—19). Zwei Bestattete lagen nahezu in Hockerstellung bzw. mit angezogenen Beinen in Grab. In einem der Gräber war ein provinzialrömisches bemaltes Gefäß, in einem anderen ein zweihenkeliger hunnenzeitlicher Krug.

Ernő Olasz jr.

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) S. Seite 259.

Tiszasszöllös-Csákányszeg, Gyep (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafeüred) S. Seite 259.

Tataháza-Határdűlő (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Bácsalmás) (195. I.). Bei Bauarbeiten stieß man auf 5 Gräber, aus denen ein hunnenzeitliches Gefäß zu retten war. Die Rettungsgrabung eröffnete die Gräber Nr. 6—8. Aus einem Grab kam ein Eisenschwert zutage, von dem man feststellen konnte, daß es bei der Bestattung mit Gewalt zerbrochen wurde. Den Wert des an sich schon seltenen Schwertes erhöht die Tatsache, das es das erste mit Münze datierte sarmatische Schwert in Ungarn ist. In der Umgebung liegt auch eine sarmatische Siedlung, aus der eine Abfallgrube gefunden wurde.

Mihály Kőhegyi

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

A) Transdanubien

Balatonfüzfő-Szalmássy telep (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (12. XLV.). Südwestlich von den Füzfőer Industrieanlagen, in 300—400 m Entfernung, haben wir in den Sandgruben der Vörösbényer LPG »Balaton«

und der »Nitrokémia«-Fabrik in Fortsetzung der im Vorjahr begonnenen Rettungsgrabung 32 Gräber des aus dem 7. Jh. stammenden awarischen Gräberfeldes ausgegraben. Neben den durchschnittlichen fanden wir auch ein reiches Frauengrab mit einem granulierten Goldanhänger. Parallel zu dieser Ausgrabung sammelten wir auch das aus den früher zerstörten Gräbern stammende Material. So kam u. a. auch das Material eines sehr reichen Frauengrabes zum Vorschein: ein granuliertes Anhängerpaar, eine Goldperle mit Glaseinlage, ein byzantinisches Silberkreuz, eine mit dem Bildnis St. Peters verzierte Bulla. An der Arbeit nahmen Péter Németh und István Torma, Universitätshörer und Sándor Wenger, Anthropologe teil.

István Éri

Bóly-Sziebert puszta (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (26. XXVII.). In der Nähe des Rettungsgrabungsgebietes des vergangenen Jahres kamen beim Anlegen von Silograben Gräber zutage. Das Ergebnis dieses Jahres ist die Freilegung von 14, z. T. früher aufgestöberten awarenzeitlichen Gräbern, bzw. die Feststellung der Plätze der beim Silograben vernichteten Gräber und das Sammeln der aus diesen stammenden Funde. Die hervorragenden Stücke des auf Beginn des 7. Jhs. hinweisenden Materials sind: ein durchbrochener Goldanhänger mit Cristus-Monogramm (?), ein Pfauenverzierung, Silberarmreifen mit tubenförmigen Ende, ein Ring mit eingraviertem Kreuz, Fibeln mit Tiernischen, ein Männerskelett mit geradem Schwert, einem Bogen mit Knochenplatten und symbolischer Pferdebestattung, zwei Reitergräber usw.

László Papp

Előszállás-Telek (Kom. Fejér, Kr. Adony) (49. XLVIII.). Beim Durchqueren eines Erdwalles, der Siedlungsspuren umgibt, kam unter dem Wall ein früh-awarisches Grab zum Vorschein. Der Wall enthielt keine Funde. Die innerhalb des fast kreisrunden Walles befindlichen Häuserreste stammen aus dem Spätmittelalter. Wir schnitten ein Profil durch die Reste eines langen Hauses mit zwei Öffnen und beobachteten ferner ein rundes Hausfundament.

István Erdélyi

Halimba (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (71. IV.). Nach Erschließung und Bearbeitung des Halimbaer Gräberfeldes aus dem 10–12. Jh. zeigte sich die Notwendigkeit, auch die Gräber aus dem 6–9. Jh. zu erforschen. In der Nähe der vom Veszprémer Museum früher geretteten 4 awarenzeitlichen Gräber haben wir weitere Gräber freigelegt (Nr. 5–16). Die in diesem Jahr erschlossenen 12 Gräber enthielten Funde aus der ersten Hälfte der Awarzeit. In Anbetracht der Terrainverhältnisse besteht die Möglichkeit, das Gräberfeld gänzlich zu erschließen. An der Ausgrabung nahmen Gyula Dezső, Anthropologe und Éva Garam, Universitätshörerin, teil.

Gyula Török

Hegykö, Mező u. (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (76. XXIX.). Mit der Unterstützung des archäologischen Lehrstuhles der Budapester Universität »Lőránt Eötvös« wurde die Erschließung des langobardischen Gräberfeldes aus dem 6. Jh. fortgesetzt. In Hof und Garten des Hauses Nr. 17 haben wir mit weiteren 12 Gräbern das nördliche Ende des Gräberfeldes erreicht. Die meisten Gräber waren reich. Die Frauengräber enthielten sog. fränkische, Scheiben-, Vogel- und S-förmige Fibeln und Perlen. Von den Männerbestattungen haben wir zwei Sarggräber von Kriegern hervor mit Lanzen und Schildbuckel; beim Fuß des einen lagen zwei große Hundeskelette. Mitarbeiter waren Tibor Tóth, Attila Kiss und Károly Mesterházy.

István Bóna

Keszthely (Kom. Veszprém) (94. IV.). Seit dem Jahre 1948 werden in Keszthely und Umgebung laufend Ausgrabungen ausgeführt, um die Übereinanderschichtung

der romanisierten Ureinwohnerschaft und der zur Völkerwanderungszeit neu eingetroffenen Völker zu klären. Die akademische Ausgrabung des Jahres 1961 wurde im Hof der Grundschule in der Kossuth-Lajos-Gasse ausgeführt, in Fortsetzung der vorjährigen Forschungen. 34 Gräber wurden freigelegt, unter denen in 3 Gräbern gemeinsame Bestattungen von Pferd und Hund waren. Die kennzeichnenden Funde der Männergräber waren die gegossenen Bronzegürtelbeschläge (mit Greifen- und Rankenmuster), die der Frauengräber die großen Ohringe mit Korbanhänger. Der erforschte Teil des Gräberfeldes gehört zur Spätperiode des großen Keszthelyer awarischen Gräberfeldes.

Ilona L. Kovrig

Kunadacs-Felsőadacs, Látosházi dűlő (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (107. XIV.). In der Fortsetzung der im Vorjahr begonnenen Ausgrabung des Gräberfeldes haben wir — das durch Rigolieren aufgestöberte Gebiet umgrenzend — weitere 9 Gräber ausgegraben. Aus den größtenteils gestörten Gräbern kamen die Skelette von 4 Männern, 5 Frauen und 1 Kindes zutage mit typischen spätaawarenzeitlichen Beigaben. In 3 Gräbern konnten Sargspuren beobachtet werden. An der Ausgrabung nahm Attila Horváth teil.

Elvira H. Tóth

Lesencetomaj (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (111. XV.). In der Sandgrube neben dem sog. »Piroskereszt« haben wir als Rettungsgrabung 71 Gräber erschlossen. Es gab unter ihnen 2 spätrömische Skelettgräber, die übrigen gehören zur sog. Keszthelyer Kultur. Das Fundament enthielt neben den typischen großen Fibeln das übliche Begleitmaterial der Keszthelyer Kultur und Schlafenringe mit doppeltem S-förmigem Ende. Die hier gefundenen Gräber sind Teile eines größeren Gräberfeldes. Die Grube wurde am Nordrand des Gräberfeldes ausgebaut. Die am äußersten Rand des Gräberfeldes befindlichen Gräber sind arm an Beigaben. An der Ausgrabung sammelte Miklós Füzes F. subfossile Pflanzenreste.

Károly Sági

Madaras-Ziegelei (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Bácsalmás) (119. I.). Angeschlossen an die frühere Rettungsgrabung haben wir die Gräber 42–69 des awarischen Gräberfeldes erschlossen, die sehr reich an Beigaben waren. In sozialgeschichtlicher Hinsicht ist die strenge Gliederung des Gräberfeldes nach Familien und Rangordnung bedeutend. Die Männer trugen auf ihren spitzen Mützen die Abzeichen ihres militärischen Ranges (Gold-, Silber- bzw. Bronzeplatte). Als besonders hervorzuhebend halten wir die reichen Tier- und Eibeigaben. Ein Ei ist mit eingeritzter Verzierung versehen. Ein Backofen und wenig Scherben beweisen, daß die Region auch zur Arpadenzeit bewohnt war.

Mihály Köhegyi

Mosonszentjános (Kom. Győr-Sopron, Kr. Magyarország) (131. XIX.). Im Bereich der Kieselgrube, unmittelbar westlich der Ausgrabungsstelle des Ung. Nationalmuseums im Jahre 1927, kamen beim Kieselgewinnen 15 awarische Gräber zum Vorschein. Grab 3. enthielt die reichsten Beigaben: eine gegossene Gürtelgarnitur mit Greifenverzierung, Pfeilspitzen und Messer, ferner ein gut erhaltener Säbel kamen zutage. Die Gräber sind auf Ende des 8. Jhs. anzusetzen.

Rezső Pusztai

Mosonszentjános-Hansági tanyák (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (131. XIX.). Auf dem östlich der »Hansági-tanyák« liegenden Unger-Hügel stieß man beim Sandgewinnen auf ein hunnisches Reitergrab; der Tote hatte einen deformierten Schädel. Nach der Durchforschung der Umgebung des Grabes auf größerer Strecke stießen wir auf keine weiteren Gräber, doch brachte die Ausgrabung kleiner (durchschnittlicher Median: 1,5 m) Gruben einer Siedlung zum Vorschein, die zur Kultur der Linearkeramik gehört. An der Ausgrabung nahm Kinga K. Éri teil.

Rezső Pusztai

Mőzs (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (132. IV.). Unweit der Bahnstation Palánk, neben dem nach Mőzs führenden Fahrweg, kamen beim Sandgewinnen Skelette zutage. Bei der Rettungsgrabung erschlossen wir 28 hunnenzeitliche Gräber, die meist west-östlich orientiert sind (eine Ausnahme ist nord-südlich orientiert). Drei Gräber waren mit römischen Ziegeln verputzt. Aus den Gräbern kamen Ohringe aus Silber und Bronze, Knochenkämme und Perlen aus Karneol, Bernstein und Glaspaste zutage. Fast die Hälfte der Bestatteten hatte deformierte Schädel. Auf der Westseite des hunnenzeitlichen Gräberfeldes stießen wir auf Spuren einer Siedlung der Linearkeramik.

Ágnes Salamon

Pécs-Gyárváros, Buzsáki Imre u. (Kom. Baranya) (158. XXVI.). In den Jahren 1911–12 kamen im Industriegebiet von Pécs aus den Gruben der alten Lauberschen Ziegelfabrik archäologische Funde aus dem 6–7. Jh., Scheibenfibel zutage. Die äußerst bedeutenden Funde wurden in diesem Jahr authentisiert. Infolge der während 50 Jahre bearbeiteten Lehmgruben der westlich des Buzsáki Imre u. liegenden einstigen Lauberschen Ziegelfabrik (zur Zeit: »Baranyamegyei Téglagyári Egyesülés») konnte nur unterhalb des heutigen Gehsteiges eine Ausgrabung vorgenommen werden. Beim Legen von Telefonkabeln wurde die Oberfläche aufgerissen, unter welcher wir in 80 cm Tiefe 29 Gräber des einstigen, in Reihen geordneten Gräberfeldes fanden. Die Gräber waren west-östlich orientiert, die Skelette hatten den Schädel westlich, das Gesicht östlich gerichtet. Das hervorragendste Grab des Gräberfeldes war das Reitergrab Nr. 4., in dem wir die Eisenbeschläge des einstigen Sarges fanden, ferner die Ausrüstung des mit reichem Gürtelbeschlag Bestatteten und seines Pferdes. Die erforschten Gräber stammen aus dem späteren — auf das Ende des 8. — Anfang des 9. Jhs. hinweisenden — Teil des Gräberfeldes. An der Ausgrabung nahm Sándor Bökönyi teil. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepi

Szentendre-Pannónia telep, Füllhalterfabrik (Kom. Pest) (179. IV.). Der zur neu angelegten Fabrik führende Hohlweg durchquerte ein langobardisches Gräberfeld aus dem 6. Jh. Die begonnene Rettungsgrabung zeitigte in der Böschung und am Rand des Weges anfangs nur aufgestöberte Bestattungen. Sie waren außerordentlich tief; zwischen 3–5 m gelagert. Die in südlicher Richtung bei der Fundamentierung des Kulturhauses der Fabrik fortgesetzte Rettungsgrabung brachte aber größtenteils sehr reiche, intakte Gräber ans Tageslicht. Bisher wurden 68 Gräber errettet. Das zutiefst liegende aufgestöberte Männergrab war mit riesigen Steinplatten ausgelegt, über die man ein Pferd bestattete. Wir konnten im Gräberfeld 29 Särge aus ausgehöhlten Baumstämmen bzw. Latten, ferner die Form und Konstruktion von 10, auf Pfosten gebauten Totenhäusern mehr-minder beobachten. Wir fanden auch selbständige Pferdegräber. Wir gruben 5 intakte und 7 aufgestöberte Gräber von Krieger aus mit 11 Lanzen, 4 Schwertern, 2 Schildbuckeln, Halfter, Schere, Dolchen und Bronzepincetten. Die Zahl der reichen Frauengräber war bedeutend höher, doch waren nur 5 von diesen ungestört. Ihre hervorragenden Funde sind: 8 große Fibeln, 7 Scheiben-, 4 S-förmige Vogelfibeln, 3 große Glaskugel-Anhänger, Webermesser und etwa 25 Perlenschnüre. Aus den Männer- und Frauengräbern kamen 12 Knochenkämme und ebenso viele mannigfache und schöne Gefäße zum Vorschein. Mitarbeiter waren Sándor Soproni, Dénes Gábler, Éva Garam, Tibor Kovács, Károly Mesterházy und Mátyás Szőke.

István Bóna

Tatabánya (Kom. Komárom) (194. XLI.). Bei der Schlammerei des XV. Schachtes kamen awarische Gräber zum Vorschein. Die große Tiefe der Gräber muß auffallen: 3 m. Die Rettungsgrabung erschloß 4 gefährdete Gräber. Der bedeutendste Fund ist ein aus Tier-

knochen geschnitztes Salzfaß mit Tierdarstellungen auf beiden Seiten.

Endre Bíró

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár). S. Seite 263.

Tokod (Kom. Komárom, Kr. Dorog) S. Seite 263.

Vörs (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (211. XV.).

Im südlichen Teil des langobardischen Gräberfeldes kamen weitere 9 Gräber zum Vorschein; auch diese waren alle aufgestöbert. Bei der Ausgrabung fanden wir einen in eine Knochentasche eingeschlossenen silbernen Filterlöffel mit goldenem Stiel, silberne S-förmige Fibeln, Halsketten, Gefäße, Eisenmesser und einen Messerschaft aus Leder. An der Ausgrabung nahm Miklós Füzes F., Botaniker teil, der Kleiderreste aus Flachs und Baumwolle und verkohlte Holzreste sammelte.

Károly Sági

B) Große Ungarische Tiefebene

Budapest XIV., Zugló, Ecke Egressy u. und Vezér u. (234. V.). Beim Fundamentieren eines Hauses konnten wir das Material eines hunnenzeitlichen Skelettgrabes retten. Die reichen Beigaben (u. a. Goldplatten) sichern dem Grab einen besonders hervorragenden Platz.¹⁵

Tibor Nagy

Csongrád-Felgyő (Kom. Csongrád) (39. VII.). Im September und Oktober dieses Jahres arbeiteten wir in zwei Abschnitten in unserer Station neben dem »Ürmöstanya« auf einem Gebiet von 15×25 m. Die diesjährige Ausgrabung fixierte die bisher beobachteten Erscheinungen mit einer sicheren Stratigraphie. Wir fanden nämlich neben dem Vatyai Gräberfeld mit Urnen und Skeletten auch früh- und spätawarische Gräber, die einander durchschitten. Das eine ost-westlich orientierte awarenzeitliche Grab lag unterhalb eines viereckigen Hauses: das Grab wurde vor dem Bau des Hauses in die Erde gebracht. Vom Haus ist nicht viel übriggeblieben, da es vom frühen doppelten Grabensystem durchquert worden war. In der Auffüllungsschicht des Grabens fanden wir viele Tonkesselscherben. Das Alter des Hauses ist daher auf die Zeit zwischen der Awarzeit und den früharpadenzeitlichen Gräben anzusetzen.

Gyula László

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) S. Seite 259.

Tiszavasvári-Siedlung der LPG »Béke« (Város földje) (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaeszlár) (205. XXIV.). Südlich von der Gemeinde, beim Bau eines Stalles stieß man auf Skelettgräber. Im Laufe der Rettungsgrabung wurden 1960, 12 Gräber und 1961, 20 Gräber erschlossen. Das Gräberfeld stammt vom Ende des 8. Jhs., ist awarenzeitlichen Charakters und ärmlich.

Dezső Csallány

Tiszavasvári, Siedlung der »Zöld Mező« LPG (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaeszlár) (205. XXIV.). Beim Bau eines neuen Speichers stieß man auf Skelettgräber. Der Fundort liegt östlich der Gemeinde. Bei der Rettungsgrabung erschlossen wir 1960: 18 Gräber, 1961: 27 Gräber. Das Gräberfeld ist awarenzeitlich, es gehört in die 2. Hälfte des 7. Jhs, hat ärmliche Beigaben. Interessant ist der in Nähe des Gräberfeldes erschlossene, neben dem 2. Speicher befindliche Feuerherd, dessen Rauchfang aus einem awarenzeitlichen Gefäß besteht, dessen Boden durchgelöchert wurde; das Fundament war ein Mühlstein.

Dezső Csallány

C) Ungarisches Hochland

Mezőzombor—Bárványdomb (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Szerencs) S. Seite 260.

¹⁵ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

A) Transdanubien

Kőszeg-Kőszegfalva, Zablánci-Feste (Kom. Vas) (106.). Beim Zusammentreffen von zwei kleinen Bächen wurden Reste einer bedeutenden Eisenschmelzhütte ausgegraben, auf Kosten der Hüttenbauhistorischen Komitees. 7 Schlackenhaufen sind auch auf der Oberfläche erkenntlich, 3 von ihnen wurden erschlossen. Alle bedeckten je eine Werkstätte; in der einen war 1, in den anderen je 2 Hütten nebeneinander. Die Hütten sind grob ausgeführt, ohne Brustteil; demzufolge waren die Oberteile bei allen stark beschädigt. Die neben die Öfen ausgeflossene Schlacke war noch in situ an Ort und Stelle. Die Werkstätte selbst war eine in die Erde vertiefte Grube, in deren Seitenwand die Öfen ausgebildet wurden. Am Boden der Werkstätte waren mehrere Gruben unbekannter Bestimmung. Zwischen der Schlacke fanden wir verhältnismäßig wenig Blasrohre und Erz. Die Scherben datieren die Anlage zwischen das 9—13. Jh. In der Umgebung konnten wir in einem Gebiet von 2—3 km noch 3 weitere Hüttenanlagen finden.

Gyula Korompay—Gyula Nováki

Lesencetomaj (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca). S. Seite 264.

Nagyszokoly-Szölőhegyi u. (Kom. Tolna, Kr. Tamás) (139. XXXIII.). Wir haben in der Gemarkung von Nagyszokoly am Platz eines beim Wegbauen aus der Erde geworfenen landnahmezeitlichen Grabes Forschungen ausgeführt, um die Lage des Grabes genau zu fixieren. In der stark vermischten Erde fanden wir in 18—20 cm Tiefe in Begleitung zu kleinen Splittern zerbrochener Knochen das Fragment einer eisernen Pfeilspitze mit Stachelschaft, ferner eine an 3 Stellen durchlöchernde, ansonsten intakte Münze des Hugo von Provence.¹⁶

Gyula Mészáros

Sárbogárd-Templom-dűlő, Sandgrube der LPG «Kosuth». (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (163. XXXVI.). In der seit 1940 bearbeiteten Sandgrube wurden an die 200 Gräber vernichtet. Ebendasselbst wurden 8, west—östlich orientierte Skelettgräber beobachtet bzw. erforscht. Aus einem Männergrab des Gräberfeldes kamen zwei Hufeisen zutage, ferner ein reich geschnittener Köcherbeschlag aus Knochen, ein Säbel, Steigbügel, Halfter, bogenbedeckende Knochenplatten und ein eiserner Nagel. In einem anderen Grab fanden wir einen Obulus des István I. Westlich vom Gräberfeld in ca. 200 m Entfernung sind die Steinreste einer mittelalterlichen Kirche zu beobachten. Beide waren zur Früharpadenzeit das Gräberfeld der Gemeinde Bogárd.

Alán Kralovánszky

Sárbogárd-Tringer Gehöft, Hügel «A» (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (163. XXXVI.). Beim Wegbauen wurden etwa 5—10 Gräber eines spätbronzezeitlichen Brandschüttungsgräberfeldes zerstört. Wir haben 13 Gräber des Gräberfeldes erschlossen. Auf demselben Hügel wurden beim Sandgewinnen ca. 5 Skelettgräber aus dem 10. Jh. verwüstet, wonach wir 90 west—östlich orientierte Gräber ausgruben. Man darf das aus dem 10. Jh. stammende Gräberfeld als vollständig erschlossen betrachten. Hervorragender Bedeutung sind die zwei Jungochsengräber — Totem-Tiere —, 4 komplette Pferdebestattungen und 2 Pferdegeschirre aus Holz. Wir haben das Grab des Gentilvorstehers mit reichem silbernem Gürtelbeschlag in situ gehoben. Das Gräberfeld gehört zur arpadenzeitlichen Gemeinde Tanód. An der Ausgrabung nahmen Gábor Bándi, Attila Kiss und Tibor Kováts, Universitäts-hörer teil.

Alán Kralovánszky

Szakony (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (174. XXIX.). Neben der nach Keresztény-Újkér führenden Landstraße, in der Kieselgrube der LPG «Első Ötéves Terv» haben Gyula Nováki ein, später István Dienes 6 weitere landnahmezeitliche Gräber erforscht. Sie sind sehr reiche Bestattungen mit Pferdegeschirren, zwei Goldringen mit Edelsteineinlage usw. Besonders hervor-rangend ist der Sattel des 6. Grabes: die zwei Satteltköpfe sind in der Mitte mit fein gearbeiteten Beschlägen bzw. mit Silberplatten verziert, die mit Kopfnägeln befestigt sind. Wir fanden ferner weitere 2 Gräber des im Vorjahr ebenda erschlossenen frühbronzezeitlichen Gräberfeldes.

István Dienes

Velence-Pflanzenschutzstation (Kom. Fehér, Kr. Székesfehérvár) (219. XXXVI.). Beim Fundamentieren einer Abwasserklärung wurden am südöstlichen Hang eines Hügels, im nahe zum Bach liegenden Gefilde 9 west—östlich orientierte Körpergräber ausgegraben bzw. beobachtet. Aus ihnen kamen für das 10. Jh. kennzeichnende Funde — Steigbügel, Knochenplatte des Bogens — zum Vorschein. Das Gräberfeld setzt sich in östlicher Richtung fort. Aus dem Bereich des Gräberfeldes ist uns als Streufund ein Sporen mit Knopf bekannt.

Alán Kralovánszky

B) Große Ungarische Tiefebene

Baja-Pető (Kom. Bács-Kiskun) (10. I.). An unsere früheren Rettungsgrabungen anschließend haben wir die Gräber 113—166 erschlossen, in denen wir mittelmäßig reiche Beigaben fanden. Mit der diesjährigen Ausgrabung erreichten wir den Ostrand des Gräberfeldes. Dies ist der frühe Abschnitt des Gräberfeldes, aus der Zeit vor dem Bau der Kirche. Nachdem die Kirche errichtet wurde, beschränkten sich die Bestattungen auf den Kirchhof. Der schönste Fund der Ausgrabung ist ein aus Lilien gebildeter, dicht mit viereckigen Bronzeplatten bedeckter Gürtel.

Mihály Köhegyi

Harta-LPG «Béke» (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (73. XIV.). In der Sandgrube der Gemeinde kamen landnahmezeitliche Grabfunde zutage, von denen ein Gürtelbeschlag und einige Eisenfragmente in das Museum gerieten. Die in der großen Grube verstreut erscheinenden vielen Menschen- und Pferdeknochen belegen ein bedeutenderes Gräberfeld. Bei der Rettungsgrabung konnten aber nur 3 Gräber im südöstlichen Teil der Grube erforscht werden, ohne bedeutende Beigaben.

Attila Horváth

Kübekháza-Újtelep 483 (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (110. XXXII.). Beim Haus von Péter Bálint fand man beim Graben einer Flugaschengrube ein Menschen- und ein Pferdeskelett mit Steigbügel und Schwert als Beigaben. Bei der Rettungsgrabung im Jahre 1961 haben wir im Hof des Hauses und unmittelbar vor diesem insgesamt 12 Gräber ausgegraben, von denen Nr. 1, 9, 10. und 11. auch Pferde enthielten. Wir fanden 6 Männer-, 3 Frauen- und 3 unbestimmte Skelette. Die Beigaben stammen aus der Früharpadenzeit — Wende des 10/11. Jhs. Aus Grab 11. haben wir Köcher, Bogenmittelplatte aus Knochen mit einem Teil des Skelettes in situ in das Szegeder Museum gefördert und ausgestellt. An den Rettungsgrabungen nahm Dr. Gyula Farkas (Anthropologisches Institut, Szeged) teil.

Alajos Bálint

Letkés (Kom. Pest, Kr. Szob) (118. LII.). Im Hof der Letkéser Grundschule fand man 1959 bei Erdarbeiten 6—7 Gräber. Auf Grund dieses Fundes haben wir auf Initiative des Szober Börzsöny-Museums und mit der

¹⁶ Publikation erscheint in „A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Tudományos Füzetei (Wissenschaftliche

Blätter des Szekszárdi Balogh Ádám Museums) Jahrg. 1962. Heft II.

materiellen Unterstützung des Kreisrates 1961 im Gemüsegarten des Schuldirektors eine Ausgrabung ausgeführt, wobei 37 west—östlich orientierte Gräber zutage kamen. Das Fundmaterial enthält Schläfenringe, Ringe, Armringe, Perlen, Ösenknöpfe, Pfeilspitzen, Steigbügel und Halfter. Der erschlossene Gräberfeldteil stammt aus der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts. Es setzt sich außerhalb des Gemüsegartens in allen vier Himmelsrichtungen fort. — An der Ausgrabung nahm Gyula Dezső, Anthropologe und Géza Laczus teil.

Kinga K. Éri

Madaras-Ziegelei (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Bácsalmás) S. Seite 264.

Magyarhomorog (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Bihar-keresztes) (120. VIII.). Im Rahmen einer Plangrabung der MTA haben wir die Umgebung des am Kónyadomb gefundenen, von Pál Patay authentisierten landnahmezeitlichen Grabes durchforscht; wir fanden dabei 6 Männergräber mit Waffenbeigaben. Nur ein Grab enthielt Pferdeknochen, einen höheren Rang bezeichnendes Fundmaterial kam aus keinem der Gräber zutage. Die vollständige Erschließung des in sozialgeschichtlicher Hinsicht sehr interessant scheinenden Gräberfeldes erfolgt erst 1962. Wir stießen hier auch auf einige Gefäße der kupferzeitlichen Bodrogeresztúr Kultur und auf eine sarmatenzeitliche bienenkorbformige Grube. Mitarbeiter war Gy. Rosner, Universitätshörer.

István Dienes

Orosháza (Kom. Békés) (146. XXV.). Im Laufe der Plangrabung der MTA untersuchten wir in der Gemarkung der Stadt, neben der Csorváser Straße, zwei — nebeneinander angelegte — landnahmezeitliche Gräberfelder. A): ein vollständig erschlossenes Gräberfeld mit 6 Gräbern, 5 von diesen waren in Reihe geordnet. Drei enthielten Pferdeknochen, doch auch in den übrigen waren auf Sattelbestattung hinweisende Gegenstände. In einem Grab — das wahrscheinlich einem Aberglauben zufolge aufgestört war — befand sich ein separat bestatteter Pferdeschädel. In Grab 2. und 4. waren Sättel unter die Schädel gelegt. In Grab 2., das am reichsten mit Beigaben ausgerüstet war, waren Münzen des Ugo und Lotario II (931—947). — B): In 200 m Entfernung von A) retteten wir die 3 letzten Gräber eines beim Sandgewinnen bereits verwüsteten Gräberfeldes. Im breiten Katakombengrab Nr. 1 fanden wir einen Köcher mit Knochenrand, in Grab 2. einige, hinsichtlich der Neugestaltung der Frauentracht bedeutende Gegenstände: 19 gepreßte Silberrosetten und 26 rhombenförmige Beschläge. Das spitzig verlaufende, sozusagen kahnförmige Grab 3. lieferte einen byzantinischen Solidus. Dies war der Bestattungsort der vornehmeren Familien der Umgebung. An der Ausgrabung nahmen K. Végh, und K. Bakay, Universitätshörer teil.

István Dienes

Tápé-Kohlenziegelbrennerei (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) S. Seite 259.

Tiszaszölös-Csákányszeg, Gyep (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) S. Seite 259.

Szalkszentmárton-Paréjoshát (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (175. XIV.). Auf Grund der bei Erdarbeiten zutage gekommenen Knochen begann eine Rettungsgrabung, die die Erschließung von 10 frühen ungarischen Bestattungen zum Ergebnis hatte. Aus den — mit einer Ausnahme ärmlichen — Gräbern kamen ein Bronzearmreifen, ein Bronzering und Glasperlen zum Vorschein. Für die Zeitbestimmung ist das Kindergrab Nr. 9 von Bedeutung, das eine durchbohrte Münze des Berengarius, das Bruchstück einer gestanzten kleinen Goldplatte, eine Glocke aus Bronze und Tierknochen enthielt.

Attila Horváth

Tiszaeszlár, Vörösmarty u. 67. Hof von János Farkas (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök) (200. XXIV.). Beim Legen von elektrischen Kabeln kamen aus geringer Tiefe Funde eines Körpergrabes zutage. Bei der Rettungs-

grabung fanden wir 3 Frauengräber und konnten auf der Straße die Spuren mehrerer Männergräberfunde feststellen. Grab 1. enthielt auch einen Pferdeschädel mit Halfter und Steigbügel. Die übrigen Beigaben waren Perlen, Ringe mit Gold- und Silberkopf, verzierte Silberscheiben, vergoldete Stiefelbeschläge aus Silber, in Trapezform angeordnet; sie liefern für die Haartracht der Frauen und ihren Zierat wichtige Angaben. Die Grabfunde gehören zum Nachlaß der landnehmenden Ungarn aus dem 10. Jh. An der Ausgrabung nahm János Makkay teil.

Dezső Csallány

Füzesabony-Kettőshalom, Sandgrube Nr. 2. (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) S. Seite 259.

Mezőcsát-Hörsöögös (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) S. Seite 260.

UNGARISCHES MITTELALTER

A) Transdanubien

Ács (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (7. XLI.). Bei der Renovierung der reformierten Kirche erwies es sich, daß die Kirche mittelalterliche Vorläufer hat. Bei der Forschung im Kircheninneren fanden wir die Seitenwände und die Apsis der vor der Invasion der Tataren erbauten Kirche; mit einem anderen Forschungsgraben erschlossen wir die Seitenwände und Apsis der wahrscheinlich nach der tatarischen Invasion erweiterten Kirche. Wir fanden auch einige aufgestöberte Gräber ohne Beigaben. Bei der Ausgrabung im Kirchhof durchquerten wir an mehreren Stellen die umgebende Mauer.

Endre Bíró

Budapest I., Bécsikapu tér, Kapisztrán tér, Petermann bíró u. (224. V.). Beim Überholen des Kanalisationsnetzes im Bereich von Uri u. — Kapisztrán tér — Petermann bíró u. — Bécsikapu tér beobachteten wir in 40—100 cm Tiefe unterhalb des heutigen Niveaus eine Straße mit Steinpflaster. Um die Straße zu bestimmen, eröffneten wir Forschungsgräben am Kapisztrán tér, in der Pétermann bíró u. und am Bécsikapu tér. Bei der Forschung konnten wir das Vorhandensein einer zusammenhängenden mittelalterlichen Straße feststellen, die aus in Lehm gebetteten kleinen Steinen und Kiesel bestand. Beim Kanalschnitt in der Petermann bíró u. und im neben dieser gelegten Forschungsgraben fanden wir im Fels Spuren eines Steinbruches. Die vom Steingewinnen herrührenden Hohlräume im Fels wurden mit aus dem 13. Jh. stammendem Material ausgefüllt.¹⁷

Herta Bertalan

Budapest I., Színház u. 5—7, vormals Pascha-Palast (225. V.). Im Laufe der Forschungen, die wir im auf die Basteipromenade schauenden Garten des ehemaligen Karmeliterkloster ausführten, haben wir einen Teil der Reste des ehemaligen Pascha-Palastes aufgeschlossenen, der unter Benützung mehrerer mittelalterlicher Gebäude errichtet wurde. Bei der Arbeit kam eine Strecke der ursprünglichen Burgmauer aus der Zeit der türkischen Besetzung zutage, die nach dem Angriff im Jahre 1686 zugrunde gegangen war. Wir fanden den Durchgang, der die auf der Ostfront befindlichen zwei Trakte absonderte: das Pflaster kam fast völlig intakt zutage. Im südlichen Trakt erforschten wir Teile eines großen Raumes, der ursprünglich Teil eines mittelalterlichen Gebäudes war, mit Spuren des späteren türkischen Umbaues. Die Wände des Raumes sind bis zu 2,5—3 m Höhe verhältnismäßig gut erhalten geblieben. Der Fußboden ist mit Bodenziegeln bedeckt. Auch ein Teil des Tunnels der mittelalterlichen Wasserleitung kam zum Vorschein. Aus der Auffüllung kam viel aus dem 18. Jh. stammendes — und zu kleinerem Teil türkisches und aus der Zeit der türkischen Besetzung stammendes — Fundmaterial zum Vor-

¹⁷ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

schein. In der Vernichtungsschicht des Palastes fanden wir viele Fragmente sechseckiger Bodenziegel, ferner verschmolzene konische Ziegel, aus denen man darauf schließen kann, daß das Gebäude einer Feuersbrunst zum Opfer fiel. Wir fanden ferner mehrere Ballustradenfragmente aus geschnitztem rotem Marmor und geschnittene Steinstalaktite. Aus dem Material der Auffüllung darf man folgern, daß es zur Zeit des Baus des auch heute¹⁸ noch bestehenden Klostergebäudes auf diesen Platz geriet.

Győző Gerő

Budapest II., Vöröshadsereg útja 32. (226.). Ziel der Forschung war, den Platz des in Urkunden aus dem 14. Jh. oft erwähnten und auf diese Gegend lokalisierbaren "Meierhof des Gespan Kunecz" zu bestimmen. In archäologischer Hinsicht diente eine früher als mittelalterlich bestimmte, in der Zwischenzeit aber verputzte Mauer im Gasthaus "Veronika" als Ausgangspunkt. Weder in der Schicht, noch im Fundmaterial erschienen mittelalterliche Spuren; man muß den vermuteten Meierhof an anderen Stellen der Umgebung suchen.¹⁹

Emese Nagy

Esztergom (Kom. Komárom) (50. XLIX.). Auf der von Eszperantó u. bis Rudas László u. dauernden Strecke der Jókai u. haben die Erdarbeiter bei Kanalarbeiten einige spätmittelalterliche Funde gesammelt. Wir konnten die Fundbeobachtung auf den Straßenstrecken Eszperantó u. (bis Ecke Jókai u.) und Jókai u. (IV. Béla Király u. bis Eszperantó u.) vornehmen. Es kamen Reste eines spätmittelalterlichen Backofens, Mauerreste, Pflastersteile, Teil eines Friedhofes und neben diesem, Steinfragmente eines auf die zweite Hälfte des 15. Jhs. datierbaren Sanktuariums zutage.

Géza Fehér

Esztergom-Burg (Kom. Komárom) (50. IV.). Die Ausgrabung, die die Restaurierung unterstützten und damit parallel auch die Siedlungsschichten der früheren Zeiten klären sollte, wurde mit der Unterstützung des Stadtrates hauptsächlich hinter dem heutigen Dom ausgeführt. Beim Freilegen jenes 60—70 m langen unterirdischen Burgmauerabschnittes, der den Palast mit den neben der nördlichen Rondelle heute noch stehenden hohen Burgmauern verband, stießen wir auf die Fundamente eines bisher unbekannten und daher für die Baugeschichte der Burg sehr bedeutsamen Turmes. Der Turm (Innenabmessungen: 7 × 8 m; Mauerfundament: 3 m), dessen äußere, westliche Mauer mit diagonal stehenden Strebpfeilern untertützt war, war auf zwei Seiten mit der Burgmauer verbaut. Auf Grund des teilweise bestehenden Sockelteiles und der aus dem inneren Schutt zutage gekommenen geschnitzten Steine scheint er aus dem 14—15. Jh. zu stammen. Unter dem eingestürzten Gewölbe seines Kellers fanden wir auch den dicken, gegossenen Fußboden. — Obwohl beim Bau des heutigen Domes eine 5—10 m mächtige Erdschicht abgetragen wurde, erreichen unterhalb der Burgmauern die älteren — bronzezeitlichen und keltisch-römischen — Siedlungsschichten stellenweise eine Mächtigkeit von 5 m. Aus dem Denkmalmaterial sind zwei römerzeitliche Friese mit Rankenverzierung hervorzuheben, die sekundär als Türschwelle und Türrahmen benutzt waren. Mitglieder der Ausgrabungsarbeitsgemeinschaft waren Géza Fehér, Júlia Kovalovszki, Nándor Parádi und Universitäts Hörer.

István Méri

Fehérvárcsurgó, röm. kath. Kirche (Kom. Fejér, Kr. Mór) (55.). In der auch in unseren Tagen benutzten Kirche wurde auf Anliegen des OMF eine Ausgrabung und Mauerforschung vorgenommen, in deren Folge wir das ursprüngliche, aus dem 13. Jh. stammende Heiligtum der Kirche mit viereckigem Abschluß und ihre westliche Abschlußmauer fanden. Die Kirche wurde im 15. Jh. verlängert

und mit dem auch heute sichtbaren Turm versehen. Aus derselben Zeit stammt die nördliche Seitenkapelle, deren Wände auf der Oberfläche noch sichtbar sind. Die Mauerforschung zeitigte zwei gotische Tormäntel und spitzböige Fensteransätze. Die Kirche war von einer Mauer umgeben, die in Form eines unregelmäßigen Neunecks verlief.

Nóra Pamer

Győr-Bischöfliche Burg (Kom. Győr-Sopron) (65. XI.). Am Káptalan-Hügel, beim Zusammentreffen des Mosoner Donauzweiges und der Rába, in der bischöflichen Burg, unterhalb des heutigen Palastes ließ Omodé, Bischof von Győr im 13. Jh. einen Donjon erbauen. Die Reste des Gebäudes wurden fälschlich als Fluchtburg betrachtet und seine Funktion mißdeutet. Bei der Denkmalforschung von Károly Kozák wurde seine Rolle klar. 1961 begannen wir auf Kosten des Amtes für Fremdenverkehr des Komitates Ausgrabungen und erschlossen hierbei den schmalen Eingang. In der Mitte der Treppe befindet sich ein Rastplatz mit frühgotischem Kreuzgewölbe; bei der Ausgrabung kamen auch die Fundamente der steinernen Wandbänke zutage. Die Ausgrabung und Restaurierung werden 1962 fortgesetzt. An der Ausgrabung nahm Károly Kozák teil.

András Uzsocki

Győrszentmárton-Pannonhalma (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (67. XI.). In Verbindung mit der vom OMF vorgenommenen Renovierung in der Quadratur des Benediktinerklosters wurde eine Erschließung nach kunsthistorischem und archäologischen Standpunkt von einer Arbeitsgemeinschaft ausgeführt. Die Ergebnisse sind: 1. Grundmauern im Wandelgang, die älter als das 15. Jh. — annehmbar aus dem 13. Jh. — sind; ein Keller mit Steingewölbe, der im Grundriß der im 15. Jh. üblichen Anordnung widerspricht und der im 15. Jh. aufgefüllt wurde; 3. Mauerreste, die nachweislich älter als der Bau des 13. Jhs. sind und annehmbarerweise aus der Zeit stammen, die dem Bau des ersten Klosters (unternommer: unter König István I) vorangehen.²⁰

Katalin H. Györki

Kaposvár-Kaposszentjakab (Kom. Somogy) (87. L.). Ziel der Forschung war, das 1061 gegründete Benediktinerkloster der mittelalterlichen Gemeinde Zselizzentjakab zu erschließen. Die zur Orientierung dienende Forschung im Jahre 1960 hatte den Zweck, die Ausdehnung des Gefildes zu klären und festzulegen, was für Ergebnisse zu erwarten sind. Es wurde dabei klar, daß nördlich des mehrere Bauperioden aufweisenden und z. T. unter Benutzung römischer Ziegel errichteten Klosters eine kleine Kapelle stand. Der Grundriß war achteckig, das Heiligtum vieleckig; es hatte keine Strebpfeiler und war von einem Kirchhof umgeben. Auch unterhalb des südlichen Flügels des Klosters kamen Skelette ohne Beigaben zutage. — 1961 begannen wir die Erschließung des nördlichen Teiles des Klosters. Dabei kam eine dreischiffige Kirche mit sehr interessantem Grundriß zutage, die am Nordrand des Gebäudekomplexes untergebracht war; nach Aussage des Fundmaterials war sie mit reich verzierten romanischen Säulen gegliedert und wurde zur Gotik umgebaut. Im Nordosten bzw. Osten schlossen sich der Kirche eine Sakristei bzw. andere Mauern an. Außerhalb der Westmauer der Kirche erschienen Bestattungsspuren. Die materielle Hilfe zur Forschung sicherte der Rat der Stadt Kaposvár.

Emese Nagy

Kereki (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (92. XV.). Die auf der nördlichen Spitze des die Gemeinde im Westen, umgebenden Hügelgeländes stehende "Soldatenburg" (in den Urkunden: Fehérkö-Burg) wurde mit der materiellen Hilfe des Amtes für Fremdenverkehr des Komitates an-

¹⁸ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

¹⁹ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

²⁰ Die eingehende Publikation erscheint in 1.: Műemlékvédelem (Denkmalschutz) 1962. Nr. 2., 2.: Cahiers de Civilisation Médiévale. 1962. Nr. 2.

gegraben. Von der im 14. Jh. aus Stein und Ziegel errichteten Burg konnten wir einen L-förmigen Wohnteil und einen ebenfalls L-förmigen Hofteil feststellen. Der östliche Teil der Burg wurde im 19–20. Jh. vollständig abgetragen. Im erschlossenen Hof beobachteten wir zwei Fußgangniveaus. Auch bei der in den Keller führenden Treppe waren zwei Perioden zu beobachten. Die Burg wurde im 16. Jh. gesprengt.

Károly Sági

Kesztlő-Klaspusztá (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (95. IV.). Mit der Unterstützung des Dorog Kohlen-grubentrusts und des Komitatsrates begannen wir die eingehende Erforschung jenes, 1959 aufgefundenen Klosters, in dem dem Volksmund zufolge Gertrudis, die Frau des ungarischen Königs András II begraben wurde. Es kamen eine 8 m breite und 26 m lange Klosterkapelle gotischer Erscheinung, mit anschließenden Teilen des Klosters, das Heiligtum der Hauskapelle und ein Abschnitt der Klostermauer zutage. Das Kloster wurde auf dem Nordhang in terrassenmäßiger Ausbildung gebaut, so daß wir die z. T. gegossenen, z. T. aus Ziegeln ausgelegten Fußböden der Kirche und die gegossenen Fußböden der Sakristei und der Kapelle in immer tieferen Niveaus fanden. Die Ende des 14. oder Anfang des 15. Jhs. errichteten, mit einem Kranz von Strebepfählen umgebenen gotischen Teile stehen mit ihrer Harmonie in eigen-tümlichen Wechselspiel zu den Charakterzügen des im 15–16. Jh. erfolgten Umbaus des Schiffes. Neben den in die Mauerreste eingebauten früheren geschnitzten Steinen stießen wir z. T. unter dem Fußboden der Kirche, z. T. außerhalb dieser auf Mauerreste des früheren Baus, in der Kirche selbst und in ihrer unmittelbaren Umgebung fanden wir Spuren von Bestattungen aus dem 13–16. Jh. Die früheren Schichten, die die Authentizität der Legende belegen hätten können, konnten wir nicht mehr auf-schließen. Die Kirche erlag im 16. Jh. einer Feuersbrunst; die Reste wurden von Schatzgräbern durch und durchge-stöbert. Wo aber stellenweise der ursprüngliche Bau-schutt vorhanden war, fanden wir nicht nur verschiedene verzierte architektonische Elemente und verzierte Boden-ziegel, sondern auch Stücke des Weihwasserhähners, des Taufbeckens, der Glocken; ferner eine feine ausgebrannte Tonfigur des Hl. Christoph, prächtige Kodexbeschlüge, eine Lichtputzschere, Scherben der Glasmalerei, usw. Außerdem stießen wir auch auf Scherben von Gefäßen und einige Geräte. Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft waren Judit Kolba, Júlia Kovalovszki, Géza Szepessy, Nándor Parádi und Universitäts Hörer.

István Méri

Nagynyárad-Sátorhely (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (137. XXVI.). Die am Mohács-Schlachtfeld 1960 be-gonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Ziel der Arbeit war, den Platz der mittelalterlichen Gemeinde Földvár zu bestimmen; diese Gemeinde ist in der Beschreibung von Brodaries erwähnt, und nimmt in der Festlegung des inneren Kampfplatzes eine Schlüsselposition ein. Die auf Grund oberflächlicher Spuren begonnene Ausgrabung zeitigte die teilweise Erschließung des Siedlungsplatzes einer mittelalterlichen Gemeinde und ihres Gräberfeldes, die am östlichen Rand des Schlachtfeldes lag. Durch einen Vergleich der von Karten und Urkunden gelieferten An-gaben konnte festgestellt werden, daß sie mit dem im 16. Jh. vernichteten Dorf Földvár identisch ist. Es ge-lang auch, die von Brodaries fälschlich Földvár genannte, am westlichen Rand des Schlachtfeldes gelegene Gemeinde — die wahrscheinlich Merse hieß — zu finden: hier und nordöstlich von diesem Gebiet wird das Museum die Aus-grabung im Jahre 1962 fortsetzen. — Die nordöstlich vom „Borza-könyök“ ausgeführte Ausgrabung zeitigte bronzezeitliche Siedlungsspuren, südlich von diesen, in der Gemarkung von Majs, früheisenzeitliche Siedlungs-flecke und die Erschließung von zwei Brandschüttungs-gräbern.

László Papp

Pécs, Nyár u. 8. Türbe des Idris-Baba (Kom. Baranya) (158. XXVI.). Die den Herstellungsarbeiten des OMF vorangehenden Forschungen leiteten zur Erschließung des ursprünglichen Einganges der Türbe, ferner wurden 3 vermauerte türkische Fenster eröffnet. Im Laufe der Forschung wurde es klar, daß die derzeit als Eingang dienende Tür mit ihrem gotischen Torrahmen beim Umbau im 18. Jh. auf ihren jetzigen Platz gebracht wurde. Das Innere des Gebäudes war ursprünglich verputzt und ge-weißt: die Spuren davon sind im türkischen Türmantel noch erkenntlich. — Unterhalb des Fußbodenniveaus fanden wir das in den Fels gehauene Grab des Idris-Baba, in dem das Skelett in ungestörtem Zustand, ohne Bei-gaben zutage kam.

Győző Gerő

Siklós (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (167. XXVI.). Zur Restaurierung der Burg von Siklós sicherte das Pécs Janus-Pannonius-Museum öfters Hilfe zur archäo-logischen Beobachtung und Erschließung. In der Folge der Beobachtungen an der äußeren Burgmauer westlich der Eingangsbrücke und entlang der Schutztürme konnte festgestellt werden, daß die Umgebung der Barbacane beim Eingang und der Brücke im 18. Jh. mit einer 2–3 m mächtigen Erdschicht aufgefüllt wurde. Westlich der Barbacane ist ein Teil des auf de Haüy's Karte vermerk-ten Artilleriebollwerkes erhalten geblieben — es soll noch eingehender erforscht werden; von der nordwestlichen Ecke der inneren Burg ausgehend verzog sich der nach Gyúd leitenden äußeren Burgmauer entlang ein 5,5 m tiefer, 8–11 m breiter, mit aus Bruchsteinen errichteter Mauer verputzter Graben. Es ist anzunehmen, daß ein ähnlicher Graben auch der nördlichen und östlichen äußeren Burgmauer entlang verlief. Die Forschung, die in der von der westlichen und nördlichen äußeren Burg-mauer umgebenen Ecke ausgeführt wurde, zeitigte einen Teil jener Längsgebäude bzw. auch Teile ihrer Überreste, die auf de Haüy's Karte erscheinen und von denen fest-gestellt werden konnte, daß sie nichts anderes als aus der Zeit der türkischen Besetzung stammende Backöfen sind. Es erwies sich ferner, daß die Basisteile von 30, in Reihen zu je 10 Stück nebeneinandergebauten Backöfen (Durchmesser je 4,5 m) aus den geschnitzten Steinen der vernichteten mittelalterlichen Burg gebaut wurden.

László Papp

Sopron, Szent György u. 18. (Kom. Győr-Sopron) S. Seite 262.

Sümege-Burg (Kom. Veszprém, Kr. Sümege) (172. XLV.). In diesem Jahr kam es zur Erschließung des Schlosses. Die Räume waren hier einst in zwei Reihen an-geordnet, nachdem das Schloß im 17. Jh. erweitert und um-gebaut wurde. Die inneren, südlichen Räume dienten als Keller, ein Teil der äußeren, dem Burghof zu sich öffnen-den Räume diente zu Wohnzwecken. In den östlichen inneren Räumen des Schloßflügels fanden wir viele Ter-razzofragmente, die einst den Fußboden des darüber, am Stockwerk befindlichen Raumes bedeckten. Die Mauern dieses Raumes stehen auch heute auf drei Seiten fast bis zur Höhe des Hauptgesimses, man kann von ihnen den Platz des Fußbodens gut ablesen. Bei Restaurierung werden die Teile des Fußbodens zusammengefügt und auf ihren „ursprünglichen“ Platz zurückgemauert. In den Wohnräumen kamen mehrere Öfen und die Feuerbank eines Herdes zutage. — Gegenüber des Schlosses, um die Mitte der nördlichen „Böschung“ erschlossen wir einen Raum des Erdgeschosses eines mittelalterlichen Turmes, dessen südlicher Eingang später vermauert wurde. Es ge-lang, auf Grund der aus dem 16. Jh. stammenden Inven-tare den Turm zu bestimmen. Auch die nordöstliche Ecke der stockhohen Mauer ist auf uns verblieben mit dem Tormantel des einstigen Einganges, der aber später ver-putzt wurde; an seiner Stelle wurde eine Wandnische aus-gebildet. Der Nordwand entlang fanden wir wenig Reste des Terrazzo-Fußbodens in situ. Östlich von diesem Turm fanden wir Pfostenreste, die den erwähnten Inventaren

zufolge zu einem Pfostenwall gehört haben dürften. Wir eröffneten den verputzten Eingang des Turmes und erschlossen den davor befindlichen Teil des Hofes. — Bei der nordwestlichen Ecke des Donjons erschlossen wir den unterhalb der Wendeltreppe befindlichen "Schacht", aus dem reiches mittelalterliches Fundmaterial zutage kam. In der östlichen Trakttiefe des Donjons haben wir eine Kanonenstellung erschlossen und wiederhergestellt. Wir beendigten das Freilegen des südlichen Hofes des Wohnturmes, der im Laufe des 17. Jhs. bis zur Höhe des Einganges zum Raum im ersten Stockwerk aufgefüllt worden war, welcher Eingang zu derselben Zeit ausgebildet wurde. — Im Süden des östlichen Flügels legten wir einen kleineren Raum frei mit den Resten eines Ofens und einer Doppelnische. In den Räumen des östlichen Flügels beendigten wir die im Vorjahr begonnene Ausgrabung der Ofen- und Backofenreste endgültig und konservierten diese. Auf der östlichen Böschung nahmen wir zwecks Feststellung der Niveaus eine kleinere Ausgrabung vor. Im Burghof unternahmen wir kleinere Erschließungen und größere Terrainregulierungen, in deren Folge wir zwei Treppen erkannten. Die eine leitete in das Stockwerk des östlichen Gebäudeflügels, die andere in das Erdgeschoß des "hohen Turmes". — An der Erschließungsarbeit nahm Ilona Sz. Ceglédy teil.²¹

Károly Kozák

Szigetvár (Kom. Baranya, Kr. Szigetvár) (187. XXVI.). Die anhand der Restaurierung der Szigetvárer Burg im Jahre 1960 vom Pécs Janus-Pannonius-Museum begonnene archäologische Ausgrabung erstreckte sich auch im Jahre 1961 auf die Erforschung des im nordöstlichen Hof zutage gekommenen Pfostensystems. Bisher wurde etwa $\frac{1}{4}$ des Basteihofes erforscht, wobei weitere Teile des die Oberfläche des Hofes bedeckenden Pfostensystems zum Vorschein kamen. Die einstige Bestimmung des aus waagerechten und senkrechten Elementen zusammengestellten Pfostengerüsts wurde von einem Bodenteil endgültig geklärt, den wir unterhalb des Schuttes eines kleinen Gebäudes mit Strohziegelwänden fanden; dieser aus Eichenpfosten zusammengestellte Teil war $6,5 \times 3,5$ m groß. Ein Bodengerüst ähnlicher Konstruktion dürfte zur Türkenzeit den ganzen Basteihof, vielleicht auch die übrigen Basteihöfe bedeckt haben. — Die weitere Arbeit war auf die Forschung jener Gebäudereste gerichtet, die an der Nordseite der Burg verliefen, sich innerhalb der Anfang des 18. Jhs. gebauten Kasamatenflucht befinden, ferner die den äußeren Mauern entlang waren; diese letzteren stammen aus der Zeit der Türkenherrschaft — vielleicht aus der Zeit von M. Zrínyi — und liegen unterhalb des heutigen Gehsteigniveaus. Der Kasamatenflucht entlang, die anstelle des alten, abgetragenen nördlichen Erdwalles errichtet wurde, kamen die senkrechten Pfostenpuren der Holzkonstruktion des einstigen Erdwalles überall zum Vorschein.

Valéria Kovács

Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) S. Seite 263; *Visegrád-Untere Burg* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (213. XLVI.). Wir haben unsere Forschungen im Erdgeschoß des Wohnturmes fortgesetzt. Zwischen den zwei, im Vorjahr entdeckten Pfeilern fanden wir das Fundament eines weiteren Pfeilers. Wir haben das Niveau des zu den Pfeiler gehörenden Saales (I. Bauperiode) bestimmt, unter welchem wir mehrere Eingrabungen aus dem 14—15. Jh. beobachteten. Aus der Ausfüllung des 19. Jhs. kam ein Fragment eines aus Stein geschnitzten Wappens der Anjou mit Straußenkopf zum Vorschein. Wir haben festgestellt, daß die Eingänge des Wohnturmes auf der Ostseite sich im I. und II. Stockwerk öffneten. Im II. Stockwerk erschlossen wir die Reste einer Steinkonstruktion, welche zum Eingangstor mit der Zugbrücke gehörten. Wir haben die Erforschung jener Pfeiler begonnen,

die zum Brückensystem der Eingänge im Stockwerk gehörten. Im Binnenhof haben wir den Weg der durch die untere Burg verlaufenden Straße weiter verfolgt. Das Konstruktionssystem der Zisterne wurde aufgeschlossen: hier bestimmten wir das Hofniveau des 15. Jhs. Neben den Burgmauern eröffneten wir 7 türkenzeitliche Gruben. Diese im 16. Jh. gegrabenen, z. T. mit Holz ausgelegten Getreidespeicher wurden im 18. Jh. mit an Münzen und Kleinfunden reichem Abfall aufgefüllt; in einer solchen Grube fanden wir obenauf einen großen romanischen Säulensockel. — Auch eine 15 m lange Strecke der im 19. Jh. eingestürzten südlichen Burgmauer haben wir ausgegraben. Bei der Terrainordnung an der Nordseite des nordöstlichen Torturmes kam unterhalb des Erkerabortes eine sehr große Abfallgrube zutage mit reichen Funden aus dem 15—16. Jh. und Gräbern. 30 m oberhalb des I. Wohnturmes, bei der Restaurierung der Talbarriere, beobachteten wir die Reste eines Tores. Die Arbeit ließ das OMF unternehmen, Mitarbeiter waren János Sedlmayr, Bauingenieur Ilona Sz. Ceglédi und Károly Kozák.

Miklós Héjgy

Várgesztes-Burg (Kom. Komárom, Kr. Tata) (215. XLI.). Die Ausgrabung wurde auf Kosten des OMF und des Landesfremdenverkehrsrates vorgenommen. Die Arbeit war — in Fortsetzung der vorjährigen — auf die Forschung zwecks Wiederherstellung der inneren Burg gerichtet. Wir haben die nördlichen Räume der Westseite der Burg aufgeschlossen. Im Folgenden erschlossen wir in der Nordfront der Burg den westlich des Einganges befindlichen mittelalterlichen Turm, die anschließende Wolfgrube aus der Türkenzeit und die Mauern eines folgenden Raumes. An die nordöstliche Mauer des mittelalterlichen Turmes schließt sich ein türkenzeitliches Schießchartensystem an, von dem wir 5 Ausschußlöcher erschlossen haben. Auf der Südfront haben wir die Reste eines Turmes mit quadratischem Grundriß freigelegt. Der Großteil des zutage gekommenen Fundmaterials besteht aus türkischer und ungarischer Hauskeramik des 16—17. Jhs. Auf der Nordseite kamen Ofenkachelfragmente aus der Regierungszeit Sigismunds des Lützelburgers zutage. Wir fanden auch verhältnismäßig viele gotische bearbeitete Steinfragmente. — An der Ausgrabung nahmen Ilona Sz. Ceglédi, Frau B. Kajor, Ida R. Ratkai und Ferenc Mendele teil.

Mária G. Sándor

Várpalota-Burg (Kom. Veszprém) (214. XLV.). Im Bereich vor der wiederherzustellenden Burg kamen im Herbst 1960 bei Terrainregulierungsarbeiten Mauerreste zum Vorschein. Um ihr Alter und ihre Konstruktion zu erkennen, haben wir auf Kosten des OMF und des Gemeinderates 4 Forschungsgräben zu 10—30 m, senkrecht zur westlichen Hälfte der Hauptfront angelegt. Es wurde festgestellt, daß die zum äußeren Bollwerk der Burg gehörende Barbacane mit 5 m mächtigen Mauern und an diese sich anschließende Mauern verschiedenen Alters in 1—2 m Tiefe unterhalb der Erdoberfläche vorhanden sind. Das auf dem von Turco im Jahre 1570 gezeichneten Grundriß angegebenen Schanzensystem ist um das Hauptgebäude herum in einem Zustand vorhanden, daß man es ausgraben kann. Aus dem Schutt kamen aus dem 14—15. Jh. stammende, sekundär eingebaute Steinmetzarbeiten und spätzeitliches Fundmaterial zutage. — Eine kleinere Forschung wurde beim Haupttor und im I. Stockwerk des westlichen Palastflügels vorgenommen. An der Ausgrabung nahmen Béla Horváth und Péter Németh Universitätshörer, teil.

István Éri

Zalavár-Récskút (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV. 223). In der Umgebung der Zalavár-Récskúter Basilika aus dem 9. Jh. wurden zuletzt im Jahre 1953 Ausgrabungen ausgeführt. Dabei kamen in cca. 2 m Ent-

²¹ Koppány T., — Kozák K., A sümegi vár (Die Burg von Sümeg). 2. Aufl.; Kozák K., Kétfejű sasos kályha-

csempék Magyarországon (Ofenkacheln mit Darstellungen des zweiköpfigen Adlers in Ungarn). BpR. 20.

ernung von der Nordmauer der Basilika »Säulensteller.« von 70–80 cm Durchmesser zutage in zwei parallelen Reihen, die in derselben Richtung wie die Mauer verliefen. Einige solche »Säulenplätze« durchschnitten Gräber. Ziel der 1961 ausgeführten Forschung war vor allem, das Verhältnis dieser »Säulenplätze« zur Basilika und zu den Bestattungen zu klären. Die Ergebnisse der zwei Wochen lang dauernden Ausgrabung sind: Der Durchschnitt der »Säulenplätze« erwies, daß diese Pfostenlöcher von durchschnittlich 70 cm Durchmesser sind; die durchschnittlich 20 cm dicken Holzpfeiler wurden mit römischen Ziegelfragmenten befestigt. Die Pfostenlöcher setzen sich auch unterhalb der Steinplatten des Fußbodens der Basilika fort. Sie erscheinen bis jetzt in 6, ost–westlich orientierten, parallelen Reihen. Es gelang ferner, den östlichen und wahrscheinlich auch den östlichen und westlichen Abschluß des Holzgebäudes zu klären. Dementsprechend wäre es ein 29 m langes Gebäude, dessen Orientierung der der Basilika entspricht. Es war wahrscheinlich in 3 Schiffe gegliedert: die zwei Seitenschiffe sind 4–5 m, das Hauptschiff hingegen ca. 8 m breit, mit Stützsäulen in der Mitte. Der Bau der großen Hallenkirche aus Holz, die ein Vorläufer der Basilika war, dürfte den Beobachtungen bei der Ausgrabung zufolge nicht viel früher erfolgt sein, als das Errichten der Steinkirche. Wir beobachteten ebenso, wie bei der Ausgrabung des Jahres 1953, daß die Pfostenlöcher in einige Gräber eingegraben wurden und die obere Schicht einer zweischichtigen Bestattung stören. Diese Gräber enthielten keine Beigaben. Unterhalb der unteren Grabschicht erschienen wieder auf Bauten hinweisende Erscheinungen: einige Pfostenlöcher und im unter diesen befindlichem Niveau, Brandspuren. Aus dem Ausgrabungsgebiet kamen verhältnismäßig viele Scherben aus dem 9–12. Jh. zutage. — Die Reste der unterhalb der Steinbasilika gefundenen Holzkirche weisen auf den sog. »ecclesia lignea« Typus hin, für den wir aus der Zeit zwischen 500–1200 reichliche Quellenangaben haben.²² Archäologische Angaben für diesen Kirchentypus sind besonders aus der Rheingegend, den Niederlanden und Südengland bekannt, sie stammen meist aus dem 8–9. Jh. Die nächste Analogie der Zalavár Kirche ist die Kirche in Breberen.²³ Es ist bemerkenswert, daß die rheinländischen Analogie-Holzkirchen meist im Bereich eines bereits früher vorhandenen (heidnischen) Gräberfeldes, Kultplatzes oder einer römischen Siedlung errichtet worden sind. Man kann also eine gewisse Kontinuität der Bestattungs- bzw. Kultstätten beobachten.²⁴ Die bisherigen Ergebnisse der Erforschung der Basilika von Zalavár-Récskút machen uns ebenfalls auf diese, hinsichtlich der Entstehung des slawischen Zentrums des 9. Jhs. äußerst bedeutsamen Komponente aufmerksam. Bezüglich der Errichtung der Holzbasilika kann vorerhand nur als Arbeitshypothese die Möglichkeit erwähnt werden, daß ihr Zustandekommen mit der fränkischen Missionstätigkeit nach dem Sieg über das Awarenreich in Verbindung zu bringen wäre.²⁵ — Mitarbeiter an der Ausgrabung waren László Barkóczy und Universitäts Hörer Attila Kiss.

Ágnes Cs. Sós

B) Große Ungarische Tiefebene

Budapest XIII., Margaretheninsel-Dominikanerkloster (233. V.). Im Sanktuarium der Klosterkirche wurde eine Authentisierungsforschung ausgeführt, wobei die 1839 bereits aufgeschlossenen, aber im Grundriß nicht dokumentierten Grabstellen wieder zutage kamen. Neben der nördlichen und südlichen Seitenwand des Heiligtums erschlossen wir 5 mit Ziegelwand und 1 mit Steinplatten umgebene Grabstellen. In letzterem erkannten wir zweifellos jenes Grab, aus dem im vergangenen Jahrhundert die »Krone von der Margareteninsel« zutage gekommen war.

— Im westlichen Ende der Kirche konnten wir die Frage der Anordnung des Nonnenlettners klären. Im Block, den wir am östlichen Ende des »wirtschaftlichen Flügels« eröffneten, kam auf der der Donau zu liegenden Seite ein Teil eines trapezförmigen größeren Raumes mit Ziegelfußboden zutage. In seiner südöstlichen Ecke gruben wir den unteren Teil eines in situ bestanden gebliebenen, aus schüsselförmigen Kacheln gebauten Ofens aus. Das Fundmaterial besteht aus vielen, auf Mitte des 16. Jhs. ansetzbaren Kacheln und Hauskeramik.²⁶

Rózsa Feuer

Cserebökény, Kirchenruine in Ecserpuszta (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (36). Vor der Konservierung der Kirchenruine als Schutzdenkmal wurde 1961 eine archäologische Forschung vorgenommen, in deren Ergebnis festgestellt werden konnte, daß die Kirche in der Mitte des 14. Jhs. errichtet wurde; sie ging beim Angriff der Türken gegen die Burg von Gyula zugrunde (1566). Sie ist eine einfache Kirche mit polygonalem Abschluß, zu der wahrscheinlich ein Turm auf der Front gehörte.

Nóra Pamer

Fegyvernek (Kom. Szolnok, Kr. Törökszentmiklós) (54). Anhand der Konservierung des im Fegyverneker Friedhof stehenden »Pusztatorony« wurde eine kleinere archäologische Erschließung vorgenommen. Dabei konnte die Breite des Schiffes festgestellt werden, das kaum die Breite des Turmes überschritt. Der Turm wurde in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. errichtet. Auf Grund der obigen Beobachtung dürfte die Kirche selbst bedeutend älter gewesen sein: der Turm wurde erst später, zum bezeichneten Zeitpunkt angebaut. Der Friedhof ist auch heute benutzt, so daß wir die Forschung nicht erweitern konnten.

Károly Kozák

Gyula-Burg (Kom. Békés) (64. XII.). Wir durchforschten die in der östlichen Ecke der heute noch bestehenden Burg befindliche Räumlichkeit, einen schmalen Gang, den Eingang und das stockhohe, obere Niveau der an der westlichen Ecke des Gebäudes stehenden Rondelle. Unterhalb des in der östlichen Ecke des Hofes stehenden neuzeitlichen Raumes und dem Fußbodenniveau des daneben befindlichen schmalen Ganges kamen Reste mittelalterlicher Ziegelmauern zutage, die Reste des früher hier gestandenen mittelalterlichen Raumes sind. In der südöstlichen Mauer des Gebäudes, teilweise in die Ziegelwand der neuzeitlichen Räumlichkeit eingebaut, fanden wir Reste des Tonnengewölbes des mittelalterlichen Raumes. In der nordwestlichen Wand der mittelalterlichen Räumlichkeit öffnete sich eine Türe zum nordwestlich anschließenden Raum. Beim Bau der Rondelle wurde die die Burg umgebende Mauer beim Eingang der Rondelle eingerissen: von hier führte eine Treppe zum unteren Fußsteigniveau der Rondelle, das tiefer als das äußere Gehsteigniveau liegt.

Nándor Parádi

Hajdúdorog (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (68. VIII.). Bei der Burgmauer im Garten der griechisch-katholischen Kirche haben wir auf Kosten des OMF eine der Konservierung vorangehende Forschung ausgeführt. Wir bestimmten die Niveaus der auch heute bestehenden Mauer, suchten ihre Ausdehnung am östlichen und westlichen Ende, trugen ihr westliches Ende ab, fanden ihren Anschluß am östlichen Ende, der nord–südlich verläuft. Im bestehenden Mauerteil eröffneten wir die schüsselförmigen Schießscharten. Bei der Ausgrabung kamen Scherben aus dem 16. Jh. zutage. Die kartographische Aufnahme verrichtete Ida R. Ratkai.

Mária G. Sándor

Hajdúszoboszló (Kom. Hajdú-Bihar) (69. VIII.). Bei der Festungsmauer im Garten der reformierten Kirche

²² Zimmermann, W., BJ (1958) 414—.

²³ Böhrer, K., BJ (1950) 192—.

²⁴ Ebda.

²⁵ Vergl. Váczy P., Szent István Emlékkönyv I (1938) 218—, Márki Sz. (1904) 922—.

²⁶ Publikation erscheint in BpR. Bd. 21.

nahmen wir auf Kosten des OMF der Konservierung vorangehende Forschungen vor. Bei der Ausgrabung klärten wir die inneren und äußeren Niveaus der auch heute bestehenden Mauer, und auch die Niveaus des am westlichen Ende der Mauer befindlichen Turmes. Wir fanden den nord-südlich verlaufenden Maueranschluß und den ost-westlichen Mauerabschnitt der Südseite. Bei der Ausgrabung kamen Scherben aus dem 15–16. Jh. zutage. — Die kartographische Aufnahme besorgte Ida R. Ratkai.

Mária G. Sándor

Madaras-Paplanos (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Bácsalmás) (119. I.). Wir haben den Eingangsteil und je zwei äußere Eckpfeiler einer mittelalterlichen Kirche erschlossen. Die aus diesen ausgehenden Seitenwände konnten wir nur auf kurzer Strecke verfolgen. Im Schutt fanden wir einen mittelalterlichen verzierten Silberring und einen Teil einer Glocke. Im Kirchhof haben wir 8–12 Gräber ausgegraben. Der Friedhof hatte zwei Niveaus. Die Rettungsgrabung wurde vom Gemeinderat unterstützt.

Mihály Köhegyi

Nyírbátor, Hof des Gymnasiums (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyírbátor) (143. XXIII.). Bei der Beendigung der Ausgrabung des mittelalterlichen Báthory-Kastells kamen an die 300 St. kleinere und größere Scherben von Keramik und Ofenkacheln zutage. Sie stammen aus dem 16–17. Jh. An der Ausgrabung nahm Barnabás Szalontai teil.

Dezso Csallány

Orosháza, Kristó'sche Ziegelfabrik (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (146. III.). Im Zentrum der Fabrik, hinter dem II. Stall der LPG »Béke«, wurden neben den 1953 ausgegrabenen Gräbern aus dem 11–13. Jh. beim Graben eines Silos weitere Gräber vernichtet. Hier war wahrscheinlich der Friedhof der mittelalterlichen Gemeinde Orosházai, dessen größerer Teil beim Lehmgewinn verwüstet, bzw. Ende des vergangenen Jahrhunderts von Béla Majláth ausgegraben wurde.

Ernö Olasz jr.

Soltszentimre-Csonkatorony (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskörös) (169.). Als Ergebnis der vor der Konservierung seitens OMF vorgenommenen Ausgrabung kam eine Kirche mit polygonalem Heiligtumsabschluß und einem Turm mit plump viereckigem Grundriß auf der Westfront zutage. Der Turm hatte ursprünglich vier Niveaus. Die schießchartenartigen Fensteröffnungen lassen darauf schließen, daß er seinerzeit auch als Feste benutzt war. Die Kirche wurde im 14. Jh. erbaut und ging während der Türkenkriege, nach 1526 zugrunde.

Nóra Pamer

Szabadzállás-Aranyegyháza (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (173. XIV.). Zur Authentisierung des von Dr. Kálmán Szabó in den 1930er Jahren ausgegrabenen und z. T. publizierten Friedhofes haben wir eine kleinere Ausgrabung vorgenommen, bei der 7 Gräber in 3 Schichten zutage kamen. Das Alter der Gräber datieren die aus der II. Schicht zutage gekommenen Münzen Sigismunds des Lützelburgers. In den Gräbern mit ärmlichen Beigaben befanden sich bronzene Ösenknöpfe, Schnallen und Perlen.

Elvira H. Tóth

Végegyháza-Gehöft Nr. 49. (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza) (218. XXXII.). Beim Tiefpflügen im Frühjahr fand man in einem Topf versteckt Silbermünzen im Gesamtgewicht von 2080 gr. Die im 16. Jh. gemünzten Geldsorten stammen aus der Zeit von König Lajos II bis Rudolf II. von Habsburg.

Alajos Bálint

C) Ungarisches Hochland

Eger-Burg (Kom. Heves) (48). In diesem Jahr wurden die Ausgrabungen und Terrainregulierungen im gotischen

Gebäude, vor diesem, im Burghof, dahinter in der nördlichen Trakttiefe, auf der »Gefängnisbastei«, der »Erdbastei« und ihrer Umgebung, ferner im von der Erdbastei und der nördlichen, äußeren Burgmauer umgebenen Gebiet ausgeführt. Diese Arbeiten trugen dazu bei, daß im nordwestlichen Teil der Burg das mittelalterliche und für das 16. Jh. kennzeichnende Festungssystem geklärt wurde und verschönerten auch das Aussehen dieses Bereiches: nun ist ein Kontakt geschaffen zwischen der Dobó- und der Zárkándy-Bastei, der bisher noch ausstand. — Im Erdgeschoß des gotischen Gebäudes und im ersten Stockwerk fanden wir Überreste früherer Bauten, die zweifellos beweisen, daß die in der zweiten Hälfte des 15. Jhs. erbaute Bischofspalast unter Verwendung früherer Gebäude ausgebildet worden war. Bei den Arbeiten vor dem Gebäude kamen Gebäudereste zutage, deren Bestimmung erst in Folge weiterer Arbeit festgelegt werden kann. — In der westlichen Hälfte der Gefängnisbastei wurde die Ausgrabung fortgesetzt. Wir fanden die Mauerreste des an dieser Stelle gestandenen früheren Gebäudes (Turmes), die Abmessungen des hinter dem westlichen Eingang befindlichen Raumes mit Tonnengewölbe wurden geklärt, wie auch sein östlicher Eingang. In der nordöstlichen, eingestürzten Ecke der Bastei kamen im Inneren Reste des Gewölbes einer Kanonenstellung zutage, aus denen wir die Höhe des darüber befindlichen einstigen Gehsteigniveaus feststellen konnten. Aus dem Schutt, der unterhalb dieser Reste und im dahinter befindlichen Gewölbe war, kamen ein mit Türkis verzierter Goldanhänger und viele Scherben von Keramik und Ofenkacheln zutage. — In der südöstlichen inneren Ecke des »Basteihofes« haben wir einen tiefen Schacht ausgegraben, der einen reichen, mit Münzen datierbaren Keramikfund enthielt. Als Ergebnis der Ausgrabung und Terrainregulierung in der nördlichen Trakttiefe fanden wir unterhalb der Kanonenschießscharte in der Ostwand der Bastei, die bereits früher bekannt war, eine zweite Schießscharte derselben Abmessungen und Form. Das weist darauf hin, daß die Kanonen der Bastei in zwei Niveaus aufgestellt waren. — Auch die Erschließung der Erdbastei ist sehr fortgeschritten. In diesem Jahr wurden auch die äußeren Mauernflächen der Bastei freigelegt, so daß die genauen äußeren Abmessungen festgestellt werden konnten (15 × 30 × 17 × 33 m). Vor der westlichen Mauer kamen Pfostenlöcher und Eisennägel zutage, die zu einem Pfostenbollwerk gehörten. Zur Klärung und Abmessung dieses Bollwerkes wird es nach weiteren Ausgrabungen kommen. — Im Inneren der Erdbastei wurden der mittlere und der nördliche Saal sowie die zu diesen leitende Treppe freigelegt. Die ersten Stufen dieser Treppe fanden wir bereits 1958, doch mußte damals die Arbeit infolge des eingestürzten Gewölbes eingestellt werden. Im nördlichen Teil der Bastei fanden wir ein Gangsystem mit drei Niveaus, dessen Abstieg sich um die Mitte der Westwand befindet; vom zweiten Niveau gelangt man in den nördlichen Saal der Burg. Die Ein- und Durchgänge des Gangsystems waren mit Riegeln und Schächten zu Schutz zwecken versehen. Vom ersten Niveau leitete eine gemauerte Öffnung in das Gebiet außerhalb der nördlichen Burgmauer, die aber bei Angriffsgefahr eingemauert wurde. Wir fanden diese Öffnung in halb zugemauertem Zustand. — Kleinere Ausgrabungen und Terrainregulierungen wurden noch in der nördlichen Trakttiefe und außerhalb der nördlichen Burgmauer vorgenommen. Dabei wurde die nördliche Burgmauer vom neuzeitlichen Schutt gereinigt und die Möglichkeit zur Restaurierung geschaffen. In der nördlichen Burgmauer — um die Mitte der Gefängnisbastei — fanden wir u. a. einen verbauten Eingang. Kleinere Terrainregulierungen wurden auch vor dem Varkoch-Tor ausgeführt, wo wir die im Vorjahr begonnene Arbeit beendigten.²⁷

Károly Kozák

Imola-Tóberke (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Putnok) (78. IV.). Auf Kosten des Hüttenbauhistorischen

²⁷ Détszy M., — Kozák K., Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása (Restaurierung des in der Burg von

Eger stehenden gotischen Palastes). Műemlékvédelem (Denkmalschutz) 1959–60.

Komitees wurden in Fortsetzung der Ausgrabung des Jahres 1960 die 2. und 3. Gießerei ausgegraben. In beiden Werkstätten fanden wir je einen fast intakten Hochofen mit Brustöffnung, sie gehörten zu demselben Typus wie der im Vorjahr gefundene. In der 3. Werkstatt fanden wir auch den Unterteil eines 4. Hochofens. In der 2. Werkstätte waren eine in die Erde vertiefte Sitzgelegenheit, vorbereitetes Eisenerz, unbrauchbar gewordene Blaströhren und verkohlte Balken des Dachgerüsts. Diese Werkstätte wurde in situ ausgehoben und in das Ungarische Nationalmuseum, Budapest befördert. In demselben Tal haben wir noch an mehreren Stellen Forschungen ausgeführt, wobei wir zwei Schmelztröge (?) und ein größeres Erzdepot fanden. In der Hügellehne stießen wir auch auf den Platz der Siedlung. Die im Schlackenhaufen gefundenen Scherben stammen aus dem 9—13. Jh.

Gyula Nováki—Gábor Vastagh

Mátraverebély-röm. kath. Pfarrkirche (Kom. Nógrád, Kr. Salgótarján) (121.). Seitens des OMF ist die Restaurierung der Kirche für das Jahr 1962 vorgesehen. 1961 unternahmen wir eine kleinere Ausgrabung zwecks Orientierung, deren Ziel insbesondere das Erhalten der zur Konservierung des Gebäudes nötigen Angaben war. Aus der Mauernforschung und der Ausgrabung konnten wir mehrere Bauperioden bestimmen und besonders die Tatsache festlegen, daß die heutige dreischiffige Kirche vom Ende des 14. Jhs. auf der Stelle einer früheren romanischen Kirche steht. Die Ausgrabung und die Forschung werden noch fortgesetzt. An der Arbeit nahm Anna Jakulik, Kunsthistorikerin teil.

Ilona Sz. Ceglédi

Miskolc, Diósgyőr-Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (130.). Unterhalb des Schwellenniveaus im Erdgeschoß des nordwestlichen Turmes wurde eine Ausgrabung ausgeführt, da in der Auffüllung viele Fragmente aus dem 15—16. Jh. waren und weil wir das Turmfundament klarstellen wollten. Unterhalb der erwähnten Auffüllungsschicht befand sich eine homogene untere Schicht, die mit dem Bau des Turmes gleichaltrig war. In 3,10 m Tiefe war bereits der Felsboden. — Bei der Westmauer der nordöstlichen Rondelle haben wir die Auffüllung von einem Gebiet von 5 × 8 m abgetragen. In 1,40 m Tiefe erschien unter einer Brandschicht der Schutt des Strohziegelhauses eines Söldners. Das Haus war mit Pfosten und Balken befestigt, der Ofen bestand aus grün glasierten viereckigen, mit Halbkugeln versehenen Augenkacheln.

József Komáromy

Miskolc-Diósgyőr, Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (130. XVII.). Im Auftrag des OMF begannen wir vor dem nordwestlichen Turm des Gebäudes den Kanonenturm auszugraben, der auf dem 1662 aufgenommenen Grundriß von Szicha vermerkt ist. Bei der Ausgrabung kamen die bis zu mehreren m Höhe bestehenden Mauern des Turmes mit den Resten der Kanonenstellungen zutage. Aus der entfernten Auffüllung kamen viele Keramikfragmente aus dem 16—17. Jh. und äußerst viele Tierknochen zum Vorschein.

Erzsébet Lócsy

Sárospatak, Rákóczi-Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (165. XXVIII.). Wir richteten für das OMF die vor der endgültigen Terrainregulierung am Bodrog-Ufer nötigen Arbeiten. An einigen Stellen untersuchten wir den die italienische Bastei verfolgenden Graben. Auf der nordöstlichen Seite der Bastei war der Boden des seichten Grabens kaum etwas tiefer als die Basis der Schießscharten. Auch die spätzeitliche Mauer wurde freigelegt, die den von der Bastei

und dem bestehenden Gebäude gebildeten Winkel abschloß. Hier erschienen stellenweise urzeitliche (bronzezeitliche) Siedlungsspuren. Im äußeren Rand des Grabens, der neben der italienischen Bastei verläuft, haben wir in etwa 27 m Entfernung der Bastei einzelne Strecken jener äußeren Burgmauer ausgegraben, deren Fortsetzung parallel zur Burgmauer, nördlich vom »Wassertor«, stellenweise auch heute vorhanden ist.

Julia Kovalovszki

Zusammengestellt von *Alice Sz. Burger*

VERZEICHNIS DER SAMMLUNGEN

- I. Baja, Türr István Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétény Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri Museum
- IX. Dorog, Regionalmuseum
- X. Eger, Dobó István Museum
- XI. Győr, Xantus János Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúságer Museum
- XIV. Kecskemét, Katona József Museum
- XV. Keszthely, Balaton Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halaser Museum
- XVII. Miskolc, Herman Ottó Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsay Dorottya Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury György Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany János Museum
- XXII. Nagyvázsony, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory István Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza András Museum
- XXV. Orosháza, Szánthó Kovács Museum
- XXVI. Pécs, Janus Pannonius Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum für Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, Rákóczi Museum
- XXIX. Sopron, Liszt Ferenc Museum
- XXX. Sopron, Montanmuseum
- XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel Museum
- XXXII. Szeged, Móra Ferenc Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh Ádám Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy Károly Museum
- XXXV. Szentos, Koszta József Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István Király Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich János Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria Museum
- XL. Dunaújváros (Sztálinváros), Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny Domokos Museum
- XLII. Tápiószéle, Gemeindemuseum
- XLIII. Túrkeve, Museum Túrkeve
- XLIV. Vác, Vak Bottyán Museum
- XLV. Veszprém, Bakony Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás Király Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej Museum
- XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen Forschungsgemeinschaft der Ung. Akad. d. Wiss. aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi Bálint Museum
- L. Kaposvár, Rippl Rónai Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun Museum
- LII. Szob, Börzsöny Museum

Várad L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376—476). Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 331 lap.

Nagy várakozással tekintettünk Várady László munkája elé, s ebben a várakozásban nem is csalatkoztunk. Várady a hazai kutatásban teljesen új utakon járva csaknem kizárólag az antik irodalmi forrásokra támaszkodva összefüggő képet ad a felbomló római birodalom hadügyeiről és társadalmi alapjairól. A mű címe nem fedti teljesen a könyv tartalmát, a szerző többet nyújt, mint amennyit a cím ígér, hiszen részletesen elemzi a birodalom felbomlásában oly fontos szerepet játszó barbárok társadalmi, politikai, gazdasági és katonai jelentőségét.

Az adatok oly nagy tömegű felsorakoztatásával érintett számos jelentős és kevésbé jelentős probléma felvetésével és elemzésével részleteiben nem foglalkozhatunk, inkább néhány érdekesebb megállapítást és a hazai kutatással kapcsolatos problémákat emelnénk csak ki. Részletes tartalmi ismertetésre ehelyütt nincs mód, mindössze pár sorban vázoljuk művének főbb mondanivalóit.

A könyv első részében a későrómai hadsereg különböző létszámkiegészítési módozatait ismerteti a szerző, majd a hadgazdasági kérdések taglalásával hű képet fest a későrómai társadalmi, politikai és katonai helyzetről. A könyv egyik talár: legsikerültebb fejezete a harmadik rész, melyben a barbár népcsoportok politikai és katonai szerepét tárgyalja. A hazai kutatás szempontjából is jelentős megállapításokat tesz a gótokkal és a hunokkal kapcsolatban. Különösen a gót kérdés részletes elemzése és az egész kérdéskomplexum új megvilágításba helyezése a forrásanyag elemzése kapcsán még az e téren jártas kutatók számára is nagy nyereség. Igen értékes részei a műnek a birodalom „utódállamai”-nak kialakulását ismertető összefoglalás. A negyedik, „Hadművészet” c. fejezetben az egyes barbár népcsoportok néhány jellegzetes hadjáratát ismerteti a források tükrében. A korabeli hadtudományi irodalom néhány problémájának, így a források keletkezési idejének elemzésével, valamint részletes név- és tárgymutatóval zárja le munkáját Várady László.

Ismertetésünkben csak néhány kiragadott példával kívánjuk illusztrálni a szerző széles látókörét és a könyv problematikáját. A korábbi hazai és külföldi kutatás legkülönbözőbb témakörökre vonatkozó megállapításait sok esetben helyesbíti a szerző, s okfejtései mindig meggyőzőek.

Részletesen foglalkozik a szerző a nyugati és a keleti birodalom eltérő gazdasági, társadalmi és hadügyi fejlődésével. Néhány igen értékes gazdasági és társadalmi kérdést — mint pl. az adózás, a kolonátus helyzete vagy a bérleti kolonátus rendszer kialakulásának hátterét részletesen elemzi munkájában. Általában a mai, modern ember szemléletével a római császári udvar kulisszatitkait is feltárja. Mai fogalmak, mint pl. az embargo — ez esetben a fegyver és hadianyag külföldre szállításának tilalma — vagy a „disszidálás” kérdése is érdekes megvilágításba kerül a szerző munkájában.

Érdekeseke a légiók egyhelyben állomásozásával kapcsolatos gondolatai, Pannóniában is hasonló helyzetet

találunk pl. Brigetio és Aquincum esetében, ahol a II. sz. elejétől a római uralom végéig ugyanazok a csapatok állomásoztak. A korábbi kutatóktól eltérő értelmezést ad a szőnyi törvénytáblán említett honesta missio módozatával kapcsolatban, s ugyancsak meggyőző vitába száll Baradez fossatum-limes elméletével.

A burgus szó etimológiája kapcsán a szónak a II. és V. sz.-i jelentésében bekövetkezett tartalom változásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a 370-es évekből származó építési feliratokat — melyek talán elkerülheték a szerző figyelmét —, és amelyek a burgus szót még eredeti értelemben használják. A változás tehát, mint a szerző is megállapítja, a gót invázióval hozható kapcsolatba.

Pannóniai viszonylatban igen értékesek Váradynak a Notitia Dignitatum Valeria tartomány adataira vonatkozó megjegyzései. A közelmúltban megjelent egyik hazai, valamint Van Berchem tanulmányának bírálata kapcsán helyes megvilágításba helyezi a ND történeti értékét az adatok egyidejűségére vonatkozóan, s rávilágít mennyire helytelen utakon járnak a „rétegződés elmélet” hívei. Valeria tartomány esetében kétségtelenül bizonyítható, hogy a ND adatai szimultán, egyidejűleg érvényesek. A szerző nézeteit más, általa nem említett szempontok is alátámasztják. Így a rétegződés elmélet alapján egyes időszakokban egész hosszú limesszakaszok maradtak volna helyőrség nélkül, ami a IV. sz.-i helyzetet figyelembe véve nem képzelhető el. Az esetleg megsemmisült alakulatokat a katonai vezetés azonnal pótolta volna, hiszen, mint a szerző is rámutat, még a 409-es! eseményekkel kapcsolatban is az elpusztult csapattestek helyett néhány valeriai táborba új alakulatot vezényeltek.

Érdekeseke azok az adatok is, melyeket Pannónia V. sz. eleji életével kapcsolatban idéz a szerző különböző helyeken. Több adat új megvilágításba helyezve közelebb viheti a tartomány feladási időpontjának eddig meglehetősen homályos részletkutatását. Így különösen értékes számunkra a 409-es eseményekkel kapcsolatban a ND adatainak értékelése. Nem lenne érdektelen, ha a tartomány feladásának, illetve a római uralom megszűnésének kérdését a kutatás a teljes irodalmi és régészeti forrásanyagra támaszkodva újraértékelné, hiszen számos olyan momentum bukkant fel újabban, melyek az V. sz. első évtizedének római uralmával hozhatók kapcsolatba, még a legveszélyeztetettebb Valeria tartomány területén is.

Külön meg kell emlékeznünk a hun kérdéssel. A hunok megjelenése Európában és állandó portyázó hadműveleteik a birodalom ellen a szerző szerint kevésbé veszélyeztetették a birodalom gazdasági, társadalmi és hadművészeti alapjait, mint a többi barbár népek, melyek a különböző tartományokban betelepelve, mint „belterületi barbár népesség” belülről bomlasztották a birodalom erejét. Véleményünk szerint talán nem szabad ennyire lebecsülnünk a hunok szerepét. A belterületi barbár népesség, bár végső céljuk a nemzeti függetlenség elérése volt, egyelőre nem szakított le területet a birodalom testéből, a hunok viszont a birodalom egyik fontos bástyáját döntötték le Pannónia elszakításával. Állandó betöréseikkel, sarcolásaikkal nagyban hozzájárultak a belterületi barbár népesség célkitűzéseinek eléréséhez s egyben a birodalom felbomlásához. Túlságosan merev állás-

pont lenne a politikai felbomlást a belső társadalmi ellentmondások mellett csak a betelepített barbárok számlájára írni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy maga a gót invázió elindítása is lényegében a hunok megjelenésével kapcsolatos.

Érdeemes módszertanilag is foglalkozni a munkával. Művét a szerző, mint már említettem, csaknem kizárólag az antik irodalmi forrásokra építette fel. Ezen a téren vitathatatlan értéke a műnek, hogy a legteljesebb mértékig kiaknáztta és megfelelő rendszerezés és értékelés alapján alkalmazta ezt a hatalmas, nagyértékű forrásanyagot. Az irodalmi forrásokon kívül a feliratos emlékeket is felhasználta a szerző, azonban úgy éreztük, nem merítette ki teljesen az anyagból adódó lehetőségeket. A régészeti emlékek, mint forrásanyag, csak elvétve szerepel munkájában. Ez utóbbi két csoport emlékeit csak ott használta fel a szerző, ahol jelentős kiegészítéssel járulnak hozzá az irodalmi anyag mondanivalójához.

A feldolgozás módszerével kapcsolatban bizonyos ellentmondásokkal találkozunk a modern irodalmi anyag idézése terén. Általában az egyes fejezetekre vonatkozó modern irodalom részletes felsorolásán — sok esetben néhány szavas értékeléssel — kívül kizárólag az antik forrásokból leszűrhető tanulságokat vonja le a szerző. Az újabb irodalom eredményeit, megállapításait csak elvétve idézi, s itt az olvasó csak hosszas tájékozódás alapján döntheti el, mi az új és mi az átvett eredmény. Nehol viszont az újabb szerzők műveit idézi, sőt még a néprajzi párhuzamokra vonatkozó irodalmat is felsorolja a vonatkozó jegyzetben (pl. a fűvöcsöves fegyverek esetében).

A mű történelemszemlélete talán a legmodernebbnek mondható az utóbbi évek hazai termései között. A dialektikus és történelmi materializmus elvét a szerző a legmesszebbmenően alkalmazta, ugyanakkor került munkájában az általános, frázisszerű megállapításokat. Nagy nyereséget jelent ezen a téren a forrásanyag átértékelése.

Külön meg kell emlékeznünk a mű érthetőségéről. Bár ez jelen esetben nem döntő szempont, lebilincselő stílusa kerül minden felesleges részletet, s tömör megfogalmazásban is igen élvezetes olvasmány.

Végezetül összefoglalóan talán a mű egyik „hiányosságával” értékelhetjük legjobban Várady László munkáját. Véleményünk szerint a könyv egyik „legnagyobb hibája”, hogy a külföldi kutatás számára jelen formájában alig hozzáférhető. Feltétlenül módot kellett volna, találnia a kiadónak, hogy ezt az európai érdeklődésre számot tartó rendkívül jelentős művet valamely világnyelven adja ki. Úgy véljük, hogy a közelmúlt szakirodalmát tekintve ez a mű is megérdemelte volna az idegen fordítást. Nem lenne érdektelen ezt a kérdést újból megvizsgálni s ha mód van rá, német vagy angol fordításban is megjelentetni a könyvet.

Soproni Sándor

Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 700 lap, 277 ábra és térkép.

E vaskos tanulmánykötetben, mely Földes L. szerkesztésében látott napvilágot, 19 magyar, bolgár, szlovén, román, ukrán, lengyel és csehszlovák kutató adja közre a közép- és délkelet-európai népi állattartásra és pásztorkodásra vonatkozó kutatásainak legújabb eredményeit.

A fenti téma kutatásának igen komoly múltja van, és számottevő eredményekről is beszélhetünk, a vizsgálatok azonban többnyire elszigetelten történtek, s a publikációk a legkülönbözőbb nyelveken, gyakran szinte hozzáférhetetlen folyóiratokban jelentek meg, úgyhogy egy szintézisnek még a lehetősége sem merülhetett fel. Ezeket a hiányosságokat kívánja pótolni e kötet, melynek főcélja — a szerkesztő szavait idézve — „... durch eine Auswahl der neuesten Forschungsergebnisse zusammengefasst in einem Band und in einer grossen europäischen Sprache, den ersten Schritt zu einer Synthese zu machen. Da unser Bestreben dahin ging, über ein Gebiet möglichst

viel Material so zu publizieren, dass dadurch ein zusammenhängendes Gesamtbild entstehe, waren gewisse territoriale Abgrenzungen geboten. Als solche ergaben sich Ungarn, die Karpaten und die Balkanhalbinsel, die drei grossen Typengebiete des Hirtenwesens bilden, zugleich aber eng miteinander zusammenhängen, und als grössere Einheit relativ abgesondert werden können. Der Zusammenhang ist jedenfalls so eng, dass die Viehzucht der hier lebenden Völker und einzelner Gebietsstiche ohne die Kenntnis des gesamten Gebietes nicht gründlich erfasst werden kann.”

A korábbi, egyes elszigetelt központokban folyt és eredményeit szétszórt folyóiratokban közlő kutatás legnagyobb eredménye annak a megállapításnak volt, hogy a Magyar Alföld, a Kárpátok és a Balkán-félsziget pásztorkodása igen szorosan összefügg, aminek oka a pásztorok korábbi évi vándorlásában keresendő, melynek során — mint Gunda B. a problémákat összegező bevezetésében megállapítja — igen sok szokás, tárgy, háziállatfajta, tenyésztési módszer stb. került el egyik területéről a másikra. Itt, ebben a kötetben nagy lépést tettek meg előre: Az eddigi horizontális irányú kutatást vertikális irányba is kiterjesztették, s a középkorig visszamenve vizsgálták a fenti terület állattartását, valamint a vándorpásztorkodás történeti alakulását, de emellett a népek, kultúrák és gazdasági rendszerek bonyolult kölcsönhatásait is kimutatták, az anyagot pedig nagyobb területi vagy népi egységek szerint foglalták össze, azaz lényegében lerakták a bevezetőben említett szintézis alapjait. Az egyes dolgozatokat általában az éles történeti szemléleti mód jellemzi, mellyel anyagukat kezelik.

A kötet 19 dolgozata közül hármat kívánok ismertetni, mint olyanokat, melyek lényegesebb régészeti vonatkozásokkal bírnak.

Belényesi M. dolgozatában (Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert) igen gazdag levéltári és irodalmi anyag alapján kimutatja, hogy a magyarországi mezőgazdaság alapját az egész középkor folyamán az állattartás alkotta, s az különösen a XIV—XV. sz.-tól kezdve a legjovődelmezőbb mezőgazdasági foglalkozási ág volt. Kezdetben a szilaj állattartás volt az általánosnak elterjedt, majd a XIV. sz.-tól kezdve ez egyre inkább belterjessé vált, és az istállózás egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Először csak azokat az állatokat tartották a ház közelében levő istállóban, melyeknek vonóerejét felhasználták. Az állattartás belterjessé válását a szerző a földművelés fellendülésével hozza kapcsolatba. (Az állattartásnak e belterjesebbé válása egyébként a középkori települések faunájának összetételében is megmutatkozik: a szarvasmarha és juh—kecske arányszáma csökken, a házimadarak pedig ugrásszerűen nő.) Különös jelentőségre tett szert a szerző szerint az alföldi állattartás a XV. sz. második felétől kezdve, amikor a magyar állatkereskedelem Nyugat-Európában piacokra lett. Rendkívül érdekes a szerző ama megállapítása, mely szerint hazánkban a XIV—XV. sz.-tól kezdve már tervszerű állattenyésztésről beszélhetünk, aminek bizonyítékául azt hozza fel, hogy ez idő tájt az oklevelekben már igen gyakori az állatoknak kor és nem szerinti felsorolása. Ez zoológiai adatokkal is alátámasztást nyer, az a megállapítása viszont, mely szerint az Anjouk alatt került be az első arab vér parlagi lovainkba, s az így nemesített lovak jellemző példája a Szent György szobor lova lenne, nem helytálló. Az Anjouk alatt Nápoly felől hidegvérű lovak kerültek be hozzánk, s a Kolozsvári testvérek által megmintázott ló tipikus példája a keleti és nyugati ló keresztezéséből létrejött ún. sodrott lónak. A továbbiakban elsősorban korabeli leírások alapján hatalmas adattömeget hoz fel a szerző középkori háziállataink küllemére, színére stb. vonatkozóan, valamint a földesúri és jobbágygazdaságok állatállományának összetételét, a legelőket, legeltetést, kutakat, aklokat, karámokat, ólakat, csűröket stb. illetően is.

Bökönyi S. dolgozata (Die Haustierte in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfunde) 12 középkori lelőhelyünkről előkerült mintegy 14 000 háziállatmaradvány alapján ad képet a középkori magyar háziállatokról. Megállapítja, hogy középkori háziállatfajtáink egyrésze

az Európa-szerte elterjedt, helyi eredetű fajtacsoportokba sorolható, másrésztük — valószerűleg a koraközépkorban, talán honfoglaló őseinkkel — Kelet felől került be a Kárpát-medencébe, harmadik csoportjuk pedig a középkor folyamán hazánk területén alakult ki. A korábban ősi magyar fajtának tartott rackáról és szürke magyar marháról kimutatták, hogy az előbbi hazánkban a középkorban egyáltalán nem, az utóbbi pedig csak a XIV—XV. sz.-tól kezdve fordul elő. Sorra véve az egyes háziállatfajokat, megállapítja, hogy középkori szarvasmarháink a XIV—XV. sz.-ig, a magyar szürke megjelenéséig egységes, kistestű, az ún. brachyceros csoportba tartozó fajtát képeztek. Valószerűleg a nagytestű, szürke marha megjelenésével kapcsolatos a nyugati piac meghódítása. A Belényesi M. által említett tervszerű tenyésztésnek tudható be egyébként, hogy szarvasmarháink marmagassága a középkor végére mintegy 15%-kal nőtt. A bivaly csontjai középkori lelőhelyeinken igen ritkák, ami kis gazdasági jelentőségére utal.

A juhok közt az ősi európai fajta ritkán előforduló egyedei mellett nagy tömegben fordulnak elő egy speciális magyar középkori, keleti eredetű fajta jellegzetes szarvascsapjai. E fajta nem azonos a rackával, de minden valószínűség szerint nem más, mint a gyakran emlegetett „magyar juh”, melyet még a múlt századi jegyzőkönyvekben is élesen elkülönítenek a rackától. A ritka kecskeleletek legnagyobb része a csavartszarvú, ún. prisca típusba sorolható, de a ma már legnagyobb ritkaságának számító, szabványalakú szarvú aegagrus típus is előfordul. A sertések közt szintén két csoport különíthető el, és pedig egy, a hazai vaddisznókból származó, primitív és egy másik, erősen elfinomodott csoport, mely jellegzetes állkapocsalakulása révén egészen a XVII. sz.-ig kimutatható. Végül pedig az egész középkor folyamán igen jelentős lótenyésztésben a honfoglaló magyarok lovaiból közvetlenül levezethető, kistestű (bár már az Árpád-korban marmagassága mintegy 10 cm-t növekedett) keleti lovak játsszák a főszerepet. A hidegvérű, nyugati lovak legkorábban a XI—XIII. sz.-ból mutathatók ki.

K. Dobrowolski (Krakkó) rendkívül érdekes dolgozata (Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert) az Északi Kárpátok és az egykori Lengyelország területén folyt vándorpásztorok történeti fejlődését mutatja be. A Balkán félszigetről feljött vlach pásztrok Lengyelország DK-i részében a XIV. sz.-ban jelentek meg, s Sziléziáig három évszázad alatt jutottak el. Ezek az első időben tipikus nomád pásztorkodást űztek (amikor a nyájakkal az egész család, ill. közösség együtt vándorolt), de ez a földművelés és az erdőgazdálkodás előterbe nyomulásával mindinkább korlátozódott, s a XVI. sz. folyamán átadta helyét a vándorpásztorokodás ama formájának, melynél csak a pásztorkor követik a nyájukat vándorútkon (transhumance). Ez a forma tipikusan a XVII. sz.-ig élt, majd a kis legelőterülettel bíró közösségek 20—30 km-nyire legelőket béreltek, s azokat a sajátjukkal felváltva használták. Ez a forma egészen a XX. sz.-ig nyomon követhető. Vele párhuzamosan és helyenként még a mai napig is előfordul a nyájának a hegyekben, nyáron gyűjtött szénán való legeltetése, de manapság egyébként a földműveléssel kombinált szállásrendszer terjedt el, melynél a nyáj a község határában tesz rövid vándorutakat. Dobrowolski dolgozata igen jó elemzést nyújtja a nomád pásztorkodás megtelepedési folyamatának, s jó példaként szolgálhat hasonló korábbi folyamatok vizsgálatánál is.

A fentiekben kívül az alábbi szerzők írásai jelentek meg a kötetben: Gunda B. (Debrecen), W. Marinow (Szófia), I. Vladutiu (Bukarest), Földes L. (Budapest), K. Kovács L. (Budapest), I. Szimonenko (Szaratov), B. Kopeczynska-Jaworska (Lodz), L. Kunz (Brno), Balogh I. (Debrecen), Béres A. (Debrecen), Varga Gy. (Debrecen), Bene Zs. (Budapest), Andrásfalvy B. (Pécs), Timaffy L. (Győr) és V. Novak (Ljubljana). Végül a kötet végén gazdag szójegyzéket találunk (Földes L. munkája), mely az előforduló bolgár, karakacsán, lengyel, román, szlovák, cseh, ukrán, magyar és latin szakkifejezések magyarázatát adja.

A kötet legfőbb hasznát abban látjuk, hogy egy letűnőfélben levő népi gazdálkodási formáról komoly történeti szemlélettel, általánosan ismert európai nyelven akkor ad átfogó ismertetést, mikor az nyomokban még megfogható, azaz róla a közvetlen, tehát igazán hiteles adatfelvétel lehetséges. Miután cikkgyűjteményről van szó, ahol az egyes dolgozatok nem előzetesen összehangolt kutatási terv alapján születtek, elkerülhetetlenek a néhány cikknél megfigyelhető átfedések. Határozottan hiányoljuk azonban a pásztorkorfolklórral foglalkozó dolgozatokat, melyek a vándorpásztorokodásról megrajzolt képet teljesebbé tették volna.

Bökönyi Sándor

Driehaus, J., Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa. Mainz 1960. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Kommission bei Rudolf Habelt Verlag, Bonn. 245 lap, 17 kép, 55 rajz és 4 fényképes tábla.

Driehaus kitűnő könyve — mint címe is mutatja — jóval több az eddig kevésbé ismert altheimi telep és csoport módszeres feldolgozásánál. Helyesen megérezve, hogy az adott régi keretekben szinte lehetetlen egy-egy kultúrát vagy csoportot a mai kívánalmaknak megfelelően értékelni, nagyszabású kísérletet tesz az Alpesek északi előtere és Közép-Európa későkőkori mozgásvizonyainak és időrendjének új felvázolására.

Számunkra különös öröm, hogy a szerző milyen jól ismeri a magyar irodalmat, s mennyi mindent épít a legutóbbi években született eredményeinkre. Talán legfontosabb alaptétele az, hogy Észak- és Közép-Európa kő- és rézkorának vizsgálatát Délkelet-Európához kell viszonyítani — mégpedig nemcsak időrendileg, de számos művelődési, sőt etnikai hatást is figyelembe véve. Könyvének ez a végső konklúziója is: Közép-Európa fiatalabb neolitikus és Skandinávia korai neolitikus fejlődése csak a balkáni rézkorral való összefüggésben lesz megoldható. — Mielőtt a részletes ismertetésre rátérnék, álljunk meg ennél a mondatnál és szemléletnél egy pillanatra. Driehaus ugyanis olyan alapigazságokat ismert el, amelyek érvényrejtetéséért közel egy évszázada küzdöttek a hazai kutatás legjobbjai — többnyire hiába. Következtesen elfogadja a fejlődés fordított, D-ről É felé, K-ről Ny felé hatoló útvonalt. Hangsúlyozza, hogy amikor az Alpok É-i előterében késői neolitikumról beszél, akkor Morvaországban neolitikum, Magyarországon s tőle délre pedig már mindenütt rézkor, fejlett, tényleges rézkor van. Ugyanez a véleménye korai bronzkorunkkal kapcsolatban is. Pl. jól látja, hogy a haragedények népe Bajorországban késői neolitikus, cseh—morva földön neolitikus, hazánkban pedig már korai bronzkori művelődések közepette jelenik meg. Ezekután valóban ideje lenne kutatóink egy részének is felhagynia azzal, hogy a fejlett délkelet-európai körbe tartozó magyarországi bronzkor időrendjét a lényegesen elmaradottabb Dél-Németországhoz viszonyítsák!

Driehaus nagyszabású időrendi revíziója jórészt Kutzián Ida polgár-basatanyai és Kalicz Nándor székelyi ásataira épül, és nemzetközi méretekben felhasználja a Tiszapolgár—Bodrogkeresztúr—Pécel/Baden alapvető időrendi sor kínálta új lehetőségeket. — Ez az időrendi sor teljes mértékben megegyezik azzal, amely Bárcza I. rétegsora és a tibavai temető összevetéséből K-Szlovákiára érvényes. Összevetve továbbá Bubanj, Varoš, Gornja Tuzla, Jevišovice, Brno-Lišen, Staré Zámky, Nitrianski Hradok egykorú, más kultúráinak közvetett stratigráfiájával, Sarvaš, Vučedol, Zók rétegvizsnyóival s végül, de nem utolsósorban a péceli kultúra és újonnan felfedezett legkorábbi bronzkori csoportjainak időrendi viszonyával, ma már kétségtelenül és megingathatatlanul az egész Tiszavidékre érvényes végleges időrendi sorrend. Amennyire öröndetes, hogy a külföldi kutatás már elfogadta ezt, annyira sajnálatos, hogy hazai kutatóink egy része (néha tudományosan alig nevezhető módon, vö. pl. Budapest Műemlékei II. Bp. 1962. 82) mereven ragaszkodik évtizedekkel korábbi felfogásához.

A péceli kultúrával nyugatról közvetlenül szomszédos Duna-völgyi altheimi csoport komoly érdeklődésre tart.

hat nálunk is számot. A névadó lelőhelyen az altheimi sáncon 1914-ben P. Reinecke, 1938-ban K. H. Wagner vezette ásások eredményeként a telepnek közel $\frac{2}{3}$ -át sikerült feltárni. Az ovális alakú telepet háromszoros földsánc, helyesebben árok övezi. Kiterjedése a legkülső sáncon mérve 120×87 m. A védelmi árkok mélysége 1,5–2 m körül váltakozik. A bejárat a DK-i oldalon haladt át a sáncgyűrűn. Különös, hogy a sánctól bezárt belső területen eddig falu nyoma nem került elő, s most már aligha is fog. Emiatt Reinecke arra gondolt, hogy Altheimen tkp. megerősített egyéni gazdasági központtal állunk szemben. Ezen az elképzelésen lehet ugyan vitatkozni, mégis tény, hogy az egész belső térség mindössze két, egymástól távol eső, lakógödörnek is tartható nyom mutatkozott csupán.

A negatív telepjelenségeknek megfelelően a belső térségben a leletek száma feltűnően kevés. A leletanyag a település egyik katasztrófális időszakából maradt ránk, mégpedig a legbelső árokban. A telepet eleinte ugyanis csak a belső árok övezte. Ekkor ellenség támadta meg. A harc a kapu közelében tombolt. A kapu körüli árokban, valószínűleg vadállatoktól szétmarcangolt, emberi csontvázak részei heverték szanaszét, ugyanezen a környéken került elő a telepen talált 174 nyílhegy nagyobb része is. Ezeket alighanem nagyrészt a telep lakosságát lemészároló ellenség lőtte be. Noha Drieaus kissé óvatosan ismerteti P. Reinecke és K. H. Wagner fenti megfigyeléseit, ezek kétségtelenül helyesek. Szinte megdöbbentő párhuzamát ismerjük ugyanis a kievi állam területén a kis Raiki gorogyiscsén, ahol a védekező férfilakosokat lemészároló mongolok után hasonló kép fogadta a fel-tárokat. — A hamarosan visszazsárlingózó lakosok „nagy-takarítást” végeztek a telepen, a hullákat és rongcsokat a belső árokba szórták, és steril lösztakaróval borították le — nyilván egészségi okokból. A védelmet ugyanekkor újabb kettős árok megásásával biztosították. Nyilvánvaló, hogy a belső telepjelenségek egy része a talajjegen-getés alkalmával pusztult el.

A telepen előkerült leletanyag, közte mintegy 180 összeállítható edény, egy része az elmúlt háború alatt elpusztult. A megmaradt azonban bőségesen elegendő a csoport sajátosságainak jellemzésére. A kerámika két részre oszlik. Jóanyagú: négyfűlű tojásdad hombárok, négyfűlű magas hordóalakú edények, egyfűlű korsók, egyfűlű csészek, csupok 2–4 átfűrt büttyökfűlű, tálak és csónakakúp alakú poharak. Durva házikerámika: töl-csészerszájú fazekak sima vagy ujjbenyomásos „árkados” peremmel, kisebb fazekak peremük alatt 2–4 büttyök-fogóval, végül nagyobb méretű széles tölcséresszájú fazekak. A rézeleletek egy véső, egy bepödrött végű lemez és néhány ár képviseli. Kőből csiszolt nyéllyukas balták, buzogányok, vésők, balták, golyók, pattintott felületű hajlott pengéjű kések, rengeteg nyílhegy, agancsból kapák és fűrők készültek.

Az altheimi telep ismertetése után a szerző még négy nagyobb telepet mutat be: Altenerding, Pestenacker, Aining—Auhögl, Raumlinger Berg. Majd összeállítja az altheimi csoport lelőhelyeit, számszerint 47-et — ebből többnek anyagát ismerteti is. Szigorú kritikával kirotál minden nem teljesen biztos vagy hiteles leletet és adatot, sokszor egészen újakat is. Csak a valóságos altheimi telepeket veszi alapul a csoport elterjedésének körülhatárolásához s nem más telepeken vagy területeken előkerült altheimi cserepeket. Eljárásával messzemenően egyetérték.

Az altheimi csoport gazdasági és társadalmi (— az utóbbiról nincs szó a könyvben —) értékelését rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy sem jellegzetes telep-jelenségeket, sem sírokat nem találtak az eddigi ásások. A telepek elsősorban folyómenti síkságokon fekszenek ugyan, de több helyen szűk völgyekben, sőt hegycsú-csokon is megtalálhatók, és általában nem követik a löszvonulatokat. Ezzel szemben a telepleletek jó része (örlőkövek, sarlópengék, kapák) földműves életre utal. A termelt növényeket az edények falába került magokból és lenyomatokból sikerült tisztázni: különböző búzafaj-ták, árpa, bab és alma. J. Boesneck több altheimi telep anyagán végzett állatesont vizsgálatait ugyanakkor az

állattenyésztés jelentőségét domborítják ki. A háziállatok az összes állatesontok 73%-át alkotják. Legfontosabb állatuk a szarvasmarha volt, majd egyre csökkenő jelentőséggel a sertés, juh, kecske és kutya követik. A néhány telepen talált lócsontok esetleg vadlovakat jelentenek. A vadászott állatok (szarvas, őz, vaddisznó) száma más bajorországi neolitikus csoportokhoz képest feltűnően kevés. Az élelemszerzés tehát a földművelés és állattenyészés egyensúlyán nyugodott, míg a vadászat és gyűjtögetés alárendelt szerepet játszott. A fazekasság a nők munkája volt, más iparágról alig lehet tudni valamit. A réztárgyakat keleti szomszédaiktól cserélhették. Feltűnő az orsógombok teljes hiánya.

Drieaus a csoport értékelésében mindenkor P. Reinecke megállapításaiból indul ki, aki 1924 és 1940 között négy tanulmányban is foglalkozott Altheimmel. Ezek a tanulmányok elsősorban nem a csoport genetikai viszonyait igyekeztek tisztázni hanem, a neves kutatói érdeklődési körének megfelelően, a csoport időrendjét igyekeztek egyre szélesebb összefüggésekbe ún. horizontokba ágyazni. Így született meg az ismert Altheim—Mondsee—Remedelleo—Nosswitz—Bygholm horizont, amely idők során tovább bővült Jaispitz/ Jevišovicével, Schussenrieddel, Laibach, Ljubljánával, sőt legvégül Schneckenberg—Glina III-al és Vučedollal is. A kultúra alapjának Reinecke a Münchshöfen típust tartotta. Elkép-zeléseinek nagyrészt Drieaus — bár mindenkor a leg-nagyobb kegyelettel — sorra megcáfolja vagy módosítja. Módszeresen kezdve vizsgálatait, mindenekelőtt tisztázza, hogy a DK-európai eredetű münchshöfeni csoport nem szerves alapja az altheiminek. Majd a környező csoportokra térve leszögezi, hogy nem lehet azonos a későbbi mondseei csoporttal és rokonsági körével, nincs genetikai viszonyban az aichbühli alapokból kinövő schussenriedi csoporttal sem, végül elválasztja a nyugat-európai kör-höz simuló horgeni és michelsbergi kultúráktól is. Viszont kiemeli, az eddig a michelsbergi kultúrába sorolt, észak-svájci pfyni csoportot korábbi kereteiből, és megállapítja az altheimi csoporttal fennálló közeli rokonságát.

A következőkben Altheim és Közép-Európa széle-sebb időrendi kapcsolatait elemzi. Kiinduló alapja az altheimi bepödrött szélű rézlemez, amely jordansmühl/jord-anovi párhuzama alapján a Habašesti—Stollhof—Brześć—Kujawski—Salton—Bygholm vezérletekkel jel-lenezett, délkelet-európai eredetű, réz- és aranyékszerek szintjébe tartozik. Ennek kapcsán foglalkozik a Patay Pál által közölt hazai stollhofi típusú aranyleletekkel. Félreérti Patayt, amikor azt nehezményezi, hogy ezeket a bodrogkeresztúri kultúrába sorolta; valójában Patay — helyesen — csupán a bodrogkeresztúri időszakról beszélt. — A helyzet e kérdésben azóta lényegesen módo-sult. A biztosan későlengyeli cserepekkel együtt talált csáfördi aranykorongok, továbbá az eddig lelőhely nél-külinek tartott aranykorongok körül a csepiniek és eszé-kiek lelőhelymeghatározása, e fémművesség eredetének kérdését gyökeresen új színben tüntetik fel. Nyilván-valóvá vált, hogy a fent körülírt arany és réz műveséget hordozó nép a Balkán É-i feléből indult ki. Itt a kutatás-ban új alapként jelentkezett a Krivodol—Salcuta típusú telepek népe és kultúrája, amely ÉNy felé haladtában, a lengyeli típusú festett kerámikás csoportokhoz csatlakozva, egészen Közép-Németországig és Sziléziáig viszi — az ott jordansmühlnek nevezett — balkáni művelő-dést. Ez a hullám a bodrogkeresztúri kultúrában csupán kereskedelmi hatásként jelentkezik, míg a Dunántúlon és tőle ÉNy-ra önállóan, illetve lengyeli típusú csoportok-kal összekeveredve tűnik fel. Fémművességének balkáni gyökereit a habašesti és vukovari kincsek biztosítják, elterjedése Eszéken, Csepinen, Csáfördön, Stollhofon keresztül a későlengyeli-jordansmühl művelődés perem-területeig Alheimig, Brześć Kujawskiig sőt azon túl Bygholmig és Saltonig nyomon kísérhető. Ennek a moz-galomnak és művelődésnek nincs köze a bodrogkeresztúri kultúrához.

Az itt vázolt új népi és művelődési hullám feltűnését Drieaus is megfigyeli, de ugyanakkor félre is érti. Az igazi mozgatóerőket és útvonalukat nem ismerve, ugyanis alapjául egy rosszul értelmezett „stílusváltozást” képzel.

Ez a B. Novotnytól felállított ún. „nem festett” délkelet-európai edényművéség (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, „nem festett” morva kerámika) lenne. Jordanov és Bodrogkeresztúr kapcsolatait ugyan helyesen — a régi elképzelésekkel éppen ellenkezően — magyarázza, etnikai kapcsolatok lehetőségét azonban — egyébként szintén helyesen — saját maga cáfolja meg az eltérő temetkezési rítusra hivatkozva. Ezzel azonban el is akadt, illetve a „stílusváltozások” ösvényére lépett. Ha ugyanis a Tiszapolgár—Bodrogkeresztúri kultúra nem terjed el a Dunától Ny-ra, a Duna völgyében Cseh- és Morvaországban továbbá Sziléziában — mint ahogy így is van — akkor a szerző szerint népi hatásról sem beszélhetünk. Mindössze a „rossz stílus”, vagyis az a szokás terjedne el, Drieaus szerint természetesen Tiszapolgár—Bodrogkeresztúrból kiindulva, hogy az edényeket nem festik többé.

Sajnos e résznél mutatkozik meg, hogy a szerző, aki annyi mindent igyekszik Délkelet-Európára építeni, a valóságban nem ismeri jól az itteni kutatások eredményeit. Egyetlen román, bulgár vagy szovjet közleményt nem idéz, a jugoszlávok eredményeit is csaknem kizárólag a német folyóiratokban megjelent híradásokból vagy összefoglalásokból meríti. A „Balkán” alapvető irodalma ilyenformán Hillebrand, Banner, Dombay és Kutzián magyar munkáiból áll — amelyekről nem tudja, hogy valójában szintén balkáni hatások eredményeit és helyi továbbfejlődését dolgozzák fel s nem a kiinduló alapokat. Így kerül azután a „festetlen csoportba” Tiszapolgár mellé, különös módon Zengővárkony is.

Mivel Tiszapolgár és Bodrogkeresztúr valóban nem hatol Ny-felé, a Duna völgyében stílushatárássá degradálódik a müncheni és aichbühli csoport is, de olyan kultúrák hatására, amelyeknek valójában nincs sok közük ezekhez a csoportokhoz. A balkáni és dunántúli valóságos viszonyok és mozgalmak nem ismerésére azután valóságos belegabalyodik a szerző — különösen olyankor, amikor itt is megkísérel rendet csinálni. Feltűnik pl. neki az a viszonylagos rézben való szegénység, ami a badeni kultúrát a bodrogkeresztúrral szemben jellemzi. Nem is gondolt alapvető etnikai és velejáró gazdasági törésre, helyette „degenerált” ellentett élű csákányokat igyekszik találni, amelyek a péceli időszakra lennének jellemzőek. Észreveszi azonban a lichtenwörthi és leobersdorfi „új formákat”, a nyakpereceket is — ezeket a szerintem — egyelőre datálhatatlan Marosdécsével igyekszik párhuzamosítani — így válnak a péceli kultúra e késői sírjaiból Drieausnál a legkorábbi, még a bodrogkeresztúri időbe tartozó leletek. Nem mond le a szerző arról a már korábban is kifejtett elképzeléséről sem, hogy a Retz—Gajary típus az erdélyi „Furchenstich” kerámika Ny-felé való terjeszkedésével jut el a Duna völgyébe. Az egyébként csupán mellékesen tárgyalt Retz—Gajary kérdés — szerintem — Drieaus könyvének egyik sebezhető pontja. Azzal ugyanis, hogy Retz eddigi, s Zápolyai által legutóbb ismét leszőgezett, korai, Baalberg I. keltezését nem fogadja el (nem tartja az együvést hitelesnek, noha zárt gödörlelet), az altheimi csoport egyik fontos etnogenetikai tényezőjét mellőzi. Az altheimi csoport finom kerámiajának két fontos vezértípusa ugyanis az egyfülű korsó és az egyfülű csésze. Ezeket a szerző a „festetlen DK-európai stíusból” igyekszik levezetni. Nyilvánvaló azonban, hogy Tiszapolgár és Bodrogkeresztúr edényművéségében ilyen korsók és fülescsészek nem fordulnak elő, sőt egyáltalában a Tisza vidéken ilyen edényformák csak a péceli kultúrával jelennek meg, de ezek is csak távolról emlékeztetnek az altheimiekre. Péccelle azonban a kialakult altheimi csoport egykorú, illetve talán még valamivel korábban is kezdődik. Ezzel szemben a retzi típusú kerámikában mindkét altheimi forma egészen közeli rokona előfordul, mégpedig nemcsak önállóan, hanem az altheimi csoportot megelőző müncheni telepek kerámikájához csatlakozva is. Nyilvánvaló tehát, hogy a retzi és altheimi csoportok a korsó- és csészeformát közös forrásból merítik, mégpedig a DK-i eredetű jordánsmühli kerámika, elsősorban Csehországban gyakori, egyfülű korsóit és csészéit utánozzák (ugyanígy Baalberg is). Mindez összhangban van azzal, amit a

továbbiakban a szerző az altheimi csoport eredetével kapcsolatban helyesen megállapít.

Az elemzésnek az a része, amely az altheimi csoport és a tölcseresszajú edények művelődése kapcsolatait és rokonságát fejtegeti, módszeres és meggyőző. Végső megállapítása is helyes, amely szerint az altheimi és a vele összefüggő pfyni csoportok a tölcseresszajú edények művelődése C. fokozatából kiinduló, cseh—morva csoportokon keresztül délre jutó, helyi változatai (a tölcseresszajú edények művelődésébe tartozó „Nordalpinen Kreis” részei). Tulértékeltnek látszik azonban az a szerep, amelyet a tölcseresszajú edények művelődése egészének kialakításában Délkelet-Európának tulajdonít. Ezek a délkelet-európai elemek közvetlenül inkább az altheimi csoportot színezik és jordanovi (füles korsók és csészek), továbbá a vele együtt fellépő későleányi (bütyökdiszes fazekak és tálak) hatásokban nyilvánulnak meg.

Az itt elmondottak csak kisebb részleteiben módosítják Drieaus új alapvetését. Az altheimi csoport alapvető összetevőjéről és időrendjéről alkotott képe kétségtelenül helyes. A hatalmas területen elterjedt tölcseresszajú edények művelődéséről adott új, nagy összefoglalása alapvető jelentőségű. Szemléletének tengelye, amely szerint az új, fontos művelődési jelenségek eredetét Délkelet-Európában kell keresni szintén jó. Arról kevésbé tehet a szerző, hogy az egyre fejlődő DK-európai kutatás olyan új jelenségeket is ismer már, amelyek még nem szerepeltek az összefoglaló irodalomban.

Magyarország rézkori kronológiája külföldi nagy összefoglaló munkában először szerepel helyesen — eltekintve az abszolút időhatárok még mindig labilis részleteitől —, mégpedig egy olyan nagyszabású, egész Közép-Európa kő- és rézkorát felölelő időrendi táblázatban, amely nem csupán vázlat, mint a szerző szerényen megjegyzi, hanem az eddigi legjobb ilyen alkotás.

A könyv nagyon szép és ízléses, táblái, rajzai dicséretre válnak mind a szerzőnek, mind a kiadónak. J. Drieaus könyve tehát az altheimi csoport maradandó értékű monográfiája, egyben a közép-európai újkőkori és rézkori kutatás alapvető, nagy távlatokban és összefüggésekben írott, problémakeltő műve.

Bóna István

Hausmann, U., Griechische Weihreliefs. Berlin 1960. de Gruyter. 112 lap, 60 kép.

A munka, melyet szerzője Gerhardt Rodenwaldt, a kitűnő német archeológus emlékének ajánlott, először előadásaként hangzott el a würzburgi egyetem 1958-ban tartott Winckelmann-ünnepélyén, majd még két egyetemi ünnepi előadáson kiegészülve és kiváló régészek tanácsai és kritikái alapján átdolgozva kapta meg mai formáját. Mint a címből is kitűnik, Hausmann a görög fogadalmi domborművek népes családjának rövidre fogott történetét kívánta előadni, egyformán kitérve a műfaj vallási eredetére, a kultuszok különféle fajaival való összefüggésre. Az előadás a görög fogadalmi domborművek formai és tartalmi tipológiája szerint csoportosított anyagot történeti fejlődésében tárgyalja, amint ezt már a hét fejezet címéből is láthatjuk. Az első fejezet „Religiöse Welt” címen a „votum” helyét vizsgálja a görög kultuszban, összefüggéseit világítja meg annak más kultikus jelenségeivel, így elsősorban az imával. A „votum” kétségenkívül igen szoros kapcsolatban állott ezekkel és kiemelkedő helyet foglalt el abban a viszonyban, melyben az ember a természet különböző erőit képviselő istenvilággal állott szemben. A szerző is utal arra, hogy e votumok már első jelentkezésükben is képviseltek valami „do ut des”-szerűséget. A bostoni Múzeum kis bronzszobra, az ún. „Tyskiewitz Apollon” feliratában, mely a legkorábbi ilyenmű feliratok közé tartozik, világosan megőrizte ennek az elvnek a jelenlétét; „Mantiklos mint tizedet szentelt az ezüst nyílú Messzelövőnek, Te Phoibos adj értékes viszonzást.” A „votum”-nak e fontos szerepe tette indokolttá, hogy különböző fajtái közül a szerző a művészileg legkiemelkedőbb darabjaival: a fogadalmi domborművekkel áttekintően foglalkozzék.

A könyv következő fejezetei: „Die Anfänge — (Herkunft und Bestimmung. Form der Reliefplatte.)” „Typen des klassischen Weihreliefs”, „Urkundenreliefs”, „Mythologische Reliefs”, „Verehrungsreliefs”, „Hellenistische Weihreliefs” pontosan utalnak a szerző tárgyalásmódjára, valamint arra, hogy mily műveket kíván csoportosítani e kifejezés: „fogadalmi dombormű” alatt. Meg kell mondanunk, hogy felfogásunk e ponton nincs mindenben egy véleményen a szerzővel. Kétségtelen, hogy olyan művek, mint az ún. „Chrysapha”-relief, az Asklepios-szentélyekben és másutt talált nagy számú dombormű Asklepios és Hygieia ábrázolásaival, Nympha-reliefek, az ún. „adoratiós reliefek”, ahol istenek álló vagy ülő csoportjához a megkisebbitett alakban ábrázolt votumteljesítő emberek vagy esetleg donátorok járulnak stb., minden kétséget kizáróan fogadalmi domborműveknek tekinthetők. Ugyanide sorozhatók azok a domborművek, melyek a rendkívüli elterjedt és sokáig fennmaradó, a görög világ határain túlterjedt típusukban a „halotti lakomákat” örökítik meg. Ezekben a reliefekben a herosz tisztelet emlékeit láthatjuk a halotti kultusz területéről, mint ezt első, a szigorú stílus korszakában megjelenő, nagy művészi értékű darabja, az ún. „thasosi relief” is bizonyítja. Már a „Sunioni ifjú” sztéléjének töredékét vagy a „Szomorkodó Athéna” reliefjét tekintve erős kételyeim vannak afelől, hogy ezeket fenntartás nélkül be lehet-e és be szabad-e sorolni a fogadalmi domborművek közé? De egyenesen lehetetlennek vélem az ún. „Szerződéses sztélék” szobrászati díszínek besorolását a fogadalmi domborművek közé. Ezek hatalmas, hosszabb-rövidebb feliratokat tartalmazó, pillérszerű kőtáblák felső szélét díszítő reliefek, melyek általában isteneket ábrázolnak, és pedig azon poliszok védőisteneinek alakjait, amelyek azokon a táblákon, mint szerződő felek szerepelnek. A táblák felírt szövegükkel a szerződést kötő államok fontos állami okmányai, és az istenek inkább úgy kerültek a táblákra, mint a városok szimbolizált alakjai, talán — még ezt is feltételezném — azért, hogy a szerződést mind a két fél szigorúan, az istenek jelenlétét is bizonyosságul hívja, be fogja tartani. Ugyanerre gondolnék akkor is, ha a sztélé esetleg törvényt tartalmaz, ekkor sem volna ok e fajta reliefeknek a fogadalmi domborművek közé sorolására. Ismét másként áll a helyzet a mitológiai reliefekkel. Azt hiszem, abban mindenki egyetért, hogy a híres „eleusisi Triptolemos relief” a fogadalmi domborművek sorába tartozik, de már az „Odysseus lábmosságának” domborművét nem merném a fogadalmi reliefek fentebb felsorolt csoportjának valamelyik típusába besorolni. Elképzelhető ugyanis, hogy ilyen reliefek templomok feladásának alkalmával vagy szentélyek romjai között is előkerülhetnek, de odajutásuk lehetett ajándék jellegű is, nem kellett összefüggenie a fogadalmi domborművek „votum” jellegével.

Amikor ezt a néhány megjegyzésünket megköszöntöttük a szerző nézeteivel szemben, el kell ismernünk a munka érdemeit is. Magyarázatai, gondolatmenete, a hatalmas jegyzetanyag a tárgy nagy és átfogó ismeretéről tanúskodik. A prienei Archelaos híres művéről, a „Homérosz apoteozisá”-ról adott leírása és magyarázata kitűnő, a mű legszebb lapjait alkotja. Egészben véve Hausmann könyve rendkívül érdekes problémát ragadott meg és fejtett ki, és ha nem is fogadhatjuk el a szerzőnek e tárgyban adott minden véleményét, kétségtelenül értékes eredménye a mű a szerző kutatásainak. A könyv értékét emeli még az előkelő, finom kiállítás, valamint a nagyszámú sikerült illusztráció.

Oroszlán Zoltán

Petrikovits, H. v., Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, 86. füzet. Köln-Opladen 1960. Westdeutscher Verlag. 173 lap, 44 szöveggközi kép, 17 tábla, 1 melléklet.

Petrikovits műve nemcsak azért érdekli a pannóniai kutatókat, mert egy terület egység és kutatási periódus összefoglaló ismertetése, hanem azért is, mert a tárgyalta

Germania Inferior mint határtartomány, jellegénél fogva sokban hasonló Pannóniához. A határprovincia különleges katonai és gazdasági viszonyait a szerző külön ki is emeli (14. l.). A mű címe után ítélve mindkét Germania, Rajna mellett fekvő, rómaiak lakta vidékének feldolgozására gondol az olvasó, a könyv azonban szorosan az alsógermániai limeshez tartozó területtel foglalkozik. Megismerjük a *Bonna* és *Noviomagus* közötti fontos limesvonal mentén folytatott legújabb kutatások történetét és eredményeit 1945 óta. E kutatások ismertetése alkalmul szolgál a szerzőnek arra, hogy összefoglalja e területek római kori történetét is. Az új kutatások tükrében a régiek eredményeit kritikailag tárgyalja, s számos vitatott kérdésben állást foglal. Az 1945 óta folyó kutatások különböző jellegűek voltak: a városok háborúban sérült műemléképületeinek rendbehozatalával kapcsolatos perióduskutatások, a fokozódó földmunkák miatt szükséges leletmentések, rendszeres terepbejárások a belső települések kutatására, végül tervszerű feltárások. E munkálatok eredményeit P. öt fő fejezetre osztva tárgyalja, nem topográfiai sorrendben, hanem történeti egységek szerint.

A bevezetés után következő, második fejezetben a katonatörténetet három fő periódusra osztja. 1. a megszállás időszaka, 2. az alsó-germániai limes Tiberiustól a frank betörésig, 3. az alsó-germániai limes későrómai korszaka. A korai szakasz állandó táborainak ásatásokkal való megismerése, a korai periódusok szétválasztása a rájuk épített későbbiektől a kutatók fő tennivalói ott is. A négy állandó augustus-tiberiuskori tábor *Bonna*, *Novaesium*, *Asciburgium* és *Vetera* közül a legjobban átkutatott *Novaesium*. Itt eddig nyolc táborot találtak, ezek közül hat a fenti korszakból való. A korai táborok formáiról nagyon jó összesítő rajzot közöl P., kiemeli e táborok többnyire többszögű formáját és a gyakran előforduló beugró szögleteket, melyek főleg kapuk mellett voltak és ezek védelmét szolgálták (25. l.). Az ásatási technika fejlődésével a magyar kutatás is az utolsó 15 évben észlelte a földtáborokat a kőbe épített táborok alatt (*Intercisa*, *Vetus Salina*, *Campona*). A további kutatásnál nagy hasznát vehetjük annak a sok részletadatnak, melyet P. a legkorábbi táborokról közöl.

A pannóniai (és noricum) dunai limesselel való párhuzamos jelenségre a szerző is rámutat az alsógermániai limes állandósulásával kapcsolatban. Az első megszállási vonal ezeken a limes-részekben a római uralom négy évszázada alatt változatlan volt, míg a felsőgermániai limest többször elöretolták keletre (36. l.). Bár az alsógermániai limes teljes megszállása korábbi, mint a pannóniai limesé, az auxiliáris táborok kőbe való átépítése éppúgy a második század első felében következik be, mint provinciánkban (55. l.).

Vetera légióstáborában újabb ásatások nem folytak, azonban a Xanten és Fürstenberg bei Birten térségében talált leletek új térképezése és újra való feldolgozása számos kérdést megoldott. A legrégebbi tábor — belső köépítményekkel — *Claudius* alatt építették, *Nero* korára tehető a legjobban ismert veterai kőtábor, a kettős légió tábor, mely a batavus lázadásakor (69—70) égett le. Ekkor másfél kilométerrel keletebbre a Rajna felé építették fel a táborot, helyét először 1954-ben kavicoktró munkálatok tették ismertté. A bűvárak segítségével folyó munka számos téglát, érem stb. leletet hozott a felszínre, melyek alapján megállapítható, hogy az új — most már egy légió — számára épített ugyancsak *Vetera* nevű tábor 70 után épült a mai *Bislicher Insel* területén. Valószínűleg a 276. évi frank betöréskor pusztult el.

Novaesium-Neuss légióstáborát *C. Koenen* 1888—1900-ban ásta, valószínűleg az I. sz. harmincas éveinek végén építették. Az érmeik alapján e korai légióstábor Traianus idejéig állhatott fenn. P. újabb kutatásai szerint az itt állomásozó legio VI victrixet 92 és 96 között helyezték át, *Veterába*. *Novaesium* táborát auxiliáris csapat veszi át s ehhez tartozik az a táborváros, mely a szerző háború utáni ásatásai nyomán került napfényre. A kutatások eredménye szerint a II. és III. sz.-ban állott fenn (60. l.).

Bonna-Bonn légiós táborában a kutatások 1818-ban kezdődtek meg. A háború után több tervszerű ásatás folyt a tábor principia, praetentura részén, feltárták a valetudinariumot is. A Rajna felé eső kapu mellett pillérek nyugvó horreumot ástak ki. A tábor az első század harmincas éveiben építették és fennállott a későrómai korban is.

Az auxiliáris táborok közül *Gelduba*-Krefeld-Gellep területén folytatott új ásatások szolgáltatják a legfrissebb adatokat. Tíz egymást követő táborperiódusról tudunk. Míg a korai és középső I. sz.-i táborok a helyüket többször változtatták — akárcsak a pannóniai földtáborok —, a batavus felkelés után épített tábor egy és ugyanazon helyen maradt. A legújabb ásatások az auxiliáris tábor hat-hét építési periódusát tárták fel, melyek 70-től a római korszak végéig tartottak.

Asciburgium-Moers-Asberg-Rheinhausen segédesapat tábor háború utáni kutatásai részletes periódusmeghatározást tettek lehetővé. Az augustuskori tábor egy más irányítású tiberiuskori követte. Az ezt követő claudiuskori tábor a középső császárkorban nyugatabbra tolták.

A kisebb erődtételekben lényeges új kutatások nem történtek. Míg a táborok közötti őrtornyok meghatározása és feltárása Pannóniában ez utolsó tíz évben egyes szakaszokon nagyon előrehaladt (Soproni S. és Fitz J. kutatásai) addig az alsógermániai limesen ezideig csak egy őrtornyot ismernek (54. l.).

A szerző vizsgálat alá veszi a légióstáborok melletti canabae és az auxiliáris táborokat körülvevő vicusok helyzetét. A problémakör felvetését bő irodalommal kíséri, idézve a pannóniai eredményeket is (Barkóczi L. és Mócsy A. munkái). A táborvárosokkal kapcsolatos kérdések tisztázásában nagy előrehaladást jelentettek a háború utáni feltárások a Novaesium táborra körül elterülő városban. Nemesak a katonavárosi településformákat tisztázza ezzel kapcsolatban P., hanem tárgyalja az ipari létesítmények elhelyezkedésének törvényeit is a különböző periódusokban. A katonavárosok kereskedelmi jelentőségét fejtegetve párhuzamként Aquincumot is említi (56. l.). Ahol nem folytak újabb kutatások ott a kisleletek és a temetők elterjedésének térképre vetítésével határolja körül a canabae és vicusok feltételezhető területét. A kutatási eredmények összevetése után hangsúlyozza, hogy az augustus-tiberiusi korból sehol sem találtak canabaeakat, bár nem zárja ki a lehetőséget, hogy a táborok körül a civilek sátrakat verhettek fel. A canabae legionis P. szerint szigorú építési normák alapján épült, és teljesen függve a katonai kormányzattól a kereskedelem bonyolítását és a territorium legionis gazdasági irányítását végezte. A territoriumokat valószínűleg a foglalási időszak végén határolták el. Behatóan foglalkozik a szerző a territorium legionis kiterjedésével, feltételezhető határaival (idézi Mócsy A. erre vonatkozó kutatásait), hangsúlyozva azt is, hogy az auxiliáris táboroknak is saját territoriumuk lehetett. A katonai téglák elterjedése, feliratok stb. alapján igen nagy kiterjedésű territoriumokat tételez fel, melyeken számos villa rustica és egyéb gazdasági célt szolgáló építmény volt. A légiók (és auxiliák) gabonafogyasztási adatait számítva rámutat arra, hogy nem volt elegendő a territoriumon lakó civilek (veteránok) termelése, hanem a katonaság ellátásához a provinciális lakosság, sőt néha a császár segítsége is szükséges volt. A katonai kormányzathoz tartozó beneficiárius állomások felismerésének és elkülönítésének nehézségeiről szólva főleg azt hangsúlyozza, hogy a középső császárkori beneficiárius állomások a későrómai burgusok gyökerei. A IV. sz.-ban az útvonalaknak különösen szükségük volt a fokozottabb védelemre.

A III. sz. közepén a megismétlődő frank betörések (257—) újra hadszíntérre változtatták az alsó Rajna szakaszt. A szerző korábbi véleményét kritika alá véve az újabb kutatások alapján bizonyítja, hogy az alsórajnai limesszakaszt már első Constantinus alatt helyreállították. Constantinuskori alapítás *Divitia* (Köln-Deutz) a négyszögletes, kerek tornyos rajnajobbparti hídfőerőd Kölnnel szemben és a Haus Bürgel (Rhein Wupper-Kreis) területén fekvő erőd. Kimutathatók a

IV. sz.-i rétegek, illetve leletek *Gelduba*, *Asciburgium* és *Quadruburgium* táborokban is. A volt légióstáborok IV. sz.-i megújítására alig állnak adatok rendelkezésre. P. szerint az alsórajnai limes felbomlását nem egyszerre bekövetkezett katasztrófa idézte elő a IV. és V. sz. fordulóján, hanem a határőrség haremoráljának teljes lefegyverzése következtében az „aggkori gyengeség” (84. l.).

A harmadik — településtörténeti — fejezetben a két jelentős város: *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Köln) és *Colonia Ulpia Traiana* (Xantentől északra) történetét, topográfiáját, települési viszonyait ismerjük meg a régi és a legújabb kutatások tükrében. A feltételezőleg i. e. 38-ban Agrippa által alapított ubius település i. sz. 50-ben nyerte el a kolónia rangot. Ekkor építették ki római colonia-séma szerint. *Colonia C. A. Agrippinensium* kiemelkedő épületét a helytartó palotát O. Doppelfeld ásatta 1953-ban. A háború előtt feltárt fürdők, a kölni dóm nyugati kapuja előtt talált Bacchus-mozaikok, peristylum magánház ismertetése után a szerző a folyami kikötő jelentőségére mutat rá, párhuzamul említve Aquineum hasonló földrajzi fekvését. Az ipari létesítmények, fazekas-, fém-, üveg- és bőrműves műhelyek a város kapuján kívül kerültek elő. P. kiemeli a város jelentőségét, mely mint Alsó-Germánia fővárosa mindkét rajnai provincia, de még a birodalom szempontjából is számottevő volt.

Colonia Ulpia Traiana helyén a római kor utáni időben nem alakult ki település, így a város területe elsőrendű régészeti kutatási objektum. A 98 és 107 között alapított új colonia építései az előtte feltételezhető falut teljesen lerombolták és a tradicionális itáliai colonia-minta szerint építették fel. A város régebben feltárt épületei után a szerző a kikötőépítményeket ismerteti. A kikötő tüzetesebb megismerését a háború utáni ásatások, talajfúrások és földelektromossági ellenállásmérő műszerekkel való mérések segítették elő. Pannóniai kutatásoknál talajfúrás és feszültség-ingadozásmérőt 1959-ben alkalmaztak sikerrel a pilismaróti római tábor feltárásánál (Soproni S. és Ágh Á., az MTA Régészeti Kutató Csoportja dunakanyari leletmentő ásatásai keretében).

A két colonia élete a II. századi fellendülés után a III. sz.-ban stagnált, azonban nem szűnt meg. P. szerint nagy meglepetés volt a rajnavideki archaeológusok számára mikor a háború utáni kutatások kimutatták, hogy mindkét városban nemesak hogy megmaradt a település ezután is, hanem pompás építkezések is történtek, mint például a kölni helytartópalota utolsó átépítése. Köln városi jellegében erősen meggyengülve továbbélt a népvándorlaskorban, *Colonia Ulpia Traiana* temetkezései az V. sz. közepéig követhetők nyomon.

A közepes méretű és kisebb települések bemutatása után P. a vidéki településeket ismerteti, különösen érdekes a Nideggen hegytől délre eső terület rendszeres terepbejárás felmérése. E területen a II. sz. közepétől kezdve észleltek gazdasági egységeket, két házat gazdasági, ipari épületekkel és sírokkal együtt ki is ástak a háború után. Az átvizsgált területről az a vélemény alakult ki, hogy császári dominiumhoz tartozhatott, s hogy földjének megmunkálásához a rajta talált épületekben elhelyezhető lakosság kevés, tehát a nagyobb munkákhoz a környékből, sőt távolabbi vidékekről is alkalmi munkásokat vettek fel.

A Civitates című fejezetben nem tárgyalja a szerző a Rajnavidek civitasait, inkább az eddigi etnikai meghatározások ellentmondásait. Bátrán mutat rá azonban a háború előtti kutatás nacionalizmusára, mely fontosabb kérdések elé helyezte az etnikai problémákat.

A negyedik fejezetet a gazdaságtörténet kérdéseinek szenteli. A korai császárkorban a rajnai szakasz Gallia gazdasági virágzását tükrözte. A II. sz.-ban került sor a Rajna-vidék számos nyersanyaga kiaknázására. Fazekasság, téglák, edények és votívtárgyak gyártása, üvegművesség, vas- és ólombányászat, fakitermelés bizonyíthatók. Az Eifel hegység bányáit első sorban a katonaság aknáztatta ki. A II. sz.-ból helyi bronzedény gyártás termékei is ismertek, de a gyártás.

hely még ismeretlen. A mezőgazdaság kérdéseit tárgyalva, igen fontosnak tartja a művelési teraszok vizsgálatát, melyeket az újabb földmégmunkálás már igen veszélyeztet. A terepbejárások folyamán már számosat térképre vittek, koruk meghatározása azonban még hátra van. A kereskedelemmel kapcsolatban az utak és kikötők jelentőségét hangsúlyozza, a korai itáliai, galliai és hispaniai importtal szembeállítja a II. sz.-ban meginduló rajnai exportot a szabad Germániába és a dunai provinciákba. Nem említi azonban a kölni polgárok aquincumi testületét, melyről Nagy Lajos a „Germania” hasábjain írt. Germania Inferior és Britannia élénk kereskedelmi kapcsolatban állottak még a IV. sz.-ban is. Hogy ebben az időszakban e területnek milyen exportja volt a dunai provinciák felé, arról a szerző számára még nem hozzáférhető pannóniai temetők leletei tanúskodnak.

Az utolsó fejezet a vallástörténet emlékeit tárgyalja. A Jupiter tisztelt emlékei után a gall-római négy-szögletű bennszülött szentélyeket ismerjük meg. A háború után került kiadásra a Varnenum-Kornelimünster (Aachen mellett) területén régebben kiásott szentély-körzet feldolgozása. A Matrona kultusz, Grannus-Apollo és a Mithras vallás emlékeire való utalás után részletesen elemzi a Kybele kultusz szertartásait. Módot nyújt erre az a rendkívül érdekes ásatás, mely a Novesiumi szent területben, a IV. sz. első felében bikavérrel való keresztelésre (taurobolium) kiépített, lépcsőskön megközelíthető pincét tárt fel (fossa sanguinis). A temetkezési szokások összefoglalása után hírt kapunk egy eddig még meg nem fejtett nevű szektáról, kölni sírjaikban földművelő eszközök és chthonikus jellegű állatok kicsinyített ábrázolásait találták. A pannóniai emlékek alapján mi a Sabazios kultuszra gondolnánk.

A vallástörténeti fejezetet az újabban feltárt, felismert, vagy részletesebben átkutatott ókeresztény épületek ismertetése zárja le. Elsősorban a kölni székesegyházak (St. Severin, St. Ursula, St. Gereon stb.) alapjául szolgáló cella memoriaikat és a hozzájuk tartozó sírokat mutatja be. P. hangsúlyozza, hogy amíg a kereszténység a városokban a IV. sz. második felében már teljesen meggyökerezett, addig a pogányság az Eifel hegység eldugottabb részein megőrizte áldozati helyeit.

A rajzok az összefoglalt mondanivalókat szemléltetően kísérik, a táblákon elsősorban a még nem publikált leletek kaptak helyet. Jó áttekintést nyújtanak a korszakokra bontott térképek s a többi provincia kutatónak nagy segítséget jelentenek a jegyzetek gazdag és legfrissebb irodalmi utalásai.

B. Bónis Éva

Vermaseren, M. J., Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae, II. Hagae 1960, 448 lap, 427 (665) kép.

A munka I. kötetét, amely Italia, Africa, Hispania, Britannia és a keleti tartományok Mithras-emlékeinek anyagát gyűjtötte össze, az Arch. Ért. 54 (1958) 110 sk. lapjain ismertetettük. A régóta várt II. kötet a rajnai és a dunai tartományok, valamint a balkáni provinciák Mithras-emlékeit mutatja be Ny-ról K felé haladó topográfiai sorrendben.

A II. kötet összeállításának szempontjai lényegében azonosak az I. kötetével. Helyeseltető az emléktárgyak tartományok és ezeken belül lelőhelyek szerint történt elrendezése. Ma sem érthetünk egyet viszont a nem feliratos emlékek (*monumenta*) olyan szűkebb értelmezésével, amely a Mithras-liturgia fontos régészeti anyagát, az apró leleteket majdnem teljesen kizárja, és lényegében a szobrászati alkotásokra meg a reliefplasztikára szorítkozik. Ez ellen már korábban szót emeltünk (Arch. Ért., i. h.). Megjegyzéseinkre V. részéről a II. kötet bevezetőjében adott reflexiók nem meggyőzőek. Egyes szentélyek valóban szükséges monografikus feldolgozása szerintünk nem mentesíthet a Corpus összeállításánál a már közölt apró leletanyag részletes regisztrálásától. Módszertani szempontból vitatható továbbá a reliefdíszes oltárok, illetve a feliratos domborművek, szobrok és felirataik két külön emlékként kezelése. Szerintünk ugyanazon sor-

szám alatt, a), b) jelzésekkel lehetett volna megkülönböztetni egyazon emlék „monumentális” és feliratos számbavételét. A legtöbb emlék kétszeri számozása regionálisan éppen úgy, mint globálisan megnehezíti a Mithras-vallás ismert hagyatékának számszerű áttekintését. Az I–II. kötetben felsorolt 2377 mithriakus emlék, a valóságban alig jelent ezernél valamivel több darabot.

Már az I. kötet ismertetésénél hiányát éreztük, hogy V. nem választotta szét a Mithras-vallás és az önálló Sol-kultusz hagyatékát. A II. kötetben V. annyiban módosította korábbi álláspontját, hogy az egyes fejezetek előtt közölt igen hasznos lelőhely-térképen néhány esetben aláhúzta azokat a lelőhelyeket, ahonnan a Sol-kultusz, ill. határozottan nem a Mithras-valláshoz kapcsolható emlékek ismertek. Számos helyen azonban egymással időben nagyjából párhuzamosan virágzott a Sol-kultusz és a Mithras-vallás, mint ez pl. Pannóniában Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Intercisa stb. esetében igazolható. A szerző mindkét vallás emléktanyagát hozza is (a Sol-kultuszét hiányosan) az említett helyekről, azonban sem a szövegben nem határozza el, sem a térképen nem tünteti fel az idézett városokban és táborokban a soláris vallásosság meglétét. Az említett módszertani kifogások ellenére sem tagadjuk azonban, hogy V. a különböző és sokszor nehezen hozzáférhető folyóiratokban szétszórva, részben pedig még publikálatlan anyag összegyűjtésével már régóta esedékes feladat megoldását nagy lépéssel előrevitte, s munkája jelenlegi formájában is a Mithras-vallás egyik központi területével foglalkozó Pannónia-kutatás számára sem nélkülözhető.

Előnyére vált a munkának, hogy az I. kötetből eltérően, a szerző a II. kötetben közzétett anyag jelentősebb részét a helyszínen eredetiben tanulmányozta. Egyedül a magyarföldi és a bulgáriai anyagot dolgozta fel kizárólag az irodalom és Mócsy A., ill. Welkó I. adatközlései alapján. Az autopszia hiánya, különösen a magyarföldi anyag közlésénél — mint a következőkben látni fogjuk — nem egy helytelen besorolás, megállapítás hibaforrása lett.

A munka első fejezetéről röviden csak annyit, hogy az I. kötethez adott supplementum-részben V. szorgalmasan összegyűjtötte az újabb irodalmat, és felhasználta a recenzoroktól javasolt pótlásokat, ill. helyesbítéseket. Így a 334., 705., 741., 757. számú emlékeknél elfogadta részben vagy egészében az Arch. Ért. 1958, 111. lapon javasolt olvasatokat. Az új emlékek sorában kétségtelenül az egyik legérdekesebb az ostiai Kriton-szobor másolata (Mon. 230), amely jelenleg Sutri-ban a Villa di Bassano gyűjteményében található.

A II. kötet jelentős részét, közel 100 oldalt, Valsó és Felső Germánia gazdag emléktanyaga foglalja el. Valamennyi darab a publikációkból már korábban is ismert volt. Sikeres fotók kísérik az emlékkatalógust, amelynek részletesebb ismertetése a jelen alkalommal nem feladatunk. A noricum újabb leletek közül fontosak számunkra a linzi és a lorehi márványkorongok (Mon. 1415–16, 1422), melyek a Duna-vidékről exportált fogadalmi márványtáblák csoportjában az összekötő kapesot jelentik a rajnavidéki márványtábláskák felé (Hedderheim I. és III. szentély, Stockstadt).

Részletezőbben tekintenénk át a pannóniai anyagközlést. A kötetben a pannóniai emlékek több mint $\frac{1}{3}$ -át a három poetoviói szentély anyaga teszi ki. Igen örömdetes, hogy a helyszínen járt szerző a II. mithraeum eddigi publikálatlan kölémekeit is közzétette (Mon. 1515 sk.). Fényképet azonban sajnos csak az egyik relieftöredékről kapunk (Mon. 1574—fig. 397). A Mon. 1536. szám alatt besorolt és régebből ismert oltártöredéken a 4. sor javasolható kiegészítése: et signum / [D(ei) pro sal. C.] Aeli(i) Ex / superati posuit.

Az Emona-környéki emléktanyagból figyelmet érdemel az a Mithrasnak és Silvanusnak ajánlott feliratos oltár (Mon. 1463), amelynek állítója illír nevű nő, Blastia (A névre l.: CIL III 14 825, Salona, Blaste. Férfi névváltozata: Blastio. Vö.: CIL III 13 103 (Salona), 11 629). A pregradi relief (Mon. 1468) feliratán V. (Šašel után) I(nvicto) D(eo) O(rienti) O(mnipotenti) ajánlást olvas. A feliraton második O azonban nincs meg. A helyes olvasat tehát I(nvicto) D(eo) O(mnipotenti) lesz. Cf. Mon.

1941. Az ugyaninnen közölt márványtábla (Mon. 1470) feliratában a töredékes személynév kiegészítése: *Te]ren-tianus*. Nem fogadható el a rožaneci sziklafelirat (Mon. 1483) 2. sorának *d(omino) P(ublius) P(ublii)* formában javasolt feloldása. A feliraton PPP olvasható és nem DPP. A harmas sigla feloldása *P(ublii tres)*, minthogy utána *Aelii Nepos et Proculus et Firminus*, tehát három személy-név következik. Vö.: AIJ. I (1938), 485. sz. (Saria).

A fertőrákosi mithraeum egyik oltárkövéhez (Mon. 1637) fűzött időrendi megjegyzés, hogy Carnuntum 178–180 között kapta meg a colonia rangot, bizonyára tollhiba. Ismeretesen 194-ben történt a rangemeles (utolsó ízben: Nagy, Bp. Műemlékei, II (1962), 100. l., 270. jz.). A mithraeumban talált téglasírral kapcsolatban különben joggal utasítja el V. is Massalsky fantasztikus elképzelését, hogy ti. Iulianus 361-ben Galliából Pannóniába jövet emberáldozatot mutatott volna be a szentélyben. Már Kenner jól látta, hogy a szentély felhagyása után történt későbbi betemetkezéssel állunk szemben.

A Mithras-vallás brigetói feliratos emlékeihez a következők epigráfiai megjegyzéseket tennénk:

A porta decumana közelében előkerült két oltárkövön (Mon. 1724 és 1725) az F. E. P. siglák talán *f(ecit) e(t) p(osuit)* oldhatók fel.

Mon. 1728: A 4. sor végén CVM (betűkapcsolással) kiírva a kövön.

Mon. 1729: Az ajánlás nem D. S. I. M., hanem csak S. I. M. Mon. 1730: Helyes lesz a szerzőtől javasolt Carodius olvasat az eddigi C. A(ur) Rodius helyett.

Mon. 1731: A 2. sorban M. MASICA.

Mon. 1732: A 2. sorban Cumont olvasata, MASVINNI[us] helytálló.

Mon. 1738: A kövön az utolsó sorban PR. P. V áll. Mint-hogy azonban a felirat első részében betűhiba is előfordul, V. feloldási javaslata: *pr(ocuratoris) [ex] v(otu)*, elfogadható.

A Mithras-vallás aquincumi anyagának bemutatásánál V. e sorok írójától a Bp. Tört. I. 433 sk. mondottakat vette alapul. Az emlékek besorolásánál adódó hibákból azonban arra kell következtetnünk, hogy a magyar szöveget sok esetben helytelenül fordították le V. számára. Így pl. C. Iul. Primus *Soli Deo* dedikált oltáráról (BpR 12 132) a Bp. Tört. I. 460. l., 336. jz.-ben azt igyekeztünk valószínűsíteni, hogy az oltárkö eredetileg a Kreml-malmi mithraeumban (V.-nél: Aquincum III) állhatott, nem pedig a gázgyári szentélyben (V.-nél: Aquincum I), ahova téves hivatkozással V. sorolta. A 232. lapon V. ugyancsak helyt nem álló hivatkozással sorolja a Kreml-malmi szentély anyagához azt a hat köemléket (Mon. 1761–1763), melyekről a Bp. Tört. I. 434. lapján azt írtuk, hogy nem valamely Mithras-szentélyből származnak, hanem a II. sz. végén működött egyik kőfaragó műhely készletéhez tartoztak. V. ugyancsak a Kreml-malmi mithraeumhoz utalja az innen több mint egy kilométer távolságra, az Aranyhegy D-i oldalán előkerült Silvanus-reliefet (Mon. 1764); ez a köemlék valójában a budai hegyvidék villatelepüléseinek anyagát gazdagítja.

A gázgyári, a Kreml-malmi és M. Ant. Victorinus szentélyei után V. a polgárváros 4. mithraeumának helyesen a D-i városfal mellett előkerült Symphorus-féle mithraeumot tárgyalja. A szentélyről közölt adatok egy része sajnos téves. A 458. képen bemutatott szentélyrekonstrukció nem a Symphorus-, hanem az M. Ant. Victorinus-féle szentélyről készült. A 459. képen viszont a sárkeszi mithraeum alaprajza cserélődött fel a Symphorus-féle szentély alaprajzával. Az utóbbi leletanyagát különben az Aquincumi Múzeum őrzi.

A Bp. Tört. I. 434. lapon mondottak után V. is a III. Szentendrei út 150. szám körül jelöli ki az V. aquincumi Mithras-szentélyt. C. Iul. Castinus idesorolt oltára eredetileg azonban a praetorium vagy a helytartói palota szentélyében állhatott.

A katonaváros emléktanyagához sorolt Minitra-oltár (Mon. 1776) közelebbről ismeretlen bennszülött nő istenség kultuszához tartozik, és nincs köze a Mithras-valláshoz (Bud. Tört. I. 392). Helytálló viszont, hogy a Mon. 1783 és 1788 számok alatt közölt oltár egy és ugyanazon darab. A Majláth utca 51. sz. alól kikerült töredékes

relief-tábla (Mon. 1796) is azonos az irodalomban III. Miklós utca 24. sz. alatt nyilvántartott emlékekkel.

Az Arch. Ért. 1939, 132. lapon közölt pócsmegyeri oltárkö (Mon. 1803) nem mithriakus. A töredékes felirat első két sorában vagy ...u] | s végződésű személynév s utána példakép m[il. coh.?] | VI et Pattu | o kiegészítés képzelhető el vagy Da]sm[enus], ill. ehhez hasonló személynévhez járuló q | ui et Pattu | o signum. Az utóbbira pl. CIL III 14 738, 14 793, 2. Pattuo különben nyugati kelta személynév. Vö. Nesselhauf, XXVII. BRGK (1937), 118. l., 252. szám.

A camponai mithraeum anyagát, Paulovics hagyatékából, a Rég. Füz. I. 3 (1957), számában közölték.

A sárkeszi mithraeum anyagánál a Mon. 1810. sz. feliratos kövel kapcsolatban magam is felvettem a FONT[ibus] kiegészítés lehetőségét. A szentély egy másik oltárkövén (Mon. 1812) a dedikáció biztosan CAVTO. A párkánytőredék jobboldali szegélye ugyanis ép, és így kizárt, hogy esetleg CAVTO. P(ati) ajánlották volna az oltárt (BpR 15 [1950] 53).

Az intercisai Mithras-emlékek közül a Mon. 1819–1825 számúakat V. helyesen foglalta össze Nyuli J. szőlőjében lokalizálható szentély anyagaként.

A Mon. 1826 azonban nem tartozik a mithriakus emlékek sorába. A hemesai Ba'al-nak állították. A töredék kiegészített olvasata ugyanis: *Soli [Ael]a[qabalo...]*. Vö.: Arch. Ért. 1955, 244.

A *Iudicio sacramenti cultores* szövegű feliratos tábla (Mon. 1827) mithriakus jellege ugyancsak több, mint kétséges.

A Sopianae lelhelyű Sol-oltár mellett (Mon. 1840) még egy *S(oli) I(nvicto) D(eo)* oltárt tartunk számon a Pécs melletti Rácvárosról. Az irodalom azonkívül Pátkáról is említ egy Mithras-emléket [Ipolyi, AK 2 (1861) 304. l., 464. sz.], amely nem kizárt, hogy a Nemzeti Múzeum Cumont, Arch. Ért. 1893, 294. lapon publikált márványszobrával (Mon. 1798) azonos, amint ezt a BpR 15 (950) 102. l., 207. jz.-ben felvetették.

A Pannóniával szomszédos Dalmatia mithriakus anyaga ugyancsak jelentős számmal gyarapodott Cumont publikációja óta. Gabričević sok új anyagot közlő dolgozatát (AJug 1 [1954] 37 sk.) és adatközléseit felhasználva V. gondosan regisztrálta a régi meg az újabban közzétett köemlékeket. Az utóbbiak sorából bennünket különösen a salonai fogadalmi kis márványkorong érdekelhet, amely dunavölgyi importnak látszik. Erről és a többi fontosabb emlékről általában használható fényképeket közölt V.

A soron következő Dacia Mithras-emlékeinek volumenje az utolsó évtizedekben nem sokat változott. A Király Istvántól még 1886-ban publikált vásárhelyi mithraeum gazdag anyaga alkotja jelenleg is a Mithras-vallás dáciai emlékeinek zömét. Az újabb anyagok sorában az 1930-ban feltárt gyulafehérvári (Alba Iulia) mithraeum (Mon. 1953 sk.) képez zártabb együttest. Igen érdekes a szomszédos Oarda de Sus lelhelyű fogadalmi tábla (Mon. 2004), amely felépítésében a mellképes sírköveket utánozza. A Dáciára jellemző és eddig többnyire vonalas rajzban közölt sokalakos votívtáblák fénykép-anyaga azonban sajnos alig használható.

A dáciai feliratos anyaghoz egyetlen megjegyzést szeretnénk tenni. V. az apulumi Mithras-emlékekhez sorolt egy régóta ismert Apollo-oltárt (CIL III 989–Mon. 1971). Az isten szokatlan *aeternus* mellékneve a *deus* szövekkával együtt, valójában egy nagy orientális istenségre utal. Ugyanakkor viszont a feliratsban említett forrásház annyira a nymphákkal és a pani körrel összefonódott gyógyító Apollo „szférájába” illik, hogy ennek alapján nem indokolt az emlékeknek a Mithras-vallással javasolt összekapcsolása. A köemlék kétségtelenül a III. sz.-i szinkretisztikus vallásosság ideáit tükrözi.

Dáciától eltérően, Cumont összefoglalása óta, alaposan felduzzadt a moesia Mithras-emlékek száma. A közölt feliratos anyaghoz, a jelen alkalommal, csupán két apró megjegyzést fűznénk:

Mon. 2208: A 8. sorban *ser(vus) sc(rutator) st(ationis)* helyett éppen úgy *ser(vus) (contra)sc(riptor) st(ationis)* olvasnánk, mint a következő (Mon. 2209) köemléken.

Mon. 2222—CIL III 14 217, 4. Domaszewski nem ismerte fel, hogy a felirat 7. sorában Viminacium neve meg a helyreállított szentély megjelölése maradt meg, és ehelyett az egészen vitatható (*quae subegit*) *vim temp(estatis)* feloldást javasolta, amit V. is magáévá tett. A felirat helyes olvasata a 6. sortól kezdődően szerintünk a következő: *nunc dec(urio) / Vim(inacii) temp(lum) / a solo re / fecit. A tempestas* kifejezést az epigraphiai indexből is törölni kell.

A moesiai anyagban különben több publikálatlan emlék is szerepel. Különösen örvendetes a tirusi szentély kölémekeinek (Mon. 2303 sk.) közzététele.

A Balkán-félszigeten Thrakia a Mithras-vallás utolsó tartománya. Délebbre Makedóniából és Graeciából már csak 2—2 biztos lelőhelyet tartunk számon. Cumont feltevése, hogy Hellas földje nem fogadta be a perzsa eredetű napisten kultuszát, ma már bizonyosságnak számíthat. A Mithras-vallás emlékeinek eloszlása a római birodalom területén, amit a kötethez csatolt lelőhely-térkép jól illusztrál, lényegében nem változtatja meg azt a képet, amit e vallás elterjedéséről Cumont alapvetése rajzolt meg. Itália mellett Mithras vallása a rajnai és a dunai tartományokban vert legmélyebben gyökeret. A kutatás ma már e három nagy terület regionális sajátosságainak kidolgozásán fáradozik. Ebből a szemszögből nézve is nagy érdeklődéssel várjuk az új Corpus harmadik kötetét, amely az irodalmi forráshelyeket és az emléktanyag tanulmányainak összefoglalását igéri.

Nagy Tibor

Werner, J., Katalog der Sammlung Diergardt (Völkerwanderungszeitlicher Schmuck) 1. kötet. Die Fibeln. Berlin 1961. Verlag Gebr. Mann, 68 lap, 58 tábla.

J. von Diergardt híres gyűjteménye főként az első világháború előtti nemzetközi kereskedelemről és magángyűjteményekből vásárolt műtárgyakból állt, amelyek közül a koraközépkoriak feltehetően Dél-Oroszországból, a Balkánról, a Közép-Duna vidékéről, valamint Közép- és Nyugat-Európából származtak. A népvándorláskori régészeti emlékeknek ez a kollektiója — a legnagyobb, amely magángyűjtő kezében összpontosult — a harmincas évek elejéig a berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte-ben volt kölcsönletétként kiállítva, s így mind a kutatók, mind a múzeumi látogatók előtt régen ismert. Diergardt halála után, 1935-ben Köln városa szerezte meg nem kevés bonyodalommal ezt az értékes gyűjteményt, amely azután a kölni Römisch-Germanisches Museumba került.

A gyűjtemény katalógusának kiadásával régi adósság törlesztődik, s most örömmel üdvözölhetjük a három részesre tervezett katalógus első megjelent kötetét, a fibulák közzétételét.

Bár az a sajnálatos körülmény, hogy a tárgyak zömének lelőhelye és leletkörülménye — ahogy ez magángyűjtemények esetében már megszokott — teljesen ismeretlen, tudományos értékeket erősen csökkenti, mégis szükséges és fontos a gyűjtemény közzététele, mert különösen művészettörténeti szempontból kimagasló jelentőségű műtárgyak válnak ezáltal ismertté és a kutatás számára hozzáférhetővé. Mint a katalógusból kitűnik, a sok ismert és többször is leközölt példány ellenére az anyagnak több mint a fele most került első ízben publikálásra.

A feldolgozás során az adatok beható vizsgálata néhány tárgynál a lelőhely kinyomozásához vezetett, míg egyes esetekben az eddig feltételezett lelőhely megbízhatatlan voltára sikerült rámutatni.

A közzétett anyagnak az esetek túlnyomó többségében ismeretlen eredetét tekintve (328 felsorolt katalógustételből csak 66 fibulának lehetett a lelőhelyét megállapítani), a szerzőnek nem volt más választása, mint az ilyen esetekben szinte egyetlen lehetőségként kínáló közlési forma, a tárgytípusok szerinti csoportosítás. Őt

főcsoportra osztja a fibulákat (kengyeles fibulák, korong-fibulák, állatalakos fibulák, egyenlőkarú fibulák és késő-római-bizánci állatalakos fibulák), és ezek keretében finomabb tagolással összeállítva dolgozza fel az anyagot. A tárgycsoportokon belül az egyenkénti részletes tárgyleírásához tömör tudományos kommentár kapcsolódik, irodalmi adatokkal, ami a kronológiai és eredetkérdés tekintetében felvázolt besorolás hitelességét és jogosultságát hivatott alátámasztani éppen úgy, mint az egyes jellegzetes fibulatípusoknak a függelékben közölt elterjedési térképei és a hozzájuk tartozó lelőhelylisták. Ennek a gondos munkának az eredménye, hogy a lelkes gyűjtő évtizedeken át szerzett népvándorláskori régiségei nem maradnak csupán ékszerek, vitrintárgyak, hanem tudományos adalékokként illeszkednek bele a koraközépkori régészeti kutatásba.

A katalógus tudományos kommentárjaiba a kormeghatározáshoz jó támaszpontot szolgáltat magyarországi népvándorláskori fibulaanyagot és az erre vonatkozó magyar szakirodalmat is beledolgozta a szerző, különösen bőségesen a délorosz-dunavideki fibulaesportok tárgyalásánál. E csoportban közölt fibulák jó néhányáról feltételezhető különben, hogy Magyarország területéről származik, és a múlt század végén vagy e század elején került bele a nemzetközi műkereskedelem sodrába.

A tárgyi emléktanyag ismertetését J. Werner a népvándorláskori fibuláknak a régészeti kutatásban betöltött szerepéről szóló igen érdekes és tömör tanulmányával vezeti be. A fibula formákkal, a fibulák rendeltetésével és viseleti módjával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja, majd készítésük technikájának sajátosságait, elterjedési területüket és a fibulák felületén alkalmazott díszítésekben kibontakozó stílusfejlődést tárgyalja összefoglalóan. Mindezt olyan formában, hogy a régészet iránt érdeklődők szélesebb köre számára is magyarázatul szolgálhat a népvándorláskor „vezérkövületei”, a fibulák tudományos jelentőségének megértéséhez.

L. Kovrig Ilona

Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917—1957. Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und unter Mitwirkung einer Arbeitsgemeinschaft des Turkologischen Instituts der Universität Budapest redigiert von Georg Hazai. (Bibliotheca Orientalis Hungarica IX.) Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 319 lap.

A turkológia a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve rohamos fejlődésnek indult. Az áltáji népek nyelvével és történelmével kapcsolatos egyre szélesebb körű kutatási eredmények nyomkövetése mind nagyobb nehézségeket okozott. Ennek ellenére azonban az elmúlt évtizedekben tulajdonképpen nem is volt a turkológiai irodalomról rendszeres tájékoztatás, nem készültek nagyobb terjedelmű, komolyabb gyűjtésen alapuló bibliográfiák, sőt még a jelenlegi dokumentációs források zöme is — melőzve a modern annotációs bibliográfiai igényeket — címszó jellegű utalásokat ad csupán.

Ilyen volt ebben a tudományágban az általános helyzet, ami csak még fokozottabb mértékben jelentkezett a szovjet turkológia területén: a szovjet kutatás eredményeiről keveset tudtak nálunk is, s még kevesebbet a nyugati szakemberek.

Az őstörténeti és általános nyelvészeti kutatásaink szempontjából is rendkívüli jelentőségű anyag könnyebb hozzáférhetővé érdekében Németh Gyula már három évtizeddel ezelőtt a szovjet turkológia eredményeinek német nyelvű önálló kiadványban való ismertetését tervezte, sőt — a lehetőségeknek megfelelően — a rendelkezésére álló szovjet műveket magyar nyelven ismertette is.¹ Az igen hasznos kezdeményezés után azonban csak mintegy két évtizeddel később nyílt lehetőség nagyobb bibliográfia reális tervezésére, illetőleg gyűjtőmunka megindítására.²

¹ NyK 48 (1931—1934) 136—147, 471—478.

² L. e tárgyban a Magyar Tudományos Akadémia

1953. évi nagygyűlésén elhangzottakra Németh Gy., MTAK (I) 4 (1953) 105—123.

A szovjet turkológia bibliográfiája a budapesti egyetem török-filológiai intézete munkaközösségének több évi gyűjtése után, Hazai György szerkesztésében, 1960-ban tetszetős kötetben jelent meg.

A munka — mint alcíméből is világosan látjuk — orosz nyelven megjelent szovjet turkológiai művek címjegyzékét adja. Németh Gyulának a bibliográfia előzményeit, gyűjtése körülményeit és jelentőségét ismertető bevezető sorai után Hazai György szerkesztői előszavából a kötet használatára kapunk hasznos útmutatást. A közel 40 oldalnyi rövidítési jegyzék tanúsítja, hogy — a rengeteg elszórt adatból — milyen kitartó, fáradságos gyűjtőmunka eredményeképpen jött létre a bibliográfia, amely 2749 ABC-sorrendben elrendezett címszót sorol fel, fejezetekre bontás nélkül. Valamennyi orosz nyelvű bibliográfiai adat mellett pontos német fordítását is megtaláljuk. A kötetet gondosan összeállított, bő terjedelmű, jól használható tárgy- és névmutató zárja.

A hatalmas tudományos anyag mellett, igen sok ismeretterjesztő és népszerűsítő közleményre vonatkozó címszó is szerepel. Ezeket a gyakran jelentős kultúrtörténeti dokumentumokat azonban még — minden bizonynyal — számos fontos adattal ki lehetne egészíteni.

A Sovietico-Turcica eddigi tudományos sajtóvisszhangja is mutatja, hogy a kötet igen nagy segítséget nyújt a turkológiai, valamint egyes történelmi stúdiumok kutatóinak.³ Gyűjtési munkálatai megkezdése előtt — mint tudjuk — annotált bibliográfia terve is felmerült.⁴ Ez a terv azonban nem válhatott valóra. Reméljük, hogy a lényegesen kibővített terjedelmű második kiadás mielőbb napvilágot láthat, s ennek a feltételnek is megfelelően. Ezen kívül az is nagy nyereséget jelentene a tudomány számára, ha a következő kiadást megelőző gyűjtés az orosz nyelvű kiadványok mellett a Szovjetunió területén egyéb nyelveken (kazah, özbeg, kirgiz stb.) közreadott — előbbieknél nem kisebb jelentőségű — turkológiai művekre, sőt szovjet turkológusoknak más országokban, nem orosz nyelven kiadott munkáira is kiterjedhetne.

A bibliográfiához végzett nagyarányú gyűjtőmunka során a munkaközösség tagjai bizonyára történelmi, régészeti, néprajzi és földrajzi tárgyú tanulmányokkal is találkozottak, amelyek cédula-anyagukban feldolgozatlanul maradtak. Ebből az anyagból kiindulva, egyes szakterületek kutatói bevonásával, a Szovjetunió könyvtáira is kiterjedő alapos gyűjtéssel, a Sovietico-Turcica-hoz hasonló kötetet kellene szerkeszteni, amely nemcsak az érdekelt szaktudományok kutatásainak eredményességét szolgálna hasznosan, hanem a magyar őstörténet és nyelvészet művelőit is hathatósan támogatná.

Ilf. Fehér Géza

Wever, Fr., Das Schwert in Mythos und Handwerk, Schulz, E. H., Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Heft. 91. 1961.

A nyugatnémet Nordrhein—Westfaleni munkaközösségnek a vas- és acélgyártásra vonatkozó kutatásait közli a kard gyártástechnológiáján keresztül az ismertetett kiadványsorozat 91. füzeté. A tanulmányokat a munkaközösség a témához tartozó tudományágak legjelesebb képviselői között vitára bocsátja, és a kiadvány ezen vitaanyagot is tartalmazza. Egyazon témakör miatt a két tanulmányt együtt ismertetem. F. Wever professzor tanulmányában a kard mitológiájával és a vaskohászattal, míg E. H. Schulz professzor az acél összetételével, szövetszerkezettel és hőkezeléssel foglalkozik.

Történelmünkben a legrégebb időktől kezdve nagy jelentősége volt a kardnak, ezen keresztül pedig a támadó fegyvereknek. A fegyverek és viselőik bensőséges kapcsolatba kerültek egymással. Ezért van az, hogy általában és saját mitológiánkban is oly nagy szerepet játszik a kard. A két tanulmány részletesen foglalkozik a vas kohászatával, az ásatások által felszínre került vastárgyak vizsgálati módszerével.

A ritkán, csak elvétve található, nagyon értékes meteorvasat használták legelőször vastárgyak előállítására. A meteorvasból készült tárgyak nagyon könnyen megismerhetők, mert Ni-tartalmuk $7\frac{1}{2}\%$ körül van.

A vasolvasztó kemencék legelsőbb formája az olvasztógödör és a bucakemence. Az utóbbi használata napjainkig ismert.

A vas kohósítására használt olvasztógödörök, különösen a VII—IX. sz.-ból, eléggé ismertek Európában. Ezekben a kemencékben is a vasércet faszénrel redukálták, és a redukáláshoz szükséges huzatot a völgyekből felszálló légáramlat vagy a sziklák közti huzat szolgáltatta. Az olvasztógödörök fejlettebb formája, a bucakemence, ahol a mesterséges szelet a kézi fújtatók szolgáltatták. Az ércből való olvasztás kb. az időszámításunk előtti 3000-tól ismert, az általános elterjedése azonban sokkal későbbi, kevéssel i. e. 1000-re tehető, különböző országokban azonban különböző időpontban. Mahatamban pedig ma is üzemben van egy, az őskori kemencékkel megegyező kemence, így a La Tène kori vasolvasztók technológiáját elég pontosan tudjuk rekonstruálni. A Siegerlandi kohóban pedig 1958-ban végeztek kohászati kísérleteket gypvasérral és barnavasérral. Ezek az érc a vasat, mint Fe_2O_3 tartalmazzák, de már alacsony hőmérsékleten is Fe_3O_4 -é alakul át. A hőfok emelkedésével fokozódik a redukció, és mielőtt fém vasat kapnánk, FeO áll elő. A redukció végén a kemence alján összegyűlt, megömlött anyagnál külön tud válni a szilikátos, salak, mely a legálul összegyűlt pépessé olvadt vas tetején helyezkedik el. Az ércolvasztás befejezése után a kemence alján összeolvadt tömböt, mely vasrészescskékből, redukálatlan érből, elégtelen faszénből és salakból áll, a kemencéből kihúzzák. Ezt azután összetörik, a kiolvadt vasszemcséket kiválogatják, cseréptálba rakva agyaggal befedik, hogy az oxidáció minél kisebb legyen, majd az így elkészített vasat bucává olvasztják. A redukciónál a vas 800°C alatt csak kevés, 900°C felett több szenet vesz fel. A vas széntartalma nagyban függ a kemence hőfokától, a kemence hőfoka pedig a betáplált természetes vagy mesterséges levegő mennyiségétől. Ebből következik, hogy a kemence vashozama, de különösen annak összetétele, főleg a széntartalom, nagyon változó. Nagyon lényeges azonban az a jelenség, hogy az ércek kísérőelemei a redukció folyamán átmennek a vasha.

A különböző összetételű és tulajdonságokkal rendelkező nyers bucavashból, mint félkésztermékből készáru feldolgozásnál a kardkovácsok számára jutott a legnehezebb feladat, mert használati követelményei a kardnak a legnagyobbak. A kardnak hajlékonynak, rugalmasnak, ugyanakkor éltartónak kell lennie. Ehhez szükséges a széntartalom, ezen keresztül az olvadáspont állandósítása, valamint a hőfoknak a kívánt értéken való tartása.

A nyersvasbugák további feldolgozásánál arra törekedtek, hogy a készáru gyártáshoz megfelelő acélt kapjanak. Ezért a bucákat faszéntűzben, erős levegőfújtatás mellett többször felmelegítették $700-750^\circ\text{C}$ -ra. Minden hevítésnél egy részbeni elszéntelenedés következett be, ezt mindaddig ismételték, míg az acél jól kovácsolhatóvá és hegeszthetővé nem vált. Minden egyes izzításnál az anyagot is átkovácsolták, így a szövet szerkezetében is változás állott be.

³ A bibliográfiának eddig alábbi ismertetései jelentek meg: *Благова, Г. Ф.*, Вопросы Языкознания 1961:5, 136—139; *Кенесбаев, С. К.*—*Сиздикова, Р.*, Вестник АН Казахской ССР 1961:10, 112—114; *Саадилов, Ш. М.*, Известия АН Азербайджанской ССР — Серия Общественных Наук 1961:6, 193—195; *Ашнин, Ф. Д.*, Известия АН СССР — Отделение Литературы и Языка 1961:6,

529—540; *Миятев, П.*, Български Език 1961: 2, 190—192; *Barkan, P.*, Bulletin des Bibliothèques de France 6 (1961) 507—509; *Rásonyi L.*, MTAК (I) 18 (1961) 369—373; *Tietze, A.*, Oriens 13—14 (1960—1961) 453—455; *U. Köhalmi K.*, Magyar Tudomány 1961. 642—643.

⁴ L. a mű elején Németh Gyula bevezetőjének 6. oldalát.

Sokkal jobban el volt terjedve azonban különösen a kardkovácsoknál, a hajtogatással való acélfinomítás. A különböző széntartalmú nyers bucákból készült szalagokat egymásra rakva kovácshegesztéssel összekovácsolták. Az így kapott acélt ismét félbehajtották és hegesztették. Ezt a műveletet legalább négyszer megismételték, és ezáltal közel azonos szövetszerkezetű acélt nyertek. A szén és foszfor eloszlás is az anyag rétegeiben az ismételt hevítés és átkovácsolás miatt egyenletessé vált, anyaga lágy, nagy szívósságú, edzhető és éltartós. Az arab kardok széntartalma 0,29—1,52, a foszfortartalma 0,12—0,16 között ingadozik. Ehhez hasonló gyártási eljárást alkalmaztak a japánok is, bár a hajtogatást tízszer ismételték meg. Ezáltal több ezer kemény és lágy réteg kerül egymáshoz hegesztve.

A kikovácsolt kardnak oldallappjai és élei kemény acélból, míg maga a test szénszegény acélból készül. A végleges formára kikovácsolt kardot hántolták. A kikészített kardot agyag, faszénpor és só masszával kenték be, faszéntűzben az edzési hőfokra hevítették, majd lehűtötték.

Az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy ugyanazon ércből, ugyanazon kemencében különböző összetételű vasat nyerhetünk, például az egyik kemencefeltárás alkalmával a kemencében talált vasbucá közül az egyik 0,05 C és 0,8 P-t, míg a másik 0,2 C és 0,3 P-t tartalmazott.

Nagyon nehéz lenne arra is feleletet találnunk, hogy a bucakemencében ugyanazon ércből elő lehet-e állítani meghatározott, különböző összetételű vasat. Ezek miatt nehéz a vasat, ellentétben a bronzsal, ezüsttel, arannyal összetétel szempontjából meghatározott csoportokra osztani.

A vastárgyak vizsgálatánál feltétlenül figyelembe kell vennünk az anyagösszetétel egyenlőtlen és szabálytalan szerkezetét. Ez az egyenlőtlenség a kohászati és acélgyártási eljárásoknak az eredménye, és nagyban függ a foszfor, a szén mennyiségétől és az anyagban levő eloszlásától. Ezeknek a vizsgálatoknak az előzetes ismerete alapján lehet csak hozzákezdni a régészeti tárgyak szilárdságára és anyagösszetételére vonatkozó kísérletekhez.

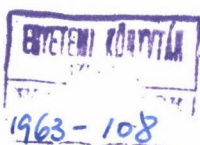
A vas- és acélgyártás újabb kutatási módszere ezért eltér az eddigiektől. Ma már általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a kohászati vizsgálatokkal nem lehet végleges megállapításokat tenni a tárgy előállításának idejére vonatkozóan, de gyártási helyre vonatkozóan is ma még csak nagyon korlátozottak a lehetőségeink, melynek főleg az az oka, hogy az eddigi kutatások helytelen, eredményre nem vezető irányba haladtak.

A mai vas- és acélgyártástól lényegesen eltér a régi vasgyártás. A mai kohókban az ércből kiolvasztott vas higflyós, a salak ezért teljesen külön tud válni, az összetétele a jó keveredés miatt azonos és tömör szerkezetű. A régi kemencékben az ércből kiolvadt vas a kemence alján összegyűlt pépes, szivacsos masszában kisebb-nagyobb rögökben helyezkedett el, maga a vas is salakkal erősen átitatott volt. Ezért a feldolgozásnál a rögöket kovácsolással össze kellett hegeszteni, hogy a salak összetöredezzen és könnyen eltávozhasson. Az összekovácsolt darabnak az összetétele helyenként változó volt, változott különösen a foszfortartalom, de a széntartalom is. Az átkovácsolás miatt a foszfor és szén az anyagban csikokban helyezkedett el, és ezért többé-kevésbé különböző keménységű, szilárdságú és nyújthatóságú. Természetesen a szén- és foszforcsíkok között megtalálhatjuk a salakzárványokat is. A vas költséges előállítása miatt nagy értéke volt a kovácsolásnál keletkezett hulladékdarabnak és az eltört régi szerszámoknak, a mai értelemben vett ócskvasnak is, melyet ugyancsak felhasználtak új tárgyak előállításához, mert ezek is hegeszthetők voltak. Ezek a már többszörösen átkovácsolt ócskvasból készült tárgyak sokkal keményebbek, szén- és foszfor-eloszlásuk sokkal egyenletesebb volt, minőségileg jobbak voltak.

A gyártástechnológiai vizsgálatok tájékoztatnak az akkori technika színvonaláról, és a technikai fejlettség ismeretében különválaszthatjuk az egyes korok egyes területeire vonatkozó eredményeket. A hőkezelés, edzés nyomainak felkutatása a legfontosabb vizsgálatok közé tartozik. A kovácsolási gyűrődések vizsgálata a gyártási technológiáról tanúskodnak.

A szén mennyiségi eloszlásának vizsgálata a tárgy egyes keresztmetszeteiben, a foszfor, a kén, a szilícium mennyiségére és eloszlására vonatkozóan nem kevésbé fontos és hasznos. Ajánlatos vizsgálni a réz-, nikkel-, mangán- és arzéntartalmat is. A nyomelemek minél nagyobb számú meghatározása csak színképelemzéssel lehetséges. Ezen vizsgálatokkal azonban eredményt csak akkor érhetünk el, ha a tárgyon több keresztmetszetben végezzük. Ezzel azonban a tárgy megsemmisül. Ezekkel a vizsgálatokkal sikerült olyan megállapításokat tennünk, mint a vas elszénesítésével olyan lágy vas előállítása, mely edzésre alkalmas, a lágy vas és a kemény acél összekovácsolása, mely a kard kovácsolásának legfontosabb eljárása.

Szegedy Emil

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. V. 31. — Példányszám: 750 — Terjedelem: 17,25 (A/5) ív + 2 db. melléklet

62.55470 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

I R O D A L O M

<i>Soproni Sándor</i> : Várady L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik	274
<i>Bökönyi Sándor</i> : Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
<i>Bóna István</i> : J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276
<i>Oroszlán Zoltán</i> : O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
<i>B. Bónis Éva</i> : H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
<i>Nagy Tibor</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281
<i>L. Kovrig Ilona</i> : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
<i>Fehér Géza</i> : Sovietico-Turcica	283
<i>Szegedy Emil</i> : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Г. Алфёльди : Территория расселения скордисков	147
А. Кубини : Курии короля и королевы в Буде XIII-го века	160

СООБЩЕНИЯ

Ж. Чалог : Орнамента керамики бодрогкерестурской культуры, подражающая плетеным сосудам	172
Т. П. Буоц : Данные к топографии Саварии	181
Л. Балла : Римский саркофаг в Дебрецене	188
К. С. Поци — И. С. Цегледи : Позднеримская сторожевая башня в окрестности села Несмей	192
Дь. Месарош : Остатки кладбища X века в селе Сакч	201
И. Мери : Данные к вопросу об устройстве венгерских деревень эпохи Арпадов	211
К. Козак : Раскопки церкви в Заласанто и средневековая история ее окрестности	220

ОБОЗРЕНИЕ

Дь. Ласло : Бела Сёке	238
Я. Баннер : Воспоминания о д-ре Беле Поште	239
И. Бона—Н. Калиц—З. Орослан : Новая археологическая выставка в Венгерском Национальном Музее	241
П. Бон : Анализ кирпичей римского времени	250
М. Хайнал : Анализ текстиля как вспомогательное средство в археологической практике для определения времени и места	253
Д. Рабочай : Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1960—61 годах	255
Л. Б. : Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и Нумизматического Общества в 1961 году	256
Э. Б. Томас : Зарубежные археологические вести	256
Археологические исследования в 1961 году	257

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Ш. Шопрони : L. Várady, Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Позднеримские военные дела и их общественные основы)	274
Ш. Бёкёни : Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
И. Бона : J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276
З. Орослан : O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
Е. Б. Бониш : H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
Т. Надь : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281
И. Л. Ковриг : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
Г. Фехер : Sovietico-Turcica	283
Э. Сегеди : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284

Ara: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 40,— Ft

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Alföldy, G.</i> : Le territoire de cantonnement des Scordisques	147
<i>Kubinyi, A.</i> : Les résidences du roi et de la reine à Buda au XIII ^e siècle	160

NOTES ET INFORMATIONS

<i>Csalog, Zs.</i> : L'ornementation, imitant la vannerie, des poteries de la civilisation de Bodrogkeresztúr	172
<i>P. Buocz, T.</i> : Données relatives à la topographie de Savaria	181
<i>Balla, L.</i> : Un sarcophage romain à Debrecen	188
<i>Sz. Póczy, K.—Sz. Czeglédy, I.</i> : Tour de guet de la basse époque romaine à la limite de Neszmély	192
<i>Mészáros, Gy.</i> : Le cimetière du X ^e siècle de Szakcs	201
<i>Méri, I.</i> : Contribution à la question de l'établissement des villages de l'époque arpadienne	211
<i>Kozák, K.</i> : Le dégagement de l'église de Zalaszántó et l'histoire médiévale de ses environs	220

CHRONIQUE

<i>László, Gy.</i> : Béla Szőke	238
<i>Banner, J.</i> : En la mémoire de Béla Pósta	239
<i>Bóna, I.—Kalicz, N.—Oroszlán, Z.</i> : La nouvelle exposition archéologique du Musée National Hongrois	241
<i>Bohn, P.</i> : L'examen des briques de l'époque romaine	250
<i>Hajnal, M.</i> : Examens de textiles, en tant que moyens de datation et de localisation, dans la pratique archéologique	253
<i>Radocsay, D.</i> : Compte rendu de l'activité en 1960—1961 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	255
<i>B. L.</i> : L'activité archéologique en 1961 de la Société d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	256
<i>B. Thomas, E.</i> : Nouvelles archéologiques étrangères	256
Archäologische Forschungen im Jahre 1961.	257

LIVRES

<i>Soproni, S.</i> : Várady, L., Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik (Affaires militaires à la basse époque romaine et leurs bases sociales)	274
<i>Bökönyi, S.</i> : Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa	275
<i>Bóna, I.</i> : J. Driehaus, Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa	276
<i>Oroszlán, Z.</i> : O. Hausmann, Griechische Weihreliefs	278
<i>B. Bónis, É.</i> : H. v. Petrikovits, Das römische Rheinland	279
<i>Nagy, T.</i> : M. J. Vermaseren, Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II	281
<i>L. Kovrig, I.</i> : J. Werner, Die Fibeln der Sammlung Diergardt	283
<i>Fehér, G.</i> : Sovietico-Turcica	283
<i>Szegedy, E.</i> : F. Wever, Das Schwert in Mythos und Handwerk. — E. H. Schulz, Über die Ergebnisse neuerer metallkundlicher Untersuchungen alter Eisenfunde und ihre Bedeutung für die Technik und die Archäologie	284